

Pedagogika

УДК: 74:371.3

DIDACTIC WAYS OF DEVELOPING PROFESSIONAL COMPETENCE AMONG FUTURE TEACHERS OF FINE ARTS IN SPECIALIZED SUBJECTS

MUTAXASSISLIK FANLARI BO'YICHA BO'LAJAK TASVIRIY SAN'AT O'QITUVCHILARIDA KASBIY KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK YO'LLARI

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ПУТИ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА ПРОФИЛЬНЫХ ПРЕДМЕТОВ

Berikbayev Alisher Alikulovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: berikbaevalisher@gmail.com

Abstract. The 21st century, along with the training of competitive personnel, requires the overall professional and aesthetic development of competitors. The article highlights the relevance of the educational process, its place in society, the advantages of competence in professional development, and the development trends of the educational process. At the same time, the advantages of introducing digital innovative technologies in the field of education in our country and a number of effective ways of educating the young generation who are well-rounded, talented, enterprising, incessantly pursuing ideas and projects are shown in this article. didactic ways and opportunities of fine art teachers in training highly qualified specialists with developed professional competence are highlighted.

Nowadays, changes are taking place in all fields of training of future fine art teachers in social, scientific-technological development higher education institutions, where changes are taking place in the educational system and content. In the course of these changes, the state educational standards are being implemented, and the requirements for the future specialist are being strengthened. For this reason, modern education wants the future specialist not only to be ready to provide opportunities for deep learning, but also to be ready to carry out creative activities.

Keywords: Competence, composition, image, preparation, graphic, motive, cognitive, integrative, personal, professional.

Аннотация. XXI век, наряду с подготовкой конкурентоспособных кадров, требует всестороннего профессионального и эстетического развития соискателей. В статье освещается актуальность образовательного процесса, его место в обществе, преимущества компетентности в профессиональном развитии, а также тенденции развития образовательного процесса. При этом показаны преимущества внедрения цифровых инновационных технологий в сфере образования в нашей стране и ряд эффективных способов воспитания молодого поколения, всесторонне развитого, талантливого, предприимчивого, непрестанно преследующего идеи и проекты. В статье освещены дидактические пути и возможности учителей изобразительного искусства в подготовке высококвалифицированных специалистов с развитой профессиональной компетентностью.

В настоящее время происходят изменения во всех сферах подготовки будущих учителей изобразительного искусства в вузах социального, научно-технологического развития, где происходят изменения в образовательной системе и содержании. В ходе этих изменений внедряются государственные образовательные стандарты, ужесточаются требования к будущему специалисту. По этой причине современное образование хочет, чтобы будущий специалист был не только готов предоставить возможности для глубокого обучения, но и был готов осуществлять творческую деятельность.

Ключевые слова: Компетентность, компетенция, композиция, образ, подготовка, изобразительный, мотивный, познавательный, интегративный, личностный, профессиональный.

Kirish. XXI asr-raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash bilan birga, raqobatchilarning umumiy yaxlit kasbiy va estetik rivojlanishini taqozo etmoqda. Maqolada ta'lim jarayonining dolzarbligi, uning jamiyatdagi o'rni, kasbiy rivojlanishda kompetentsiyaning afzalliklari, ta'lim jarayonining rivojlanish tendensiyalari yoritilgan. Shu bilan birga, mamlakatimizda ta'lim sohasida raqamli innovatsion texnologiyalarni joriy etishning afzalliklari hamda shaxsni har tomonlama barkamol, iqtidorli, tashabbuskor, g'oya va loyihalar izidan tinim bilmaydigan yosh avlodni tarbiyalashning qator samarali yo'llari ko'rsatilmoqda. Ushbu maqolada bo'lajak tasviri san'at o'qituvchilarining yoqori malakali, kasbiy kompetentligi rivojlangan mutaxassislarni tayyorlashda ularning didaktik yo'llari va imkoniyatlari yoritib o'tilgan.

Hozirgi kunda ta'lim tizimi va mazmunida sodir bo'layotgan o'zgarishlarni rivojlanayotgan ijtimoiy, ilmiy-texnologik taraqqiyot oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak tasviri san'at o'qituvchilarini tayyorlashning barcha sohalarida o'zgarishlar davom etmoqda. Ushbu o'zgarishlar davomida davlat ta'lim standartlari joriy etilmoqda, bo'lajak mutaxassisga qo'yiladigan talablar kuchaytirilmoqda. Shu sababdan, zamonaviy ta'lim bo'lajak mutaxassisni nafaqat talablarga tegishli darajadagi va chuqur ta'lim olish imkoniyatini berishga tayyor balki, ijodiy faoliyatni amalga oshirishga ham tayyor bo'lishini xohlaydi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Sharq xalqlarining tarixiy taraqqiyotida kasbiy sifatlarni egallash, zamonga mos holdagi elementlarni qo'llash kishilarning faol ijtimoiy iqtisodiy hayoti mazmuni ekanligi yuqoridagilardan boshqa ko'plab asarlarda, tarixiy manbalarda ham bayon etilgan. Bo'lg'usi o'qituvchi mutaxassislarining oliy ta'lim kasbiy mahorati, tavsifnomasi modelini yaratish, ular uchun zarur bilim, ko'nikma malakalar majmuini ishlab chiqish bilan quyidagi pedagogik-olimlar o'z tadqiqot ishlarini olib borishgan.[2]

Barcha oliy ta'lim muassasalarining bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisining ijodiy faoliyatini rivojlantirish ta'limning asosiy vazifa va maqsadlaridan biridir. Pedagogikaning asosiy va bosh vazifasi bo'lajak rassom-pedagogning kasbiy jihatdan savodli, badiiy va estetik jihatdan rivojlangan, ijodkor shaxsini shakllantirishdan iboratdir.[1]

Olingan natijalar va ularning tahlili

Tadqiqot ob'ekti sifatida muallifning kasbiy kompetentlikka oid qarashlari va tajriba sinov ishlarining tahlili sifatida kuzatish, qiyoslash bumerang metodlari va usullaridan foydalanilgan.

Zamonaviy maktabga ijodiy faoliyatni amalga oshira olishga, badiiy-estetik obraz yarata olishga qodir, pedagogik va badiiy-ijodiy yo'nalishdagi kasbiy kompetentlikka ega bo'lgan o'qituvchilarni tayyorlashimiz kerak. Buning uchun ixtisoslik o'quv fanlari o'qituvchilarida kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning kompetentsiyaviy yondashuvlarni amalga oshirishimiz zarur.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Bugungi kun mutaxassislar tayyorlashda deganda "inson tomonidan olingan bilimlar zaxirasi" deb tushuniladi. Pedagogik lug'atda "tayyorlanganlik" (ta'lim olganlik) tushunchasi – "tayyorlik – ya'ni vazifalarni bajarish uchun zarur bo'lgan kompetentlik, bilimlar va ko'nikmalarning mavjudligi" deb aytib o'tadi.

N.Chegryakova bo'lajak o'qituvchini mutaxassis tayyorlashni o'qitishni "talabalarning bo'lajak kasbiy faoliyati davomida ular uchun zarur bo'lgan o'quv fanlarning mazmunini o'zlashtirish jarayoni va ularni o'rganish jarayonida fanlarni o'qitish metodikasi elementlari, shuningdek, o'qitishning o'qituvchi shaxsining rivojlanganlik darajasi, kasbiy bilim, malakalar va ko'nikmalarning sifati bilan ifodalanadigan natijasi" deb tushunadi[6].

Mutaxassis tayyorlash deganda olim S.N.Volxin "maxsus fanlarni o'rganish jarayonida bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarining pedagogik ta'limning mazmunini o'zlashtirishi jarayoni, va o'qituvchi shaxsining muayyan rivojlanganlik darajasi, umumkasbiy bilim, malaka va ko'nikmalarning shakllanganlik darajasi bilan tavsiflanadigan ta'lim natijasi" deb tushunadi[4].

Bizning o'rganishlarimizda 5110800-Tasviriy san'atva muhandislik grafikasi ta'lim yo'nalishlari bo'yicha quyidagi ixtisoslik fanlarini o'rganishadi: "Akademik qalamtasvir asoslari", "Dastgohli akademik rangtasvir asoslari va kompozitsiya", "Tasviriy san'at va muhandislik grafikasini o'qitishda texnologiyalar va loyihalashtirish", "Grafik tasvirlash asoslari", "Tasviriy san'at va muhandislik grafikasini o'qitish metodikasi", fanlarni o'rganish bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarining faoliyatda amalga oshiriladigan, rivojlantiriladigan fundamental integratsiya qilingan maxsus bilimlar, malakalar va ko'nikmalar bilan qurollantiradi, keng kasbiy vazifalarni yechishga, o'zi kelgusi faoliyatini loyihalashtirishga yordam beradi; ta'lim, san'at olamida o'z imkoniyat, qobiliyat va salohiyatlarini ijodiy amalga oshirishga, o'z kelajagini belgilashga ongli intilishni shakllantiradi; tasviriy va amaliy san'at, ta'lim muassasalarini badiiy bezash sohasida pedagogik va mustaqil tasviriy faoliyatga tayyorlash jarayonida kasbiy mahorat asoslarini egallash uchun katta imkoniyatlar yaratadi.

Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda ushbu fanlarning potensial imkoniyatlarini ko'rib shiqamiz.

"Tasviriy san'at va muhandislik grafikasini o'qitish metodikasi", "Rangtasvir", "Qalamtasvir" fanlari ta'lim yo'nalishida o'rgatiladigan yetakchi fanlardan biridir.

Fanning mazmuni bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilariga tasviriy san'atning kelib chiqishi, uning asosiy turlari va an'analari bilan tanishish imkonini beradi. Ushbu fanlar doirasida tasviriy va amaliy san'ati turlari tarixi, rasm chizish (naqsh chizish) an'analari, rangtasvir texnologiyasi, buyumlarni bezash yasash texnologiyasi, rangtasvirning asosiy turlarini bajarish metodlari: haqida umumiy ma'lumotlar o'rganiladi. Rangtasvir turlarini o'rganishda, rangtasvirni tashkil etuvchi elementlarga, rangtasvir texnikasini egallash, qo'lni joylashtirish, sho'tkaning mazok usulida harakatlantirilishi, asosiy elementlarni mashq qilishga o'rgatishga alohida e'tibor beriladi. Matoga bo'yoq berish bo'yash asoslari, mato bilan ishlashning asosiy malaka va xususiyatlari haqida ilmiy fikrlar beriladi. Qo'shimcha komponentlar - sovuq batik, tugunli texnika, issiq batik texnikasi (usullari) batafsil ko'rib chiqiladi. Kompozitsiyalarni mustaqil tuzish, rang(lar) yechimini tanlash va o'z grafik uslubini ishlab chiqish qobiliyatini rivojlantiruvchi rangtasvir texnologiyasi va nusxa ko'chirish texnikasiga muhim o'rin beriladi[5].

Amaliy va badiiy bezak san'ati fanini o'rganish jarayonida talabalar badiiy bezash, hamda ashyolarda ishlash texnikasi va texnologiyalarini shakllarga rang berish va yaratish, turli materiallar bilan bezash sohasida bilimlar oladi. Bu fanni o'rganish davomida tasviriy san'at o'qituvchilarida milliy naqsh na'munalari, gips va sopol buyumlarni bo'yash bo'yoqlari bilan ishlash bo'yicha nazariy va amaliy ko'nikmalarni oladi. Amaliy mashg'ulotlarda bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilari qog'oz va matoga bo'yash texnologiyasi va texnikasini, shuningdek, loydan turli estetik mahsulotlarni,

masalan, shamdon, quticha kabi buyumlarni modellash tirish va boshqalarni o'zlashtiradilar. Fanning o'ziga xos xususiyatlarini va uning estetik yo'naltirilganligini hisobga olgan holda, ko'rgazma va ekskursiyalarga tashriflar katta ahamiyatga ega bo'lib, tasviriy san'at o'qituvchilarining mustaqil ishi tarkibiga kiradi. Ushbu fanni o'rganish orqali bitiruvchilarning badiiy-obrazli tafakkurini rivojlantirishga faol ta'sir ko'rsatish, ularni faol ijodiy ishlarni yaratish va kreativ g'oyalarga jalb qilish imkonini beradi[4].

Rangtasvir fan sifatida tarixiy jihatdan ham, rivojlanish tarkibiy jihatdan ham, uning tuzilish qismlarining barcha elementlari bilan birga o'rganiladi. Rangtasvirning ijodiy qurilish masalalari o'qituvchi-rassomlarining ijodiy tajribasini umumlashtirishdan iborat. Rangtasvir nazariyasi muammolari turli rassomlarning, ba'zan sub'ektiv bo'lgan fikrlarini va ularning umumiy jihatlarini topishni o'z ichiga oladi. Bu jihatga rangtasvir nazariyasi ilmiy qarashlar tizimi, barcha qonun va qoidalariga ega bo'lgan ilmiy fan sifatida amal qilishi lozim. Rangtasvir fanida ma'ruza mashg'ulotlariga soatlar ajratilmaydi shunday bo'lsada, amaliy mashg'ulotlarni tashkil qilishda eng samarali yo'llardan biri sifatida didaktik jihatdan fundamental asosiy va ijodiy yoki o'quv vazifaning keyingi sifat darajasini belgilovshi dastlabki bilimlarini shakllantirishga yordam beradi. Rangtasvir fani asoslarini qurish strukturasi asosida ma'lum ilmiy va mantiqiy izshillikda ketma-ketlikda o'qitiladi.

Rangtasvir fanining mazmuni erishilishi mo'ljallangan maqsadlar, hal qilinadigan vazifalar va bo'lajak pedagog-rassomlarning ijodiy qobiliyatlarini o'rgatish, tarbiyalash va rivojlantirish jarayonining xususiyatlari bilan belgilanadi. Pedagog-rassomni tayyorlashda "Rangtasvir" fanining o'ziga xosligi rangtasvirni o'rganish ta'lim berishning o'zaro bog'liq ikki jihatidan iborat. Bir tomoni - kasbiy zarur nazariy bilimlarni berish va yetkazish, maxsus savodni bilimlarni o'rganish va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish, rangtasvirning tasviriy va ifodalilik vositalaridan foydalanishdir. Ikkinchisi - realistik san'at metodini, badiiy-estetik yo'nalish metodini va ijodkor shaxsini shakllantirishda san'at maktabi tizimini egallashdan iborat. Fanni o'rgangan mutaxassis:

-bilish borasida: predmetlarning tasviriy shaklini issiq-sovuq va yorug-soya perspektiva metodlar bilan qurishning asosiy qonunlari, predmetlarning moddiylikni bera olish uzata olish metodlarini, ularning yuzasining fakturasini; reproduktiv va mahsuldor metodlar asosida tasviriy materiallarning (akvarel, guash, tempera, moybo'yoqlari)) texnik imkoniyatlarini bilishi;

- bajara olish (mohirlik, malakali bo'lish) borasida: tasviriy o'quv- amaliyotda postanovkalarni (qo'yilma) muayyan konkret badiiy-obrazli muammolarni yeshishni; yoritishning turli sharoitlarini o'rganish, rasmdagi umumiy soya-yorug' ma'no muammolari yesha olish va yetarli tasviriy-plastik va texnik-texnologik metodlarni topishni uddalay olishi;

- ko'nikmalarini egallaganlik borasida: akvarel, guash, temper va moybo'yoqlar bilan ishlash, bu materiallarning texnik va texnologik imkoniyatlarini katta; rang-ohang soya-yorug', perspektiva munosabatlarni aniqlash, predmetlar shaklida hajmlilikni, muhitning moddiylik, fazoviy joylashuvi va tashkil etilishi; kreativ-obrazli fikrlash, kartinaga, rasimga individual yo'lni izlash va dastgoxli rangtasvir asarlarini yaratish metodikasi ko'nikmalarini egallagan bo'lishi kerak.

"Qalamtasvir" (chizmatasvir) fani

Fanning asosiy maqsadi - bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarini uch o'lchamli fazo ob'ektlarini ikki o'lchovli tekislikda ko'rishga, tushunishga va tasvirlashga o'rgatishdan iborat. Qalamtasvir - Tasviriy san'at o'qituvchilari tayyorlaydigan ta'lim beradigan tasviriy san'at va muhandislik grafikasi ta'lim yo'nalishi uchun asosiy maxsus fanlardan biri hisoblanadi. Fanni amaliy o'zlashtirish va uning nazariy asoslarini o'rganish bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilari larning pedagog-rassom bo'lib yetishishlariga yordam beradi. Ushbu fanni o'rgangan bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilari quyidagilarni bilishi kerak: rassomlik materiallari va texnikasi; rasmlarning turlari va ularning farqlari; rasmni yaratish bajarish tamoyillari; predmet muhitini berish uzatishning tasviriy vositalari; chiziqli-havo perspektivasi qonunlari; yorug'lik va soya-yorug'ning taqsimoti qonunlari; ob'ektlar shaklini modellash tirish qonunlari; plastik anatomiya asoslari.

Quyidagi malakalarga ega bo'lishi lozim: tasvirlanayotgan ob'ektlarning shakliga mavhumlashish abstraktlashish va uni tahlil qilish, ularning konstruktiv tuzilishini ko'rish; yorug'-soya imkoniyatlaridan foydalanib shakli, hajm, va makonni grafik jihatdan modellash tirish; xotiradan, tushunganlikdan va tasavvurdan har qanday fazoviy shaklni tasvirlash; qisqa muddali rasmlarda inson tanasining qomatining xarakterini, nisbatlarini, harakatini berish; tasvirlanayotgan ob'ektlarning moddiylikni va fakturasini berish.

Quyidagi ko'nikmalarni egallagan bo'lishi lozim: ishini kompetent tarzda olib borish; ishdagi xatolarni mustaqil topish va tuzatish; chiziqli-konstruktiv, chiziqli-soya tusli va mavzuli rasmlar; qalamtasvirda turli grafik materiallardan optimal foydalanish (qalam, ko'mir, sous va boshq.); qalamtasvirda turli texnika usullardan foydalanish.

Fanni o'qitishda realistik tasvirlarning asosiy tushunchalari o'rgatiladi. Mavzu yuzasidan aniq amaliy vazifalarga bog'langan. Masalan, "Inson boshi rasmi" vazifasidan oldin "Inson boshining anatomik tuzilishi" plastik anatomiya fanida o'zlashtirilgan bo'ladi. Qalamtasvir bo'yicha amaliy mashg'ulotlar quyidagi vazifalarni hal qilishga qaratilgan: tasviriy savod (bilim) va texnikasini egallash; qalamtasvir vositalari yordamida tabiat qonuniyatlarini o'rganish, hajmli uch o'lchamli shakllarni realistik tasvirlash tamoyillari va usullarini fahmlash o'zlashtirish tushunish; bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarning idrok etish madaniyatini takomillashtirish; badiiy obraz haqidagi bilimlar asosida ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish.

Birinchi kursda natyurmort, interer, tasvirlanayotgan ob'ektlarning konstruktiv (tuzilish) xususiyatlarini o'rganish amalga oshiriladi.

Ikkinchi kursda gipsdan yasalgan inson boshi, bosh suyagining tuzilishi, bosh muskullari o'rganiladi, boshning konstruktiv shakli tahlil qilinadi.

Uchinchi kursda gips bosh turli burchaklardan va harakatlarda o'rganiladi. Qalamda chizishning asosiy vazifalari: skelet, gipsdan yasalgan qo'llar, oyoqlar tasviri, naturshikning qo'l va oyoqlari bilan postanovka qilish, odam qomatining gipsdan yasalgan modeli.[3]

To'rtinchi kursda inson qomatini o'rganish asta-sekin naturshikning (modelning) psixologik xususiyatlarini ko'chirish (etkazib ko'chira bilish) bilan o'quv-ijodiy vazifalarning bosqichma-bosqich murakkablashuvi bilan davom ettiriladi. Qalamtasvir bo'yicha amaliy mashg'ulotlar ikki-figurali mavzuli postanovka bilan yakunlanadi.

Har qanday chizilgan rasm eskiz-xomaki nusxa chizish bilan boshlanadi. Bu to'g'ri kompozitsiyani topishga va qalamtasvirda aniq o'quv vazifalarini qo'yishga yordam beradi. O'quv jarayonida rasm chizishda xotira va tasavvurdan alohida eskizlar bajarishga ahamiyat beriladi. Bu vazifalar o'quv vazifalarini va mustaqil ishlarni bajarishda mo'ljallangan syujetlarni erkin tarzda tasvirlash malakasini rivojlantiradi.[7]

Xulosa

Xulosa o'rnida tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy kompetentligi - bu sub'ektning pedagogik va badiiy faoliyatni ongli va sifatli amalga oshirishga, tahsil oluvshilarning estetik ta'limini samarali tashkil etishga tayyorligini ta'minlaydigan integrativ kasbiy-shaxsiy ta'limi, shakllanishi hisoblanadi. Ushbu integrativ kasbiy-shaxsiy fazilatlar rivojlanishda kasbiy kompetentligining mazmuni umummadaniy va kasbiy kompetensiyalarni o'z ichiga oladi.

Kasbiy kompetensiyalar bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisida kasbiy kompetentligi mavjudligi haqida baho berish imkonini beruvchi asosiy ko'rsatkichdir.

Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy kompetentligi mazmuniga quyidagi yetakchi kompetensiyalar kiradi: pedagogik, tasviriy, loyihaviy, ilmiy-tadqiqot, va refleksiv.

Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisining pedagogik kompetensiyasi strukturasiga tarkibiga quyidagi komponentlar kiradi: 1) motivatsion (ijtimoiy ahamiyatli rag'batlar motivlar, kasbiy faoliyatga bo'lgan ehtiyoj); 2) kognitiv (pedagogika, turli yoshdagi maktab o'quvchilarini o'qitish va tarbiyalash texnologiyasi, tasviriy san'atga o'qitish nazariyasi va metodikasi, maktab o'quvchilarini badiiy tarbiyalash va boshq. oid bilimlar tizimi); 3) amaliy (zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalarining, maqsadlarni belgilash, mazmunini tanlash, tashkil qilish, o'quv jarayoni natijalarini hamda maktab o'quvchilarining badiiy faoliyatini baholay olish malakalari va boshq. majmui).

Ixtisoslik fanlari tabiiy tarzda tasviriy san'at o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning vositalaridan biri hisoblanadi va kasbiy badiiy asarlar yarata olishga, predmetlarning obrazlilikini, rangtasvir tasvirining yaxlitligini, hamda o'z kasbiy pedagogik faoliyatini uning darajasi va sifatini oshirish maqsadida tahlil qila olish maqsadida badiiy materiallarning tasviriy imkoniyatlaridan ijodiy foydalana olishga tayyor kasbiy jihatdan savodli puxta, badiiy va estetik jihatdan rivojlangan, ijodiy (ijodkor) shaxsni shakllantirishga va rivojlantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayeva B.S va boshq. Kasbiy pedagogika O'quv qo'llanma. Toshkent.: 2021. - 200 s.
2. Berikbaev Alisher. "Subject Training Disciplines as a Means of Forming Professional Competence in Future Teachers of Fine Arts." Annals of the Romanian Society for Cell Biology (2021): 8965-8989.
3. Berikbayev Alisher. "Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy kompetentligini rivojlantirish" Diss: ped.fan.f.d PhD 13.00.01/ T.: 2023y 24-b
4. Вольхин С. Н. Профессионально-предметная подготовка будущих учителей безопасности жизнедеятельности на основе междисциплинарной интеграции: Дис... докт.пед.наук: 13.00.08/С. Н. Вольхин. - Тула, 2005. 403 с.
5. Пайдуков П.В. Формирование профессиональной компетентности у будущих учителей изобразительного искусства в процессе предметной подготовки. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Чебоксары – 2013. 183 с.
6. Чеглякова Н.Л. Творческая самореализация будущего педагога-художника в процессе профессиональной подготовки в вузе: Дис. ... канд. пед. наук:13.00.08 / Н.Л.Чеглякова. - Уфа, 2004. - 175 с.
7. Dilrabakhon, Boriboyeva. "Development Of Students' Graphic Competence in Training Engineering Graphics." Journal of Pedagogical Inventions and Practices 26 (2023): 19-20.

References:

1. Abdullayeva B.S va boshq. Kasbiy pedagogika O'quv qo'llanma. Toshkent.: 2021. - 200 s.
2. Berikbaev Alisher. "Subject Training Disciplines as a Means of Forming Professional Competence in Future Teachers of Fine Arts." Annals of the Romanian Society for Cell Biology (2021): 8965-8989.
3. Berikbayev Alisher. "Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy kompetentligini rivojlantirish" Diss: ped.fan.f.d PhD 13.00.01G' T.: 2023y 24-b
4. Volxin C. N. Professionalno-predmetnaya podgotovka buduhix uchiteley bezopacnocti jiznedeyatelnocti na ocnove mejdictsiplinarnoy inte-gratsii: Dic. ... dokt.ped.nauk: 13.00.08. G' C. N. Volxin. - Tula, 2005. -403 c.

5. Paydukov P.V. Formirovanie professionalnoy kompetentnosti u buduhix uchiteley izobrazitel'nogo iskusstva v protsesse predmetnoy podgotovki. Dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata pedagogicheskix nauk. Cheboksaro' – 2013. 183 c.
6. Cheglyakova N.L. Tvorcheskaya camorealizatsiya buduhego pedagoga-xudojnika v protsece profeccionalnoy podgotovki v vuze: Dic. ... kand. ped. nauk:13.00.08 G' N.L.Cheglyakova. - Ufa, 2004. - 175 c.
7. Dilrabakhon, Boriboyeva. "Development Of Students' Graphic Competence in Training Engineering Graphics." Journal of Pedagogical Inventions and Practices 26 (2023): 19-20.

Muallif:

Berikbayev Alisher Alikulovich - Guliston davlat universiteti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

УДК 372.815.99

THE PROBLEM OF SELF-IDENTIFICATION IN PSYCHOANALYSIS

ПСИХОАНАЛИЗДА ЎЗ-ЎЗИНИ ИДЕНТИФИКАЦИЯ ҚИЛИШ МУАММОСИ

ПРОБЛЕМА САМОИДЕНТИФИКАЦИИ В ПСИХОАНАЛИЗЕ

Хужаев Фарид Абдухалилович

Чирчик давлат педагогика университети, 111700. Тошкент вилояти, Чирчик шаҳри, Амир Темур кўчаси, 104.

E-mail: fxujayev@mail.ru

Abstract. The article describes the theoretical analysis of the problem of self-identification in psychoanalysis. In particular, the content of the theoretical approaches of foreign scientists to self-identification is described. The problem and content of self-identification is also presented.

Keywords: identification, psychoanalysis, psychology, identity, psychosocial, higher self, differentiation, successful sublimation.

Аннотация. В статье описан теоретический анализ проблемы самоидентификации в психоанализе. В частности, описывается научных взгляды и методологические подходы зарубежных ученых проблемы самоидентификации, проанализированный содержание самоидентификации.

Ключевые слова: идентификация, психоанализ, психология, идентичность, психосоциальное, высшее я, дифференциация, успешная сублимация.

Кириш. Психологияда психоанализ муаммоси жараёнлар ва ҳодисаларнинг мазмуни ва моҳиятини очиб беришнинг муҳим методларидан бири сифатида қўлланилади. Ўз навбатида психоанализ нуқтаи назаридан ҳар қандай психик ҳодисанинг мазмуни динамик, энергетик ва структуравий жиҳатдан таҳлил этилиши натижасида жараённи барча параметрларини тўлақонли очиб беришга эришилади. Ушбу ёндашув шунингдек ўзига хослик тушунчаси таркибий ва динамик хусусиятлари нуқтаи назаридан ишлаб чиқилиб, тадқиқотчилар, асосан унинг процессуал ва мазмунли томонига мурожаат қилишади. Натижада ўтмиш, ҳозирги ва келажак бир бутун жараён сифатида шахс томонидан англанилади ва шахснинг ўз мавжудлиги ўзгармас деб ҳисобланади. Ўзига хослик – алоҳида шахснинг индивидуаллигига асосланган кўрсаткич бўлиб, индивидуаллик билан узлуксизликни тан оладиган бошқа одамлар томонидан идрок этилганда ўз шахсининг ўзига хослиги ва давомийлиги ҳисси сифатида субъектив равишда бошдан кечириладиган маълум элементлардан ташкил топган тузилма сифатида қабул қилинади.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Тадқиқот объекти талабалар даврида шахс ижтимоий идентикликни шаклланиш жараёни. Тадқиқотда қуйидаги методикалар қўлланилди: Шахсий ва ижтимоий идентиклик (Урбанович), “Шахс мотивацион тузилишининг диагностикаси” (В.Э. Мильман); “Психологик фаровонлик шкаласи” (К.Рифф); “Шахсий фаровонлик шкаласи” (М.В.Сколова), “Шахснинг ахлоқий-этик масъулиятлик даражасини диагностика қилиш” (К.К.Муздибаев) шунингдек, маълумотларни қайта ишлашнинг математик-статистик методлари (Стьюдентнинг-т мезони ҳамда К.Пирсоннинг г–корреляция коэффиценти) методларидан фойдаланилган.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Шахс тушунчасига классик психоаналитик ёндашувни тавсифлаб, Психоанализ муаммосининг тадқиқотчиларидан бири С.Холлинг фикрига кўра ўзига хослик доимо ўзининг “тўлиқсизлигини” сақлаб қолади. Чунки у доимо жараёнда, бўлганлиги боис мунтазам тарзда ўзгариб боради. Индивидуал ўзига хослик ижтимоий ўзига хосликнинг таркибий компоненти сифатида доимий шаклланишда ўзгаришда чуқур бўлганлиги боис “тўлиқсизлик” сақланиб қолаверади. Шунинг учун ҳам жараёнлар ва ҳодисалар психоанализ методи воситаси нисбатан объектив натижа олиш имконини беради [2].

Психоанализ методи орқали муайян гуруҳ ёки жамият учун реал ёки сезилган хавф туғдирадиган гуруҳлар аниқланади. Ушбу ёндашув кўпчилик идентификациялар онгли ният орқали эмас, балки онсиз равишда содир бўлишини тавсифлайди.

Идентификация намуналари сифатида инсон исталган мақсадга эришишга ёрдам беради деб ишонадиган моделлар қўлланилади. Масалан, ўзига хосликни ўрганишга психоаналитик ёндашувнинг энг кўзга кўринган вакилларида бири бўлган Э.Эриксон ўзига хосликнинг динамик мослашув функциясини ўрганиб, шахсий ўзига хослик инкирози тушунчасини киритди ва уларнинг инсоният инкирозлари билан узвий боғлиқлигини ижтимоий тараққиётдаги ҳодисалар билан алоқадорлигини таъкидлади [1].

Э.Эриксон муаммонинг назарий таҳлилига асосланиб, “Болалик ва жамият” [1] асарида ўзига хосликни шахснинг бутун ҳаёти давомида давом этувчи динамик жараён шаклига эга бўлган шахснинг ички узлуксизлиги ва ўзига хослиги сифатида белгилайди. Бу асар классик фрейдизмнинг баъзи қоидаларини қайта кўриб чиқишни тақозо этади ва ўзига хослик ҳақидаги асосий ғояларни шакллантиришга назарий асос бўлади. У мазкур тадқиқотида ўзига хослик мазмунини, ўзига хос ҳис-туйғуларда ифодаланган индивидуал тажриба элементларини белгилаб беради. Унинг назарий таҳлиллари психоанализ методи асосида ўз-ўзини идентификация қилиш муаммосининг ечимига йўналтирилган қуйидаги тезисларда ўз ифодасини топган.

1. Ўзига хослик нафақат индивидуаллик негизда маҳаллийлаштирилган мураккаб жараён, балки ижтимоий маданият жараёндир. Шунинг учун бу муаммо жуда кенг тарқалган ва айни пайтда жуда мураккаб. Э.Эриксон учун шахсият тушунчаси, биринчи навбатда, доимий тарзда кечадиган шахсий ривожланиш жараёни билан боғлиқ. У кишига ўтмиш ва келажак билан боғлиқ ҳолда ўзини ҳозирги пайтда ҳис қилиш, имконини беради [1].

2. Ўзига хослик. Э.Эриксоннинг фикрича, муайян шахсга тааллуқли бўлган ўзига хосликка эга бўлиш қатъи ички кечинмаларга эга бўлишни англатади. Бу ўзига хослик шахснинг атрофдаги дунё билан муносабатлар тизимида ўзини ўзи қабул қилган қиёфаси, ташқи ва ички ўзгаришлардан қатъий назар шахснинг ўз-ўзига эгалик қилишнинг етарлилиги ва барқарорлиги ҳисси билан тавсифланади. Индивиднинг шахс сифатида ривожланишининг ҳар бир босқичида юзага келадиган муаммоларни ҳал қилиш қобилияти шахснинг жамиятдаги ўрнини билиш (аниқлаш, белгилаш) компетенцияси ҳисобланади [1].

3. Ўзига хослик ўзлик структурасининг ўзаги сифатида. Ўзлик структураси, комплексининг таркибий компонентлари сифатида яхлитликнинг субъектив ва илҳомлантирилган туйғуси, ҳаётий тажрибани индивидуал ўзига хос тарзда ташкил этиш жараёни, шахс ва ижтимоий муҳит ўртасидаги мураккаб боғлиқлик сифатида тавсифланади.

Психоаналитик назарияда “ўзига хослик” тушунчаси ижтимоий воқелик билан бевосита алоқадорликда қаралади. З.Фрейд эго идеалининг ижтимоий томони ҳақидаги назарияси Э.Эриксон томонидан ривожлантирилиб, эго ўзига хослигини тавсифлаб, уни ўзгарувчан ижтимоий воқеликка яқинлаштирди. Чунки у “Мен” тасвирларини бошдан кечириши, танлаши ва бирлаштириши, воқелик туйғусини қайта кўриб чиқиши учун ижтимоий соҳада ўзини ўзи идентификациялаши лозим, деган фикрни илгари сурди. Э.Эриксон жамиятни тавсифлаш учун “атроф-муҳит” атамасидан фойдаланган. Бу эгонинг мазмуни ва маҳиятига мувофиқ бўлмасда, Э.Эриксон ижтимоий ўзига хосликни тушуниш контекстида қуйидагиларни тан олади: инсон муҳити ижтимоийдир, эгонинг ташқи дунёси у учун муҳим бўлган бошқаларнинг эголарида иборат. Улар инсоннинг ички дунёсини тартибга солиди, унга киритилади ва бундан ташқари, бошқалар ўз дунёсини тартибга солиш ва одамни унга киритиш усулини қабул қилишга тайёрлигига таъсир қилади [1], [3].

Эриксон ижтимоий жараёнларни авлодларнинг алоқаси ва ўзаро боғлиқлиги, кадриятлар тизимини сақлаш учун зарур бўлган ҳар бир авлод эгосининг кучи нуқтаи назаридан кўриб чиқади. Асосий ва умумбашарий кадриятлар ўзининг барча компенсацион энергияси ва ҳимоя кучи билан индивидуал ва гуруҳли эго ривожланишининг муҳим бирлаштирувчи кўрсаткичдир [1].

Э.Эриксон концепциясида шахсни шакллантириш муаммосига катта эътибор берилган. У бу жараённи ривожланаётган конфигурация сифатида таърифлайди. Э.Эриксонни таъкидлашича, ўзини-ўзи идентификациялаш кўп босқичли жараён бўлиб у болаликда босқичма-босқич “И-синтезлар” ва қайта кристалланиш орқали шаклланади [1].

Шуни таъкидлаш керакки, психоаналитик доирада идентификациянинг асосий вазифаси кенг маънода шахснинг жамиятдаги ўз ўрнини адекват идентификациялаш асосида мослашишдир.

Э.Эриксоннинг тадқиқотлари шахсиятни тушунишда намоён бўладиган шахсни ўрганишга янада яхлит, интеграл ёндашувни яратишга уринишни кўрсатади. Шахснинг ривожланишида ўзига хослик маълум бир ташкилий функцияга эга бўлиб, бу тушунча Э.Эриксон учун психосоциал ривожланиш босқичлари масаласини кўриб чиқишда марказий ўрин тутди [1].

Э.Эриксон ўзига хосликни кўп даражали тузилишга эга бўлган мураккаб шахсий шаклланиш деб ҳисоблайди. У инсон табиатини таҳлил қилишнинг учта асосий даражасини (мос равишда ўзига хосликни) белгилайди: индивидуал, шахсий ва ижтимоий [1].

Э.Эриксон ижодида “ижтимоий ўзига хослик” атамаси учрамаса ҳам, унинг тадқиқларида бу тушунчани тавсифи, талқинига оид хулосалар мавжуд. Бунга далил сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин. Э.Эриксон ўзига хосликни ўзига хослик сифатида тан олишда ўзига хослик ролини тасвирлаб берди, у ўрнатилган анъаналардан келиб чиққан ҳолда муаммонинг истикболларини аниқлаб беради. Бу ғоя турли замон ва мамлакатлар вакиллари бирлаштирган буюк номаълумлик билан боғлиқ "Олий ўзлик" мавжудлигини англатади. Шунингдек, у ўзига хосликни инсон танасининг функциялари ва муайян фаолиятни амалга ошириш қобилияти билан ўхшашлигига ишора қилади [1], [4].

Ижтимоий ўзига хослик контцепциясини ўзига хосликни тавсифлашнинг ижтимоий даражасида кузатиш мумкин ва турли хил ижтимоийлашув турлари (касбий, этник, диний ва бошқалар) билан боғлиқ. Бундан ташқари, Э.Эриксон маданиятнинг ижтимоий тараққиёт контекстидаги ролини таъкидлаб, шахснинг турли ижтимоий реакцияларининг субъектив аҳамияти қанчалик катта бўлса, улар маълум бир маданиятга хос бўлган умумий ривожланиш тизимига шунчалик кўп киришини таъкидлайди. Шундай қилиб, масалан, юришни ўрганган бола ўзининг янги мақомини "юра оладиган" деб билади, аммо маълум бир маданиятнинг маконида ва вақтида бунга турли хил маънолар берилиши мумкин: "борадиган киши", "оёққа мустаҳкам турган", "ҳали ҳаммаси олдинда" ва ҳоказо.

Ушбу ёндашув контекстида ижтимоий ўзига хослик нафақат ўзини ўзи англаш, ички уйғунлик ва барқарорлик ҳисси, балки ҳаётда ўз ўрнини излаш ва топиш ҳамдир.

Э.Эриксон идентификациялаш жараёни орқали дифференциация ва интеграцияни тушунишга ёндашади. Бунинг ўхшашини иккита ўзаро боғлиқ, аммо айна пайтда антагонистик ҳаракатларнинг тавсифида топиш мумкин: инкор этиш зарурати ва маъқуллаш зарурати [1].

Идентификация инқирози Э.Эриксон томонидан авлодлар алмашинуви контекстида кўриб чиқилади. Бу одамларнинг оммавий норозилиги, ташвиш, кўрқув, изоляция, бўшлиқ ва бошқа одамлар билан ҳиссий мулоқот қилиш қобилиятини йўқотиш ҳисси билан боғлиқ бўлиб, бундай ҳолат нохуш психосоциал синдром билан бирга келади. Ҳаддан ташқари ҳолатларда, ўзига хослик патологияси шахс ва одамларнинг ўзини ўзи тасдиқлашнинг ягона йўли сифатида "ҳеч нарса бўлмаслик" истагини, ўз жонига қасд қилиш мантигини "қанчалик ёмон бўлса, шунча яхши" принципини танлашга ундайди. [1]

Табиийки Э.Эриксон томонидан илгари сурилган концепция унинг издошлари томонидан ривожлантирилиб уларнинг таъкидлашча, идентификация инқирози инсоннинг бутун ҳаётини қамраб олмайди, балки асосий эътибор инсон у ёки бу вақтда бошдан кечирадиган муайян муаммоларга қаратилади. Шу маънода у ўз ҳаёти давомида турли мазмундаги шахсият инқирозларини енгиб чиқади [1].

Э.Эриксон назариясининг ривожланиши уни эмпирик текшириш йўналишида амалга оширилди. Шу муносабат билан Ж.Марсия ва М.Фридманнинг идентификациянинг статус модели [1] ва Э.Уотерманнинг шахсият ривожланишининг қиймат-иродавий жиҳати концепцияси [1] мисолларини келтиришимиз мумкин. Бу асарларда ўзликни ўрганиш учун ўзаро боғлиқ бўлган икки йўналишда олиб борилади. Биринчи йўналиш процессуал характерга эга бўлиб, мазмунига кўра шахсда ўзига хосликни шакллантириш ва мавжуд бўлиш жараёни билан тавсифланади. Иккинчи йўналиш эса субстантив характерига эга бўлиб, мазмунига кўра индивид шахсиятида мақсадлар, қадриятлар, эътиқодларнинг ўзига хослиги каби сифатларни тўғри топишида намоён бўлади.

Хулоса. Психоанализда ўз-ўзини идентификация қилиш муаммосига оид манбаларнинг юқоридаги келтирилган ишларни умумлаштирган ҳолда шунини таъкидлаш мумкинки, психоаналитик ёндашув доирасида ўзига хослик муаммоси илмий таҳлил объекти сифатида кенг қамровли тадқиқ этилиши асосида қуйидаги муҳим жиҳатларда ривожланишини эътироф этиш мумкин:

- ўзига хослик субъектив вақт нуқтаи назаридан мавжуд бўлган шахс тузилишининг муҳим элементи сифатида қаралади, у инсон ҳаёти давомида муваффақиятли эго синтези ва қайта синтези натижасида юзага келади;

- ўзига хослик индивидуал, шахсий ва ижтимоий хусусиятларни (конституциявий мойилликлар, асосий эҳтиёжлар, табиий мойилликлар, қобилиятлар, муҳим идентификациялар, самарали ҳимоя; муваффақиятли сублимациялар, доимий роллар) бирлаштирган ўзига хос тузилишга эга;

- ўзига хосликнинг асосий таркибий қисмлари мақсадлар, қадриятлар, эътиқодлар каби таркибий компонентлардан иборат бўлиб, улар ўзликни фаоллаштирувчи, баҳоловчи ва семантик функционал маъносининг бирлигини намоён қилади;

- турли даражадаги ўзига хосликни ривожлантириш моделларида тақдим этилган ўзига хослик жараёнинг динамик хусусиятига эга эканлигини тавсифлайди;

- шахсни шакллантириш - бу битта ҳаракат эмас, балки ўзаро боғлиқ бўлган босқичлар (танловлар) сериясидир. Шахсни шакллантириш ўзи ҳақида маълум маълумотларни англаш ва қабул қилиш, шунингдек, нима бўлиши ҳақида мустақил қарор қабул қилиш жараёнида амалга оширилади;

- психологик тадқиқотларда шахснинг идентификациялашнинг ўзига хослигини икки жиҳати таъкидланган: шахсий ва ижтимоий. Шахсий ўзига хосликка кўпроқ психоаналитиклар эътибор қаратган шу билан бирга, унинг ижтимоий муносабатлар билан боғлиқлиги ва улар орқали қисман синганлигини кўрсатади;

- ўзига хослик қадриятлар, мақсадлар ва шахсиятнинг бошқа маъно шакллантирувчи таркибий қисмлари контекстида кўриб чиқилади, шунингдек, ўзига хосликнинг ўз тузилишида акс этиши, шунинг учун у нисбатан ижобий ва салбий, кўпроқ ёки камроқ муаммоли шахсият бўлиши мумкин. Айнипайтда ўзига хослик мос равишда ўзликни англаш ҳам ижобий ва салбий бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, ушбу ёндашув доирасида ижтимоий ўзига хослик шахсий ўзига хосликка нисбатан бўйсунувчи позицияни эгаллайди, яъни инсоннинг ижтимоий хусусиятлари эҳтиёжлар, эътиқодлар ва индивидуал тарихнинг динамик ташкил этилиши призмаси орқали синади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М., 1996. – 120 с.
2. Антонова Н.В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии // Вопросы психологии. 1996. №1. С. 131 – 143.
3. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого "Я" // "Я" и "Оно". Труды разных лет. - Тбилиси, 1991. – С. 146.
4. Хилл Т.И. Современные теории познания. – М., 1965. – С.209 –244.

Муаллиф:

Хужаев Фарид Абдухалилович – Чирчиқ давлат педагогика университети таянч докторанти.

УДК: 811.512.133-1

DISTINCTIVE FEATURES OF INCOMPLETE FAMILIES IN MAHALLAS

МАҲАЛЛАЛАРДАГИ НОТЎЛИҚ ОИЛАЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

ОСОБЕННОСТИ НЕПОЛНЫХ СЕМЕЙ В МАХАЛЛЯХ

Мусурманова Шахло Илҳомовна

Гулистон давлат педагогика институти, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе.

E-mail: shaxlomusirmonova@gmail.com

Abstract. According to today's statistics, it is known that the number of divorces has increased as a result of the increase in troubled families in our Republic. That is, 24,565 families divorced in January-June 2022, and 25,422 families divorced in January-June 2023. It is natural that single-parent families also arise as a result of family separation. The increase in the number of single-parent families and the growing up of children in them without parents is a big socio-economic, spiritual, socio-psychological and pedagogical problem that is manifested not only in Uzbekistan, but also in all developed and developing countries. At the same time, the fact that the majority of single family members cannot perform their duties and responsibilities at the required level has become one of the urgent problems. If these problems are not solved in their place, it is natural that they will lead the country to a moral crisis.

Keywords: mahalla, society, incomplete family, values, parents, child, family, divorced family, entrepreneurship, smart woman, complex, functional, spouse, marriage.

Аннотация. По сегодняшней статистике известно, что в результате увеличения неблагополучных семей в нашей республике увеличилось количество разводов. То есть в январе-июне 2022 года развелось 24 565 семей, а в январе-июне 2023 года — 25 422 семьи. Естественно, что неполные семьи возникают и в результате разделения семей. Увеличение числа неполных семей и взросление в них детей без родителей является большой социально-экономической, духовной, социально-психологической и педагогической проблемой, которая проявляется не только в Узбекистане, но и во всех развитых и развивающихся странах. В то же время одной из актуальных проблем стало то, что большинство одиноких членов семьи не могут выполнять свои обязанности и ответственность на должном уровне. Если эти проблемы не будут решены на месте, то, естественно, они приведут страну к моральному кризису.

Ключевые слова: маҳалла, общество, неполная семья, ценности, родители, ребенок, семья, разведенная семья, предпринимательство, умная женщина, комплекс, функционал, супруг-супруга, брак.

Қириш. Мамлакатимизда жамиятнинг асосий бўғини ҳисобланган оила институтини мустаҳкамлаш, оналик, оталик ва болаликни муҳофаза қилиш, тўлиқсиз оилалар ҳамда ушбу оилалардаги муаммоси мавжуд фарзандларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, оилавий қадриятлар воситасида ота-оналар ва фарзандлар ўртасидаги ўзаро оилавий тотувлик, ҳамжиҳатликни қарор топтириш, ёшларнинг интеллектуал, ижодий, жисмоний ва ахлоқий жиҳатдан шаклланиши ҳамда ривожланиши, таълим олиши, соғлиғини сақлаши, касбга тайёрлаш, бандлигини таъминлаш учун шарт-шароитлар яратиш борасида муҳим ишлар амалга оширилмоқда.

Ушбу масалаларга оид ҳуқуқий асослар янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг “Оила, болалар ва ёшлар”га бағишланган XIV бобининг 76-80-моддаларида тўлиқ ўз аксини топган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг “Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги, “Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”ги Қонунлари [1], Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2022 йил 28-январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон [2], 2019 йил 2-апрелдаги “Аҳоли муаммолари билан ишлашда маҳалла институтининг мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5700-сон [3], 2020 йил 18-февралдаги “Жамиятда ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштириш, маҳалла институтини янада қўллаб-қувватлаш ҳамда оила ва хотин-қизлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5938-сон Фармонлари [4] ҳамда 2021 йил 3-декабрдаги “Маҳаллада тадбиркорликни ривожлантириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва камбағалликни қисқартириш масалалари бўйича ҳоким ёрдамчилари фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-31-сон Қарори [5] да ҳам жамиятнинг барча давлат ва нодавлат ташкилотларининг турли тоифа оилалар мустаҳкамлиги ва фаровонлигини таъминлашнинг ҳуқуқий асослари белгилаб берилган бўлиб, уларнинг ижросини таъминлашда ота-оналар, маҳалла фуқаролар йиғини раиси, профилактика (катта) инспектори, ҳоким ёрдамчиси, хотин-қизлар фаоли, ёшлар етакчиси, “Оқила аёллар” ҳаракати аъзолари ҳамда кенг жамоатчилик олдидagi долзарб масала ҳисобланади.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Тадқиқотнинг объекти сифатида маҳаллалардаги тўлиқсиз оилаларнинг ўзига хос хусусиятлари, масалалари олинди. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, Тадқиқот жараёнида педагогик кузатув, қиёсий таҳлил, умумлаштириш, ижтимоий методлар (анкета, савол-жавоб, суҳбат, эксперт баҳоси) педагогик тажрибасинов, тадқиқот натижаларини умумлаштириш ва функционал таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Мустақил Ўзбекистоннинг тараққиёти жамият аъзоларининг, ҳар бир шахс ва айниқса, ёшларнинг маънавий камолоти, истиқлол ғояларининг кишилар онига, кундалик ҳаётига чуқурроқ сингдиришга боғлиқ. Инсон муҳаббатдан туғилган фарзанд оиладаги илк оналик меҳри ва оталик муҳаббати билан йўрғақланган. Гўдакнинг инсоний сифатлари камол топишида ҳам мана шу меҳр-муҳаббат тарбия маскани ҳисобланади. Бинобарин, никоҳдан биринчи мақсад ҳам наслнинг давомийлигидир. Оилани физиологик ва генетик, гигиеник ва сихатталаб мақсадларига қаратилганини эслаш баробарида оиланинг соғлом ва баркамол фарзанд етиштиришдаги вазифаларини эринмай бирма-бир уқтириб ўтишни зарур деб биламиз. Оилани жанжал, фиск, хиёнат, борингки, талоқ каби кушандалардан сақлаб турувчи восита мадорадир, яъни эр-хотиннинг мурасидир. Табиийки, тартибли оилада никоҳ, ҳомиладорлик ва унинг ниҳояси фарзанддир. Фарзанд туғилиши билан боғлиқ барча шаръий ҳукмларни эслатиш баробарида ота-она асосий эътиборни фарзанд парваришига қаратган. Шунинг учун ҳам оилани тарбия масаласига миллатга буюқ фойда етказувчи соҳа деб қарамоқ ва уни бошқаларга ишониб топшириб қўйиш оиланинг масъулиясизлигидандир, деган зарур хулосага келамиз. Оила мустаҳкамлиги инсониятнинг энг муҳим ижтимоий муаммоларидан бири бўлиб келган. Чунки инсон ва миллат, давлатни бир-бирига боғловчи ижтимоий восита, халқ – оиладир [6]. Эр-хотин узоқ йиллар бирга бўлиб, шодлик ва ғамни бирга баҳам кўрадилар, ҳаётий қийинчиликларни биргаликда енгадилар. Баъзан шундай ҳам бўладики, бу иккала ҳаёт шериклари иккинчи томонни бир хато ҳаракати ёки қаттиқ муомаласи билан хафа қилади. Бу ҳолатда агарда қарши томон ўч олиш фикрига келиб қолса, ўша тариқада ҳаракат ва муомала қилмоқчи бўлса, бу қаршилиқ ҳақоратга ва жанжалга айланишига шубҳа қолмайди. Оқибат бу иккала йўлдош бир-бирларидан ажралиб кетадилар, шу баҳона уларнинг саодат биниси бахтсизлик ва норозилик билан ерга юзтубан қулайди. Бундай ҳодиса, биз мусулмонлар ўртасида ахлоқий фазилат ва исломий тарбиядан маҳрум бўлганимиз сабабли жуда кўп содир бўлади. Дарвоқе, бизнинг мамлакатимизда одат бўлгани сабабли бу уруш ва жанжаллар эр-хотинни ажралишига олиб келади. Лекин бу ҳол ҳар бир оила аҳлини ғамгин этиши ва турмушларини нотинч этишига шубҳа йўқдир. Шу тариқа қайси хонадонда ҳафтада бир неча марта бундай жанжал ва хафаликка олиб келадиган воқеалар бўлса, саодат ва бахт, албатта бу уйда бўлмайди. Эр-хотин бир-бирини хафа қилиб қаттиқ муомала қилса, бир томон ўзини эшитмаганга олиши ва жаҳлини ичга ютиши керакдир. Бошқа куни эса ширин сўз ва ҳалимлик билан қаллиғига: “Кеча қилган ҳаракатинг номуносиб эди, бундай ҳаракатларни бошқа қилмагин», — деб тушунтириши маъқулроқдир. Ана шу яхши муомалани мураса-ю мадора дейдилар. Тўлиқсиз оилалар, улардаги маънавий муҳит, хусусан ўсмирлар маънавиятининг тўлиқсиз оилаларда шаклланиш хусусиятлари Ўзбекистонда ўрганилган бўлсада, яна қанча қирралари мавжудки, уларни маҳалла тизимидаги мутасаддилар аввало ўрганиши ва таҳлил қилиши керак. **Нотўлиқ оила** оилавий ажримлар, никоҳдан ташқари туғилган бола, ота ёки онанинг бири вафот этганда ёки алоҳида яшаганлигида келиб чиқади. Шунга кўра **нотўлиқ оилаларни** қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

1. Ота (ёки она)нинг вафоти сабаб етим фарзанди қолган оила;
2. Ажрашган (фарзандлари бўлсада, ота-оналарнинг қарорига кўра никоҳи бекор бўлган оила);
3. Никоҳдан ташқари (режасиз, оиласи шаклланмаган жуфтликдан туғилган фарзанди бор оила);
4. Бўлиниб кетган (нικοҳи бор, аммо ота-она бирга яшамайдиган, фарзандлари бор оила).

Ота-онанинг қайси бири бола тарбияси билан шуғулланишига қараб, оналик ёки оталикка оид тўлиқсиз оилаларга ажратиш мумкин. Бундан ташқари оилада отанинг ёки онанинг йўқлиги келажақда қатор муаммоларни келтириб чиқаради. Булар:

1. Онасиз ўсган ўғилда: дағаллик, қўполлик, хотин-қизлар билан муомала қила билмаслик, меҳрни ифодалай олмаслик, ҳамдард бўла билмаслик ва бошқалар.

2. Онасиз ўсган қизда: майинлик, ҳамдардлик, укувлилик, рўзғор тута билиш, назокатлилик каби фазилатларнинг нотўқислиги.

3. Отасиз ўсган ўғилда: эзмалик, ғийбатчилик, мижғовлик, иккиюзламачилик, майдагаплик, йирик ишларни қилишга лаёқатсизлик, беқарорлик каби сифатларнинг пайдо бўлиши;

4. Отасиз ўсган қизда: ожизлик, йигитлар, умуман эркаклар билан мулоқот қила билмаслик, одамовилик чўчиш, кўрқоқлик, масъулиятни ола билмаслик каби сифатлар шаклланиши. Бу эса нафақат тўлиқсиз оилада, балки уларнинг бўлажак оилаларида ҳам намоён бўлиб, уларнинг бўлажак фарзандларига ҳам маълум даражада маънавий зарар етказиши [7].

1. **Етим фарзанди қолган нотўлиқ оила** - ота ёки онанинг бирининг вафот этиши натижасида юзага келади. Бундай оилаларда қариндошлик алоқалари бузилмайди: ота ёки она томонидан вафот этган оила аъзолари сифатида қолишни давом эттираётган қариндошлар ўртасида ўзаро муносабатлар сақланиб қолади. Ота-оналардан бири вафот этса ёки оиладан кетиб қолса, табиийки, оилада қолган ота ёки онанинг болалар тарбиясидаги ишлари қийинлашади. Лекин бундай ёмон ҳолат биринчи навбатда болаларни жиддийлаштириб, масъулиятли қилиб қўяди. Агар оила кўп болали бўлса, бу жараён тез кечади. Болалар оиладаги ота ёки она атрофига маҳкам жипслашадилар ва уларга ҳамма соҳада ёрдам берадилар. Бундай оилалардан кўпинча, ўз мақсади учун курашадиган, меҳнатсевар кишилар етишиб чиқади. Тўлиқсиз оилаларда болаларни миллий-маънавий тарбиялашда ўзбек оилаларининг маънавий идеалларини мужассамлаштириш, шахсий, оилавий ва ижтимоий муносабатлардаги гўзалликни тўғри идрок қилиш ва хатти-ҳаракатлар меъёрига айлантириш, уларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш нафақат давлат, балки ҳар бир ота-она ва фуқаро бурчидир.

2. **Ажрашган** (фарзандлари бўлсада, ота-оналарнинг қарорига кўра никоҳи бекор бўлган оила) – бу ота ёки онанинг қандайдир сабаб билан яшагилари келмаганлиги ёхуд бирга яшай олмаганлигидан келиб чиқади. “Барча даврларда оилани мустаҳкамлашга, унинг тўлиқлигини таъминлашга ҳаракат қилинган. Ажралишлар қораланган. Агар оилада эр тасодиф туфайли вафот этса, уй эгасининг хотини, фарзандларининг моддий ва маънавий масъулиятларини қариндошлари ўз зиммасига олган. Етим қолган болаларига ота тарбиясини беришган. Қўни-қўшни, маҳалла-қўй уларнинг ҳолидан хабар олиб туришган. Бу ҳолат мана шу оиладаги ўғил фарзанд вояга етиб, барча ташвишларни ўз зиммасига олгунча давом этган” [10]. Нотўлиқ оилада ё ота, ё она тарбиявий ролининг бажаролмаслиги шаклланаётган фарзанд шахсида, унинг характерида ўз асоратини қолдиради.

3. **Никоҳдан ташқари** (режасиз, оиласи шаклланмаган, ноқонуний, никоҳсиз жуфтликдан туғилган фарзанди бор оила); Аёл киши қандайдир сабабларга кўра, никоҳ қурмай болани дунёга келтириш қарорини қабул қилади. Бу ёлғизликни билантирмаслик истаги, она бўлиш эҳтиёжини қондириш ёки кучли эҳтирос билан севган инсонни ҳақида эслатиб туриши учун болани қолдириши ва ҳ.к. сабабларга кўра пайдо бўладиган ҳолат.

4. **Бўлиниб кетган** (нικοҳи бор, аммо ота-она бирга яшамайдиган, фарзандлари бор оила). Эр ёки хотиннинг бири уйдан кетиб қолиши, бошқа инсон билан яшаши, ёки отанинг фарзандларини боқишга қурби етмай қийинчиликдан қочган ҳолатда, ёки бошқа инсонни севиб қолиши сабабли, ёки ёлғон алдовларга учраб, хою-хавас ортидан қувиш натижасида, сабрсизлик оқибатида юзага келадиган тўлиқсиз оиладир.

Республикаимиз аҳолисининг кўп қисмини қишлоқ аҳолиси ташкил қилади. Шу билан бирга қишлоқ оилалари нисбатан кўп авлодли, кўп фарзандлилиги, тарбиянинг ўзгача усуллари билан фойдаланишлилиги билан шарҳланади. Юқорида фикрлардан келиб чиққан ҳолда тўлиқсиз оилаларнинг олти гуруҳини белгилаш мумкин.

Булар: 1. Тажовузкор (жанжал) мухит етакчилик қилувчи оила. 2. Маънавий бузилган оила (бундай оилада маънавий қадриятлар ва ахлоқий меъёрлар унутилган бўлиб, ота-она фарзанди кўз олдида ахлоқсизликни бемалол намоён қилади). 3. Бола боқувчи оила (бу оила умумий ва педагогик-психологик маданияти пастлиги билан ажралиб туради. Фарзанд тарбиясида хатолари кўп лекин бу хатоларни тузатишни истамайди). 4. Ўзи билиб-билмай фарзандлари тарбиясида миллий, ижтимоий ахлоқ, маънавий меъёрларига риоя қилмаслик; бу ҳол болани ҳаёт, тараққиёт билан зиддиятга йўналтиради). 5. Миллат, жамиятдан узилган оила (бундай оила халқ маънавияти меъёрларини эмас, аксинча, маънавий, мафкура, ахлоққа зид хулқ-атвор меъёрларини ўзида намоён қилувчи фарзандларни тарбиялаб етиштиради). 6. Маънавий етук, сабр-бардошли, миллий урф-одатларга таянувчи, диний ахлоқ меъзонларига риоя қилувчи меҳнаткаш ота (ёки она).

Миллий-маънавий тарбиянинг мақсад ва вазифалари болаларда маънавиятнинг миллий меъёрларини тушунишни, ҳис қилишни ва уни яратишда қатнашишга ҳаракат қилиш истагини тарбиялашдан иборат. Бироқ, маънавий эзгулик тушунчаси турли жамиятларда турли даврларда турлича талқин қилинади. Баъзилар маънавий гўзалликнинг моҳиятига ҳаётий мазмун ва мукаммал шаклнинг бирлиги сифатида қарайдилар. Бироқ миллий-маънавий тарбиянинг мақсадини, яхшилик тушунчасини аниқ изоҳламасдан, белгиламасдан туриб ифодалаш педагогик мавҳумликка олиб келади. Абу Райхон Беруний фикрича "...болага сабр-тоқат билан камчиликни тушунтириш керак. Одамлар маънавияти ва бахтни турлича тушунадилар, лекин маънавий мамнуниятни яхши билган киши ҳақиқий бахтга эришади. Маънавий мамнуниятнинг илдизи эса оилавий тарбияда тараққий топади" - дейилган. Ўзбекистон Гендер комиссияси ажримлар оқибатида жамиятга етадиган зарарлар ҳақидаги сўровномалар ўтказган эди. Сўровнома хулосасига кўра, ажрашган тўлиқсиз оила аёлларининг аксариятида куйидаги муаммолар юзага келган. **Биринчидан**, турар жой муаммоси пайдо бўлади. Бола билан ота-онасиникида яшаш қийин. Ижара нархи эса қиммат. Тўланган алимент бу пулнинг ярмини ҳам қопламайди. **Иккинчидан**, фарзандлар ота меҳрисиз ўсади. Эраклар нафақат боладан хабар олмайди, балки турли баҳоналар билан алимент тўламасликка ҳаракат қилади. **Учинчидан**, ажрашган аёлларга жамиятда айрим инсонлар нотўғри кўз билан қарашади: интим муносабатлар таклиф этилади, ижарага қўйишни хоҳлашмайди, нуфузли ташкилотларга ишга олишмайди, уларнинг ҳар қандай муаммолари қийинчилик билан ҳал этилади.

Ажримларга собиқ турмуш ўртоғининг рўзгор бошқаришда масъулиятсизлиги, мустақил фикри йўқлиги, оилага бошқаларнинг аралашуви (қайнана, қайнсингиллар), эракнинг ёмон иллатларга ружу қўйгани, оилада аёлга қулдай муносабатда бўлишлари, хиёнат каби омилларни сабаб қилиб келтирган. Тўлиқ бўлмаган оилалардаги катталар талаба-ёшлари кўпинча оила динамикасида келиб чиқадиган ҳиссий беқарорлик билан курашадилар. Ота-оналардан бирининг ёки иккаласининг йўқлиги ишончсизлик ҳисси ва ўзини паст баҳолашга олиб келиши мумкин, бу уларнинг ишончига таъсир қилади [9]. Миллий-маънавий тарбиянинг мақсадини миллийлик ва маънавият бирлиги, диний эътиқоднинг ижтимоий аҳамияти нуқтаи назаридан белгилаш мақсадга мувофиқ. Шу жиҳатдан миллий-маънавий тарбиянинг мақсади миллий-маънавий идеаллар орқали миллатга, оилага, аждодлар ва ҳаётга ғоявий-эмоционал муносабатларни шакллантиришдан иборатдир. Масалан, "Ҳадисларда халқ тажрибасида синалган эзгу идеаллар кучайтирилса, насиҳат ва талаб шаклида халққа етказилади, халқ идеалига зид хислатлар эса салбий жиҳатдан ифодаланади, ёмон оқибатлардан огоҳ этилади. Халқ идеалига мос келмайдиган ноинсоний хислатлар: очкўзлик, ўғрилиқ, адолатсизлик, адолатсизлик, зино, текинхўрлик, ялқовлик, хиёнаткорлик ота-онага ҳурматсизлик ва бошқалар қораланади. Бу қоралаш оддий баёндан иборат бўлмаслиги, балки халқнинг изчил ғоявий эстетик талаби ва баҳоси сифатида қарор топмаган хислатлар ижтимоий ҳаёт тараққиёти ва миллий қадриятларнинг тақомилига салбий таъсир этади"[8]. Ислом дини, хусусан, эракларни муроса-ю мадорага даъват қилади: "Эй аҳли ислом кишилари! Ўз хотинларингиз билан яхши муомала қилинг. Агар уларга нисбатан меҳрингиз бўлмаса ҳам (сабр қилинг ва яхши муомалани тарқ қилманг). Зеро, Аллоҳ таоло сизлар ёмон кўрган нарсада кўп яхшиликларни қилиб қўйган бўлиши мумкин [11] Ушбу муаммолар юзасидан олиб борилган назарий маълумотларни ўрганиш тўлиқсиз оилаларда болаларни миллий-маънавий тарбиялаш муаммосини икки – **умумий ва хусусий** йўналишларида таҳлил қилиш ва ҳал қилиш лозимлигини кўрсатди. Булар: тўлиқ оилаларда ўсмирларни (келажакда тўлиқсиз оилаларни пайдо қилувчи сабаб) ажралишларнинг олдини олишга тайёрлаш; тўлиқсиз оилаларда миллий-маънавий тарбия жараёни қонуниятларини ўрганиб, такомиллаштиришга қаратилган оммабоп тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Ижтимоий психологлар оилада юзага келиб, ажралишга сабаб бўлиши мумкин бўлган низо-жанжаллар сабабларини ва уларнинг кимлар ўртасида юз бераётганлигини ўрганганлар. Натижада оилавий низо-жанжалларнинг: эр-хотин; қайнона-келин; қайнона-куёв; овсинлар; ота-она ва фарзандлар; ота-бола; опа-сингиллар; ака-ука; келин-қайнсингиллар; она-қиз; келин-қайн ака-ука; Қуда-андалар ўрталарида содир бўлиши аниқланган. Бу эса, кўриниб тургани каби, муаммога миллий тарбия талабларидан келиб чиқиб ёндашишни талаб этади. Аввалам бор ёш йигит билан қиз, улар ўрталаридаги самимий муносабатлар. Янги келин-куёв, уларнинг ўрталаридаги садоқат, меҳр-муҳаббат, ишонч буларнинг барчаси албатта қувонарли. Бу оилада янги туғилган чақалоқ бу икки ёш келин-куёвларни янги масъулиятли вазифа, яъни ота-онадек шарафли ном эгасига олиб чиқади. Бундан келиб чиқиб, оилалардаги ўсмирлар тарбияси масаласида «эр маънавияти», «хотин, аёл маънавияти», «куёв маънавияти»,

«келин маънавияти», «ўғил-қиз маънавияти» каби тушунчаларга изоҳ бериш лозим. Афсуски, тўлиқсиз оилаларда эса маънавий муҳит бузилиши оқибатида низоларнинг: 1) ота-фарзанд; 2) она-фарзанд; 3) фарзанд-фарзанд турлари етакчилик қилади.

Ота-она фарзандини руҳий-жисмоний, маънавий-ахлоқий ҳамда ақлий жиҳатдан соғлом бўлиб вояга етишини астойидил истайди. Болани келажакда қандай касб эгаси бўлиши ҳам ота - онани бефарқ қолдирмайди. Боладаги хоҳиш-истакларнинг шаклланиши ва ўсиши қайсидир маънода ундаги фазилатларнинг ниш ура бошлашидан дарак беради. Айни пайтда ота-она ўз фарзандининг бўй-баста, чиройи, ақл-заковати ҳамда бошқа хусусиятларини тенгқурлари билан ўйнаши ва мулоқотда бўлиши шароитида қиёслайди. Аммо, бола ўзи ҳақида қандай фикрда бўлади ва ўз-ўзини қай даражада англайди? Ўзининг фаолиятига тўғри баҳо бера оладими деган савол нафақат ота-онани, балки ўқитувчиларни ҳам бефарқ қолдирмаслиги лозим.

Тўлиқсиз оилаларда тарбия борасидаги қийинчиликлар ҳам, оиланинг моддий таъминоти ҳам ё ота, ёки онанинг елкасида бўлади. Эрдан ажраган аёл, тул хотинлар имконияти борича болалари учун тўкин имкониятларни муҳайё қилишга, барча шароитларни яратиб беришга интилади. Бироқ бундай шароитни яратиш учун ишхонада кўпроқ ишлашга, баъзан корхона ишларини уйига олиб кетиб бажаришга мажбур бўлади ва натижада болалар тарбияси учун имкониятлари чекланиб қолади. Ёлғиз она ёки ота ўзи хоҳласа ҳам фарзандига етарлича эътибор бера олмайди. **Дарҳақиқат**, маҳалла фуқаролар йиғини раиси, профилактика (катта) инспектори, ҳоким ёрдамчиси, хотин-қизлар фаоли, ёшлар етакчиси, шунингдек “Оқила аёллар” ҳаракати ва бошқа мутасаддилар **тўлиқсиз** оилаларда ўсаётган болалар маънавияти, таълим-тарбияси билан шуғулланишдан олдин уларнинг жамиятда ўз фаоллигини намоён этишларида бевосита зарар етказадиган бир қатор сабабларни билмоғи лозим. Жумладан, Миллий ахлоқга зид порнографик, эротик асарлар, ғоявий чалғитувчи фильмлар намуналарининг Ғарб, Европа мамлакатларидан Ўзбекистонга кириб келаётганлиги. Енгил ҳаётни тарғиб этувчи теленовеллалар, кино-теле кўрсатувларнинг кўплиги, бойликка бўлган эҳтиёжларнинг устиворлиги, фоҳишабозлик ҳолатларининг мавжудлиги. Ичкиликбозликни реклама қилувчи тижорат фаолиятига чек қўйилмагани, ичкилик маҳсулотлари сотувининг эркинлиги. Маҳалла фуқаролар йиғини ташкилотларида мутахассис сифатида ишлаб келаётган ходимларнинг маълумоти лавозимга мосмаслиги; Маҳалла фуқаролар йиғини ташкилотларида ишлаётган ходимларнинг вояга етмаганлар психологиясини билмасликлари; Маҳалла фуқаролар йиғини ташкилотларида ишлаётган ходимларнинг ҳаётий тажрибасининг етарли эмаслиги; Таълим муассасаларидаги тарбия муаммолари, оила ролининг, фуқаролик позициясининг етарли даражада баланд эмаслиги; Умумтаълим мактаблари ўқитувчи ва тарбиячи ходимларининг маънавий-ахлоқий, ҳуқуқий билимлардан етарлича хабардор эмаслиги. Олий педагогик таълимда педагог кадрларни тайёрлашда бола психологиясини ўрганиш бўйича амалий машғулотларнинг камлиги; Тарбия масалалари бўйича диний, тарихий манбаларга суянмаслик ва мазҳаблар хусусиятлари моҳияти билан таништириш даражасининг талаб даражасида эмаслиги; Ёшларда диний билимга қизиқишнинг юқорилиги ва буни илмий- педагогик асосда қуриш зарурлиги; Ёшларнинг билиб-билмай хорижий ақидаларни ҳақиқат деб қабул қилишлари; Ота-оналарнинг ўзларида фарзанд тарбияси бўйича тажрибанинг етишмаслиги; Ота-оналарнинг фарзанд хатти-ҳаракатига бефарқлиги; Ота-оналарнинг фарзанд тарбияси масаласи бўйича мутафаккирларимизнинг фикрларига суянмасликлари; Ота-оналарнинг фарзанд тарбияси ҳақида ёзилган китобларни мутолаа қилиб турмасликлари; Бошқа динлар, бошқа миллатлар ҳақида шўролар давридан қолган айрим ноҳолис фикрлар, лагифаларнинг мавжудлиги ва уларнинг жамиятни миллий мансублигига қараб емириб, миллатлараро низо, сепаратизм учун ғоявий замин бўлиш хавфи борлиги.

Хулоса. Булар ўз навбатида бевосита тўлиқсиз оила фарзандини ўзига жалб қилиши, оқибатда эса Ўзбекистоннинг буюк келажаги йўлида умуммиллий бирлашувига тўсиқ бўлиб, миллатни ички маънавий жипслигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Бу таҳдиднинг олдини олиш учун суҳбатлар, бадий ва публицистик адабиётни ўқиш, рассомларнинг ижоди билан танишув, мусиқа эшитиш, фильмлар ва телекўрсатувларни кўриш жараёнларида, катта ёшдаги кишилар, ота-она билан бевосита мулоқотда маънавий идеал ҳақидаги фикрлар, шунингдек, ҳуқ-атвор мотивлари ва рағбатлари билан боғланган тасаввурлар, тушунчалар, образлар шакллантириш керак. Ёшларни ёлғизлик ва бекорчиликда қолдирмаслик керак.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг” Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”ги Қонуни.Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами.; 2010 й., 39-сон.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил 2 апрелдаги “Аҳоли муаммолари билан ишлашда маҳалла институтининг мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5700-сон Фармони.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2020 йил 18 февралдаги “Жамиятда ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштириш, маҳалла институтини янада қўллаб-қувватлаш ҳамда оила ва хотин-қизлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5938-сон Фармони.

5. 2021 йил 3-декабрдаги “Маҳаллада тadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash va kambag'allikni qisqartirish masalalari b'ycha hokim er damchilari faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari t'grisida”gi PK-31-son Qarori.
6. Musurmanova O. Oila jamiyat tayanchi: Monografiya.-Toshkent: Eshlar nashriyat uyi, 2019.-252 b.
7. Musurmanova O., Shaamirova Yu.K., Salaeva M.S. Ma'hallalarda t'liksiz oilalardagi muammosi mavjud farzandlar bilan ishlash mexanizmlari Uslubiy q'llanma. Toshkent. 2023.-93 bet.
8. Musurmonova O. Sharq mutafakkirlarining yoshlar sog'lom turmush tarzi haqidagi qarashlari. T., Zarvarak. 73-bet. 2022y.
9. Musurmanova Sh. Issues in the development of socio-intellectual competence of adult student-youth in incomplete families in higher educational institutions. European Scholar Journal (ESJ) Available Online at: <https://www.scholarzest.com> Vol. 4 No.11, November 2023 ISSN: 2660-5562 29-31 P.
10. Xolmatova M. Jamiyatning barqaror ijtimoiy taraqqi'oti tizimida ayollar: o'tmish, hozirgi davr va kelajakdagi yo'nalishlarning tahlili. XXI asr bo'sag'asida. O'zbekiston ayollarining ijtimoiy salohiyatini oshirishga ko'maklashish imkoniyatlari (simpozium materiallari) T. , 1999. 62-63 b.
11. Qur'oni karim, Niso surasi, 19-oyat.

References:

1. “O'zbekiston Respublikasining” Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida”gi Qonuni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami.; 2010 y., 39-son.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2022 yil 28 yanvardagi “2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi PF-60-son Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2019 yil 2 apreldagi “Aholi muammolari bilan ishlashda mahalla institutining mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-5700-son Farmoni.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2020 yil 18 fevraldagi “Jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo'llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-5938-son Farmoni.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2021 yil 3 dekabrda “Mahallada tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash va kambag'allikni qisqartirish masalalari bo'yicha hokim yordamchilari faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-31-son Qarori.
6. Musurmanova O. Oila jamiyat tayanchi: Monografiya.-Toshkent: Yoshlar nashriyat uyi, 2019.-252 b.
7. Musurmanova O., Shaamirova Yu.K., Salaeva M.S. Mahallalarda to'liqsiz oilalardagi muammosi mavjud farzandlar bilan ishlash mexanizmlari Uslubiy q'llanma. Toshkent. 2023.-93 bet.
8. Musurmonova O. Sharq mutafakkirlarining yoshlar sog'lom turmush tarzi haqidagi qarashlari. T., Zarvaraq. 73-bet. 2022y.
9. Musurmanova Sh. issues in the development of socio-intellectual competence of adult student-youth in incomplete families in higher educational institutions. European Scholar Journal (ESJ) Available Online at: <https://www.scholarzest.com> Vol. 4 No.11, November 2023. ISSN: 2660-5562 29-31 P.
10. Xolmatova M. Jamiyatning barqaror ijtimoiy taraqqi'oti tizimida ayollar: o'tmish, hozirgi davr va kelajakdagi yo'nalishlarning tahlili. XXI asr bo'sag'asida. O'zbekiston ayollarining ijtimoiy salohiyatini oshirishga ko'maklashish imkoniyatlari (simpozium materiallari) T. , 1999. 62-63 b.
11. Qur'oni karim, Niso surasi, 19-oyat.

Муаллиф:

Мусурманова Шахло Илхомовна - Гулистон давлат педагогика институти педагогика фанлари б'йича фалсафа доктори, (PhD), катта ўқитувчи.

UDK: 378.147

OPPORTUNITIES TO DEVELOP THE CREATIVE THINKING OF TEACHERS OF INFORMATICS AND EDITORIAL STUDY MODULES IN CONTINUOUS PROFESSIONAL DEVELOPMENT

UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANTIRISH JARAYONIDA INFORMATIK-PEDAGOGIK O'QUV MODULLARINING O'QITUVCHILARI IJODIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ И ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБУЧЕНИЯ МОДУЛЕЙ ПРИ НЕПРЕРЫВНОМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ РАЗВИТИИ

Axmedova Shaira Bilalxanovna

Andijon viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi, Andijon shahar Istiqlol ko'cha 8 uy

E-mail: shoira.ahmedova.66@mail.ru

Abstract. In this article, the development of creative thinking of teachers of informatics and information technologies and the promotion of innovations, analysis of problematic types of activities, independent understanding of problems, spending on the development of one's own opportunities are the goals of creative education and creative education. the concepts of demanding the need for teaching are explained.

Key words: ICT, education, pedagogical-psychological, competence, creativity, creativity, thinking, thinking, skills.

Аннотация. В данной статье рассматривается развитие творческого мышления учителей информатики и информационных технологий и содействие инновациям, анализ проблемных видов деятельности, самостоятельное понимание проблем, расходы на развитие собственных возможностей являются целями творческого образования, объясняются понятия востребованности необходимости обучения.

Ключевые слова: ИКТ, образование, педагогико-психологический, компетентность, креативность, мышление, умения.

Кирish. XXI asrda intellektual axborot, bilim va ko'nikmalarni muntazam ravishda yangilab borish vazifasi jahon ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining muhim omiliga aylanib bormoqda. Xalq ta'limi xodimlarini kasbiy rivojlantirishning zamonaviy turlari va shakllarini keng joriy etish, jumladan: xalq ta'limi xodimlarining kasbiy ehtiyojlaridan kelib chiqib, doimiy ravishda maqsadli, muammoli va mualliflik kurslarini tashkil etish, xalq ta'limi xodimlarining zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va xorijiy tillar bo'yicha savodxonligini oshirishga xizmat qiluvchi media kurslar yaratish va joriy etish, an'anaviy, masofaviy va boshqa shakllarni o'z ichiga olgan malaka oshirishning uyg'unlashgan kurslarini tashkil etishga e'tibor qaratilmoqda. Milliy ta'lim tizimining modernizatsiya qilinayotgan zamonaviy bosqichi fundamental o'zgarishlar va tizimli yondashuv bilan xarakterlanadi[27].

Tadqiqot o'bekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot o'bekti sifatida informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirish va innovatsiyalarni yaratishga yo'naltirish, muammoli faoliyat turlarini tahlil qilish, muammolarni mustaqil anglash, o'z imkoniyatlarini rivojlantirishga sarflash – ijodiy o'qitishning maqsadi hisoblanadi va aynan kreativ o'qitishga bo'lgan ehtiyojni talab qilish tushunchalari yoritilgan. Tadqiqot mavzusini yoritishda AKT, ta'lim, pedagogik-psixologik, kompetentlik, ijodkorlik, kreativlik, fikrlash, tafakkur, ko'nikma usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Ta'lim maqsadi - bu jamiyat va shaxs rivojlanishining talablariga javob beradigan, kutilayotgan hamda rejalashtirilayotgan natijalar tavsifidir. Buni global (umumbashariy) va lokal (mahalliy) maqsadlarga bo'lishimiz mumkin. Lokal maqsadlar - tashxislovchi, global maqsadlarni esa tashxislab bo'lmaydi va oliy maqsadni bildiradi. Global maqsadlar - lokal maqsadlarning ketma-ketligi asosiga quriladi va odatda ularga erishib bo'lmaydi [24].

Shuningdek, ta'lim maqsadi ichki va tashqi yo'nalishga ega. Ta'limning tashqi maqsadi davlat tashkilotlari kabi aniq tarixiy shartlar asosida ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, umumiy madaniyat, fuqarolarning huquqiy munosabatlarini mustahkamlash va jamiyat a'zolarining ahloqiy - huquqiy negizlari asosida jamiyat hayotini ta'minlashdan iborat.

Ta'limning ichki maqsadi - shaxs imkoniyatlari, rivojlanishi, chuqur bilim, ko'nikma, malakalarini amaliyotda qo'llay olish qobiliyatiga egaligi bilan tavsiflanadi. U ijtimoiy muhit tomonidan maqsadli kuchni talab qiladi va shu kuchlar moddiy imkoniyatlarni yaratishga, ob'ektiv - ijtimoiy shartlarga, shuningdek, insonning ma'naviy-ahloqiy takomillashishi uchun yangi imkoniyatlar tarixiy pog'onasini ochishiga sarflanishi kerak.

Zamonaviy ta'lim tizimi o'z oldiga shaxs kreativligi, kompetentligi sifatini shakllantirishni asosiy maqsad qilib qo'ygan holda reproduktiv o'qitish strategiyasidan voz kechishi lozimligini, bunda ta'lim standartlariga mos keluvchi bilim, ko'nikma va malakalarni o'z ichiga olgan holda o'quv rejaga kiritilishi kerakligini nazarda tutadi.

Informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirish va innovatsiyalarni yaratishga yo'naltirish, muammoli faoliyat turlarini tahlil qilish, muammolarni mustaqil anglash, o'z imkoniyatlarini rivojlantirishga sarflash – ijodiy o'qitishning maqsadi hisoblanadi va aynan kreativ o'qitishga bo'lgan ehtiyojni talab qiladi. SHunday qilib, malaka oshirish kurslaridagi ijodiy tafakkurini rivojlantirish maqsadi – informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarining pedagogik mahoratini rivojlantirish, shuningdek ularning ijodiy fikrlashini kreativ o'qitish metodlari va dizayn fikrlash texnologiyasi yordamida takomillashtirishdir. Malaka oshirish kursining asosiy vazifasi – informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarining har tomonlama rivojlanishi uchun maqbul shart-sharoitlarni yaratib berish hisoblanadi.

Ijodiy tafakkur - ta'lim jarayonini tashkillashtirishni o'zida mujassamlashtirib, kreativ o'qitish jarayonini shakllantirish, kreativ o'qitish metodlari va texnologiyalari orqali kreativ salohiyatni oshirish, turli uslublardan bilim va ko'nikmalar muvozanatini rivojlantirishda foydalanish, tinglovchilarning ta'lim dasturlarini shakllantirishda faol ishtirok etishni o'z ichiga oladi [22].

Xususan, malaka oshirish jarayonida informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarinii jodiy tafakkurini samarali shakllantirish bir qator pedagogik shart-sharoitlar va omillarga bog'liq bo'ladi. Ana shunday pedagogik shart-sharoitlar nimalardan iborat ekanligini va ularni qanday tashkil etish kerak degan masalani qarab chiqamiz.

Buning uchun dastlab "kasbiy tayyorgarlik" va "shakllanish" tushunchalari mohiyatini ochishga harakat qilamiz. Chunki, bizning tadqiqotimizning ishi malaka oshirish jarayonida informatika o'qituvchisida ijodiy tafakkurini shakllantirish muammosiga bag'ishlangan.

Lingvodidaktik ensiklopediya lug'atida kasbiy tayyorgarlik, shaxsda kasbiy yo'nalganlik, bilim, ko'nikma va malakalar shakllanishini hamda bunday faoliyatga uning kasbiy tayyorgarligini ta'minlovchi tashkiliy va pedagogik

tadbirlar tizimi sifatida beriladi [21]. Malaka oshirish deganda oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini tayyorlanayotgan mutaxassis kasbiy tayyorgarligining alohida jihatlariga mos mazmun, shakl va metodlar bilan maqsadli boyitish uchun sharoit yaratish jarayoni sifatida qaragan. SHuningdek informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchisi ushbu tushunchani pedagogik amallar, hodisa va jarayonlarni amalga oshirishga imkon beruvchi aniq sharoitlarni o'z ichiga olgan omil sifatida qaragan [21].

Ushbu talqinlarni e'tiborga olib, informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarining malakasini oshirish ularning ijodiy tafakkurni rivojlantirish jarayonini amalga oshirishga imkon beradigan tashkiliy va pedagogik imkoniyatlar birlashgan tizimni tushunamiz.

“Shakllanish” tushunchasi tadqiqotlarda borliqdagi o'zgarishlar, mumkin bo'lgan holatdan haqiqiy holatga o'tish kabi falsafiy qarashlar bilan tushuntirilib “faollashtirish” (lotincha “actualis” – so'zidan kelib chiqqan) so'zi bilan tenglashtirilgan [20]. V.I.Slobodchikov va I.E.Isaevlar shakllantirish deganda rasmiylashtirish (shaklni yasash) va takomillashtirishni (mukammal, oldingi namunalarga mos shakllar) tushungan [17].

P.I. Pidkasistiy esa shakllanishni tashqi kuchlar ta'sirida tuzilmasi va mazmunidagi o'zgarishlar natijasi hisoblanadigan rivojlanish ko'rinishi sifatida qaraydi [16]. Bir qator tadqiqotchilarning (N.V. Bordovskaya, V.A. Slastyonin, S.D. Smirnov va boshqalar) ta'kidlashicha shaxsda u yoki bu sifatning shakllanishi irsiyat, muhit, maqsadli tarbiya va shaxsning shaxsiy faolligi natijasida ro'y beradi [18], [20].

Qayd etilganlardan kelib chiqqan holda biz o'z tadqiqotimizda “ijodiy tafakkurni rivojlantirish”ni ijodiy tafakkurning asosiy komponentlari mazmunidagi sifatiy o'zgarishlarning maqsadli jarayoni sifatida qaraymiz.

Informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarida ijodiy tafakkurni rivojlantirishda P.YA.Galperinning aqliy harakatlar va tushunchalarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasi muhim rol o'ynaydi.

J. Gilford aqliy harakatlar va tushunchalar shakllanish jarayonini tavsiflab, birinchi bosqich sifatida motivatsion asoslarni shakllantirishni qaragan. Uning ta'kidlashicha, motivatsiya aqliy harakatlar egallanganligining muvaffaqiyati darajasini ifodalaydi [3].

P.Y.Galperin va boshqalarning ishlarida ko'nikmalarni shakllantirish “tug'ilish” va “takomillashish” kategoriyalariga mos keladigan ikki amaliyotni o'z ichiga olgan jarayon sifatida qaralgan.

Birinchi kategoriya tushuntirish amaliyotiga mos keladi, shuning uchun ham bu erda “ko'nikmalar paydo bo'lishi” ro'y beradi. Ikkinchi kategoriya qayta ishlash amaliyotiga mos keladi, shuning uchun ham bu erda ko'nikmaning takomillashishi ro'y beradi [5].

Ushbu nuqtai nazarni e'tiborga oladigan bo'lsak, informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarida ijodiy tafakkurini rivojlantirishning yaxlit jarayonini quyidagi uchta o'zaro bir-biri bilan bog'langan bosqich asosida amalga oshirish mumkin bo'ladi: 1) informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarini ijodiy faoliyati asoslari bilan tanishtirish; 2) ijodiy faoliyatining asosini tashkil etuvchi asosiy ijodiy tafakkurga oid bilim va ko'nikmalarni egallash; 3) ijodiy tafakkurini amalga oshirish jarayonida ijodkorlik ko'nikmalarini qayta ishlash.

Informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarida ijodiy tafakkurni rivojlantirish birinchi bosqichi, ya'ni ijodiy faoliyatining asoslari bilan tanishtirish, ushbu faoliyatning motivatsion jihatini o'zida aks ettiradi.

S.D. Smirnov ko'nikmalarni shakllantirishning dastlabki bosqichi sifatida motivatsion bosqichni ajratgan va “... agar harakatlarni egallash motivatsiyasi bilish qiziqishiga asoslangan bo'lsa, hammasidan yaxshi, chunki bilish ehtiyoji to'yinganlik xususiyatiga ega emas. Bunday bilish motivatsiyasi muammoli o'qitish yordamida yuzaga keladi” [18].

Motivatsiya shakllanishida motiv paydo bo'lishining asosi bo'lib, hisoblangan ehtiyoj muhim rol o'ynaydi. Ana shuni e'tiborga olib, P.YA.Galperin ehtiyoj nafaqat harakatlar yuzaga kelishini anglatadi, balki ularning ob'ektlariga nisbatan tanlangan munosabatlarni ifodalaydi, sub'ektga nima etishmaydigan va nima uchun u bunga ehtiyoj sezadigan harakatlarning umumiy yo'nalishini belgilaydi [5]. Demak, Informatika o'qituvchilarini ijodiy faoliyatiga yo'naltirish jarayonida, psixologo-pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi sohasidagi bilimlarga, ijodiy ko'nikmalariga va boshqalarga ularda qadriyatli munosabatlarni faollashtirish orqali ehtiyojlarini shakllantirish zarur.

V.A.Slastenin va boshqalar esa qadriyatli munosabatlarni shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatlarning o'zaro aloqadorligini o'zida aks ettiruvchi shaxsning ichki nuqtai nazari sifatida qaragan. Ularning fikricha qadriyatli munosabatlar, qadriyatli ustanovkalar va qadriyatli mo'ljallar qadriyatli ongning akslanish bo'lib, faoliyatning harakatlantiruvchi kuchi va xulq regulyatori bo'lib ishtirok etadi [19].

E.V. Bondarevskayaning ta'kidlashicha, hodisa asosi inson tomonidan uni baholash boshlanmaganga va unga shaxsiy mazmun berilguncha qadar insonga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'ladi [19].

Yuqorida qayd etilganlarga asosan informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarida ijodiy tafakkurni rivojlantirishning birinchi bosqichi, ya'ni ularni ijodkorlik faoliyati asoslari bilan tanishtirishni, ularda qadriyatli munosabatlarni faollashtirish orqali integrallashgan natijalarni egallashga ehtiyojni ko'zda tutuvchi ijodkorlik faoliyatining motivatsion asoslarini yaratish jarayoni sifatida tavsiflash mumkin.

Informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarida ijodiy tafakkurni rivojlantirish ikkinchi bosqichi ijodkorlik faoliyati sohasiga oid asosiy bilim va ko'nikmalarni anglash mohiyatini aniqlash uchun esa “anglash” tushunchasi talqiniga murojaat qilamiz.

Aqliy harakatlar va tushunchalarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasida anglash bu- ta'lim oluvchining ongida yangi obrazlar va tushunchalarning vujudga kelishi, paydo bo'lishidir. Anglash jarayonida quyidagi jihatlar ajratilgan: 1. Tushunish: bilimlarning tarkibi va tuzilishini tushunish zarur. 2. Bilimlarning bog'liqligi, tizimliliigi, tushunchalarni guruhlash, tasniflash, ular o'rtasida munosabatlar. 3. Bilish jarayoniga munosabat: bilimlar qanday va ijodning qaysi bosqichida (empirik yoki nazariy) olinganligini, u qanchalik ishonchli va isbotli ekanligini bilish zarur.

Ko'pgina pedagogik-psixologik tadqiqotlarda ushbu tushuncha individ-ni insoniyatning sub'ektiv tajribasi elementlari, ob'ektiv tajribasidan olingan ma'lumotlar, shuningdek muloqot, tavsiya etilgan harakatlar, boshqalar tomonidan oldindan tayyorlangan vositalar (darsliklar, ko'rgazmali vositalar, laboratoriya qurilmalar va boshqalar) [6, 4, 13, 14] dan foydalanib, ularni o'z xotirasi va faoliyatiga (bilim, ko'nikma, malaka, qiziqish va boshqalar) o'tkazish orqali o'zining individual tajribasini to'ldirish evaziga interiozatsiyalash jarayoni sifatida qaraladi [6, 4, 12, 14].

Shu bois, informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilari ijodiy tafakkurini rivojlantirish asosini tashkil etuvchi ijodkorlik faoliyati sohasi-ga oid asosiy bilim va ko'nikmalari anglanishini va ularni anglangan holda o'zlashtirilishini, informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarida ijodkorlik faoliyati ko'nikmalarini bajarish haqidagi bilimlarni kengaytirishga yo'naltirilgan harakatlar tizimi sifatida qaraymiz.

Informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarida ijodiy tafakkurini rivojlantirishning ikkinchi bosqichining mantiqiy davomi bo'lib, malaka oshirish jarayonida ijodiy ko'nikmalarini qayta ishlash hisoblanadi.

I.I.Ilyasov va boshqalar bilim va ko'nikmalarni qayta ishlash deganda anglash jarayonida vujudga keladigan bilim va ko'nikmalar tushunilishini ta'kidlagan. Ularning ta'kidlashicha amaliy ko'nikma va qayta ishlash qisman bir-biriga qo'shiladi, ya'ni bilimlarni anglash jarayonida ularning qandaydir qayta ishlanishi ro'y beradi (ixtiyoriy bo'lmagan holda nimadir eslanadi), bilimlarni qayta ishlash jarayonida esa anglash davom etadi (bilim aniqlashtiriladi, to'ldiriladi) [11].

Tadqiqotda belgilangan vazifalarga muvofiq kasbiy tayyorgarlik jarayonida informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarida ijodiy tafakkurini rivojlantirish kontekstida "Kasbiy kompetentlik" tushunchasi mazmunining interpretatsiyasini qarab chiqamiz.

Pedagogik nuqtai nazarda "Kasbiy kompetentlik" tushunchasi turlicha talqin etiladi: o'quv faoliyatini optimallashtirishda o'qituvchilarning nuqtai nazarlarini shakllantirish jarayonini samarali boshqarish uchun ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilariga imkoniyatlar beruvchi jara-yonlar va munosabatlar majmuasi sifatida [2]; qo'yilgan masalaning muvaffaqiyatli echimini ta'minlovchi ob'ektiv imkoniyatlar majmuasi si-fatida; shaxsda axborot madaniyatini boshqarish jarayonini shakllantirish bo'yicha faoliyat jarayoni bilan bog'lanish uchun asos sifatida [8].

Biz o'z tadqiqot ishimizda ishchi ta'rif sifatida V.I. Andreev tomonidan berilgan quyidagi ta'rifni qabul qilamiz "Kasbiy kompetentlik - bu maqsadli tanlash, natijalarini, mazmun va metodlar elementlarini konstruksiyalash va qo'llashni, shuningdek didaktik maqsadlarga erishish uchun o'qitishning tashkiliy shakllarini o'z ichiga oladi" [1].

Malakasini oshirish jarayonida informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchisining kasbiy kompetentlikka ega bo'lishi ularning ijodiy tafakkurini rivojlantirishda muhim sanaladi.

Bundan ko'rinib turibiki, kasbiy kompetentlik mutaxassis tomonidan alohidabilim,malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo'nalish bo'yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o'zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetensiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o'rganishni, muhim ijtimoiy talablarni anglay olishni, yangi ma'lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o'z faoliyatida qo'llay bilishni taqozo etadi.

Quyida kasbiy kompetentlik negizida aks etuvchi sifatlarining mohiyati qisqacha yoritiladi.

1. Ijtimoiy kompetentlik - ijtimoiy munosabatlarda faollik ko'rsatish ko'nikma, malakalariga egalik, o'z kasbiy faoliyatida sub'ektlar bilan muloqotga kirisha olish [15].

2. Maxsus kompetentlik - kasbiy-pedagogik faoliyatni tashkil etishga tayyorlanish, kasbiy-pedagogik vazifalarni oqilona hal qilish, faoliyati natijalarini real baholash, BKMni izchil rivojlantirib borish bo'lib, ushbu kompetentlik negizida psixologik, metodik, informatsion, kreativ, innovatsion va kommunikativ kompetentlik ko'zga tashlanadi. Ular o'zida quyidagi mazmunni ifodalaydi [15]:

3. Psixologik kompetentlik – pedagogik jarayonda sog'lompsixologik muhitni yarata olish, informatika o'qituvchisi va ta'lim jarayonining boshqaishtirokchilari bilan ijobiy muloqotni tashkil etish, turli salbiypsixologik ziddiyatlarni o'z vaqtida anglay olish va bartaraf eta olish [14];

4. Metodik kompetentlik – pedagogik jarayonni metodikjihatdan oqilona tashkil etish, ta'lim yoki tarbiyaviy faoliyatshakllarini to'g'ri belgilash, metod va vositalarni maqsadga muvofiqtanlay olish, metodlarni samarali qo'llay olish, vositalarni muvaffaqiyatli qo'llash [15];

5. Informatsion kompetentlik – axborot muhitida zarur,muhim, kerakli, foydali ma'lumotlarni izlash, yig'ish, saralash, qaytaishlash va ulardan maqsadli, o'rinni, samarali foydalanish [15];

6. Kreativ kompetentlik – pedagogik faoliyatga tanqidiy,ijodiy yondashish, o'zining ijodkorlik malakalariga egaligini namoyisheta olish [15];

7. Innovatsion kompetentlik – pedagogik jarayonnitakomillashtirish, ta'lim sifatini yaxshilash, tarbiya jarayoniningsamaradorligini oshirishga doir yangi g'oyalarni ilgari surish, ularniamaliyotga samarali tatbiq etish [15];

8. Kommunikativ kompetentlik – ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilari, jumladan, informatika o’qituvchisi bilan samimiy muloqotda bo’lish, ularni tinglay bilish, ularga ijobiy ta’sir ko’rsata olish [15].

9. Shaxsiy kompetentlik – izchil ravishda kasbiy o’sishga erishish, malaka darajasini oshirib borish, kasbiy faoliyatda o’z ichki imkoniyatlarini namoyon qilish [15].

10. Texnologik kompetentlik – kasbiy-pedagogik bilim, ko’nikma va malakalarni boyitadigan ilg’or texnologiyalarni o’zlashtirish, zamonaviy vosita, texnika va texnologiyalardan foydalana olish [15].

11. Ekstremal kompetentlik – favqulotda vaziyatlar (tabiiy ofatlar, texnologik jarayon ishdan chiqqan)da, pedagogik nizolar yuzagakelganda oqilona qaror qabul qilish, to’g’ri harakatlanish malakasiga egalik [15].

12. Iqtisodiy kompetentlik – moliyaviy masalalar bilan shug’ullanish malakasiga egalik [23].

13. Marketing kompetentligi – boshqarishda bozor ehtiyojlarini o’rganish va boshqaruvga tatbiq etish [25].

Bildirilgan fikrlarga tayangan holda malaka oshirish jarayonida informatika va axborot texnologiyalari o’qituvchilari tinglovchilarining kasbiy kompeteniyasidan kelib chiqib, ularning kreativ kompetensiyasi ishlab chiqildi (1-rasm).

Malaka oshirish jarayonida informatika va axborot texnologiyalari o’qituvchilari ijodiy tafakkurini rivojlantirishga yo’naltirishni birinchi pedagogik shart-sharoitning maqsadi - tadqiqotchilik kompetensiyasining informatika va axborot texnologiyalari o’qituvchilarida kasbiy ahamiyatini tushunish va anglashini rivojlantirish hisoblanadi.

Bu maqsadli mo’ljall, informatika va axborot texnologiyalari o’qituvchilarining ijodkorlik kompetensiyasi motivatsion komponentida o’z aksini topadi. Uning ko’rsatkichi bo’lib esa, informatika o’qituvchilarida ijodiy tafakkuriga hamda faoliyatiga ijobiy munosabatning mavjudligi hisoblanadi. Ijobiy munosabatda nimanidir anglashda yordam berish va ma’lum predmetli faoliyatni faollashtirish haqida gap ketganda “mo’ljall” tushunchasi psixologik-pedagogik adabiyotlarda faol qo’llaniladi.

Bu tushunchaning predmetli ahamiyatini yana bir varianti, “dastlabki” ma’nosidagi so’z hisoblanadi, ya’ni mo’ljall (mo’ljallash) oldinga o’tish yoki dastlabki bajarishni anglatishi mumkin.

P.Y.A.Galperin quyidagi dalilga e’tiborni qaratgan: mo’ljallash aniq va noaniq, bajarishdan ancha ilgariylashishi yoki salgina ilgariylashi va harakatni o’zi bilan birga etaklashi ham mumkin [6].

V.V.Ignatova, N.A.Krasnoperovalarning ta’kidlashicha, mo’ljallash bir tomondan o’qituvchi harakatlarini, ya’ni pedagogik vaziyatlar, mumkin bo’lgan o’z harakatlari, tahlil, mos harakatlarni rejalashtirish, pedagogik faoliyat nazorati va tuzatilishi, informatika o’qituvchisiga yo’naltirilgan muvaffaqiyatli yutuqlar, ikkinchi tomondan talabaning harakatlarini aks ettiradigan ikki tomonlama jarayon. [10].

Shunday qilib, informatika va axborot texnologiyalari o’qituvchilarini ijodiy tafakkurini rivojlantirish kompetensiyasini egallashga yo’naltirib, o’qituvchi mo’ljallash tavsifidagi o’z shaxsiy harakatlarini aniqlaydi va amalga oshiradi. Talaba esa o’z navbatida, mo’ljallash faoliyatiga kirishadi va o’z faoliyat yo’nalishini aniqlaydi.

N.A.Krasnoperova fikriga qo’shilgan holda shuni ta’kidlash mumkinki, faqat faoliyatning faol sub’ekti bo’lgan, o’z harakatlarini boshqara oladigan, ularning natijalarini nazorat qila oladigan va baholay biladiganligina ijodkorlik faoliyatiga yo’naltirish mumkin. Amalda, pedagog va talaba faoliyati bosqichma-bosqich va kelishilgan holda amalga oshiriladi. [11].

V.V.Ignatova va boshqalarning fikricha, “mo’ljallash pedagogik strategiya sifatida, shaxsning bilish, emotsional-motivatsion va faoliyatli sohalariga oid va tanishuv, tavsiya tavsifidagi majmuaviy chora tadbirlar” [10] ni nazarda tutadi.

I.V.Drigina mo’ljallash deganda, predmetning shaxsiy qadriyatli (aksiologik) jihatini anglashga yo’naltirilgan, pedagog tomonidan mos shakl, usul, metod, uslub, vositalarni tanlash va amalga oshirishni nazarda tutuvchi ta’limiy strategiyani tushungan [7].

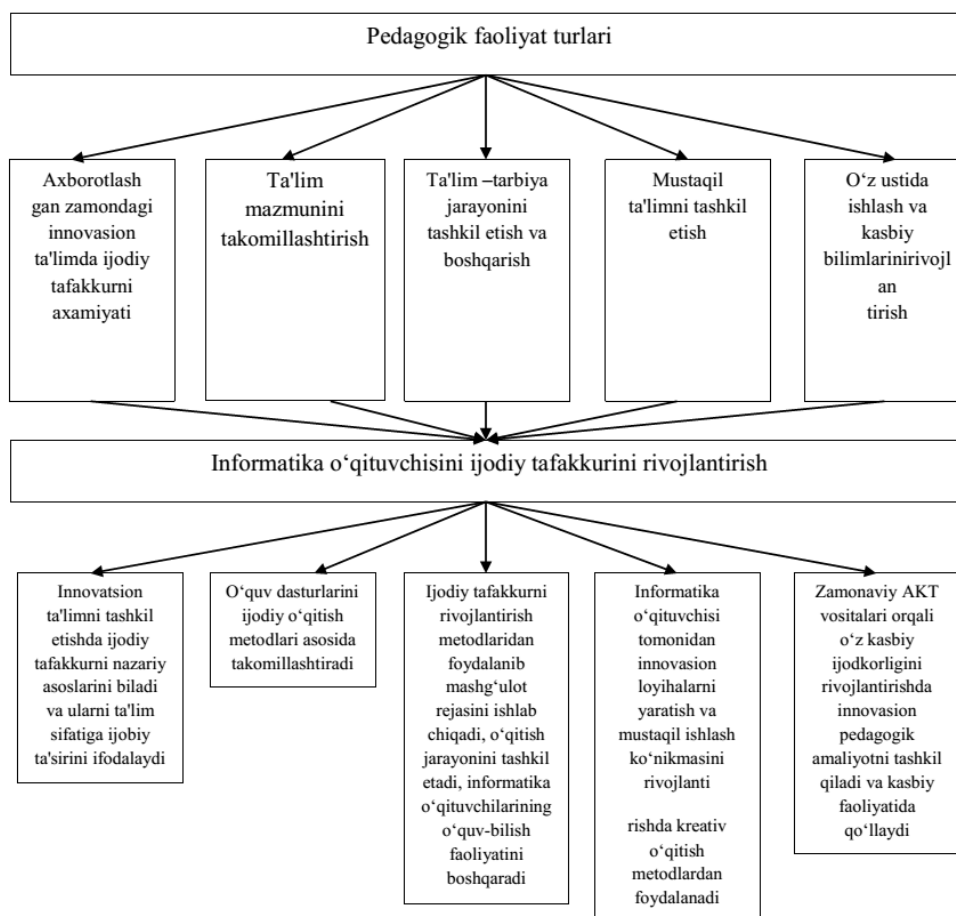
Aqliy harakatlar va tushunchalarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasi asosiy qoidalariga, shuningdek, mo’ljallash pedagogik strategiya sifatida qaralgan tadqiqotlar natijalariga tayanib, informatika o’qituvchilarini ijodiy tafakkurlarini rivojlantirish, ushbu jarayon sub’ektlarining, qadriyatli mo’ljallarini ijtimoiy-ahamiyatidan shaxsiy-ahamiyatli qadriyatlarga o’tkazish bo’yicha bosqichma-bosqich, kelishilgan va faol faoliyatini nazarda tutuvchi ularda ijodiy kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik shartlari [2] dan biri sifatida qaraymiz.

Aqliy harakatlar va tushunchalarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasi [9]ga muvofiq, informatika o’qituvchilarining ijodiy faoliyati asoslari bilan tanishish bosqichining mantiqiy davomi bo’lib, tadqiqotchilik faoliyati sohasiga oid asosiy bilim va ko’nikmalarni o’zlashtirish bosqichi hisoblanadi.

Dastlab “jalb etish” va “ishtirok etish” tushunchalarining semantik mazmunini aniqlashtiramiz.

“Jalb etish” tushunchasini pedagogik interpretatsiyasiga murojaat etib, jalb etilish-demakki nimadir egallash (harakatlar, faoliyat usullari) ekanligini belgilaymiz.

“Ishtirok etish”ni pedagogik strategiya, shaxsning pedagogik harakatlarni bajarish usullarini egallashni konstruksiyalangan jamlamasi, shuningdek informatika o’qituvchisini pedagogik maqsadga qaratilgan faoliyatga kiritish sifatida qarab chiqilgan, ularning fikricha, ishtirok etish jarayoni, asosan shaxsning faoliyatli va kognitiv sohalariga bog’liqdir. Biz tomonimizdan o’rgangan ba’zi manbalarda jalb etilishning zaruriy sharti sifatida mos tavsifdagi amaliy harakatga talaba jalb etilishi mumkin bo’lgan, maxsus tashkil etilgan kasbiy vaziyatlarda bo’lajak kasbni modellastirishni qaragan.

1-rasm. Malaka oshirish jarayonida informatika o'qituvchilari ijodiy tafakkurini rivojlantirish tuzilmasi

Pedagogik strategiya sifatida informatika o'qituvchisini hamkorlikdagi faoliyatni bajarish usullarini egallashga jalb etishning pedagogik ta'minotning faoliyatli komponentlari birikmasini va boshqa tomondan esa informatika o'qituvchisi tomonidan o'zaro ta'sirlashuvning shaxsiy va maqsadga muvofiq metodlar va vositalarini o'zlashtirish sifatida qarash mumkin.

Tadqiqot doirasida biz malaka oshirish jarayonida informatika o'qituvchilarini ijodiy tafakkurini rivojlantirish deganda bo'lajak kasbning talablarini hisobga olgan holda, informatika o'qituvchisini ijodiy ko'nikmalarni bajarishga jalb etish va ularda ijodkorlik faoliyatini sub'ektiv tajribasini shakllanishning maxsus tashkil etilgan jarayonini tushunamiz.

Aytilganlarni umumlashtirib, jalb etishni biz, informatika o'qituvchisining ijodiy tafakkurini rivojlantirish faoliyati sohasida asosiy bilim va ko'nikmalarni ongli o'zlashtirishga, keyinchalik kasbiy tayyorgarlik jarayonida uni kengaytirish va chuqurlashtirishga yo'naltirilgan ijodiy kompetensiyalarini shakllantirishining zaruriy pedagogik shart-sharoitlaridan biri hisoblandi

Informatika o'qituvchilarida ijodiy kompetensiyalarini shakllantirishning ikkinchi bosqichining davomi bo'lib, ularda ijodiy faoliyati tajribasini boyitishni amalga oshirish zarur bo'lgan asosiy ijodkorlik ko'nikmalarni shakllantirish maqsadida ijodkorlik faoliyatiga oid asosiy bilimlarni qayta ishlash bosqichi hisoblanadi. U asosiy tadqiqotchilik bilim va ko'nikmalarning bo'lajak o'qituvchi tomonidan passiv o'zlashtirilishidan faol o'zlashtirilishiga o'tish imkonini beradi.

Informatika o'qituvchilarini ijodkorlik faoliyatiga jalb etish ularda ijodiy tafakkurni o'stirish omillaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Informatika o'qituvchilarini ijodkorlik faoliyatiga jalb etishdan asosiy maqsad - ularning yangi bilimlarni egallashlariga erishishni ta'minlash, ularning ijodiy tafakkurining o'sishiga ko'maklashish, ularni me'yoriy hujjatlar, o'quv adabiyotlari, monografik asarlar, amaliy materiallar, statistik ma'lumotlar, internet va axborot tizimidan foydalanishga o'rgatish; kompyuter dasturlari bilan ishlash masalalarini shakllantirish; o'z fikrini etkaza olish va tushuntira bilishga o'rgatishdan iborat.

Psixologik-pedagogik yo'nalishdagi tadqiqotlarda boyitish tushunchasi pedagogik strategiya sifatida tushuniladi.

G.I.Kirilova axborot jamiyatining tabiiy jarayon sifatida shakllanishi va uning ta'limni axborotlashtirish bilan bog'liqligi, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi tizimining axborot ta'minoti jamiyat axborot resurslari va axborot-kompyuter

tayyorlash muhitining ajralmas qismi hisoblanadi, axborot va kompyuter ta'limining fundamentalizatsiyasi va uzluksizligi uning mazmunini optimallashtirish borasida ilmiy tadqiqotida ma'lumot beradi[12].

Ana shunga asoslangan holda biz informatika o'qituvchilarining ijodkorlik faoliyatiga oid tajrabalarini boyitish deganda real ta'lim jarayonida asosiy ijodkorlikka oid bilim va ko'nikmalarni mustaqil ijodiy qo'llashga o'rgatish orqali informatika o'qituvchilarida mavjud tajribalarni kengaytirishga imkon beruvchi pedagogik hatti-harakatlar majmuasini tushunamiz[25].

Xulosa: ushbu maqolada taqdim etilgan nazariy materiallar tahlili quyidagi xulosalarni shakllantirishga imkon berdi. Birinchidan, "shakllanish", "ko'nikmalarni shakllantirish" tushuncha-larni tahlili, informatika o'qituvchilari tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish jarayonining pedagogik ma'nosini aniqlashtirish va uning asosiy komponentlarining mazmunini (tadqiqotchilik faoliyati motivlari, tashqi omillar va shaxs rivojlanishining ichki jarayonlari ta'sirida shakllanadigan tadqiqotchilik faoliyatiga oid asosiy bilim va ko'nikmalar), sifatli o'zgarishini maqsadga qaratilgan jarayon sifatida tasavvur etish imkonini berdi. Bu informatika o'qituvchilari tadqiqotchilik faoliyatining asosiy bosqichlarini ularda ijodiy tafakkurni rivojlantirishga mo'ljallash, ijodkorlik faoliyati sohasidagi asosiy bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish, ijodkorlik faoliyatini amalga oshirish jarayonida ularni qayta ishlashni aks ettiradi [27]. Ikkinchidan, informatika o'qituvchilari ijodkorlik kompetensiyalari rivojlantirishning asosiy pedagogik shart-sharoitlari sifatida quyidagilar aniqlandi va asoslandi: informatika o'qituvchilari ijodkorlik kompetensiyalari kasbiy ahamiyatini tushunish va anglashni shakllantirish imkonini beruvchi ijodkorlik faoliyatiga jalb etish; informatika o'qituvchilari ijodiy tafakkurlarini rivojlantirish sohasidagi asosiy bilim va ko'nikmalarni ongli o'zlashtirishga yo'naltirish; ijodkorlik faoliyati sohasidagi asosiy bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash va takomillashtirishni ta'minlovchi informatika o'qituvchilarini amaliy tayyorlash jarayonida ijodkorlik faoliyati tajribasini boyitish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. – Казань: КГУ, 1996. - 567 с.
2. Ахмедова Ш.Б. //Информатика фани ўқитувчиларининг малака ошириш жараёнида таълимни модернизациялаш ва инновацион моделини такомиллаштириш // Замоновий узлуксиз таълим сифатини ошириш: инновация ва истикболлар. Халқ. илм. конф. илм. тезислар тўплами – Тошкент, 20 апрель 2020., II-қисм, Б. 257-259.
3. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта. Психология мышления. М.: Прогресс, 1965. - С. 433-456.
4. Головин С.Ю. Словарь психолога-практика. – Минск: Харвест, 2007. – С.134.
5. Гальперин П. Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий. В 2 т. Т 2. Исследование мышления в советской психологии. – М.: Просвещение, 1966. – 446 с.
6. Давлетшин.М.Г. Замоновий мактаб ўқитувчисининг психологияси. Т.: Ўзбекистон. 1999.-30 б.
7. Дрыгина И.В. Активизация лидерского потенциала личности студента в образовательном процессе вуза: монография. – Красноярск: СибГТУ, 2006. – 154с.
8. Закирова Ф.М. и др. Информатика и ИТ. Мет.пос., – Т.: Алоқачи, 2007. – 144 с.
9. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. - СПб.: «Питер», 2009. -С. 434.
10. Игнатова В.В., Красноперова Н.А., Психология общения: межличностные отношения и взаимодействие: Учеб.пос., Сибирс.Гос.ун. науки и технологий имени академика М.Ф.Решетнёва. 2018.с.- 92.
11. Ильясов И.И. Смирнов С. Д. // Энциклопедия Московского университета. Факультет психологии: Биографический словарь / Ред.-сост. А. Н. Ждан. — М.: МГУ, 2006. С. 80-82.
11. Исянов Р.Г., Маматов Д.Н. Педагогическое проектирование процессов профессионального образования в электронной информационнообразовательной среде. //Высшее и среднее профессиональное образование России в начале 21-го века:состояние, проблемы, перспективы развития: материалы 12-ой Межд. науч-практ. Конф. Казань, 17 мая 2018 года, Кн. 2, Секц. 4,стр.94-95.
12. Красноперова Н. А., Игнатова В. В. Психология общения: межличностные отношения и взаимодействие: Учебное пособие. Сибирский государственный университет науки и технологий имени академика М. Ф. Решетнёва. 2018.стр- 92.
13. Каримова В, Нишанова З. Мустақил ижодий фикрлаш ва шахсининг ҳиссий, иродавий ва интеллектуал ҳислатлари орасидаги боғланиш // Ж. Халқ таълими, 2001. № 3-6, 64-69- б.
14. Крэйг Г. Психология развития. - СПб.: 2001. - 992 с.
15. Муслимов Н.А., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. –Т., 2017.– 232 б.
16. Пидкасистый П. И., Воробьева Н. А.. Подготовка студентов к творческой педагогической деятельности: учебно-методическое пособие. Москва: , 2007.192 стр.
17. В.И.Слободчиков, И.Е.Исаев. Основы психологической антропологии. Москва "ШКОЛА-ПРЕСС" 1995.стр-382.
18. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. - М.: Издательский центр "Академия", 2001. - 304 с.
19. Сластёнин В.А. Педагогика/-М.: Издательский дом МАГИСТР-ПРЕСС,2000.-С.229-274.
20. Ғозиев Э. Таълим жараёнида ўқувчилар тафаккурининг ўсиши. Т: Ўқитувчи,1980- 88 б.
21. Яхьяев М.С., Тожиёва Ф.М. Педагогларни малака оширишга бўлган эҳтиёжи предмети аниқлаш ва эҳтиёжга асосланган малака оширишни ташкил этиш (курс аннотацияси, мавзуй режа ва дастури). // “Таълим технологиялари” ж.,2007 йил, №4.
22. Боймуродова.Г. Малака ошириш тизимини модернизациялаш жараёнида ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини узлуксиз ривожлантириш механизми. Автореф. дисс. п.ф.д. 2000. – 68 с.

23. Каганкевич Е.В. Характеристики творческого мышления студентов в процессе профессионального самоопределения: Автореф. дис канд. психол. наук. – Ярославль: УГУ, 2008. – Б.25
24. Ш.Низамова. Умумий ўрта таълим мактаб директорлари иқтисодий компетентлигини ривожлантириш механизми. Фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. ... Автореф. – Т., 2021. – 50 б.
25. Тўрақулов О.Х. Ўқувчиларда замонавий компьютер тармоқларини ўргатиш ва ишлатиш бўйича кўникма ва малакаларни шакллантиришнинг методик асослари (касб-хунар коллежлари мисолида). Пед. фан. ном. дисс. -Т.:2007. - 191 б.
26. Эрматова. Н. Макроэкономические проблемы регулирования развития электроэнергетики Узбекистана в условиях перехода к рыночной экономике: Ташкент, 1995.- 24 с.: ил.
27. Ахмедова Ш.Б. Malaka oshirish jarayonida informatika o'qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirish (Xalq ta'limi o'qituvchilarining malakasini oshirish misolida). Monografiya. ADU. 2023. B.52-65.

Muallif:

Axmedova Shaira Bilalxanovna - Andijon viloyati pedagoglarni yangi metodikaga o'rgatish milliy markazi Aniq va tabiiy fanlar metodikasi kafedrasini, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent.

UDK 372.815.99

SOCIO-PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION OF THE PROBLEM OF OPPRESSION AND VIOLENCE AGAINST WOMEN

AYOLLARGA NISBATAN TAZYIQ VA ZO'RAVONLIK MUAMMOSINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK TALQINI

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОБЛЕМЫ УГНЕТЕНИЯ И НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН

Fayziyeva Shoira

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: fayziyevashoira315@gmail.com

Abstract. The assessment of women's rights from a human rights perspective on a global scale is the result of positive changes in global progressive thinking. Naturally, the existence of women's movements on a global scale and the fact that their activities are recognized by governments indicates that the current political and governmental systems are modernizing and democratizing their structure and that the state of liberalization in the assessment of women's issues is widely developing.

Key words: Institute of family, harassment, stress, physical violence, emotional stress, sexual violence, economic violence, aggression.

Аннотация. Оценка прав женщин с точки зрения прав человека в глобальном масштабе является результатом позитивных изменений в мировом прогрессивном мышлении. Естественно, существование женских движений в глобальном масштабе и тот факт, что их деятельность признается правительствами, свидетельствует о том, что нынешняя политическая и государственная системы модернизируют и демократизируют свою структуру и что состояние либерализации в оценке женских проблем широко развивается.

Ключевые слова: Институт семьи, домогательство, стресс, физическое насилие, эмоциональный стресс, сексуальное насилие, экономическое насилие, агрессия.

Kirish. Oilaning ijtimoiy institut sifatida unda uchraydigan o'zaro qarama-qarshiliklar, nizolar, zo'rvonliklarning psixologik masalalari XX asrning so'nggi yillarida Shveysariyada E.Klapared; Germaniyada T.Shrayber; Fransiya P.Jane, A.Villi, E.Dlorkeyt; Amerikada K.Byuler, S.Xoll, U.Djeys, D.Dobson, Dj.Bruler, L.Morgan; Rossiya Federatsiyasida G.M.Andreeva, B.Malinovskiy, M.Kovalevskiy, P.Sorokin, A.Xarchev, N.N.Obozov, S.I.Golod, N.N.Bogomolova, A.Adler, A.I.Antonov, L.Ya.Gozman, T.M.Mishina, S.Minuxin, S.V.Kovalevlar; Markaziy Osiyo davlatlari psixolog olimlaridan A.Cho'lponqulov, B.Polvonova, M.Beysenova, M.Raximova va boshqalar tomonidan tadqiq etilgan. Jahonda oilaga turli xildagi zo'rvonliklarga qarshi psixologik xizmat ko'rsatish bo'yicha olib borilgan ilmiy ishlar yo'nalishiga nazar solsak, asosan oilaga ko'rsatiladigan psixologik diagnostika orqali psixologik maslahat ishlarini olib borish masalalari amaliyotga joriy etilgan. Yuqorida keltirilgan ilmiy adabiyotlar tahlilidan kelib chiqqan holda ta'kidlash joizki, oila-nikoh masalalari, shaxslararo munosabatlar va ta'lim-tarbiya, nizolar, oilada taqsimlangan rollar, oila a'zolarining statusi, shuningdek, nizo motivlarini tadqiq etish mamlakatimiz va chet el olimlarining diqqat markazida turgan muammolardan biri bo'lib hisoblanadi. Jamiyatda uchraydigan turli xil zo'rvonliklar, oilaviy munosabatlardagi nizolarning kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatuvchi eng muhim omil bu emotsional zo'riqishlar hisoblanadi. Zero, jamiyatda emotsional jihatdan nosog'lom, stress depressiya darajasi yuqori bo'lgan insonlarga turli ko'rinishdagi zo'rvonlik holatlariga moyil bo'lishadi. «Emotsional zo'riqish» atamasi 1974-yilda amerikalik psixiatr X.J.Freydenberger tomonidan kiritilgan. Bu jarayon pirovardida sog'lom odamlarning psixologik holatini tavsiflash, mijozlar va bemorlarga professional yordam ko'rsatish, hissiy jihatdan toliqqan muhitda haddan tashqari intensiv, yaqin aloqada bo'lishni nazarda tutadi. U emotsional zo'riqishni o'z resurslari va kuchlariga keskin oshirilgan talablar tufayli kelib chiqadigan charchoq

deb ta'riflangan. Keyinchalik u ushbu holat «muvaqqiyat usti kasalligi» deb atalgan. Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkilotining ta'rifiga ko'ra, «Emotsional zo'riqish sindromi» (EVS) – bu ishdagi mahsuldorlikning buzilishi, charchoq, uyqusizlik, somatik kasalliklarga duchor bo'lishga bog'liq jismoniy, hissiy yoki motivatsion charchoqdir. Hozirgi vaqtda EVS doirasida ko'rib chiqilgan ish stressi muammolari (o'z hayotini boshqarishdagi qiyinchiliklar bilan bog'liq muammolar) Z73.0 sarlavhasi ostidagi «Emotsional zo'riqish sindromi»dagi 10 chi qayta ko'rib chiqish Xalqaro kasallanish tasnifida (XKT – 10) ko'rsatilgan. Dastlab, bu atama madorsizlik holati, o'z foydasizligi hissi bilan charchoq, deb ta'riflangan. Zamonaviy tadqiqotchilar ta'kidlashlaricha, emotsional zo'riqish surunkali charchoq sindromining shakllanishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. 1980-yilda L.S.Kovar emotsional zo'riqish sindromini psixologik parvarish va hissiy charchash natijasida yuzaga keladigan ortiqcha majburiyatlarga, norozilikka javoban ishlash motivatsiyasini yo'qotish, deb ta'rifladi. V.T.Kondratenkoning aytishisha, mijozlarga nisbatan g'ayriinsoniy munosabat bilan birgalikda hissiy qo'zg'alish va ishga qiziqishni yo'qotish insonning kasbiy o'ziga xosligi va ishdagi xatti-harakatlariga ta'sir ko'rsatadi. Keyinchalik, u emotsional zo'riqishni ishga qiziqish va ehtiyotkorlikni yo'qotish, deb ta'rifladi. Kelajakda ushbu alomatlariga hissiy charchoq, depersonalizatsiya va umumiy ishga layoqatning pasayishi qo'shildi. Shu tariqa, ushbu holat namoyon bo'lishining uchta asosiy guruhi aniqlandi: hissiy charchoq, depersonalizatsiya va shaxsiy kasbiy yutuqlarni qisqartirish. Hissiy charchoq odatda kasbiy faoliyat natijasida yuzaga keladigan hissiy bo'shliq va charchoq hissi sifatida tushuniladi. Bunday holda depersonalizatsiya ushbu atamani klassik psixiatrik atama sifatida emas, balki kasbiy faoliyatda shaxsiy ishtirokning pasayishi sifatida talqin etiladi. Depersonalizatsiya o'z faoliyati obyektlariga (bemorlarga, mijozlarga) munosabatning degumanizatsiyasi shaklida namoyon bo'ladi. Xususan, sovuqqonlik, aloqalarning rasmiyligi, shafqatsizlik va surbetlikni ko'rsatish mumkin. Yuzaga kelayotgan salbiy munosabatlar dastlab yashirin xarakterga ega bo'lishi mumkin va oxir-oqibat tashqariga chiqadigan va nizolarga olib keladigan ichki bezovtalikda o'zini namoyon qiladi.

Shaxsiy kasbiy yutuqlarni soddalashtirish kasbiy muvaqqiyatni kam baholash, o'z kasbiy sohasidagi kompetensiyasizlik hissi yuzaga keladi. Toliqish – bu ijodkorlikni yo'qotish yoki zerikish reaksiyasi emas, aksincha «shaxslararo muloqot natijasida paydo bo'lgan va stress fonida yuzaga keladigan hissiy charchoq». S.Maslachning ta'kidlashisha, erkaklarga ko'proq depersonalizatsiya va degumanizatsiyaning yuqori darajasi xos, ayollar esa ko'proq hissiy charchash bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, aytish kerakki, turmush qurmagan erkaklar toliqishga ko'proq moyil bo'ladi.

M.A.Kotik va boshqalar (1989) emotsional zo'riqishni jismoniy, hissiy va kognitiv charchoq yoki charchoqning kombinatsiyasi, deb hisoblaydi, bunda hissiy charchoq asosiy omil hisoblanadi. Toliqishning qo'shimcha tarkibiy qismlari shaxsiy yutuqlarning pasayishida ifodalanadigan depersonalizatsiya yoki kognitiv-emotsional charchashga olib keladigan xatti-harakatlar (stressni bartaraf etish) natijasidir.[64] Rus adabiyotida charchash hodisasini o'rganish uchun turli atamalar qo'llanilgan: masalan – «hissiy holdan toyish» yoki «emotsional zo'riqish» (Formanyuk T. V., 1994; Boyko V. V., 1996), «ruhan toliqish» (Oryol V.E., 2001; Vodopyanova N.E., Starchenkova Y.S., 2005), «professional toliqish» (Ronginskaya T.I., 2002). B.V. Boyko bu holatni psixotraumatik ta'sirga javoban his-tuyg'ularni to'liq yoki qisman chiqarib tashlash (ularning energiyasini pasaytirish) shaklida psixologik himoya qilish mexanizmi sifatida belgilaydi. Shu munosabat bilan toliqish hissiy, ko'pincha professional xatti-harakatlarning o'zlashtirilgan stereotipi bo'lib tuyuladi, bu odamga energiya manbalarini dozme'yorlash va tejamkor sarflash imkonini beradi.

O'z-o'zidan, V.V.Boyko emotsional zo'riqishni konstruktiv holat deb hisoblaydi va uning oqibatlari disfunktsional bo'lib, bu emotsional zo'riqish kasbiy faoliyat va sheriklar bilan munosabatlarga salbiy ta'sir qiladi. Shu bilan birga, emotsional zo'riqish shaxsning kasbiy deformatsiyasiga olib keladi. Ushbu holatga insonparvar kasb vakillari va boshqaruv xodimlari: tibbiyot xodimlari, menejerlar, o'qituvchilar, psixologlar, sotuvchilar, advokatlar, ijtimoiy ishchilar, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari ko'proq moyil. Kasbiy stressning oqibatlaridan biri bo'lgan EVS surunkali va uzoq muddatli jarayondir.

E.G.Eydemiller va V.Yustiskis o'z tadqiqotlarida shaxsdagi salbiy xulq-atvor paytida ularga psixologik xizmat ko'rsatish, oilaga turli inqiroz vaziyatlarida yordam berishni amalga oshiruvchi sohasi deb hisoblaydilar. Shunga mos ravishda psixologning diqqat-e'tibori markazida oiladagi psixologik stresslar olgan shaxsni korreksiyalash, oiladagi o'zaro munosabatlarni sog'lomlashtirish omili ustuvor sifatida qaraladi.

A.A.Bodalev va V.V.Stolin oilaviy munosabatlarda kelib chiqadigan emotsional zo'riqishlar bilan ish olib borish jarayonida quyidagi bosqichlarni alohida ajratadilar: 1. Bolaga alohida e'tibor qaratilgan bosqich. 2. Bola va ota-ona munosabatlari bosqichi. 3. Oilada er-xotin orasidagi shaxslararo munosabatlar bosqichi.

A.A.Bodalev va V.V.Stolin zo'ravonlik holatlarida psixologik xizmat jarayonida psixologning asosiy vazifasi bo'lgan ota-ona va bolaning o'z fikrlarini bildira olishlari, o'z xatti-harakatlarini anglab olishlari imkoni bo'lmagan xollarda oilaning boshqa biror a'zosining ota-ona yoki bola nomidan fikr aytishi mumkinligini ham istisno qilmaydilar. Bizning nazarimizda, bu vaziyatda psixolog ijtimoiy psixologiyadagi eng muhim qonuniyatlar sifatida guruh, referent guruh, birlamchi guruh, ikkilamchi guruhlarining ta'sirini mukammal bilishi kerak bo'ladi. Ma'lumki, har bir shaxs uchun taraqqiyotning har bir alohida bosqichida shunday odamlar guruhi bo'ladiki, u ularning niyatlari, qiziqishlari, harakat

normalari, g'oya va fikrlariga ergashishga tayyor bo'ladi, harakatlaridan andoza oladi, ularga taqlid qiladi. Bunday guruh psixologiyada referent guruh deb ataladi.

Zo'ravonlikka uchragan shaxslar o'z-o'zini baholash orqali unga ta'sir etadigan ijtimoiy omillarni aniqlash mumkin. Chunki odamning o'z-o'zini anglashi, bilishi, o'z ustida ishlashi, avvalo, uning diqqati, ongi, bevosita o'ziga, o'z ichki imkoniyatlari, qobiliyatlari, his-hayajon, kechinmalariga qaratilishini taqozo etadi. O'smir shaxsining o'zi, o'z xulq-atvori xususiyatlarini anglashi qanchalik adekvat, to'g'ri, real bo'lishi uning barkamolligining mezonlaridan hisoblanadi. Shuning uchun shaxsning tarbiyalanganligini bilishda, uning o'zi va o'z sifatleri to'g'risidagi tasavvurlarini o'rganish lozim. Demak, har bir inson o'zini, o'zligini qanchalik aniq va to'g'ri bilsa, tasavvur qilolsa, uning ijtimoiy normalarga zid harakat qilish ehtimoli ham shunchalik kam bo'ladi, ya'ni shaxs tarbiyalangan bo'ladi.

Psixologik manbalarning tahlili davomidab biz ayollarga qilinadigan zo'ravonlik xarakatlarini keltirib chiqaruvchi omillardan o'zaro erkak va ayolning o'rtasidagi munosabatlar hamda rashk hissining o'rni ham majudligini aniqladik. Jumladan, A.N.Volkova rashkni raqobat sharoitida tahdid reaksiyasi deb biladi. Tahdid rashk qilishning shartlaridan biridir. Muallifning fikriga ko'ra, rashk reaksiyalari bir necha asoslarga ko'ra tasniflanishi mumkin: 1. mezoniga ko'ra - reaksiyalar normal va patologik; 2. moddiy mezonga ko'ra - ta'sirchan, kognitiv, xulq-atvorli (S.P.Korolenko) . va N.V.Dmitrieva; 3. tajriba turi bo'yicha - faol va passiv, intensivligi bo'yicha - o'rtacha, chuqur va og'ir.

Rashkning me'yor mezoniga ko'ra odatdagi va patologik reaksiyalar ham mavjud. S.P.Korolenko va N.V.Dmitrieva aniq ta'kidlaganlaridek: "Rashk, ehtiros bo'lib, juda xavfli bo'lishi mumkin. Oddiy, oqlangan rashkni og'riqli, asossiz, patologik, xayolparast rashkdan ajratish har doim ham oson emas". Boshqacha qilib aytganda, patologik rashk odatdagidan faqat uning namoyon bo'lish davri va salmog'i bilan farq qiladi va odatdagidan buzilmas birlikda ko'rib chiqish kerak.

Rashk (patologik rashk) – ushbu atama, odatda, odamda rashk haqidagi o'ta qimmatli yoki xayolparast g'oyalar mavjud bo'lganda qo'llaniladi. Bunday holda, ushbu pozitsiyalardan fikrlashning buzilishi haqida emas, rashk paydo bo'lgan patologik sezgi haqida gapirish maqsadga muvofiqdir. Ushbu taxmin, bizningcha, qo'shimcha maxsus eksperimental tadqiqotlarni talab qiladi.

Emotsiyalardan hatto salbiylarini ham shaxs rivojlanishiga ta'siri, rashk hissining salbiy oqibatlarini izohlash masalalari doimo e'tiborda bo'lgan.

Kuzatganimizdek, emotsional munosabatlar psixologiyasida muhim muammo sifatida rashk fenomeni bir qator olimlarning ishlarida yuzaki o'rganilgan, lekin rashk hissining oilalar barqarorligida ta'siri shubhasiz mavjud ekanligi kuzatiladi. Shuning uchun rashkning psixologik fenomen sifatida alohida o'rganish zaruratini K.A.Abulxanova-Slavskaya, G.M.Andreeva, A.G.Asmolov, B.S.Bratus, V.P.Zinchenko, V.A.Petrovskiy kabi olimlar tavsiya etishganligi aniqlandi. Jumladan, shaxsga yaxlit yondashuvni amalga oshirishda qimmatli, murakkab-hissiy va mazmunli hayotiy hodisalarni: rahm-shafqat, sevgi, rashk, umid kabi ichki hislarni o'rganish zarur.

Adabiyotlar tahlilidan ko'rinadiki, inson hissiy munosabatlarini o'rganish, tadqiq etish ko'prok chet el va MDH olimlari tomonidan amalga oshirilgan. Bu o'z navbatida mazkur tadqiqot ishimizning mamlakatimiz ilmiy psixologiyasida ham tadqiq etish zaruratini bildiradi.

V.T.Lisovskiy, muhabbatda asossiz rashkdan boshqa tajovuzkor narsa yo'qligini ta'kidlab, rashkni sevgi, oila va nikoh qarama-qarshiliklariga bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, beparvolik yoki juftlardan biriga xiyonat qilish, oiladagi bolalardan birini mehrdan mahrum qilish kabilar sabab bo'lishini tushuntiradi.

A.N.Lukning "Emotsii i chuvstva" kitobida emotsional holatlarning asosiy turlari sifatida sevgi, nafrat, rashk, hasad, do'stlik, qo'rquv kabilarning har birining ta'rifi berilgan. Muallif fikricha, inson emotsional olamida faqat yoqimli hislargina mavjud emas, ularga qarshi hissiyotlar ham borligi muhim, chunki, faqat yoqimli yoki faqat yoqimsiz hissiyotlar to'yinishga va zerikishga olib keladi.

Inson hissiyotlari, shaxslararo insoniy munosabatlardagi ahamiyati, rashk hissining salbiy va ijobiy tomonlari to'g'risidagi ilmiy fikrlar L.Y.Gozmanning "Psixologiya emotsionalnix otnosheniy" kitobida tahlil etib berilgan. Uning fikricha, har bir kishi uchun qadrli bo'lgan hissiyotlar yoqtirish va yoqtirmaslik, do'stlik va sevgi, rashk va hasad kabi hissiy munosabatlar keyingi yillarda psixologik tadqiqotlarining predmeti sifatida qaralmoqda. Muallifning bu asarida inson hissiy munosabatlarini o'rganishga oid psixometrik kuzatuv metodlari tahlili va qo'llash shartlari ko'rsatib berilgan. Lekin, hissiyotlar tahlilida gender farqlari xususiyatlariga ahamiyat berilib, yosh xususiyatlariga esa e'tibor berilmagan.

Jahonning taniqli psixologlaridan K.Izard , E.Erikson, I.S.Kon va boshqalar emotsional munosabatlarning shaxs rivojlanishiga ta'siri, rashk hissining salbiy oqibatlarini izohlash masalalariga e'tibor berganlar.

Rashk hislarini tushuntirishda K.Izardning "Emotsii cheloveka" asari nihoyatda ahamiyatlidir. Muallif inson his-tuyg'ularini chuqur tahlil qilib bergan holda shaxsda namoyon bo'lish ko'rinishlarini ham asoslab bergandir, lekin Keroll Izard tomonidan shaxsda hissiyotlar namoyon bo'lishidagi yosh davrlarining ta'sir xususiyatlari yoritib berilmagan.

Psixolog L.B.Shneyder tomonidan shaxsda rashkga moyillikning uchta ko'rinishini ajratib ko'rsatib beriladi: 1) insonning psixologik o'ziga xosligi va moyilligi; 2) ijtimoiy-psixologik moyillik; 3) his-tuyg'ulardan sevgining o'ziga xos xususiyatlari.

L.B. Shneyderning fikriga ko'ra, "munosabatlarda pragmatiklikning mavjudligi, ya'ni sherigingizga nisbatan ehtiyotkorlik bilan mulohazalar, chuqur do'stlik, to'liq bag'ishlanish, bularning barchasi rashk ko'rinishini istisno qiladi".

Rashk fenomenini E.P.Ilin, B.Larsen, O.G.Proxorova, D.Stan kabi olimlar o'rganishgan bo'lishsa-da, lekin oilaviy munosabatlarda rashkning ta'sirini aniqlashda ular qarama-qarshi va keskin fikrlar beriladi. Shuningdek, rashk muammosini tadqiq etish masalasida MDH olimlaridan G.Kachuk, P.Kutter, V.Lisovskiy, S.Mamontov, L.Fridman kabi olimlarning rashk muammosining namoyon bo'lishi sabablari, gender va yosh xususiyatlari chuqur o'rganilmaganligi aniqlandi. Demak, tazyiq, zo'ravonlik hamda turli xil salbiy holatlarga uchraydigan ayollarga ko'pincha yuqoridagi omillar sabab bo'lar ekan.

Xulosa. Hozirgi kunda zo'ravonlikni oldini olishga qaratilgan xalqaro normalar va milliy qonunchilik ham mavjud bo'lib, ularning har biri mazkur muammoni ijobiy tomonga hal qilishda yordam beradi. Tazyiq va zo'ravonlik kabi huquqbuzarlikka qarshi kurash va xotin-qizlarni huquqlarini ta'minlash, gender tengligiga erishish masalalari xalqaro normalar va milliy normativ huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akramova F.A. Oilada kelishmoqchiliklarni bartaraf etish psixologiyasi. Ilmiy-uslubiy qo'llanma. -Toshkent: OOO "NORI" MChJ, 2019. – 32 b.
2. Алешина Ю.Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. - М., 1994. – 140 с.
3. Беркман Р. Агрессия: причины, последствия и контроль. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1999. – 180 с.
4. Бэрн Р. Агрессия. – СПб.: Питер, 1998. – 144 с.
5. Бутенко Г.П. Практическая консультативная психология // Вопросы психологии. - 1988. - № 1. 36 с.
6. Берн Ричардсон, Д. Агрессия. - СПб.: 2010. – 224 с.
7. Бодаев А.А и Столин В.В. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 346 с.
8. Бандура А, Уолтерс Р. Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитания и семейных отношений. М: «Эксмо пресс» 2000г. – 18 с
9. Бойко В.В. Агрессия : Причины, последствия и контроль. СПб., 2001. – 78 с.
10. Батурин Н.А. Оценочная функция психики: Автореф. дис. ...докт. псих. наук. СПб., 2004. – 32 с.
11. Волков Б.С. Конфликтология: Учебное пособие для вузов. - М.: Академический проект, 2010. – С.76.
12. Гозман Л.Я. О психологической помощи учащимся как важнейшей функции учителя. // Психолого-педагогическая коррекция и психотерапия девиантного поведения и дисгармонии в развитии личности детей и подростков. - Воронеж, 1993. - С. 14-18.
13. Гуггенбуль А. Зловещее очарование насилия. – М.: Когито-Центр, 2006. – 79 с.
14. Душанов Р.Х. Агрессивность как специфическая форма активности. – М.: 2002. – 45 с.
15. Давлетшин М.Г. Состояние и задачи психологической службы в Узбекистане// Научно методические основы и опыт организации школьной психологической службы. Тезисы докладов республиканский научно-практической конференции. 15-16 сентября 1989. – Бухара, 1989. – С. 3-5.
16. Дмитриева А. Социально-психологические факторы стабильности брака в первые годы супружеской жизни: Дис. канд. психол. наук. Киев, 1989. – 195 с.
17. Ефимова Н.С. Социальная психология: учебное пособие. – М.: Ид форум, ниц инфра-М, 2013. – 131 с.

Muallif:

Fayziyeva Shoir - Guliston davlat universiteti, Pedagogika va psixologiya kafedrasida katta o'qituvchisi.

UDK: 378

ORGANIZATION OF INDEPENDENT EDUCATION USING MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES
ZAMONAVIY TA'LIM TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANIB MUSTAQIL TA'LIMNI TASHKILLASHTIRISH
ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Xalilov Sarvar Samadovich

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, 100200. Toshkent, Amir Temur shoh ko'chasi, 108

E-mail: sarvarsamadovich@gmail.com

Abstract. The article describes increasing the effectiveness of self-paced learning by eliminating some of the shortcomings in the work being done to improve the education system using modern technologies in higher education and the formation of self-paced learning technology in the minds of every distance learning student. He carefully analyzed the comments and suggestions for eliminating repetition and parallelism, paying special attention to the development of ideal thinking skills and teaching independent thinking when performing independent work assigned to the student by the professor-teacher. This work examines the purpose, objectives and principles of using factors for the development of

independent thinking of students in the form of distance learning in higher educational institutions. Directing the form of distance education towards the formation of practical skills in students, in this regard, the main goal of today is the widespread introduction into the educational process of advanced pedagogical technologies, curricula and teaching materials based on international educational standards. The study used a systematic approach and analytical methods. Solving the problems of improving the mechanisms for developing independent thinking skills of students studying in the form of distance learning is a constant problem.

Key words: online, offline, video, platform, independent education, independent thinking, competencies, distance learning process, modern technologies, login, password, resources.

Аннотация. В статье описывается повышение эффективности самостоятельного обучения путем устранения некоторых недостатков в работе, проводимой по совершенствованию системы образования с использованием современных технологий в высшем образовании и формированию самостоятельного обучения в сознании каждого студента дистанционного обучения. Он тщательно проанализировал замечания и предложения по устранению повторов и параллелизмов, уделив особое внимание развитию навыков идеального мышления и обучению самостоятельному мышлению при выполнении самостоятельной работы, заданной студенту профессором-преподавателем. В данной работе изучены цель, задачи и принципы использования факторов развития самостоятельного мышления студентов в форме дистанционного обучения в высших учебных заведениях. Направляя форму дистанционного образования на формирование практических навыков у студентов, в связи с этим главной целью сегодняшнего дня является широкое внедрение в учебный процесс передовых педагогических технологий, учебных программ и учебно-методических материалов, основанных на международных образовательных стандартах. В ходе исследования использовались системный подход и аналитические методы. Решение проблем совершенствования механизмов развития навыков самостоятельного мышления студентов, обучающихся в форме дистанционного обучения, является постоянной проблемой.

Ключевые слова: онлайн, офлайн, видео, платформа, самостоятельное образование, самостоятельное мышление, компетенции, дистанционный образовательный процесс, современные технологии, логин, пароль, ресурсы.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 19-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 5712-sonli farmonida 2030-yilga kelib 30 ilg‘or mamalakatlariga qatoriga kirish. Matematika va tabiiy yo‘nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholashga yo‘naltirilgan. Ta’lim sifatini baholashning milliy tizimini yaratish vazifasi belgilangan [1]. Shunday ekan, har bir professor-o‘qituvchi talabalarni erkin, ijodiy, tanqidiy fikrlay oladigan, ma’lumotlarni mustaqil izlash, tahlil qilish kompetensiyalarini rivojlantirish uchun innovatsion g‘oyalar ustida ishlashga yo‘naltirishimiz kerak.

Masofaviy ta’limning bugungi vazifasi professor-o‘qituvchilar kun sayin takomillashib borayotgan zamonaviy texnologiyalardan mustaqil ravishda faoliyat yurita olish qobiliyatlarini takomillashtirish, faoliyati davomida bilimlarini mustaqil oshirish, kerakli ma’lumotlarni saralay olishga qaratilgan. Buning uchun talabalarga har bir professor-o‘qituvchi masofaviy ta’lim (platformasi) tizimida mustaqil ishlash imkoniyati borligi va undan bilimlarini yanada mustahkamlash uchun foydalana olish mumkinligi tushuntiriladi.

Bugungi jadal rivojlanayotgan zamonaviy texnologiyalar asrida xalqaro talablarga javob bera oladigan turli yo‘nalishdagi loyihalar ustida ishlayotgan bilimdon talabalarni tarbiyalashda professor-o‘qituvchi tomonidan o‘tilayotgan onlayn darslarni zamonaviy pedagogik metodlardan foydalanib o‘tilsa, dars samaradorligi sizilarli tarzda ortadi. Bilamizki masofaviy ta’limda talabalarni bir paytda onlayn auditoriyada to‘plashni iloji bo‘lmaganligi sababli, oldindan tayyorlab qo‘yilgan mavzuga oid webinar dars va vedioroliklar muntazam tizimga yuklab boriladi.

Tadqiqot ob’ekti va qollanilgan metodlar

Ilmiy adabiyotlarni tahlili shuni ko‘rsatdiki texnika faning asosi bo‘lgan fizika o‘qitishni takomillashtirish zamonaviy muxandislik ta’limining dolzarb muammosini biri bo‘lib hisoblanadi. Respublikamiz olimlari, jumladan, K.P. Abduraxmanov, E.Z. Imamov, V.S. Vohidov kabi olimlarimiz tomonidan fizika fanini o‘qitish va uni takomillashtirish bo‘yicha ko‘plab o‘quv darsliklar ishlab chiqildi. Muxandislik ta’limining rivojlanish bosqichidan boshlab, fizika virtual laboratoriya darslari muxandis-texniklarni tayyorlashda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Bakalavryaturada fizika kursi va boshqa umumta’lim fanlari talabalarning mustaqil yuqori malakali mutaxassislarni shakllantirish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarini shakllantirish muammolarini hal etishga qaratilgan. Mutaxassislik uchun zarur qobiliyatlar - bu izchil va mantiqiy fikrlash, ishni rejalashtirish va tashkil etish, virtual muhitda qurilmalar va texnikalar bilan ishlash, ko‘nikmalarni kelajakdagi mehnat faoliyatida qo‘llash jarayonidir. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, bunda mativotsiyaning o‘rni juda muhimdir[5].

Olingan natijalar va ularning tahlili

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti 2022-2023 o‘quv yilida kunduzgi va sirtqi ta’lim shakllari bilan bir qatorda masofaviy ta’lim shakli joriy etildi. Universitetda mavjud (Kompyuter injiniringi (“Kompyuter injiniringi”, “AT-servisi”, “Multimedia texnologiyalari”), Dasturiy injiniring) ta’lim yo‘nalishlari

bo'yicha masofaviy ta'limga talabalar qabul qilindi. Universitetda bu borada alohida masofaviy ta'lim fakulteti tashkillashtirilib, har bir fan bo'yicha professor-o'qituvchilar tomonidan o'quv dasturlari (sillabus, video ma'ruzalar, amaliy, virtual laboratoriyalar, elektron darsliklar, elektron kutubxona kabilar) ishlab chiqildi [3]. Masofaviy ta'lim shaklida qabul qilingan talabalar o'qishlari uchun barcha o'quv kontentlari yaratildi va o'qitishni boshqaruvchi tizimiga joylashtirildi.

Kasbiy ko'nikmalar fizikadan virtual laboratoriya mashg'ulotlari, virtual muhitda bajariladi va olingan natijalar tahlili o'rganiladi. Shuning uchun virtual laboratoriya ishini talaba virtual muhitda, o'rganilayotgan hodisaning mohiyatini tushunishiga, uni chuqurroq anglashiga va eslab qolishiga keng imkon beradi [4].

Bundan tashqari talabalarga fizika fanidan onlayn darslarda to'g'ridan – to'g'ri laboratoriya mashg'ulotlarini bajarishni imkoni yuqligi bois talabalar uchun professor-o'qituvchilar tomonidan oldindan tayyorlangan laboratoriya ishlari vediorolik ko'rinishida tizimga yuklanadi. Bunda talaba vediorolikni ko'rib bo'lgandan so'ng, o'zi uchun laboratoriya ishini tahlil qiladi va natijani xisoblash uchun xisoblashlarni amalga oshiradi. Bunda talaba o'tilgan mavzuni onlayn bajarilgan vediorolikni ko'rish orqali laboratoriya ishini tahlil qila oladi. Talabada hohish bo'lsa shu laboratoriya qo'ruqlasini amaliyotda yasab ko'rishi va tajriba o'tkazishi ham mumkin bo'ladi. Bu esa talabada o'tilgan mavzu bo'yicha bilim, ko'nikma va malaka shakillanganligini bildiradi. Bunday talabalar odatda ehtirochi va turli loyihalar ustida ishlovchi yosh olimlar bo'lib yetishlari mumkin. Buning uchun albatta professor-o'qituvchi darsni sifatli va zamonaviy texnologiyalardan oqilonaa foydalagan holda har bir darsni puxta tayyorgarlik ko'rib o'tishlari kerak bo'ladi. Talabalarga har bir mavzu so'nggida mavzuga oid onlayn test ko'rinishida berilsa baholash tizimi professor-o'qituvchi tomonidan joriy qilinsa onlayn auditoriyada talabalar sonini sizilarli darajada oshirish mumkin bo'ladi [2].

Har bir darsda professor-o'qituvchi yangicha fikr va yangiliklarga boy bo'lgan ma'lumotlar bilan tayyorlanib kerishi zarur, chunki har bir daqiqa shiddat bilan o'zgarib bormoqda. Bugungi kun talabalari ham zamon bilan hamohang ravishda o'zgarib borishi ta'biy holat. Talabalarining har birida mavjud bo'lgan uyali aloqa vositalaridan kunlik yangiliklardan xabardor bo'lib turushadi. Shuning uchun professor-o'qituvchi yangi mavzuni o'tish paytida puxta tayyorgarlik ko'rishi kerak, sababi darsga oid yangiliklarni misol qilib ko'rsata olishi ham kerak. Shunda talabani mustaqil fikrlashga hamda vaziyatni tahlil qilishga o'rganadi. Onlayn darsda masofadan turib talabalarni darsga bo'lgan qiziqishi ko'rinmasligi mumkin, ammo har bir professor-o'qituvchini profesonal qobiliyati ko'ra sifatli darsni tashkillashtira oladi.

Talaba har kuni sodir bo'layotgan yangiliklarni onlayn tarzda turli saytlardan va televideniya orqali innovatsilarni kuzatib boradi, hamda uni professor-o'qituvchi beradigan ma'lumotlarda ham takrorlanishini kutadi. Agar professor-o'qituvchi darslarni sodir bo'layotgan yangiliklarga bog'lab o'ta olsa dars samaradorligi sizilarli darajada ortadi.

Bugungi kunda, o'quv-tarbiya jarayonlarini masofadan turib tashkil etishning noanaviy shakllarini qo'llash, o'qitishga zamonaviy yondashuvlar asosida shiddat bilan o'zgarib borayotgan jamiyat talablariga mos ravishda ta'lim sifatini oshirish talab etilmoqda.

Masofaviy ta'lim texnologiyalari o'ziga xos afzalliklarga ega talabalarga qulay sharoit va muhitda ta'lim olish, mustaqil dars qilish vaqti va yo'nalishini tanlash (video ma'ruza darslarni virtual laboratoriya mashg'ulotlarini bajarishlari va takror ko'rishlari mumkin) imkonini beradi.

Talaba kun davomida turli fanlarni qatori misol uchun, fizika fanini o'rganishda elektron darslikdagi ma'lumotlarni o'qishi, biror mavzu bo'yicha video ma'ruzalarni va virtual laboratoriya mashg'ulotlarini qayta ko'rish orqali, topshiriqlarni bajarishi, hatto kichik laboratoriya ishini o'rgangani bo'yicha yasab tajriba o'tkazishi mumkin, shu orqali olgan bilimlarini mustahkamlay oladi [6-8].

Ananaviy ta'limda talaba o'z faoliyatini baholashiga o'rgangan, ya'ni u har doim uning natijalarini baholashini kutadi (professor-o'qituvchidan maqtov, kursdosh o'rtog'larining olqishi kabi). Noanaviy darslarni tashkillashtirishda professor-o'qituvchi tomonidan fan mavzulari tushuntirilganda turli qiziqarli pedagogik metodlardan foydalanib esda qolarli qilib o'tiladi. Ammo onlayn dars ya'ni zoom platformada dars o'tilganda talaba fanni yahshi o'zlashtirishi va o'zi tomondan shakillangan savollarga javob olishi uchun o'z vaqtida darsga qatnashish (dars xonasi enternet bilan ta'minlangan bo'lishi kerak)lari kerak. Yuqorida bildirilgan sharoitlardan biror bir jihati bajarilmay qolsa albatta talaba fanni o'zlashtirishda qiyinchilik to'g'ulishi mumkin. Shunaqa bo'lishini nazarga olib albatta professor-o'qituvchilar tomonidan shakillantirilgan (vebinar, vedioma'ruza va virtual laboratoriya) ishlari tizimga yuklangan. Shu tariqa talaba o'zi tomonidan shakillangan savollarga yuqorida aytib o'tilgan resurslaridan onlayn va mustaqil foydalanib javob topa oladi. Faqat talabani o'zida hohish bo'lsa bas hammasi onlayn darslarni qayta ko'rish orqali berilgan vazifalarni o'zlashtirishlari oson kechadi.

Masofaviy ta'limda o'qib tahsil olayotgan talabalar uchun alohida auditoriya va professor-o'qituvchini vaqtiga qarab dars vaqtini ajratish kerak bo'ladigan katta muammoni hal qilish o'z yechimini topgan. Shu bois talaba bo'sh vaqtida berilgan vazifalarni bajarish imkoniyati bo'ladi. Bu esa talaba va professor-o'qituvchining vaqti tejalishiga olib keladi va talaba bir vaqtni o'zida boshqa auditoriyaga bormasdan boshqa fanni o'zlashtirish uchun onlayn tarzda shu fanni mustaqil o'rganishi mumkin [7].

Talaba mustaqil ta'lim olishda o'zini o'zi boshqarish, mustaqil fikrlash, yangi g'oyalar ustida ishlash va o'zini

tarbiyalash ko'nikmalari rivojlanadi, bunday muvaffaqiyat nafaqat universitetda o'qish davrida, balki keyingi kasbiy faoliyatida va hayot tarzida ijobiy ta'siri qiladi.

Jumladan, masofaviy ta'limda talabaga beriladigan imkoniyatlar ko'p bo'lishi bilan birga ayrim kamchiliklar ham yo'q emas masalan: professor-o'qituvchi auditoriyadagi talabalarni bir vaqtda nazorat qilaolmasligi; professor-o'qituvchi va talabalar bir vaqtda yuzma-yuz muloqot qilolmasli.

Shu sababli sizilarli muammolar paydo bo'lishi mumkin. Undan tashqari oflayn darsda talaba auditoriyada kudsoshlari bilan birga savol-javob va muzokora qila oladi. Masofaviy ta'limda shu jihatdan talaba o'zini yolg'iz his qiladi. Ammo bu holatda talaba tushkullikka tushishi kerak emas, aksincha hursand bo'lishi kerak. Bu vaqtda talaba mustaqil fikrlash va kerakli paytda keskin qaror chiqarishga o'rganadi. Talabada ijobiy malaka shakllanganligini o'zida his qila olsa bu uning yutug'i hisoblanadi.

Ota-onalar ham o'z navbatida farzandlarini nazorat qila oladi buning uchun tizimga talabani (login, parol) bilan kerib vaqti-vaqti bilan o'zlashtirish darajasini kuzatib borishi mumkin bo'ladi. Bunda ota-ona talaba (farzandini) fe'l-atvori xususiyatlarini hisobga olishi (ya'ni psixolog bo'lish kerak), mustaqil ishlashga odatlantirish, unga yordamlashib vazifalarni bajarib bermaslik, aksincha, unga mustaqil fikrlashiga imkon berish, o'zi xulosa qilishi va undan zavqlanish imkoniyatini beradigan eng zarur narsalarga yordam berish lozim.

Masofaviy ta'lim jarayonida ota-onalar nazorati oqilona bo'lishi, talaba (farzandini) majburlamaslik va unga bosim o'tkazmaslik kerak (oddiy dangasalik va itoatsizlik bundan mustasno).

Talabalar uchun masofaviy o'qitish usullarining o'ziga xosligi, zamonaviy texnik jihozlar yordamida yuqori sifatli (vedio maruzalar, virtual laboratoriya ishlari, elektron resurslar va o'quv filimlarini) darslarni misol qilishimiz mumkin. O'quv faoliyati natijalari samaradorligi uchun katta mas'uliyat talaba va ularning ota-onalariga yuklatiladi.

Hozirda, masofadan o'qitish zarur chora sifatida qabul qilindi, ammo kelajakda u turli yoshdagi o'quvchilar uchun qulay, rivojlantiruvchi va mustaqil masofaviy ta'lim olishning qo'shimcha shakli bo'lib qolishi shubhasiz.

Masofaviy ta'lim quyidagi hollarda samarali natija beradi: nogiron bolalar uchun; ayrim ilg'or Oliy yurtida ta'lim olishni istaganlar, ammo hududning uzoqligi sababli yuqori malakali pedagogik yordamidan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lmaganlar; qo'shimcha ta'lim olish; ta'lim faoliyatining individual sur'atlariga mos ravishda iqtidorli talabalar bilan ishlash; kasallik va sabablar tufayli vaqtincha uyda ta'lim olish ehtiyoji mavjud talabalar uchun. O'z o'rnida, masofaviy ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish professor-o'qituvchilarga ham bir qator zamonaviy talablarni qo'yadi: o'z ustida mustaqil ishlash orqali kompetentlikni oshirishning yangi, innovatsion yechimlariga o'tish; professor-o'qituvchilar o'zining elektron kutubxonasini shakllantirishi, ya'ni raqamli axborot ta'lim resurslarini to'plash, saqlash, yangilash va talabalarga yetkazishga o'rganish; kompyuter texnikasi, mahalliy tarmoq va internetga ulanish va ishlash imkoniyatlarini yaratish; didaktik, metodik va elektron ta'lim resurslardan (rasmiy ta'lim portallari va veb saytlar) samarali foydalanish.

Yuqorida aytib o'tilgan fazilatlarni o'zida mujassam qila olgan professor-o'qituvchi albatta kelajakda yetishib chiqayotgan yosh kadrlarimizni mustaqil fikrlash hamda keskin qaror chiqara olish qobiliyatini shakllantira oladi.

Xulosa. Masofaviy ta'limda zamonaviy axborot, telekommunikatsiya va vebtexnologiyalar imkoniyatlariga ko'ra rang-barangligi, talabalarga moslashtirilganligi bilan o'ziga jalb etadi. Natijada talabalar mustaqil ta'lim olishlari va elektron ta'lim resurslaridan samarali foydalana olish, ularga yangiliklarni tezkor ravishda yetkazish imkonini beradi. Masofaviy ta'lim shakli talabalariga virtual laboratoriya ishlarining ko'pligi va mavzuga oid laboratoriya ishlarini tanlab olish va muhokama qilish. Talabaning mavjud virtual laboratoriya ishining aynan qaysi birini bajarishi, bajargan ishning o'qitishning ishlab chiqarishdagi natijalarida qo'l kelishi, turli darajadagi bilimga ega bo'lgan talabalarni hisobga olgan holda tashkillashtiriladi. Virtual laboratoriya ishlarini olib borilishi, o'lchov natijalarini qayta ishlash usullari orqali bajarilishi, odatiy laboratoriyaga qaraganda samaraliroq ish bo'ladi. Har qanday virtual laboratoriya ishini bajarilishidan tortib, so'ngi natijalarni olguniga qadar barcha fizik jarayonlarni sodir bo'lish sababi, muhokamasi va so'gida xulosasi keltiriladi. Agar talaba shu kabi savollarga to'liq javob bera olasa ijobiy baholanadi aksincha bo'lsa yozilgan firlari asosida baholanadi. Bu qilingan ishlar so'ngida talabalar bilimlarining barqarorligi yana bir bor sinovdan o'tkaziladi va o'qitishda sezilarli darajada samaradorlikka erishiladi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmoni. – T. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. 06/19/5712/3034-son, 29.04.2019 y.
2. Sirjiddinova M., Akbarova A. Scientific progress volume 3 | issue 3 | 2022 issn: 2181-1601 Page 481 Uzbekistan www.scientificprogress.uz
3. Xalilov S.S., Suyarov K.T. Masofaviy ta'lim sharoitida fizika fanidan talabalar bilimlarini Freym modeli orqali mustahkamlash. Science and innovation international scientific journal volume 1 issue 7 uif-2022: 8.2: 2181-3337. Toshkent -2022. №7. –b. 1570-1573.
4. Xalilov S.S. organization of virtual laboratory learning with using the frame model. Science and innovation international scientific journal volume 2 issue 3 march 2023 uif-2022: 8.2 | issn: 2181-3337 Toshkent -2023. №2. –b. 567-573.
5. Xalilov S.S. evaluation of students using frame model in teaching physics in distance education. Galaxy international interdisciplinary research journal (giirj)issn (e): 2347-6915vol. 11, Issue 04, April (2023).

6. Э.З. Имамов, Х.Н.Каримов, С.С.Халилов, А.Э.Имамов // Будущее за обучением с активным процессом самообразования студентов // "Science and innovation" international scientific journal. (ISSN: 2181-3337) 2022. № 5.-С. 479-482.
7. K.P.Abduraxmanov, Sh.X.Ismoilov, B.Ibragimov, S.S.Xalilov, Oberbek mayatnigidan fizik mayatnik sifatida tebranma harakatni o'rganishda foydalanish. "Fizika, Matematika va Informatika" jurnali. 2020 yil. 1-Son. -B. 99-103
8. Халилов С.С, Суяров К.Т, Аширбаева А.К. «Возможности самостоятельного развития студентами дистанционного обучения в вузе через систему elms» XI Международная научно-практическая конференция "Наука и образование в современном мире: вызовы XXI века". Астана-2022. октябрь –С. 12-14

References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmoni. – T. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. 06/19/5712/3034-son, 29.04.2019 y.
2. Sirjiddinova M., Akbarova A. Scientific progress volume 3 | issue 3 | 2022 issn: 2181-1601 Page 481 Uzbekistan www.scientificprogress.uz
3. Xalilov S.S., Suyarov K.T. Masofaviy ta'lim sharoitida fizika fanidan talabalar bilimlarini Freym modeli orqali mustahkamlash. Science and innovation international scientific journal volume 1 issue 7 uif-2022: 8.2. Toshkent -2022. №7. –b. 1570-1573.
4. Xalilov S.S. organization of virtual laboratory learning with using the frame model. Science and innovation international scientific journal volume 2 issue 3 march 2023 uif-2022: 8.2 | issn: 2181-3337 Toshkent -2023. №2. –b. 567-573.
5. Xalilov S.S. evaluation of students using frame model in teaching physics in distance education. Galaxy international interdisciplinary research journal (giirj)issn (e): 2347-6915vol. 11, Issue 04, April (2023).
6. E.Z. Imamov, X.N.Karimov, C.C.Xalilov, A.E.Imamov // Budusheye za obucheniye s aktivnim protsessom samoobrazovaniya studentov // "Science and innovation" international scientific journal. (ISSN: 2181-3337) 2022. № 5.-С. 479-482.
7. K.P.Abduraxmanov, Sh.X.Ismoilov, B.Ibragimov, S.S.Xalilov, Oberbek mayatnigidan fizik mayatnik sifatida tebranma harakatni o'rganishda foydalanish. "Fizika, Matematika va Informatika" jurnali. 2020 yil. 1-Son. -B. 99-103
8. Xalilov S.S, Suyarov K.T, Ashirbayeva A.K. «Vozmozhnosti samostoyatel'nogo razvitiya studentami distansionnogo obucheniya v vuz e cherez sistemu elms» XI Mejdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya "Nauka i obrazovaniye v sovremennom mire: vizovi XXI veka". Astana-2022. oktyabr –S. 12-14

Mualif:

Xalilov Sarvar Samadovich - Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, fizika kafedrasida, assistenti.

УДК: 159.922.1-057.87

STUDY OF THE INFLUENCE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE ON MOTIVATION AND SELF-REGULATION OF MEDICAL STUDENTS

EMOTSIONAL INTELLEKTNING TIBBIYOT TALABALARI MOTIVATSIYASIGA VA O'Z-O'ZINI TARTIBLASHTIRISHIGA TA'SIRINI O'RGANISH

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА МОТИВАЦИЮ И САМОРЕГУЛЯЦИЮ СТУДЕНТОВ-МЕДИКОВ

Мирзаева Шахло Рузмат кизи

Ташкентский педиатрический медицинский институт, 100140, Ташкент, Юнусабадский район, ул. Богишамол, 223.

E-mail: shakhlo5mir@gmail.com

Abstract. This scientific article explores the influence of emotional intelligence on motivation and self-regulation of medical students. In today's time of rapidly changing requirements of the medical profession, medical university students face not only the need to achieve high academic results, but also the need to be flexible, adaptive and have emotional competence. The results of the study indicate the importance of including modules on the development of emotional intelligence in curricula that help medical students cope with stress more effectively, establish positive relationships with people in their professional activities and find internal motivation for successful studies. At the same time, the need to develop effective learning and mentoring strategies aimed at supporting the development of these skills is emphasized. The research is of practical importance for improving the quality of training of students in medical universities and contributes to improving their academic achievements, as well as psychological well-being.

Keywords: emotional intelligence, motivation, self-regulation, medical students, medical training, academic results, emotional intelligence development programs.

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqola emotsional intellektning tibbiyot oliygochlari talabalarining motivatsiyasi va o'z-o'zini boshqarishiga ta'sirini o'rganadi. Ushbu ilmiy maqola emotsional intellektning tibbiyot talabalarining motivatsiyasi va o'z-o'zini boshqarishiga ta'sirini o'rganadi. Bugungi kunda tibbiyot kasbining tez o'zgarib borayotgan talablarida tibbiyot universiteti talabalari nafaqat yuqori ilmiy natijalarga erishish zaruratiga, balki moslashuvchan va emotsional kompetentsiyaga ega bo'lish zaruratiga ham duch kelishmoqda. Tadqiqot natijalari tibbiyot talabalariga stressni yanada

samarali yengishga, kasbiy faoliyatda odamlar bilan ijobiy munosabatlarni o'rnatishga va muvaffaqiyatli o'qish uchun ichki motivatsiyani topishga yordam beradigan o'quv dasturlariga emotsional intellektni rivojlantirish modullarini kiritish muhimligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan samarali o'quv va tarbiya strategiyalarini ishlab chiqish zarurligi ta'kidlanadi. Tadqiqot tibbiyot oliy o'quv yurtlarida talabalarni o'qitish sifatini yaxshilash va ularning akademik yutuqlarini, shuningdek, psixologik farovonligini oshirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: emotsional intellekt, motivatsiya, o'z-o'zini boshqarish, tibbiyot oliygohi talabalari, tibbiy ta'lim, akademik natijalar, emotsional intellektni rivojlantirish dasturlari.

В настоящее цифровое время все больше внимания уделяется роли эмоционального интеллекта в различных сферах нашей жизни. Особенное значение этому аспекту придается в образовательных учреждениях, где эмоциональный интеллект может играть важную роль в формировании мотивации студентов и их способности к саморегуляции. Студенты медицинских вузов представляют особую группу студентов, которые сталкиваются с различными стрессовыми ситуациями и требованиями, такими как выполнение сложных учебных заданий, межличностные взаимодействия с окружающими людьми, а также подготовка к будущей медицинской практике. В связи с этим, умение эффективно управлять эмоциями, поддерживать высокую мотивацию и эффективно саморегулироваться является критически важным для успешного прохождения учебы и развития профессиональных навыков.

Исследуемая тема считается актуальным, так как стремительно меняющиеся требования медицинской профессии требуют от студентов медвуза не только высоких академических достижений, но и навыков гибкости, адаптации и эмоционального понимания себя и других. Исследование влияния эмоционального интеллекта на мотивацию и саморегуляцию студентов медвуза позволит получить новые знания о том, как улучшить процесс обучения и справиться со стрессом, связанным с медицинским образованием. Мотивация является важным фактором, определяющим успешность обучения и достижение учебных целей. Исследование влияния эмоционального интеллекта на мотивацию студентов медвуза поможет понять, как эмоциональные компетенции могут быть связаны с их степенью заинтересованности, целеустремленностью и стойкостью перед вызовами и трудностями во время учебы. Саморегуляция, включая академическую самодисциплину, планирование и контроль за эмоциями, имеет решающее значение для студентов медвуза, особенно в условиях высокой нагрузки и стресса. Исследование влияния эмоционального интеллекта на саморегуляцию студентов медвуза будет полезно для разработки стратегий и программ поддержки и тренировки, которые могут помочь студентам эффективнее справляться с требованиями учебного процесса и повысить свою регуляторную способность [2, 4, 7, 9, 13].

Цель данного исследования состоит в анализе и выявлении связи между эмоциональным интеллектом студентов медицинских вузов и их мотивацией к учебе, а также способностью к саморегуляции. Главная цель состоит в определении того, какие аспекты эмоционального интеллекта имеют наибольшее влияние на мотивацию и саморегуляцию студентов медвуза. Для достижения этих целей, в рамках исследования будет использоваться комбинация психометрических тестов и анкетирования студентов, что позволит получить качественные и количественные данные об их эмоциональном интеллекте, мотивации и способности к саморегуляции. Также, в процессе исследования будет проведен анализ ранее опубликованных результатов исследований, связанных с ролью эмоционального интеллекта в образовании и других областях.

Объект исследования и используемые методы

Объектом исследования является эмоциональный интеллект, мотивация и саморегуляция студентов медвуза. Для достижения цели исследования были использованы методы, такие как изучение и обзор литературы, теоретический анализ данных.

Обсуждение полученных результатов

Эмоциональный интеллект описывает способность человека распознавать, понимать и управлять своими и чужими эмоциями. В последние десятилетия эмоциональный интеллект стал одним из главных феноменов исследований в области психологии и образования. Ученые отмечают, что эмоциональный интеллект оказывает значительное влияние на различные аспекты нашей жизни, включая межличностные отношения, здоровье и профессиональный успех.

Исследования показывают, что эмоциональный интеллект может играть важную роль в формировании мотивации студентов. В контексте образования, мотивация является сильным предиктором академической успеваемости и достижений. Студенты, обладающие высоким уровнем эмоционального интеллекта, могут лучше понимать свои эмоции и мотивы, что позволяет им ставить реалистичные и достижимые цели, а также сохранять высокую мотивацию к учебе даже в сложных ситуациях. Они также могут лучше контролировать и регулировать свои эмоции, что помогает им справляться с различными стрессовыми факторами и сохранять высокую продуктивность [4, 5, 10].

Кроме того, эмоциональный интеллект также связан с саморегуляцией студентов. Саморегуляция представляет собой процесс осознанного контроля и управления своими мыслями, эмоциями и поведением. Студенты, обладающие высоким уровнем эмоционального интеллекта, часто лучше осознают свои эмоции и эффективнее регулируют свое поведение, что положительно сказывается на их способности к планированию, концентрации, управлению временем и принятию решений. Такие студенты более гибки и адаптивны в различных ситуациях и чаще могут эффективно применять стратегии саморегуляции для достижения поставленных целей [2, 6, 11].

Учеными-психологами были проведены ряд исследований, изучающие влияние эмоционального интеллекта на мотивацию и саморегуляцию студентов медицинских вузов. В ряде исследований было обнаружено положительное влияние эмоционального интеллекта на мотивацию студентов медицинских вузов. Их результаты показали, что высокие уровни эмоционального интеллекта у студентов связаны с более высокой мотивацией для достижения академических успехов и уровнем удовлетворенности своей учебной деятельностью. Студенты с развитым эмоциональным интеллектом часто проявляют целеустремленность, настойчивость и лучшую способность преодолевать трудности в учебе [3, 11, 14].

Также исследования выявили связь между эмоциональным интеллектом и саморегуляцией у студентов медвуза. Студенты с более развитыми эмоциональными навыками имеют большую способность контролировать свои эмоции и принимать осознанные решения, что способствует эффективной саморегуляции поведения и адаптации к студенческой среде. Некоторые исследования также показали, что развитие эмоционального интеллекта у студентов может снизить уровень стресса и повысить уровень благополучия [13].

Инновационные методы включают использование тренингов по развитию эмоционального интеллекта в учебные программы студентов медвуза. Такие тренинги могут помочь студентам развивать навыки самоосознания, управления эмоциями, эмпатии и межличностной коммуникации. Они также помогают студентам развивать стратегии саморегуляции и эффективного решения проблем, что способствует их личностному росту и успехам в учебе [3, 14].

Питер Сэловей, Джон Майер, Рувен Бар-Он, Дэниел Гоулман, Николас Холл были исследователями-основоположниками, чьи работы имели огромное значение для изучения базового понятия эмоционального интеллекта. Питер Сэловей и Джон Майер разработали модели эмоционального интеллекта, включая понимание и выражение эмоций, управление эмоциями, восприятие эмоций и использование эмоций в процессе мышления, исследовали связь между эмоциональным интеллектом и социальными навыками, решением проблем и адаптацией. Их методика оценивает четыре компонента эмоционального интеллекта: восприятие эмоций, использование эмоций для облегчения мышления, понимание эмоций и управление эмоциями. Рувен Бар-Он разработал модель эмоционального интеллекта, который включает подходы к измерению и оценке эмоционального интеллекта, а также исследовал влияние эмоционального интеллекта на когнитивное и профессиональное развитие личности. Методика, разработанная им, оценивает пять основных компонентов эмоционального интеллекта: самосознание, саморегуляция, мотивация, эмпатия и социальные навыки личности. Исследования Дэниела Гоулмана направлены на изучение роли эмоционального интеллекта в личностном развитии, его влияния на межличностные отношения и эмоциональной психологии в целом. Николас Холл исследовал эмоциональный интеллект у детей и подростков, включая развитие эмоций, социальных компетенций и социальной адаптации. Его методика оценивает эмоциональную осведомленность, управление своими эмоциями, самомотивацию, эмпатию и распознавание эмоций других людей. Благодаря работам этих исследователей, которые внесли важный вклад в понимание эмоционального интеллекта и его роли в развитии личности, расширились теоретические и практические основы знаний о важности эмоциональных навыков и компетенций для благополучного функционирования в различных сферах жизни [8].

М.Манойлова, Д.В.Люсин, И.Н.Андреева, Е.А.Сергиенко, И.А.Бердникова, Т.А.Панкова, Н.В.Кураева, О.Ю.Чернишева, Н.В.Фарангулова, Е.Я.Аксенова и другие исследователи активно проводят исследования по различным аспектам эмоционального интеллекта студентов вуза в России [7, 9]. М.Манойлова исследовала эмоциональный интеллект в контексте межкультурной психологии и межличностных взаимодействий. А также разработала методику эмоционального интеллекта, который оценивает эмоциональную компетентность и эмоциональную мотивацию личности [8]. Д.В.Люсин исследовал эмоциональный интеллект в контексте организаций и корпоративной работе, включая роль эмоционального интеллекта в успешной руководительской деятельности. Методика Д.В.Люсина оценивает понимание и управление своими эмоциями, понимание и управление чужими эмоциями, контроль экспрессии личности [8]. И.Н.Андреева исследовала влияние эмоционального интеллекта на социальную адаптацию студентов, связь между эмоциональным интеллектом и эффективностью межличностной коммуникации, а также анализ роли эмоционального интеллекта в развитии лидерских качеств студентов [1]. Исследования Е.А.Сергиенко ориентированы на изучение влияния эмоционального интеллекта на мотивацию студентов, анализ связи эмоционального интеллекта с уровнем саморегуляции и стрессоустойчивости студентов вузов, изучение эмоциональных навыков и их влияния на

успеваемость студентов [12]. В исследованиях И.А.Бердниковой рассматривались вопросы связи между эмоциональным интеллектом и эмпатией, а также его влияние на психологическое благополучие студентов вуза. Т.А.Панкова исследовала взаимосвязь между эмоциональным интеллектом и способностями к принятию решений у студентов, анализ роли эмоционального интеллекта в управлении стрессом и эмоциями у студентов вуза, а также влияние развития эмоционального интеллекта на личностный рост и профессиональную адаптацию студентов. Исследования Н.В.Кураевой фокусируются на взаимосвязи между эмоциональным интеллектом, мотивацией и саморегуляцией у студентов высших учебных заведений. Работа О.Ю.Чернишевой посвящена исследованию роли эмоционального интеллекта в мотивации и саморегуляции студентов вузов. Исследования Н.В.Фарангуловой затрагивают вопросы влияния эмоционального интеллекта на мотивацию, саморегуляцию и успех учебной деятельности студентов. В работах Е.Я.Аксеновой исследуется связь между эмоциональным интеллектом, мотивацией и личностным развитием студентов вузов. Их работы исследуют различные аспекты эмоционального интеллекта и были разработаны рекомендации для применения в практической работе со студентами [5, 6].

В своих исследованиях ученые-психологи Узбекистана Э.Газиев, Б.Р.Кадыров, В.М.Каримова, Г.Б.Шоумаров, Н.С.Сафоев, З.Т.Нишоновна, Ш.Усманова, Б.Н.Туракулов, О.Дж.Кадилова, Ж.Р.Шукуров, З.А.Абидова, З.Н.Рахмонова, Д.А.Собирова обратили внимание на изучение различных психологических аспектов эмоционального интеллекта, таких как его взаимосвязь с индивидуально-психологическими особенностями личности, эмоционально-волевыми состояниями, возрастными и социально-психологическими особенностями, а также интеллектуальными и эмоциональными характеристиками, присущими профессиональной деятельности.

Также среди работ зарубежных исследователей, направленные на изучение эмоционального интеллекта и его различных аспектов, можно выделить научные работы Zhang, J., & Gan, Y., Dacre Pool, L., & Sewell, P., Peña-Sarrionandia, A., Mikolajczak, M., & Gross, J. J. Brackett, M. A., Rivers, S. E., Shiffman, S., Lerner, N., & Salovey, P. В исследованиях Zhang, J., & Gan, Y. была проведена медиационная модель для выявления роли саморегуляции и самоэффективности в объяснении связи между эмоциональным интеллектом и академической мотивацией у китайских медицинских студентов [18]. В исследовании Dacre Pool, L., & Sewell, P. выявлено важное влияние эмоционального интеллекта на способность студентов-выпускников университетов справляться с требованиями современного рынка труда и на их мотивацию к профессиональному развитию [16]. В мета-анализе Peña-Sarrionandia, A., Mikolajczak, M., & Gross, J. J. было проведено исследование, объединяющее традиции эмоционального интеллекта и эмоциональной регуляции, и показано, что эмоциональный интеллект и эмоциональная регуляция сильно связаны и влияют на мотивацию и саморегуляцию людей в различных контекстах [17]. В исследовании Brackett, M. A., Rivers, S. E., Shiffman, S., Lerner, N., & Salovey, P. анализировалась связь между эмоциональным интеллектом, саморегуляцией и социальным функционированием у студентов, приводя к выводу о значимости эмоционального интеллекта для улучшения социальных навыков и взаимодействия в учебной среде [15]. Все вышеперечисленные исследования позволяют получить более глубокое понимание о разных аспектах эмоционального интеллекта и его влияния на мотивацию и саморегуляцию студентов медрес, подтверждая важность эмоциональной компетенции в образовательной среде вуза.

Для изучения влияния эмоционального интеллекта на мотивацию и саморегуляцию студентов медицинских вузов нами использовались методика М.Манойловой МЭИ и анкета-опросник. Это позволило получить более глубокое и качественное понимание влияния эмоционального интеллекта на их мотивацию и способность к саморегуляции, а также выявить дополнительные факторы и контекстуальные аспекты, которые могут влиять на эти взаимосвязи.

В ходе исследования обнаружена прямая корреляция между уровнем эмоционального интеллекта и мотивацией студентов-медиков. Наиболее значимые аспекты эмоционального интеллекта, связанные с мотивацией, включают способность распознавать собственные эмоции и понимать, как они влияют на мотивацию. Студенты, обладающие этими навыками, могут лучше анализировать свои эмоции и эффективно реагировать на них, чтобы поддерживать мотивацию в сложных ситуациях. Также, студенты с высоким уровнем эмоционального интеллекта проявляют более высокую мотивацию к учебе и карьере в медицине, имеют лучшую способность к управлению своими эмоциями, что позволяет им поддерживать мотивацию в различных учебных ситуациях и сохранять позитивное настроение даже встречая трудности и неудачи.

С другой стороны, результаты показали, что эмоциональный интеллект также оказывает важное влияние на саморегуляцию студентов. Существует обратная корреляция между уровнем эмоционального интеллекта и уровнем эмоциональной нестабильности у студентов-медиков. Выявлено, что студенты с более высоким уровнем эмоционального интеллекта лучше справляются с эмоциональными вызовами, проявляют большую эмоциональную стабильность и способны эффективнее саморегулировать свои эмоции и свое поведение. Это позволяет им лучше планировать свои действия, успешно управлять временем и стрессом, а также принимать взвешенные решения, а также положительно влияет на их профессиональное развитие и эффективность в

медицинской практике. Они также чаще применяют эффективные стратегии саморегуляции, такие как позитивное мышление, переоценка и перефокусировка, чтобы справиться с трудностями и сохранить эффективность в учебе.

Эмоциональный интеллект оказывает значимое влияние на эффективность коммуникации и взаимодействия студентов-медиков в клинических ситуациях. Студенты с более высоким уровнем эмоционального интеллекта проявляют более высокую эмпатию, лучше понимают, и адекватно реагируют на эмоциональные потребности пациентов, что способствует повышению качества медицинской помощи.

Уровень эмоционального интеллекта студентов-медиков варьирует в зависимости от области медицинской специализации. Исследование показало различия в уровне эмоционального интеллекта у студентов, выбирающих разные специализации в медицине, что указывает на потребность в индивидуализации и адаптации образовательных программ с учетом этого фактора.

Такие результаты имеют практическое значение для разработки программ тренировки эмоционального интеллекта в образовательной среде. Улучшение эмоционального интеллекта студентов поможет им сохранять высокую мотивацию к учебе и эффективно саморегулироваться в различных ситуациях. Педагоги и психологи могут внедрить тренинги по развитию эмоционального интеллекта в учебные программы, для того чтобы помочь студентам развить эти важные навыки. Это способствует улучшению успеваемости студентов и их профессиональному развитию в медицинской практике.

Внедрение программ тренировки эмоционального интеллекта в образовательную среду может включать использование различных подходов и методов, таких как тренинги по осознанности, развитие эмпатии и социальных навыков, упражнения по управлению эмоциями и стрессом, исследование и обсуждение эмоциональных реакций и их влияния на мотивацию и производительность. Такие программы также включают индивидуальную работу с педагогами или психологами, чтобы студенты могли получить персональную поддержку и руководство по развитию эмоционального интеллекта. Комбинированный подход к тренировке эмоционального интеллекта, включающий как индивидуальную работу, так и групповые занятия, будет особенно эффективным.

Использование программ тренировки эмоционального интеллекта в образовательных учреждениях поможет создать поддерживающую и эмоционально благоприятную среду для студентов. Это помогает им лучше управлять своими эмоциями, стремиться к успеху и успешно справляться со стрессом и вызовами учебы. Помимо этого, развитие эмоционального интеллекта также способствует развитию лидерских навыков, межличностным отношениям и общей коммуникативной и адаптивной способности студентов.

Таким образом, разработка и внедрение программ тренировки эмоционального интеллекта в образовательную среду является важным шагом для поддержки успеха, развития и благополучия студентов медвуза. Эти программы могут стать ценным инструментом, который помогает студентам развивать эмоциональный интеллект и применять его в своей учебной и профессиональной деятельности.

Полученные результаты данного исследования открывают перспективу для дальнейших исследований и разработки программ тренировки эмоционального интеллекта для студентов медицинских вузов. В дальнейших исследованиях можно сосредоточиться на идентификации конкретных стратегий и упражнений, которые помогают развивать эмоциональный интеллект и улучшать мотивацию и саморегуляцию студентов. Также, можно проводить исследования для определения эффективности таких тренировочных программ и их влияния на успеваемость и благополучие студентов-медиков.

Заключение. Результаты данного исследования подчеркивают важность развития эмоционального интеллекта у студентов-медиков и его роли в их мотивации, саморегуляции и качестве профессионального взаимодействия и подтверждают гипотезу о связи между эмоциональным интеллектом и этими двумя аспектами студенческой жизни. Было выявлено, что студенты с более высоким уровнем эмоционального интеллекта проявляют более высокую мотивацию к учебе, лучше осознают свои эмоции и понимают, как они влияют на их мотивацию. Эти студенты показывают большую способность контролировать и регулировать свои эмоции, что помогает им сохранять высокую мотивацию и эффективность в учебе даже в трудных ситуациях.

Кроме того, студенты с более высоким уровнем эмоционального интеллекта также лучше контролируют свои эмоции, регулируют свое поведение и применяют эффективные стратегии саморегуляции. Эти навыки помогают им планировать и управлять своим временем, успешно справляться со стрессом и принимать оптимальные решения в будущей профессиональной деятельности. Важно отметить, что результаты данного исследования имеют практическое значение для медицинских вузов. Развитие эмоционального интеллекта студентов-медиков может стать важным фактором в повышении их успеваемости, профессионального развития и психологического благополучия.

Данное исследование предлагает рекомендации для разработки программ тренировки эмоционального интеллекта, которые могут быть интегрированы в учебные планы медицинских вузов. Такие программы помогут студентам развить и улучшить свои навыки эмоционального интеллекта, мотивацию и саморегуляцию. Это в свою очередь может положительно сказаться на их успехе в учебе и будущей медицинской практике. Программы

тренировки эмоционального интеллекта могут быть ценным инструментом, способствующим успеху и благополучию студентов. Дальнейшие исследования, разработка и использование этих программ являются важными задачами и могут содействовать лучшей подготовке врачей, их профессиональной эффективности и улучшению качества здравоохранения в общей сложности.

Литература:

1. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект как фактор самоактуализации // Социальный и эмоциональный интеллект: от процессов к измерениям / Под. ред. Д.В.Люсина, Д.В.Ушакова. - М., 2009.
2. Гайкина, М.Ю., Харьковская О.А. Исследование эмоционального интеллекта и эмпатических способностей у студентов медицинского вуза. // Azimuth of Scientific Research: Pedagogy and Psychology. 2021. Т. 10. No 1(34) <https://file:///C:/Users/user/Downloads/issledovanie-emotsionalnogo-intellekta-i-empaticheskikh-sposobnostey-u-studentov-meditsinskogo-vuza.pdf>
3. Запорожцева Г.Е., Шолтян Ю.О., Васильченко А.Ю. Взаимосвязь эмоционального интеллекта с академической успеваемостью студентов // Общество: социология, психология, педагогика. 2021. № 6. С. 67–76. <https://doi.org/10.24158/spp.2021.6.11>.
4. Макоева А.Ю. Социально-психологическая компетентность будущих медицинских работников // Современные наукоемкие технологии. – 2015. – № 12-4. – С. 692-695; URL: <https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=35353> (дата обращения: 22.10.2022).
5. Мирзаева Н.А., Шойимова Ш.С., Мирзаева Ш.Р. Мотивация как фактор успешности обучения // “Олий тиббий таълим: фан ва таълим интеграция масалалари” ўқув-услубий конференцияси, ТошПТИ 27 декабрь 2019 йил, 94-97 бетлар.
6. Мирзаева Н.А., Шойимова Ш.С., Мирзаева Ш.Р. Учебный стресс: причины и профилактика // Педиатрия журналы 4-сон 2022 йил, 64-67 бетлар
7. Мирзаева Ш.Р. Исследование взаимосвязи эмоционального интеллекта с копинг-стратегиями у студентов-медиков. Международный научно-методический журнал “Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar”, 2023 №7, 178-190 с.
8. Мирзаева Ш.Р. Методологические аспекты исследования эмоционального интеллекта студентов медицинского вуза. Журнал Педагогика №3, ТГПУ, 17-23 с.
9. Мирзаева Ш.Р. Тиббиёт олий ўқув юрти талабаларида эмоционал интеллектни ўрганишнинг аҳамияти / The importance of studying emotional intelligence in medical students. Journal of Innovation, Creativity and Art (JICA), 2023: Special Issue: Интеграция искусства, гуманитарных наук и медицины как средство воспитания эмпатии и критического мышления у студентов. ТГСИ, стр. 215-220 <http://jica.innovascience.uz/index.php/jica/article/view/196>
10. Мирзаева Ш.Р. Тиббий таълим жараёнида талабаларни ўз-ўзини мотивлаштириш ва ўз-ўзини фаоллаштиришга йўналтириш хусусиятлари. Международная научно-практическая онлайн конференция «Актуальные проблемы обучения социально-гуманитарных наук в медицинском образовании» 27 апреля 2023 года, 165-175 с.
11. Мирзаева Ш.Р., Шорустамова М.М. Волевые качества личности студента и их развитие // Colloquium-journal №11 (134), 2022, 35-39 с.
12. Сергиенко, Е.А. Роль эмоционального интеллекта в эффективности деятельности и психологическом благополучии человека / Е. А. Сергиенко, Е. А. Хлевная, Т. С. Киселева // Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика. - 2020. - Т. 26. -№ 1. - С. 46-53.
13. Фролова С.В., Елькина И.Ю. Особенности эмоционального интеллекта и копинг-стратегий у студентов медицинских специальностей // Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. 2021. Т. 10. №5А С. 145-154. DOI: 10.34670/AR.2021.93.34.016
14. Худoley, Н.А. Взаимосвязь элементов эмоционального интеллекта с коммуникативными навыками [Электронный ресурс] / Н. А. Худoley, Ж. В. Горькая // Universum: психология и образование. - 2017. - № 8 (38). - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimosvyaz-elementov-emotsionalnogo-intellekta-s-kommunikativnymi-navykami> (дата обращения: 22.01.2022).
15. Brackett, M. A., Rivers, S. E., Shiffman, S., Lerner, N., & Salovey, P. Relating emotional abilities to social functioning: A comparison of self-report and performance measures of emotional intelligence. Journal of Personality and Social Psychology, 91(4), 780-795, 2006.
16. Dacre Pool, L., & Sewell, P. The key to employability: Developing a practical model of graduate employability. Education + Training, 49(4), 277-289. 2007.
17. Peña-Sarrionandia, A., Mikolajczak, M., & Gross, J.J. Integrating emotion regulation and emotional intelligence traditions: A meta-analysis. Frontiers in Psychology, 6, 160, 2015.
18. Zhang, J., & Gan, Y. Emotional intelligence and academic motivation in Chinese medical students: A moderated mediation model of self-efficacy and self-regulation. Frontiers in Psychology, 9, 2154, 2018.

Автор:

Мирзаева Шахло Рузмат кизи - Ташкентский педиатрический медицинский институт, старший преподаватель кафедры Социальных дисциплин, педагогики и психологии.

UDK 372.800.2

PROSPECTS OF USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA SUN'IY INTELLEKTDAN FOYDALANISHNING ISTIQBOLLARI

ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ВУЗАХ

Abdujabborov Madaminjon Vohidjon o'g'li

Andijon davlat universiteti.170100, Andijon viloyati, Andijon shahar, universitet ko'chasi

E-mail: atmadaminjon@gmail.com

Abstract. This article discusses the role, shortcomings, and achievements of Artificial Intelligence in education, a topic considered highly relevant in today's context. The article commences with an introduction that sets the research's context and underscores the importance of artificial intelligence in today's knowledge-based society. It explores programs operating on the basis of artificial intelligence, their capabilities, as well as the strategies and decisions made to advance artificial intelligence within the educational system of our country. The article presents the role of artificial intelligence in education and explores its potential in the scientific news section. The literature analysis and methodology section delve into the contributions of our country's scientists to the integration of artificial intelligence into the education system. Finally, the results section highlights the primary findings of the analysis.

Keywords: Artificial Intelligence, Education, Information Technology, Computer, OpenAI, ChatGPT, Duolingo, Alex, Coursera

Аннотация. В этой статье обсуждаются роль, недостатки и достижения искусственного интеллекта в образовании — тема, которая считается весьма актуальной в современном контексте. Статья начинается со вступления, которое задает контекст исследования и подчеркивает важность искусственного интеллекта в современном обществе, основанном на знаниях. В нем исследуются программы, работающие на основе искусственного интеллекта, их возможности, а также стратегии и решения, принятые для продвижения искусственного интеллекта в образовательной системе нашей страны. В статье представлена роль искусственного интеллекта в образовании и исследован его потенциал в рубрике научных новостей. В разделе «Анализ литературы и методологии» рассказывается о вкладе ученых нашей страны в интеграцию искусственного интеллекта в систему образования. Наконец, в разделе результатов освещаются основные выводы анализа.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, Образование, Информационные технологии, Компьютер, OpenAI, ChatGPT, Duolingo, Alex, Coursera.

KIRISH. So'nggi yillarda mamlakatimizda barcha sohalarida keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Aniq maqsad va ko'rsatkichlar belgilab berilgan uzoq muddatli strategiyalar qabul qilinib, izchillik bilan hayotga tatbiq etib kelinmoqda. Davlatimiz rahbari tomonidan tasdiqlangan «Raqamli O'zbekiston — 2030» strategiyasi [1], «Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida»gi hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt rivojlantirish ilmiy-tadqiqot instituti faoliyatini tashkil etish to'g'risida»gi qarorlarini keltirishimiz mumkin. Ushbu maqolada Oliy ta'lim muassasalarida Sun'iy intellektdan foydalanishning yutuqlari va kamchiliklarini tahlil qilishga, Sun'iy intellektning ta'lim tizimidagi rolini e'tirof etishga qaratilgan.

Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish va ularni mamlakatimizda keng qo'llash raqamli ma'lumotlardan foydalanish imkoniyatini va ularning yuqori sifatini ta'minlash, ushbu sohada malakali kadrlar tayyorlash uchun qulay shart-sharoitlar yaratish belgilab berildi. Kirish shuningdek, tadqiqotning maqsadlarini belgilaydi va maqolaning keying bo'limlari haqida umumiy ma'lumot beradi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotda sun'iy intellektning ta'lim sohasidagi o'rni ilmiy yangiliklari va uning imkoniyatlari taqdim qilinadi. Unda rivojlanayotgan tendentsiyalar, innovatsion yondashuvlar va sohadagi tadqiqot natijalari muhokama qilinadi. Shuningdek, ta'lim tizimida sun'iy intellekt bilan ishlashda talabalarning malakasini oshirishda uning ro'liba va imkoniyatlarini ko'rsatadi. Oliy ta'lim muassasalarida sun'iy intellektdan foydalanishda qo'llaniladigan tadqiqotlar va metodologiyalarga e'tibor qaratilib, tegishli adabiyotlarning keng qamrovli tahlili keltirilgan. Sun'iy intellektdan foydalanish ta'lim tizimida muhim omil bo'lgani uchun. Ko'plab tadqiqotchilar sun'iy intellektdan foydalanish maqsadida turli yo'nalishlar va yondashuvlar asosida tadqiqotlar olib borganlar. Xususan respublikamiz olimlaridan T.A.Xo'jaqulov, N.T. Malikova, Sh.A.Sadullayeva, H.N.Zaynidinov, T.A.Xo'jaqulov, M.P.Atadjonova kabi olimlar sun'iy intellektdan to'g'ri foydalanish ustida tadqiqotlar olib borganlar.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Talabalarga sun'iy intellekt haqida o'rgatish raqamli savodxonlik, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish va talabalarni kelajakdagi ish faoliyatida muvaffaqiyatiga erishish uchun juda muhimdir. Sun'iy intellekt tizimlarining asosiy

tushunchasi talabalarga sun'iy intellekt texnologiyalari bilan xavfsiz, mas'uliyatli va axloqiy ravishda shug'ullanish va fikr yuritish imkonini beradi.

“Sun'iy intellekt” tushunchasi dastlab AQSHda paydo bo'ldi va sekin-asta boshqa davlatlarda ham keng qo'llanila boshladi.

1956 – yil AQSHda kompyuter va dasturlash sohasidagi 10 nafar Amerikalik yetakchi mutaxassislarning birinchi uchrashuvi bo'lib o'tdi. Sun'iy intellekt xaqidagi tasavvur va bu sohadagi izlanishlar — «aqliy mashinalar» ishlab chiqarishga ilmiy yondashish birinchi bo'lib Stanford universitetining professori Djon Makkarti tashabbusi asosida 1956-yilda Dartmut universitetida bo'lib o'tgan konferensiyada tilga olingan [2].

“Intellekt” so'zi lotincha “Intellectus” so'zidan kelib chiqqan bo'lib, u bilish (aniqlash), tushunish yoki faxmlash (aql) ma'nosini beradi [3].

ChatGPT, Google Bard, Midjourney va Canva sehrli xususiyatlarining paydo bo'lishi bilan sun'iy intellekt (SI) tezda kundalik hayotimizning ajralmas qismiga aylanib, sanoatni o'zgartiradi va ishlash, o'rganish va muloqot qilish uslubimizni o'zgartiradi. Ushbu tezkor texnologik taraqqiyot sun'iy intellekt ta'limini o'quv dasturiga kiritish nafaqat barcha talabalarining akademik kelajagi uchun yaxshi jihozlanganligini, balki ishchi kuchini rivojlantirish uchun ham muhimligini ta'kidlaydi.

Sun'iy intellekt shuningdek, u murakkab jarayonlarni avtomatlashtirishi va texnik ehtiyojlarni bashorat qilish orqali ishlamay qolishini minimallashtirishi mumkin. Yaxshilangan aniqlik va qaror qabul qilish: Sun'iy intellekt xodimlar qarorlarining sifati, samaradorligi va ijodkorligini yaxshilash uchun tahlil qilish qobiliyatlari bilan inson aqlini oshiradi.

Talabalarga sun'iy intellekt ta'limiga kirish imkoniyatlaridagi bo'shliqlarni yopishga yordam beradi, ular global ishchi kuchida raqobatlashish uchun ko'nikma va bilimlarga ega bo'lishlarini ta'minlaydi va Sun'iy intellekt tegishli sohalarda turli xil iste'dodlar havzasini yaratadi. Ushbu xilma-xillik sun'iy intellekt texnologiyalari va echimlarini ishlab chiqishda muammolarni yaxshiroq hal qilish, ijodkorlik va innovatsiyalarga olib kelishi mumkin.

Talabalarining ishlashi va afzalliklari haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilish qobiliyati bilan sun'iy intellekt o'qituvchilarga har bir talabaning o'ziga xos kuchli va zaif tomonlariga mos keladigan maxsus dars rejalari va baholarini yaratishda yordam berishi mumkin. Bu talabalar tajribasi va motivatsiyasini yaxshilashi va oxir-oqibat yaxshi akademik natijalarga olib kelishi mumkin. Sun'iy intellektning ta'limdagi eng katta afzalliklaridan biri bu shaxsiylashtirilgan va individual o'qitishni ta'minlash qobiliyatidir.

So'nggi yillarda oliy ta'limda umumiy ta'lim tajribasini yaxshilash maqsadida zamonaviy texnologiyalar va amaliyotlarni joriy etish tendentsiyasi o'sib bormoqda. Ta'limni boshqarish tizimlari, gamifikatsiya, video yordamida o'rganish, virtual va kengaytirilgan o'quv jarayonlarini aytishimiz mumkin. Ta'limdagi sun'iy intellekt tizimi talabalarga ko'p tanlovli savollarga javob berishga va bir zumda real vaqtda munozaralarda qatnashishga imkon beradi.

Sun'iy intellekt texnologiyaning ta'limga olib kelgan ko'plab afzalliklariga qaramay, uning oliy o'quv yurtlariga ta'siri haqida xavotirlar ham mavjud. Onlayn ta'limning o'sishi va internetda ta'lim resurslarining o'sib borishi bilan ko'plab an'anaviy universitetlar va kollejlarda o'z muassasalarining kelajagi haqida qayg'urmoqda. Natijada, ko'plab oliy o'quv yurtlari tezkor texnologik o'zgarishlarga rioya qilish uchun yordamga muhtoj va raqamli asrda moslashish va dolzarb bo'lib qolish yo'llarini izlamoqda.

Hozirgacha siz OpenAI tomonidan ishlab chiqilgan AI chatbot ChatGPT haqida eshitgansiz, bu ijtimoiy tarmoqlarni bo'ron bilan olib bormoqda. Lekin ChatGPT nima va nima uchun hamma bu haqda gapiradi?:

"ChatGPT-bu inson tilini tabiiy va insonga o'xshash tarzda tushunish va unga javob berish uchun mo'ljallangan kompyuter dasturi. Buni yozma yoki og'zaki tilni tushunadigan va javob beradigan virtual yordamchi yoki chatbot. U internetdan matnning katta ma'lumotlar to'plamida o'qitilgan va u savollarga javob berish, tillarni tarjima qilish va hatto ijodiy matn yozish kabi turli xil vazifalar uchun ishlatilishi mumkin. Masalan, u ta'limda talabalarining so'rovlarini tushunadigan va ularga javob beradigan aqlli repetitorlik tizimini yaratish yoki mijozlarga xizmat ko'rsatishda odamlarga savollariga yordam berish uchun ishlatilishi mumkin."

Hozirgi vaqtda Sun'iy intellekt ta'limda 24/7 talabalarni qo'llab-quvvatlaydigan chatbotlardan tortib, har bir talabaning ehtiyojlariga mos keladigan shaxsiylashtirilgan o'quv algoritmlariga qadar turli yo'llar bilan foydalanilmoqda.

Sun'iy intellekt bilan ishlaydigan vositalar, shuningdek, topshiriqlarni baholash va fikr-mulohazalarni taqdim etish kabi ma'muriy vazifalarni avtomatlashtirish uchun ishlatiladi. Bundan tashqari, sun'iy intellekt yangi ta'lim strategiyalari va siyosatini ishlab chiqishni xabardor qilishi mumkin bo'lgan tushunchalarni aniqlash uchun katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish uchun ishlatiladi.

Hozirda foydalanilayotgan sun'iy intellekt bilan ishlaydigan muvaffaqiyatli ta'lim vositalari va platformalarining ko'plab misollari mavjud. Eng mashhurlaridan ba'zilari:

- **Duolingo:** Har bir foydalanuvchi uchun darslarni shaxsiylashtirish uchun sun'iy intellektdan foydalanadigan til o'rganish dasturi
- **ALEKS:** Adaptiv baholash va shaxsiylashtirilgan o'quv rejalarni taqdim etadigan sun'iy intellekt bilan ishlaydigan matematik ta'lim platformasi
- **Coursera:** Talabalarga qiziqishlari va oldingi o'rganish tarixi asosida kurslarni tavsiya qilish uchun platforma.

Ta'limda sun'iy intellektdan foydalanishning ko'plab afzalliklari mavjud bo'lsa-da, cheklovlar va muammolarni hal qilish kerak. Eng katta muammolardan biri bu sun'iy intellekt bilan ishlaydigan vositalar va platformalarning ijtimoiy-iqtisodiy holati yoki joylashuvidan qat'iy nazar, barcha talabalar uchun ochiq bo'lishini ta'minlashdir. Bundan tashqari, sun'iy intellektning ta'limdagi mavjud noto'g'ri qarashlar va kamsitishlarni davom ettirish salohiyati haqida xavotirlar mavjud. Sun'iy intellekt inson tarbiyachilarini almashtirishdan ko'ra to'ldiradigan tarzda ishlatilishini ta'minlash kelgusi yillarda muhim bo'ladi.

XULOSA. Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, O'zbekistonda Sun'iy intellekt sohasini rivojlantirishga kuchli e'tibor qaratilayotgan ekan, yaratilgan imkoniyatlarga befarq bo'lmay talabalar sun'iy intellekt sohasidan o'zlarining yordamchisi sifatida keng foydalanishi kerak. Sun'iy intellektning yuqorida sanab o'tilgan xususiyatlari uning interaktivligi hamda intellektualligini ta'minlaydi. Sun'iy intellektdan barcha bosqich talabalari va maktab o'quvchilari dars jarayonlarida, to'garak vaqtida yoki ta'til davomida foydalanishlari mumkin.

Hozirgi vaqtda Sun'iy intellekt ta'limda 24/7 talabalarni qo'llab-quvvatlaydigan chatbotlardan tortib, har bir talabaning ehtiyojlariga mos keladigan shaxsiylashtirilgan o'quv algoritmlariga qadar foydalanishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. "Raqqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi prezidenti farmoni. 05.10.2020 yildagi PF-6079-son.
2. "Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. 17.02.2021 yildagi PQ-4996-son.
3. T.A.Xo'jaqulov, N.T.Malikova "Sun'iy intellekt" Toshkent 2020 y. – 4 s.
4. SH.Sadullaeva, D.Yusupov, F.Yusupov "Sun'iy intellekt va neyron to'g'ri texnologiyalar" Toshkent 2020 y. – 5 s.
5. H.N.Zayniddinov, T.A.Xo'jaqulov, M.P.Atadjanova "Sun'iy intellekt" Toshkent 2018 y. – 18 s.
6. Stuart Russell, Peter Norvig "Artificial Intelligence: A Modern Approach" Third Edition. 2009 y. – 18 s.
7. Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies by Nick Bostrom
8. Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence by Max Tegmark
9. The Singularity is Near: When Humans Transcend Biology by Ray Kurzweil

Muallif:

Abdujabborov Madaminjon Vohidjon o'g'li – Andijon davlat universiteti, Axborot texnologiyalari kafedrasida tayanch doktoranti.

UDK 372.8

THE NEED TO USE ADVANCED TRAINING PROGRAMS FOR TEACHERS ACCORDING TO AN INDIVIDUAL TRAJECTORY OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT

O'QITUVCHILARNING INDIVIDUAL KASBIY RIVOJLANISH TRAYEKTORIYASIGA MOS MALAKA OSHIRISH DASTURLARI BO'YICHA O'QITISH ZARURATI

НЕОБХОДИМОСТЬ ОБУЧЕНИЯ ПО ПРОГРАММАМ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ УЧИТЕЛЕЙ СОГЛАСНО ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ТРАЕКТОРИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Tashtemirova Nargiza Nematovna

Perfect University, 100002. Toshkent shahar Olmazor tumani, Zarqaynar ko'chasi, 6/1-uy

E-mail: tnargiz76@mail.ru

Abstract. The article talks about the need to implement training programs, the criteria of training programs and ways to determine their quality in the system of advanced training for teachers in accordance with the individual trajectory of professional development. The necessity of training teachers according to curricula that correspond to the trajectory of individual professional development is substantiated, solving such problems as the imperfection of the mechanism for variable program development, ensuring the relationship between the content of education and the needs of students, identifying productive ways and methods of conducting pedagogical influence, individualization and differentiation of the process based on modern requirements. An analysis of programs in the professional development system showed that their main focus is on improving the general training of teachers, and the professional needs of teachers are not taken into account as a result of using the same method for everyone. From this point of view, the education system faces important challenges that need to be addressed urgently. One of them is to transform the teacher from a passive into an active, independent, competitive subject, that is, a subject who understands the goals and objectives of his activities, knows how and to what extent he should have professional skills, use opportunities and abilities. Consequently, it will be possible to direct the teacher to regularly improve his competence by developing an active life and professional position, changing his worldview, and creating an individual educational trajectory for his development.

Key words: individual professional development, individual trajectory, need, curriculum, professional development, teacher, quality of educational programs.

Аннотация. В статье говорится о необходимости реализации учебных программ, критериях учебных программ и способах определения их качества в системе повышения квалификации преподавателей в соответствии с индивидуальной траекторией профессионального развития. Обоснована необходимость обучения учителей по учебным программам, соответствующим траектории индивидуального профессионального развития, решение таких проблем, как несовершенство механизма вариативной разработки программ, обеспечение взаимосвязи между содержанием образования и потребностями слушателей, определение продуктивных путей и методов проведения педагогического воздействия, индивидуализация и дифференциация процесса на основе современных требований. Анализ программ в системе повышения квалификации показал, что основное внимание в них уделяется повышению общей подготовки педагогов, а профессиональные потребности педагогов не учитываются в результате использования для всех одного и того же метода. С этой точки зрения перед системой обучения стоят важные задачи, которые необходимо решить безотлагательно. Одна из них – превратить педагога из пассивного в активного, самостоятельного, конкурентоспособного субъекта, то есть субъекта, который понимает цели и задачи своей деятельности, знает, как и в какой степени он должен обладать профессиональными навыками, использовать возможности и способности. Следовательно, можно будет направить педагога на регулярное повышение своей компетентности путем формирования активной жизненной и профессиональной позиции, изменения его мировоззрения, создания индивидуальной образовательной траектории своего развития.

Ключевые слова: индивидуальное профессиональное развитие, индивидуальная траектория, потребность, учебная программа, профессиональное развитие, педагог, качество образовательных программ.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 25-yanvardagi PQ-4963-son qaroriga ko'ra xalq ta'limi xodimlarini ularning malaka darajasi, bilimi, ilmiy-pedagogik salohiyati, ish tajribasi, psixologik tayyorgarligi va individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasiga mos keladigan tabaqalashtirilgan malaka oshirish dasturlari bo'yicha o'qitish amaliyotini yo'lga qo'yish hamda an'anaviy malaka oshirish bilan bir qatorda kasbiy o'qitishning uyg'unlashgan, ish jarayoni bilan birgalikda olib boriladigan, masofaviy va boshqa turlari joriy etish vazifalari qo'yilgan.

O'qituvchilarning individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasiga mos o'quv dasturlari bo'yicha o'qitish zarurati malaka oshirish kurslari o'quv dasturlarini variativ ishlab chiqish mexanizmining mukammal emasligi, ta'lim mazmuni hamda tinglovchilarning aniq ehtiyojlari orasidagi bog'liqlikni tezkor ta'minlash, pedagogik ta'sir o'tkazishning produktiv yo'llari va usullarini belgilash, jarayonni zamonaviy talablar asosida individuallashtirish va tabaqalashtirish kabi muammolarning ham yechimi sifatida namoyon bo'ladi.

Pedagog xodimlarning malakasini oshirish ta'lim muassasalarining amaliy faoliyati, undagi o'quv reja va dasturlarning tahlili hamda bir necha yillik kuzatishlar kurslarda asosiy e'tibor pedagog xodimlarning umumiy tayyorgarligi, kasbiy kompetentligini takomillashtirishga qaratilishi va barcha uchun bir xildagi usul, metodlarning qo'llanilganligi, ularning kasbiy xususiyatlari individuallashuvi, mahorat darajasi va ehtiyojlari yetarlicha inobatga olinmaganligini ko'rsatdi. Shu nuqtai nazardan, malaka oshirish tizimi oldida kechiktirmasdan hal etilishi lozim bo'lgan muhim vazifalar turibdi. Ulardan biri pedagogni sust obyektidan faol, mustaqil, intiluvchan, raqobatbardosh, ya'ni faoliyatidan ko'zlangan maqsad, vazifalarini tushunadigan, qanday va qay darajada kasbiy mahoratga ega bo'lishi lozimligi, imkoniyati hamda qobiliyatlarini biladigan subyektga aylantirishdir. Demak, pedagogni faol hayotiy, kasbiy pozitsiyasini shakllantirish, dunyoqarashini o'zgartirish, rivojlanishining individual ta'lim trayektoriyasini tuzish orqali kompetentligini muntazam oshirishga yo'naltirish mumkin bo'ladi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot obyekti sifatida malaka oshirish tizimida o'qituvchilarning individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasiga mos dasturlarini shakllantirish jarayoni olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda ilmiy adabiyotlar tahlili, ilg'or xorijiy va mahalliy pedagogik tajribalar, qiyoslash va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Pedagogika fanida "rivojlanishning individual trayektoriyasi" atamasini ilk bor I.S.Yakimanskaya qo'llagan [2]. U insonning "rivojlanishidagi individual trayektoriyasi" ikki xil yo'nalishi mavjud, deb hisoblagan. Ular: 1) bolaning kattalar va ijod talablariga moslashishi (moslashuvchanligi) - bu unga yangilikni izlash va topishga imkon beradi; 2) mavjud vaziyatdan chiqish, uni yengib o'tish yo'li, individual tajribada mavjud bo'lgan bilimlarga, usullarga, harakatlarga tayanib o'zi uchun yangi vaziyatni yaratish. I.S.Yakimanskaya o'z qarashlarida "rivojlanishning individual trayektoriyasi"ni shaxsga yo'naltirilgan ta'lim doirasida shaxsni o'zini o'zi tashkil etish va o'zini anglash mexanizmini shakllantirish bilan bog'laydi.

Pedagog olim A.V.Xutorskiy talqiniga ko'ra, "individual ta'lim trayektoriyasi - bu har bir ta'lim subyekting ta'lim jarayonida shaxsiy salohiyatini ro'yobga chiqarishning individual usuli" hisoblanadi[3]. T.P.Korostiyanes individual ta'lim trayektoriyasini nafaqat shaxsiy rivojlanish yo'li, balki ta'lim subyekting individual faoliyat dasturi sifatida ham ko'rib chiqadi. Uning fikricha, individual ta'lim trayektoriyasi bu shaxsning o'z qarorini ongli ravishda qabul qilishga tayyorligini ham bildiruvchi tushuncha hisoblanadi[4]. A.V.Xutorskiy va T.P.Korostiyaneslarning individual ta'lim trayektoriyasi tushunchasiga berilgan ta'rifida ko'proq shaxsning individualligi, uning ongli va ruhiy imkoniyatini nazarda

tutishadi. Lekin, mazkur olimlarning ta'riflarida individual ta'lim trayektoriyasi o'quv faoliyati bilan bog'liq jarayon ekanligiga kamroq e'tibor qaratilgan.

E.A.Aleksandrova individual ta'lim trayektoriyasi bo'yicha bergan tahlilida, uni ta'lim subyekti uchun ta'lim beruvchi bilan birgalikda ishlab chiqilgan va ta'lim subyekti hayotidagi ta'lim va ta'limdan tashqari sohalarini qamrab oladigan faoliyati dasturi, deya hisoblagan[5]. Shu bilan birga, tadqiqotchi individual ta'lim trayektoriyasini 1) shaxsga va ijtimoiylashuvga yo'naltirilgan hamda 2) bilim, ijodiy va amaliyotga yo'naltirilgan trayektoriya turlariga ajratgan. Ta'kidlash kerakki, E.A.Aleksandrova o'zining individual ta'lim trayektoriyasi bo'yicha bergan tahlillarida A.V.Xutorskiy va T.P.Korostiyanetslardan farqli o'laroq mazkur tushunchani "ta'lim oluvchi va beruvchi bilan birgalikda ishlab chiqiladigan, ta'lim va ta'limdan tashqari sohalarini qamrab oladigan dastur" ekaniga e'tibor qaratgan.

A.A.Ibragimov individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini "o'qituvchining o'zini ta'lim olish, rivojlanish subyekti sifatida tushunishi, shaxsiy-kasbiy qadriyatlarini anglashi, kognitiv imkoniyatlarini kengaytirishi asosida salohiyatini qo'llay olishi, kasbiy takomillashuvi, o'zini namoyon qilishiga doir belgilagan va refleksiv tajribalariga tayangan o'ziga xos alohida harakat yo'li" deya ta'riflaydi [6].

Shuningdek, o'qituvchining individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini tuzishda quyidagi algoritmni nazarda tutadi[6]: o'qituvchining anglangan subyektiv kutilmalari negizida kasbiy ehtiyojlari va qiyinchiliklar tashxisini o'tkazish (o'qituvchi tomonidan mustaqil yoki ta'lim tizimining mas'ul ishtirokchilari tomonidan o'tkazilishi mumkin. Mustaqil o'tkazilishi belgilangan maqsadlarga mos keladi, shuning uchun qo'llab-quvvatlanadi va tavsiya qilinadi); uzluksiz kasbiy rivojlanish maqsadi va kutiladigan natijalarni belgilash; uzluksiz kasbiy rivojlanish mazmunini shakllantirish; xalq ta'limi xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimi ishtirokchilari bilan o'zaro ta'sir mexanizmi va harakat yo'nalishlarini belgilash; belgilangan yo'nalishni amalga oshirish; natijalar tahlili va refleksiv baholash.

Pedagogning o'z kompetentligi darajasini diagnostika qilish natijasida aniqlangan ehtiyojlaridan kelib chiqib, o'quv modullarini va o'qish muddatlarini tanlash asosida individual malaka oshirish trayektoriyasini shakllantirishga oid qarashlar A.B.Radjiyevning tadqiqot ishida uchraydi[7].

Malaka oshirish tizimida kasbiy pedagogik ehtiyojlarga asoslangan variativ dasturlar hamda o'quv metodik ta'minotida shaxsga yo'naltirilgan ta'limni samarali qo'llash orqali o'qituvchilarning kasbiy kompetentligi oshirish mumkin[8].

M.T.Jumaniyozova ilmiy-tadqiqot ishida o'qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlashning asosiy omillaridan biri – individual malaka oshirish dasturi ekanligini asoslab, bu dasturni tuzish bo'yicha quyidagi tavsiyalarni beradi [9;100-b.]:

1. Individual malaka oshirish dasturining maqsadini aniqlab olish.
2. Individual malaka oshirish dasturini ishlab chiqishdagi asosiy tamoyillarga (uzluksizlik, ilmiylik, dasturni amalga oshirish imkoniyatlarini real bo'lishi) amal qilish lozim.
3. Individual malaka oshirish dasturining tuzilishi va mazmuni o'qituvchi faoliyatining tahlili natijalariga asoslanishi, bu dastur o'qituvchi mahoratini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.
4. Individual malaka oshirish dasturining bajarilishini nazorat qilib borish fan metod birlashmasi yoki rahbariyat tomonidan vaqti-vaqti bilan nazorat qilinib, uning monitoringi olib borilishi kerak.

M.T.Jumaniyozovaning ilmiy-tadqiqot ishida malaka oshirish tizimi o'quv-metodik ta'minotining tarkibiy qismlari hisoblangan o'quv-mavzu rejalar, o'quv dasturlar, malaka oshirish jarayonining metodik ta'minotini tashkil etuvchi interfaol metodlar haqida ilmiy xulosalar berilgan[9]. Bundan ko'rinadiki, M.T.Jumaniyozovaning ilmiy-tadqiqot ishida uzluksizlik va ilmiylik tamoyiliga asosan tinglovchilarning individual malaka oshirish dasturini ishlab chiqish orqali ularning mustaqil malaka oshirishini tashkil etishga alohida urg'u berilgan.

T.L.Hurvaliyeva pedagog kadrlar malakasini oshirish kurslari uchun o'quv-mavzuviy reja va dasturlarni ishlab chiqishda pedagogik-psixologik bilimlar va turli yoshdagi bolalar fiziologiyasi asoslarini chuqur o'zlashtirishgina emas, shu bilan birga ularga ta'lim berish, aqliy salohiyatlarini o'stirishning psixologiyasi, qonuniyatlari va shaxsning shakllanish xususiyatlarini ham bilish talab etilishini ta'kidlaydi[10]. Ko'rinadiki, T.L.Hurvaliyevaning ilmiy-tadqiqot ishida o'quv-me'yoriy ta'minotni ishlab chiqishda tinglovchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish g'oyasi ilgari surilgan.

Bugungi kunda pedagoglarning innovatsion yondashuvga asoslangan zaruriy ko'nikmalarini shakllantirish uchun malaka oshirish tizimida o'qituvchilarning individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini inobatga olmasdan erishib bo'lmaydi. A.A.Ushakov tomonidan ta'limning turli bosqichlarida o'qituvchining o'zini o'zi rivojlantirish imkonini beradigan individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasining protsesual modeli ishlab chiqilgan bo'lib, model tizimli xarakterga ega va o'zaro bog'liq bo'lgan quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: motivatsion-semantik, loyihaviy-prognostik, o'z-o'zini tashkil etish faoliyati, refleksiv-tadqiqotchilik va tahliliy tuzatish[11].

Ma'lumki, individual ta'lim trayektoriyasi malaka oshirish muhitining chegaralarini, imkoniyatlarini kengaytiradi, pedagoglarda motivlarining mustahkamlanishi, kasbiy kompetentligini uzluksiz rivojlantirishning qulay va samarali vositalarini tanlash hamda amalga oshirishga sharoit yaratish bilan birga ularning individual xususiyatlari, qiziqishlari, kasbiy qiyinchiliklari, ehtiyojlari, shaxsiy motivlari, tajribasi, malaka darajasi va ijtimoiy imkoniyatlarini inobatga olishga xizmat qiladi.

Pedagog xodimlar malakasini uzluksiz va maqsadli oshirishni tashkil qilish uchun pedagogik faoliyatda aniqlangan yoki tinglovchining o'zi anglagan kasbiy qiyinchiliklari, ehtiyojlari asosida o'quv dasturlarini ishlab chiqish hamda ta'limning barcha (formal, noformal, informal) turlaridan samarali foydalanish muhim ahamiyatga ega. Bunday hollarda pedagoglarga malaka oshirish shakli, vaqti, hajmini erkin tanlash imkoniyatini yaratish, kasbiy kompetentligini rivojlantirishga tashqi ko'mak ko'rsatish, ilmiy-metodik kuzatuvni tashkil qilish, loyihalash va refleksiv ko'nikmalarini chuqurlashtirish amaldagi tizimni takomillashtirishning asosiy vazifasi bo'lib qoladi. Bu vazifalarni bajarishda innovatsion yondashuvlar "...mutaxassisning butun umri davomida kasbiy kompetentligi va umumiy madaniyatini rivojlantirishga ko'maklashuvchi hayot faoliyati usuliga aylanadi. Shu bilan yangi pedagogik va ijtimoiy voqelikning shakllanishini ta'minlaydi" [12; 25-b.].

Malaka oshirish kurslari dasturini yaratishda quyidagi algoritmdan foydalanilgan: zarur asosiy tushunchalar va ta'riflarni tanlash; o'quv fanlari mazmunini modullarga taqsimlash; fan elementlari (modul, bo'lim) o'rtasidagi semantik aloqalarni hisobga olish; test topshiriqlarini tayyorlash.

Malaka oshirish kursining mazmuni ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilarining axborot va ta'lim muhitida ishlash malakasini oshirishga qaratilgan bo'lin, tinglovchining nazariy tayyorgarligi va mustaqil amaliy faoliyatini o'z ichiga oladi[13].

Tadqiqotlarimiz natijasida matematika o'qituvchilarning kasbiy rivojlanish traektoriyasiga moslashtirilgan malaka oshirish kurslari o'quv dasturlarida quyidagi mezonlarni e'tiborga olish lozim deb hisoblaymiz:

1. **Shaxsiy ehtiyojlarni hisobga olish:** O'qituvchilar turli darajadagi tajribaga, turli ta'lim asoslariga va turli xil kasbiy rivojlanish ehtiyojlariga ega. Moslashtirilgan dasturlar ushbu individual farqlarni hisobga olgan holda individual kasbiy rivojlanishga tegishli bo'lgan kontentni taqdim etish imkonini beradi.

2. **Ta'limdagi o'zgarishlarni hisobga olish:** Ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlarni, maktab dasturlari mazmuniga kiritilgan o'zgarishlar, darsliklardagi yangiliklar va ularni o'qitish bo'yicha zamonaviy yondashuvlarni moslashtirilgan dasturlar mazmuniga singdirish.

3. **Motivatsiya va mas'uliyat:** O'qituvchining shaxsiy manfaatlari va maqsadlariga moslashtirilgan dasturlar ularda motivatsiya va mas'uliyatni oshiradi. O'qitilayotgan ko'nikma va bilimlarning bevosita o'z amaliyotiga tatbiq etilishini ko'rgan o'qituvchilar o'quv jarayonida faolroq qatnashadilar.

4. **Moslashuvchanlik va harakatchanlik:** Moslashtirilgan dasturlar o'qituvchilarga ularning ehtiyojlari va jadvaliga mos keladigan maxsus modullar, kurslar yoki yo'nalishlarni tanlashda imkonini beradi. Bu moslashuvchanlikni ta'minlaydi va o'qituvchilarga o'z kasbiy rivojlanish traektoriyasini yaratish (tanlash) imkon beradi.

5. **Kasbiy ko'nikmalarga e'tibor qaratish:** Moslashtirilgan dasturlar o'qituvchi kasbiy rivojlanishi uchun eng muhim deb hisoblaydigan aniq kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bu o'qitish usullari, texnologiya, sinfni boshqarish va boshqa jihatlarni o'z ichiga olishi mumkin.

6. **Baholashning individual yondashuvlari:** Dasturlar nafaqat rasmiy testlarni, balki olingan bilimlarning sinf muhitida amalda qo'llanilishini ham hisobga olgan holda o'qituvchi faoliyatini baholashning individual yondashuvlarini taqdim etishi mumkin.

7. **Kasbiy rivojlanishga ko'maklashish:** Moslashtirilgan dasturlar o'qituvchilarga o'zlarining ta'lim maqsadlari va intilishlaridan kelib chiqqan holda individual kasbiy rivojlanish rejalarini ishlab chiqishda yordam beradi.

8. **Liderlik qobiliyatlarini rivojlantirish:** O'quv dasturlari o'qituvchining liderlik (yetakchilik) qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan elementlarni o'z ichiga olishi bu esa o'qituvchining ta'lim hamjamiyatidagi mavqeini mustahkamlashga yordam beradi.

Shuningdek, tadqiqot davomida o'qituvchilarning individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasiga mos o'quv dasturlarini tuzish bilan birga uning sifat va samaradorligini aniqlash tadqiq etildi.

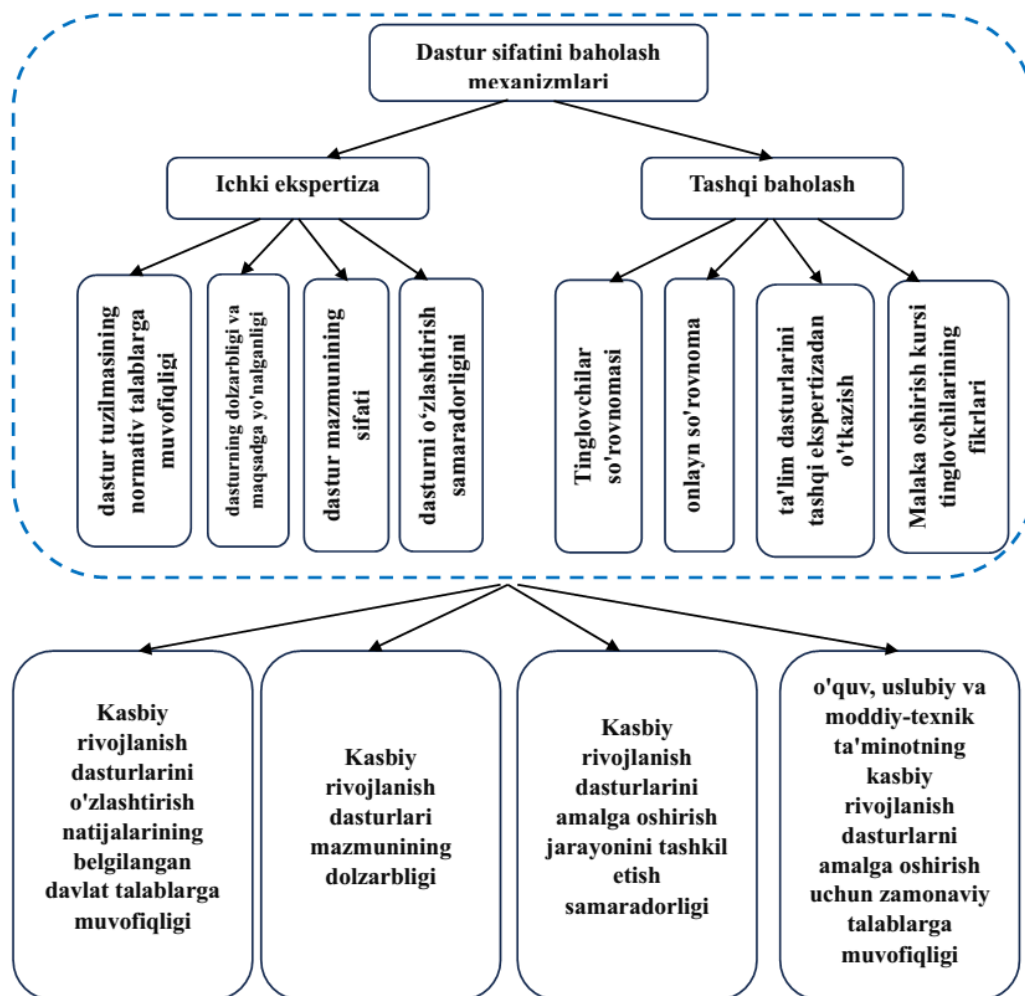
O'qituvchilar malakasini oshirishda raqobat muhitining yuzaga kelishi sifatini ta'minlaydi. Bizning fikrimizcha, malaka oshirish dasturlari sifatini aniqlashda ichki ekspertiza va tashqi baholash mezonlaridan foydalanish maqsadga muvofiq (1-rasm).

O'quv dasturi sifatini baholashning ichki ekspertiza mezonlari quyidagi tartibda amalga oshiriladi: dastur tuzilmasining normativ talablarga muvofiqligi; dasturning dolzarbligi va maqsadga yo'nalganligi; dastur mazmunining sifati; dasturni o'zlashtirish samaradorligini baholash.

Ichki ekspertiza kafedra mudirlari, o'quv-tashkiliy ishlar bo'yicha prorektor tomonidan o'tkaziladi va institut Ilmiy kengashida muhokama qilinadi. Ta'lim dasturlari sifatini tashqi baholash to'rtta yo'nalishda amalga oshiriladi: Tinglovchilardan so'rovnoma olish; Malaka oshirish markazi saytida onlayn so'rovnoma o'tkazish; Ma'lim dasturlarini tashqi ekspertizadan o'tkazish; Malaka oshirish kursi tinglovchilarining fikr-mulohazalari.

Shunday qilib, sifatli ta'lim dasturlarini amaliyotga joriy etish monitoring natijalari va tinglovchilar qoniqlashlarini tahlil qilish orqali amalga oshiriladi. Ushbu baholash quyidagilarga mezonlarga nisbatan amalga oshiriladi: Kasbiy rivojlanish dasturlarini o'zlashtirish natijalarining belgilangan davlat talablarga muvofiqligi; Kasbiy rivojlanish dasturlari mazmunining dolzarbligi; Kasbiy rivojlanish dasturlarini amalga oshirish jarayonini tashkil etish samaradorligi; o'quv,

uslubiy va moddiy-texnik ta'minotning kasbiy rivojlanish dasturlarni amalga oshirish uchun zamonaviy talablarga muvofiqligi.

1-rasm. Malaka oshirish dasturlari sifatini aniqlash mexanizmi

Tinglovchilar fikr-mulohazalar bildirishi va ularning murojaatlarini o'rganish hamda qaytar aloqa maqsadida so'rovnoma tashkil etiladi. Tinglovchilarning kirish so'rovnomasi kutilayotgan o'quv natijalarini tahlil qilish va o'z kasbiy darajalarini baholash natijalari bilan tanishish imkonini beradi. Yakuniy so'rovnoma esa ta'lim xizmatlari iste'molchilarining ta'lim dasturlari mazmuni bo'yicha uning dolzarbligi va amaliy ahamiyati, shuningdek, o'quv, uslubiy, moddiy-texnik ta'minotdan qoniqish darajasi va ta'lim faoliyatini tashkil etish yuzasidan bahosini aniqlash imkonini beradi.

Taqdim etilgan o'quv dasturi sifatini baholash natijalari ta'lim xizmatlari sifati monitoringini o'rganishning asosiy yo'nalishlarini belgilab berdi: o'quv mashg'ulotlari sifatini monitoring qilish; kurs mashg'ulotlarining tinglovchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga ta'siri samaradorligini monitoring qilish. Malaka oshirish dasturlari sifatini aniqlash mexanizmini amalga oshirish natijasida pedagog xodimlarning individual kasbiy treyektoriyasi va ehtiyojlarga asoslangan dasturlar ko'payadi va pedagoglarning ta'lim ehtiyojlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan maqsadli ta'lim dasturlari hamda tashqi ekspertizadan muvaffaqiyatli o'tgan o'quv dasturlari va ularni samarali amaliyotga joriy etish yo'llari yuzaga keladi.

Xulosa. Mamlakatimiz ta'lim tizimidagi islohotlar malaka oshirish tizimida o'quv dasturlari mazmunini qaytadan ko'rib chiqishni, uni tashkil etish mexanizmlarini takomillashtirishni, ya'ni o'qituvchilar malakasini oshirishning eski metodlaridan voz kechib, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishlar va zamonaviy talablarga mos keladigan, demokratik tamoyillarga, ehtiyojlarga, o'qituvchining individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasiga asoslangan malaka oshirish kurslari dasturlarini shakllantirish hamda amaliyotga joriy etish lozim. Zero o'qituvchilarga malaka oshirish maqsadi, mazmuni, shakli, metodlari, manbalari, vositalari, muddati, vaqti, joyi va natijalarni baholashni tanlashda erkinlikni nazarda tutuvchi individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini tuzish imkoniyatining berilishi ta'lim tizimi samaradorligi va sifatini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 25-yanvardagi "Xalq ta'limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo'llab-quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ–4963-son Qarori
2. Якиманская И.С. Требования к учебным программам, ориентированным на личностное развитие школьников // Вопросы психологии. 1994. №2. С. 64-67.
3. Хуторской А.В. Дидактика. Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. – Спб.: Пупер, 2017. – 720 с.
4. Коростиянец Т.П. Технология формирования профессионально-педагогической компетентности будущих учителей математики по индивидуальным образовательным траекториям // Педагогическое мастерство: материалы V междунар. научн. конф. (г. Москва, ноябрь 2014 г.). М. : Буки-Веди, 2014. С. 258–261.
5. Александрова Е.А. Психологическое и педагогическое сопровождение: индивидуальная траектория развития // Народное образование. 2014. № 9. С. 180–187.
6. Ibragimov A.A. Xalq ta'limi xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirishning kognitiv mexanizmlarini takomillashtirish: ped. fan. dok.. (DSc) diss. – Samarqand, 2022. - 389 b.
7. Radjiyev A.B. Xalq ta'limi tizimida rahbar xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirishni boshqarish samaradorligini oshirish (umumta'lim maktab direktorlari misolida): ped. fan. dok... (PhD) diss. – Toshkent, 2020. – 157 b.
8. Shodiyeva M.J. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari malakasini oshirish tizimining o'quv-metodik ta'minotini takomillashtirish: pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – T.:2020. –220 b.
9. Jumaniyozova M.T. Malaka oshirish jarayonida o'qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlashning pedagogik asoslari (tarix fani o'qituvchilari misolida): ped.fan.nomz. ... diss. –Toshkent: 2007. – 159b
10. Hurvaliyeva T.L. Maktab amaliyotchi-psixologlari malakasini oshirishda ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanish: Ped. fan. nom. ...diss. – Toshkent, 2008, – 177 b.
11. Ушаков А.А. Технология проектирования и реализации индивидуальной профессионально-развивающей траектории саморазвития педагога // Современные проблемы науки и образования. – 2021. – № 5. ;URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=31156> (дата обращения: 22.11.2023).
12. Вершловский С.Г. От повышения квалификации к постдипломному педагогическому образованию / Андрогогика постдипломного педагогического образования (под. ред С.Г.Вершловского, Г.С.Сухобской). – СПб.: "СПб АППО", 2007. – С. 6-33.
13. Шарифзянова К.Ш. Проектирование индивидуальной образовательной траектории повышения квалификации педагогов в условиях информационной образовательной среды: автореф. дисс... канд. наук. – Казань, 2014, 25 стр.

Muallif:

Tashtemirova Nargiza Nematovna - Perfect University, Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasida katta o'qituvchisi.

UDK 372.881.111.1

CLIL TECHNOLOGY AS AN INNOVATIVE METHOD IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

CLIL TEXNOLOGIYASI OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA CHET TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION USUL SIFATIDA

CLIL ТЕХНОЛОГИЯ КАК ИННОВАЦИОННЫЙ МЕТОД ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В ВУЗАХ

Ayubova Saida Musadjanovna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: saida.bozorova79@gmail.com

Abstract. The article discusses CLIL technology as an innovative approach in teaching foreign languages in higher education. The current social, political, and economic context requires the introduction of integrated approaches into the higher education system to prepare future specialists with integrated problem-solving skills and mental flexibility. The paper touches upon the history and the methodological peculiarities of the technology, benefits of its implementation in higher education; suggests CLIL activities that might be used at language classes; highlights the difficulties the academic staff may experience and submits possible outcomes and solutions of how to implement the CLIL-technology into the system of higher education through administrative resources of the university. In this regard, certain specific literature and recent researches review, observation and analysis of the professional activities of the academic staff were used to choose

the CLIL technology as one of the possible methods aimed at training the specialists the modern society calls for. As a result, having analysed the history, methodology and core features of the CLIL technology in general, we come to a conclusion that it may be completely or partially implemented in the system of higher education. Obvious problems of content and language teachers while following this technology were identified as well as possible options of solution were put forward.

Keywords: CLIL, integration, higher education, innovative methods, professional development, co-operation.

Аннотация. В статье рассматривается технология CLIL как инновационный метод преподавания иностранных языков в высшей школе. Современные социальные, политические и экономические условия требуют внедрения комплексных подходов в систему высшего образования для подготовки будущих специалистов, способных к интеллектуальной гибкости и комплексному решению задач. В статье затронуты история и методологические особенности технологии, преимущества ее внедрения в высшей школе; предлагает упражнения CLIL, которые можно использовать на уроках языка; освещаются трудности, с которыми могут столкнуться преподаватели, и представлены возможные результаты и решения по внедрению CLIL-технологии в систему высшего образования через административный ресурс университета. В связи с этим обзор конкретной литературы и последних исследований, наблюдение и анализ профессиональной деятельности академических кадров были использованы для выбора технологии CLIL в качестве одного из возможных методов, направленных на подготовку специалистов, в которых нуждается современное общество. В результате, проанализировав историю, методологию и основные особенности технологии CLIL в целом, мы приходим к выводу, что она может быть полностью или частично внедрена в систему высшего образования. Выявлены очевидные проблемы учителей содержания и языка при использовании данной технологии, а также предложены возможные варианты решения.

Ключевые слова: CLIL, интеграция, высшее образование, инновационные методы, профессиональное развитие, сотрудничество.

Kirish. Biz hozirgi kunda fan va ta'limning har qanday sohasi uchun muhim bo'lgan innovatsiyalar davrida yashayapmiz. Zamonaviy ijtimoiy va iqtisodiy tendentsiyalar oliy ta'limga, xususan, lingvistik ta'limga ko'proq talablar qo'ydi. Shuning uchun ham bugungi kunda oliy ta'limning zamonaviy sharoitda moslashuvchan va o'ziga xos fikrlash tarziga sodiq bo'lgan yangi avlod bo'lajak mutaxassislarini tayyorlashga qaratilgan innovatsion uslub va texnologiyalarni joriy etish haqiqatdan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu talablar turli darajadagi ta'lim to'g'risidagi qonun hujjatlarida mustahkamlangan.

Oliy ta'limga innovatsion uslub va texnologiyalarni joriy etish to'g'risidagi talablar o'qituvchi va professor-o'qituvchilarning innovatsion faoliyati va ularning kasbiy rivojlanishining bir qismi sifatida uni amalga oshirishga tayyorligi haqidagi savollarga javob beradi. Kengroq ma'noda yoritadigan bo'lsak, innovatsiya - bu yangi g'oyalarning paydo bo'lishiga, yangi mahsulot yoki texnologiyaning paydo bo'lishiga olib keladigan har qanday faoliyat yoki jarayonning bir turi bo'lib, uni mavjud tizimga keyingi tatbiq etish bilan tavsiflanadi [1]. O'qituvchi yoki professorning innovatsion faoliyati - bu yangi uslub va texnologiyalarni izlash, mutlaqo yangi ta'lim strategiyalarini ishlab chiqish, dunyodagi mavjud ta'lim innovatsiyalarini o'zlashtirish va moslashtirish va ularni ta'lim tizimiga yanada joriy etishdir.

Yuqori darajada integratsiyalashgan dunyoda chet tillarni o'rganishning integratsiyalashgan usullari tobora ko'proq rag'batlantirilmoqda. Natijada ta'lim texnologiyalari sohasidagi zamonaviy innovatsiyalardan biri – CLIL-texnologiyasi so'nggi paytlarda butun dunyoda ommalashib bormoqda. “Y avlodining tafakkuri, ayniqsa, “foydalanayotganda o'rganing, o'rganganingizdek foydalaning” kabi tezkorlikka qaratilgan [6]. CLIL (Content and Language Integrated Learning) (Mazmun va Tilni Integratsiyalashgan holda O'rganish) atamasi 1994-yilda David March tomonidan kiritilgan. Biroq, u ancha uzoq tarixga ega.

Tilni mazmuni orqali o'rganishga yondashuvni chex faylasufi, pedagogi Jon Amos Komenskiy taklif qilgan va u chet tillarini samarali o'rgatish muhimligini ta'kidlagan. Qayd etilishi kerak bo'lgan keyingi pedagog - Matias Bel. Bel pedagogika, falsafa, filologiya, tarix sohalarida faol ishlagan. U ko'p tilli jamiyatda joylashgan ikkita gimnaziyaning direktori bo'lib, chet tillarini o'rganish jarayonini osonlashtirishga harakat qildi. Bel uchun til o'rganish maktab fanlarini o'zlashtirishdir. U haqiqatni va atrofdagi dunyoni o'rganish uchun yangi lug'atdan foydalanishni talab qildi.

Ikki tilli ko'rsatmalar orqali bolalarga tilni o'zlashtirishga yordam berish uchun 1970-yilga qadar mazmun va tilni integratsiyalashgan holda o'rganish dasturlari muayyan lingvistik mintaqalarda ishlatilgan. Kanada ikki tilli dasturlar qo'llanilgan birinchi mamlakatlardan biridir. Keyinchalik mazmun va ona tili bo'lmagan tillarni o'rgatish uchun mo'ljallangan tilni immertsion dasturlari Kanada, AQSh va boshqa mamlakatlarda keng tarqaldi. 1966-yilda Angliyada chet tillarini o'rganishning yana bir usuli paydo bo'ldi: kurslararo yondashuvga asoslangan LAC (Language Across the Curriculum) (O'quv Dasturi Bo'yicha Til). Yuqorida aytib o'tilgan integratsiyalashgan ta'lim dasturlarining muvaffaqiyati til siyosatining rivojlanishiga qiziqqan yevropaliklarning e'tiborini tortdi.

2005-yilda David March CLIL ni mazmun va tilga qaratilgan turli ikki tomonlama usullar uchun umumiy atama sifatida ilgari surdi [5]. CLIL bo'yicha so'nggi tadqiqotlar texnologiyaning lingvistik tomoniga ko'proq e'tibor qaratilib, tilshunoslar, o'qituvchilar, psixologlar, nevrologlar va boshqalar tomonidan hodisani o'rganishga integratsiyalashgan

yondashuv tufayli ko'tarildi. Bundan tashqari, yana bir maqsad – bu ikki tomonlama (mazmun va til) o'rganishni talabalarning bilim qobiliyatlari bo'yicha tadqiqotdir. Hozirgi vaqtda ko'plab Evropa universitetlari CLIL o'qituvchilarini tayyorlash kurslarini o'tkazmoqda.

Shunday qilib, CLIL - bu tarkib va tilni birgalikda o'rgatish va o'rganish vositasidir. CLIL haqida eng muhim narsa - bu integratsiya. Biz mazmun sinfida til o'rganishni va aksincha, til o'rganish sinfida mazmunni o'rganishni o'z ichiga olamiz. Demak, tarkibga va birgalikda o'rganishga e'tibor qaratish kerak. Lekin bu hammasi emas. Bundan tashqari, uchinchi element ham bor - mazmun va tilni o'zlashtirishni qo'llab-quvvatlaydigan o'rganish ko'nikmalari. Shunday qilib, bizda kengroq mazmunda qo'llanilishi kerak bo'lgan uchlik texnologiya mavjud: mazmun, til va o'rganish ko'nikmalari. Bu CLIL uslubidagi ta'limning uchta asosiy maqsadidir.

Quyidagi tavsifiya etilgan mashg'ulotlar mazmun va tilni integratsiyalashgan o'rganishdagi uchta maqsadning uyg'unligini ko'rsatadi. Talabalar (kelajak tarixchilari) o'tgan oddiy zamon yordamida savollarni o'qish va muhokama qilish orqali o'rta asrlar Angliya tarixini o'rganadilar yoki ular (kelajak fiziklari) tajriba o'tkazadilar va sifatlarining qiyosiy va ustun darajalari yordamida tasvirlaydilar [1]. Bo'lajak advokatlar jinoiy sud jarayonini bog'lovchi va bog'lovchilardan foydalangan holda tasvirlaydilar yoki "O'tgan oddiy zamon" va "O'tgan davom zamon" savollaridan foydalangan holda guvoh bilan suhbatni taqlid qiladilar. Kelajakdagi oziq-ovqat texnologlari Majhul Nisbat yordamida o'zlarining retseptlarini tasvirlaydilar va ixtiro qiladilar. Potentsial sotsiologlar so'rov o'tkazishni va uni maxsus terminologiyadan foydalangan holda diagramma yoki diagramma shaklida taqdim etishni o'rganadilar. Kelajakda muhandislar turli xil mashinalarning ishlashi bilan tanishadilar va ularni Passiv Ovoz yordamida tasvirlaydilar. Umuman olganda, CLIL uchligini, ya'ni mazmun, til va o'rganish ko'nikmalari bu yerda topish mumkin.

"Uncovering CLIL" ("CLILni ochish") kitobi mualliflari tomonidan CLIL metodologiyasining asosiy xususiyatlarini ajratib ko'rsatilgan bo'lib, bular ko'p yo'naltirilganlik, xavfsiz va boyituvchi ta'lim muhiti, haqiqiylik, faol o'rganish, skaffolding va hamkorlikni o'z ichiga oladi [6].

Ko'p ma'noli diqqat markazida biz sohasi nofilologik yo'nalishlarda til o'rganish imkoniyatini tushunamiz va aksincha, til darslarida mazmunni o'rganish turadi. Ushbu yondashuv bir nechta sub'yektlarni birlashtirish tamoyiliga asoslanadi [2]. Kontent va tilni o'rganish madaniyatlararo mavzular va loyihalar ustida ishlash imkonini beradi. Xavfsiz va boyitilgan ta'lim muhiti muntazam sinf faoliyatidan foydalanishni va natijada talabalarning ishonchini oshirishni nazarda tutadi. Bundan tashqari, bu autentik (haqiqiy) materiallarning mavjudligi va talabalarning til kompetensiyasining rivojlanishi haqida xabardorligini anglatadi. Haqiqiylik talabalarning til ehtiyojlarini ko'rsatishi, talabalarning qiziqishlarini qondirish, o'rganish va talabalar hayotini bog'lash, CLIL tilida so'zlashuvchilar bilan bog'lanish va joriy materiallardan foydalanishni anglatadi. Faol ta'lim tengdoshlar bilan hamkorlikda ishlashni qo'llab-quvvatlash, muzokaralar olib borish, o'qituvchilarning yordamchi vazifasini bajarishi, talabalarning o'qituvchilardan ko'ra ko'proq muloqot qilishi, talabalar bilim natijalarini belgilashga yordam berish orqali o'zini namoyon qiladi. Talabaning mavjud bilimlari, ko'nikmalari, munosabatlari, qiziqishlari va tajribasiga asoslanish, ma'lumotni foydalanuvchilarga qulay usullarda qayta qadoqlash, turli xil o'rganish uslublariga javob berish, ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish demakdir. Hamkorlik CLIL va CLIL bo'lmagan o'qituvchilar bilan hamkorlikda mahalliy hamjamiyat va hokimiyatni jalb qilgan holda darslarni rejalashtirishni nazarda tutadi. CLIL modelining barcha asosiy xususiyatlari quyidagi to'rtta tamoyilga asoslanadi: bilish, jamoa, tarkib va aloqa.

Umumta'lim maktab yoki o'rta maxsus kasb-hunar ta'limida CLILni joriy etish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar mavjud. Biroq, 2003-yilda Maastrixtda oliy ta'limda CLILga bag'ishlangan konferentsiya oliy ta'lim darajasida CLILning ahamiyati uchun platforma bo'lib tuyuldi.

Oliy ta'limda CLILni joriy etish sabablarini U.Smitning fikriga asosan, oliy o'quv yurtlarida tilni alohida o'rganish foydasiz bo'lib qoladi. Mazmun va til integratsiyasiga asoslangan muvozanatli o'qitish yondashuviga ko'proq e'tibor qaratish lozim [8]. Nofilologik universitetda til integratsiyasi va mazmuni asosida ikki tilli o'rganishning nazariy asoslari quyidagi tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan: L.L.Salexova, F.Ball, D.Koyl, O.Meyer va boshqalar [1,3,4,7]. Ular oliy ta'limda CLILdan foydalanishning quyidagi afzalliklarini ta'kidlaydilar:

1. Integratsiyalashgan sinflar talabalarning til o'rganishga bo'lgan ishtiyoqini oshiradi, chunki talabalar tilni boshqa fanni o'rganish va yangi qiziqarli ma'lumotlarga ega bo'lish vositasi deb bilishadi. "Talabaning mazmunni tushunish va undan foydalanish istagi uni tilni o'rganishga undaydi" [6].
2. Talabalar o'zlari kuzatayotgan va tahlil qiladigan jarayonlar haqida gapirish va yozish uchun ko'proq imkoniyatlarga ega. Keyin ular o'z tajribalarini sinfdagi boshqa talabalar bilan baham ko'rishlari mumkin.
3. Talabalar yangi bilim va ko'nikmalarni qo'llashni o'rganadilar.
4. Til o'rganish kasbiy bilim va ko'nikmalarni kengaytirishning kuchli vositasiga aylanadi [9].
5. Dunyoqarash va madaniy qadriyatlarni kengaytirishga yordam beradi.
6. Talabalar hamkorlik qilish va mustaqil bo'lishni o'rganadilar.
7. U "real hayot" tajribasini yaratadi va barchamizning yosh bolalar va o'smirlik davridagi tug'ma til o'rganish qobiliyatiga e'tibor qaratadi.
8. Ushbu yondashuvning moslashuvchanligi yaqqol ko'rinish turibdi, chunki uni turli o'quv kontekstida, o'quv dasturlarida yoki ta'lim tizimlarida osongina qo'llash mumkin.

Ammo shunga qaramay, professor-o'qituvchilar boshidan kechirayotgan ba'zi qiyinchiliklar mavjud bo'lib, ular juda yaqqol ko'rinish turadi: content (mazmun)ni chet tilida (matematika, fizika, psixologiya va h.k.) yetkazish o'qituvchilarga

qiyinchilik tug'dirishi va ularga chet tilini o'rgatish qiyin bo'lishi mumkin. Aksincha, til o'qituvchilari o'zlarining til darslarida mazmunni tushuntirishda ba'zi muammolarga duch kelishmoqda.

CLIL texnologiyasini joriy qilish bilan bog'liq yana bir muammo bu darslarga ko'p vaqt talab qiladigan tayyorgarlikdir. Har bir guruh uchun mazmun, til va o'rganish ko'nikmalari maqsadlarini belgilash uchun ongli harakat talab etiladi [6]. Bundan tashqari, agar siz til o'qituvchisi bo'lsangiz va 4-kurs bakalavrlari uchun mo'ljallangan "The English for Specific Purposes" (ESP) ("Maxsus maqsadlar uchun ingliz tili") kursida til darslarida texnologiyaning ba'zi qismlarini qo'llashga harakat qilsangiz, mavjud o'rganishni rivojlantirish yoki moslashtirish uchun ko'p vaqt sarflashingiz kerak bo'ladi. Til o'qituvchisi bo'lganingiz uchun bu boradagi sa'y-harakatlaringiz turli mazmundagi darslarga tayyorgarlik ko'rish orqali ko'payadi, chunki siz ishlashingiz kerak bo'lgan guruhlar universitetning turli fakultetlaridandir. Muayyan guruh uchun mos materiallarni topish o'qituvchilar uchun yana bir qiyinchilikdir. Til yetarlicha sodda bo'lishi kerak, materiallar – o'rganishga qulay tarzda taqdim etilgan, mazmuni o'quvchilarning qiziqishini uyg'otadigan darajada boy va kognitiv jihatdan qiyin bo'lishi kerak. O'zaro munosabatlarni o'rnatish va tajriba almashishni taklif qilish mumkin. Ijobiy tomoni, saytlarda o'qituvchilar va talabalar uchun foydali bo'lishi mumkin bo'lgan foydali internet resurslari mavjud: One Stop English, British Council yoki CLIL Media, Macmillan's Inspiration va boshqalar [2,8].

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, o'qituvchilar stressga tushmaslikari uchun CLIL texnologiyasiga ko'proq tayyorgarlik vaqtini ajratishlari, shuningdek, o'qituvchilar o'rtasida ko'proq hamkorlikni talab qilishini yodda tutishlari kerak. Bu universitet ma'muriyati tomonidan qo'llab-quvvatlanishi mumkin, ular o'zaro ta'lim loyihalari asosida maxsus CLIL-dasturlarini yaratishga imkon beradi. Kurslararo loyihalar atrof-muhit yoki ekologiya, mintaqaning muayyan iqtisodiy siyosatini yoki innovatsion muhandislik texnologiyalarini ishlab chiqish, globallashuv yoki har qanday umumiy insoniy muammolar va boshqalar kabi mavzularga asoslangan bo'lishi mumkin. Bu esa, eng avvalo, universitet ma'muriyati va mahalliy hokimiyat organlari hamkorlikni qo'llab-quvvatlash va boshqarish uchun juda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ayubova, S. M. "The Role of CLIL Technology in Teaching Subjects Using English Language." *Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences* 15 (2022): 66-68.
2. Ayubova, S. (2023). CLIL TECHNOLOGY TO DEVELOP STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE IN ENGLISH. *Talqin Va Tadqiqotlar*, 1(9). Извлечено от <https://talqinvatadqiqotlar.uz/index.php/tvt/article/view/549>
3. Coyle D., Hood Ph., March D. CLIL: Content and Language Integrated Learning. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 170 p.
4. Mehisto P., Marsh D., Frigols M.J. Uncovering CLIL. Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education. Oxford, Macmillan Education Publ., 2012. 238 p.
5. E.G. Shraiber, L.N. Ovinova, CLIL technology as an innovative method to learn foreign languages at university. *Bulletin of the South Ural State University. Ser. Education. Educational Sciences*. 2017, vol. 9, no. 2, pp. 82–88
6. Meyer, O. Introducing the CLIL-Pyramid: Key Strategies and Principles for Quality CLIL Planning and Teaching / O. Meyer // *Basic issues in EFL-Teaching and Learning*. – 2010. – P. 11–29.
7. Shraiber, E.G. CLIL Technology as an Innovative Method to Learn Foreign Languages at University / E.G. Shraiber, L.N. Ovinova // *Вестник ЮУрГУ. Серия «Образование. Педагогические науки»*. – 2017. – Т. 9, № 2. – С. 82–88. DOI: 10.14529/ped170208
8. Smith U. English as a Lingua Franca in Higher Education. A Longitudinal Study of Classroom Discourse. Berlin, De Gruyter Publ., 2010. 150 p. DOI: 10.1515/9783110215519
9. What is CLIL or Learn the World Through English. – <http://proenglish-blog.ru/metody-i-metodiki/chto-takoe-clil-ili-poznaem-mir-cherez-anglijskij.html> (дата обращения 15/03/2017).
10. Аюбова Саида Мусаджановна. (2023). РЕАЛИЗАЦИЯ ПОДХОДА CLIL В ОБУЧЕНИИ ЛЕКСИКЕ СТУДЕНТОВ НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИИ. *Scientific Impulse*, 1(8), 280–282. Retrieved from <https://nauchniyimpuls.ru/index.php/ni/article/view/6390>

Muallif:

Ayubova Saida Musadjanovna - Guliston davlat universiteti o'qituvchisi.

УДК: 74:371.3

CONTENT AND IMPORTANCE OF STUDENTS' DIRECTION TO PROFESSIONAL ACTIVITIES

TALABALARNI KASBIY FAOLIYATGA YO'NALTIRISHNING MAZMUNI VA AHAMIYATI

СОДЕРЖАНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ НАПРАВЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ibragimova Shoiri Kosimovna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: shoiraibragimova003@gmail.com

Abstract. The article reveals the meaning and importance of orientation of students of higher educational institutions to professional activities. Uzbekistan has created the necessary conditions and opportunities for young people to grow up healthy and perfect, to realize their creative and intellectual potential, and to form a full-fledged mature personality. In order for young people to find their place in life, it is necessary to organize the educational process, directing them to the professional activity of their choice.

Key words: vocational education, vocational courses, observation, selection, active period, professional determination, educational system, awareness, individual order, interactive methods.

Аннотация. В статье раскрыто значение и важность ориентации студентов высших учебных заведений к профессиональной деятельности. В Узбекистане созданы необходимые условия и возможности для того, чтобы молодые люди выросли здоровыми и совершенными, реализовали свой творческий и интеллектуальный потенциал, сформировали полноценную зрелую личность. Чтобы молодые люди нашли свое место в жизни, необходимо организовать образовательный процесс, направив их на профессиональную деятельность по их выбору.

Ключевые слова: профессиональное образование, профессиональные курсы, наблюдение, отбор, активный период, профессиональная детерминация, образовательная система, информированность, индивидуальный заказ, интерактивные методы.

Kirish. Ta'lim sohasidagi asosiy vazifalaridan biri zamonaviy ta'lim-tarbiyani yo'lga qo'yishda yoshlarni kasb-hunarga o'rgatish, o'z istagi va xohishi, qiziqishi va qobiliyatiga qarab kasb tanlash, butun hayoti davomida o'z kasbiga sadoqatli bo'lish hislarini shakllantirishdan iboratdir. Yoshlarni kasbga yo'naltirishda kasbiy tayyorgarlik yo'nalishidagi bilim, ko'nikma va malakalarga, shuningdek, ma'lum tajribaga ham ega bo'lishda zaruriy shart-sharoitlarni yaratish. Zamonaviy mutaxassis o'z kasbiy faoliyati sohasidagi yangiliklarni egallab borishi, istiqboldagi taraqqiyot yo'nalishlari hamda yuzaga keluvchi muammolarni yechish yo'llarini ko'ra bilishi lozim [1].

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot ob'ekti sifatida bugungi kunda yoshlarni kasbga yo'naltirish jarayoni olindi. Yoshlarni kasbga yo'naltirishning uzviyligini ta'minlash, ularni kasbiy qobiliyatini rivojlantirish bo'yicha ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. Tadqiqotning asosiy masalalari yoshlarni kasb tanlashga yo'naltirishning uzviyligini ta'minlash texnologiyalari asosida o'qitishning shakl va usullarini takomillashtirish, uzluksiz ta'limi tizimida yoshlarni kasb tanlashga yo'naltirish. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funktsional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Kasbga yo'naltirishning mazmuni va uni o'tkazish metodikasi zamonaviy usullari bo'yicha bir qancha ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. O'zbekistonda olib borilayotgan islohotlardan asosiy maqsad har tomonlama kamolga yetgan barkamol insonni tarbiyalash uchun ular ongida ma'naviyat qirralari, imon, e'tiqod, mehr, vatanparvarlik, insonga cheksiz muhabbat, do'stlik, muruvvatlik, qanoatlilik va sabr-toqatlilik, saxiylik, milliy g'urur kabi fazilatlarini shakllantirishdan iboratdir.

Shunday ekan yoshlarga kasbga doir yo'llanma berish har bir o'quvchi maktabda o'qish mobaynida xususan mehnat ta'limi munosabati bilan, u yoki bu darajada kelajakka nazar tashlaydi, o'zi uchun ma'lum bo'lgan, binobarin, o'zi hohlagan faoliyat haqida xayol suradi, o'zining kelajakdagi kasbini tasavvur qiladi va tanlaydi, shu kasb haqida o'ylaydi. O'quvchilarni kelajakda mustaqil kasb tanlashga tayyorlash masalasi maktablarning eng muhim vazifalaridan biridir. Shuning uchun ham psixologlar pedagoglar bilan birgalikda kasbga doir bilimlar, kasbga doir yo'l-yo'riqlar berish, kasbga doir maslahatlar o'tkazish masalalarini ishlab chiqish bilan shug'ullanmoqlari lozim. Ishni shunday tashkil qilmoq kerakki, har bir o'quvchi maktabda o'qir ekan, mamlakat qanday kasb egalariga muhtoj va u o'zining mayli, qiziqishi va qobiliyatlariga qarab qanday kasbni tanlamog'i kerak, degan masalalar bo'yicha maslahatlar olmog'i kerak. Shu bilan birga psixologlar oldida o'quvchilarda professional (kasbga doir) qiziqishlarni shakllantirish va qobiliyatlarini rivojlantirish muammosi turadi va pedagogic bilan psixologlar o'quvchilarning individual qobiliyatlarini aniqlash metodlari va usullarini qidirish bilan ham shug'ullanmoqlari kerak. Shu narsani aytmoq kerakki, bizda o'quvchilarga kasbga doir yo'l-yo'riqlar ko'rsatish hali etarlicha rivojlantirilmagan. Bu ishlarni kuchaytirish psixolog va

pedagogiklarining dolzarb vazifalaridan biridir. Ularning qiziqclarini oshorish uchun davra suhbatlari savol-javoblar, interfaol metodlar olib borish kerak [2].

Yoshlarni kasbga yo'naltirishning interfaol usullari nafaqat o'smirning professional ta'rifida muammoni topishga imkon yaratadi va uni hal qilish uchun barcha kerakli ma'lumotlar bazasini ham yaratadi. Bunday faol usullarga quyidagilar kiritishimiz mumkin [3]:

- Kasbga yo'naltirish o'yinlari odatda juda dinamik, dars doirasida va shunga mos ravishda maktab muassasasi devorlari ichida amalga oshiriladi. Ular butun sinf bilan ishlashni o'z ichiga oladi.

- Faollashtirish so'rovnomalari - bu testlar, kimning asosiy maqsadi, o'quvchini zerikarli va qiziq bo'lmagan savollar haqida o'ylashga majbur qilish. qanday g'alati, lekin oddiy muhokama paytida bunday savollar o'smirning e'tiboriga loyiq ko'rinmasa, keyin odatda, ushbu masalalar bo'yicha yozma ishlarni bajarish, shakllarni to'ldirish orqali mavzu va muammoga chuqurroq kirib boradi.

Yoshlarni kasbga yo'naltirishda o'quv tizimi yordamida amalga oshiriladi. Bu yoshlarni o'zlashtirish va malakalarini oshirishlarida sodir bo'ladigan jarayonlardan iborat hisoblanadi, shu maqsadga erishish uchun quyidagilardan foydalanish mumkin [4]:

1. *O'quv tizimlari*: Yoshlarni o'zlashtirish va kasbga yo'naltirishning asosiy vositalari o'quv tizimlari va maktablar hisoblanadi. Talabalar maktabda o'zining kasb ta'limining yo'naltirilishini amalga oshirishlari va turli sohalarda kasbi bilan bog'liq qulayliklarni osonlik bilan amalga oshirishlari mumkin. Bu tizimlar oddiy va oliy ta'lim, kasb-hunar kollejlari, universitetlar yoki kurslardan iborat bo'lishi mumkin.

2. *Kurslar va treninglar*: Yoshlar o'zlari uchun qulay bo'lgan oilaviy, ijtimoiy va kasbiy ko'nikmalarni oshirish uchun kurslardan va treninglardan foydalanishlari mumkin. Bu turlar, maxsus o'quv markazlari, institutlar yoki jamoat tashkilotlari tomonidan tashkil etiladi va turli sohalarda malaka oshirish, liderlik tayyorlash va biznes rivojlanishi kabi mavzular bo'yicha kasbga yo'naltirishni o'z ichiga oladi.

3. *Ish bilan bog'liq amaliyotlar*: Ish bilan bog'liq amaliyotlar yoshlarga kasbni o'rganish va samarali yozma amaliyotlari o'rganish uchun eng yaxshi usul bo'lishi mumkin. Bu turlar masalan, mentorsiz ish amaliyoti, qo'shimcha ko'z-ko'zni kuzatish, ish bilan bog'liq maktab darslari yoki ish tajriba taklif qiluvchi oliy ta'lim institutlarida ish bilan bog'liq amaliyotlar o'z ichiga oladi.

4. *Onlayn resurslar*: Yana bir usul onlayn resurslardan foydalanishdir. Onlayn darslar va bilimlar yuqori ta'lim sifatida o'qishni osonlashirgan va yoshlarga kasbni o'rganishni ko'plab imkoniyatlarni beruvchi muhim vositalarga aylanadi. Onlayn kurslar, veb-saytlar, elektron kutubxona va bilimlar to'plamlari yordamida yoshlar tajriba olishlari va kasbga qo'yishlari mumkin.

Chet davlatda korxona va kompaniyalar yoshlarni kasb tanlashi uchun bir qancha imkoniyatlarni yaratgan. Chet mamalakatlarda yoshlar uchun karyera bo'yicha maslahatlarning muhim qismlari, ba'zi kompaniyalar yoshlar uchun maxsus martaba dasturlarini yaratadilar. Ular birinchi o'rinda kattaroq hamkasblaridan farqli ehtiyojlari, istaklari va maqsadlari borligini tan olishadi.

Muvaffaqiyatli yosh mutaxassis bo'lishning sirli formulasi yo'q, lekin to'g'ri yo'nalishga borish uchun albatta qila oladigan narsalar bor. Kasbiy faoliyatning yanada o'sishiga yordam beradigan bir nechta tavsiyalar mavjud: Yosh mutaxassis sifatida rivojlanishga intilish kerak; Karyerangiz davomida ish hayotidagi muvozanatni birinchi o'ringa qo'ying; ilmiy o'sishi haqida haqiqiy tushunchaga ega bo'lish; o'sish tafakkurini qabul qilish; qancha gapirsangiz, shuncha tinglash; moslashuvchan bo'lish; tanlagan kasbiy faoliyatingiz davomida qattiq ishlash; yaxshi munosabatni saqlash kerakligi.

Yoshlarni kasbga qiziqtirish uchun bir qancha metodlar olib borilgan shu bilan birgalikda kasbiy faoliyatni qanday rivojlantirish metodologiyalari ham ishlab chiqilgan. Ularning bir nechta ko'rinishlari mavjud. Ular quyidagilardan iborat [5], [6]:

- Kompetentsiyalar va ko'nikmalarini oshirish. Bu, yangi bilim va malakalar o'rganish, o'zlashtirish va rivojlantirish, yangi ish jarayonlarini tahlil qilish va muammolarni yechish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

- Produktivlikni oshirish optimallashtirishga yordam beradi. Bu, yangi usullar va texnologiyalarni o'rganish, takliflarni bajarish, ish jarayonlarini tahlil qilish va ish samaradorligini oshirishga qaratilgan.

- Kreativlik va innovatsiyalarni rivojlantirish. Bu, yangi yondashuvlar topish, muammolarga kreativ yechimlarni topish va yangi ideyalarni ishlab chiqishdan iborat.

- O'z-o'zini boshqarish kasbiy faoliyatni rivojlantirish, o'z-o'zini boshqarish, ish bilan bog'liq maqsadlarni belgilash, ustunliklarni nazorat qilish va vaqt boshqarish qobiliyatini oshirishga yordam beradi. Bu, ish bilan bog'liq vazifalarni tashkil qilish va bajarishni, istiqbolli rejalarini qo'yishni va o'z-o'zini motivatsiyalashni o'rganishga imkon beradi.

- Qiziqish va motivatsiya: Yoshlarni kasbiy faoliyatga qiziqtirish va ularga motivatsiya berish muhimdir. Ularni qiziqtirish uchun ilg'or tadbirlar, o'yinlar yoki yangi mashg'ulotlar tashkil etish kerak.

- Bajarish jarayonini tashkil etish muhimdir. Bu jarayonda ularga ko'nikmalarni o'rganish kerakligi, qanday dasturlar bilan amalga oshirishlari va qanday yo'l-ko'rsatkichlarga ega bo'lishlari haqida tushuntirish zarur.

- o'z-o'zini boshqarishni o'rganish imkonini berish hamda ularga o'z vazifalarini vaqti bilan bajarishni o'rgatish muhimdir. Ularga vazifalarni belgilash, rejalarni qo'yish va vaqtdan unumli foydalanish muhimligini o'rgatish kerak.
- Muhitni ta'minlash: Yoshlarni kasbiy faoliyatga qiziqitirish va ularga imkoniyat berish uchun muhit ham muhim ahamiyatga ega. Ularga o'zlarini rivojlantirish uchun yordam beruvchi muhit yaratish kerak. Bu, ularga darsliklar, yangi texnologiyalar, mentorlik va yo'riqnoma ko'rsatish, ilg'or tadbirlar va tajribalar bilan ta'minlanishi mumkin.
- Qo'llanmalar va resurslar: Bu, kitoblar, darsliklar, onlayn resurslar, pedagoglar bilan aloqalar yaratish.
- Tavsif va tanqidiy yondashuv: Ularga amaliy mashg'ulotlar o'tkazish, natijalarni baholash va ularga qanday rivojlanish yo'lini ko'rsatish, hatolarni tan olish va ulardan o'rganishni o'rgatish ham muhimdir.

Xulosa. Umumiy qilib olganda, yoshlarni kasbiy faoliyatga qiziqitirish va ularga rivojlanish imkonini berish uchun o'zlarini o'rganish, talabalarining individual talablarini tushunish va ularga mos imkoniyatlar yaratish kerak. Ularning motivatsiyasini oshirish, o'zlarini boshqarish va rejalarni qo'yish qobiliyatlarini rivojlantirish, o'quv uslublarini va muhitlarini o'zgartirish hamkasblikni rivojlantirishning muhim aspektlari bo'lib hisoblanadi.

Yoshlarni kasbga yo'naltirishda nimalarga e'tibor berish kerak: nazariy va amaliy bilimlarini mustahkamlash, kasblar xususiyatini farqlay bilishga o'rgatish orqali ularni turli kasblarni to'g'ri tanlashga yo'naltirish, fanlararo aloqalarni uzviy o'rgatish, unumli mehnat qilib, yuqori samaradorlikka erishishni o'rgatish, ekologik, iqtisodiy tarbiya berish, mulohaza yuritish, fikrlash, xulosa chiqara olish malakalarini hosil qilishga o'rgatish, qo'shimcha adabiyotlardan foydalanish ko'nikmasini hosil qilish; o'quvchilarda bilish imkoniyatlarining cheksizligiga, o'z qobiliyatlariga ishonch hosil qildirish.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. SH.M.Mirziyoyev. "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz". T.O'zbekiston, 2016.
2. V.N.Karandashev. Psixologiya vvedenie v professiyu. Moskva, 2003. 19 st.
3. A.D.Sazonov, N.I.Kalugin, A.P.Menshikova. "Professionalnaya orientatsiya molodej" Moskva, 2009. 272 st.
4. A.V.Batarshv. Talaba yoshlarning kasb tanlashini psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash. Monografiya. M.: Akademiya, 2011. – 144 st.
5. D.N.Arziqulov. Kasbiy kamolotning psixologik o'ziga xos xususiyatlari. Ps. fan. nom. ... diss. avtoref.–T.: 2002. 22 b.
6. R.Z.Asomova. Kasb tanlash motivatsiyasi va uning dinamikasi. Psixol. fan. nom. dis... avtoref. - Toshkent: 2002. 28 b.

Muallif:

Ibragimova Shoira Kosimovna - Guliston davlat universiteti, Pedagogika va psixologiya kafedrasida stajor-o'qituvchisi.

UDK 74:371.3

FUNDAMENTALS OF DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL COMPETENCE IN STUDENTS

TALABALARDA PEDAGOGIK HURFIKRLILIKNI RIVOJLANTIRISH ASOSLARI

ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ

Yunusov Dilshod Raxmatovich

Jizzax davlat pedagogika universiteti, 130100. Jizzax viloyati, Jizzax shahri, Sharof Rashidov ko'chasi, 4-uy

E-mail: dilshod2425.dy@gmail.com

Abstrast. In this article, teaching students pedagogic thinking is the analysis of today's requirements, needs and problems, focusing on important problems, setting serious and specific goals, forming goals in order to determine their achievement, setting motivational goals, issues of paying attention to awareness of activity participants were discussed.

Keywords: development of intelligence, activity, training, formation, motivational, pedagogical process, development, information exchange, pedagogical skill, pedagogical knowledge.

Аннотация. В данной статье обучение студентов педагогическому мышлению представляет собой анализ современных требований, потребностей и проблем, акцентирование внимания на важных проблемах, постановку серьезных и конкретных целей, формирование целей с целью определения их достижения, постановку мотивационных целей, вопросы обращения внимания на осознание обсуждались участники мероприятия.

Ключевые слова: развитие интеллекта, активность, обучение, формирование, мотивация, педагогический процесс, развитие, обмен информацией, педагогическое мастерство, педагогические знания.

Kirish. Ma'lumki, o'quv mashg'ulotlari maqsadini aniq belgilab olmasdan, ko'zlangan natijaga erishish, aniq maqsadsiz esa belgilangan vazifalarni amalga oshirish va amaliy natijaga erishib bo'lmaydi. Maqsad qanday qo'yilsa natija ham shunday bo'ladi. Pedagog o'z oldiga aniq yakuniy maqsadni qo'ysagina, u unga erishish yo'llarini izlaydi. Maqsadni qo'yishda ehtiyoj va muammolarni tahlil qilish, maqsadni muhim muammolarga qaratish, jiddiy va aniq maqsadlarni qo'yish, maqsadlarni unga erishilganlikni aniqlash yo'lida shakllantirish, motivatsiya uyg'otuvchi

maqsadlarni qo'yish, maqsadlardan faoliyat ishtirokchilarining xabardor bo'lishiga e'tiborni qaratish, har bir mashg'ulotning maqsadi dastur maqsadiga mos kelishini ta'minlash talablariga amal qilish lozim [1].

Talabalarga pedagogik hurfiylikni o'rgatish bugungi kun talablaridan biri ekanligini inobatga olgan holda, ta'lim va tarbiya jarayonlarining qaysi shakllarida amalga oshirilishi kerakligi belgilab olinadi.

Yurtimizda ta'lim olayotgan har bir bo'lajak o'qituvchi shaxsiga hurmat bilan qaragan holda ularga ta'lim-tarbiya mazmunini zamonaviy pedagogik texnologiyalar vositasida singdirish jarayonida buyuk pedagoglarning ishlarini davom ettiruvshi vorislar ekanligini ularning qalbiga singdirib boriladi. Bu esa, o'z navbatida, bo'lajak o'qituvchilarda ustoz pedagoglar singari faoliyat yuritish ishtiyoqini paydo qiladi. Bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik hurfiylikni shakllantirish va rivojlantirish bosqishma-bosqish amalga oshiriladi. Bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik bilimlarni egallab borish ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlarini ta'lim-tarbiya jarayonida keng targ'ib qilish imkoniyatini oshiradi.

Shuning uchun pedagogika va psixologiya turkumidagi fanlarni o'tish, dars jarayonlarida pedagogik hurfiylikni rivojlantirishda kundalik hayotda yuzaga keladigan muamala madaniyatiga e'tibor qaratiladi. Savollarga javob olishda qisqa, aniq, ma'naviy pedagogik nuqtai nazaridan boy, asosli omillariga e'tibor qaratiladi. Bunda: Siz darsga qanday tayyorgarlik ko'rasiz? Dars siz ushuncha muhimmi? Sizni ustozlar qanday nima qilasiz? Ustozlar o'g'itini qanday qabul qilasiz? Zamonaviy ta'lim jarayoniga munosabatingiz? Dars qilishda kursdoshlaringizga yordam berasizmi? Ustozlarning ilmiy dunyoqarashini qadrlaysizmi? Shukronalik fazilatmi? Kitob o'qib turasizmi? O'z ustingizda ishlaysizmi? kabi savollar orqali talabalarining pedagogik hurfiylikka oid dunyoqarashi va uning shakllanganlik darajalari aniqlanadi.

Tadqiqot ob'yekti va qo'llanilgan metodlar

Talabalarda pedagogik hurfiylilik madaniyatini shakllantirishning qiziqish va ehtiyojlar bosqishidagi maqsad pedagogik jarayonda ko'zga tashlanadigan voqeya va hodisalarning sababini anglab yetishga bo'lgan motivatsiyasini kuchaytirishdan iboratdir. Bunda quyidagi vazifalar amalga oshiriladi: talabalar ("ta'lim", "tarbiya", "pedagogika", "pedagogik jarayon", "rivojlanish", "axborot almashinuvi", "pedagogik mahorat") kabi tushunchalarning mazmun-mohiyatini anglashga erishdi; talabalarda pedagogik hurfiylikka oid ma'lumotlarni tushuntirib bera olish imkoniyati oshirildi; ma'lumotlarni tahlil etish va amaliyotda qo'llay olishga oid ko'nikma shakllantirildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Mazkur texnologiyaning ijodiy va ijobiy munosabatlar bosqichida talabalar globallashuv jarayonida zamon talablariga mos ravishda kreativ faoliyat yuritishni taqozo etadi. Bunday yondashuv pedagogik jarayonda kasbiy kompetentlik madaniyatini yanada sayqallashtirish va pedagogik hurfiylilikni shakllantirish jarayoni amalga oshiriladi. Natijada talabalarda ijobiy, ijodiy, tahlil, diagnostik hamda prognostik, malakalar tarkib toptiriladi.

Hurfiylikka oid bilimlar tizimini loyihalashtirish bosqichida talabalarda pedagogik hurfiylash malakasining shakllanishiga oid bilimlar tizimi loyihalashtiriladi.

Pedagogik hurfiylilikni talabalarining ongi va qalbiga singdirishda zamonaviy ta'lim vositalarining imkoniyatlaridan samarali foydalanishda shu narsaga katta e'tibor qaratiladiki, ustozlar tomonidan berilayotgan ma'lumotlarni yoshlar qay darajada tushunib, uning ta'limiy, tarbiyaviy tomonlarini qanday qilib va qay darajada o'zlashtirib olinayotganining monitoringi olib boriladi. Shuning uchun taklif qilinayotgan texnologiyalar bugungi kun talablariga javob bera oladigan, yuksak darajada ma'naviy kamolga erishib borayotgan bo'lajak o'qituvchilarni tarbiyalash imkoniyati yaratiladi. Bunda: pedagogik hurfiylilik milliy-ma'naviy qadriyat sifatida talqin qilinadi; pedagogik hurfiylilik yoshlarda ijtimoiy hayotga nisbatan ongli munosabatning shakllanishiga sharoit yaratib beradi; pedagogik hurfiylilik talabalarni ma'nan yuksalishga da'vat etib, insoniy fazilatlarini boyitadi; pedagogik hurfiylilik talabalarining ijtimoiy hayotga moslashuvchan qilib, muloqotga kirisha olish malakasini oshiradi; pedagogik hurfiylilik talabalarda yuksak ma'naviyatli inson bo'lish ishtiyoqini yuzaga keltiradi. Ana shunday ishlar jarayonida pedagoglar har bir talaba shaxsiga juda katta hurmat bilan yondashgan holda: talabalarni muhim xulosalar chiqara oladigan, muhim qarorlarni mustaqil qabul qila oladigan ijtimoiy faol shaxs sifatida shakllantirib boradi; talabalarni ibrat-namuna tizimi orqali yuksak ma'naviy qiyofadagi pedagog sifatida kamol toptirib boradi.

Talabalarda pedagogik hurfiylilikni shakllantirish va rivojlantirish jarayonlarida tarbiya metodlarining o'rni beqiyosdir. Tarbiya metodi-tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning hamkorlikdagi faoliyat va o'zaro ta'sir ko'rsatish usullaridir. Tarbiya metodlari – tarbiya usullari deb ham yuritiladi. "Metod" so'zi yunonchadan olingan bo'lib, yo'l, usul ma'nosini bildiradi. Tarbiya metodi – tarbiya jarayonida o'qituvchi yakka o'quvchi yoki sinf jamoasi manfaati yo'lida biror-bir tarbiyaviy masalani hal qilish ushuncha o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini, tarbiyalanganlik darajalarini, pedagogik vaziyat xarakterini hisobga olgan holda ta'sir etish shakllari majmuasidir. Axborotni uzatish va qabul qilish xarakteriga qarab tarbiya usullari quyidagi turlarga bo'linadi: Ijtimoiy ongni shakllantiruvchi metodlarga o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash, e'tiqodni, ma'naviy va siyosiy g'oyalarni shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-tuyg'ulari va irodasiga ta'sir ko'rsatish usullari kiradi. Bu usullar orqali jamiyat yoshlar oldiga qanday talablar qo'yayotgani yetkazildi [2].

Talabalarda G'ofur G'ulomning "Mening o'g'rigina bolam" hikoyasi orqali erkin fikrlash ko'nikmalari shakllantiriladi. Talabalarda hurfiylilikni rivojlantirishda suhbat va hikoya metodlaridan keng foydalaniladi. Bu jarayonda ham axborot va telekommunikatsion vositalarning imkoniyatlaridan keng foydalanish orqali O'tkir Hoshimovning "Daftar

hoshiyasidagi bitiklar” kitobidan, “Hayot falsafasi” deb nomlangan hikoya talabalar teatr klubining yosh aktyorlari ishtirokida sahnalashtirilib, uning elektron varianti (videosi)dan foydalaniladi. Sahnalashtirilgan hikoya ko‘rib bo‘lingach, uni tahlil qilish orqali talabalarning fikrlashi, munosabati o‘rganildi va pedagogik hurfikrlash qobiliyati rivojlantiriladi [3].

Talabalarni teatrta olib borish orqali ma’naviy tarbiya takomillashtiriladi. Hayotiy voqyealar aks etgan asarlarni tomosha qilish, munosabatlar tizimini tahlil qilish, tuyg‘ularni boshqarish san’ati aynan teatrda namoyon bo‘ladi. Teatr tomoshasidan keyin talabalar bilan birgalikda asarning mazmun mohiyatini tahlil qilib, ijobiy va salbiy obrazdagi qahramonlarning sa’y-harakatlariga munosabat bildirishlari so‘raladi. Bunday tizim orqali talabalarning tarbiyalanganlik darajalari tahlil qilib boriladi.

Ma’lumki, pedagogika tarixida ta’limni tashkil etishda turli shakllardan foydalanilgan. Masalan, Markaziy Osiyo hududida qadimdan shakllangan machitlar huzuridagi maktablarda o‘quv mashg‘ulotlari, asosan, ruhoniylar tomonidan tashkil etilib, ta’lim guruhli yoki yakka tartibda amalga oshirilgan. Ta’limni tashkil etish masalasida XIV asr oxiri va XV asrning boshlarida buyuk chex pedagogi Yan Amos Komenskiy (1592-1670) tomonidan ta’lim tarixida birinshi bo‘lib sinfdars tizimi ishlab chiqildi. Ya.A.Komenskiy o‘zining “Buyuk didaktika” asarini “Hammaga hamma narsani o‘rgatishning universal nazariyasi” deb izohlab, biz va’da berdik: albatta, samarali o‘qitishni, tez o‘qitishni, oson o‘qitishni,- deydi. O’sha davrdagi berilgan va’daga bugungi kunda zamonaviy pedagoglar kreativ yondashuv asosida amal qilishi kerakligi bo‘ljak o‘qituvchilarga uqtirilib borildi. Tadqiqot jarayonida bo‘ljak o‘qituvshilarga samarali ta’lim-tarbiya berish, bilimlarni tez va oson o‘zlashtirish imkoniyatini yaratish ustida ish olib borildi [4].

Pedagoglarga ma’lumki, dars: o‘zining ichki (darsning maqsadi, ta’lim mazmuni, qiziqish, anglash, tushunish kabilar); tashqi xususiyatlari bilan ta’limning boshqa shakllaridan farq qiladi. Muayyan yoshdagi va ma’lum tayyorgarlikka ega bo‘lgan o‘quvchilar guruhi, rejim, dars tartibi, mashg‘ulotlarni ma’lum xonada o‘tkazish kabilar. Bugungi kunga kelib darsning quyidagi shakllarida ham pedagogik hurfikrlilikni amalga oshirish mumkin, degan xulosaga kelindi. Seminar - darslarda, konferensiyalarda, sayohatlarda, amaliy darslarda, ustaxonalarda, tarbiyaviy tadbirlarda amalga oshirish samarali, deb e’tirof etildi. Shu maqsadda bo‘ljak o‘qituvshilarda pedagogik hurfikrlilikni shakllantirish va rivojlantirishning didaktik ta’minoti ishlab chiqildi [5].

Xulosa. Ta’lim jarayoning didaktik ta’minoti - bu subyekt tomonidan muayyan mezonlar bo‘yicha didaktik jarayonning tartibi, unga qo‘yilgan maqsadni samarali amalga oshirish uchun zarur shaklni berish. Raqamli ta’lim - o‘qituvchilar va o‘quvchilarning maqsaddan natija tomon raqamli ta’lim muhitida o‘tishga o‘zaro ta’sirini tashkil etish jarayoni. Undagi asosiy vositalar raqamli texnologiyalar, raqamli instrumentlar, ta’lim natijasi sifatida qayd etiladigan raqamlardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat-engilmas kuch. – T.: Ma’naviyat, 2008. – 204 b.
2. Avloniy A. «Turkiy Guliston yohud axloq», O‘qituvchi nashriyoti. T.: 1993. – 160 b.
3. Yo‘ldoshev Q. Yangilangan pedagogik tafakkur va umumta’lim maktablarida adabiyot o‘qitishning ilmiy-metodik asoslari: Ped.fan.dokt.diss.avtoref. – T.:1997. – 56 b.
4. Mavlonova R.A. Boshlang‘ich ta’limning integratsiyalashgan pedagogikasi. Toshkent 2009. – 240 b.
5. Nishonova 3.T. Mustakil ijodiy fikrlash. - T.: Fan, 2003. – 120 b.

Muallif:

Yunusov Dilshod Raxmatovich - Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti v.b., pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).

УДК 74:371.3

MODEL, FORMS AND PRINCIPLES FOR CONSTRUCTING FUNCTIONS FOR MANAGING INNOVATIVE LEARNING IN UNIVERSITIES

ОТМЛАРДА ИННОВАЦИОН ЎҚУВ МАШҒУЛОТИНИ БОШҚАРИШ ФУНКЦИЯЛАРИ МОДЕЛИ, ШАКЛЛАРИ
ВА ЛОЙИХАЛАШ БОСҚИЧЛАРИ

МОДЕЛЬ, ФОРМЫ И ПРИНЦИПЫ ПОСТРОЕНИЯ ФУНКЦИЙ УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫМ
ОБУЧЕНИЕМ В ВУЗАХ

Эрназаров Алишер Эргашевич

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти, 140100. Самарқанд шаҳри, Амир Темур кўчаси, 9-уй

E-mail: alexchigatay1213@gmail.com

Abstract. The scientific article analyzes the organization of educational training, the functions of managing educational training, educational training and teaching methods, the model of educational training, the forms of educational training, the stages of designing educational training in universities.

Key words: educational process, educational activities, functions of managing educational activities, problem-based learning, teaching methods, pedagogical goal, educational objectives, design stages, activity content.

Аннотация. В научной статье анализируются организация образовательной подготовки, функции управления учебной подготовкой, образовательная подготовка и методы обучения, модель образовательной подготовки, формы образовательной подготовки, этапы проектирования учебной подготовки в вузах.

Ключевые слова: учебный процесс, учебная деятельность, функции управления учебной деятельностью, проблемное обучение, методы обучения, педагогическая цель, учебные задачи, этапы проектирования, содержание деятельности.

Кириш. Дунёда таълим соҳасида ўқув машғулотларини ташкил этиш технологияларини такомиллаштириш орқали таълим оловчиларнинг феноменологик қобилиятларини ривожлантириш, уларда бир неча компетенцияларни шакллантириш, ўқув машғулотларини инновацион таълим технологияларидан фойдаланган ҳолда ташкил қилиш бўйича илмий изланишлар олиб борилмоқда. Хусусан, дунёнинг кўпгина илмий марказларида сифатли кадрлар тайёрлаш ва уларни малакасини доимий ошириб боришда замонавий таълим бериш ва уни ташкил этишда инновацион ахборот-коммуникация технологиялар ва визуаллаштирилган дидактик воситаларнинг интегратив имкониятларидан самарали фойдаланиш усулларини жорий этиш натижасида олий таълим тизимини модернизациялашув жараёнига оид илмий тадқиқотлар долзарб аҳамият касб этмоқда.

Олий таълим муассасаларида таълим сифатини янада яхшилаш мақсадида ўқув машғулотларини бошқариш хусусиятларига эътиборни қаратиш лозим. Ривожланган давлатлар даражасидаги кенг даражадаги билимдон, юқори малакали, рақобатбардош, тадбиркор кадрлар миллий тизимини яратиш каби бир қатор масалалар таълимнинг психологик асосини чуқур билиш, таълим оловчилар мустақил билим олишининг янги шакл, изчил йўллари излаб топишни, таълим оловчиларга мўлжалланган ўқув фаолиятини бошқаришнинг психологик тизимини вужудга келтиришни, ўқув машғулотини ташкил этишнинг янги методларини ишлаб чиқишни, қўллаб келинаётган методларни янада такомиллаштиришни талаб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида», 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон «Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида», Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги ПФ-6108-сон «Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонлари, 2018 йил 5 июндаги ПҚ-3775-сон «Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида», Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги ПҚ-4884-сон «Таълим-тарбия тизимини янада такомиллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарорлари, ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда олий таълим муассасаларида ўқув машғулотларини замонавий технологиялар асосида ташкил этишда белгиланган вазифаларни амалга оширишда бағишланган [1], [2].

Тадқиқот объекти ва қўлланиладиган методлар

Тадқиқот объекти сифатида ОТМлардаги ўқув машғулотлари олинган бўлиб, тадқиқотда таҳлилий-синтетик, киёсий-таққослаш, моделлаштириш, педагогик кузатув, тажриба-синов, суҳбат, сўровнома, тест, математик-статистик таҳлил усулларидан кенг фойдаланилган.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Замонавий ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларда таълим тизимида бўлаётган муносабат, таълим муассасаларида яратилаётган қулайликлар, улардаги моддий-техник ва илмий-услубий таъминотнинг ривожланиши йўлида қилинаётган барча ижобий ишлар улар ривожига қаратилган бўлиб, бу ўз навбатида ўқув машғулоти бошқарувини замонавий ёндашувлар асосида такомиллаштириш заруриятини туғдиради.

Ушбу мақсадда инновацион ўқув машғулотини бошқариш функциялари модели ишлаб чиқилди.

Таълим муассасалари фаолиятини такомиллаштириш, таълим оловчиларга сифатли билимларни беришда мавжуд имкониятлардан тўлиқ фойдаланиш, инновацион фаолиятни ташкил этишда, уларнинг бошқарувини илмий асосда ташкил этиш муҳим аҳамият касб этади. Бунга жамоа бирлиги, ташкилий, психологик муносабатлар, жамоада ўз-ўзини бошқаришнинг қай даражада ривожланганлиги, бошқарув фаолияти мазмуни ва услуби, касбий-психологик тайёргарлиги ҳамда шахсий хусусиятлари киради [3].

Ўқув машғулоти бошқарувини ташкил этишда раҳбарлар ўртасидаги муносабат масалаларини, бу муносабатларнинг ўзига хослигини ва уларнинг тарбиявий муносабатлардаги аҳамиятини, уларнинг индивидуал психологик хусусиятлари ҳамда шахсий ва касбий ривожланишларига ўз таъсирини кўрсатувчи омилларнинг моҳиятини эътиборга олиш муҳим ҳисобланади.

1-расм. Иновацион ўқув машғулотини бошқариш функциялари модели.

Ўқув жараёнларини самарали амалга оширишга йўналтирилган структура ва компонентларни аниқлашда фаолият жараёнларининг хусусиятлари инобатга олинади. Бу жараёнларни асосан қуйидаги турларга бўлиш мумкин. Асосий жараён ўқув машғулотининг асосий мақсадларига, қўзланган натижаларга эришишга йўналтирилган бўлади ва таъминловчи жараён уларнинг натижаларига тўғридан-тўғри ўз таъсирини кўрсатмасада, унинг асосий вазифаларини бажариши учун зарурий шароитларни яратади ва таъминлаб беради.

Шу нуқтаи назардан ишлаб чиқилган юқоридаги инновацион ўқув машғулотни бошқариш функциялари моделида асосий эътибор - инновацион ўқув машғулотига тайёргарлик стратегиялари (мақсадни қўйиш, прогноз қилиш, режалаштириш ва стандартлаштириш)ни ишлаб чиқиш, ушбу тайёргарликни оператив бошқариш (ташқил этиш, раҳбарлик, таъминлаш ва мотивация) ҳамда бошқаришда таълим олувчилар билан тескари алоқалар (таҳлил қилиш, ҳисоб-китоб, назорат ва сифат мониторинги)га қаратилди. Бу ўз навбатида ўқув машғулотларини ташқил этиш, унинг сифати ва самарадорлиги оширишга хизмат қилади.

Жадал суратлар билан ўсиб бораётган фан ва техника талаблари, таълим тизимидаги ислохотлар рақобатбардош кадрлар тайёрлаш, шахсни ривожлантириш, унинг маълумот олиш истакларини қондиришга бўлган жамият эҳтиёжлари ва ўқитиш методлари ўртасида зиддиятлар туғилишига олиб келди.

Ўқув машғулотига нисбатан технологик ёндашув мазкур жараённи такомиллаштириш, унинг самарасини таъминлаш ва бойитиб бориш каби мақсадларга эришишнинг омили сифатида ташқил этилади. Ўқув машғулотиди илғор технологиялардан фойдаланиш, ишлаб чиқариш жараёни моҳиятини тўлақонли англай олган, юзага келадиган муаммоларни ижобий ҳал эта олиш салоҳиятига эга, мустақил фикр юрита оладиган ва дунёқараши кенг, мутахассислиги бўйича малакали мутахассисларни тайёрлаш ҳамда уларнинг касбий маҳоратини доимий равишда ошириб боришни йўлга қўйишда муҳим ҳисобланади [4].

Технологик ёндашувни қўллаш қўйилган ўқув мақсадларига гаровли эришиш имконини беради. Технологик ёндашув доирасида яратилган дидактик лойиҳалаш усулларига бўлган муносабат ўқув жараёнини оқилона, аммо шу билан бирга ижодий режалаштириш, янги фикрлар билан бойитиш, уларнинг натижаларини баҳолашга ёрдам беради.

Дарслик яратувчи муаллифларнинг ҳам педагогик технология асосида ўқитишнинг хусусиятларини ҳисобга олишлари жуда муҳим. Қайд этиш жоизки, анъанавий ўқув жараёнида технологик ёндашувни тўлалигича эмас, балки элементларини қўллаш мумкин. Бу аввало, педагогик технологиянинг марказий нуктаси деб, жойлаш мумкин бўлган алоҳида ўқув мақсадларини аниқлаштириш йўлларига тегишли.

Педагогик технологиянинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унда ўқув мақсадларига гаровли эришиш ўқув жараёни лойиҳалаштирилади ва амалга оширилади. Технологик ёндашув, аввало, юзакиликда эмас,

балки режалаштирилган натижани амалга ошириш имконини берувчи конструктив, кўрсатмали схемада ўз ифодасини топади [5].

Таълим тизимида фаолият кўрсатаётган педагог илгор педагогик технологиялар, ўқув машғулотлари жараёнини фаоллаштириш усуллари ва ўқитиладиган фанлар бўйича сифатли билим, кўникма ва малакаларни шакллантирувчи педагогик усуллари қўллаб билиши лозим. У педагогик технологияларнинг моҳияти, мақсади ва вазифаларини ўрганиб чиқиб, улар ҳақида илмий асосланган маълумотлар, амалий йўлланмалар ишлаб чиқиши, уни ўқув машғулотлари жараёнига жорий эта олиши керак [6].

Бу жараёнга мазкур технологияларни жорий қилиш педагогдан ижодий изланишни талаб этади. Унда шаклланган билим, малака, ўқитиш воситалари, бу технология имкониятларини мақсадга мувофиқ йўналтири олиш қобилиятлари мавжуд бўлса, у давлат таълим стандартлари асосида таълим олувчиларга аниқ мақсадни белгилаб бера олиши мумкин. Белгиланган мақсад ва вазифаларни эътиборга олган ҳолда ўқув машғулотларини ташкил этишнинг шакллари яратилди. Шакллари ишлаб чиқиш асосан тизимли ёндашув услуби, мақсадлар тизимини яратиш ва унга эришиш кетма-кетлигига асосланган ҳолда олиб борилди.

1-жадвал

Ўқув машғулотларини ташкил этишнинг шакллари

Ўқув машғулотларини ташкил этишнинг умумий шакллари	Ўқув машғулотларини ташкил этишнинг ички шакллари	Ўқув машғулотларини ташкил этишнинг ташқи шакллари
Индивидуал	Кириш машғулотлари	Дарс
Жуфтли	Билим, кўникма ва малакаларни такомиллаштириш машғулотлари	Ўйин
Гуруҳли	Амалий машғулот	Семинар
Жамоавий	Билимларни умумлаштириш ва тизимлаштириш машғулотлари	Маъруза
Фронтал	Билим ва кўникмаларни назорат қилиш машғулотлари	Конференция
	Машғулотларни ташкил этишнинг комбинацияли шакли	Мустақил иш
		Экскурсия
		Лаборатория иши
		Факультатив машғулот
		Бошқа шакллар

Ҳозирги пайтда жамиятимизда янги ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши, таълимнинг дунё таълим тизимига интеграциялашуви, демократиялаш жараёнларининг ривожланиши ўқув машғулотлари жараёнида педагогик технологияларга янгича ёндашув зарурлигини тақозо этмоқда.

Миллий дастурда ушбу технологияларни жорий қилиш ва ўзлаштириш, уларни таълим муассасаларига олиб кириш зарурати алоҳида таъкидланган.

Бугунги кунда педагогик технологияларни қизиқишнинг кучайиши замирида маълум сабаблар мавжуд, яъни: ўқув машғулотлари самардорлигини ошириш мақсадида замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш зарурлиги; фан-техника-технологиянинг кескин ривожланиши натижасида ахборот-маълумотлар ҳажмининг кўпайиб бораётганлиги; замонавий техника ва технологияларни ўқув машғулотлари жараёнига татбиқ этиш, бу жараёнда ахборот технологияси ҳамда техник воситалардан фойдаланиш кераклиги; таълим олувчилар ва педагог фаолиятини тўғри йўлга қўйиш, педагог таълим мақсади ва мазмунини пухта билиши, ўқитиш усуллари, методлари ва воситаларини мукамал эгаллаган бўлиши, таълим олувчининг қизиқиш ва интилувчанлигини тўғри йўлга йўналтири олиши лозимлиги; педагог ўқув машғулотлари жараёнини самарали ташкил этиш учун мақсад ва вазифаларни аниқ белгилаши, унинг натижасини олдиндан қайд этиши, фанларнинг тўлиқ ўзлаштиришга эришиш учун зарурий ўқитиш воситалари, шарт-шароитларини тайёрлашга эришиши кераклиги; ўқув машғулотлари учун зарур моддий-техник базанинг яратилган бўлиши; ўқув машғулотлари натижаларини ҳолисона баҳолаш, таълим олувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини эгаллашини назорат қилиш ҳамда баҳолашни автоматлаштиришга эришиш кераклиги [7].

Педагог педагогик технологияларни амалиётга самарали жорий этиши учун: давр талабига мос ўқув машғулотлари мақсадини аниқ ва равшан белгилаши, мазкур жараён мазмунини фан дастури бўйича мукамал эгаллаши, мунтазам педагогик маҳоратини ошириб бориши, дидактик жараённи амалга ошириш билан таниш бўлиши, ўқув машғулотларини амалга оширишда ўқитишнинг самарали шакл, усул, восита ва технологияларидан фойдалана олиши ҳамда таълим олувчиларнинг ўзлаштиришини мунтазам назорат қилиб, баҳолаб бориши лозим.

Педагогик технология лойиҳалаштирилган таълим ва аниқ мақсадга қаратилган ўқув машғулотлари жараёнини ифода этади, яъни, бу технология ўқув машғулотлари жараёни учун лойиҳаланади ва белгиланган мақсадни ечишга қаратилади. Лойиҳалаш, мўлжалланган мақсад ва уни амалга ошириш усул ва воситалари йиғиндисини аниқлашдан иборат.

Бунда қуйидаги кетма-кетликда ишлар амалга оширилади: таълим технологиясини амалга ошириш вақтини аниқлаш; ўқув материалларини таҳлил этиш; мақсад ва вазифаларни ажратиб олиш; ўқув материалларини маълум тузилмага келтириш ва вақт бўйича тақсимлаш; билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш босқичлари, шунингдек, шахснинг сифат ва фазилатларини ривожлантиришни аниқлаб олиш; таълим оловчиларни қизиқтириш усули ва воситаларини аниқлаш [8], [9].

Таълим технологияси бўйича қилинадиган ишлар икки қисмдан иборат: таълим лойиҳасини тайёрлаш ва лойиҳани амалга ошириш. Таълим лойиҳасини тайёрлашда, лойиҳа педагог ёки эксперт аъзолари туза олиш фаолиятининг маҳсули бўлиб, қатор умумий хусусиятларга эга. Лойиҳа асосида педагог ва таълим оловчиларнинг келажакда биргаликда амалга оширадиган фаолияти ётади. Таълим лойиҳаси маълумот мазмунини Давлат стандартлари талаблари асосида таҳлил этишдан бошланади. Таҳлил маълумот мазмуни элементлари (билимлар, кўникма ва малакалар, ижодий фаолият тажрибаси, муносабатлар) дастурларда қандай берилганлиги, машғулотликларда қандай акс эттирилганлигига қаратилади. Кейин таълим мазмуни ўрганилади, у ёки бу мавзунини ўрганишдан кўзда тутилган мақсад, таълимнинг дидактик мақсади, педагог ва таълим оловчилар мақсади, мақсадларни амалга ошириш ва ҳисобга олиш варақалари, бериладиган уй ишлари миқдори, мавзулар бўйича ўтказиладиган тест саволлари, рейтинг назорати босқичлари, эталон даражасида ўзлаштириш усули олдиндан белгилаб қўйилади.

2-расм. Ўқув машғулотлари жараёнини лойиҳалаш босқичлари.

Ўрганилган билимларга ишлов бериш жараёнида жорий назорат натижаларига асосланиб лойиҳага янги ўзгариш, қўшимча ва тузатишлар киритилади. Бўлим ёки мавзу бўйича умумий хулосалар чиқариш, чиқарилган хулосаларни мураккаб ўқув ҳолатларига татбиқ қилиш, оралик назорат натижаларига кўра мавзу ёки бўлим бўйича ахборот тўплаш, тўпланган ахборотларга ишлов бериш жараёнларида таълим оловчилар эришган ютуқларни таҳлил қилиш, уларнинг билим ва малакаси, ижодий фаолият тажрибасидаги камчиликларини кўрсатиш, гуруҳдаги ҳар бир таълим оловчига якуний назоратгача бажариладиган қўшимча топшириқларни бериш, уларни ўқув материалларини янада атрофлича ўзлаштиришга рағбатлантириш, якуний назоратнинг асосий вазифаси таълим оловчиларнинг маълумот ва таълим мазмуни элементларини эталон даражасида

ўзлаштиришларини аниқлаш, эталон даражасидан паст ўзлаштирган таълим олувчиларни огоҳлантириш, қўшимча топшириқлар бериш кабилардан иборат [10], [11].

Замонавий педагогик технологиялар таълим мақсадини аниқ ўрнатишдан бошлаб, то унинг натижаларини баҳолашгача бўлган босқичларнинг ҳар бири учун ижодий фаолиятни талаб этади.

Юқорида берилган кўрсаткичлар лойиҳаланган ўқув жараёнининг технологик даражасини тўлиқ ифодалайди, амалда жорий этилиши эса педагогни юқори малакали мутахассисга айлантиради, таълим олувчининг нуфузини ҳам бирмунча оширади ва ижодий фаолиятни ривожлантиришнинг янги қирраларини очади [11], [12].

Замонавий педагогик технологияларни мунтазам таҳлил қилиб бориш, лойиҳалаштирувчи воситаларнинг муҳимини танлаш усулларининг мақсадга мувофиқлигини аниқлай билиш, олинган зарур бўлган натижани олдиндан таҳлил қилиш, ўқув жараёнининг яхлитлигини таъминлаш каби тамойилларга асосланади.

Хулоса. Педагогик вазифани ҳал этишнинг бу босқичида ўзининг ва таълим олувчи фаолиятининг мазмуни, воситалари ва дастурларини лойиҳалашга нисбатан мустақил йўналтирилган, ўзаро узвий алоқада бўлган педагог фаолиятини кўрсатиш мумкин. Шунга қўра, педагогик жараёни лойиҳалаш мазмуни, моддий ва фаолиятни лойиҳалаш технологиялари бирлиги сифатида намоён бўлади. Ўқув машғулоти лари жараёнини лойиҳалаш босқичлари юқоридаги чизмада берилган.

Лойиҳалаш бевосита ўқув машғулоти лари шароитида амалга оширилади. Бу жараёнда қуйидаги ишларга алоҳида эътибор қаратиш лозим: ўрганилаётган мавзу бўйича мақсад, вазифалар билан таълим олувчиларни олдиндан таништириш; муаммо, топшириқларни, шунингдек, уй вазифалари, мустақил бажариладиган ишларни, уларни бажариш тартибини эълон қилиш; мавзунинг тўлиқ ўзлаштириш бўйича кўрсатмалар бериш, ўзлаштириш меъёрларини айтиб бериш; таълим олувчиларни фаол, мустақил фаолиятга рағбатлантириш, улар диққатини мавзу мазмунига тортиш, уни қандай ўрганиш зарурлигини айтиб бериш; билишга қизиқиш ҳамда муаммоларни бажаришга эҳтиёж уйғотиш; мавзу бўйича маълумотлар тўплаш, улар юзасидан жорий назоратни ташкил этиш; мавзунинг тўлиқ ўзлаштиришга оид ўзгариш, қўшимчаларни белгилаш; мавзу бўйича тўпланган билимларга ишлов бериш, бу жараёнда жорий назорат натижаларига асосланиб лойиҳага янги ўзгариш, қўшимчалар киритиш; мавзу бўйича умумий хулосалар чиқариш; оралиқ назорат натижаларига қўра мавзу бўйича ахборот тўплаш; уларга ишлов бериш жараёнида таълим олувчилар эришган ютуқларни таҳлил қилиш; уларнинг билим ва малакаси, ижодий фаолият тажрибасидаги камчиликларини кўрсатиш; гуруҳдаги ҳар бир таълим олувчига якуний назоратгача бажариладиган қўшимча топшириқларни бериш, уларни ўқув материалини янада атрофлича ўзлаштиришга йўналтириш; таълим олувчиларнинг мавзу мазмунини ўзлаштиришларини аниқлаш, паст ўзлаштирилганларни огоҳлантириш, қўшимча топшириқлар бериш ва бошқалар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон Фармони. (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 09.10.2019 й., 06/19/5847/3887-сон; 30.04.2020 й., 06/20/5987/0521-сон).
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги “Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6108-сон Фармони. (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 07.11.2020 й., 06/20/6108/1483-сон).
3. Авлиякулов Н.Х. Новые педагогические технологии. Учебник для высших учебных заведений. Ташкент. 2008. – 120 с.
4. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. (Анализ зарубежного опыта) - Рига, НПП «Эксперимент», 1995 - 176 с.
5. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе: Анализ зарубежного опыта. - М.: Знание, - 1989. - 80 с.
6. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. М., - 1990. – 144 с.
7. Лутфиллаев М.Х. Маъруза машғулоти лари ташкил этишнинг шакли ва методлари // Касб-хунар таълими. - Тошкент, -2003. -№2. - Б. 21-22.
8. Мавлянов А. Абдалова С. Эрнazarov А. “Илгор педагогик технология бўйича ўқув машғулоти лари лойиҳалаш”. Замонавий таълим. -2016. №2. - Б.25-29.
9. Ernazarov A.E. Methods of modern organization and implementation of training. Novateur publications Journal NX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal ISSN No: 2581 – 4230 VOLUME 6, ISSUE 5, May -2020. Pages: 311-315.
10. Ernazarov A.E. [Specific features of training](https://doi.org/10.31149/ijie.v3i5.375). International Journal on Integrated Education. DOI: <https://doi.org/10.31149/ijie.v3i5.375>. Volume 3, Issue V, May 2020. pp.30-34.
11. Ernazarov A.E. [Clarification of the purpose and design of the training sessions](#). World Scientific News, Scientific Publishing House „DARWIN». WSN 80 (2017) 101-115.

12. Ernazarov A.E. Features of defining goals and objectives in training. Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations. <https://inscience.uz/index.php/socinov/index>. 15 April 2021. - p. 444-448.

Муаллиф:

Эрназаров Алишер Эргашевич – Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти доценти, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори, PhD.

UDK: 681.142.37:371.3

ADVANTAGES OF VR AND AR TECHNOLOGIES IN ORGANIZING A DISTANCE EDUCATION SYSTEM

MASOFAVIY TA'LIM TIZIMINI TASHKIL ETISHDA VR VA AR TEXNOLOGIYALARINING AFZALLIKLARI

ПРЕИМУЩЕСТВА VR И AR ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Tagayev Qoldibek Koldorbek o'g'li

Yangi asr universiteti, 100185. Toshkent shahri, Chilonzor tumani, So'g'ali ota ko'chasi 5-uy.

E-mail: t.qaldibek97@gmail.com

Abstract. Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR) technologies are being used to create great opportunities in the field of education and make the learning process more effective. They allow you to create individual programs adapted to the personal learning path and pace of each student. This goes a long way in making learning personal and fun for students. VR and AR technologies help create personalized learning paths for each student. They allow the student to choose the ways that are adapted to him when learning a certain topic or performing exercises. Individualized programs organized through virtual models and practices help students develop critical thinking, questioning, and assessment of learning. VR and AR technologies allow students to master their own learning paths. The student can express his own criticism, his own thoughts and ideas, and this ensures his assimilation and development. VR and AR technologies can train students to collaborate with other students, share their learning, and help each other. These technologies allow each student to learn individually and make their learning process unique and personal. This creates great opportunities for students to make learning more interesting and experiential.

Keywords: Virtual Reality (VR), Augmented Reality (AR), individual program, teamwork, monitoring, virtual education, distance education, virtual laboratory.

Аннотация. Технологии виртуальной реальности (VR) и дополненной реальности (AR) используются для создания больших возможностей в сфере образования и повышения эффективности процесса обучения. Они позволяют создавать индивидуальные программы, адаптированные к личному пути обучения и темпу каждого студента. Это имеет большое значение для того, чтобы сделать обучение личным и увлекательным для учащихся. Технологии VR и AR помогают создавать персонализированные пути обучения для каждого учащегося. Они позволяют ученику выбирать адаптированные для него способы при изучении определенной темы или выполнении упражнений. Индивидуальные программы, организованные с помощью виртуальных моделей и практик, помогают учащимся развивать критическое мышление, умение задавать вопросы и оценивать обучение. Технологии VR и AR позволяют студентам осваивать свои собственные траектории обучения. Учащийся может высказывать собственную критику, свои мысли и идеи, и это обеспечивает его усвоение и развитие. Технологии VR и AR могут научить студентов сотрудничать с другими студентами, делиться своими знаниями и помогать друг другу. Эти технологии позволяют каждому студенту учиться индивидуально и делают процесс обучения уникальным и личным. Это создает большие возможности для студентов, чтобы сделать обучение более интересным и экспериментальным.

Ключевые слова: Виртуальная реальность (VR), Дополненная реальность (AR), индивидуальная программа, работа в команде, мониторинг, виртуальное образование, дистанционное обучение, виртуальная лаборатория.

Kirish. Zamonaviy turmush tarzida axborot, hisoblash tizimlari va texnologiyalarining alohida o'rni bor. Kengaytirilgan reallik, qisqartirilgan AR – real dunyo va foydalanuvchi ko'rayotgan hududga "kiritilgan" qo'shimcha ma'lumotlarning birikmasidir. Atrof-muhit ta'siri vizual, eshitish, ko'rish, somatosensor va hid bilish retseptorlari orqali kuchayadi [1]. Masalan, Agar shaharni va tarixiy markazda joylashgan markaziy ko'chani oladigan bo'lsangiz, mobil qurilma kameralarini diqqatga sazovor joylarga qaratadi va ekran binoning 100 yil avval qanday ko'rinishini ko'rsatadi. Mana shu tarzda biz kengaytirilgan haqiqatga sho'ng'ib ketamiz [2]. VR odatda. interaktiv kompyuter simulyatsiyasi sifatida ta'riflanadi. Bir yoki bir nechta sezgilar orqali foydalanuvchining fikr-mulohazalarini almashtirish yoki oshirish uchun foydalanuvchi pozitsiyasi va harakatlardan foydalanadigan texnologiya, shu bilan foydalanuvchiga kognitiv immersiv tajriba (virtual dunyo tajribasi) beradi [3].

Inson miyasidagi neyronlar virtual elementlarga haqiqiy dunyo elementlariga javob bergani kabi javob beradi. Shuning uchun inson virtual muhitni idrok etadi va virtual olam ichra sodir bo'layotgan voqealarga haqiqatda sodir bo'layotgan voqealar singari munosabatda bo'ladi.

Virtual ta'lim deganda, uning asosiy subyektlari o'qituvchi- o'quvchi orasidagi bevosita ta'lim olish va berish paytidagi o'zaro hamjihatligiga qurilgan jarayon va uning natijalari tushuniladi. Virtual ta'lim makonini ta'limning asosiy obyektlari bilan uning subyektlari sanaladigan o'quvchi-o'qituvchining aloqalarisiz tasavvur qilish mumkin emas. Boshqacha qilib aytganda, ta'limdagi virtuallik muhiti sinf xonalari, ulardagi jihozlar, o'quv qo'llanmalari yoki o'qitishning texnik vositalari bilan emas, balki aynan ta'lim jarayonida ishtirok etadigan obyekt va subyektlarning hamjihatligi orqaligina vujudga keltiriladi. Ta'kidlash joizki, dasturlarda ba'zi o'rinlarda o'quv materiallarini o'quvchilarning real o'zlashtirish darajasi, ta'lim subyektlarining o'zaro munosabatlari yetarli darajada inobatga olinmasdan, taqdim etilish hollari kuzatiladi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Masofaviy ta'lim tizimlarini tashkil etishda Virtual Realitiya (VR) va Augmented Realitiya (AR) texnologiyalari afzalliklarini o'rganish uchun quyidagi ta'dqiqot ob'ektlaridan va metodlari foydalanishingiz mumkin: Ta'limning tasnifi va dasturlash: Virtual haqiqiyat va augmentatsiya texnologiyalari foydalanishga mo'ljallangan ta'lim dasturlarini tuzilishini o'rganish. Bu, har bir ta'lim modulining, dars va mashg'ulotlarining qanday ko'rsatilishi va amaliyoti haqida o'rganishga imkon beradi. O'qituvchilar va o'quvchilar bilan muloqot: VR va AR texnologiyalari orqali o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasidagi muloqotlar va ta'lim jarayonini o'rganish. Bu, ularning tajribalarini, qiyinchiliklarini va foydalangan texnologiyalardan olingan ta'sirini o'rganish uchun yaxshi imkoniyat yaratadi. Qo'llanmalar va dasturlar: VR va AR uchun mahsulotlarni o'rganish, ularga doir qo'llanmalar va dasturlar orqali, ularning qanday qilib ta'lim tizimini rivojlantirishga yordam bera olishingiz mumkin. O'quv dasturlarini yaratish va rivojlantirish: O'quvchilar uchun maqbul va ta'limning maqsadlariga mos keladigan virtual va augmentatsiya dasturlarini yaratish va rivojlantirish uchun ta'dqiqotlar o'tkazish.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Masofaviy ta'lim tizimini tashkil etishda virtual borliq(VR) va to'ldirilgan borliq(AR) texnologiyalari, o'quvchilar va o'qituvchilar uchun ta'lim tajribasini o'zgartirishda yangi imkoniyatlar yaratishda muhim rol o'ynaydi. Bu maqolada, VR va AR texnologiyalarining masofaviy ta'limda foydalanishining afzalliklarini ta'kidlash va bu texnologiyalarni qo'llashning muhimligini izohlaydi. Virtual laboratoriyalar ta'limdagi laboratoriya mashg'ulotlarni yoritib berishga ximat qiladi hamda o'quvchilarga o'z ta'limini yanada chuqurroq va qiziqarli tarzda o'rganishga yordam beradi. Bu o'quvchilarni o'zlari bajarayotgan sohaga oid ishlarni bir qismidek his qilishlariga imkon beruvchi simulyator dastur taqdim etish orqali tajribaga asoslangan o'rganishni ta'minlaydi, bu dasturlar o'quvchilarga real jarayon muhitini ta'minlab beradi bu esa o'quvchilarga malaka va ko'nikmalarni oshiradi. Virtual texnologiyalar orqali laboratoriya mashg'ulotlarni o'rganish, talabalar jarayonlarni qanday bo'lsa, shunday ko'rishlari va onglarida uzoq davom etadigan xotiralarni yaratishlari mumkin, bu ularga o'rganganlarini, ularni boshdan kechirish orqali eslashda davom etishlariga imkon beradi.

Ta'limda virtual texnologiyani qo'llashning asosiy maqsadlari: Virtuallashgan sinfida mavzuni yoritish maqsadida yanada qiziqarli va jamaoviy bajarish uchun imkoniyatlar yaratilgan, bu talabalarning faolligini oshirishga yordam beradi. Virtual xonalar qanchalik interaktiv va jamaoviy bo'lsa, ishtirokchilarning o'rganishga qiziqishi shunchalik ko'p bo'ladi. Nazariyani o'qish va o'rganishning an'anaviy usullari barcha talabalarni qiziktirmasligi mumkin, ammo virtual haqiqatni o'rnatish keng qamrovli va qiziqarli bo'lib, unda talabalar narsalarni tomosha qilish va ular bilan bog'lanish orqali osongina va sodda tarzda o'rganishlari mumkin, ular 3D o'lchovli tasvirlarni ko'rishlari mumkin va ta'limdagi narsalarning interneti kabi boshqa texnologiyalar yordamida uni texnologik jihatdan ilg'or va qiziqarli qilish mumkin[4].

1-rasm. Virtual ta'lim.

Virtual ta'lim muhiti. Virtual ta'lim sohasi-tashqi dunyoga keng tarqalib, hissiy, intellektual va intellektual qobiliyatini ishlatadigan o'quvchining faoliyati orqali o'zining tashqi sohalarini kashf eta oladigan makondir.

Virtual o'quv muhiti: Bu o'quv jarayonining barcha ishtirokchilari tomonidan ta'lim maqsadlarida tashkil etilgan va foydalaniladigan mahalliy, korporativ va global kompyuter tarmoqlarining axborot mazmuni va kommunikativ imkoniyatlarini o'z ichiga oladi; O'quv jarayonining barcha ishtirokchilarini samarali muloqot qilish uchun yaratilgan va ishlab chiqilgan; Ta'lim olishning an'anaviy usullaridan farqli o'laroq, ta'lim kommunikatsiyaning tabiati, bilvosita, ham uzoq, ham an'anaviy tarzda "ko'zdan-ko'zga" olib boriladi.

Virtual ta'lim muhiti tezkor o'sib borayotgan, ko'p bosqichli va ko'p funktsional tizimni birlashtiradi: 1) asinxron individual ta'limning ochiq modeli doirasida o'quv jarayonida ishtirokchilarning o'zaro aloqalariga xos innovatsion va an'anaviy texnologiyalar; 2) axborot resurslari: ma'lumotlar bazalari va ma'lumotlar, kutubxonalar, elektron o'quv materiallari; 3) zamonaviy dasturiy ta'minot: dasturiy ta'minot kabinalari, elektron aloqa.

Virtual ta'lim texnologiyalarini loyihalashtirishdan asosiy maqsad talabalarining bor etiborini o'quv jarayoniga qaratish, o'quv didaktik vositalarini va obektlarini virtual ta'lim modellari bilan birga yaqqol namoyon qilish, shu asnosida eslab qolishni yanada yengillashtirish, faol tushunishni, o'quv jarayoniga oddiy kitob o'rniga insonlarni hissiy xotirasini kuchaytiruvchi kompyuter vositalarini ishlatishdan iborat. Shuning uchun virtual ta'limni loyihalashtirishda, ilmiy jihatdan asoslangan talablar va bosqichlariga tayanish zarur[5].

Virtual ta'lim muhiti vazifalari. Ma'lumot va trening (turli xil ta'lim ma'lumotlarining shakllarida taqdim etilgan); Aloqa (o'quv jarayoni ishtirokchilari bilan muloqotda bo'ladi); Nazorat va ma'muriy (bilim, ko'nikma va boshqaruv darajasini nazorat qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar ko'rilmoqda).

Virtual ta'lim muhitida informatika va axborot texnologiyalari fani o'qituvchisining o'zni quyidagilardan iborat: informatika va axborot texnologiyalari fani o'quv jarayonining tashkilotchisi, bilim oluvchisi va o'quvchilarning ijodiy faoliyatini baholaydi, innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda virtual o'qitish muhitida o'qitish ishlarini olib boradi. Maslahatchi, trening va postdan keyin o'qitish jarayonida professional pedagogik yordamni tashkil etishi zarur[6].

Masofaviy ta'limda virtual borliq (VR) va to'ldirilgan borliq (AR) texnologiyalari afzalliklari. Masofaviy ta'limni Virtual Borliq (VR) va To'ldirilgan Borliq (AR) texnologiyalari yordamida tashkil etish, o'quv jarayonini yanada murakkab, qiziqarli va o'rganuvchiga yoqimli qilishga imkon berish bilan bir qatorda o'quvchilar va o'qituvchilar uchun yangi va zamonaviy ta'lim tajribasi yaratishda muhim rol o'ynaydi. Bu texnologiyalar, ta'lim usullarini modernizatsiya qilish, o'quvchilarning tushunchalarini mustahkamlash va ta'lim jarayonini yanada sodda va qiziqarli qilishda bir necha afzalliklarni keltirib o'tish mumkin: 1. O'quvchilar uchun realistik va interaktiv ta'lim tajribasi: VR va AR texnologiyalari, o'quvchilarga ma'lum bir mavzuni realistik tarzda ko'rmalariga va uni o'rganishlariga imkoniyat beradi. Bu texnologiyalar orqali o'quvchilar 3D modellarni ko'rish, virtual laboratoriyalarda ishlash, ilmiy sayohatlar qilish va interaktiv darsliklarda qatnashishlari mumkin. Bu, o'quvchilarni qiziqarliroq va o'rganishlari uchun ilg'or tarzda motivatsiya beradigan ta'lim uslubini yaratishda yordam beradi. 2. Tanlov va Iqtisodiylik: VR va AR, o'quvchilarni o'rganish uchun shaxsiy, ilmiy va iqtisodiy o'rinlarga tayyorlashda iqtisodiy vaqt va resurslardan xilma-xil foydalanish imkoniyatini yaratadi. Virtual laboratoriyalar, virtual sayohatlar va boshqa virtual ta'lim vositalari orqali o'quvchilar ma'lum bir sohada amaliyot qilish, orqali bilimlarini mustahkamlash va mahoratni oshirishlari mumkin. 3. Global hamkorlik va jamoat birligi: VR va AR texnologiyalari o'quvchilarga global ta'lim tajribasi olish imkoniyatini beradi. Virtual sayohatlar, global hamkorlik loyihalari, boshqa tillarni o'rganish va boshqa mamlakatlar bilan tanishish orqali o'quvchilar o'zlarini dunyo miqyosida tanitishlari va global jamiyatda qatnashishlari uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. 4. O'quvchilarning kreativligini oshirish: VR va AR, o'quvchilarning kreativlik va innovatsion muxofaza olishlari uchun ham muhimdir. Virtual suhbatlar, san'at dasturlari va boshqa ma'ruzalar orqali o'quvchilar o'z fikr va ishlarini boshqalarga taqdim etishlari, tahlil qilishlari va bir-birlari bilan fikr almashishlari uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. 5. O'qituvchilar uchun professional rivojlanish: VR va AR, o'qituvchilarga o'z o'quvchilarini yangi va innovatsion usullar bilan o'qitish imkoniyatini beradi. Virtual darsliklar, o'quvchilarning fikrini jalb qilish va ta'limni yanada sodda qilish uchun o'qituvchilarga interaktiv vositalar taqdim qiladi. 6. O'quvchilar uchun mukammallashtirish: VR va AR texnologiyalari, o'quvchilarning o'zlariga mos ravishda ta'lim olishlari uchun taqdim etilgan tajribani mukammallashtirishga yordam beradi. O'quvchilar o'z o'qish joylarini tanlash, o'qish tezligini o'zlashtirish va shaxsiy o'qish rejasini belgilash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bu texnologiyalar bilan masofaviy ta'limda yangi imkoniyatlar paydo bo'lishi, o'quvchilar va o'qituvchilar uchun o'rganishni yanada qiziqarli va samarali qiladi. Bu esa, global ta'limni rivojlantirish, tanlov va tayyorlashni mustahkamlash, kreativlikni oshirish, hamkorlik va jamaat birligini kuchaytirish uchun ajoyib bir vosita sifatida xizmat qiladi.

Masofaviy ta'limni tashkil etish. Quyidagi bosqichlar, VR va AR texnologiyalari orqali masofaviy ta'limni tashkil etish uchun muhim bo'lgan elementlarni ta'kidlaydi:

- 1 Texnologiyalarni o'rganish va tashkil etish: O'qituvchilar va tashkilotlar, VR va AR texnologiyalarini o'rganish va ulardan qanday foydalanishlarini tushunishlari kerak. Bu texnologiyalarni o'rganish, ularni tashkil etishning muhim qadami bo'ladi.
- 2 Virtual o'qitish platformalarini ishlatish: VR va AR texnologiyalari uchun mahsus virtual o'qitish platformalari va dasturlar mavjud. Ular orqali, o'qituvchilar darslarni tuzish, ilmiy laboratoriyalarni yaratish, virtual ekskursiyalar tashkil etishadi mumkin.
- 3 Virtual laboratoriyalarni yaratish: VR texnologiyalari orqali, ilmiy laboratoriyalarni o'rganish uchun virtual modellar yaratish mumkin. Bu, talabalar uchun amaliyotlar olib borish va nazariy bilimlarni ilustatsiyalash uchun samarali bo'ladi.
- 4 AR darslar va ma'lumotlar: To'ldirilgan borliq texnologiyalari, o'qituvchilarga va talabalarga real dunyoda qo'llab-quvvatlash uchun ma'lumotlar ko'rsatishda ishlatilishi mumkin. Masofaviy ta'lim jarayonida, AR dan foydalanib, qo'llanma va darsliklarni yaxshi ko'rsatish va izohlash mumkin.
- 5 Ko'rsatuvchi texnologiyalardan foydalanish: Qo'llanuvchi texnologiyalar, qo'llanmalar, elektron xizmatlar va boshqa imkoniyatlar, masofaviy ta'limda o'rganuvchilarga yordam bera olish uchun samarali bo'lishi mumkin.
- 6 O'quv jarayonini individuallashtirish: VR va AR texnologiyalari, har bir talabaning o'rganish yo'li va tezligiga moslashtirilgan individual dasturlarni o'zi yaratish imkonini beradi. Bu, har bir talabaning o'ziga xos o'rganish usullarida rivojlanishi va o'zlashtirilishi imkonini yaratadi.
- 7 Jamoaviy ishlash: VR texnologiyalari orqali, talabalar boshqa o'quvchilar bilan hamkorlik qilish, bir-biriga yordam bera olish va jamoaviy ishlash imkoniyatini yaratishda yordam beradi.
- 8 Monitoring va baholash: VR va AR texnologiyalari orqali o'rganish jarayonini baholash va monitoring qilish, talabalar yaxshi o'rganayotganlarini aniqlash, ularning muammolari va kuchaytirishlari bilan shug'ullanishini ta'minlash uchun muhimdir.

Bu texnologiyalar orqali tashkil etilgan masofaviy ta'lim, talabalarga samarali, innovatsion va qiziqarli o'rganish tajribasi taqdim etishda yordam beradi. O'rganuvchilar va o'qituvchilar bu texnologiyalardan foydalanish orqali o'quv jarayonini yanada sodda va osonlashtirishlari mumkin.

Xulosa. Virtual borliq (VR) va to'ldirilgan borliq (AR) texnologiyalari, ta'lim sohasida katta imkoniyatlarni yaratishda va o'rganish jarayonini yanada samarali qilishda keng qo'llaniladi. Ular, har bir talabaning shaxsiy o'rganish yo'li va tezligiga moslashtirilgan individual dasturlarni o'zi yaratish imkonini beradi. Bu, o'quvchilarning o'rganishni shaxsiy va qiziqarli qilishda katta o'rin egallaydi. VR va AR texnologiyalari foydalanilishining afzalliklari: Har bir talaba o'z o'rganish yo'liga moslashtirilgan o'quv dasturini o'zi yaratishi imkoniyati mavjud. O'quvchilar, boshqa o'quvchilar bilan jamoaviy o'ynash, ko'rsatuvlar tashkil etish, va virtual konferensiyalarda ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'lishadi. VR texnologiyalari orqali o'quvchilar, amaliyotlarni bajarish, ilmiy laboratoriyalarni o'rganish, va virtual modellar yaratish imkoniyatlaridan foydalanishi imkoniyatlarga ega bo'lishadi. O'qituvchilar, VR va AR texnologiyalari orqali o'quvchilarning o'rganish darajasini monitoring qilish va boshqa o'quvchilar bilan hamkorlikda ishlashlarini baholash imkoniyatiga ega bo'lishadi. VR va AR, o'quvchilarning ilmiy jamoalarda ishtirok etishlari, yangi ma'lumotlar bilan tanishishlari va harakatlanishlari uchun moslashtirilgan yordam beradi. O'qituvchilar, o'quvchilarga real va doimiy feedback berish orqali ularni xato qilishlari, muammolarini yechish va o'rganishlarini kuchaytirishlari uchun imkoniyatlar yaratadi. Bu texnologiyalar, ta'lim jarayonini yanada interaktiv va shaxsiy qilish, talabalar o'zlarining mahoratlari va hujjatlari bo'yicha fikr almashish va o'zlarini mustahkamlaydigan bir muhit yaratishda katta o'rin egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Balog C. Pribeanu D. Iordache, "Augmented reality in schools: Preliminary evaluation results from a summer school," International Journal of Social Sciences, 2nd ed., vol.3, pp. 163–166 betlar, 2007-yil Avgust.
2. M. Kesim Y. Ozarslan. Augmented Reality in Education: Current Technologies and the Potential for Education vol A810, 297–302 betlar, 2012-yil Dekabr.

3. Sherman R. William B. Craig, "Understanding Virtual Reality: Interface, Application, and Design", Cambridge, 2018, 36-49 betlar.

4. O'ng'arov D., Qilichev S. ., & Taniberdiyev, A. (2023). TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDA VIRTUAL TEXNOLOGIYALAR O'RNI VA AHAMIYATI. *Евразийский журнал технологий и инноваций*, 1(5 Part 2), 158–161. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/ejti/article/view/15716>

5. Hasanov U. UMUMKASBIY FANLARNI O'QITISHDA VIRTUAL TA'LIM TEXNOLOGIYALARINING O'RNI. *Innovations in technology and science education*. Volume 2 ISSUE 8. ISSN 2181-371X. 43-44-bet.

6. Mo'minov E. (2023). VIRTUAL TA'LIM VOSITALARIDAN FOYDALANIB VIRTUAL TALIM MUHITINI YARATISH. *Евразийский журнал технологий и инноваций*, 1(5 Part 2), 131–136. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/ejti/article/view/15566>

Muallif:

Tagayev Qoldibek Koldorbek o'g'li – Yangi asr universiteti o'qituvchisi, **Email:** t.qaldibek97@gmail.com

УДК: 378:53:371.3

THE ROLE OF SOLVING PROBLEMS IN THE FORMATION OF STUDENTS' THINKING ABILITY

TALABALARNING FIKRLASH QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISHDA SIFAT MASALALARNING O'RNI

РОЛЬ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ В ФОРМИРОВАНИИ МЫСЛИТЕЛЬНОЙ СПОСОБНОСТИ СТУДЕНТОВ

Ganiyev Abror Sattarovich¹, Karimov Yusuf Narzullayevich²

¹Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalar universiteti, Toshkent 100084, Amir Temur shox ko'chasi 108 uy

²Jizzax Politehnika instituti, Jizzax viloyati, Jizzax 130100., Islom Karimov ko'chasi 4 uy.

E-mail: ganiyev@tuit.uz, karimovjizpi@gmail.com

Abstract. This article shows the importance of solving problems in physics in the development of students' thinking, and also provides recommendations for solving problems of various complexities. It was shown that solving problems in physics is of current importance in the development of students' thinking abilities, as well as in consolidating the material being studied and mastering the physical essence of the problem being studied. The high-quality organization of practical exercises in physics lessons and their solutions are important.

Key words: physics, simple problem, complex problem, reasoning, heuristic method, graphical method, experimental method, problem solving.

Аннотация. В данной статье показана значимость решений задач по физике в развитии мышления учащихся, а также даны рекомендации по решению задач различных сложностей. Было показано, что решение задач по физике имеет актуальное значение в развитии мыслительных способностей студентов, а также в закреплении изучаемого материала и усвоении физической сущности изучаемой проблемы. Важное значение имеет качественная организация практических занятий на уроках физики и их пути решения.

Ключевые слова: физика, простая задача, сложная задача, рассуждение, эвристический метод, графический метод, экспериментальный метод, решение задач.

Kirish. Bugungi kunda oliy ta'limning muhim vazifasi - tayyorlov yo'nalishlari bo'yicha mustaqil fikrlovchi yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashdir. Buning uchun talaba universitetdagi fundamental fanlarni o'zlashtirishda egallagan mantiqiy va ilmiy tafakkur ko'nikmalarini ishlab chiqarishdagi faoliyat turlariga o'tkazishi zarur. Zamonaviy oliy ta'limda amaliy mashg'ulotlar o'quv jarayonini tashkil etish shakllaridan biri hisoblanadi. Amaliy mashg'ulotlar barcha yo'nalishlar bo'yicha o'quv dasturlarining zaruriy tarkibiy qismidir. Masalalar yechish darsini to'g'ri tashkil etish, kerakli o'quv va uslubiy qo'llanmalardan to'g'ri foydalanish darslarning samaradorligini oshishiga olib kelishi mumkin.

Tadqiqot obekti va qo'llanilgan metodlar

Biz ushbu ishda Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti fizika kafedrasidan ishlab chiqilgan va samarali foydalanib kelinayotgan fizika faning amaliy mashg'ulotlari darsini tashkillashtirishning va ushbu darslarda sifatga oid masalalar yechishning bir nechta uslubiy yondashuvlarni taklif qilganmiz. Amaliy mashg'ulotlarini o'tkazishning ushbu yondashuvlari umumiy ma'noda nafaqat fizika kursini, balki boshqa fanlarni, shu jumladan maxsus fanlarni ham o'rganishda qo'llanilishi mumkin. Bizning tahliliy ishimiz metodologiyasi masalalar yechish darsini amalga oshirish jarayonini tushunishda ilmiy adabiyot ma'lumotlaridan foydalanish bo'yicha shaxsiy tajribani deduktiv umumlashtirish va talabalarni o'qitishda sifatga oid masalalar foydalanishni tahlil qilganmiz. Ilmiy adabiyotlarni tahlili shuni ko'rsatdiki texnika faning asosi bo'lgan fizika o'qitishni takomillashtirish zamonaviy muxandislik ta'limining dolzarb muammosi biri bo'lib hisoblanadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Fizika texnik ta'lim yo'nalishidagi maxsus fanlarning rivojlanishi uchun asos yaratadi, shuning uchun har qanday turdagi zamonaviy muhandisni tayyorlashda uning alohida roli shubhasiz kattadir. Ma'ruza, laboratoriya va amaliy

mashg'ulotlari – fizika o'qitishning yillar davomida isbotlangan samarali metodidir va bu ta'lim tizimida hozirgi sharoitida ham saqlanishi kerak. Ma'ruza mashg'ulotlarida talaba nazariy savollar bilan tanishadi, laboratoriya mashg'ulotlarida nazariyada olingan bilimlar qo'llaydi, shuningdek, fizik o'lchashlarni amalga oshirish, natijalarni qayta ishlash va taqdim etishda amaliy ko'nikma va malakalar shakllanadi, amaliy mashg'ulotlarda o'qituvchi va talabalar o'rtasida suhbat o'tkazish orqali mavzuga oid masalalarga yechim topiladi [1-3]. Nazariy olgan bilimlarni mustahkamlash uchun fizikadan masalalar yechish darsi muhimdir. Chunki amaliy mashg'ulotlarni to'g'ri tashkil etish kasbiy ko'nikmalar (elektr zanjirlarining loyihalarini ishlab chiqish va hisoblash, elektr o'lchash asboblari yordamida fizikaviy kattaliklarni o'lchash, natijalarni to'g'ri qayt etish texnikasi va boshqalar) juda oson rivojlanadi. Amaliy mashg'ulotlari tugallangandan so'ng o'quv materialini o'zlashtirish ko'rsatkichi sezilarli darajada o'sadi. Bu talabaga o'rganilayotgan hodisaning mohiyatini tushunishga, uni chuqurroq anglashiga va eslab qolishiga keng imkon beradi [4].

Amaliy mashg'ulot darslarida talabalarining bilim, ko'nikma va malakasini shakllantirish, ularni universitetning _older kurslardagi mutaxassis fanlarni o'zlashtirish uchun zarur bilimlarni berish, kasbiy faoliyatida kerakli tajribaga ega kadrlarni tayyorlash professor-o'qituvchidan qo'shimcha kuch talab qiladigan jarayondir. Biz bu jarayonni amalga oshirish uchun maxsus fanlar (elektrotexnika va elektr zanjirlar nazariyasi kabi fanlar)ni o'zlashtirishda fizikaning o'rni haqida misollar keltiramiz. Biz talabalarga amaliy mashg'ulotlar darsida yoki boshqa o'quv ishlarini bajarishda kelajakdagi kasbiy faoliyat uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishidan tashqari bu ishlarni zavq bilan bajarish imkoniyatini yaratib berishimiz kerak[5-8].

Fizik qonun-qoidalarni o'rganish orqali tabiatdagi va texnikadagi jarayonlarning fizik asosini tushunib yetishi kerak. Bu esa talabalarining ilmiy dunyoqarashi, mantiqiy fikrlashi va qobiliyatini yanada rivojlantirishni talab qiladi. Fizik masalalar berilishi va yechilish usullariga qarab bir qancha turlarga bo'linadi. Sifat masalalarining rasmiy bilimlarni tekshirishdan farqi shundaki, unda savollarga darslik va o'quv qo'llanmalarda tugallangan shaklda javoblar bo'lmaydi. Talaba o'zining fizikada egallagan bilimlariga asoslangan holda, masala shartida berilgan faktlarni umumlashtirib, qo'yilgan savolga javob beradi. Odatda sifat masalalardan o'rganilgan materialni mustahkamlash vositasi sifatida foydalaniladi. Talabalarining sifat masalalarni muvaffaqiyatli yecha olishlari ular mavzuga doir bilimlarni yuzaki emas, balki chuqur egallaganligini ko'rsatadi. Sifat masalalar talabalarining fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi [9].

Sifat masalalar tarkib, mazmun va murakkablik jihatidan juda turlichadir. Sifat masalalarni yechishda, induksiya va deduksiya metodlariga asoslangan holda mantiqiy xulosalar chiqariladi. Bunday masalalarni yechishda tahlil va sintez o'zaro juda jips bog'liq bo'lib, ularni ba'zan ajratib bo'lmaydi, ya'ni faqat analitik-sintetik usulda talqin qilish mumkin. Sifat masalalar ikkita asosiy guruhga bo'linadi: 1. Oddiy sifat masalalari (ularni savol-masalalar deb ham ataladi), ularni yechish odatda fizikaning bitta qonunga asoslanadi. Bunda mantiqiy fikrlash ketma-ketligi nisbatan oddiy. Odatda bunday masalalar og'zaki ravishda hal etiladi. Talabalarda sifat masalalarni yechishda ongli yondashish ko'nikmasini shakllantirish uchun, biz talabalar bilan ishlashning aniq tizimiga va puxta o'ylangan ta'lim usuliga tayanishimiz kerak. Masalalarni to'g'ri tanlash ham muhim ahamiyatga ega.

Bizga ma'lumki bir necha oddiy sifat masalalarning kombinatsiyasidan iborat bo'lgan murakkab sifat masalalari ham uchrab turadi. Ularning yechimini _older_ uchun murakkab sxemalar tuzish hamda fizikadagi bir nechta qonunlarni tahlil qilish kerak bo'ladi. Sifat masalalarni yechish fizikani o'qitish jarayonida nazariya va amaliyot birligini didaktik prinsipni amalga oshirishga yordam beradi. Xususan, eksperimental masalalarni qo'llash talabalarining fizikadagi asbob, maket, qurilma va modellar bilan ishlash ko'nikma va malakalarini rivojlantiradi. Ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan sifat masalalar talabalarini texnika bilan tanishtiradi, dunyoqarashini kengaytiradi hamda talabalarini amaliy faoliyatga tayyorlash usullaridan biri. Demak fizikaga oid sifat masalalar yechish politexnik ta'limning muhim usullaridan biridir. Ular, shuningdek, fizikadagi nazariyalarni chuqurroq tushunishga, fizikadagi tasavvurlarning to'g'ri shakllanishiga yordam beradi. Sifat masalalarni yechish jarayonida talabalarining kuzatuvchanlik qobiliyati va kundalik hayotda, tabiatda, texnikada fizikadagi hodisalarni farqlash ko'nikmalari shakllanadi hamda bilimdonligi, ijodkorligi, tashabbuskorligi va ijodiy fantaziyasi rivojlanadi. Talaba sifat masalalarni yechishi uchun bo'layotgan jarayonni to'g'ri tasavvur etishi, ya'ni undagi o'zgarishlar mohiyatini tushunishi va ifodalay olishi, hodisalar o'rtasidagi o'zaro bog'lanishni ochib bera olishi, fizika qonunlarga asoslangan holda jarayonlarini oldindan ko'ra olishi zarur. Sifat masalalar yechish o'qituvchiga talabaning nazariy bilimini va o'rganilayotgan materialni tushunish darajasini aniqlab olish imkonini beradi. Sifat masalalarining ya'na bir jihati shundaki, talabalar orasida katta qiziqish uyg'otadi va ularni darsda doimiy ravishda e'tiborli bo'lishga chorlaydi, o'qituvchiga esa darsni jonlantirishga, talabalarining fikrlash qobiliyatini faollashtirishga hamda materialni bayon etish usullarini ko'paytirishiga yordam beradi. Shundan kelib chiqib, sifat masalalar yechish ta'lim berishning samarali usullaridan biri deyish mumkin. Sifat masalalarining metodik jihatdan qiymati, ayniqsa, fizikadan formulalarini bo'lmagan holda, hodisalar faqat sifat jihatdan qaraladigan bo'limlarni o'rganishda yaqqol namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari sifat masalalarining roli auditoriyadan tashqari ishlarda juda kattadir (xususan, fizika to'garaklari, qiziqarli fizika kechalari, olimpiadalar, konkurslar, KVNlar va boshqalarda). Talabalar abstraktlikka asoslangan tushunchalarga nisbatan ko'rgazmali konkret misollarga asoslangan tushunchalarni yaxshiroq o'zlashtiradilar. Talabalar miqdoriy masalalarga nisbatan ularga yaxshi tanish bo'lgan konkret narsalar bilan bog'liq bo'lgan sifat masalalarni oson

qabul qilishadi va ularni qiziqish bilan yechishadi. Xulosa qilib aytish mumkinki, texnika ta'lim yo'nalishlarida fizika o'qitishda miqdoriy masalalarga nisbatan sifat masalalar katta rol o'ynaydi. Sifat masalani yechish uchun zarur bo'lgan xususiyatlardan asosiysi, talabaniing fizik nuqtayi nazaridan fikrlay olishidir. Talaba jismlar va ularda sodir bo'lgan jarayonlarning mohiyatini tushunish va ifodalash, hodisalarning o'zaro bog'liqligini ochib berish, fizika qonunlari asosida hodisaning kechishini oldindan ko'ra olishi kerak. Sifat masalalarni yechish uch bosqichni o'z ichiga oladi: – masalaning shartini o'qish, barcha tushunchalarni aniqlash; – masalani tahlil qilish, fizik hodisalarni aniqlashtirish, sxema yoki chizmani chizish (agar zarur bo'lsa); – olingan javobni uning fizik ma'nosini, masala sharti va reallikka muvofiqligi nuqtayi nazaridan tahlil qilish [10].

Fizika o'qitish jarayonida sifat masalalar yechishning evristik usulining quyidagi shakllari mavjud: – professor-o'qituvchi tomonidan savol o'rta tashlanadi va unga talabalar javob berishadi; – savol-javob shaklida savolni ham javobni ham talabalarning o'zlari berishadi. Bunda savolning yechimi, odatda, yozma ravishda beriladi; – hikoya shaklida talabalarning o'z oldiga qo'ygan savollarga bergan javoblari tahlil etiladi. Bunda javob o'zaro mantiqiy va fizik jihatdan bog'langan tezis shaklida beriladi. Sifat masalalar yechishning grafik usulida qo'yilgan savolga javob funksiyalar grafiklari, chizmalar, sxemalar, rasmlar va fotografiyalarni o'rganishga asoslangan holda beriladi. Bu usulning afzalligi, uning ko'rgazmaliligi va aniqligidir. U talabalarning funksional fikrlashini rivojlantiradi, ularni aniqlikka va tartibliqlikka o'rgatadi. Ayniqsa, hodisalar va jarayonlar rivojlanishining ma'lum bosqichlarini ifodalovchi rasmlar ketma-ketligi berilgan hollarda bu usul juda qulaydir. Bu albatta, talabalarning fizik va mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiruvchi diskussiyaga olib keladi. Bu esa ijobiy holdir.

Xulosa. Mamlakatimizga bugungi kunda zarur bo'lgan, ijodiy fikrlashchi, har bir muammoni hal etishda ijodiy yondashadigan kadrlarni, ya'ni to'liq ma'nodagi yetuk mutaxassislarni tayyorlash mumkin. Texnika ta'lim yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan adabiyotlarda sifat masalalar kamroq uchraydi. Bu holat chet el adabiyotlarida ham kuzatiladi, endilikda ular sonini oshirish maqsadga muvofiq, chunki yuqorida ta'kidlaganimizdek, ta'lim oluvchilarning sifat masalalarni muvaffaqiyatli yecha olishi, fanning chuqur o'zlashtirilganligini ko'rsatadi. Shuning uchun sifat masalalar yechish ta'lim berishning samarali usullaridan biri sifatida muhim ahamiyatga ega. Fizikadan sifat masalalar yechish ta'limning barcha bosqichlarida o'rganilishi dolzarb ahamiyat kasb etib, talabalarning fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, o'rganilgan materiallarni mustahkamlash, o'rganilayotgan muammoning fizik mohiyatini qay darajada o'zlashtirganligini aniqlashga katta imkoniyat yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Э.З.Имамов, Х.Н.Каримов, С.С.Халилов, А.Э.Имамов. // Будущее за обучением с активным процессом самообразования студентов. // "Science and innovation" international scientific journal. 2022. № 5. -С. 479-482. (https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=i5SoNTcAAAAJ&citation_for_view=i5SoNTcAAAAJ:YOWf2qJgpHMC)
2. B.B.Turdiyulov, O'S.Nazirov, Yu.N.Karimov. // Atom va molekularlarning yorug'likni yutishi va nurlanishi // UIF = 8.1 | SJIF = 5.685. 2022. –С. 1252-1258. (https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=HF_xJoAAAAJ&citation_for_view=HF_xJoAAAAJ:u5HHmVD_uO8C)
3. Э.З. Имамов, Х.Н.Каримов, А.Э.Имамов. // Янги Ўзбекистонда қайта тикланувчи энергия манбаларини жорий этиш билан боғлиқ муаммолар. // "Science and innovation" international scientific journal. 2022. № 3. -С. 367-372. (<https://cyberleninka.ru/article/n/yangi-zbekistonda-ayta-tiklanuvchi-energiya-manbalarini-zhoriy-etish-bilan-bo-li-muammolar>)
4. X.N.Karimov. //Fizika fanini o'qitishda virtual laboratoriya ishidan foydalanish.// "Yosh olimlar, doktorantlar va tadqiqotchilarning onlayn ilmiy-forumi" materiallar to'plami. –P. 102-104 (<https://fer-teach.uz/index.php/epai/article/view/130>).
5. X.N.Karimov, A.E.Imamov, E.Z.Imamov. // Development of creative thinking in higher education.// "Science and innovation" international scientific journal. 2023. №3. -С. 359-361. (<http://scientists.uz/view.php?id=3836>)
6. X.Sh.Asadova, Yu.N.Karimov. // Effective organization of the educational process based on new modern technologies. // "Science and innovation" international scientific journal. Volume 1 Issue 7. 2022. -S. 230-233. (<https://cyberleninka.ru/article/n/yangi-zamonoviy-tehnologiyalar-asosida-uv-zharayonini-samarali-tashkil-etish>).
7. Kh.N.Karimov. // Methods of self-education in teaching students physics using ict-information and computer technologies. // "Galaxy international Interdisciplinary Research Journal", 11(2), -С. 471–475. (<https://giirj.com/index.php/giirj/article/view/4889>).
8. X.N.Karimov, M.M.Asfandiyorov, M.A.Axmudov. // Zamonaviy yondashuvlar asosida fizika o'qitishni rivojlantirish.// "Yosh olimlar, doktorantlar va tadqiqotchilarning onlayn ilmiy-forumi" materiallar to'plami. 2023. –P. 113-115. 9. E.Z.Imamov, Kh.N.Karimov, S.S.Xalilov, A.E.Imamov. // The future belongs to learning with an active process of self-education of students // "Science and innovation" international scientific journal. Volume 1 Issue 5. 2022. -С. 479-482. (<https://scientists.uz/view.php?id=1272>)
10. E.Z.Imamov, Kh.N.Karimov. // Kredit tizimi sharoitida fizika faning elektromagnitizm bo'limidan laboratoriya ishlarini tashkil etish muammolari va uning yechimlari // "Ta'lim va innovatsiia tadqiqotlari" jurnali. №12. 2022. –B. 154-158 (https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=i5SoNTcAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=i5SoNTcAAAAJ:9ZIFYXVOiuMC)

Mualliflar:

Ganiyev Abror Sattarovich – Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti dotsenti, fizika –matematika fanlari nomzodi.

Karimov Yusuf Narzullayevich – Jizzax politexnika instituti assistenti.

UDK 372.855

ENVIRONMENTAL EDUCATION AND ITS IMPORTANCE

EKOLOGIK TA'LIM VA UNING AHAMIYATI

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ

Djurayev Mansur Egamberdiyevich, Qurbonova Charos Toshmurod qizi

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: m-djurayev2023@gmail.com

Abstract. Environmental problems are global and affect all mankind. At the current stage of society's development, the issue of environmental education has particular specifics. The main reason for this is the general meaning of the general environment. In this regard, it is necessary to pay attention and pay attention to environmental education in a modern school from the first year of children. Ecological knowledge and culture are formed in a person from an early age. And in this regard, the ecological knowledge of young schoolchildren is great. Therefore, the main goal of the qualification work is to analyze the existing environmental education of young schoolchildren and to analyze the socio-pedagogical problems related to this topic. Nature conservation education is a system of education aimed at theoretical and practical mastering of nature conservation issues. Knowing the basics of general and special ecology is an element of culture necessary for every modern person. is to give knowledge about

Key words: Ecology, ecological education, environmental education, environment, preschool education, college, higher educational institution, pedagogy, society, educational programs.

Аннотация. Экологические проблемы глобальны и затрагивают все человечество. На современном этапе развития общества вопрос экологического образования имеет особую специфику. Основной причиной этого является общий смысл общей среды. В связи с этим необходимо обратить внимание и уделять внимание экологическому воспитанию в современной школе с первого года обучения детей. Экологические знания и культура формируются у человека с раннего возраста. И в этом плане экологические знания младших школьников велики. Поэтому основной целью квалификационной работы является анализ существующего экологического образования младших школьников и анализ социально-педагогических проблем, связанных с этой темой. Природоохранное образование – это система образования, направленная на теоретическое и практическое освоение вопросов охраны природы. Знание основ общей и специальной экологии является элементом культуры, необходимым каждому современному человеку.

Ключевые слова: Экология, экологическое образование, экологическое образование, окружающая среда, дошкольное образование, колледж, вуз, педагогика, общество, образовательные программы.

Kirish. Ekologik ta'lim - o'sib kelayotgan yosh avlodni umuman yer yuzi aholisini barqaror rivojlanishiga o'tishda eng muhim shart- sharoitlardan bin bo'lib hisoblanadi. Ekologik ta'limning mazmunini quyidagilar tashkil etishi mumkin: 1. Dunyoni hozirgi ekologik holat asosida unga munosabat bildirish; 2. Tabiatda barcha jonsiz va jonli tarkibini birlikda ekanligini fikrlay olish; 3. Atrof-muhitga munosabat va o'zini anglab yetish. Tabiatni tarkibiy qismi ekanligini tushunish; 4. Tabiatga nisbatan qadriyatlarni hurmat qilish; 5. Tirik organizmlarni har xil darajada o'rganish va izchillik metodini qo'llash; 6. Tirik organizmlar tizimi bir butunligini va o'zaro ekologik bog'lanishlarda ekanligi (moddalar aylanishi, energiya va axborot almashinuvlari). 7. Tabiiy jarayonlar va hodisalarning antropotsentrikdan biotsentrikga hamda politsentrik usulni qo'llash; 8. Tabiat va jamiyatdagi o'zaro birlik va qarama-qarshiliklarni anglash; 9. Ekologik tanglik, madaniyatning tangligi ekanligini anglash; 10. Ekologik madaniyat insonning umumiy madaniyatining tarkibiy qismi ekanligini anglash; 11. O'z faoliyatida ekologik va axloqiy normalarni to'g'ri keladigan usullarini anglash; 12. O'zi va boshqalar sog'lig'i uchun, atrof-muhit holatiga nisbatan ekologik javobgarlikni tarbiyalash; 13. Insoniyatning barqaror rivojlanish kontseptsiyasini, tabiat bilan jamiyatning evolyutsiyasi ekanligini tushunib etish; 14. Tabiat bilan jamiyatni uyg'unlashtirish, ijtimoiy zaruriy muammo ekanligini tushunish [1].

Ekologik tarbiya ekologik madaniyat singari: oila-bog'cha-maktab- o'rta maxsus o'quv yurti(yoki oliy o'quv yurti)- korxona - mahalla bo'g'inida shakllanib boradi. Albatta bu ketma-ketlik shartlidir, ammo ekologik tarbiyaning shakllanishida oilaning o'rni beqiyosdir. Ekologik tarbiyani farzand tug'ilgan kundan boshlamoq, vujudimizni quvvatlantirmoq, fikrimizni nurlantirmoq, axloqimizni go'zallashtirmoq, zehnimizni ravshanlantirmoq demakdir. Ekologik tarbiyani kim va qanday olib boradi? - degan savol paydo bo'ladi. Birinchi - tarbiya ota-ona zimmasidadir. Ikkinchi - bog'cha, maktab, oliy va o'rta maxsus kasb hunar kollejlari hamda oliy o'quv yurtlari mahallalarda amalga oshadi. Bola tarbiyasida u yashab turgan sharoit, muhit kishilarning faoliyati katta o'rin tutadi va bu sohada oila, maktab sharoiti ham katta e'tiborga molikdir. Ekologik tarbiya ham tarbiyaning, asosiy qismi bo'lib, bolaning axloqiga, xulq-atvoriga kuchli ta'sir qiladi va ota-onalar ularni murg'aklikdan boshlab tarbiya qilishga chaqiradi. Ekologik ta'lim- tarbiya va umumiy tarbiya bir-biri bilan bog'liq bir butun jarayondir [2].

Tadqiqot obekti va qo'llanilgan metodlar

Yoshlar bilan doimiy aloqada bo'lgan maktab o'qituvchisida ishlash, men atrof muhitga oid ta'lim va yosh talabalarni tarbiyalash muammosini hal qilishda yanada tubdan yondashuvning o'tkir zarurati bilan shug'ullanishim kerak. Ekologik ta'limning asosiy maqsadi: Bolaga tirik organizmlar o'rtasidagi atrof-muhit bilan bog'liqlik va jismoniy va ruhiy holatni boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish uchun bolaga yovvoyi tabiat qonunlari to'g'risida bilimlarini o'rganishni o'rgatish. Ta'lim va ma'rifiy vazifalar asta-sekin aniqlanadi: ekologik bilimlarni chuqurlashtirish va kengaytirish; ekologik faoliyat paytida maktab o'quvchilarining kognitiv, ijodiy, jamoat faoliyatini rivojlantirish, tabiatga boshlang'ich ekologik qobiliyat va ko'nikmalarni - xulq-atvor, konvertatsiyani o'rnatish, ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish.

Olingan natijalar va ularning tahlili

O'zbekistonda ekologik ta'lim amalda faqatgina oliy o'quv yurtlaridagina joriy qilingan. Biroq, unga ajratilgan arzimastigina soatlar mobaynida talabalarda ekologik dunyoqarashni shakllantirish va kerakli ko'nikmalarni singdirish ilojisiz. U ham ko'p hollarda boshqa fanlar tarkibiga tirkalgan bo'lib, u aksariyat hollarda tayanch mutaxassislikka ega bo'lmagan o'qituvchilarga yuklatilgan. Agar bugungi talablar ertaga iqtisodiyot, boshqaruv tashkilotlarida faoliyat olib borishlari va tegishli qarorlar qabul qilishda hal qiluvchi rol o'ynashlari nazarada tutilsa, uning samarasi ham oydek ravshan.[6]

Respublikamiz maktab, kollej va akademik litseylarida „Ekologiya“ ularning o'quv dasturlariga majburiy fan sifatida kiritilmagan. Demak, maktab, o'rta maxsus ta'lim muassasalarining barcha yo'nalishlarida, mutaxassis- rahbar xodimlarni malakasini oshirish va qayta tayyorlash markazlarida „Ekologiya“, „Tabiatni muhofaza qilish“ kabi fanlarni chuqur o'qitishni yo'lga qo'yish va takomillashtirishni zamonning ijtimoiy buyurtmasi, deb bilish lozim. Bundan tashqari, qator tegishli oliy o'quv yurtlarida turli xil soha ekologlari kabi ixtisosliklarda mutaxassislar tayyorlanishi ayni muddaodir.[3]

Ekologik ta'lim-tarbiyaning asosiy vazifa va maqsadlari insonni tabiat bilan va unda sodir bo'layotgan voqealar bilan qiziqitirish, inson, tabiat o'rtasidagi muammolarning kelib chiqish sabablarini aniqlash, yechish yo'llari, chora-tadbirlarini topish yetarli ekologik bilimlarga ega bo'lgan holda atrof- muhit muhofazasini amalga oshirishdir. Ekologik ta'lim tarbiyaning vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Jamiyat va tabiatning rivojlanish qonunlari ular o'rtasidagi munosabatlarni chuqur o'rgatish va zamonaviy fikr lay oladigan shaxsni tayyorlash;

2. Ijtimoiy-iqtisodiy rejalashtirish va ishlab chiqarish kuchlarini yo'naltirishda turli tabiiy hududlarning ekologik holatini biladigan va kelajakning ekologik rejasini tuzadigan avlodni tayyorlash;

3. Har bir inson, jamiyat va jamiyat ichidagi turli guruhlar, toifalar, sinflarning o'zlari yashab turgan tabiat, uning boyliklarni saqlashga xizmat qiladigan yoshlarni yetishtirish;

4. Jamiyat a'zolariga o'zlarining ijtimoiy, madaniy, diniy qarashlari va urf-odatlarini rivojlantirishda yashab turgan joy, vodi, adirlar, tog'larning go'zalligi, ularning inson hayoti va salomatligidagi ahamiyatini tushuntirish ishlarini olib borish. [5]

Shunday ishlar amalga oshirilganda har bog'cha bolasi, maktab o'quvchisi va talabalar o'simlikning qurishi, qushning uchmasligi, adir yoki to'qayning yonishi, suvning befoyda oqishiga befarq bo'lmaydi. Tabiat, uning jonzorlariga, o'zi ichadigan suvga nisbatan joni achiydi, ahvolni yaxshilash uchun ichki intilish tuyg'usi vujudga keladi. Bu esa insondagi yangi biologik kuchdir. Uning yangi aql-zakovatining inqilobi, ekologik ta'lim-tarbiyaning g'alabasi bo'ladi.

Ekologik ta'lim asosida inson, jamiyat a'zolarini tabiat va uning boyliklarini saqlash, tejamkorlik bilan foydalanishda to'g'ri va oqilona yo'l tutishi, amaliy ishlarni muhit muammolarini yechishga bag'ishlashi, shaxsning ekologik ta'limoti, tarbiyasi va madaniyatiga befarqdir. Maktab va o'quv yurtlari o'quvchilari, turli o'yinlar, kinofilmlar orqali tabiiy va ijtimoiy fanlarni o'tishda o'zlari yashab turgan joydagi tabiiy voqealar va ekologik holatlarga bog'lab, ta'lim-tarbiya ishlarini olib borishi hamda darslar o'tishi kerak.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50-moddasiga muvofiq, fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdirlar. Ushbu normaning ahamiyati shu bilan belgilanadiki, unda birinchidan, fuqarolarning ekologik burchi Konstitutsiya darajasida mustahkamlangan; ikkinchidan, atrof tabiiy muhit tushunchasining yuridik mazmunidan kelib chiqib, Konstitutsiyaning ushbu normasi nafaqat fuqarolarning tabiatni muhofaza qilish, balki tabiiy resurslardan oqilona foydalanish majburiyatini ham nazarda tutadi.[2]

“Ta'lim to'g'risida”gi va “Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq uzluksiz ta'lim tizimida ekologik ta'limni rivojlantirishning asosiy tamoyillarini belgilash, ularni ta'lim-tarbiya jarayoniga izchillik bilan bosqichma-bosqich tatbiq qilish va shu asosda ekologik ta'limning samaradorligini yangi bosqichga ko'tarish; ta'lim dasturlarini mavjud ekologik muammolar va ularni bartaraf etish vazifalaridan kelib chiqib takomillashtirish; ta'lim oluvchilarning e'tiborini umumbashariy ekologik muammolarga qaratish orqali ularning ona tabiatning qayta tiklanmaydigan manbalarini saqlab qolish va ulardan oqilona foydalanish borasidagi mas'uliyatini kuchaytirish; ekologik ta'limning samarali shakllari va usullarini ishlab chiqish hamda joriy etish; ekologik ta'lim sifatini, kadrlar tayyorlash tizimi samaradorligini hamda barqaror rivojlanish kafolatlarini va ustuvorligini ta'minlovchi normativ-

huquqiy, moddiy-texnika va axborot bazasini yaratish; ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish sohasidagi vakolatli davlat organlari va ta'lim sohasining o'zaro manfaatli hamkorligini rivojlantirish.[4]

O'zbekiston Respublikasida Ekologik ta'limni rivojlantirish konsepsiyasiga ko'ra: Ekologik muammolarning tobora global ahamiyat kasb etib borayotganligi inobatga olinib, so'nggi yillarda muhim ustuvor vazifalar bilan bir qatorda atrof muhit muhofazasi, ekologik madaniyat, ekologik ta'lim-tarbiya, ekologik ma'rifat masalalariga alohida e'tibor berilmoqda. Ekologik ta'limning dolzarbligi mamlakatimiz tabiati, ekotizimlari, atrof muhitni beqarorlik va izdan chiqishdan asrash, aholining ekologik madaniyatini oshirish, ushbu o'ta jiddiy, hayotiy masalalarga aholining barcha qatlamlari, ayniqsa, yoshlar hissa qo'shishi zarurligi bilan belgilanadi. Biroq, ekologik ta'limni amalga oshirish jarayonining tizimli tahlili ekologik ta'limni tashkil etishda bu boradagi islohotlarni to'liq ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qiluvchi jiddiy muammo va kamchiliklar saqlanib qolayotganligini ko'rsatmoqda. Xususan: barcha turdagi ta'lim muassasalarida O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni 4-moddasida nazarda tutilgan ekologiya o'quvining majburiyligiga oid talablar yetarli darajada bajarilmayapti; amaldagi davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlari mazmunan ekologik bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalar bilan zarur darajada boyitilmagan; ekologik ta'lim yo'nalishida ilg'or milliy va xorijiy tajribani o'rganish, ular asosida ta'lim oluvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirishning aniq parametrlari ishlab chiqilmagan; ta'lim tizimining barcha bosqichlarida amalda bo'lgan ta'lim dasturlari bugungi kundagi global ekologik muammolarni bartaraf etish, mavjud ekologik xavf-xatar darajasini kamaytirish, tabiiy muhitni qayta tiklashga qaratilgan umummilliy tadbirlar mohiyati bilan muvofiqlashtirilmagan; Ekologik savodxonlikka erishish yo'lida insonlarning ekologik bilim darajasini oshirish hamda mamlakat va regionlar bo'yicha atrof-muhitni ifloslantiruvchi manbalar to'g'risida ma'lumotlar berish muhim ahamiyatga ega Chunki bunday ma'lumotlarga ega bo'lish, umumiy ekologik holatni ko'z oldiga keltirish, tabiatga va insonlar salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarni cheklash va yo'qotish bo'yicha amaliy faoliyatda ishtirok etish uchun zarur. Ekologik ta'limda dunyoqarashni ekologiyalashtirish ham muhim yo'nalishlardandir. Bunga erishishning muhim vositasi insonlarning o'z ustida ishlashlari, tabiat sirlarini o'rganishga va ekologik bilimlarini doimo oshirib borishga bo'lgan intilishlaridir [5].

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari katta guruh yoshidagi bolalarda tabiat haqidagi tushunchalarni shakllantirish samadorligi asosan tarbiyachilarning ijodiy izlanishlari va faoliyatlari mazmundorligiga ham bog'liq ekanligi tadqiqotlarda isbotlab berildi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida katta yoshdagi bolalarda tabiat haqidagi tushunchalarini shakllantirish jarayonida o'z yurtining tabiati va o'z xalqi bilan faxrlanish, Ona yer qadr qimmat, vatanparvarlik va tabiatparvarlik tuyg'usi, ekologik qadriyatlarini o'rganish, buyuk allomalarning tabiat haqidagi fikrlari bilan tanishish, atrof muhit, odob-axloq masalalari keng o'rganilgan. Har bir MTTdagi bolalarning tabiat haqidagi tushunchalarini tarbiyalashda ish olib borayotgan ijodkor tarbiyachilar faoliyatlari o'rganish orqali quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Milliy ekologik qadriyatlar mohiyatini bolalarga yetkazish, ularda tabiatga nisbatan chuqur hurmat qaror toptirish, bola ekologik bilimini shakllantirish yo'lida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

2. Bola ekologik bilimini tarkibiy qismlarini ilmiy asoslash: ekologik munosabatlar: tabiatga qiziqish, atrof-muhit doirasida bola ekologik tasavvuri, idroki, tafakkuri, savodxonligi hamda bilimdonligini shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

3. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari yoshdagi guruh bolalarida tabiat haqidagi tushunchalarni shakllantirish, odob, fikr doirasining kengayishi va odamlarga, tabiatga samimiy munosabatda bo'lish kabi axloqiy hissiyotlarining kamol topishi bilan bog'liqdir. Tabiat haqidagi tushunchalarni shakllantirishda O'rta Osiyo mutafakkirlarining asarlaridan, ularning ijodidan namuna sifatida foydalanish bolalarda ekologik bilimlarni takomillashtirishda ijobiy natijalarga erishish mumkin.

4. Tabiatga muhabbat hissini shakllantirish bolalarda bilimlarni chuqur egallash, ularning ma'naviyatini oshirish imkoniyatini yaratadi.[2]

Bugungi globallashuv davrida ko'pchilik talabalar dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasida sodir bo'layotgan siyosiy-iqtisodiy o'zgarishlar haqida unda joylashgan davlatlar, shu jumladan, O'zbekistonning jahon siyosiy xaritasida hamda iqtisodiyotida tutgan o'rni to'g'risida juda kam bilimga egalar. Matbuotda, radio-televideoniya da biror davlat tabiati, aholisi, iqtisodiyoti yoki turli geografik obyektlar va qonuniyatlar, tamoyillar haqida ma'lumot berilsa, aksariyat talabalar ular qayerda, qaysi materikda, qaysi davlatda joylashganligi haqida yetarli bilimga ega emaslar. Achinarli joyi shundaki, O'zbekistonda tug'ilib shu zaminda yashab voyaga yetgan ba'zi talaba yoshlar vatanimiz tabiati, tabiiy boyliklari shu jumladan mustaqillik yillari kashf etilgan foydali qazilma konlarning hamda zamonaviy texnika va texnologiyalar asosida tashkil etilgan yangi qo'shma korxonalarning geografik joylashishi, ularning jahon hamjamiyatidagi o'rni, turistik va rekreatsiya obyektlari haqidagi bilimlari sayoz. Buning asosiy sababi oliy ta'lim muassasalarida xususan O'zbekiston geografiyasiga kam soat ajratilganligi yoki bu fanning umuman o'qitilmasligi, maxsus xarita va tegishli zarur ishlanmalarning yetishmasligidir. Eng achinarlisi fan mazmunini to'laqonli ravishda talabalarga yetkazish uchun ayrim maskanlarda geografiya mutaxassisligiga ega bo'lmagan o'qituvchilarning dars berayotganligidir [3].

Xulosa. Tabiat - bizni o'rab olgan borliq, olam. Tabiat vaqt vazodda chek- sizdir, to'xtovsiz ravishda harakatda, rivojlanishda va o'zgarishda bo'ladi. Jamiyat ham tabiatning, moddiy olamning o'ziga xos bir bo'lagidir. Odam aqli

mavjudot bo'lishiga qaramay tabiat ustidan hech qachon hukmron bo'la olmaydi. Uning o'zi tabiatning bir qismi bo'lib, tabiat qonunlarini yaxshi bilib olib, ularga amal qilgandagina tabiatdan to'g'ri va oqilona foydalanishi mumkin. Tabiat bilan insonning o'zaro hamkorlikdagi aloqadorligi nafaqat moddiy, balki ma'naviy jihatdan ham beqiyos qimmatga egadir. Rossiyalik olimlar V.I.Danilov – Danil'yan ta'kidlaganidek: „ Inson evolutsiyani boshqarishni emas, o'z-o'zini boshqarish to'g'risida o'ylashi lozim, uning o'zi tabiat qonunlariga ergashadi. Inson o'zining biosferadagi rolini uning bir turi sifatida anglamog'i lozim, qaysiki boshqa barcha jonzorlar kabi biosferaning rivojlanish qonunlariga bo'ysunishi shart.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.P.Baratov, A.Soatov. Umumiy tabiiy geografiya „O'qituvchi" Toshkent, 2005.
- 2.A.A.Rafiqov, Q.N.Abirqulov, A.N.Xojimatov Ekologiya O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, Toshkent, 2004.
3. A.N.Xojimatov, N.R.Alimqulov, Sh.A.Xolmurodov, M.E.Djurayev Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish Darslik Toshkent, 2020.
4. P.S.Sultonov. Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish asoslari darslik Toshkent, 2007.
5. O'.E.Xo'janazarov, D.Muxamedjanova. Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish. Darslik, Toshkent, 2016.
6. O'.E.Xo'janazarov, Sh.Yakubjonova. Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2018.

Mualliflar:

Djurayev Mansur Egamberdiyevich - Guliston davlat universiteti, g.f.f.d, dotsent.

Qurbonova Charos Toshmurod qizi - Guliston davlat universiteti talabasi.

UDK 372.3/4

METHODS OF TEACHING PRESCHOOL CHILDREN TO THINK CRITICALLY WITH THE HELP OF INNOVATIVE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA TANQIDIY FIKRLASHGA O'RGATISH USULLARI

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ КРИТИЧЕСКОМУ МЫШЛЕНИЮ С ПОМОЩЬЮ ИННОВАЦИОННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Abdurashidova E'zoza Rauf qizi

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail:ezozaabdurashidova@gmail.com

Abstract. This article discusses the theoretical basis of teaching preschool children to think critically using innovative pedagogical technologies, In recent years, a number of normative legal documents aimed at the development of the field of preschool education have been developed in our republic. A number of tasks that are waiting to be solved in the field are expressed in them. In particular, in the "Concept for the development of the preschool education system of the Republic of Uzbekistan until 2030" [2], "improvement of the educational process is the level of development of children and their readiness for general primary education, as well as their social, personal, assessment of emotional, speech, physical and creative development, development of innovative technologies and modules of the environment that develops subjects in preschool education, optimization of the content and procedural components of the consistency of preschool and general primary education, physical, intellectual and moral development of the child as a person a number of tasks such as educating" [1] have been reflected. A number of priority tasks specified in this decision justify the urgency of the research work. The main concept of our research is characterized by the priority of innovative pedagogical technologies in improving the processes of forming critical thinking skills of preschool children.

Key words: Innovative pedagogy, critical thinking, modern education, method, thinking, social psychological mechanisms, the ability to think, cognitive, creative, socialization, assessment of social, personal, emotional, speech, physical, creative development.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы обучения дошкольников критическому мышлению с использованием инновационных педагогических технологий. В последние годы в нашей республике разработан ряд нормативных правовых документов, направленных на развитие сферы дошкольного образования. В них выражен ряд задач, ожидающих решения на местах. В частности, в «Концепции развития системы дошкольного образования Республики Узбекистан до 2030 года» [2] «улучшением образовательного процесса является уровень развития детей и их готовности к общему начальному образованию, а также как их социальное, личностное, оценка эмоционального, речевого, физического и творческого развития, разработка инновационных технологий и модулей среды, развивающей субъектов дошкольного образования, оптимизация содержательных и процессуальных компонентов согласованности дошкольного и общего начального образования, В физическом, интеллектуальном и нравственном развитии ребенка как личности нашел отражение

ряд таких задач, как воспитание» [1]. Актуальность исследовательской работы обусловлена рядом приоритетных задач, указанных в этом решении. Основная концепция нашего исследования характеризуется приоритетом инновационных педагогических технологий в совершенствовании процессов формирования навыков критического мышления дошкольников.

Ключевые слова: Инновационная педагогика, критическое мышление, современное образование, метод, мышление, социально-психологические механизмы, способность мыслить, познавательное, творческое, социализация, оценка социального, личностного, эмоционального, речевого, физического, творческого развития.

Kirish. Jamiyatining rivojlanishining zamonaviy sharoitida har bir insonning muvaffaqiyati raqobat muhitida ishlash qobiliyatiga bog'liq: sodir bo'layotgan o'zgarishlarga tezda javob berish, ma'lumotlarni tahlil qilish va voqealarning kelajakdagi rivojlanishini bashorat qilish, tegishli qarorlar qabul qilish va ularga muvofiq harakat qilish va hokazo. Ijtimoiy faollikni, mustaqil va kritik fikrlashga o'rgatishni maktabgacha yoshdagi bolalikdan boshlanishi kerak. Aynan shu davrda kelajakdagi shaxsning poydevori qo'yiladi, odamlarga turli xil munosabatlar, turli xil faoliyat turlari va o'z-o'zidan rivojlanadi. Shu munosabat bilan zamonaviy pedagogik amaliyot shaxsiga yo'naltirilgan ta'limga asoslanishi kerak, bu nuqtai nazardan bola pedagogik jarayonning sub'ekti sifatida qaraladi, bu erda intellektual, ijtimoiy va hissiy rivojlanishi uchun maqbul shart-sharoitlarni yaratishga katta e'tibor beriladi. o'sib borayotgan shaxsning rivojlanishi, bola faoliyatining namoyon bo'lish mexanizmlarini va bolalarning kritik fikrlash salohiyatini rivojlantirish jarayonini o'rganish shaxsning faolligini shakllantirishga, uning jamiyatda o'zini o'zi anglashiga yordam berishning samarali usullari va vositalarini topish uchun juda muhimdir.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot ob'ekti sifatida maktabgacha ta'lim tashkilotidagi katta va maktabga tayyorlov guruh bolalarida mashg'ulotlar hamda o'yin faoliyati jarayoni olindi. Mavzuni yoritishda tavsiflash, taqqoslash, kuzatish, taxlil qilish usullaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Jahonda maktabgacha yoshdagi bolalarning fikrlash qobiliyatini har tomonlama rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari ta'lim texnologiyalari amaliyotiga kiritilgan. Shaxslararo munosabatlar, mehr-shavqat, bag'rikenglik, o'zaro sadoqat tuyg'ulari, shukronalik xususiyatlarini rivojlantirishning kognitiv, kreativ, ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini takomillashtirish, sog'lom tafakkurni rivojlantirishning falsafiy-metodologik, ma'naviy-axloqiy jihatlarni o'rganish, maktabgacha yoshdagi bolalarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Yaponiya, AQSh, Singapur kabi mamlakatlarda ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarda shaxsning jamiyatda o'z o'rnini topishi, o'z mavqeiga ega bo'lish jihatlari, ijodkorlikni namoyon etuvchi ijtimoiylashuv xususiyatlarni rivojlantirish maqsadida maktabgacha yoshdagi bolalarni kritik fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarga alohida e'tibor berilmoqda.

Mazkur dissertatsiya ishi yuqoridagi muammolarni hal etishga qaratilgan bo'lib, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi (2020-yil 23-sentyabr O'RQ-637 sonli), "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi (2019-yil 16-dekabr O'RQ-595 sonli) Qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmoni, 2019-yil 8-maydagi "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-4312-sonli qarori hamda boshqa qator normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Respublikamizda so'nggi yillarda maktabgacha ta'lim sohasini rivojlantirishga qaratilgan qator normativ-huquqiy hujjatlar ishlab chiqildi. Ularda sohada echimini kutayotgan bir qator vazifalar o'z ifodasini topgan. Xususan, "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiya"sida [2] "ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish bolalarning rivojlanganligi darajasini va ularning umumiy boshlang'ich ta'limga tayyorligini, shuningdek, ularning ijtimoiy, shaxsiy, hissiy, nutqiy, jismoniy va ijodiy rivojlanishini baholash, maktabgacha ta'limda fanlarni rivojlantiruvchi muhitning innovatsion texnologiyalari va modullarini ishlab chiqish, maktabgacha va umumiy boshlang'ich ta'lim izchilligining mazmun va protsessual komponentlarini optimallashtirish, bolani shaxs sifatida jismoniy, intellektual va axloqiy jihatdan barkamol qilib tarbiyalash" [1] kabi bir qator vazifalar o'z aksini topgan. Ushbu qarorda ko'rsatib o'tilgan qator ustuvor vazifalar tadqiqot ishining dolzarb ekanligini asoslaydi. Tadqiqotimizning asosiy kontseptsiyasi maktabgacha yoshdagi bolalarning kritik fikrlash ko'nikmasini shakllantirish jarayonlarini takomillashtirishda innovatsion pedagogik texnologiyalarning ustuvorligi bilan tavsiflanadi.

"Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3261-sonli qarorida o'sib kelayotgan yosh avlodni har tomonlama shakllantirish va ularni maktabga tayyorlashda xorijiy tajribaga tayangan holda sifatli ta'lim-tarbiya jarayonlarini samarali tashkil etish masalasiga alohida to'xtalib o'tilgan [2]. Shuningdek, "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5198-son farmonida esa zamonaviy texnologiyalar va metodlarni hisobga olgan holda bolalarni har tomonlama tarbiyalash belgilangan [1].

Yuqoridagi normativ-huquqiy hujjatlardagi muhim va ustuvor pedagogik vazifalarni hal etish tadqiqot ishining kontseptual asosini tashkil etadi.

Shunga ko'ra, maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini ustuvor talablar va zamonaviy yondashuvlar asosida takomillashtirish, MTTda amalga oshiriladigan ta'lim-tarbiya jarayonlarining samaradorligini yangi mazmun va innovatsion texnologiyalar bilan ta'minlanishga erishish, maktabgacha yoshdagi bolalarni kritik fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, intellektual qobiliyatini o'stirish, ijodiy faoliyatga yo'naltirish mazkur yoshdagi bolalarni aqliy, estetik va jismoniy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi o'ziga xos ahamiyatga ega.

Psixologik adabiyotlarda aqliy faoliyatning tuzilishini, uning genezisini, yoshi va individual farqlarini tasvirlashga imkon beradigan ko'plab tadqiqotlar mavjud.

Fikrlash – bu har qanday shaxs uchun mavjud bo'lgan ichki, immanent (lot. Immanens, ichida qolish) - jarayon bo'lib, u ilmiy tadqiqotlarda asosan quyidagicha ta'riflanadi: "fikrlash-bu unga kiritilgan izlanuvchan, o'zgaruvchan va kognitiv xarakterdagi harakatlar va operatsiyalar tizimini o'z ichiga olgan nazariy va amaliy faoliyatning alohida turi". Tanqidiy fikrlash esa bu xatolar, qarama-qarshiliklar, mulohazalardagi nomuvofiqliklar, harakatlar va hokazolarni aniqlash, tahlil qilish sifatida ta'riflanadi. Inson tafakkuri tanqidiylik xususiyatlariga ega bo'lishi uchun u "jamoat mezonlari va standartlariga duch kelishi", o'zaro aloqa maydoniga kirishi kerak (p. jins [2] va boshqalar.)

Ob'ektlarning inson ongida umumiy va muhim xususiyatlarida umumlashtirilgan aks etishi fikrlashning o'ziga xos natijasi bo'lishi mumkin. Tanqidiy fikrlashning natijasi esa harakat, munosabat, yo'nalish ko'rinishidagi ma'lum bir mahsulot bo'lib, tanqidiy analitik shubhani, shuningdek, umuman fikrlash jarayonini rasmiylashtirib bo'lmaydi.

Tanqidiy fikrlash bo'yicha turli xil tadqiqotlar amalga oshirilgan, ammo kritik fikrlash tushunchasi hali ham aniq belgilanmagan. Mazkur tushunchani mualliflar o'xshash va hatto bir xil psixologik haqiqat sifatida tasvirlab, terminologiyada turlicha ifodalaydilar. Ushbu tushunchalarning uchta jihati mavjud: xatolar va nomuvofiqliklarni, o'rganilayotgan ob'ektning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, shuningdek ularni tuzatish; "nazorat" va uning mohiyati boshqariladigan (vazifa yoki xatti-harakatlar) standart bilan ongli ravishda bog'liqligi; ilgari surilgan taxminlarning haqiqatini asoslash.

Ko'pgina tadqiqotlarda tanqidiy fikrlash insonni tanlov qilishga, o'z xatti-harakatlarini axloqiy me'yorlar, qadriyatlar va boshqalarning baholari bilan bog'lashga majbur bo'lganda "nazorat mexanizmi" vazifasini bajarishi asoslangan. Bundan tashqari kritik fikrlash xatolarni aniqlash, shuningdek, ilgari surilgan taxminlarning haqiqatini asoslash bilan ham bog'liq. Ilmiy manbalarda kritik fikrlash xatolarni aniqlashga qaratilgan faoliyat sifatida talqin etiladi [1], bu xatolarni topishga qaratilgan fikrlashning bir turi [3]. Tanqidiy fikrlash g'oyasi E. A. Xodos va A. V. Butenko [3] tadqiqotlarida metakognitiv ko'nikmalar majmuasi sifatida kengroq ko'rib chiqiladi: mantiqiy xatolarni aniqlash; bilim asoslarini o'rganish va uni qo'llash - yashirin taxminlar va tarfakashlikni aniqlash, stereotiplarni aniqlash va shakllantirish, ularni tahlil qilish; muammolarni hal qilishning muqobil usullarini shakllantirish; hukmlarning to'g'riligini, ishonchligini, puxtaligini baholash.

Mantiqiy xatolarni izlash mahorati, o'zi va boshqalarning hukmlaridagi nomuvofiqliklar N. N. Nepevoyda tadqiqotida [2] tanqidiy fikrlashni yuzaga keltiradi deb hisoblanadi. Shu sababli tanqidiy fikrlashning bir qismi bo'lgan boshqa ko'nikmalar, ya'ni bilimning kelib chiqishi, asosida xulosa chiqariladi. Amerikalik olimlar Marzano va Arredondo [3] yuqori darajadagi fikrlash qobiliyatlarini (yuqori tartibli fikrlash) deb atashadi. Mantiqning asosiy qonunlariga rioya qiladigan fikrlash odatda "to'g'ri" deb hisoblanadi.

Tanqidiy fikrlash kontsepsiyasi dastlabki xulosalarini aniqlash asosida boshqa elementlarni kiritishgacha kengayib boradi, bu ilgari kritik fikrlashning asoslaridan biri hisoblangan rasmiy mantiqdan tashqari, norasmiy mantiq ham kiritilganligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shuningdek bunday tahlillar asosiy gipotezalardan tashqari bo'lgan tushunchalarni tahlil qilishga imkon beradi.

Tanqidiy fikrlash bo'yicha olib borilgan eksperimental tadqiqotlarini hisobga olgan holda, uchta yo'nalishni ajratish mumkin: Birinchi yo'nalishda fikrlashning tanqidiyligi bolaning aqliy faoliyati tabiatiga ta'sir qiluvchi alohida shaxs mulki sifatida qaraladi. G. P. Antonova, I. P. Antonova [6], mualliflar L. S. Vigotskiy [3], Yu.A. Samarina [1], B. M. Teplov [1] fikrlashning tanqidiyligi, inson tajribasini umumlashtirish, aqliy jarayonlarning rivojlanishiga ta'sir qiladi deb hisoblaydilar. Aqlning fazilatlarini aqliy faoliyatning shaxsiy parametrlari sifatida ko'rib chiqish A.I.Lipkina [3] tadqiqotlarida amalga oshirilgan. Muallifning yondashuviga ko'ra, shaxsning aqliy faoliyati uning ob'ektiv mazmuni bilan bir qatorda, sub'ektga xos bo'lgan aqliy jarayonni tartibga solishning barqaror omillarini tavsiflovchi ma'lum parametrlar bilan belgilanadi. Bunday omil sifatida A.I.Lipkina [3] aqlning bunday sifatini kritik fikrlash deb hisoblaydi, bu sub'ektning amalga oshirilgan faoliyat mazmuniga, uning natijalariga va hokazolarga nisbatan muayyan xatti-harakatlarini tavsiflaydi. Insonning kritik fikrlashi natijasi o'zini hurmat qilish sifatida birinchi o'ringa chiqadi. Mazkur eksperimental tadqiqotda kritik fikrlash va o'zini hurmat qilish muammoni hal qilishning tabiati va xususiyatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi, uni hal qilishning ajralmas, regulyatorga o'xshash komponentiga aylanishi ko'rsatilgan.

Xulosa qilib aytganda, jamiyat rivojlanishining zamonaviy bosqichining o'ziga xos xususiyati tobora kengayib borayotgan axborot makonidir. Yashirin axborot hujumlari umuman insonlar hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bunday sharoitda odamlarning qarashlari va ularning ichki dunyosini manipulyatsiya qilishning ko'plab shakllariga, masalan,

reklama fokuslari yoki PR kompaniyalari deb ataladigan narsalarga qarshi turishga yordam beradigan haqiqat bilan bog'liq usulni ishlab chiqish zarurligi ayon bo'ladi. Shu munosabat bilan, shaxsning o'z-o'zini tartibga solish bir sifat belgilangan yo'li sifatida mavzu bir xususiyati sifatida tanqidiy fikrlash o'rganish, shuningdek, uning rivojlanishiga yordam beradigan omillarni aniqlash hozirgi paytda ayniqsa dolzarb bo'lib qolmoqda.

Agar bola savollar bermasa, tanqidiy fikrlash haqida unutsa bo'ladi. Savollarning sifati haqida keyinroq gaplashamiz. Keling, avvalo bola oxirgi marta bizga qachon savol berganini eslaylik. Aniqki, maktabgacha yoshdagi bolalar savol berishni yaxshi ko'rishadi. Bu qiziqishdan dalolat beradi, bora-bora u aqlning qiziquvchanligiga, keyinchalik o'z navbatida tanqidiy fikrlashga aylanadi. Ko'p hollarda maktab hayoti boshlanishi bilanoq, savollar berilishi to'xtaydi. Faqat javoblar yangraydi. Ammo bu holatda bolalar faqat yangi bilimlarning iste'molchisiga aylanishadi, ammo ular bilimlarning yaratuvchisiga aylanishi kerak. Ota-onalarga savol: siz bolalaringizga savollar berasizmi? Bu ishini qilish juda muhim, chunki bolalar avvalo oilada, ota-onadan yoki aka-uka va opa-singillardan, va faqat keyin maktabda savol berishni o'rganadilar. Bolalar ota onaning o'zi qanday savol berayotganini ularda aqlning qiziquvchanlik qobiliyatini ko'rmasalar, ota onalarning o'zi bolalarda tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish bir muncha qiyin masala bo'lib qoladi. Bizga ijodiy fikrlash qiziqarli narsalarni yaratish, san'at, ijoddek tuyuladi. Aslida esa har bir inson, bola ijodiy fikrlashni rivojlantirishi kerak, chunki bu bog'liqlik mavjud bo'lmagan joylarda uni topishning qimmatli qobiliyatidir. Shuningdek, bu ko'nikma bir vaziyat uchun ko'plab javob variantlarini o'ylab topish qobiliyatini va qayta o'rganish, ishongan narsangizdan voz kechish va yangi narsalarni topish, o'rganish qobiliyatini shakllantiradi.

Bilimning shunchaki o'zi hech kimga kerak emas, chunki ham bilim, ham ko'nikmaga ega bo'lgan odamlar bor va kelajakda bolalarimiz aynan shunday odamlar bilan raqobatlashadilar. Ham bilim berilishini, ham ko'nikma va qadriyatlarni rivojlantirishni ta'minlash muhimdir. Ijodiy fikrlashni rivojlantirish usuli oddiy plastik shishani tavsiflovchi uch xil so'z iborani ayting. Aniq so'zlarni ishlatmang: *suv, shisha idish, yozuv, plastmassa, ko'k, oq*.

Har safar topshiriq berganingizda, darhol hamma biladigan, ijodiy bo'lmagan so'zlar va nomlarni chiqarib tashlashga harakat qilishingiz kerak bo'ladi. Bola boshqalar ko'rgan va boshqalar ko'rmaydigan narsalarni ko'rishi o'rganishi lozim bo'ladi.

“Nima sovg'a qilamiz?”, “Qanday tabriklaymiz?”, “Qayerga boramiz?”, “Matematikadan bahoni qanday tuzatamiz?”, “Qaysi kitobni o'qiyamiz?” (“Kuloyim”, “Alisa mo'jizalar mamlakatida”ni aytma, uni bir necha bor o'qiganmiz”). “Plastik idishdan buyum yasash kerak (vaza, qalam qutisi, raketa dema, o'tgan gal yasaganmiz)”. “Kun qanday o'tdi?” (*Yaxshi, yomon, o'rtacha, dahshatli, odatiy degan javoblarni chiqarib tashlang*). “Men ilgari shunday deb o'ylar edim ... Endi esa ... deb o'ylayman” usuli Bunda biz refleksiya e'tibor beramiz. Tafakkur qilishni bilmagan bola maktabgacha ta'lim tashkilotida ham, uyda ham o'qishga bo'lgan qiziqishlarini bildirmaydi va hohlamaydi. Uning miyasi yangi bilimlarni, taraqqiyotni, fikrlash o'zgarishini muhrlashga o'rganmagan bo'ladi.

Biz maktabdan qaytyapmiz, yoki toqqa boryapmiz yoki vrachlik punktidan chiqdik. “Aytchi, nima o'zgardi”. “Men ilgari piyozli bo'g'irsoqlar mazali emas deb o'ylardim. Bugun esa buvimnikida mehmonda men ularni yedim va ular juda mazali edi. Mana, ularni qanday pishirish kerak”. “Ilgari men yo'lbarslar faqat sariq qora chiziqli bo'lishadi deb o'ylardim. Endi men ularning oq rangli va qora chiziqlar bilan ham bo'lishini bilaman”.

Kommunikatsiya va hamkorlik: Ota-onalar uchun bolaning ko'p do'stlari bor-yo'qligini, ular bilan qanchalik tez-tez uchrashib turishini, ular bilan yurishini, tinglashni bilishini, muzokara olib borishini, tashabbus ko'rsatishini, murosaga kelishga tayyorligini kuzatish muhimdir. [4]

O'tgan yillar davomida ta'limda ko'plab terminlar paydo bo'ldi, eskirdi va muomaladan chiqdi. Biroq ta'lim dunyosida "tanqidiy fikrlash qobiliyati" iborasi hali hamon doimgidek keng istemolda. Tarbiyalanuvchilar g'oyalari va tushunchalari to'g'risida so'zma-so'z fikrlashadi. Ya'ni o'rgatilgan bilimni boricha qabul qilib uni shu holicha bayon qilish ular uchun maksimal natija bo'lib qolgan. Tabiiyki, tanqidiy fikrlash faqat buni bajarish qobiliyatiga ega bo'lish bilan bog'liq emas. Buning o'rniga o'qituvchilar va ota-onalar bolalarning boshlang'ich va o'rta maktab yillarida tahlil qobiliyati uchun asos yaratishi kerak. [6] Natijada, o'quvchilar o'rta maktabda fikrlashni va mustaqil qaror qabul qilishni talab qiluvchi mavzular va g'oyalarga duch kelsa, kelajakda bunday ko'nikmalardan samarali foydalanish imkoniyati yuqori bo'ladi. Oddiy qilib aytganda, murakkab mavzu yoki g'oya haqida aniq va oqilona fikrlash shart emas muhimi unda shu mavzuga nisbatan o'z pozitsiyasining borligi va uni bayon qilib bera olishdir. Bu shuni anglatadiki, biz faqat ko'nikmalarga ega bo'lishdan tashqari, bolalarning analitik fikrlashni o'rganishiga imkon beradigan munosabat yoki ongni tarbiyalashimiz oldimizdagi asosiy vazifa. Kattalar boshlang'ich sinf o'quvchilarini chuqur fikrlashga yo'naltirar ekan, ular quyida keltirilgan tanqidiy xususiyatlariga e'tibor berishlari kerak. Bir yarim yoshda bolalarda vizual-majoziy fikrlash rivojlana boshlaydi - uning yordami bilan haqiqiy ob'ektlar bilan bog'liq muammolar hal qilinadi. Oddiy qilib aytganda, ma'lum bir savolga javob berish uchun bola ob'ektni qo'lida ushlab turishi, uni ko'rishi va his qilishi kerak. 4-5 yoshga kelib, vizual-majoziy fikrlash allaqachon shakllangan bo'lsa, bolalar faqat kerakli ob'ektni tasavvur qilishlari kerak - uning tasvirini eslab qolish. Bu ong'dagi muammolarni hal qilish qobiliyati bola tomonidan qo'llaniladigan tasvirlarning umumlashtirilgan xarakterga ega bo'lishi tufayli yuzaga keladi. Ya'ni, ular mavzuning barcha xususiyatlarini ko'rsatmaydi, balki faqat ma'lum bir muammoni hal qilish yoki savolga javob berish uchun muhim bo'lgan narsalarni aks ettiradi. Sxemalar,

modellar bolaning ongida allaqachon paydo bo'ladi, u tashqi dunyodan olgan ma'lumotlarni umumlashtirish va tahlil qilish qobiliyatiga ega. Shunday qilib, uning rivojlanishiga yordam berish vaqti keldi.

Nima uchun bolalarda nafaqat "fikrlash", balki "tanqidiy fikrlash" ni rivojlantirish juda muhim? Farqi nimada? Zamonaviy psixologiyada ushbu kontseptsianing bir nechta talqinlari ko'rib chiqiladi.[6] Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, tanqidiy fikrlash - bu bolaning ma'lumot olishidan boshlanib, ataylab qaror qabul qilish va o'z munosabatini shakllantirish bilan yakunlanadigan murakkab fikrlash jarayoni. Biz, kattalar, hozirgi vaqtda bolalar yangi savollarni ko'tarish, o'z fikrlarini himoya qilish va xulosalar chiqarish uchun dalillarni ishlab chiqish qobiliyatini namoyon etganini aniq ko'ramiz. Ular endi nafaqat ma'lumotni sharhlash, balki tahlil qilishlari ham mumkin. Tanqidiy fikrlaydigan bola, mantiq va suhbatdoshning fikriga tayanib, nima uchun u bilan rozi yoki rozi emasligini har doim tushuntira oladi. Iltimos, bularning barchasi maktabgacha yoshdagi bolalar uchun juda qiyin deb o'ylamang. Bu faqat nazariy jihatdan shunday tuyulishi mumkin, ammo amalda ota-onalar har kuni bolada tanqidiy fikrlashning namoyon bo'lishini ko'rishlari mumkin. Abadiy bolalarcha savol "nima uchun?" tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning eng yorqin namunasidir. Kichkintoylar har doim inson harakatlarining sabablarini bilishni xohlashadi, [tabiiy hodisalar](#) ular guvohi bo'lgan voqealar. Va agar bola qiziquvchan bo'lsa, hech qanday holatda uning savollarini rad etmasligingiz kerak. Axir, ularga e'tibor bermaslik, bilimga qiziqishni so'ndirish oson. Bolaning hamma narsani va hamma narsani o'rganish istagiga e'tibor berish muhimdir. Aynan kattalar unga faktlarni ob'ektiv baholashga, olingan ma'lumotlardan xulosa chiqarishga va shundan keyingina unga munosabatini shakllantirishga yordam beradi. Bu erda ba'zida "nima uchun" o'ynash ota-onalarning e'tiborini jalb qilishning bir usuli ekanligini unutmasligingiz kerak. Agar shu tarzda bola "ishora" bersa: "Men sizni sog'indim!" - o'ylash kerak. Hech qanday holatda bunday "signallarni" e'tiborsiz qoldirmaslik kerak, bu muammoni o'z vaqtida hal qilish kerak. Keling, kundalik hayotdan yana bir misol keltiraylik. Bolalar ko'pincha ota-onalari yoki boshqa bolalar bilan kelishmaydi. Bunday vaziyatda ota-onalar bolaga savol berishlari kerak: "Nima uchun rozi emassiz?". Agar bola o'z pozitsiyasini oqlay olsa, u o'zi o'ziga savol beradi: "Nega men shunday deb o'ylayman?". Bu esa tanqidiy fikrlashning yuqori darajada rivojlanganidan dalolat beradi. Agar bola nima uchun u yoki bu xulosaga kelganini tushunmasa va o'z ishini qanday isbotlashni bilmasa, ota-onalar unga yordam berishlari kerak. Aynan eng yaqin odamlar bola bilan turli mavzularda tanqidiy fikrlashni o'rganadigan tarzda muloqot qila oladilar [6].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bojovich L.I. Lichnost i eyo formirovanie v detskom vozraste. - M.,1968. – 464 s.
2. Bustrom R. Razvitie kriticheskogo i tvorcheskogo mishleniya. - M.: Izd - vo «IOO», 2000.
3. Veksler S.I. Razvitie kritichnosti mishleniya starsheklassnikov v protsesse obucheniya: Avtoref. diss. kand. ped. nauk. - Kiev, 1974. - 23 s.
4. <https://www.gazeta.uz/oz/2021/04/16/creative-thinking/>
5. M. Muhlibaev, RESULTS OF LABORATORY RESEARCH ON ENVIRONMENTAL CONTENTINPHYSICS INSTRUCTION IN RELATION TO OCCUPATIONAL EDUCATION You have to send following documents at usovoxaus@gmail.com before 5 th October 2022
6. <https://pkvolt.ru/uz/materials/razvitie-kriticheskogo-myshleniya-sovety-daiany-halpern-razvitie-navykov.html>
7. Komilov Jamoliddin, Bolibekov Alisher, Umarova Gulhod, Mamirova Zamira, Xazratkulova Gulyora. European Journal of Molecular & Clinical Medicine ISSN 2515-8260 Volume 07, Issue 07, 2020

Muallif:

Abdurashidova E'zoza Rauf qizi - Guliston davlat universiteti tadqiqotchisi.

UDC 372.881.111.1

EFFECTIVENESS OF USING CLIL IN TEACHING SPECIALIZED SUBJECTS TO STUDENTS OF NON-PHILOLOGICAL EDUCATION

**ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ CLIL ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ПРОФИЛЬНЫХ ПРЕДМЕТОВ
СТУДЕНТАМ НЕФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

**NOFILOLOGIK TA'LIM YO'NALISHLARI TALABALARIGA IXTISOSLIK FANLARNI O'QITISHDA CLIL DAN
FOYDALANISHNING SAMARADORLIGI**

Abdukadirova Nasiba Alimjanovna

Gulistan State University, 120100. Sirdarya region, Gulistan city, 4th microregion,

E-mail: abdukadirovanasiba2@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola filologik bo'lmagan ta'lim talabalariga ixtisoslashtirilgan fanlarni o'qitishda Kontent va tilni integratsiyalashgan holda o'rganish (CLIL) samaradorligini o'rganadi. U CLIL ning afzalliklarini, jumladan, faol o'rganish, tilni singdirish va motivatsiyaga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Maqolada CLIL samaradorligini qo'llab-quvvatlovchi tadqiqot ishlari ko'rib chiqiladi va CLIL til ko'nikmalarini va mavzu bo'yicha bilimlarni qanday oshirishi muhokama

qilinadi. Sinfda CLIL ni tatbiq etishning amaliy strategiyalari taqdim etilgan bo'lib, ular tegishli tarkibni tanlash, til o'rganishni rivojlantirish, hamkorlikni rag'batlantirish, fikr-mulohazalarni taqdim etish va haqiqiy materiallardan foydalanish muhimligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: CLIL (Content and Language Integrated Learning), Ikki tilli ta'lim, tilni Immersion Til o'rganish strategiyalari, faol o'rganish Mavzuni bilish, ta'limda motivatsiya O'quv faoliyati Til, malaka ko'p tilli ta'lim, fanlararo ta'lim, o'qituvchilar uchun kasbiy rivojlanish, CLIL bo'yicha ilg'or tajribalar, Authentic Learning Materials in Education, Langubal In Education. guage Acquisition Student Engagement, Non-filologik Ta'lim, Tilni o'rganish.

Аннотация. В данной статье исследуется эффективность контентно-языкового интегрированного обучения (CLIL) при преподавании профильных предметов студентам нефилологического образования. В нем подчеркиваются преимущества CLIL, включая активное обучение, языковое погружение и положительное влияние на мотивацию. В статье рассматриваются исследования, подтверждающие эффективность CLIL, и обсуждается, как CLIL улучшает как языковые навыки, так и предметные знания. Представлены практические стратегии внедрения CLIL в классе, в которых подчеркивается важность выбора подходящего контента, поддержки изучения языка, поощрения сотрудничества, предоставления обратной связи и использования аутентичных материалов.

Ключевые слова: CLIL (Интегрированное обучение по содержанию и языку), Двухязычное образование, языковые стратегии обучения, активные знания, мотивация в образовании в образовании, выполняют ученые, квалифицированное образование, междисциплинарное развитие преподавателей для учителей, лучшие практики в CLIL, аутентичные материалы в образовании, неэциплинарное обучение Образование, Языковое погружение CLIL (Content and Language Integrated Learning).

Introduction. Content and Language Integrated Learning (CLIL) is an innovative approach to teaching that has gained popularity in recent years. CLIL involves the integration of both subject content and language learning, allowing students to develop their language skills while learning specialized subjects. This method is particularly effective for students of non-philological education, as it provides them with a more engaging and practical way to learn complex concepts. In this article, we will explore the benefits of using CLIL in teaching specialized subjects, examine research and studies on its effectiveness, discuss how CLIL enhances language learning and subject knowledge, and provide best practices and strategies for implementing CLIL in the classroom.

The benefits of using CLIL in teaching specialized subjects. One of the key benefits of using CLIL in teaching specialized subjects is that it promotes active learning. By integrating language learning with the study of specialized subjects, students are encouraged to actively engage with the material. This hands-on approach allows students to develop a deeper understanding of the subject matter and encourages critical thinking skills. Additionally, CLIL provides students with the opportunity to apply their language skills in a meaningful context, making their learning experience more relevant and motivating. Another advantage of CLIL is that it promotes language immersion. When students are exposed to the target language in a variety of contexts, they are more likely to develop fluency and proficiency. CLIL provides students with ample opportunities to practice their language skills, both in written and spoken form. For example, in a science class taught using CLIL, students may have to read scientific articles, write lab reports, and engage in discussions about scientific concepts. This constant exposure to the target language helps students to become more comfortable with using it in real-life situations.

Research and studies on the effectiveness of CLIL. Numerous research studies have been conducted to investigate the effectiveness of CLIL in teaching specialized subjects to students of non-philological education. These studies consistently show positive results in terms of language and subject learning outcomes. For example, a study by Marsh and Langé (2000) [1] found that students taught using CLIL outperformed their peers in both language proficiency and subject knowledge. Another study by Coyle et al. (2004) [4] demonstrated that CLIL students developed a greater understanding of the subject matter and were able to transfer their knowledge to new situations more effectively. Furthermore, research has shown that CLIL has a positive impact on students' motivation and attitudes towards learning. Students who participate in CLIL programs often report higher levels of engagement and enjoyment compared to traditional language learning methods. This increased motivation can have a significant impact on students' overall academic performance and their long-term language learning goals.

How CLIL enhances language learning and subject knowledge. CLIL enhances language learning by providing students with authentic and meaningful language input. Unlike traditional language classes, where students often learn vocabulary and grammar in isolation, CLIL allows students to acquire language skills in a contextually rich environment. For example, in a history class taught using CLIL, students may read primary source documents, analyze historical texts, and engage in debates about historical events. This exposure to authentic language helps students to develop a deeper understanding of the language and its use in real-life situations. In addition to improving language skills, CLIL also enhances subject knowledge. By integrating language learning with the study of specialized subjects, students are able to develop a more comprehensive understanding of the subject matter. For example, in a geography class taught using CLIL,

students not only learn about different geographical regions but also develop a deeper understanding of the language used to describe these regions. This interdisciplinary approach helps students to make connections between different subject areas and promotes a more holistic understanding of the world.

Implementing CLIL in the classroom - best practices and strategies. Choose appropriate content: Select content that is relevant to both the subject being taught and the language learning objectives. This will ensure that students are engaged and motivated to learn. Scaffold language learning: Provide support for students' language development by breaking down complex language into more manageable chunks. Use visual aids, graphic organizers, and other scaffolding techniques to help students understand and use the language effectively. Encourage collaboration: Foster a collaborative learning environment where students can work together to solve problems and discuss ideas. This will not only enhance their language skills but also develop their critical thinking and communication skills. Provide feedback: Regularly assess students' language and subject learning progress and provide constructive feedback. This will help students to identify areas for improvement and make necessary adjustments in their learning strategies. Use authentic materials: Incorporate authentic materials such as articles, videos, and real-world examples into your lessons. This will expose students to the language as it is used in real-life contexts and help them develop a more authentic understanding of the subject matter.

Challenges and solutions in using CLIL for non-philological students. While CLIL offers many benefits for non-philological students, there are also challenges that teachers may face when implementing this approach. One of the main challenges is the need for teachers to have both subject knowledge and language proficiency. In order to effectively teach specialized subjects using CLIL, teachers need to have a solid understanding of the subject matter as well as the language used to teach it. To overcome this challenge, schools can provide professional development opportunities for teachers to enhance their subject knowledge and language skills. Another challenge is the potential imbalance between language and subject learning objectives. CLIL aims to integrate both language learning and subject knowledge, but it is important to ensure that both aspects are given equal attention. To address this challenge, teachers can design lessons and activities that explicitly target both language and subject learning objectives. For example, in a physics class taught using CLIL, students can learn about the laws of motion while also developing their scientific vocabulary and language skills.

Examples of successful CLIL programs in non-philological education. There are many successful CLIL programs implemented in non-philological education settings around the world. One such program is the CLIL program at a secondary school in Spain. In this program, students learn subjects such as history, geography, and science in English. The program has been highly successful in improving students' language proficiency and subject knowledge, as well as their overall academic performance. Another example is the CLIL program at a university in Japan. In this program, students study business and economics subjects in English. Spain: CLIL Program in Secondary School In Spain, a secondary school has successfully implemented a CLIL program, offering subjects like history, geography, and science in English. This program has been recognized for its effectiveness in improving students' language proficiency and subject knowledge. The immersive nature of CLIL has not only enhanced students' language skills but has also contributed to their overall academic performance. In Italy, a CLIL initiative in science education has garnered success. Students engage in science subjects, such as physics and biology, with a significant emphasis on English language integration. This program has demonstrated positive outcomes in terms of students' language development and their understanding of complex scientific concepts.

A school in Germany has implemented CLIL in mathematics education, providing students with the opportunity to learn mathematical concepts in a bilingual context. This program has proven effective in not only improving students' mathematical skills but also enhancing their language abilities, showcasing the versatility of CLIL across various academic disciplines.

In a Canadian high school, a CLIL program is applied to social studies subjects. Students learn about historical events, geography, and cultural studies in both English and another language. This approach has led to increased language proficiency, cultural awareness, and a deeper understanding of social studies concepts among the participating students. These examples demonstrate the adaptability and success of CLIL in non-philological education settings around the world. They showcase how integrating language learning with specialized subjects can lead to positive outcomes for students, both in terms of language acquisition and subject mastery. The program has not only improved students' language skills but has also equipped them with the necessary knowledge and skills to succeed in the global business environment. These examples demonstrate the effectiveness of CLIL in non-philological education and highlight the positive impact it can have on students' language learning and subject knowledge.

Training and professional development opportunities for CLIL teachers. To effectively implement CLIL in the classroom, teachers need to receive proper training and professional development opportunities. Many institutions and organizations offer training courses and workshops specifically designed for CLIL teachers. These programs aim to enhance teachers' understanding of CLIL principles and provide them with practical strategies for implementing CLIL in their classrooms. In addition to formal training programs, teachers can also engage in self-directed learning to improve their CLIL teaching skills. This can involve reading relevant research articles, attending conferences and webinars, and collaborating with other CLIL teachers to share ideas and best practices.

The future of CLIL in non-philological education. The future of CLIL in non-philological education looks promising. As the importance of bilingualism and multilingualism continues to grow, there is an increasing demand for effective language learning methods. CLIL offers a practical and engaging approach to language learning that combines subject knowledge with language acquisition. This approach not only improves students' language skills but also enhances their overall academic performance and prepares them for the global job market. Furthermore, CLIL aligns with the goals of many educational systems that aim to promote international-mindedness and develop global citizens. By integrating language learning with the study of specialized subjects, CLIL helps students to develop a more comprehensive understanding of the world and prepares them to be active participants in a global society.

Conclusion and recommendations for implementing CLIL in specialized subjects. In conclusion, CLIL is an effective method for teaching specialized subjects to students of non-philological education. It promotes active learning, enhances language skills, and improves subject knowledge. By integrating language learning with the study of specialized subjects, CLIL provides students with a more engaging and practical way to learn complex concepts.

To implement CLIL successfully, teachers should choose appropriate content, scaffold language learning, encourage collaboration, provide feedback, and use authentic materials. They should also address challenges such as the need for teachers to have both subject knowledge and language proficiency. Professional development opportunities for CLIL teachers, such as training courses and self-directed learning, are essential for effective implementation. The future of CLIL in non-philological education looks promising, as it aligns with the goals of promoting bilingualism and developing global citizens. By implementing CLIL in specialized subjects, educators can provide students with a well-rounded education that prepares them for success in an increasingly interconnected and globalized world. If you are an educator looking to enhance your teaching methods and improve student learning outcomes, consider implementing CLIL in your specialized subjects. By integrating language learning with the study of specialized subjects, CLIL provides students with a more engaging and practical way to learn complex concepts. Invest in professional development opportunities to enhance your CLIL teaching skills and stay up to date with the latest research and best practices. Together, we can create a more effective and meaningful learning experience for our students.

REFERENCES:

1. Marsh, D., & Langé, G. (2000). Integrated learning and bilingualism in secondary education: CLIL and immersion. *Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 3(2&3), 101-114.
2. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). *CLIL: Content and Language Integrated Learning*. Cambridge University Press.
3. Marsh, D., Maljers, A., & Hartiala, A. (2001). Proficiency in English: A criterion for CLIL? CLIL in Europe: Evidence from the Content and Language Integrated Learning Project (pp. 53-65). University of Jyväskylä.
4. Dalton-Puffer, C. (2007). *Discourse in content and language integrated learning (CLIL) classrooms*. John Benjamins Publishing.
5. Lyster, R., & Ballinger, S. (2011). Content-based language teaching: Convergent concerns across divergent contexts. *Language Teaching Research*, 15(3), 279-288.
6. Eurydice. (2006). *Content and Language Integrated Learning (CLIL) at School in Europe*. European Commission - Eurydice.
7. Lasagabaster, D., & Sierra, J. M. (2009). Language attitudes in CLIL and traditional EFL classes. *International CLIL Research Journal*, 1(2), 4-17.

Author:

Abdukadirova Nasiba Alimjanovna - Gulistan State University, PhD.

UDK 372.800.2

PEDAGOGICAL SYSTEM OF FORMING THE DIGITAL CULTURE OF BACHELOR STUDENTS IN THE INFORMATION-EDUCATION ENVIRONMENT

AXBOROT-TA'LIM MUHITIDA BAKALAVR TALABALARINI RAQAMLI MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING
PEDAGOGIK TIZIMI

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ЦИФРОВОЙ КУЛЬТУРЫ БАКАЛАВРИАТОВ В ИНФОРМАЦИОННО-
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Maxmudov Abrorjon Zakirovich

Namangan davlat universiteti, 160107, Namangan viloyati, Namangan shaxri, Boburshox ko'chasi 161-uy

E-mail: yangilik2019@gmail.com

Abstract: This article introduces the pedagogical system of forming the digital culture of undergraduate students is important in preparing them for the requirements of the digital era, and by introducing digital literacy, critical thinking, ethics and technology integration into the curriculum, undergraduate students can act responsibly, ethically and effectively in the digital world. It is written that it can develop the necessary skills and thinking, that this pedagogical system helps to develop digital competence, and gives students great opportunities.

Key words: pedagogical system, information education, environment, digital culture, problem-based education, digital literacy.

Аннотация: В данной статье представлена педагогическая система формирования цифровой культуры студентов бакалавриата, которая важна для их подготовки к требованиям цифровой эпохи, а путем внедрения цифровой грамотности, критического мышления, этики и интеграции технологий в учебную программу студенты бакалавриата могут действовать ответственно, этично и эффективно в цифровом мире. Написано, что она может развивать необходимые навыки и мышление, что эта педагогическая система помогает развивать цифровую компетентность и дает студентам большие возможности.

Ключевые слова: педагогическая система, информационное образование, окружающая среда, цифровая культура, проблемное образование, цифровая грамотность.

Kirish. Bakalavriat ta'lim yo'nalishlarida raqamli madaniyatni shakllantirishning pedagogik tizimi o'quv dasturiga raqamli ko'nikma, bilim va munosabatlarni integratsiyalash bo'yicha kompleks yondashuvni nazarda tutadi. Bu bakalavr talabalarida raqamli savodxonlikni, tanqidiy fikrlashni, axloqiy xulq-atvorni rivojlantirish va texnologiyalardan samarali foydalanishga qaratilgan.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot ob'ekti: Bu holda tadqiqot ob'ekti axborot-ta'lim muhitida bakalavrlarda raqamli madaniyatni shakllantirishning pedagogik tizimidir. Amaliy usullar: Raqamli madaniyatni shakllantirishning pedagogik tizimini o'rganish va tahlil qilish uchun turli tadqiqot usullaridan foydalanish mumkin. Bu erda tez-tez ishlatiladigan usullar mavjud: 1. Adabiyotlarni ko'rib chiqish: Adabiyotlarni ko'rib chiqish bakalavr talabalarida raqamli madaniyatni shakllantirish bilan bog'liq tegishli ma'lumotlar, nazariyalar va eng yaxshi amaliyotlarni to'plashga yordam beradi. U mavzu bo'yicha asosli tushuncha beradi va mavjud bilimlardagi kamchiliklarni aniqlashga yordam beradi. 2. So'rovlar va so'rovnomalari: Bakalavr talabalaridan raqamli madaniyatning hozirgi darajasini, texnologiyaga munosabatini va axborot-ta'lim muhitidagi tajribalarini baholash uchun ma'lumotlarni to'plash uchun so'rovnomalari va anketalar o'tkazilishi mumkin. Ushbu miqdoriy usul tendentsiyalar va naqshlarni aniqlash imkonini beradi. 3. Suhbatlar: Talabalar, o'qituvchilar va ma'murlar bilan individual yoki guruhli suhbatlar o'tkazish pedagogik tizim haqida qimmatli sifatli tushunchalarni berishi mumkin. Ushbu intervyular raqamli madaniyatni shakllantirish bilan bog'liq hislar, tajribalar, qiyinchiliklar va strategiyalarni o'rganishi mumkin. Ochiq savollar chuqur javob olish va mavzuni chuqurroq tushunish imkonini beradi. 4. Kuzatishlar: Sinfidagi faoliyat, o'qitish usullari, o'quvchilar va pedagoglar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni kuzatish pedagogik tizimning amalga oshirilishini baholashga yordam beradi. To'g'ridan-to'g'ri kuzatish tadqiqotchilarga raqamli vositalar va o'qitish strategiyalaridan qanday foydalanish, ularning integratsiya samaradorligi va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan har qanday qiyinchiliklar haqida tushunchaga ega bo'lish imkonini beradi. 5. Case Studies: Pedagogik tizimni muvaffaqiyatli amalga oshirishning aniq holatlari yoki misollarini tahlil qilish chuqur bilim va amaliy tushunchalarni berishi mumkin. Case Studies real stsenariylarni batafsil o'rganish, samarali strategiyalar va jarayon davomida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni ta'kidlash imkonini beradi. 6. Kontentni tahlil qilish: Pedagogik tizimda qo'llaniladigan raqamli o'quv materiallari, o'quv dasturlari va o'quv resurslarini tahlil qilish, qo'llaniladigan mazmun va yondashuvlarni yoritishi mumkin. Bu usul raqamli madaniyatni shakllantirishning istalgan natijalariga mos kelishini baholashga yordam beradi. 7. Qiyosiy tahlil: Turli ta'lim sharoitlarida qo'llaniladigan turli pedagogik tizimlar yoki yondashuvlarni solishtirish turli usullarning samaradorligi va ta'siri haqida qimmatli fikrlarni taqdim etishi mumkin. Variantlarni tushunish va eng yaxshi amaliyotlarni aniqlash uchun institutsional, mintaqaviy yoki milliy darajada taqqoslash mumkin. Ushbu usullar tadqiqot maqsadlari va tadqiqotning o'ziga xos kontekstiga qarab alohida yoki kombinatsiyalangan holda qo'llanilishi mumkin. Tadqiqotchilar, shuningdek, axborot-ta'lim muhitida bakalavrlarda raqamli madaniyatni shakllantirishning pedagogik tizimi to'g'risida keng qamrovli tushuncha to'plash uchun sifat va miqdoriy usullarni birlashtirgan aralash usullardan foydalanishlari mumkin.

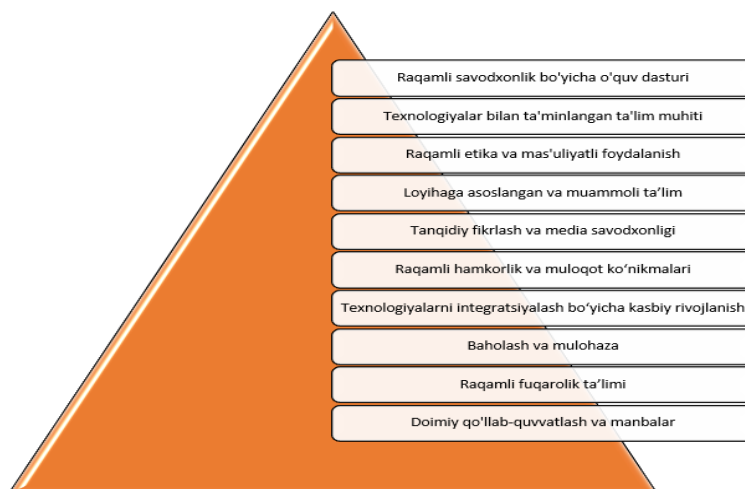
Olingan natijalar va ularning tahlili

Bakavrlarda raqamli madaniyatni shakllantirishning pedagogik tizimining tarkibiy qismlari[2]: 1. Raqamli savodxonlik bo'yicha o'quv dasturi: raqamli savodxonlik bo'yicha maxsus o'quv dasturini kiritish, u muhim raqamli ko'nikmalarni, jumladan, axborot savodxonligi, onlayn tadqiqot, raqamli aloqa va raqamli fuqarolikni qamrab oladi. Ushbu o'quv dasturi mavjud kurslarga qo'shilishi yoki mustaqil modul sifatida taklif qilinishi mumkin. 2. Texnologiyalar bilan ta'minlangan ta'lim muhiti: raqamli vositalar, multimediya resurslari va onlayn platformalar integratsiyasi orqali interfaol va hamkorlikda o'rganishni rag'batlantiradigan texnologiya bilan jihozlangan o'quv muhitini ta'minlash. Bu muhit faol ishtirok etish, ijodkorlik va tanqidiy fikrlashni rag'batlantirishi kerak. 3. Raqamli etika va mas'uliyatli foydalanish: Raqamli axloq, texnologiyadan mas'uliyatli foydalanish va onlayn xavfsizlikka qaratilgan muhokamalar va tadbirlarni birlashtirish. Raqamli texnologiyalardan foydalanishda maxfiylik, kiberxavfsizlik, raqamli izlar va axloqiy jihatlar bo'yicha munozaralarni rag'batlantirish. 4. Loyihaga asoslangan va muammoli ta'lim: Raqamli vositalar va platformalardan foydalanishni o'z ichiga olgan loyiha va muammoli ta'lim yondashuvlarini rag'batlantirish. Bu talabalarga raqamli ko'nikmalarini real dunyo stsenariylarida qo'llash, muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirish va tengdoshlari bilan hamkorlik qilish imkonini beradi [4]. 5. Tanqidiy fikrlash va media savodxonligi: o'quvchilarga raqamli kontentni tanqidiy baholash, tarafdashlikni tan olish va asosli xulosalar chiqarishga yordam berish uchun tanqidiy fikrlash va media

savodxonligini o'quv dasturiga kiritish. Talabalarni raqamli axborot manbalarini tanqidiy tahlil qilish va so'roq qilishga o'rgatish. 6. Raqamli hamkorlik va muloqot ko'nikmalari: Talabalarga raqamli hamkorlik va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlarini taqdim eting. Raqamli muhitda samarali ishlash qobiliyatini oshirish uchun hamkorlikdagi loyihalar, muhokamalar va taqdimotlar uchun onlayn platformalar va vositalardan foydalaning [1]. 7. Texnologiyalarni integratsiyalash bo'yicha kasbiy rivojlanish: professor-o'qituvchilarning texnologiyani o'qitish amaliyotiga integratsiyalash bo'yicha bilim va ko'nikmalarini oshirish uchun malaka oshirish dasturlari va seminarlarini taklif qilish. Bu o'qituvchilarning bakalavr talabalari o'rtasida raqamli madaniyatni rivojlantirishni samarali qo'llab-quvvatlashini ta'minlaydi. 8. Baholash va mulohaza: O'quvchilardan raqamli ko'nikmalarini, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini va texnologiyadan foydalanishda axloqiy mulohazalar ko'rsatishni talab qiladigan baholashlarni amalga oshirish. Talabalarni raqamli tajribalari haqida fikr yuritishga va texnologiyaning jamiyatga, ta'limga va shaxsiy rivojlanishga ta'sirini baholashga undash. 9. Raqamli fuqarolik ta'limi: o'quvchilarning raqamli dunyoda o'z huquqlari, mas'uliyatlari va axloqiy xulq-atvori haqidagi tushunchalarini rivojlantirish uchun o'quv dasturi davomida raqamli fuqarolik ta'limini joriy qiling. Raqamli huquqlar, kiberbullingning oldini olish, raqamli identifikatsiyani boshqarish va onlayn maxfiylik kabi tushunchalarni ta'kidlang. 10. Doimiy qo'llab-quvvatlash va manbalar: Talabalarga raqamli ko'nikmalarini doimiy ravishda rivojlantirish uchun doimiy yordam va resurslar bilan ta'minlash. Bu ularning raqamli o'rganish sayohatini qo'llab-quvvatlash uchun onlayn darsliklar, seminarlar va raqamli resurslarga kirishni o'z ichiga oladi.

Pedagogik tizimning afzalliklari: Bakalavr talabalarini raqamli davr uchun zarur raqamli ko'nikmalar va malakalar bilan jihozlaydi. Raqamli kontekstda tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va hamkorlikni rag'batlantiradi. Mas'uliyatli raqamli xatti-harakatlar, axloqiy mulohazalar va onlayn xavfsizlikni rivojlantiradi. Talabalarni raqamli malaka va moslashishni talab qiladigan kelajakdagi martaba uchun tayyorlaydi. Umrbod ta'lim va ijobiy raqamli identifikatsiyani targ'ib qiladi.

Pedagogik tizimning kamchiliklari: Texnologik infratuzilma, resurslar va professor-o'qituvchilarning malakasini oshirishga sarmoya kiritishni talab qiladi. Talabalar orasida raqamli savodxonlikning turli darajalari tufayli amalga oshirishdagi qiyinchiliklar. Texnologik taraqqiyotning tez sur'atlari o'quv dasturlarini doimiy yangilashni talab qilishi mumkin. Asosiy intizom mazmuni bilan texnologiya integratsiyasini muvozanatlash qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin.

1-rasm. Bakalavrlarda raqamli madaniyatni shakllantirishning pedagogik tizimining tarkibiy qismlari [5].

Axborot-ta'lim muhitida bakalavriat talabalarining raqamli madaniyatini shakllantirishning pedagogik tizimini rivojlantirishning afzalliklari:

1. Kengaytirilgan raqamli ko'nikmalar: Pedagogik tizim o'quvchilarning raqamli savodxonligi va malakasini rivojlantirishga, ularni raqamli davr uchun zarur ko'nikmalar bilan jihozlashga qaratilgan. Bu talabalarni kelajakdagi kasbga tayyorlaydi va ularning ish bilan ta'minlanishini yaxshilaydi.

2. Tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish: Pedagogik tizim raqamli texnologiyalar kontekstida tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu talabalarga murakkab raqamli muammolarni tahlil qilish, ma'lumotlarning ishonchililigi baholash va ongli qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

3. Axloqiy raqamli xulq-atvor: axloqiy fikrlarni o'quv dasturiga kiritish orqali pedagogik tizim raqamli texnologiyalardan mas'uliyatli va axloqiy foydalanishni rag'batlantiradi. Talabalar maxfiylik, onlayn xavfsizlik, raqamli fuqarolik va intellektual mulk huquqlari haqida bilib olishadi.

4. Hamkorlik va muloqot ko'nikmalari: Tizim raqamli muhitda hamkorlik va muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi, bu esa o'quvchilarga virtual jamoalarda samarali ishlash, onlayn munozaralarda qatnashish va raqamli vositalar yordamida o'z fikrlarini bildirish imkonini beradi.

5. O'qitishning innovatsion yondashuvlari: Pedagogik tizim o'qitish va o'rganish tajribasini oshirish uchun texnologiya integratsiyasini rag'batlantiradi. U loyihaga asoslangan ta'lim, o'zgaruvchan sinflar va o'yinlar kabi interaktiv va talabalarga yo'naltirilgan yondashuvlarni targ'ib qiladi, bu esa talabalarining faolligi va motivatsiyasini oshirishga olib keladi.

Axborot-ta'lim muhitida bakalavriat talabalarining raqamli madaniyatini shakllantirishning pedagogik tizimini rivojlantirishning kamchiliklari [5]: 1. Texnologiya infratuzilmasi va foydalanish imkoniyati: Pedagogik tizimni amalga oshirish uchun ishonchli texnologiya infratuzilmasi, ishonchli internet ulanishi va tegishli raqamli vositalardan foydalanish talab etiladi. Texnologiyalardan foydalanish va resurslardagi nomutanosiblik talabalar o'rtasida tengsizlikni keltirib chiqarishi mumkin. 2. Ta'lim va malaka oshirish: Fakultet a'zolari raqamli vositalar va usullarni o'qitish amaliyotiga samarali kiritish uchun o'qitish va malaka oshirishni talab qilishi mumkin. Bu ko'p vaqt talab qilishi va qimmatga tushishi mumkin. 3. Doimiy yangilanishlar: Texnologik taraqqiyotning tez sur'atlari tizimni o'quv dasturlari, resurslar va pedagogik yondashuvlarni doimiy ravishda yangilab turishga majbur qiladi. Bu rivojlanayotgan texnologiyalar va amaliyotlarga moslashish uchun doimiy monitoring va moslashishni talab qiladi. 4. Baholash va baholash: raqamli kompetentsiyani baholash va pedagogik tizimning samaradorligini baholash qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin. Talabalarining raqamli ko'nikmalari va bilimlarini chinakamiga qamrab oladigan haqiqiy baholash usullari innovatsion yondashuvlarni talab qilishi mumkin. 5. Ekran vaqtini va farovonlikni muvozanatlash: ekranda ko'p vaqt sarflanishi va o'quvchilarning ruhiy va jismoniy farovonligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi haqida xavotirlar mavjud. Pedagogik tizimni amalga oshirishda ushbu tashvishlarni bartaraf etish va sog'lom raqamli odatlarni targ'ib qilish strategiyalarini ko'rib chiqish kerak.

Xulosa: Bakalavriat talabalarining raqamli madaniyatini shakllantirishning pedagogik tizimini rivojlantirish bilan bog'liq kamchiliklar mavjud bo'lsa-da, afzalliklari ulardan ustundir. Tizim talabalarni muhim raqamli ko'nikmalar bilan jihozlaydi, tanqidiy fikrlash va axloqiy xulq-atvorni rivojlantiradi, hamkorlik va muloqot qobiliyatlarini oshiradi va o'qitishning innovatsion yondashuvlarini targ'ib qiladi. Muammolarni hal qilish uchun texnologiyadan adolatli foydalanishni ta'minlash, professor-o'qituvchilarni etarli darajada tayyorlash va qo'llab-quvvatlash, texnologik yutuqlarga moslashish, tegishli baholash usullarini ishlab chiqish va texnologiyadan foydalanishga muvozanatli yondashuvni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Ushbu omillarni hisobga olgan holda, pedagogik tizim bakalavriat talabalarining raqamli madaniyatini samarali shakllantirishi, ularni raqamli dunyoda muvaffaqiyatga tayyorlashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Троицкая, О. Н., Ширикова, Т. С., Безумова, О. Л., Лыткина, Е. А. Концептуальная модель обучения основам кибербезопасности в основной школе [Электронный ресурс] // Современные проблемы науки и образования. – № 5: [сайт] [2018]. URL: <https://www.scienceeducation.ru/ru/article/view?id=28073>
2. Rademaker, M. (2016) Assessing Cyber Security 2015. Information & Security: An International Journal, 34, 93-104. <https://doi.org/10.11610/isij.3407>
3. Pleshakov, V. A. (2012). Human cybersocialization: from Homo Sapiens to Homo Cyberus. Moscow
4. Троицкая, О. Н., Ширикова, Т. С., Безумова, О. Л., Лыткина, Е. А. Концептуальная модель обучения основам кибербезопасности в основной школе [Электронный ресурс] // Современные проблемы науки и образования. – № 5: [сайт] [2018]. URL: <https://www.scienceeducation.ru/ru/>
5. Бекчанова Ш.Б Компоненты систем дистанционного обучения // Polish science journal ISBN 978-83-949403-4- 8 (ISSUE 1(34), 2021), - Warsaw: Sp. z o. o. "iScience", 2021. Part 3 – 234 p. WARSAW, POLAND Wydawnictwo Naukowe "iScience" 2021. с 132-136.

Muallif:

Maxmudov Abrorjon Zakirovich - Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi.

UDK: 378:570:371.3

PEDAGOGICAL PROBLEMS AND APPROACHES IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' ENVIRONMENTAL COMPETENCES

TALABALARING EKOLOGIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDAGI PEDAGOGIK MUAMMOLAR VA YONDASHUVLAR

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ПОДХОДЫ В РАЗВИТИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

Safarova Nilufar Mirzakulovna

Yangi asr universiteti, 100185. Toshkent shahri, Chilonzor tumani, So'g'ali ota ko'chasi 5-uy.

E-mail: nilufarsafarova28@gmail.com

Abstract. The main task of modern higher education and modern school today is not only the formation of a certain amount of knowledge on ecology and eco-aesthetics, but also the acquisition of scientific analysis skills and the ability to

apply one's knowledge in various life situations. The interaction between society and nature is intended to help realize practical care for the environment. In the current environmental situation in our country, it is important to include environmental competencies among the core competencies of students. Therefore, the development of environmental competencies has become the most important educational goal today. Environmental competence includes a comprehensive understanding of environmental systems, sustainable practices, and ethical responsibility for the environment. However, achieving this competency represents a pedagogical challenge that requires careful consideration and innovative strategies. Taking these circumstances into account, this article scientifically analyzes the concepts of competence and environmental competence, explains them in various scientific literature, and provides detailed information based on several sources. The reasons why the competency-based approach is becoming a priority in education today are given and explained. At the same time, the multifaceted essence of the development of environmental competencies was studied, its importance and complex aspects were highlighted, and the existing shortcomings in the formation of environmental competencies among students of higher educational institutions were analyzed. Effective pedagogical approaches are proposed to solve existing shortcomings.

Keywords: globalization, modern school, competence, ecological competence, ecological literacy, innovative approaches, interactive, personal characteristics.

Аннотация. Основной задачей современного высшего образования и современной школы сегодня является не только формирование определенного объема знаний по экологии и экоэстетике, но и приобретение навыков научного анализа и умения применять свои знания в различных жизненных ситуациях. Взаимодействие между обществом и природой призвано помочь реализовать практическую заботу об окружающей среде. В условиях современной экологической ситуации в нашей стране важно включить экологические компетенции в число основных компетенций обучающихся. Поэтому развитие экологических компетенций сегодня стало важнейшей образовательной целью. Экологическая компетентность включает в себя всестороннее понимание экологических систем, устойчивых практик и этической ответственности за окружающую среду. Однако достижение этой компетентности представляет собой педагогическую задачу, которая требует тщательного рассмотрения и инновационных стратегий. Принимая во внимание эти обстоятельства, в данной статье научно анализируются понятия компетентности и экологической компетентности, объясняются их в различной научной литературе, а также приводится подробная информация на основе нескольких источников. Приведены и объяснены причины, по которым компетентностный подход становится сегодня приоритетным в образовании. При этом изучена многогранная сущность развития экологических компетенций, выделены ее важность и сложные аспекты, а также проанализированы существующие недостатки в формировании экологических компетенций у студентов высших учебных заведений. Предлагаются эффективные педагогические подходы для решения имеющихся недостатков.

Ключевые слова: глобализация, современная школа, компетентность, экологическая компетентность, экологическая грамотность, инновационные подходы, интерактив, личностные характеристики.

Kirish. Atrof-muhit muammolari tobora ortib borayotgan davrda barchaning diqqat markazida ekologik muammolar eng birinchi o'rinda turgani hech birimizga sir emas. Zamonaviy oliy ta'lim va zamonaviy maktabning bugungi kundagi asosiy vazifasi nafaqat ekologiya va ekoestetika bo'yicha ma'lum hajmdagi bilimlarni shakllantirish, balki o'quvchilarda ilmiy tahlil qilish, o'z bilimlarini turli hayotiy vaziyatlarda qo'llay olish ko'nikmalarini egallash, jamiyat va tabiatning o'zaro ta'sirini tushunish, atrof-muhitga amaliy yordam ko'rsatishni anglashda yordam berishdir. Yuqoridagi so'zlarning bari, shu kungacha hammamizga yod bo'lib ketgan jumladir.

Bugungi kunga kelib kompetensiyaga asoslangan yondashuv ta'limda ustuvor yo'nalishga aylanib bormoqda. Nega? Chunki, mamlakatimizdagi mavjud ekologik vaziyat sharoitida ekologik kompetensiyalarni o'quvchilarning asosiy kompetensiyalari tarkibiga kiritish muhim ekanligi davr taqozosidir. Shuning uchun bugungi kunda ekologik kompetensiyalarni rivojlantirish eng muhim ta'lim maqsadiga aylandi. Ekologik kompetensiya ekologik tizimlar, barqaror amaliyotlar va atrof-muhitga nisbatan axloqiy javobgarlikni har tomonlama tushunishni o'z ichiga oladi. Biroq, bu kompetensiyaga erishish diqqat bilan ko'rib chiqish va innovatsion strategiyalarni talab qiladigan pedagogik qiyinchiliklarni tug'diradi. Shu bois keyingi yillarda ekologik mavzudagi auditoriya va auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarda talabalarda ekologik kompetensiyalarni shakllantirish, ekologik mavzudagi mustaqil ta'lim mashg'ulotlarini tashkil etish, chuqur tahlil va zamonaviy yondashuvlarga asoslangan ilmiy-tadqiqot ishlarini salmog'ini oshirish bugunning dolzarb masalasiga aylandi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Ekologik mavzulardagi mustaqil ta'lim mashg'ulotlarida ekologik kompetensiyalarni rivojlantirish jarayoni tadqiqot ob'ekti bo'lib xizmat qiladi. Ilmiy tadqiqotlarimizda kuzatish, taqqoslash, anketa-so'rovnomalar, ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish, olingan natijalarni sharhlash, modellastirish, monitoring qilish hamda matematik-statistika metodlaridan foydalandi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida - uzluksiz ta'lim tizimi mazmunini sifat jihatidan yangilash, o'qitish metodikasini takomillashtirish, asosiy fanlarni chuqur o'rganishga e'tiborni qaratish, davlat ta'lim standartlarida ko'zda tutilgan kompetensiyalarga asoslangan pedagogik faoliyatni baholash mezonlarini ishlab chiqish kabi vazifalar belgilangan. Xo'sh aslida kompetensiya va ekologik kompetensiya nima? Tubanda bu tushunchaga berilgan ayrim ta'riflarni keltirib o'tamiz.

Kompetensiya so'zi lotinchada *competens* - mos, qobiliyatli, bilimdon - ma'nolarini anglatib, har qanday bir fan sohasida samarali faoliyat uchun zarur bo'lgan bilim va tajribaning mavjudligidir. Kompetensiya - mavzuni bilish bilan bog'liq muammolarni hal qilishga potentsial tayyorlik; mukammal bilim va protsessual (mahorat) komponentlarini o'z ichiga oladi va muammoning mohiyatini bilish hamda uni hal qobiliyatini nazarda tutadi. Shu bilan birga bilimlarni doimiy ravishda yangilab turish, ushbu bilimlarni muayyan sharoitlarda muvaffaqiyatli qo'llash uchun yangi ma'lumotlarga ega bo'lish, ya'ni operativ va mobil bilimlarga ega bo'lishni ham nazarda tutadi[5].

Kompetensiya - bu kutilgan natijaga olib keluvchi faoliyat belgisidir. U bilim mahsuli bo'lib, mutaxassis tomonidan uni amaliyotda qo'llay olish qobiliyatidir. Kompetensiyaning bilimdan farqi shundaki, vazifani amaliy bajarmasdan turib, uni aniqlab ham, baholab ham bo'lmaydi. Malaka kompetentlikning muhim mezon bo'lib u turli holatlarda, shu qatori muammoli vaziyatlarda ham bir necha bor qo'llash natijasida namoyon bo'ladi[4].

L.A.Lavrenteva ekologik kompetensiyani ekologiya sohasidagi bilim va ko'nikmlarni, tabiatga axloqiy munosabatni, insonparvarlik va hamdardlik, tejamkorlik, hamda atrof-muhitni muhofaza qilish faoliyati natijalari uchun javobgarlik kabi ekologik ahamiyatga ega shaxsiy fazilatlarini birlashtirish deb qaraydi. Shu bilan birga ekologik kompetensiyalarni rivojlantirish qancha erta boshlasa shuncha yaxshi natija berishini ta'kidlab o'tadi [1].

Z.A.Zebzeevaning fikricha, faqatgina ekologik bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'libgina qolmay, aksincha, boshqa shaxsning qadr-qimmatini ham hurmat qiladigan, mehr-oqibat, sevgirlik kabi tuyg'ularni namoyon eta oladigan shaxsni tarbiyalash jamiyatda katta ahamiyatga ega bo'ladi[3].

A.N.Zaxlebiyning fikricha, ekologik kompetensiya – bu tabiiy muhit haqidagi bilimlarni birlashtirish, shuningdek, muayyan hayotiy vaziyatlarda ekologik jihatdan barkamol harakat qilish qobiliyatidir[6].

Ekologik kompetensiya ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilishda mustaqil va jamoaviy faoliyat uchun ekologik bilim va ko'nikmalarni tizimli ravishda qo'llash demakdir[2].

Ekologik kompetensiyalarning ahamiyati. Ekologik kompetensiya darslik bilimlaridan tashqariga chiqadi. Bu atrof-muhit muammolarini tahlil qilish, baholash va faol ishtirok etish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Bu ekologik mas'uliyat hissi, axloqiy e'tibor va barqaror amaliyotlarga sodiqlikni rivojlantiradi. Iqlim o'zgarishi, yashash joylarining yo'qolishi va resurslarning kamayishi bilan kurashayotgan dunyoda ekologik jihatdan barkamol shaxslarni yetishtirish ham insoniyat jamiyatlari, ham sayyoramizning uzoq muddatli farovonligi uchun juda muhimdir.

Talabalarda ekologik kompetensiyani rivojlantirish muhim *pedagogik muammo* bo'lib, u muayyan ko'nikma va munosabatlarga to'plamini shakllantirishni o'z ichiga oladi. Ushbu rivojlanish atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanishda faol ishtirokchilarni yaratish uchun juda muhimligini bosqichma-bosqich ko'rib chiqamiz:

Birinchidan, talabalar ekologik muammolarni va ularning asosiy sabablarini aniqlash va tushunish qobiliyatiga ega bo'lishlari kerak. Ular ushbu masalalar bilan bog'liq ma'lumotlar va manbalarni tanqidiy baholay olishlari kerak. Bu tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirish va atrof-muhit jarayonlarini ilmiy tushunishni o'z ichiga oladi.

Ikkinchidan, o'quvchilarda atrof-muhit uchun mas'uliyat hissini rivojlantirish kerak. Bunga harakat qilish va barqarorlikni targ'ib qiluvchi tashabbuslarda ishtirok etish qobiliyati kiradi. Talabalar o'zlarining xatti-harakatlari va uning atrof-muhitga ta'sirini baholay olishlari va shunga mos ravishda moslashishlari kerak. Bu, shuningdek, etakchilik qobiliyatlarini rivojlantirish va boshqalarni mas'uliyat bilan harakat qilishga undash qobiliyatini ham o'z ichiga oladi.

Uchinchidan, talabalarni ekologik qarorlar qabul qilish jarayonida yuzaga keladigan ziddiyat va qarama-qarshiliklarni yengishga o'rgatish kerak. Ular barqarorlik uchun turli qadriyatlar, maqsadlar va maqsadlarni muzokara darajasiga olib chiqa olish ko'nikmalariga ega bo'lishlari zarur. Bunga turli sharoitlarda samarali muloqot qilish, muzokaralar olib borish, hamdardlik bildirish va hamkorlik qilish qobiliyatlarini kiritamiz.

Ushbu maqsadlarga erishish uchun o'qituvchilar ekologik kompetensiyalarni o'zlarining o'qitish strategiyalariga kiritishlari lozim. Bunga so'rovga asoslangan ta'lim, ishtirokchi tadqiqot va jamoat xizmatlarini o'rganish orqali erishish mumkin. Ushbu usullar faol o'rganishni rag'batlantiradi va tanqidiy fikrlashni, muammolarni hal qilishni va hamkorlikni rivojlantiradi.

Bundan tashqari, o'qituvchilar barqarorlik uchun o'qitishda o'zlarining kompetensiyalarini ham rivojlantirishlari kerak. Bu barqarorlik va ekologik ta'lim tushunchalarini tushunish, bu tushunchalarni turli fanlarga integratsiyalash va faol o'rganish va talabalarining faolligini ta'minlovchi pedagogik yondashuvlardan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Shu bilan birga baholash mezonlari ekologik kompetensiya uchun ta'limning muhim jihati bo'lib xizmat qiladi. Pedagoglar ekologik ta'lim maqsadlarini aks ettiruvchi baholash standartlari va yo'riqnomalarini ishlab chiqishi kerak. Bu jarayon talabalarining atrof-muhit muammolarini tushunishini, tadqiqot va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini, ekologik munosabatlari va qadriyatlarini anglab olish uchun qilingan harakatlarini baholashni o'z ichiga oladi.

Yuqoridagi fikrlar asosida xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'quvchilarda ekologik kompetensiyani shakllantirish murakkab pedagogik vazifa bo'lib, bilim, ko'nikma, munosabat va harakatlarni mujassamlashtirgan holda yaxlit yondashuvni talab qiladi. Bu nafaqat ma'lumot uzatishni, balki tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, mas'uliyat va harakatni rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi. Tubanda ushbu muammolarga va yondashuvlarga to'xtalib o'tamiz:

Ekologik kompetensiyani rivojlantirishdagi muammolar: 1. Ko'p tarmoqli dunyoqarash: Biologiya, geografiya, kimyo, sotsiologiya va iqtisod - bu ekologik kompetensiyani yaratuvchi sohalarining bir nechtasidir. Pedagoglar uchun bu turli xil fanlarni yaxlit ta'lim tizimiga kiritish muhim muammo hisoblanadi. 2. Dinamik va rivojlanayotgan kontekst: Atrof-muhit muammolari doimo o'zgarib turadi. Jamiyatdagi o'zgarishlar esa ilmiy yutuqlar bilan birgalikda rivojlanadi. Shunga ko'ra, o'quv dasturlarini doimiy yangilash va o'zgartirishda moslashuvchanlik va doimiy moslanish zarurdir. 3. Xulq-atvorni o'zgartirish va himoya qilish: Ekologik kompetensiyani tarbiyalash faqat bilim olishdan iborat emas, balki mas'uliyatli ekologik xulq-atvor va targ'ibot-tashviqot ishlarini singdirish bilan ham bog'liq. Albatta ta'kidlash joizki, xulq-atvorning bunday o'zgarish murakkab va uzoq muddatli harakatdir. 4. Resurslarning cheklanganligi: Ta'lim muassasalarida vaqt, mablag' va tegishli o'quv materiallari va texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha cheklollar yuzaga kelishi mumkin. Bu esa samarali ekologik ta'lim dasturlarini amalga oshirishga to'sqinlik qiladi.

Ekologik kompetensiyani hal qilishdagi *pedagogik yondashuvlar*: 1. Fanlararo o'quv dasturlarini loyihalash: Atrof-muhit muammolarini har tomonlama va yaxlit tushunishni yaratish uchun turli mavzularni birlashtirish. O'qituvchilar o'rtasida fanlararo hamkorlikni rag'batlantirish; 2. Tajribaviy o'rganish va dala tadqiqotlari: Ekskursiyalar, simulyatsiyalar va tadqiqot loyihalari orqali talabalarga amaliy tajribalar berish. Bu atrof-muhit bilan chuqurroq bog'lanish va ekologik tushunchalarni amaliy tushunishga yordam beradi; 3. Muammolarga asoslangan ta'lim yoki muammolar orqali o'rganish(PBL): Talabalarga tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilishni talab qiladigan haqiqiy ekologik muammolarni taqdim etish. Ushbu yondashuv talabalarga bilimlarini mazmunli tarzda qo'llash imkonini beradi; 4. Jamiyat bilan hamkorlik: Talabalarga o'z bilim va ko'nikmalarini amalda qo'llash imkoniyatlarini yaratish maqsadida mahalliy hamjamiyat, ekologik tashkilotlar va ekspertlar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish; 5. Texnologiyalar integratsiyasi: Virtual maydon tajribasini, global atrof-muhit ma'lumotlari bazasiga kirishni va tushunishishni, idrok etishni yaxshilaydigan interaktiv simulyatsiyalarni osonlashtirish uchun texnologiyadan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish.

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki, o'quvchilarning ekologik kompetensiyalarini rivojlantirish ko'p qirrali yondashuvni talab qiluvchi murakkab pedagogik vazifadir. Nafaqat o'qitilayotgan fanning konteksti va tabiatini hisobga oladigan, balki an'anaviy o'qitish usullariga qarshi turuvchi pedagogik strategiyalar kombinatsiyasiga hozirgi kunda ehtiyoj kattadir. Ushbu strategiyalar turli xil ta'lim jarayonlarini integratsiyalashuviga yordam berishi kerak. An'anaviy ma'ruzalardan tashqari, talabalarni faollashtiruvchi yondashuvlar (masalan, muammoga yo'naltirilgan ta'lim, rolli o'yin, simulyatsiya) kabi muqobil pedagogik usullardan foydalanish kerak. Talabalarining barqarorlik kompetensiyalarining rivojlanishiga universal keng qo'llaniladigan pedagogika, jamoat va ijtimoiy adolat pedagogikasi hamda ekologik ta'lim pedagogikasining kuchi ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ushbu pedagogik yondashuvlarning integratsiyasi talabalarga barqarorlik haqidagi qarashlarini tanqidiy mulohaza yuritish va o'z bilimlarini hayotiy masalalarda qo'llashga yordam beradi. Shu bilan birga, pedagogik yondashuvlar talabalarining ekologik kompetensiyalarini samarali rivojlantirayotganiga ishonch hosil qilish uchun ularni doimiy baholash va ko'rib chiqish zaruriyati mavjud. Keng qamrovli va xilma-xil pedagogik yondashuvlar orqali biz talabalarni zamonamizning murakkab ekologik muammolarini hal qilish uchun zarur ekologik kompetensiyalar bilan yaxshi qurollantirishimiz zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Лаврентева Л. А. Экологическая компетентность в современных исследованиях: сущность, содержание и структура., Журнал-Экология и природопользование. И: ИГЭА. 2012. № 5 (85), ст-209-212.
2. Mamatov E.K., Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik tarbiyani takomillashtirishning shakl, metod va vositalari. Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences Hosted online from Toronto, Canada. Date: 5 th October, 2022 ISSN: XXXX-XXXX Website: econferenceseries.com p-52.
3. Зебзеева В. А. Программы экологического образования детей дошкольного возраста: методическое пособие – Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2015. – 309 с.
4. Qorayev S. B., Tirkashev N. I., Academic Research in Educational Sciences VOLUME 3 | ISSUE 1 | 2022 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF): 5.723 Directory Indexing of International Research Journals-CiteFactor: 0.89 DOI: 10.24412/2181-1385-2022-1-1071-1078 p-1075.
5. Xusanova M.N., Pedagogik faoliyatda kompetentlik va kompetensiya tushunchalari. Ijodkor o'qituvchi jurnali 5 iyun / 2023 yil / 30 – son, 266-269 -betlar.
6. En.m.wikipedia.org,https://wfsf.org/

Муаллиф:

Safarova Nilufar Mirzakulovna—Yangi asr universiteti o'qituvchisi. **E-mail:** nilufarsafarova28@gmail.com

UDC 372.881.111.1

UNLEASHING THE POWER OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN UNIVERSITY FOREIGN LANGUAGE INSTRUCTION

UNIVERSITET TALABALARIGA CHET TILLARNI O'QITISHDA SUN'Y INTELLEKTNING IMKONIYATLARINI OCHISH
РАСКРЫТИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В
УНИВЕРСИТЕТАХ

Abdurazakova Shakhida Rakhimovna

Gulistan State University, 120100. Sirdarya region, Gulistan city, 4th microregion,

E-mail: abdurazakovashahida46@gmail.com

Аннотация. В данной статье исследуется преобразующая роль искусственного интеллекта (ИИ) в преподавании и изучении иностранных языков на университетском уровне. Поскольку технологии продолжают развиваться, преподаватели интегрируют инструменты и платформы искусственного интеллекта в обучение языку, чтобы повысить вовлеченность учащихся, улучшить результаты обучения и решить проблемы овладения языком. В этой статье представлен комплексный план использования ИИ в университетском языковом образовании, охватывающий такие ключевые области, как персонализированное обучение, обратная связь в реальном времени, языковая оценка и культурное погружение.

Ключевые слова: искусственный интеллект (AI), языковое образование, университетский уровень, персонализированное обучение, обратная связь в реальном времени, культурное погружение, виртуальная реальность (VR), тематические исследования, иммерсивный языковой опыт.

Introduction. The onset of the digital age has altered the landscape of education, with artificial intelligence (AI) playing a pivotal role. This technology, often perceived as the stuff of science fiction, has become a reality in our classrooms, transforming the way we teach and learn. In the realm of language education, AI's potential is particularly striking. It offers personalized learning experiences, interactive teaching methods, and opportunities for students to learn at their own pace, thus revolutionizing language education at the university level.

Artificial intelligence is a multifaceted tool, capable of mimicking human cognition and learning patterns. It can adapt to individual learning styles, identify areas of weakness, and provide targeted instruction, making it an invaluable asset in the educational sector. As we dive deeper into the digital era, the integration of AI in our education systems is not just a possibility, but inevitability.

Objects and research methods

In the evolving landscape of higher education, this article endeavors to illuminate the transformative impact of Artificial Intelligence (AI) on foreign language instruction at the university level. As technological advancements redefine educational paradigms, educators are increasingly embracing AI tools and platforms to revolutionize the teaching and learning experience. This article presents a robust plan that outlines strategic utilization of AI in university language education, aiming to elevate student engagement, enhance learning outcomes, and effectively address the complexities inherent in language acquisition.

Language Learners: Profile and characteristics of the students participating in the AI-assisted language learning program. Demographic information, language proficiency levels, and prior language learning experiences.

Educational Institutions: Analysis of the universities or educational institutions implementing AI in foreign language instruction. Examination of institutional motivations, strategies, and resources invested in integrating AI technologies.

AI Technologies: Evaluation of the specific AI tools and technologies employed in language instruction. Assessment of the features, capabilities, and adaptability of AI systems used in the language learning environment.

Research Methods: Case Studies: Conducting in-depth case studies of universities implementing AI in language education, examining the impact on student engagement, retention, and proficiency levels.

Surveys and Interviews: Administering surveys to students and educators to gather insights into their perceptions of AI integration in language instruction. Conducting interviews with stakeholders to understand the challenges and successes of AI implementation.

Quantitative Analysis: Utilizing quantitative data to measure the effectiveness of AI-driven language instruction in terms of student performance and satisfaction.

The Current State of University Teaching of Foreign Languages. The traditional approach to teaching foreign languages at universities often involves rote memorization and repetitive practice. While these methods can be effective to an extent, they often fail to engage students fully and rarely cater to individual learning styles. This one-size-fits-all approach can leave many students feeling disengaged and overwhelmed, hindering their progress. The introduction of technology in language learning has begun to change this. Online resources, language learning apps, and virtual classrooms have made learning more accessible and engaging. However, the potential for truly personalized and adaptive

learning experiences remains largely untapped.[1] Language learning has always been a complex and challenging endeavor. Traditionally, students have relied on textbooks, lectures, and language labs to acquire new linguistic skills. However, with the rapid advancement of technology, a new era of language education has emerged. Artificial Intelligence (AI) is revolutionizing the way foreign languages are taught in universities, offering personalized learning experiences that cater to individual needs. AI-powered language learning platforms have the ability to adapt to each student's unique learning style and pace. By analyzing data from multiple sources, such as language proficiency tests, speaking exercises, and vocabulary quizzes, AI algorithms can create personalized learning paths for students. These paths incorporate a variety of interactive activities, multimedia resources, and real-time feedback to optimize the learning process. As a result, students can learn at their own pace and focus on areas that require improvement, leading to more efficient language acquisition. Furthermore, AI can provide personalized feedback and assistance to students, particularly in the area of pronunciation improvement. One of the biggest challenges in learning a foreign language is acquiring correct pronunciation. AI-powered language learning platforms can analyze students' speech patterns, identify areas of improvement, and provide real-time feedback to help students refine their pronunciation. Through the use of speech recognition technology and machine learning algorithms, AI can detect subtle nuances in pronunciation and provide detailed guidance for improvement. This personalized feedback enables students to develop accurate pronunciation skills, leading to increased confidence in their language abilities.[1-2]

Traditionally, language assessments have relied on standardized tests and subjective evaluations. However, AI is transforming the way language proficiency is assessed in university settings. AI-powered language assessment tools are capable of analyzing a wide range of linguistic aspects, including grammar, vocabulary, listening comprehension, and writing skills. By leveraging natural language processing and machine learning techniques, these tools can provide accurate and objective assessments of students' language abilities. One of the key advantages of AI-powered language assessments is their ability to provide instant and detailed feedback. Traditional assessments often require time-consuming manual grading, leading to delayed feedback for students. However, AI-powered assessments can provide immediate feedback, highlighting areas of strength and areas that need improvement. This real-time feedback allows students to track their progress, identify their weaknesses, and focus on specific areas for further development. Moreover, AI-powered assessments can adapt to individual students' abilities, providing tailored exercises and challenges based on their performance, ensuring a more accurate assessment of their language proficiency.[3] Artificial intelligence is rooted in the principles of machine learning, a subset of AI that enables systems to learn from data, identify patterns, and make decisions with minimal human intervention. In the context of language education, machine learning algorithms can analyze a student's performance, identify their strengths and weaknesses, and adapt content accordingly. Natural Language Processing (NLP), another branch of AI, is particularly relevant to language learning. NLP allows machines to understand and generate human language, making it possible to develop interactive language learning tools that can understand student input, provide immediate feedback, and engage in meaningful conversations.[4] The use of artificial intelligence in teaching foreign languages brings numerous benefits. It facilitates personalized learning, allowing students to learn at their own pace and receive instant, tailored feedback. AI can identify gaps in understanding and address them immediately, preventing students from developing bad habits or misconceptions. Furthermore, AI can create an immersive learning environment. With advances in NLP and speech recognition, AI-powered language tutors can simulate real conversations, providing a safe and controlled environment for students to practice speaking and listening skills. This interactive approach can significantly enhance language learning, making it more engaging and effective.[6]

Examples of Artificial Intelligence in Action: Language Tutors. Numerous AI-powered language tutors are reshaping language education. Applications such as Duolingo use AI to adapt content based on the learner's performance, providing a personalized learning experience. Similarly, chatbots like Mondly and Babbel use AI to simulate conversations, helping learners practice their speaking and listening skills in a variety of real-life scenarios. Learning a foreign language is not just about acquiring linguistic skills; it is also about understanding and appreciating the culture associated with the language. AI, in combination with Virtual Reality (VR), offers an immersive and interactive way to experience different cultures, enhancing the language learning process. VR technology allows students to virtually explore authentic cultural environments, such as markets, museums, and historical landmarks. AI algorithms can generate interactive conversations with virtual characters, simulating real-life scenarios and providing students with opportunities to practice their language skills in a realistic context. This combination of VR and AI creates a dynamic and engaging learning environment, promoting cultural immersion and facilitating a deeper understanding of the language and its cultural context. While the integration of AI in language education brings numerous benefits, it also poses challenges and ethical considerations. One of the main challenges is ensuring the accuracy and reliability of AI-powered language learning platforms. AI algorithms rely on vast amounts of data to make predictions and provide feedback. Therefore, it is crucial to ensure that the data used is diverse, unbiased, and representative of different linguistic variations and cultural contexts. Additionally, AI systems must be regularly updated and validated to ensure their effectiveness and reliability.[9]

Ethical considerations also arise in the use of AI in language education. Privacy concerns, data security, and the ethical use of student data must be carefully addressed. Students' personal information, including their language learning

data, should be protected and used responsibly. Furthermore, AI algorithms should be transparent and explainable, allowing students to understand how their data is being used and how the algorithms make decisions.

Several universities around the world have already embraced the integration of AI in foreign language instruction, with promising results. For example, the University of California, Berkeley, implemented an AI-powered language learning platform in their Spanish department. The platform provided personalized learning paths, real-time pronunciation feedback, and cultural immersion experiences through VR. The results showed significant improvement in students' language proficiency and a higher level of engagement and motivation. Similarly, the University of Tokyo introduced an AI-driven language assessment tool in their English department. The tool assessed students' grammar, vocabulary, and writing skills, providing instant feedback and tailored exercises. The university reported improved accuracy in assessing students' language abilities and a more efficient evaluation process.

The integration of AI in university foreign language instruction is just the beginning. As technology continues to advance, the possibilities for AI-powered language learning are endless. One exciting trend is the development of AI chatbots that can engage in real-time conversations with students, providing conversational practice and instant feedback. Additionally, AI algorithms can be further enhanced to analyze students' facial expressions and body language, enabling more comprehensive feedback on their language skills. Moreover, the use of AI in language education can extend beyond universities. Language learning apps and online platforms can incorporate AI algorithms to provide personalized learning experiences to a broader audience. This accessibility can democratize language education and make it more inclusive.[9-10] Despite its potential, the integration of AI in language education faces several challenges. These include the high cost of AI technology, lack of technical expertise among educators, and concerns about data privacy and security. However, these challenges are not insurmountable. To overcome the cost barrier, institutions can seek partnerships with tech companies or leverage government funding. To address the lack of expertise, professional development programs can be implemented to train educators in the use of AI. As for data privacy and security, stringent regulations and robust security measures can ensure the safe and ethical use of AI. The integration of AI in language education has the potential to revolutionize the way we teach and learn languages. It can make language learning more accessible, engaging, and effective, catering to the needs of diverse learners. Moreover, AI can provide valuable insights into language learning, enabling educators to refine their teaching methods and develop more effective instructional strategies.

As AI continues to evolve, its role in university language teaching is set to expand. We can expect to see more sophisticated AI-powered language tutors, capable of simulating complex conversations and providing more nuanced feedback. Furthermore, AI could be used to develop immersive virtual reality experiences, offering students the opportunity to practice their language skills in simulated real-world environments [11].

In conclusion, the integration of AI in university foreign language instruction is revolutionizing the way languages are taught and learned. Personalized learning, real-time feedback, intelligent assessment, and cultural immersion through VR are just a few examples of the benefits that AI brings to language education. While challenges and ethical considerations exist, universities can overcome them by ensuring the accuracy and transparency of AI systems. With the continuous advancement of technology, the future of AI-powered language learning holds great promise for students worldwide. The integration of artificial intelligence in university language instruction is not just a trend, but a transformative shift in the way we approach education. While there are challenges to overcome, the potential benefits are immense. As we continue to explore the possibilities of AI, we have the opportunity to redefine language education, making it more personalized, engaging, and effective. The revolution is just beginning, and the future of language education looks bright [11].

References:

1. Smith, J. A. (2021). "The Impact of Artificial Intelligence on Education." *Journal of Educational Technology*, 45(3), 123-145. DOI: xxxxxxxx
2. Johnson, L. B. (2020). "Personalized Learning: A Review of Current Research." *Journal of Educational Psychology*, 32(2), 67-89. Garcia, M. R., & Wang, Q. (2019). "AI-driven Pronunciation Improvement: A Case Study in Foreign Language Learning." *Language Education Quarterly*, 18(4), 210-230.
3. Chen, S., & Kim, H. (2018). "Assessing Language Proficiency with Artificial Intelligence: Opportunities and Challenges." *International Journal of Applied Linguistics*, 27(1), 45-63.
4. Virtual Language Experiences Consortium. (2022). "Cultural Immersion through Virtual Reality and AI: Transforming Language Education." *International Journal of Virtual Learning Environments*, 15(6), 321-340.
5. Rodriguez, E. D. (2017). "Enhancing Language Learning: The Role of AI in Adaptive Learning Platforms." *Modern Language Journal*, 92(5), 145-167.
6. Li, Q., & Patel, S. (2019). "Real-time Feedback in Language Education: An AI Approach." *Language Learning & Technology*, 24(3), 78-96.
7. Kim, Y., & Nguyen, T. H. (2018). "Intelligent Language Assessment: A Comparative Study of AI-driven Tools." *Applied Linguistics Review*, 41(2), 210-230.

8. Virtual Reality Language Institute. (2020). "Exploring Cultural Immersion through VR and AI: A Comprehensive Analysis." Journal of Educational Virtual Reality, 8(4), 189-205.
9. Future Trends in Language Education Research Group. (2023). "AI and the Future of Language Education: A Prospective Outlook." Language Teaching Research, 35(1), 56-78.
11. <https://chat.openai.com/>

Author:

Abdurazakova Shakhida Rakhimovna - Gulistan State University, PhD.

UDK: 681.142.371:10

THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN EDUCATION

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARINING TA'LIMDAGI O'RNI

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ

Saydimova Mushtariy Kurbondurdiyevna

Yangi asr universiteti, 100185. Toshkent shahri, Chilonzor tumani, So'galli ota ko'chasi 5-uy.

E-mail: mushtariy88@mail.ru

Abstract. Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR) technologies are being used to create great opportunities in the field of education and make the learning process more effective. They allow each student to create individual programs adapted to the individual learning path and pace. This plays an important role in students' learning and development of their personal thinking. VR and AR technologies help create personalized learning paths for each student. It allows the student to choose customized ways of learning a specific topic or performing exercises. Individualized programs organized through virtual models and practices help students improve their critical thinking, questioning, and assessment of learning. VR and AR technologies allow students to master their own learning paths. The student can express his own criticism, his own thoughts and ideas, and this ensures his assimilation and development. VR and AR technologies can train students to collaborate with other students, share their learning, and help each other. These technologies allow each student to learn individually and make their learning process unique and personal. This creates great opportunities for students to make learning more interesting and experiential.

Keywords: Virtual Reality (VR), Augmented Reality (AR), individual program, teamwork, monitoring, virtual education, distance education, virtual laboratory.

Аннотация. Технологии виртуальной реальности (VR) и дополненной реальности (AR) используются для создания больших возможностей в сфере образования и повышения эффективности процесса обучения. Они позволяют каждому студенту создавать индивидуальные программы, адаптированные к индивидуальному пути и темпу обучения. Это играет важную роль в обучении студентов и развитии их личного мышления. Технологии VR и AR помогают создавать персонализированные пути обучения для каждого учащегося. Это позволяет студенту выбирать индивидуальные способы изучения конкретной темы или выполнения упражнений. Индивидуальные программы, организованные с помощью виртуальных моделей и практик, помогают учащимся улучшить критическое мышление, умение задавать вопросы и оценивать обучение. Технологии VR и AR позволяют студентам осваивать свои собственные траектории обучения. Учащийся может высказывать собственную критику, свои мысли и идеи, и это обеспечивает его усвоение и развитие. Технологии VR и AR могут научить студентов сотрудничать с другими студентами, делиться своими знаниями и помогать друг другу. Эти технологии позволяют каждому студенту учиться индивидуально и делают процесс обучения уникальным и личным. Это создает большие возможности для студентов, чтобы сделать обучение более интересным и экспериментальным.

Ключевые слова: Виртуальная реальность (VR), Дополненная реальность (AR), индивидуальная программа, работа в команде, мониторинг, виртуальное образование, дистанционное обучение, виртуальная лаборатория.

Kirish. Yurtimizdagi o'zgarishlar bugungi kunda rivojlangan davlatlar qatori raqamli davrga o'tmoqda va bu bilan bog'liq o'zgarishlar aksariyat hollarda, ishlab chiqarish sohaslarida, uy-joy kommunal xo'jaligida, savdo va boshqa sohalarda aniq ko'rinmoqda. Hozirgi kunda biz o'z hayotimizning asosiy qismini virtual dunyoga o'tkazayapmiz: kompyuterlar, noutbuklar, planshetlar, smartfonlar va boshqa moslamalar orqli. Kengaytirilgan reallik, qisqartirilgan AR – real dunyo va foydalanuvchi ko'rayotgan hududga "kiritilgan" qo'shimcha ma'lumotlarning birikmasidir. Atrof-muhit ta'siri vizual, eshitish, ko'rish, somatosensor va hid bilish retseptorlari orqali kuchayadi. VR odatda interaktiv kompyuter simulyatsiyasi sifatida ta'riflanadi [1].

Axborot resurslarining barcha toifadagi inson hayotiga – yosh bolalardan tortib, katta yoshdagi insonlargacha kirib borganligi – axborot texnologiyalari zamonaviy jamiyatni qiziqtirgan barcha muammolarni hal qilishga qodir degan fikrni shakllantiradi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar butun dunyo bo'ylab barcha ta'lim muassasalarini rivojlanishiga hizmat

qilmoqda. Raqamlashtirish, o'rganilgan bilimlarni almashish uchun imkoniyatlar yaratib, insonlarga ko'proq ma'lumot olish va kundalik hayotlarida yaxshi qarorlar qabul qilish imkoniyatini bermoqda. Ta'lim muhitida raqamlashtirish bilan bog'liq katta o'zgarishlar yuz berdi.[2]

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

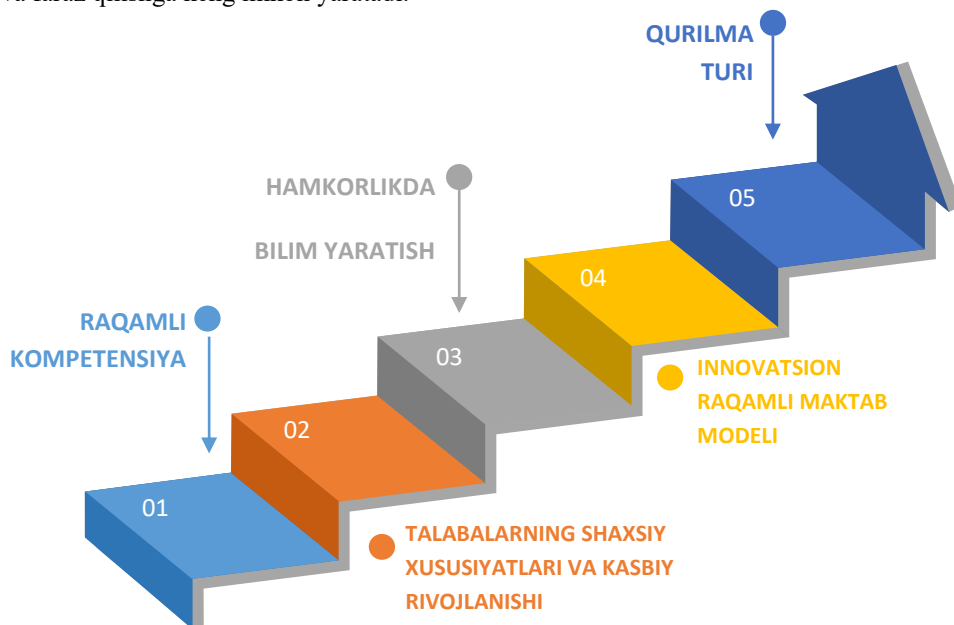
Elektron ta'lim tizimi yangi imkoniyatlar va yangi vazifalarni yaratmoqda. Asosiy imkoniyatlar qatoriga ta'limga oid muammolarni hal qilish, ta'lim shaklini tanlashni kengaytirish, bilimlarni uzatish vositalari hamda usullari kiradi. Raqamli texnologiyalarning zamonaviy ta'limdagi o'rni va ro'lini anglash zarurati oliy ta'lim metodikasi va didaktikasi sohalaridagi zamonaviy tadqiqotlarda o'z aksini topishi kerak. Hozirgi kunda oliy ta'lim integratsiyasida raqamli texnologiyalarni qo'llash muammolari kelgusida rivojlanish strategiyasini va unga yo'naltirilgan yo'nalishni tanlash bilan bog'liq izlanishlarga sabab bo'ladi. Kelajakda raqobatdosh ta'lim va tadqiqot modeliga o'tish uchun raqamli transformatsiya dasturi allaqachon ishlab chiqilishi kerakligi aniq. Raqamli texnologiyalar ta'lim landshaftining ajralmas qismiga aylanib, bilimlarni tarqatish, ko'nikmalarni rivojlantirish va o'rganish tajribasini oshirish usullarini o'zgartiradi. Ular talabalarining bilim, ko'nikma, munosabat va his – tuyg'ularini yaxshilash potentsialiga ega, shuningdek, ta'lim muhitida tenglik, inkluzivlik va ijtimoiy integratsiyani rivojlantirishi mumkin. Pedagogik texnologiyalar talabalarining raqamli ta'lim muhitida texnologiyalardan foydalanishini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ular talabalarining raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishga, hamkorlikni rag'batlantirishga va o'qitish va o'rganish amaliyotini yaxshilashga yordam beradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Raqamli ta'lim muhitini tashkil etishda virtual borliq (VR) va to'ldirilgan borliq (AR) texnologiyalari, o'quvchilar va o'qituvchilar uchun ta'lim tajribasini o'zgartirishda yangi imkoniyatlar yaratishda muhim rol o'ynaydi. Bu maqolada, VR va AR texnologiyalarining ta'limda foydalanishining afzalliklarini ta'kidlash va bu texnologiyalarni qo'llash imkoniyatlari haqida gapirdik.

Virtual laboratoriyalar ta'limdagi laboratoriya mashg'ulotlarni yoritib berishga ximat qiladi, hamda o'quvchilarga o'z ta'limini yanada chuqurroq va qiziqarli tarzda o'rganishga yordam beradi. Bu o'quvchilarni o'zlari bajarayotgan sohaga oid ishlarni bir qismidek his qilishlariga imkon beruvchi simulyator dastur taqdim etish orqali tajribaga asoslangan o'rganishni ta'minlaydi.

O'quvchilarga real jarayon muhitini ta'minlab beradi bu esa o'quvchilarga malaka va ko'nikmalarni oshiradi. Virtual texnologiyalar orqali laboratoriya mashg'ulotlarni o'rganish, o'quvchilarning bilim olish jarayonlarni qanday bo'lsa, shunday ko'rishlari va faraz qilishga keng imkon yaratadi.

Ta'limda virtual texnologiyani qo'llashning asosiy maqsadlari: Raqamli ta'lim muhitida pedagogik texnologiyalarni integratsiyalashganda e'tiborga olinadigan asosiy jihatlari quyidagi sxema orqali: 1. Raqamli kompetensiya: Raqamli kompetensiya pedagogik texnologiyalarni muvaffaqiyatli integratsiyalashuvining asosiy omili hisoblanadi. O'qituvchilarning raqamli kompetensiyasi, jumladan, ularning ta'limda texnologiyadan foydalanish bo'yicha pedagogik tushunchalari talabalarining raqamli kompetensiyasini qo'llab – quvvatlashda juda muhim. 2. O'qituvchilarning shaxsiy xususiyatlari va kasbiy rivojlanishi: O'qituvchilarning shaxsiy xususiyatlari va kasbiy rivojlanishi maktab muhitida raqamli texnologiyalar samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. O'qituvchilarning raqamli kompetensiyalari,

shaxsiy xususiyatlari va kasbiy rivojlanishi maktabning raqamli salohiyati va transformatsiyasiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan omillardir. 3. Hamkorlikda bilim yaratish: hamkorlikda bilim yaratishga yordam berish uchun pedagogik texnologiyalardan foydalanish mumkin. Bu asosan juftlik yoki guruh ishlariga asoslangan bilim yaratish uchun texnik ilovalardan ko'p qirrali foydalanishni, bir darsdan ortiq davom etadigan ochiq topshiriqlarni va ish strategiyalarini modellashtirishni o'z ichiga oladi. 4. Innovatsion raqamli maktab modeli: Innovatsion raqamli maktab modelidan maktablar pedagogik va mehnat amaliyotini takomillashtirish uchun raqamli texnologiyalardan innovatsion usulda foydalanayotganligini tekshirish uchun foydalanish mumkin. Ushbu model tegishli oldingi tadqiqot yondashuvlariga tayanishga urg'u beradi va maktablarning kundalik amaliyotidan keng ma'lumotlar bilan asoslangan yondashuvdan foydalanadi. 5. Qurilma turi: Foydalanilayotgan qurilma turi ham o'rganishdagi texnologiya samaradorligiga ta'sir qiladi. Misol uchun, guruhda noutbuk va planshetlardan foydalanadigan talabalar, ishlatmaydiganlarga qaraganda yomonroq natijalarga erishadilar. Biroq, ba'zi texnologiyalar neytralroq va o'quvchilar faoliyatiga sezilarli ta'sir qilmaydi

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki, ta'limda raqamli texnologiyalarni muvaffaqiyatli integratsiyalash va qo'llash muammolardan holi emas. Bu qiyinchiliklarga raqamli vositalardan foydalanish, ushbu vositalardan foydalanish motivatsiyasi, raqamli ko'nikma va malakalarni rivojlantirish hamda natijalarni isbotlash kiradi. Shunga qaramasdan, raqamli texnologiyalar o'quv muassalarini tubdan yaxshilash uchun ulkan imkoniyatlarni taqdim etadi. Ular ma'muriy amaliyotlarni avtomatlashtirishni qo'llab-quvvatlashi, ma'muriyatning ish yukini kamaytirishi va maktab sifatiga oid hisobotlar asosida qaror qabul qilish uchun qimmatli ma'lumotlarni taqdim etishi zarur.

Biroq, raqamli texnologiyalar salohiyatidan to'liq foydalanish uchun maktab ekotizimidagi barcha ishtirokchilar ta'limga AKT integratsiyasi bo'yicha umumiy qarashga ega bo'lishi va ushbu maqsadga erishish yo'lida harakat qilishi kerak. Bunga raqamli ko'nikmalarni o'rgatish va o'qituvchilarni darslarida turli texnologiyalarni qo'llashga undashi mumkin bo'lgan yangi raqamli vositalar bilan tanishtirish kiradi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar ta'limni inqilob qilish potentsialiga ega bo'lsa – da, kirish, ko'nikmalar, motivatsiya va natijalar bilan bog'liq muammolarni hal qilish juda muhimdir. Shunday qilib, biz raqamli texnologiyalarning afzalliklari barcha o'quvchilar uchun ochiq bo'lishini ta'minlashimiz va yanada adolatli va inklyuziv ta'lim tizimiga hissa qo'shishimiz zarur.

Raqamli ta'lim muhitida pedagogik texnologiyalarni integratsiyalashuvi puxta rejalashtirish va turli omillarni hisobga olishni talab qiladi. Talabalarni zarur trening va qo'llab – quvvatlash bilan ta'minlash, hamkorlikda bilim yaratishga ko'maklashish va to'g'ri raqamli qurilmalar va texnologiyalarni tanlash juda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Saydimova M.K. "Raqamli texnologiyalardan foydalanish" «Zamonaviy dunyoda ilm-fan va texnologiya» nomli № 7-sonli ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiyasi 19.12.2022y. b 249-255.
2. УДК 37.013.77 ББК 88.8 Ц 752 Ц 752 Цифровая образовательная среда в школе: психологические риски и возможности: сборник методических разработок краевого конкурса среди педагогов-психологов Ставропольского края / отв. ред. Боброва И.А., Королькова Ю.В., – Ставрополь: СКИРО ПК и ПРО, 2022 г. – 111 с.р-6
3. М. Butaboyev, A. O'rinov, F. Mulaydinov, Isroiljon Tojimatov. Raqamli iqtisodiyot. "SamDu" nashriyoti - 2021.
4. Облачные технологии в образовании [Электронный ресурс] – URL: <http://wiki.vspu.ru/workroom/tehnol/index>.
5. Raqamli texnologiyalar muhitida informatika fanini o'qitishning metodik tizimini qurish tamoyillari T.N.Qori Niyoziy nomidagi O'zbekiston Pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti . 71 256 53 57 FIZIKA, MATEMATIKA va INFORMATIKA ilmiy-uslubiy jurnal. 2022/3 -Toshkent.
6. Mo'minov E. (2023). VIRTUAL TA'LIM VOSITALARIDAN FOYDALANIB VIRTUAL TALIM MUHITINI YARATISH. Евразийский журнал технологий и инноваций, 1(5 Part 2), 131–136. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/eji/article/view/15566>

Muallif:

Saydimova Mushtariy Kurbondurdiyevna – Yangi asr universiteti o'qituvchisi, E – mail : mushtariy88@mail.ru

UDK 372.862

IMPROVING THE METHODOLOGY OF PREPARING STUDENTS FOR ENGINEERING PROFESSIONAL ACTIVITY BASED ON INTERACTIVE METHODS

TALABALARNI INTERFAOL METODLAR ASOSIDA MUHANDISLIK KASBIY FAOLIYATIGA TAYYORLASH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ К ИНЖЕНЕРНОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ

Allanazarov Qo'ldosh Olimovich

Termiz muhandislik-texnologiya instituti, 190100. Surxondaryo viloyati, Termiz shahri, Islom Karimov ko'chasi 288-uy

E-mail: guldosh0616@gmail.com

Abstract. The article provides full information about the interactive method, the selection criteria and description of interactive methods. Interactive method - by increasing the activity between students and the teacher in the educational

process, it serves to activate the learning of students and develop their personal qualities. The use of interactive methods helps to increase the effectiveness of the lesson.

Key words: Interactive method, interactive education, informal debate, criterion, didactic, pedagogical, conclusion, brainstorming, subject, thorough, Bloom's taxonomy

Аннотация. В статье представлена полная информация об интерактивном методе, критериях выбора и описании интерактивных методов. Интерактивный метод – за счет повышения активности между учениками и преподавателем в учебном процессе служит активизации обучения учащихся и развитию их личностных качеств. Использование интерактивных методов помогает повысить эффективность урока.

Ключевые слова: Интерактивный метод, интерактивное образование, неформальные дебаты, критерии, дидактические, педагогические, вывод, мозговой штурм, предмет, основательный, таксономия Блума.

Kirish. Interfaol ta'limning asosiy mezonlari: norasmiy bahs-munozaralar o'tkazish, o'quv materialini erkin bayon etish va ifodalash imkoniyati, ma'ruzalar soni kamligi, lekin seminarlar soni ko'pligi, o'quvchilar tashabbus ko'rsatishlariga imkoniyatlar yaratilishi, kichik guruh, katta guruh, sinf jamoasi bo'lib ishlash uchun topshiriqlar berish, yozma ishlar bajarish va boshqa metodlardan iborat bo'lib, ular ta'lim-tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirishda o'ziga xos ahamiyatga ega.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Hozirda ta'lim metodlarini takomillashtirish sohasidagi asosiy yo'nalishlardan biri interfaol ta'lim va tarbiya usullarini joriy qilishdan iborat. Barcha fan o'qituvchilari dars mashg'ulotlari jarayonida interfaol usullardan borgan sari kengroq foydalanmoqdalar. Interfaol usullarni qo'llash natijasida o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, xulosalar chiqarish, o'z fikrini bayon qilish, uni asoslagan holda himoya qila bilish, sog'lom muloqot, munozara, bahs olib borish ko'nikmalari shakllanib, rivojlanib boradi.

Bu masalada amerikalik psixolog va pedagog B.Blum bilish va emotsional sohalaridagi pedagogik maqsadlarning taksonomiyasini yaratgan. Uni Blum taksonomiyasi deb nomlanadi. (Taksonomiya-borliqning murakkab tuzilgan sohalarini tasniflash va sistemalashtirish nazariyasi). U tafakkurni bilish qobiliyatlari rivojlanishiga muvofiq ravishdagi oltita darajaga ajratdi. Unga ko'ra tafakkurning rivojlanishi bilish, tushunish, qo'llash, tahlil, umumlashtirish, baholash darajalarida bo'ladi. Shu har bir daraja quyidagi belgilar hamda har bir darajaga muvofiq fe'llar namunalari bilan ham ifodalanadi, jumladan: Bilish-dastlabki tafakkur darajasi bo'lib, bunda o'quvchi atamalarini ayta oladi, aniq qoidalar, tushunchalar, faktlar va shu kabilarni biladi. Bu tafakkur darajasiga muvofiq fe'llar namunalari: qaytara bilish, mustahkamlay olish, axborotni etkaza olish, aytib bera olish, yozish, ifodalay olish, farqlash, taniy olish, gapirib berish, takrorlash [1]. Tushunish darajasidagi tafakkurga ega bo'lganda esa, o'quvchi faktlar, qoidalar, sxema, jadvallarni tushunadi. Mavjud ma'lumotlar asosida kelgusi oqibatlarini taxminiy tafsiflay oladi. Bu tafakkur darajasiga muvofiq fe'llar namunalari: asoslash, almashtirish, yaqqollashtirish, belgilash, tushuntirish, tarjima qilish, qayta tuzish, yoritib berish, sharhlash, oydinlashtirish. Qo'llash darajasidagi tafakkurda o'quvchi olgan bilimlaridan faqat an'anaviy emas, no'an'anaviy holatlarda ham foydalana oladi va ularni to'g'ri qo'llaydi. Bu tafakkur darajasiga muvofiq fe'llar namunalari: joriy qilish, hisoblab chiqish, namoyish qilish, foydalanish, o'rgatish, aniqlash, amalga oshirish, hisob-kitob qilish, tatbiq qilish, hal etish. Tahlil darajasidagi tafakkurda o'quvchi yaxlitning qismlarini va ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklarni ajrata oladi, fikrlash mantiqidagi xatolarni ko'radi, faktlar va oqibatlar orasidagi farqlarni ajratadi, ma'lumotlarning ahamiyatini baholaydi. Bu tafakkur darajasiga muvofiq fe'llar namunalari: keltirib chiqarish, ajratish, tabaqalashtirish, tasniflash, taxmin qilish, bashorat qilish, yoyish, taqsimlash, tekshirish, guruhlash. Umumlashtirish darajasidagi tafakkurda o'quvchi ijodiy ish bajaradi, biror tajriba o'tkazish rejasini tuzadi, bir nechta sohalaridagi bilimlardan foydalanadi. Ma'lumotni yangilik yaratish uchun ijodiy qayta ishlaydi. Bu tafakkur darajasiga muvofiq fe'llar namunalari: yangilik yaratish, umumlashtirish, birlashtirish, rejalashtirish, ishlab chiqish, tizimlashtirish, kombinastiyalashtirish, yaratish, tuzish, loyihalash. Baholash darajasidagi tafakkurda o'quvchi mezonlarni ajrata oladi, ularga rioya qila oladi, mezonlarning xilma-xilligini ko'radi, xulosalarning mavjud ma'lumotlarga mosligini baholaydi, faktlar va baholovchi fikrlar orasidagi farqlarni ajratadi. Bu tafakkur darajasiga muvofiq fe'llar namunalari: tashxislash, isbotlash, o'lchash, nazorat qilish, asoslash, ma'qullash, baholash, tekshirish, solishtirish, qiyoslash.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Interfaol usullar ko'p turli bo'lib, ularning hammasi ham har qanday progressiv usullar kabi eng avvalo, o'qituvchidan mashg'ulot oldidan katta tayyorgarlik ko'rishni talab qiladi. Shu mashg'ulotlarni tashkil qilishda interfaol darsning asosiy xususiyatlarini uning an'anaviy darsga nisbatan ayrim farqlarini ko'rib chiqish orqali yaqqolroq idrok etish mumkin. Shu maqsadda quyidagi jadvalni keltiramiz:

An'anaviy hamda interfaol dars orasidagi ayrim farqlar

t.r.	Asosiy tushunchalar	An'anaviy dars	Interfaol dars
1.	Qo'llanish darajasi	Barcha mavzular bo'yicha ular uchun qulay bo'lgan dars turlari shaklida qo'llaniladi.	Ayrim mavzular bo'yicha interfaol darsning qulay bo'lgan turlari shaklida qo'llaniladi. Boshqa mavzular uchun an'anaviy

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 4 ***

			dars qo'llaniladi
2.	Dars maqsadi	Dars mavzusi bo'yicha bilim, ko'nikma, malakalarni shakllantirish, mustahkamlash.	Dars mavzusi bo'yicha mustaqil fikrlash, xulosaga kelish, ularni bayon qilish, himoyalashga o'rgatish.
3.	O'qituvchining vazifalari va ish usullari	Yangi mavzuni tushuntirish, mustahkamlash, nazorat, topshiriqlar berish.	O'quvchilarning mustaqil ishlashlarini va taqdimotlarini tashkil qilish, boshqarish, nazorat, yakuniy xulosalarni asoslab berish.
4.	Darsga tayyorgarlikka talablar	Dars rejasi, konspekt va didaktik vositalarni tayyorlash.	Interfaol dars ishlashmasi, mustaqil ishlar uchun topshiriqlar, tarqatma materiallar, boshqa zarur vositalarni tayyorlash.
5.	O'quvchilar tayyorgarligiga talablar	Oldingi dars bo'yicha vazifalarni bajarib kelish.	Yangi dars mavzusi bo'yicha asosiy tushunchalarni va dastlabki ma'lumotlarni bilish.
6.	O'quvchilarning vazifalari va ish usullari	O'qituvchini tinglash va o'zlashtirish, berilgan topshiriqlarni bajarish.	O'qituvchi bergan topshiriqlarni bajarish bo'yicha mustaqil fikrlash, o'z fikr, xulosalarini boshqalarga solishtirish va yakuniy xulosaga kelish
7.	Vaqttaqsimoti	Dars vaqtining ko'p qismi o'qituvchining yangi mavzuni tushuntirishi, tahlil qilishi, topshiriqlarni tushuntirishi, o'zlashtirishni nazorat qilishiga sarflanadi.	Dars vaqtining ko'p qismi o'quvchilarning mustaqil topshiriqlarni bajarishi, fikr almashishi, mushohada qilishi, o'z xulosalarini bayon qilishi va himoyalashiga sarflanadi.
8.	Darsning modul va algoritmlari	Darsning modul va algoritmlaridan har bir o'qituvchi o'zi qo'llayotgan metodga muvofiq foydalanadi.	Har bir dars oldindan tayyorlangan modullar va algoritmlarga, loyihalarga muvofiq o'tkaziladi.
9.	O'quvchilar-dan talab qilinadigan faollik darajasi	O'qituvchi har tomonlama faol, o'quvchilar diqqatni jamlash, tushunish, fikrlash, topshiriqlarni bajarish bo'yicha faol. Muloqot shakllari: o'qituvchi-guruh; o'qituvchi-o'quvchi; o'quvchi-o'quvchi; o'quvchi-o'qituvchi; guruh-o'qituvchi;	O'qituvchi ham, o'quvchilar ham har tomonlama faol. Hamkorlik, hamijodkorlik shakllari: o'qituvchi-o'quvchi; o'quvchi-o'quvchi; o'quvchi-kichik guruh; kichik guruh-kichik guruh; o'quvchi-o'qituvchi; kichik guruh-o'qituvchi; guruh-o'qituvchi.
10.	Bilimlarni o'zlashtirishning asosiy usullari	Muloqot, muhokama, muzokara, bahs, munozara, mulohaza, tahlil, mushohada, mutolaa va boshqalar.	Muloqot, mutolaa, mushohada, muhokama, muzokara, bahs, munozara, mulohaza, tahlil va boshqalar.
11.	Mashg'ulot shakllari	Ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot, laboratoriya mashg'uloti, davra suhbat, bahs, munozara, konsultatsiya va boshqalar.	Ma'ruza, guruh yoki juft bo'lib ishlash, taqdimotlar, bahs, munozara, davra suhbat, amaliy ishlar va boshqalar.
12.	Kutiladigan natija	Mavzu bo'yicha o'quvchilarning bilim, ko'nikma, malakalarini o'zlashtirishlari.	Mavzu bo'yicha o'quvchilarning o'z fikr, xulosalarini shakllantirish, ularni mustaqil bilim olishga o'rgatish.

Talabalar bilan yangi mavzuni o'rganishga kirishar ekan, oliy o'quv yurti o'qituvchisi oldida har doim savol tug'iladi: metod qanday tanlanadi, qaysi didaktik materiallardan foydalanish kerak, o'quv vazifalarini qaysi usullar bilan samarali yechish mumkin? Har bir mashg'ulot turining pedagogik maqsadlariga erishish uchun o'qituvchi o'zining intellektual salohiyatini safarbar etish, ilg'or pedagogik tajribadan foydalanishi va nihoyat, metodni tanlash haqiqiy ijodiy aktga aylanishi lozim.

Umumiy holda metodning tanlanishi ta'lim va tarbiyaning didaktik maqsadlari bilan aniqlanadi. Biroq turli xil pedagogik vaziyatlarda o'qituvchi va talabalar o'rtasida faoliyat turlari o'zgarib, o'zaro almashinib turadi. Tabiiyki, bu faoliyat turlariga mos holda o'qitish metodlari ham o'zaro chog'shtiriladi.

O'qituvchining yangi mavzuga tayyorgarlik ko'rishida metodlar va metodik usullarni tanlash – bu ularning o'zaro almashinuvini vaqt va didaktik maqsad bo'yicha muvozanatlashtirish demakdir. Pirovard natijasida talabalar aqliy va amaliy faolligining yuqori darajasini ta'minlashga sharoit yaratiladi. To'g'ri qo'llanilgan metodlar ob'ektiv voqelikka oid bilimlarni chuqurlashtiradi va yaxlit hamda mashg'ulotning ilmiy-nazariy darajasini oshiradi. Ketma-ket saralangan

o'qitish metodlari ma'lum darajada bilish va kasbiy qiziqishini rivojlantirishga, mustaqil amaliy faoliyatni faollashtirishga olib keladi.

Ta'lim mazmunining interfaol metodlar bilan aloqasi. Shunday qilib, biz o'qitish metodlarini tanlashni takomillashtirishning birinchi muhim shartini ularni tizimlashni, o'quv jarayonini rejalashtirish muolajalariamaliyotida qo'llash bilan bog'liqlikni aniqlashtiradigan yaxlit yondashuvni tavsifladik.

Pedagogikada an'anaviy metodlarni tanlash mezonlari katta miqdorda ishlab chiqilgan, keyingi yillarda didaktik olimlarning ishlarida ularning yigirmadan ortig'i keltiriladi.

Interfaol metodlarni tanlash mezonlari – ularning ta'lim va tarbiyani rivojlantirish masalarni yechishga yuqori yo'nalganligidir. Bu mezon turli xil metodlarni u yoki bu doiradagi vazifalarni yechish imkoniyatlarini baholash yo'li bilan joriy etiladi, chunki ijtimoiy tajriba elementlarini o'zlashtirishda ularning imkoniyatlari turlichadir.

Interfaol metodlarni tanlashning navbatdagi mezonlari ularning ta'lim mazmuni xususiyatiga mos kelishidir. Metod mazmuni harakatlanish qismi sifatida ham aniqlanadi. Shu bousdan bu mezonning hisobga olinishi shubhasiz. Bir metod yordamida mavzu mazmuni to'laroq ochib berilsa, boshqasi uni ijobiy o'zlashtirishga imkon tug'diradi. Interfaol metodlarning tanlashning yana bir mezonlari ularning talabalar o'quv imkoniyatlariga to'liq mos kelishi, ya'ni samarali o'quv faoliyati uchun ichki va tashqi shart- sharoitlarining birligini ta'minlashdir. Interfaol o'qitish metodlaridan foydalanishda pedagogning xususiy imkoniyatlariga mos kelishi lozim. Bu pedagogning o'qitish metodlari nazariyasi va amaliyoti bilan o'qitish jarayoning qonuniyatlari bilan bilish nazariyalari ta'lim mazmuni nazariyasi va boshqa mavjud qonunlar bilan qurollanganlik darajasini hisobga oladi.

Interfaol metodlarni tanlash mezonlaridan keyingisi-ularning o'quv jarayonini tashkil etish shakllari bilan mos kelishidir. Darvoqe, o'qitishning yalpi, guruhli va individual shakllari turlicha metodlarni talab etadi. Misol uchun debat metodi ikki talaba o'rtasidagi bahs hisoblansa, "aqliy hujumda" guruhdagi barcha talabalarning ishtiroki zarur bo'ladi.

Interfaol metodlarning pedagogik texnologik prinsiplariga mos kelishi umumlashtiruvchi mezon hisoblanadi. Ma'lumki, pedagogik texnologik ham ma'lum qonuniyatlarga asosida loyihalangan va o'quv jarayonini tashkil etishga asos yaratadi, joriy qilingach esa yakuniy natijani, talabaning u yoki mavzuni mustaqilligini ta'minlaydi.

Ta'limning umumiy maqsadidan kelib chiqib o'qitishning ayni bosqichidagi tarbiyaviy va rivojlantiruvchi masalarni yechish zaruratini hisobga olgan holda ajratilgan variant tahlillanadi va baholanadi.[4]

Zamonaviy ta'limni tashkil etishga qo'yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir. Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni o'quvchilarga yetkazib berish, ularda ma'lum faoliyat yuzasidan ko'nikma va malakalarni hosil qilish, shuningdek, o'quvchilar faoliyatini nazorat qilish, ular tomonidan egallangan bilim, ko'nikma, malaka darajasini baholash o'qituvchidan yuksak pedagogik mahorat hamda ta'lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi.

Pedagogik texnologiya o'z mohiyatiga ko'ra subyektiv xususiyatiga ega, ya'ni, har bir pedagogo ta'lim va tarbiya jarayonini o'z imkoniyati, kasbiy mahoratidan kelib chiqib holda ijodiy tashkil etishi lozim. Qanay shakl, metod va vositalar yordamida tashkil etilishidan qat'iy nazar pedagogik texnologiyalar: pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish; o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida o'zaro hamkorlikni qaror toptirish; o'quvchilar tomonidan o'quv predmetlari bo'yicha puxta bilimlarning egallanishini ta'minlash; o'quvchilarda mustaqil, erkin va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishi; o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqara olishlari uchun zarurshart-sharoitlarni yaratish.

"Fikriy hujum" metodi o'quvchilarning mashg'ulotlar jarayonidagi faolliklarini ta'minlash, ularni erkin fikr yuritishga rag'batlantirish hamda bir xil fikrlash inersiyasidan ozod etish, muayyan mavzu yuzasidan rang-barang g'oyalarni to'plash, shuningdek, ijodiy vazifalarni hal etish jarayonining dastlabli bosqichida paydo bo'lgan fikrlarni yengishga o'rgatish uchun xizmat qiladi. "Fikriy hujum" metodi A.F.Osborn tomonidan tavsiya etilgan bo'lib, uning asosiy tamoyili va sharti mashg'ulotning har bir ishtirokchisi tomonidan o'rtaga tashlanayotgan fikrga nisbatan tanqidni mutlaqo ta'qiqlash, har qanday luqma va hazil-mutoyibalarni rag'batlantirishdan iboratdir. Bundan ko'zlangan maqsad o'quvchilarning mashg'ulot jarayonidagi erkin ishtirokini ta'minlashdir. Ta'lim jarayonida ushbu metoddan samarali va mufaffaqiyatli foydalanish o'qituvchining pedagogik mahorati va tafakkur ko'lamining kengligiga bog'liq bo'ladi. "Fikriy hujum" metodidan foydalanish chog'ida o'quvchilarning soni 15 nafardan oshmasligi maqsadga muvofiqdir. Ushbu metodga asoslangan mashg'ulot bir soatga qadar tashkil etilishi mumkin [5].

"Yalpi fikriy hujum" metodi J.Donald Filips tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, uni bir necha o'n nafar o'quvchilardan iborat sinflarda qo'llash mumkin. Metod o'quvchilar tomonidan yangi g'oyalarning o'rtaga tashlanishi uchun sharoit yaratib berishga xizmat qiladei. Har biri 5 yoki 6 nafar o'quvchilarni o'z ichiga olgan guruhlar 15 daqiqa ichida ijobiy hal etilishi lozim bo'lgan turli xil topshiriq yoki ijodiy vazifalar beriladi. Topshiriq va ijodiy vazifalar belgilangan vaqt ichida ijobiy hal etilgach, bu haqda guruh a'zolaridan biri axborot beradi. Guruh tomonidan berilgan axborot o'qituvchi va boshqa guruhlar a'zolari tomonidan muhokama qilinadi va unga baho beriladi. Mashg'ulot yakunida o'qituvchi berilgan topshiriq yoki ijodiy vazifalarning yechimlari orasida eng yaxshi va o'ziga xos deb topilgan javoblarni e'lon qiladi. Mashg'ulot jarayonida guruh a'zolarining faoiyatlarini ularning ishtiroklari darajasiga ko'ra baholab boriladi.

Xulosa. Sifatida aniqlandiki, bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash borasida katta tajriba asoslarini tashkil etuvchi

metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritilmoqda. Interfaol ta'lim metodlari hozirda eng ko'p tarqalgan va barcha turdagi ta'lim muassasalarida keng qo'llanayotgan metodlardan hisoblanadi. Shu bilan birga, interfaol ta'lim metodlarining turlari ko'p bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonining deyarlik hamma vazifalarini amalga oshirish maqsadlari uchun moslari hozirda mavjud. Amaliyotda ulardan muayyan maqsadlar uchun moslarini ajratib tegishlicha qo'llash mumkin. Bu holat hozirda interfaol ta'lim metodlarini ma'lum maqsadlarni amalga oshirish uchun to'g'ri tanlash muammosini keltirib chiqargan. Buning uchun dars jarayoni oqilona tashkil qilinishi, ta'lim beruvchi tomonidan ta'lim oluvchilarning qiziqishini orttirib, ularning ta'lim jarayonida faolligi muttasil rag'batlantirib turilishi, o'quv materialini kichik-kichik bo'laklarga bo'lib, ularning mazmunini ochishda aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, bahs-munozara, muammoli vaziyat, yo'naltiruvchi matn, loyiha, rolli o'yinlar kabi metodlarni qo'llash va ta'lim oluvchilarni amaliy mashqlarni mustaqil bajarishga undash talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. T.: "O'zbekiston", 2008. – 240 b.
2. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. T., 2006. – 200 b.
3. Yo'doshev Q. Yoniq so'z. T.: "Yangi asr avlodi", 2006. – 512 b.
4. Rustamova S. A. (2022, September). INTERFAOL METODLAR ORQALI TALABALAR FAOLLIGINI OSHIRISH. In *INTERNATIONAL CONFERENCES*. Vol. 1, No. 11, pp. 41-46.
5. Gulomovna I. M. (2023, March). OQUVCHILARNI DARSGA BOLGAN QIZIQISHINI INTERFAOL METODLAR ORQALI OSHIRISH. In *E Conference Zone*. pp. 16-23.

Muallif:

Allanazarov Qo'ldosh Olimovich - Termiz muhandislik-texnologiya instituti assistenti.

УДК: 681.142.37:378:371.3

FEATURES OF USING MEDIA EDUCATION TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

O'QUV JARAYONIDA MEDIATA'LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ МЕДИА ОБРАЗОВАНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Maxkamov Xusniddin Bobojon o'g'li

Toshkent kimyo-texnologiya instituti Yangiyer filiali, 121001. Yangiyer shahri, Ma'rifat mahallasi, Tinchlik ko'chasi, 1-uy.

E-mail: maxkamov-xusniddin2023@gmail.com

Abstract. The article describes the features of the use of media educational technologies in the educational process. Recommendations are given on the media, the Internet and their effective use in the educational process. Mass media include print, press, television, film, radio, recording and the Internet. Suggestions are given for the use of materials, the creation of a media product, and the creation of broadcast opportunities.

Key words: media, educational process, media education, media product, information, media, Internet, modern world.

Аннотация. В статье описаны особенности использования медиаобразовательных технологий в образовательном процессе. Даны рекомендации по средствам массовой информации, Интернету и их эффективному использованию в образовательном процессе. Средства массовой информации включают печать, прессу, телевидение, кинематографию, радио, звукозапись и Интернет. Даны предложения по использованию материалов, созданию медиапродукта, созданию возможности трансляции.

Ключевые слова: медиа, образовательный процесс, медиаобразование, медиапродукт, информация, средства массовой информации, Интернет, современный мир.

Kirish. Bugungi globallashgan davrda axborotlarni boshqarish, ularni saralash, tartiblash, foydalanuvchilarga taqdim etishda juda ko'plab muammolar uchramoqda. Ommaviy axborot vositalari, Internet va undagi ijtimoiy saytlar, kino sanoati orqali katta miqdor va miqyosda axborotlar uzatilmoqda. Zamonaviy dunyoni ommaviy axborot vositalari — mediasiz tasavvur etish qiyin. Media — bosma nashr, matbuot, televideniye, kinematograf, radio, ovoz yozish va Internet tizimini o'z ichiga oladi. Oxirgi yarim asrda inson hayotida media asosiy o'rinni tuta boshladi. Sotsiologlarning ta'kidlashicha, o'rtacha hisobda hozirgi zamonda "madaniylashgan inson" 75 yil yashaydi, mana shu umrning taxminan 50 yilini esa uxlamasdan faol tarzda o'tkazadi. Shuningdek, to'qqiz yilini televizor ko'rishga sarflaydi [1]. Demak, aholidagi media materiallaridan foydalanish, mediamahsulotni uzatish imkoniyatiga ega bo'lgan har bir insonda mediamatn yaratish ko'nikmasini shakllantirish lozim. Bugungi kunda bu vazifa bilan mediata'lim shug'ullanmoqda.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot ob'ekti sifatida mediata'lim texnologiyalaridan foydalanilgan o'quv jarayoni olindi. Tadqiqotda kuzatish, taqqoslash, ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish, olingan natijalarni sharhlash, monitoring qilish metodlaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Dunyo axboriy jarayonida muhim o'rin tutayotgan media nima? Uning qanday nazariy asoslari mavjud? Zero, istalgan pedagogik faoliyatning nazariy asoslari bor. Bugungi kunda mediata'lim bo'yicha o'ndan ortiq kontseptsiyalar yaratilgan bo'lsa-da, uning turli yo'nalishdagi pedagogik tajriba to'planmasini yaxlit holga keltiruvchi yagona nazariyasi mavjud emas [2]. Lekin shu bilan birga, mediata'lim nimaligiga aniqlik kiritish, uning ko'ptarmoqli pedagogik faoliyatdagi o'rnini ko'rsatish, maqsadi, vazifalari, ko'ptseptual asoslarini aniqlash maqsadida ko'plab izlanishlar amalga oshirilmoqda.

Shu bois, mediata'limning nazariy asoslarini pedagogikada ham, jurnalistikada ham chuqur tatqiq etish darkor. Rossiyaning "Mediaobrazovanie" jurnalining har bir sonida mediata'lim nazariyasi va amaliyotiga taalluqli ilmiy maqolalar chop etiladi. Xususan, K.E. Razlogovning "Chto takoe mediaobrazovanie?" [3] sarlavhali materiali chop etilgan va unga N.B.Kirillova, A.P.Korochenskiy S.N.Penzin, A.V.Sharikov kabi olimlar munosabat bildirgan. Ularning muhokamasida mediata'lim kinota'limi sifatida paydo bo'lganmi, yo'qmi degan savolga javob izlanadi.

Bugungi kunda mediata'limning nimaligi, maqsadi va vazifalari keng miqyosda o'rganilmoqda, salmoqli natijalarga erishilgan. "Vikipedia" elektron qomusida berilishicha, mediata'lim — ommaviy axborot vositalari — matbuot, televidenie, radio, kinematografiya, Internetni o'rganishdir. Bu boradagi bilimlar nafaqat soha uchun kadrlarni etkazib berish uchun, balki axborot texnologiyalariga murojaat etadigan har bir insonda mediasavodxonlik — mediamatnlarni tahlil etish, baholash va yaratish ko'nikmasini shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Mediata'lim termini tor mazmunda ta'limning umummadaniy tarkibiy qismi sifatida qo'llaniladi. U umumiy ta'limning maqsadlariga muvofiq keladi. Mediata'lim so'zining sinonimi sifatida pedagogikada mediamadaniyat va axboriy madaniyat so'zlari ham qo'llaniladi. Ta'limning yangi yo'nalishi, bir so'z bilan aytganda, ommaviy axborot va kommunikatsiya sohasidagi ta'limdir.

1982 yilda YuNESKO Mediata'lim deklaratsiyasini qabul qilgan. Unga ko'ra, mediata'lim medianing barcha turlari (bosma, grafik, ovozi, ekranli va boshqalar) va turli texnologiyalar bilan chambarchas bog'langan. U insonlarga ommaviy kommunikatsiyadan ijtimoiy ongda qanday foydalanishni tushunish, boshqa odamlar bilan kommunikatsiya paytida mediadan foydalanish ko'nikmasini o'zlashtirish kabi bilimlarni beradi. Shuningdek, quyidagi malakalar ham shakllantiriladi [4]: Mediamatnlarni tahlil etish, tanqidiy qarash va yaratish; Mediamatnlarning manbalarini, kontekstda ularning siyosiy, ijtimoiy, tijoriy yoki madaniy qiziqishlarini aniqlash; Media tarqatayotgan mediamatnlarni va ularning ahamiyatini izohlash; O'z shaxsiy mediamatnlarni yaratishga muvofiq keluvchi o'zga mediamatnlarni tanlash va unga qiziquvchi auditoriyani topish; Mediaga ochiq kirish yo'li imkoniyatini qo'lga kiritish.

Mediata'lim shaxsning axborot olish va tarqatish huquqining bir qismi. YuNESKO tomonidan mediata'lim dunyoning barcha mamlakatlari ta'lim tizimlari milliy o'quv rejalariga joriy etishni tavsiya etiladi. Hozirgi kunda Evropa davlatlari, AQSh, Avstraliya va Rossiya singari mamlakatlarda mediata'lim majburiy fan sifatida ta'lim tizimiga kiritilgan.

Oksford entsiklopediyasida berilishicha, "Mediata'lim mediani o'rganishdir. Mediata'lim yaratilayotgan va tarqatilayotgan mediamatnlarni bilan bog'langan. Ta'lim oluvchilarda mediamatnlarning mazmun-mohiyatiga izoh va baho berish uchun tahlil qila olish qobiliyatini shakllantiradi. Mediani o'rganish odatda amaliy tarzda, ya'ni mediamatnlarni yaratish bilan bog'liq amalga oshiriladi. Mediata'lim mediani o'rganish orqali mediasavodxonlikni oshirishga xizmat qiladi." [5] YuNESKOning ta'rifi esa quyidagicha: mediata'lim zamonaviy ommaviy axborot vositalari bo'yicha bilimning nazariya va amaliyotini o'rganishdir [6].

Rossiyaning "Pedagogik qomusiy lug'ati"da berilishicha, "Mediata'lim — maktab o'quvchilariga ommaviy kommunikatsiyani o'rgatuvchi pedagogikaning bir yo'nalishi" [7]. Ta'riflarning hech birida fanning mohiyati o'zgarmaydi. Mediata'lim mediamadaniyatni o'rganishga asoslangan.

"Mediata'lim" so'zi MDH davlatlari hududiga o'tgan asrning 80-yillarida kirib keldi. Inglizcha "media education" so'zini shunchaki so'zma-so'z tarjima qilish yaramaydi. U matndagi o'rniga ko'ra turli ma'nolarda qo'llanilishi mumkin. Shunga qaramay, mediata'limning tayanch tushunchasini aniqlab olishimiz kerak. A.A. Jurin ularni uch turga bo'lgan [8]:

- Ommaviy axborot vositalarining bolalar va o'smirlarga ta'sirini o'rganuvchi va nazariy masalalarini ishlab chiquvchi, ta'lim oluvchilarni OAV dunyosi bilan uchrashuvga tayyorlovchi pedagogik fan.

- Bolalar va o'smirlarni ommaviy axborot vositalaridan foydalanish, medianing dunyodagi rolini tushunishga tayyorlovchi o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi amaliy faoliyati.

- Ta'limning ommaviy axborot vositalarining madaniyat va dunyoni tushunishdagi roli haqida bilim beruvchi va media axborotlari bilan samarali ishlash ko'nikmasini shakllantiruvchi qismi.

Shubhasiz, mediata'lim OAV va kommunikatsiyaning pedagogik aspektdagi bir qismi. Uning nazariy asoslarini pedagogika va media haqidagi fanlar majmuasi tashkil etadi. Amaliy jihatdan esa uning asosida o'qituvchi va o'quvchi

faoliyati natijasida medialashgan dunyoga insonni tayyorlash yotadi. Fan, yo‘nalish hali ancha yosh bo‘lib, ko‘pincha uni ommaviy kommunikatsiya sharoitida axboriy madaniyatni shakllantirish jarayoni, deya nomlaymiz.

Mediata‘limni quyidagi asosiy yo‘nalishlarga(ko‘rinishlarga) ajratishimiz mumkin [9]: Mediata‘lim matbuot, radio, televidenie, kino, video va Internet olamiga bo‘lg‘usi professionallar — jurnalistlar, muharrir, rejissyor, prodyusser, aktyor, operator va boshqalarni tayyorlaydi; Mediata‘lim ta‘lim muassasalaridagi mediamadaniyat kurslarini olib boruvchi bo‘lg‘usi pedagoglarni tayyorlaydi; Mediata‘lim maktablar, o‘rta maxsus, (kasb-hunar) ta‘lim, oliy ta‘lim muassasalarida yoki mustaqil tartibdagi (maxsus, ixtiyoriy ravishda o‘tiladigan, to‘garak va boshqa)ta‘lim oluvchi o‘quvchi va talabalar umumiy ta‘limining bir qismidir; Qo‘shimcha ta‘lim muassasalari va o‘quvchilarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etuvchi markazlar(madaniyat uylari, maktabdan tashqari markaz ishlari, estetik va badiiy tarbiya, yashash joyidagi klublarda)gi mediata‘lim; Matbuot, televidenie, video, DVD, Internet yordamida yoshi kattalar, talabalar va o‘quvchilar uchun olib boriluvchi masofaviy ta‘lim; Mustaqil, uzluksiz mediata‘lim. (Bu yo‘nalish nazariy jihatdan insonning butun umri davomida amalga oshiriladi).

Mediata‘lim nafaqat pedagogika va badiiy tarbiya bilan, balki bir nechta gumanitar bilim sohalari, masalan, san‘atshunoslik (kinoshunoslik, teatrshunoslik), adabiyotshunoslik, madaniyatshunoslik, tarix (dunyo madaniyat va san‘ati tarixi), psixologiya (san‘at, badiiy tarbiya, ijodkorlik psixologiyasi) bilan chambarchas bog‘langan.

Mediata‘limdan ko‘zlangan asosiy maqsad mediasavodxonlikni shakllantirishdir. Boisi savodxonlikning aynan shu turi insonga axboriy maydonda televidenie, radio, video, kinematograf, matbuot, internet, mediamadaniyatning tilini tushunishga, axborotlarni tahlil etish yo‘li bilan qabul etishga, axborotlardan faol foydalanishga yordam beradi. Mediasavodxon odam sotsiomadaniy, siyosiy kontekstdagi medianing faoliyatini tahlil etish, baho berish qobiliyatga ega bo‘ladi.

Mediata‘limning koptseptual asoslarini aniqlash bo‘yicha tadqiqotchi A.V.Fedorov tadqiqot olib borgan. Natijada dunyoda mediata‘limning yagona kontseptsiyasi yo‘qligini isbotlagan [9]. Tadqiqotchi “mana shu mansabga da‘vo qiluvchi” nazariyalarning ro‘yxatini tuzib, va ekspertlardan ularga “ovoz berishi”ni so‘ragan. Natijada quyidagilarga erishildi:

- Tanqidiy tafakkurni rivojlantirish nazariyasi, (84,61 %). Bu nazariyaning etakchi maqsadi — auditoriyani tahlil etish va medianing manipulyativ ta‘sir, zamonaviy demokratik jamiyat axborot oqimidagi yo‘nalishini aniqlash kabilar o‘rgatishdir.

- Madaniy nazariya, (69,23 %). Maqsadi — o‘quvchida mediamatnlarni mustaqil tahlil qilish va baholash ko‘nikmasini hosil qilish. O‘rganishdagi asosiy ob‘ekt media texnologiya, til va auditoriya xususiyatlari hisoblanadi.

- Ijtimoiy nazariya, (65,39 %). Medianing jamiyat hayotiga barcha ta‘sirlari o‘rganiladi.

- Samiotik nazariya, (57,69 %). Samiotik — printsiplariga asoslangan, strukturalistik, degan ma‘noni anglatadi. Bu nazariyaga ko‘ra, mediata‘lim o‘quvchiga mediamatnlarni “to‘g‘ri o‘qish”ga o‘rgatadi. Chindan-da, media(OAV) biz o‘ylaganimizdek, shaffof emas. Ko‘p ma‘no beruvchi xarakterdagi mediamatnlarni tez-tez uchratishimiz mumkin. Bu yo‘nalishda asosiy ob‘ekt — mediamatnning “grammatikasi”.

- “Amaliy” nazariya, (50 %). Uning asosida mediatexnika bilan ishlash amaliy ko‘nikmalarini o‘rganish yotadi. Etakchi maqsadi o‘quvchiga mediapparatradan foydalanish va uning yordamida o‘zining shaxsiy mediamatnlarni yaratishga o‘rgatish. Natijada yuqori darajadagi foydalanuvchilik mahorati va kreativ malaka paydo bo‘ladi.

- Estetik-badiiy nazariya, (46,15 %). Ta‘lim auditoriyaga san‘at bilan bevosita aloqada bo‘lgan asosiy qonuniyat va mediamatnlarning tilini tushunishga yordam beriladi. Estetik(badiiy) idrok va didni o‘stirish, badiiy tahlil xususiyatlarini o‘zlashtirishga xizmat qiladi. O‘rganishning asosiy ob‘ektlari — badiiy mediamatn yaratuvchisining tili, mediamadaniyat (kinosan‘ati, badiiy televidenie va b.) tarixi va boshqalar.

- Ideologik (g‘oyaviy) nazariya, (34,46 %). Unda asosiy o‘rganiladigan ob‘ekt medianing siyosiy, ijtimoiy, milliy va iqtisodiy aspektlaridir.

- Ehtiyotlovchi, emlovchi, in‘eksion, himoya nazariyasi, (25,38 %). Uning maqsadi — medianing salbiy ta‘sirni yumshatishdir. Mediamatn va real hayotdagi farqni ko‘rsatib berish ko‘zda tutilgan.

Tadqiqotchi I.A.Fateeva barcha nazariyalarni asosiy uch guruhga ajratadi [10]: “Himoyalovchi” qarash (himoya, ideologik, estetik); “Tahliliy” qarash (tanqidiy tafakkurni rivojlantirish nazariyasi, ideologik, estetik); “Amaliy qarash” barcha nazariyalarni, ularning amaliy qismlarini o‘z ichiga oladi.

Xulosa. Mediata‘lim yangi fan yo‘nalishi. Hatto, mediata‘lim iborasining o‘ziga ham neologizm sifatida qaralmoqda. Shunga qaramasdan, u juda tezlik bilan rivojlanayotgan va amaliyotga tatbiq etilayotgan fan sohasidir. Shunday ekan, yoshlarga mediamadaniyatni o‘rgatish, ularni axborotni passiv qabul qiluvchi emas, unga baho bera oladigan mediasavodxon etib tarbiyalash bugungi kunning asosiy shartidir. Ommaviy kommunikatsiyalar kuchayayotgan bir paytda mediata‘lim pedagogikaning dolzarb masalasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kubey, R. (1998). Obstacles to the Development of Media Education in the United States. Journal of Communication (Winter), pp.58-69.
2. Шариков А.В. Так что же такое медиаобразование? // Медиаобразование. 2005. № 2. С. 77.

3. Разлогов К.Э. Что такое медиаобразование? // Медиаобразование. 2005. № 2. С.68-75
4. UNESCO [Recommendations Addressed to the United Nations Educational Scientific and Cultural Organization UNESCO. In: Education for the Media and the Digital Age. Vienna: UNESCO, 1999, p.273-274. Reprint in: Outlooks on Children and Media. Goteborg: UNESCO & NORDICOM, 2001, p.152].
5. Dorr, A. (2001) Media Literacy. In: International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Vol. 14 / Eds.N.J.Smelser & P.B.Baltes. Oxford, 2001, pp.9494-9495.
6. UNESCO, 1984. Media education. Paris: UNESCO. P. 8.
7. Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б.М. Бим-Бад; Редкол.: М.М. Безруких, В.А. Болотов, Л.С. Глебова и др. М.: Большая Рос. энцикл., 2002. С. 138.
8. Журинов А.А. Интеграция медиаобразования с курсом химии средней общеобразовательной школы // Медиаобразование. 2005. № 1. С. 32.
9. Федоров А.В. Медиаобразование и медиаграмотность. Таганрог: Изд-во Кучма, 2004. 340 с.
- Фатеева И.А. Медиаобразование: теоретические основы и опыт реализации. Челябинск: Изд-во Челяб. гос. ун-та, 2007. 270 с.
10. Фатеева И.А. Медиаобразование: теоретические основы и опыт реализации. Челябинск: Изд-во Челяб. гос. ун-та, 2007. 270 с.

Muallif:

Maxkamov Xusniddin Bobojon o'g'li - Toshkent kimyo-texnologiya instituti Yangiyer filiali stajor-o'qituvchisi.

UDK 372.851

WAYS TO ELIMINATE THE PROBLEMS THAT ARISE WHEN SOLVING SOME INDEFINITE INTEGRALS USING TEACHING METHODS

BA'ZI ANIQMAS INTEGRALLARNI YECHISHDA UCHRAYDIGAN MUAMMOLARNI TA'LIM METODLARI ORQALI BARTARAF YETISH USULLARI

СПОСОБЫ УСТРАНЕНИЯ ПРОБЛЕМ, ВОЗНИКАЮЩИХ ПРИ РЕШЕНИИ НЕКОТОРЫХ НЕОПРЕДЕЛЕННЫХ ИНТЕГРАЛОВ, МЕТОДАМИ ОБУЧЕНИЯ

¹Raxmonov Jamshidbek Turdaliyevich, ¹Bomurotov Sherbek Najmiddinovich, ²Xamzaqulov Erjigit Abdubasharovich

¹Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

²Guliston davlat pedagogika instituti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: jamshidbekmrm2012@gmail.com

Abstract. This work is about trigonometric and hyperbolic substitutions in substitution with $\text{cost} = \frac{1}{\sqrt{1+tg^2t}}$, substitution by $y=\text{sh}x$ and $y=\text{ch}x$ functions and solving indefinite integrals, sometimes using trigonometric, sometimes hyperbolic functions to show cases where substitution is preferable, comparing them, and using interactive teaching methods to reinforce these types of issues in the minds of students. To do this, in this paper, one irrational expression is chosen and first a trigonometric substitution is used, and then it is solved using a hyperbolic function, summing up their differences and showing similarities in the T-scheme table.

Keywords: Indefinite integrals, irrational expressions, hyperbolic functions, trigonometric substitutions, binary differential, rationalization, T-scheme, interactive methods.

Аннотация. Эта работа посвящена тригонометрической замене и замене гиперболическими функциями в замене со стоимостью $\text{cost} = \frac{1}{\sqrt{1+tg^2t}}$, замене функциями $y=\text{sh}x$ и $y=\text{ch}x$ и решению неопределенных интегралов, иногда используя тригонометрические, иногда гиперболические функции, чтобы показать случаи, когда замена предпочтительнее, сравнивая их, и используя интерактивные методы обучения, чтобы закрепить эти типы проблем в сознании учащихся. Для этого в данной работе выбирают одно иррациональное выражение и сначала используют тригонометрическую замену, а затем решают его с помощью гиперболической функции, суммируя их различия и показывая сходство в таблице Т-схемы.

Ключевые слова: Неопределенные интегралы, иррациональные выражения, гиперболические функции, тригонометрические замены, бинарный дифференциал, рационализация, Т-схема, интерактивные методы.

Kirish. Bu ishda asosan irratsional ifodalar qatnashgan aniqmas integrallarni ratsional ifodaga keltirib yechish masalasini keltirib o'tamiz [1],[5]. Irratsional ifodalar integrallanganidan so'ng ularga Eyler-Venn diagrammasiga[3] o'xshash o'ziga xos va mos solishtirish jadvali va binomial differensial qo'llanilganida esa T-sxema jadvali bilan talaba bilimini mustaxkamlash vazifasi amalga oshiriladi.

Bizga $\int \sqrt{\frac{1}{x} + 1} dx$ masala berilgan bo'lsin. Bu masalani yechishga keltirishdan avval talaba ongida mustahkam bilim hosil bo'lishi uchun ushbu sxemani tuzib olamiz.

1-jadval

Trigonometrik almashtirish qo'llash	Ularning umumiy jihatlari	Giperbolik funksiyalarni qo'llash

Bu sxemani, albatta, ikkinchi almashtirish bajarilganidan so'ngra ko'rsatishimiz mumkin.

Masala. $\int \sqrt{\frac{1}{x} + 1} dx$ aniqmas integralning yechilishi.

$$\int \sqrt{\frac{1}{x} + 1} dx = (x = t g^2 t, \quad \sqrt{x} = t g t \quad dx = \frac{2 t g t}{\cos^2 t} dt, t = \arctg t, [1], [3], [4])$$

$$\int \sqrt{\frac{1}{t g^2 t} + 1} * \frac{2 t g t}{\cos^2 t} dt = \int \frac{1}{\sin t} * \frac{2 \sin t}{\cos^3 t} dt = 2 \int \frac{1}{\cos^3 t} dt = \frac{\sin t}{\cos^2 t} - \frac{1}{2} \ln \left| \frac{\sin t - 1}{\sin t + 1} \right| + 1$$

$$= \frac{\frac{\sqrt{x}}{\sqrt{1+x}}}{(\frac{1}{\sqrt{1+x}})^2} - \frac{1}{2} \ln \left| \frac{\frac{\sqrt{x}}{\sqrt{1+x}} - 1}{\frac{\sqrt{x}}{\sqrt{1+x}} + 1} \right| + C = \sqrt{x} \sqrt{1+x} - \frac{1}{2} \ln \left| \frac{\sqrt{x} - \sqrt{1+x}}{\sqrt{x} + \sqrt{1+x}} \right| + C$$

Bu yerda $2 \int \frac{1}{\cos^3 t} dt = 2 \int \frac{\cos t}{\cos^4 t} dt = 2 \int \frac{d \sin t}{(1 - \sin^2 t)^2} = [\sin t = u] =$

$$2 \int \frac{du}{(1-u)^2} = \frac{1}{4} * 2 \int \left(\frac{1}{1-4} + \frac{1}{1+4} + \frac{1}{(1-4)^2} \right) du = \left(\frac{1}{2} \ln \left| \frac{1+u}{1-u} \right| - \frac{1}{1-u} - \frac{1}{1+u} \right) + C$$

$$+ \ln \left| \frac{u+1}{u-1} \right| + C = \frac{\sin t}{1 - \sin^2 t} + \frac{1}{2} \ln \left| \frac{\sin t + 1}{\sin t - 1} \right| + C$$

$$\frac{t g t}{\cos t} + \frac{1}{2} \ln \left| \frac{\sin t + 1}{\sin t - 1} \right| = \sqrt{x} \sqrt{1+x} + \frac{1}{2} \ln \left| \frac{\sqrt{x} - \sqrt{1+x}}{\sqrt{x} + \sqrt{1+x}} \right| + C \text{ isbotlandi.}$$

Endi giperbolik funksiyalar yordamida yechishni shu masalada ko'rib o'taylik.

$$\int \sqrt{\frac{1}{x} + 1} dx = \left| \begin{array}{l} x = \operatorname{sh}^2 t \\ dx = 2 \operatorname{sh} t \operatorname{ch} t dt \\ \operatorname{sh} t = \sqrt{x}, t = \operatorname{arcsht} \\ \operatorname{cht} = \sqrt{1+x} \end{array} \right| = \int \sqrt{\frac{1}{\operatorname{sh}^2 t} + 1} 2 \operatorname{sh} t \operatorname{ch} t dt = \int \sqrt{\frac{\operatorname{ch}^2 t}{\operatorname{sh}^2 t}} 2 \operatorname{sh} t \operatorname{ch} t dt =$$

$$= \int \frac{\operatorname{ch} t}{\operatorname{sh} t} \cdot 2 \operatorname{sh} t \operatorname{ch} t dt = \int 2 \operatorname{ch}^2 t dt = \int (1 + \operatorname{ch} 2t) dt = t + \frac{1}{2} \operatorname{sh} 2t + C = \operatorname{arcsht} + \frac{1}{2} * 2 \operatorname{cht} \operatorname{cht} + C$$

$$\sqrt{x} \sqrt{1+x} + \frac{1}{2} \ln \left| \frac{\sqrt{x} - \sqrt{1+x}}{\sqrt{x} + \sqrt{1+x}} \right| + C, \text{ bu yerda faqat } \operatorname{sh} t = \sqrt{x} \text{ ifodadan } t \text{ ni topib olamiz}$$

$$\operatorname{sh} t = \frac{e^t - e^{-t}}{2} = \sqrt{x} \quad e^t - e^{-t} = 2\sqrt{x},$$

$$e^{2t} - 2\sqrt{x} e^{-t} - 1 = 0$$

$$e^t = \sqrt{x} \sqrt{1+x}, \quad t = \ln(\sqrt{x} \sqrt{1+x}) = \operatorname{arcsh} \sqrt{x}$$

Bu masalani yechish 2-usuli unchalik uzoq vaqt talab etmaydi va bitta almashtirish yordamida yechiladi.

Eslatib o'tish joizki, masalani yechishda albatta birinchi usulni ko'rsatish maqsadga muvofiqdir, chunki sxemali jadvalni to'ldirish ancha mukammallashadi.

2-jadval.

Trigonometrik almashtirish qo'llash	Ularning umumiy jihatlar	Giperbolik funksiyalarni qo'llash
Standart almashtirishlar $x = tg^2 t, \sin t = u$ deb belgilashlar	Standart almashtirishlar	Standart almashtirishlar $x = sh^2 t$ va undan $cht = \sqrt{1+x}$ larni olinishi
Trigonometrik almashtirishlar yordamida irratsional ifodadan ratsional ifodaga o'tish	Ratsional ifodaga o'tish	Giperbolik funksiyalar almashtirishlari yordamida irratsional ifodadan ratsional ifodaga o'tish
Kasr-ratsional ifodani sodda kasrlarga yoyish	—	Ratsional ifodani integrallash
Sodda kasrlarni integrallash	—	
Eski o'zgaruvchiga qaytish	Eski o'zgaruvchiga qaytish	Eski o'zgaruvchiga qaytish

Ishni yana bitta aniqmas integrallash metodi bilan boyitaylik. Buning uchun aniqmas integrallardagi irratsional ifodalarni integrallash uchun binomial differensialni integrallash mavzusiga murojaat etamiz. Qayd etib o'tishimiz joizki, bu ifodani integrallashdi. "Binomial differensialni integrallash" oxirgi mavzu vazifasini bajaradi va ta'lim metodlarining ham uchinchi mavzusidan keyingina qo'llash joiz bo'ladi. Bu shuni anglatadiki uchta metod ta'lim metodlarining yordamida ularning qaysi biri afzal, qaysi vaqtda ekanini aniqlashda muhim o'rin tutadi. Bundan tashqari T- sxemani alohida tuzishga to'g'ri keladi.

Endi masalani "Binomial differensialni integrallash" metodi bilan ko'rib o'taylik. Bizga ma'lumki

$$\int x^m (ax^n + b)^p dx \quad (1)$$

(1) integralda $x^m(a + bx^n)^p dx$ binomial differensial deyiladi.

U uchta holatda integrallanadi[1],[3],[4],[5]:

a) p — butun son bo'lsa;

b) $\frac{m+1}{n}$ — butun son bo'lsa;

c) $\frac{m+1}{n} + p$ — butun son bo'lsa;

bidagi ifoda $\sqrt{1 + \frac{1}{x}} = x^{-\frac{1}{2}} (1 + x)^{\frac{1}{2}}$

$m = -\frac{1}{2}, n = 1, p = \frac{1}{2} \quad k = 2$ — p kasr maxraji

uchinchi holatda:

$$\frac{m+1}{n} + p = \frac{-\frac{1}{2} + 1}{1} + \frac{1}{2} = \frac{1}{2} + \frac{1}{2} = 1 \in \mathbb{Z}$$

Demak c) holatda $ax^{-n} + b = t^k$ almashtirish bajariladi, $a+bx^n = t^k x^n$ bundan esa, $1+x = t^2 x$, ya'ni $1 + \frac{1}{x} = t^2$ almashtirish bajarish lozim bo'ladi.

$$\int \sqrt{1 + \frac{1}{x}} dx = \begin{cases} 1 + \frac{1}{x} = t^2 & \frac{1}{x} = t^2 - 1, x = \frac{1}{t^2 - 1} \\ \sqrt{1 + \frac{1}{x}} = t & dx = -\frac{2t}{(t^2 - 1)^2} dt \end{cases}$$

$$= \int t * \frac{2t}{(t^2 - 1)^2} dt = -2 \int \frac{t^2}{(t^2 - 1)^2} dt = -2 \int \frac{t^2}{(t^2 - 1)^2} dt = -2 \int \frac{t^2}{(t+1)^2(t-1)^2} dt$$

$$\frac{t^2}{(t+1)^2(t-1)^2} = \frac{A}{(t+1)} + \frac{B}{(t+1)^2} + \frac{C}{(t-1)} + \frac{D}{(t-1)^2}$$

$$= \frac{A(t+1)(t-1)^2 + B(t-1)^2 + C(t-1)(t+1)^2 + D(t+1)^2}{(t+1)^2(t-1)^2} = \frac{t^2}{(t+1)^2(t-1)^2}$$

$$(t+1)(t-1)^2 + B(t-1)^2 + C(t-1)(t+1)^2 + D(t+1)^2 = t^2$$

$$t=1 \quad 4D=1, D=\frac{1}{4}$$

$$t=-1 \quad 4B=1, B=\frac{1}{4}$$

$$t=0 \text{ da } \begin{cases} A+B-C+D=0 \\ 3A+B+9C+9D=4 \end{cases} \quad \begin{cases} A+\frac{1}{4}-C+\frac{1}{4}=0 \\ 3A+\frac{1}{4}+9C+\frac{9}{4}=4 \end{cases}$$

t=2 da

$$(t+1)(t-1)^2 + \frac{1}{4}(t-1)^2 + \frac{3}{2}(t^2-1) + \frac{1}{4}(t+1)^2 = t^2$$

$$\begin{cases} A-C = -\frac{1}{2} \\ 3A+9C = \frac{6}{4} \end{cases} \quad \begin{cases} A+3C = \frac{1}{2} \\ A = -\frac{1}{4} \end{cases}$$

$$A-C = -\frac{1}{2} \quad 4C=1, C=\frac{1}{4}$$

$$-2 \int \frac{t^2}{(t^2-1)^2} dt = \int \left[-\frac{1}{4} \cdot \frac{1}{t+1} + \frac{1}{4} \cdot \frac{1}{(t+1)^2} + \frac{1}{4} \cdot \frac{1}{t-1} + \frac{1}{(t-1)^2} \frac{1}{4} \right] dt$$

$$= -2 \left(-\frac{1}{4} \ln|t+1| - \frac{1}{4} \cdot \frac{1}{t+1} + \frac{1}{4} \ln|t-1| - \frac{1}{4} \cdot \frac{1}{t-1} \right) + C$$

$$= -2 \left(-\frac{1}{4} \ln \left| \frac{t-1}{t+1} \right| + \frac{1}{4} \frac{2t}{(t^2-1)} \right) + C = \frac{1}{4} \ln \left| \frac{t-1}{t+1} \right| + \frac{1}{2} \cdot \frac{t}{t^2} + C$$

$$t = \sqrt{1 + \frac{1}{x}} \quad \text{yoki} \quad t = \frac{\sqrt{1+x}}{\sqrt{x}} \quad \text{deb olsak}$$

$$-2 \int \frac{t^2}{t^2-1} dt = \frac{1}{2} \ln \left| \frac{t-1}{t+1} \right| - \frac{2}{2} \frac{t^2}{t^2-1} + C = \frac{1}{2} \ln \left| \frac{\frac{\sqrt{1+x}}{\sqrt{x}}-1}{\frac{\sqrt{1+x}}{\sqrt{x}}+1} \right| - \frac{2}{2} \frac{\frac{\sqrt{1+x}}{\sqrt{x}}}{\frac{1}{x}} + C = \frac{1}{2} \ln \left| \frac{\sqrt{x+1}-\sqrt{x}}{\sqrt{x+1}+\sqrt{x}} \right| + \sqrt{x}\sqrt{x+1} + C =$$

$$\sqrt{x}\sqrt{x+1} + \frac{1}{2} \ln \left| \frac{\sqrt{x+1}-\sqrt{x}}{\sqrt{x+1}+\sqrt{x}} \right| + C$$

Natija bir xil demak T-sxemani tuzsak bo'ladi [7]

$$\int x^{-\frac{1}{2}} (1+x)^{\frac{1}{2}} dx \text{ integrallash uchun}$$

III-usul jadvali. T-sxema [3],[8].

3-jadval

Yutuqlari	Kamchiliklari
1) Yaxshi almashtirish mavjudligi 2) Tezda irratsional ifodadan qutqarish 3) Natija qolgan usullar bo'yicha bir xil 4) Agar ifoda o'ta murakkab bo'lganda integrallash 5) Bizda to'g'ridan to'g'ri o'ta yaxshi ratsional ifodalashtirish	1) Olingan ratsional ifoda murakkabligi (bo'limlarda ayniqsa) 2) Integrallash yo'li unda uzoqligi (yuqoridagi keltirilgan misol tasdiqlanganda) 3) Bazi sodaroq usullarda integrallanadigan misollardan ham shu usulda yechaman deb, soda usuldan chalg'ish 4) Integral ostidagi irratsional ifodalarni har doim $(a+bx^n)x^m$ ko'rinishiga o'tkaish, agar ular shu ko'rinishda bo'lmasa.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, yuqorida ko‘rilgan ikki masala va uning o‘ziga xos sxemadagi tahlili mavzu uchun mos deb xulosa qilish zaruratini ustuvorligini ta‘minlaydi. Bu jihatdan ikkinchi almashtirishdagi kamchilik eski o‘zgaruvchiga qaytishdagi murakkablik bo‘lsa, birinchi o‘zgarishda bu kamchilik bo‘lmay balki, hisoblash jarayoni murakkabligi yaqqol namoyon bo‘lib qoladi. Yuqoridagi 1-jadval sxema yordamida ulardagi umumiy va umumiy bo‘lmagan jihatlar ko‘rib o‘tildi. Talabalarga metodik jihatdan yana qanday umumiy va umumiy bo‘lmagan jihatlar ko‘rsata olasiz degan mazmundagi vazifa berish orqali ulardagi ijodkorlik jihatlarini kashf etishimiz mumkin.

Uchinchi usulning eng afzalligi, trigonometrik almashtirishlarda uchramasligi mumkin bo‘lgan yani ratsional ifodani almashtirishdir. Bu xulosani T-sxema grafik organayzeri [3], [7] misolda yutuq va kamchiliklari ochib beriladi va talabalarga yana qanday yutuq kamchiliklari berilishini izlab topib kelish yuklatiladi yoki ular bo‘sh T- sxema berililadi va yakunda o‘qituvchi va talabalar jadvallari solishtiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Xudoyberganov G. va boshq. “Matematik analizdan ma‘ruzalar” 1-tom. T.Voris nashriyoti 2010. – 280 b.
2. Haydarov B.Q. va boshqalar. “MATEMATIKA FANINI O‘QITISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR VA INNOVATSIYALAR MODULI BO‘YICHA O‘QUV-USLUBIY MAJMUA” A.Avloniy nomidagi XTTRMXQTMIIK Toshkent, 2018/ - 244 b.
3. Gaziyeu A., Israilov I., Yaxshiboyev M. Matematik analizdan misol va masalalar. - T.: «Fan va texnologiya», 2012, - 384 b.
4. Зорич В. А. Математический анализ. Часть II. — Изд. 9-е, испр. — М.: МЦНМО, 2019. — 676 с.
5. Alixonov S. “Matematika o‘qitish metodikasi” – Toshkent, Cho‘lpon. 2011. – 360 b.
6. “Методы обучения математике” интернет ресурс, <https://lektsii.org/13-13496.html>
7. <https://arxiv.uz/uz/documents/slaydlar/pedagogik-psixologiya/t-chizma-grafik-organayzerini-ta'lim-jarayonida-qo'llash>

Mualliflar:

Raxmonov Jamshidbek Turdaliyevich - GulDU tayanch doktoranti, E-mail: jamshidbekmrm2012@gmail.com

Bomurotov Sherbek Najmidinovich - GulDU tayanch doktoranti. E-mail: bomurotov-sherbek@mail.ru

Xamzaqulov Erjigit Abdubasharovich - GulDPI “Pedagogika” kafedra o‘qituvchisi, E-mail: xamzaquloverjigit11@gmail.com

UDC 372.800.2

PROBLEMS OF A COMPETENCY BASED APPROACH TO DATABASE TRAINING

MA'LUMOTLAR BAZASINI O'QITISHDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV MUAMOLLARI

ПРОБЛЕМЫ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА К ОБУЧЕНИЮ БАЗАМ ДАННЫХ

Saidov Jasur Doniyor o'g'li

Gulistan State University, 120100. District 4, Gulistan city, Syrdarya region.

E-mail: jasur.saidov.92@bk.ru

Abstract. The article discusses the problems of developing students' competencies in databases in the system of continuous education. The scientific works of the world's leading scientists are analyzed. The challenges encountered in teaching database science were explored. The opinions expressed by the students were analyzed. The main problems and shortcomings were identified, and research was carried out on this basis. Effective teaching technologies and teaching methods have been selected, and a teaching structure has been developed to improve the effectiveness of teaching database science based on modern educational technologies. Criteria for student competence have been developed. Stages of using the method of practical projects in the process of teaching students. And their organizational parts were given. To test students' knowledge, sample tasks have been developed for four different levels of test tasks. Recommendations and suggestions were given.

Key words: continuing education, database, blended education, competence, learning technologies, competency-based approach.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы развития компетенций студентов по базам данных в системе непрерывного образования. Анализируются научные труды ведущих ученых мира. Были изучены проблемы, возникающие при обучении науке о базах данных. Были проанализированы мнения, высказанные студентами. Были выявлены основные проблемы и недостатки, на этой основе проведены исследования. Подобраны эффективные технологии обучения и методы обучения, а также разработана структура обучения, позволяющая повысить эффективность преподавания науки о базах данных на основе современных образовательных технологий. Разработаны критерии компетентности студентов. Этапы использования метода практических проектов в процессе обучения студентов. И были даны их организационные части. Для проверки знаний учащихся разработаны типовые задания для четырех разных уровней тестовых заданий. Были даны рекомендации и предложения.

Ключевые слова: непрерывное образование, база данных, смешанное образование, компетентность, технологии обучения, компетентностный подход.

Introduction. Today, as the goals of education change, students must acquire knowledge as well as develop high competencies. At the heart of this process is a competent approach to education. Educational technologies based on a competency-based approach should be determined based on the following requirements: with such characteristics of educational technology as student-centeredness, selected taking into account the interests and needs of students, encouraging students to be active in the learning process, i.e., to increase students' interest, increase their curiosity, and focus on independent learning; with a focus on organizing activities to resolve socially significant issues and future professional life tasks; with a focus on independent activity, self-development and real self-esteem.

The use of competency-based learning technologies in the higher education system is characterized, first of all, by the readiness of a future qualified specialist to act effectively and independently in his professional activities. Our study involved international scientific research. In particular, research on interactive teaching methods and their integration was conducted by Royce Kimmons, Ph.D., assistant professor of psychology and learning technologies at Brigham Young University, Utah, USA. His main research interests include social media, open learning, and digital participation in the use of technology in the classroom. A study was conducted of 10 prestigious higher education institutions in the USA, Great Britain and Switzerland. Finally, students were shown negative psychological threats that affect the learning process. According to Roy Kimmons, integrating technology into education means using technology in a meaningful way to achieve educational goals [1].

The most common modern education models in the world are the following: TPACK, RAT, SAMR and PICRAT. All this gives good results. In particular, CAMR technologies are of particular importance. RAT and SAMR are very similar technology integration models, but RAT is often used by researchers and SAMR is often used by teachers [1].

An article published on elearningindustry.com by Sean Booi, founder of the eLearning Industry, looks at the top edtech trends for 2020-2021.

These edtech trends are: e-learning – training or education provided in electronic form; Training using video; blockchain technology; Big Data Get Bigger – big data processing technologies; Artificial intelligence (AI) - artificial intelligence technology; Learning Analytics – data analysis technologies; Gamification-educational games; Immersive Learning With VR And AR - virtual training and virtual technologies; STEAM - uses science, technology, engineering, art (new element) and mathematics content to solve real-world problems through hands-on educational activities and creative design; Social media in learning-Learning in social networks, technologies based on the idea of using social networks for learning.

In-depth knowledge about databases and their creation in universities is given on the basis of the subject "Database". Database science is taught through a variety of educational technologies and methods. But the problem is that database science, like all sciences, is intertwined with other sciences. In the process of studying database science, students must have theoretical and practical knowledge in the field of computer technology, Internet technology and information management.

In many countries around the world, especially in higher education, database knowledge is provided through database science. Our research examined research in this area across many higher education systems around the world. In particular, the study of Dr. Bernhard Standl, professor at the German Institute for Computer Science and Digital Education, was examined. His research explores issues of a new approach to the educational process. In particular, according to his approach, he worked on a three-stage model that included the concept of learning as a taxonomy, transforming the taxonomy into a graphical database, and identifying possible candidate forms of learning [2].

The study, conducted by Dr. Muhammad Lutfi Hamza, PhD, of the State Islamic University of Riau Sultan Sharif Kasim in Indonesia, focused on the importance of teaching and learning database science in computer science, increasing learning, and using modern educational technologies. A study by Muhammad Lutfi Hamza examined the challenges in database education at prestigious universities around the world. In surveys conducted at several Chinese universities, students reported that they encountered the following problems in the process of transferring knowledge through the database [3]: More attention should be paid to theory rather than practice. Formation of practical skills among students and problems of applying knowledge in practice; although a variety of modern methods, information and multimedia technologies are used in the educational process, old pedagogical technologies remain the same and there are many problems in the development of the educational initiative of students, the full demonstration of their talents; Training in working with databases is limited to a very simple narrow range of software and organizational tasks, which is far from real practice.

In his conclusions, Muhammad Lutfi Hamza recommended training based on Realworld projects, i.e. practice-oriented projects in order to increase the effectiveness of learning in the process of teaching databases and to develop practical skills in the student [3].

Our research analyzed the work of many scientists and their methods for training databases. Another example is St. John's in Texas, USA. A study by Bilal Shebaro, a researcher at Edward University and the University of New Mexico, showed that the use of active learning strategies in teaching active learning has a scientific basis [4].

A study conducted by Ai-Dong Fan, a researcher at Soochow University in China, examined effective learning technologies and methods for teaching databases. During his research, blended learning technology was found to be effective for database teaching, and a methodology was developed for using blended learning in flipped classrooms [5].

The study was conducted by Natalya Viktorovna Titovskaya, Associate Professor of the Department of Information Technologies and Software for Information Systems, Krasnoyarsk State Agrarian University, Russia. During my research. Students are involved in the design of information systems focused on real practice, that is, the use of real data from a particular enterprise and solving issues necessary for the work process. When preparing their thesis, at least 50% of students acquire knowledge based on a clear trajectory of the entire educational process, choosing topics related to the development of information systems for specific enterprises that make up the database. [6]

The study, conducted by João Carneiro, associate professor at the School of Commerce and Marketing at ISTE - Ecole Supérieure de Commerce et Marketing, one of the most prestigious institutions of higher education in Paris, France, increased students' interest in science and inspired students to take educational initiatives that link practice and theory. Methods for overcoming the problems of supplying electronic education tools and online learning technologies have been scientifically studied [7].

In-depth knowledge about databases and their creation in higher educational institutions of Uzbekistan is given on the basis of the subject "Database". Our research and experience have shown that integrating real-world projects and blended learning technologies into database science teaching is highly effective. Their mutual integration can be used throughout the entire science teaching system. These learning technologies can be applied based on the following steps: First stage. Introduction to Science. The first stage of learning database science begins with an introduction to the science. In this case, students will be surveyed to determine which areas of science interest them most. For example: education, banking, manufacturing, transport and bulls. Students will be asked what field they plan to work in in the future. On this basis, each student creates a trajectory for studying database science. Second phase. Students will be given practical project assignments for independent work. For example, creating a school database. In this case, each student chooses an area of interest and conducts practical work in this direction. Third stage. They apply the knowledge gained in theoretical classes directly to their practical project. In this process, for example, theoretical knowledge acquired in lectures on the topic of database design is projected onto an example of their chosen object in practical classes. Throughout the course, each student works on a real project on a specific object assigned to him. In this process, data is also obtained based on real-life problems. Fourth stage. Knowledge is tested and assessed to determine science teaching outcomes. Each student will have a ready-made database on the topic covered. This not only increases their interest in science, but also allows them to solve practical problems and find answers to practical questions based on discussions in theoretical classes. This forms not only knowledge in science, but also the competence to apply it in practice.

The content of tasks selected for practical classes in the subject "Database" must be at a minimum level of theoretical knowledge, practical skills, knowledge based on skills necessary for a future career.

The process of solving any problem on the topic "Database" is carried out in three stages: 1. Analysis of the task - understand the content of the task and determine the expected results. 2. Selecting the right model - choosing a model that will lead to a solution, depending on the content of the question. 3. Development of an algorithm - determining the sequence of solving the problem. 4. Computer Expression - Solving a problem on a computer and obtaining a solution. 5. Justification of the decision - analysis of the solutions obtained.

When recommending practical educational tasks for students of the subject "Databases" in general education institutions, it is necessary to pay attention to the variety of selected tasks and their different levels of complexity. In this process, it is necessary to clearly determine the skill level of the students and, on this basis, pay more attention to who to work with. The content of assignments should be selected in accordance with the level of students' mastery of theoretical classes. The distribution of the content of the selected tasks for the "Database" and practical classes on the subject according to levels of mastery can be recommended using the example of the topic "Preparing queries in Microsoft Access" in the following order:

Level 1 tasks. 1.1. Start your computer and get Microsoft Access up and running. 1.2. Creating spreadsheets in Microsoft Access. 1.3. Attach key fields to tables prepared in Microsoft Access and provide a verbal explanation of what a key field is and its functions. 1.4. Prepare a query based on tables prepared in Microsoft Access.

Level 2 tasks. 2.1. For surveys prepared in Microsoft Access, sort the text data in the table by the specified letters. 2.2. Create a new table based on queries prepared in Microsoft Access. 2.3. Update the data in the table based on queries prepared in Microsoft Access.

Level 3 tasks. 3.1. Create queries that save numeric data in tables created in Microsoft Access by up to 10%. 3.2. In Microsoft Access, determine the sum of the numeric values in the prepared tables and prepare a query that saves them as a new table.

Level 4 tasks. 4.1. Prepare queries in SQL mode in Microsoft Access and compare these queries with queries prepared in Design mode. State the advantages and disadvantages of preparing queries in SQL mode.

It uses 40% of tasks related to the first level of memory, 40% to the level of reproductive skill, 20% to the third level of productive skill and 10% to the fourth level of creative skill. In the process of completing the above control tasks, students perform tasks corresponding to the following levels, based on their personal performance: The first level of control tasks is a test of students' memorization knowledge as a result of memorization, analysis of knowledge and information on learned educational materials.

Auxiliary control tasks - based on tasks at the reproductive level, students are required to analyze the content of educational materials and test the knowledge acquired on the basis of independent work. Tertiary control tasks should consist of tasks that allow students to solve non-standard, problematic problems and tasks based on knowledge acquired through productive level tasks, as well as to think and make independent decisions. When preparing tasks at a productive level, the level of complexity of the materials should not be very high, the main thing is that the tasks depend on the content and require mental activity, and the mental conclusions are coherent. Test tasks of the fourth level are tasks that require a creative approach to the development of students' creative abilities, rather than testing and controlling them through creative thinking and finding creative solutions based on a cognitive, creative and unconventional approach.

General competencies in the subject "Database" include: Knowledge of theoretical knowledge on scientific topics and competencies for practical application: Satisfactory level of proficiency in topics related to phage modules; Knowledge of basic concepts and terms on the topic; be able to satisfactorily answer questions and tasks to test control and knowledge on the topic, and complete the task.

Competence in processing and storing information on the topic on electronic media: is able to independently solve tasks and problems, such as collecting, storing, processing information using the necessary devices and software in the process of creating databases; Able to use information resources and the Internet based on modern technologies, obtain the necessary information from them, and perform actions to give the information the required form.

Competencies in searching for information on a topic and collecting it on electronic media: be able to effectively use the Internet or other information networks and information resources for their intended purpose; have an understanding of the concept of an informed society, participating in the process of informatization of society; own modern multimedia software and hardware and be able to apply it in practice; Has knowledge of application capabilities and can apply them in practice.

Competence in processing and storing information on the topic on electronic media: can process information in a variety of shapes and forms, including selecting and using software to perform tasks such as presentation, storage, processing; effectively uses electronic libraries and information resources, can independently perform the necessary work on their use; can organize information security in the process of information processing, including troubleshooting.

Competence to transmit information about a subject by electronic means: can effectively use various hardware and software when processing information, including its transmission; knows how to choose effective methods of transmitting information; can carry out organizational work to ensure information security in the process of information transfer.

As a result of mastering subjects in the disciplines "Databases, databases and information systems", the following general specialization competencies are required: Competence to have theoretical knowledge of the database: have theoretical knowledge of the database; knowledge of information models about their types; knowledge of database types; knowledge of database elements; knowledge of database design; have an understanding of the types and capabilities of database management systems.

Competencies in creating and working with databases in MS Access: Has theoretical knowledge of the capabilities of MS Access software; Can create tables in MS Access; Can work in MS Access in various modes, especially in design mode; Can create queries in MS Access; Can create reports in MS Access; Can publish generated reports; Can create forms in MS Access; Can create macros in MS Access; Can work with databases created in MS Access, including data entry, editing, editing.

Competencies in SQL technology: Knowledge of SQL language syntax; Knowledge of the syntax of the SQL language used in various database management systems; Can create queries in MS Access in SQL mode; Knowledge of SQL queries in the data definition language DDL, data query language DQL, data manipulation language DML, data management language DCL, transaction control language TCL.

Competencies of the MySQL database management system: Has theoretical knowledge of the MySQL database management system; Can configure MySQL server; Can work with MySQL server management systems; Can work with MySQL Worgbench; Can work with MySQL Shell; The MySQL database management system knows SQL syntax; MySQL Worgbench and MySQL Shell can connect to the MySQL server locally and over the network.

Competencies in working with PHP and its databases: Has theoretical knowledge of PHP; Can install PHP by yourself; MySQL server can be connected using PHP; Can prepare the user interface for working with the MySQL server using PHP; Can manage MySQL server using PHP.

Competencies in working with databases using Client-Server technology: Knowledge of various server technologies; Ability to access and use SQL servers based on client-server technology; Knowledge of server software based on modern client-server technology.

Conclusion. We can say that the constant improvement and enrichment of education is, first of all, an important condition and factor in training personnel in accordance with modern requirements. Accurate problem analysis is a priority in studying global experience in this area. As a result of our research, we analyze educational technologies that serve the development of individual characteristics, which is one of the main requirements of the competency-based approach to learning. On this basis, the effectiveness of database training was selected and practical results were shown.

REFERENCES:

1. M.Evans Karla, Erika Landl, Jeri Tompson. Making sense of K-12 competency-based education: A systematic literature review of implementation and outcomes research from 2000 to 2019. ORIGINAL RESEARCH. 2020. 1-28 p. DOI:10.1002/cbe2.1228
2. Bernhard Standl, Anette Bentz, Mattias Ulbrich, Annika Vielsack, Ingo Wagner. Design-and Evaluation-Concept for Teaching and Learning Laboratories in Informatics Teacher Education. Technology-Enhanced Learning for a Free, Safe, and Sustainable World. 06 November 2020. doi.org/10.1007/978-3-030-63212-0_11
3. Hamzah, Muhammad Luthfi, Rukun Kasman, Rizal Fahmi, Purwati Astri Ayu, Hamzah & Zarnelly. A review of increasing teaching and learning database subjects in computer science. Education. Vol. 40 (Number 26) Year 2019. P. 6.
4. Shebaro, B. (2018). Using Active Learning Strategies In Teaching Introductory Database Courses . Consortium for Computing Sciences in Colleges. CCSC: South Central Conference.
5. Fang A., Chen G., Cai Z., Cui L., Harn L. (2017). Research on Blending Learning Flipped Class Model in Colleges and Universities Based on Computational Thinking - "Database Principles" for Example. Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education, 13(8), 5747-5755.
6. Н.В.Титовская, С.Н.Титовский. Методика обучения будущих ИТ-специалистов проектированию и разработке баз данных на основе интерактивного подхода. Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева. 2019. № 4 (50). DOI: <https://doi.org/10.25146/1995-0861-2019-50-4-164>
7. João Carneiro. A Review on Tools for Teaching Database Systems Online. Kreativ.Tech. № 8 – 07.09.2020, DOI: 10.31112/kriativ-tech-2020-08-42

Author:

Saidov Jasur Doniyor o'g'li - Lecturer, Department of Applied Mathematics and Information Technologies, Gulistan State University.

UDK 372.3/.4

METHODOLOGICAL APPROACHES TO PROFESSIONAL TRAINING OF PRIMARY CLASS TEACHERS

BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINI KASBIY TAYYORLASHGA METODOLOGIK YONDASHUVLAR

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Xamidova Barno Maxmudovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti, 130100. [Jizzax viloyati](#), Jizzax shahri, [Sharof Rashidov](#) ko'chasi, 4-uy

E-mail: xamidova-barno2023@gmail.com

Abstract. This article covers the issues of improving the methodology of developing the social competence of the future elementary school teacher, comprehensive study of the child's personality, as well as a creative approach to the methods and forms of family education and its improvement.

Key words: social competence, creativity, competence, qualitative and qualimetric approaches, prognostic approach.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования методики развития социальной компетентности будущего учителя начальной школы, всестороннего изучения личности ребенка, а также творческого подхода к методам и формам семейного воспитания и его совершенствованию.

Ключевые слова: социальная компетентность, креативность, компетенция, качественные и квалиметрические подходы, прогностический подход.

Kirish. Ta'lim va ilmiy-tadqiqot muassasalarida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish, ijodiy shaxsni tarbiyalash, pedagogning tabiat, madaniyat, jamiyat bilan aloqadorligini rivojlantirish kompetensiyalarini takomillashtirish, yangi o'zgarishlarga intellektual va funksional jihatdan ta'sirchanligini oshirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu tadqiqotlar tushunchalar va

amaliy harakatlarni umumlashtirish, o'rganilayotgan obyektlarning muhim belgilarini bilish, shaxsning bilim orttirishga oid ijodiy faolligini oshirish, kreativlik asosida voqelikni variativ qayta qurish, bilim olish motivlarini vujudga keltirish qobiliyatlarini rivojlantirishga ustuvorlik berish asosida o'tkazilmoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish, talabalarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, texnologik va kasbiy-pedagogik mahoratlarini shakllantirish, zamonaviy o'quv metodik resurslarni yaratishning dolzarb yo'nalishlariga e'tibor kuchaytirildi va salmoqli natijalarga erishildi. Bunda "Uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, yuqori malakali kadrlar tayyorlash, umumiy o'rta ta'lim sifatini tubdan oshirish" ustuvor vazifalar etib belgilandi. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga, ta'lim va tarbiya jarayonida ularning ota-onalari bilan hamkorlikda ishlash jarayoniga e'tibor qaratilgan.

Zamonaviy ta'lim tizimida, shu jumladan oliy ta'limda kompetentli yondashuv markaziy hisoblanadi, unga ko'ra oliy ta'lim muassasalaridagi o'quv jarayonining natijasi kompetensiyalar yig'indisi hisoblanadi: umummadaniy, umumkasbiy va kasbiy.

Bunday kompetensiyalar 5111700 - "Boshlang'ich ta'lim va sport - tarbiyaviy ish" ta'lim yo'nalishidagi Davlat Ta'lim Standartlarida belgilangan va bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun zarurdir. Bo'lajak mutaxassis tomonidan shakllantirilgan kasbiy madaniyat ta'lim muassasalarida ijtimoiy sohadagi bo'lajak mutaxassisning haddan tashqari tor ixtisosligi rivojlanishining oldini olishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi, uning mehnat dunyoqarashida va shuning uchun uning kasbiy faoliyati samaradorligining pasayishiga to'sqinlik qiladi.

Shunday qilib, kasb-hunar ta'limi tizimini qurishda madaniyatshunoslik yondashuvi kompetentli yondashuv bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini o'quvchilarning oilalari bilan hamkorlik munosabatlarini o'rnatish uchun kasbiy tayyorgarlikning ustuvor maqsadlariga erishish uchun ularning sintezini nazarda tutadi. Kvalitologik va kvalimetrik yondashuvlar kasbiy tayyorgarlik sifatini baholashda yuqori darajadagi obyektivlikni ta'minlaydi. Sifat va kvalimetrik yondashuvlar nuqtai nazaridan ishlab chiqilgan o'ziga xos usullar va texnologiyalar, u yoki bu tarzda, pedagogik jarayonda o'quv jarayonini tashkil etishda madaniy va malakaga asoslangan yondashuvlar nuqtai nazaridan ishlab chiqilgan usullar va texnologiyalarning bir qismidir [1].

Mohiyati va tuzilmaviy-mazmuniy tavsifini aniqlash, ta'lim oluvchilarning oilalari bilan hamkorlik munosabatlarini o'rnatishda bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kompetentlikning shakllanganlik darajasining mezon va ko'rsatkichlarini ishlab chiqishning asosida yotadi. Buning uchun boshqa uslubiy yondashuvlar, xususan, konstruktiv-texnologik va prognostik yondashuvlar ham muhim ahamiyatga ega.

Pedagogikada prognozlash muammosi pedagogika fanining pedagogik prognoz deb ataladigan ma'lum bir tarmog'i doirasida ishlab chiqiladi. Qadimgi yunon tilidan tarjima qilinganda, prognozlash so'zning keng ma'nosida turli xil prognozlarni shakllantirishga qaratilgan faoliyatni anglatadi.

Falsafiy fanda bu an'anaviy ravishda yoki kelajakdagi hodisa rivojlanishining u yoki bu variantini aks ettiruvchi katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish asosida hodisalar o'rtasidagi munosabatlar haqida fikr yuritish natijasi yoki fikrlash jarayonining o'zi sifatida tushuniladi. Psixika faoliyatining ko'plab omillari, shuningdek, individual kognitiv qobiliyatlar bilan belgilanadigan aqliy faoliyat operatsiyalari arxetipal xotirada saqlanadigan turli xil kognitiv tuzilmalar yordamida amalga oshiriladi [2]. Ilmiy asoslangan prognoz unga erishish yo'llarini topish, yoki aksincha, prognozning o'zini o'zgartirish uchun to'g'ri pedagogik texnologiyalar va pedagogik shart-sharoitlarni topish manbayi bo'ladi. Shu bilan birga muallif pedagogik prognoz va pedagogik amaliyot o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni qayd etadi.

Umumiy ma'noda pedagogik shart-sharoitlarni uchta katta guruhga bo'lish mumkin: tashkiliy-pedagogik, pedagogik-psixologik, predmetli-didaktik.

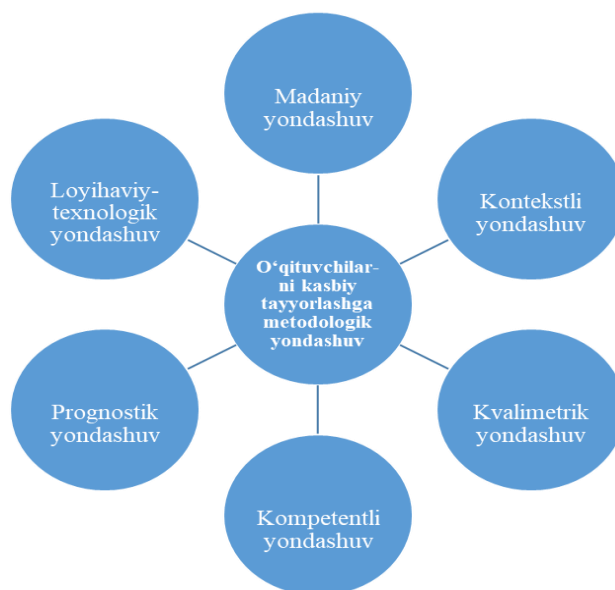
1. *Tashkiliy-pedagogik.* Bunda fan dasturlarini tahlil qilish, fan dasturlari mazmuniga qo'shimchalar kiritish, malaka talablarida fanlarni o'qitish bo'yicha keltirilgan izohlarni mazmunan to'ldirish;

2. *Pedagogik-psixologik.* Bu holda talabalarga fanlarni o'qitishda fundamental bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish yuzasidan o'zini-o'zi ijtimoiy kompetentligining rivojlanishini ta'minlay olish, refleksiv harakatlarni amalga oshirishga tayyorlash hamda imkoniyatlar bera olish;

3. *Predmetli-didaktik.* Bu holda talabalarining bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan o'quv-uslubiy, pedagogik dasturiy hamda topshiriqlar tizimini ishlab chiqish, onlayn va oflayn fundamental bilim olishga sharoitlar to'plamini ishlab chiqish [4].

Prognostik yondashuv malakaga asoslangan va madaniy yondashuvlar bilan chambarchas bog'liq. Bunday aloqa o'quvchilar kelajakka yo'naltirilgan, bu vaziyatni hozirgi va o'tmish bilan bog'laydigan vaziyatlarda amalga oshiriladi. Prognostik yondashuvning asosiy qoidalarini hisobga olgan holda qurilgan o'quv jarayoni o'quvchilarning refleksiv qobiliyatlari va refleksiv jarayonlarini aktuallashtirish manbayi bo'lib, ularning kasbiy va shaxsiy rivojlanish istiqbollari to'g'risida tegishli tasavvurni beradi [7].

Bizning fikrimizcha, bunday sintez barcha aniqlangan uslubiy yondashuvlarning ham, ularning har birining kompetentli yondashuv bilan aloqasiga asoslanishi kerak (1-rasm).

1-rasm. Metodologik yondashuv tuzilmasi.

A.N.Galaguzov tadqiqoti doirasida madaniy yondashuvning nazariy va metodologik asoslarini ochib beradi, shu bilan birga madaniy yondashuvni kasbiy ta'limning zaruriy uslubiy yordami sifatida ko'rib chiqadi. Bunday rivojlanish madaniy an'analarni saqlash, shuningdek, ijtimoiy-madaniy muhit sifatida jamiyat va ushbu madaniy an'analarning tashuvchisi sifatidagi shaxs o'rtasidagi maqbul o'zaro munosabatlarni ta'minlash asosida amalga oshirilishi kerak [3].

Ko'p funksiyali topshiriqlar tizimi bo'yicha ishlab chiqilgan pedagogik shart-sharoitlar talabalarda tahlil, umumlashtirish, sintez, baholash singari funksiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan topshiriqlar tizimidir; fundamental nazariyani chuqurroq anglash hamda talabalarining olgan bilimlarini kasbiy faoliyatda qo'llash va umumlashtirilgan intellektual harakatlarni yo'lga qo'yish ko'nikmalarini shakllantirishga katta hissa qo'shishi lozim.

Bunda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida quyidagilardan foydalanish samarali hisoblanadi:

tushuntirish matni – o'quv materialini tushunishga va chuqurroq o'zlashtirishga mo'ljallangan yozma tuzilmadir. O'quv-uslubiy ta'minoti o'quv materialini o'zlashtirishda tushuntirish matnlari ko'p yordam beradi. Ularga quyidagilar kiradi: kirish so'zi, izohlar, ilovalar, tayanch iboralar, tushuntirishlar, lug'atlar. Bu matnlar tushunarli qisqa va ma'lum tushunchani aniq shakllantirgan bo'lishi kerak [5].

O'zlashtirishni tashkil qiluvchi komponent. Zamonaviy o'quv-uslubiy ta'minot qanchalik turli xildagi ko'rsatmalar, tavsiyalar, topshiriqlar, savollar, testlar va amaliy mashg'ulotlar berilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bular talabalarining faollashuvi va bilim, malakalarni mustahkam egallashlarini ta'minlaydi, ularning kasbiy qiziqishlarini rivojlantiradi, ishlab chiqarish sharoitlarida mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantiradi. Didaktikada ularni o'quv-uslubiy ta'minotning uslubiy apparati deb ham atashadi [6].

Xulosa sifatida aytish mumkinki, boshlang'ich sinflarda samaradorlikni oshirish omillaridan biri – bola shaxsini kamolotga yetkazish uchun uni har tomonlama o'rganish, shuningdek, oilaviy tarbiya usullari va shakllariga ijodiy yondashish, uni takomillashtirishdir. O'quvchi-talabalarni har tomonlama o'rganish ularni o'qishga, mehnatga, o'z-o'ziga, o'rab turgan muhitga, inson kamoloti uchun zarur bo'lgan sifatlardan eng muhimlarini ajrata olishga o'rgatish imkonini beradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Ушенина Т.Н. Подготовка будущих учителей к работе с родителями по нравственному воспитанию младших школьников в семье: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Т.Н. Ушенина. – Арзамас, 1999. – 19 с.
2. Фаизова В.Б. Формирование профессиональной готовности бакалавра- педагога к взаимодействию с семьей: автореф. дис. ... канд. пед. наук / В.Б. Фаизова. – М., 2017. – 24 с.
3. Галагузо А. Н. Культурологический подход к подготовке спетсиалистов социальной сферы: дис. ... д-ра пед. наук / А.Н. Галагузов. М., 2011. – 362 с.
4. Xamidova B.M. Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining oilalari bilan hamkorlik aloqalarini o'rnatish kompetentligining tarkibiy mazmun xususiyatlari. Mug'allim ham yzliksiz bilimlendirio'. –Nukus, 2022. №6/6 -B. 150-156. (13.00.00 №20).
5. Xamidova B.M. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchi-larining ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish xususiyatlari // Namangan Davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. – NamDU, № 9., 2022, 247-251 betlar.

6. Xamidova B.M. Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining o'quvchilarning oilari bilan hamkorlik aloqalarini o'rnatishda kompetensiyasini shakllantirish modeli // "TAFFAKKUR - ZIYOSI" ilmiy-uslubiy jurnal.- № 1., 2023 yil, 241-247 betlar.
7. Xamidova B.M. Bo'lajak tarbiyachlarni innovasion faoliyatga tayyorlashda axboratlashtiril-gan ta'lim muhiti / Xotin-qizlarning fan, ta'lim, madaniyat va innovasion texnologiyalarni rivojlantirish sohasidagi yutuqlari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari.–Jizzax 2021 yil, 544-546 betlar.

Muallif:

Xamidova Barno Maxmudovna - Jizzax davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

UDK 372.3/4

INNOVATIVE APPROACHES IN MODERN SCHOOLS

ZAMONAVIY MAKTABLARDAGI INNOVATSIYON YONDASHUVLAR

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В СОВРЕМЕННЫХ ШКОЛАХ

Qurbonova Maftuna Faxriddinovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti, 111700. Chirchiq shahri, Amir Temur ko'chasi 104-uy

E-mail: maftunaqurbonova29@gmail.com

Abstract. In this article, an opinion is expressed about the organization and management of modern schools based on innovative approaches, the role of specialized schools as an educational locomotive in improving the quality of national education, the advantages of specialized schools, and the educational reforms implemented in these schools

Key words: modern school, educational locomotive, specialized school, creative school, "STEAM education", individual approach, international model.

Аннотация. В данной статье выражено мнение об организации и управлении современными школами на основе инновационных подходов, роли профильных школ как образовательного локомотива в повышении качества отечественного образования, преимуществах специализированных школ и образовательных реформах. реализовано в этих школах

Ключевые слова: современная школа, образовательный локомотив, специализированная школа, творческая школа, «STEAM-образование», индивидуальный подход, международная модель.

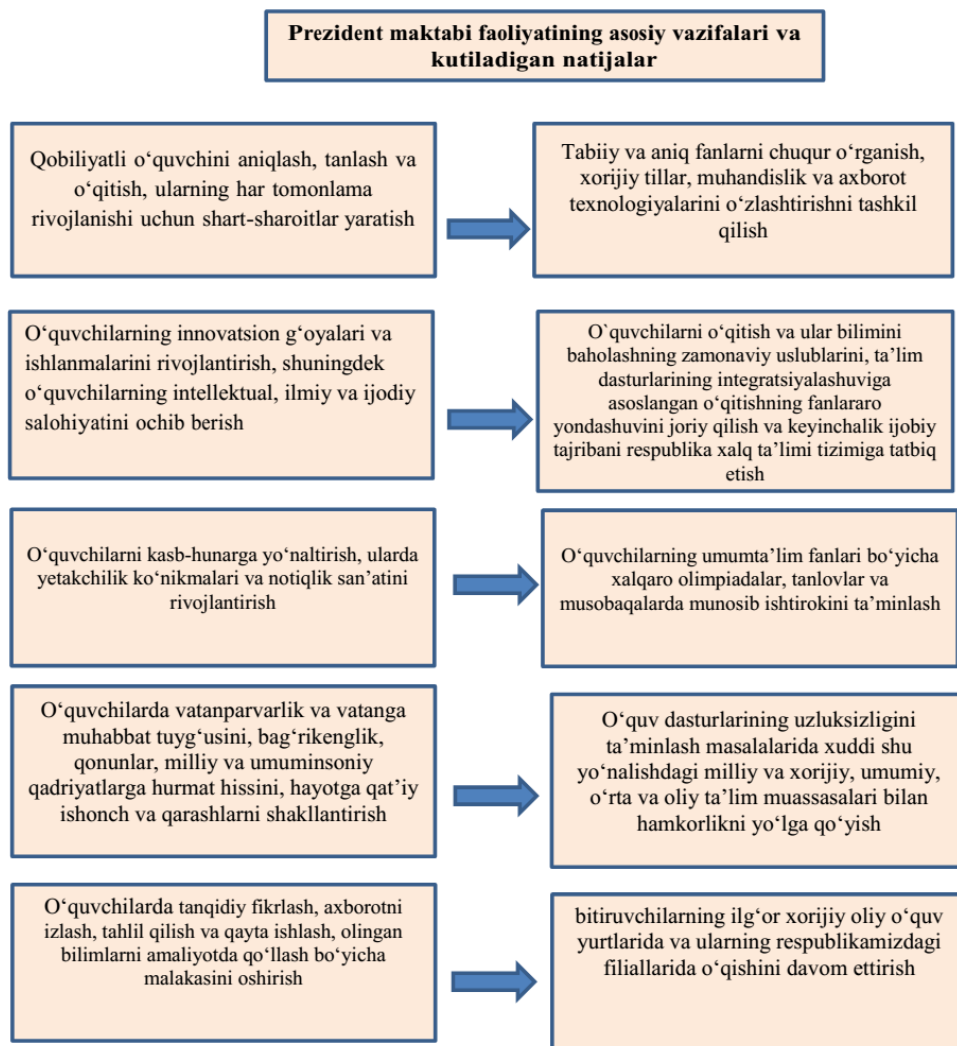
Kirish. Mamlakatning kelgusidagi jadal taraqqiyoti yosh iste'dodlarni aniqlash, iqtidorli bolalarni tanlab olish va o'qitish tizimini tashkil qilish, o'sib kelayotgan avlodning intellektual imkoniyatlarini namoyon etishga yordam beruvchi ko'p tarmoqli ta'lim muhitini yaratish bo'yicha ishlar sifatini oshirish zaruratini taqozo etmoqda. Iqtidorli bolalarni aniqlash, ta'lim jarayonida ilg'or texnologiyalarni qo'llagan holda ularni o'qitish va tarbiyalash bo'yicha yaxlit tizim yaratish, iste'dodli yoshlarni yanada qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, ma'nan etuk va intellektual jihatdan barkamol avlodni shakllantirish hamda zamonaviy maktablar imidjini shakllantirish maqsadida Qoraqalpog'iston Respublikasida, viloyatlar va Toshkent shahrida ixtisoslashtirilgan davlat umumta'lim muassasasi shaklidagi Prezident maktablari tashkil etildi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Mazkur ta'lim muassasalari quyidagi qator o'ziga xosliklariga ega: Prezident maktabining yillik qabul kvotasi 24 nafar o'quvchidan iborat bo'lib, ikkita sinfga bir xil – 12 nafardan o'quvchi taqsimlanadi; birinchi o'quv yilida Prezident maktablarining har biriga 5-10-sinflarga 144 nafardan o'quvchi o'qishga qabul qilinadi; Prezident maktablarida ta'lim jarayoni xorijiy ta'lim muassasalari bilan hamkorlikda ishlab chiqilgan o'quv rejalari va dasturlari bo'yicha ingliz tilida amalga oshiriladi; Prezident maktablarida "STEAM ta'lim" (Science – tabiiy fanlar, Technology – texnologiya, Engineering – texnik ijodkorlik, Art – san'at, Mathematics – matematika) dasturi joriy etiladi; Prezident maktabining 9-11-sinflarida o'qitish o'quvchilarning qiziqishlari va xususiyatlarini inobatga olgan holda, ayrim fanlar va ularni o'rganish darajasini tanlab olish orqali o'quv jarayonini individuallashtirishni ko'zda tutadi; asosiy o'quv dasturi bilan birgalikda Prezident maktablarida o'quvchilarning qiziqishlaridan kelib chiqqan holda sinfdan tashqari amaliy mashg'ulotlar o'tkazish nazarda tutiladi; Prezident maktablari bitiruvchilariga belgilangan tartibda davlat tomonidan tasdiqlangan ma'lumot to'g'risidagi hujjat (shahodatnoma, attestat) bilan bir qatorda, xorijiy mamlakatlarning etakchi oliy ta'lim muassasalariga kirish imkonini taqdim etuvchi xalqaro darajadagi tegishli dastur diplomi (International Baccalaureate, Advanced Placement yoki International Advanced Levels) beriladi [1]. Tadqiqotda kuzatish, taqqoslash, ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish, olingan natijalarni sharhlash, monitoring qilish metodlaridan foydalanildi. Olingan natijalar va ularning tahlili

Prezident maktablarida tahsil olish, yaratilgan imkoniyatlardan oqilona foydalanish mutlaqo bepul bo'lib, bunda ta'lim oluvchilariga umumiy o'rta ta'lim beriladi. Prezident maktablarini tashkil etishdan ko'zlangan asosiy maqsad ta'lim

jarayonida ilg'or texnologiyalarni qo'llash orqali qobiliyatli o'quvchini aniqlash va o'qitish tizimini shakllantirish, shuningdek, qobiliyatli yoshlarni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, ma'naviy boy va intellektual rivojlangan, keng dunyoqarashga ega avlodni tarbiyalash kafolatlarini ta'minlashdan iboratdir. Muassasada faoliyat olib boruvchi pedagogik jamoa o'quvchilar bilan amaliy ishni tashkil etishda qobiliyatli, ijodkor, xalqaro olimpiada, tanlovlarda g'olib bo'ladigan va dunyoning eng yaxshi oliy o'quv yurtlariga kira oladigan kelajakdagi yetakchilarini, yurtimizning haqiqiy "oltin fondi" bo'la oladigan o'quvchilarini tayyorlashni asosiy maqsad qilib olganligini faoliyat natijalaridan ko'rishimiz mumkin. Prezident maktabi faoliyatining asosiy vazifalari va kutiladigan natijalar 1-rasmda to'xtalib o'tilgan.

1-rasm. Prezident maktabi faoliyatining asosiy vazifalari va kutiladigan natijalar

Prezident maktablari o'zbek ta'limida yangi avlod maktablari sifatida namoyon bo'lishda hamda prezident maktabi o'quvchilarini "oltin fond" deb atalishining majoziy aksi ushbu maktabning o'z oldiga qo'ygan, yuksak vatanparvarlikni aks ettirgan ta'lim maqsadida ham o'z isbotini topgan: "Millatning xalqaro olimpiadalarda, tanlovlarda g'olib bo'ladigan va dunyoning eng yaxshi oliy o'quv yurtlariga kira oladigan kelajakdagi yetakchilarini, o'quvchilarini tayyorlash. Biz jahon maydonida raqobatbardosh bo'la oladigan yetakchilarni tarbiyalaymiz" [2].

Prezident maktablarini tashkil etishdan ko'zlangan asosiy maqsad ta'lim jarayonida ilg'or texnologiyalarni qo'llash orqali qobiliyatli o'quvchini aniqlash va o'qitish tizimini shakllantirish, shuningdek, qobiliyatli yoshlarni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, ma'naviy boy va intellektual rivojlangan, keng dunyoqarashga ega avlodni tarbiyalash kafolatlarini ta'minlashdan iboratdir.

Prezident maktablari umumiy o'rta ta'lim tizimida xalqaro standartlarga raqobatbardosh milliy o'qitish konsepsiyasini yaratilishida tayanch richag vazifasini bajaradi. Prezident maktablarida dunyo hamjamiyatida ta'limiy reytinglar va xalqaro baholash dasturlarida yuqori samaradorlik ko'rsatayotgan davlatlarning ta'limiy tajribalari milliy o'qitish tizimida sinovdan o'tkazilib amaliyotga tatbiq etilmoqda.

2019-yilda mamlakatimizda Prezident Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan yangi avlod maktablar tizimi yaratish tashabbusi ilgari surila boshlandi. Prezident maktablari mamlakatimizda uzluksiz ta'limni yangi bosqichga olib chiquvchi o'ziga xos lokomotivga aylanmoqda. Prezident maktablari faoliyatini tashkil etish, boshqarish, muvofiqlashtirib borish maqsadida davlat rahbari tomonidan 2019-yilning 9-sentabr kuni imzolangan "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarni rivojlantirish agentligini tashkil etish to'g'risida"gi 5815-sonli farmoniga binoan ish faoliyatini boshlagan. Agentlikning asosiy vazifasi iqtidorli yoshlarni aniqlash, tanlash hamda Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarda o'qitish, tarbiyalash sohasida yagona davlat siyosatini ishlab chiqish va uni samarali amalga oshirish hisoblanadi [3]. "Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablar faoliyatini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Prezident qarori (PQ-5188-son, 19.07.2021 y.) qabul qilindi. Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarni rivojlantirish agentligi – Prezident ta'lim muassasalari agentligi etib qayta nomlandi. Qaror bilan Jamg'arma Vasiylik kengashi tarkibi tasdiqlandi. Vasiylik kengashi raisi - O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Prezident ta'lim muassasalari agentligi huzurida Iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi faoliyati yo'lga qo'yildi.

2023 yil oktyabr oyi holatiga ko'ra agentlik qoshida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 14-apreldagi PF-106-son farmoniga asosan "Prezident ta'lim muassasalari agentligining tashkiliy tuzilmasi" quyidagi tarkibga ega: Prezident maktabi – 14 ta; Ixtisoslashtirilgan maktablar – aniq (matematika, fizika) va tabiiy (kimyo, biologiya) fanlariga ixtisoslashtirilgan maktablar 3 ta; Hududiy ixtisoslashtirilgan maktablar – respublika bo'ylab 141 ta; Ijod maktablari – san'at va adabiyotga ixtisoslashtirilgan maktablar 9 ta.

"Yangi O'zbekiston ma'muriy islohotlarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Prezident Farmoni (PF-269-son, 21.12.2022 yil) qabul qilindi. Unga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Prezident ta'lim muassasalari agentligi "Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari agentligi" shaklida qayta tashkil etilib, Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi huzuriga o'tkazildi.

2022-yilda 14 ta Prezident maktablari Xalqaro Kembridj tashkilotining akkreditatsiyasidan muvaffaqiyatli o'tib, rasmiy "A Level" imtihon markazlariga aylangan bo'lsa, 2023-yilda 6 ta (Toshkent, Jizzax, Buxoro, Andijon, Xiva va Navoiy) hududdagi Prezident maktablari SAT (akademik baholash testi) xalqaro sertifikatini imtihonlarini o'tkazadigan rasmiy markazlari sifatida tan olindi [4].

O'zbekiston Respublikasi Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari agentligi faoliyatining asosiy vazifalari va yo'nalishlari quyidagilardan iborat: Xalqaro (International Advanced Levels) dasturlar talablariga muvofiq o'quvchi va pedagog kadrlarning STEAM fanlari bo'yicha bilim va ko'nikmalarni baholash hamda ularga xalqaro darajadagi AS va A-LEVEL sertifikatlarini berish amaliyotini yo'lga qo'yish; Agentlik tizimidagi maktablarni Alisher Navoiy nomidagi Milliy kutubxonaning elektron axborot-kutubxona fondiga va yetakchi xorijiy axborot-kutubxona resurslari fondlariga ulash, o'quvchilarga mazkur kutubxonalardan keng foydalanishga imkoniyat yaratish;

Xulosa. Prezident maktablari bitiruvchilari belgilangan tartibda davlat tomonidan tasdiqlangan o'rta ma'lumot to'g'risidagi hujjat (shahodatnoma, attestat) bilan bir qatorda, xorijiy mamlakatlarning yetakchi oliy ta'lim muassasalariga kirish imkonini beruvchi Kembrij Xalqaro sertifikatini (Cambridge International AS & A level) ga ham ega bo'ladilar [5].

Prezident maktablarida ta'lim oluvchilarga o'quv fanlari mazmunini chuqur o'rgatish bilan birgalikda, ularda mantiqiy va tanqidiy fikrlash, bilimlarni amaliyotda mustaqil qo'llash, ma'lumotni tahlil qilish va natijani barchaga tushunarli tilda yetkazish kabi malaka va ko'nikmalarni shakllantirish ko'zda tutilgan. Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablar mamlakatimizda iqtidorli o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash, ularni rivojlanishi hamda bilim olishi uchun kerakli shart-sharoitlar yaratish bo'yicha amalga oshirilayotgan ta'limiy islohotlar majmuyi sifatida baholash mumkin. Mazkur islohotlar natijasida maktab o'quvchilari erishgan ta'limiy yutuqlar asosida bugun o'zining ijobiy samarasini bermoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktabrdagi "Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF – 6097-son qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 20-fevraldagi "Prezident maktablarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ – 4199-sonli qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ijod maktablari va ixtisoslashtirilgan maktablar faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi 141-sonli qarori, Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 12.03.2020, 09/20/141/0286-son.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi PQ – 4623-son "Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori //Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 28.02.2020, 07/20/4623/0220-son, 13.06.2020, 07/20/4749/0758-son.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-son "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 07.11.2020., 06/20/6108/1483-son.

Muallif:

Qurbonova Maftuna Faxriddinovna - Chirchiq davlat pedagogika universiteti, p.f.f.d (PhD).

УДК: 62-506

INNOVATIONS IN ROBOTICS TRAINING AND MICROCONTROLLER PROGRAMMING THROUGH AR TECHNOLOGIES

AR TEXNOLOGIYASI ORQALI ROBOTOTEXNIKA VA MIKROKONTROLLER DASTURLASHNI O'QITISHDA INNOVATSIYALAR

ИННОВАЦИИ В ОБУЧЕНИИ РОБОТОТЕХНИКЕ И ПРОГРАММИРОВАНИЮ МИКРОКОНТРОЛЛЕРОВ ПОСРЕДСТВОМ AR-ТЕХНОЛОГИЙ

Ismailov Ruslan Zodiyevich

Yangi asr universiteti, 100185. Toshkent shahri, Chilonzor tumani, So'galli ota ko'chasi 5-uy.

E-mail: ismailov21ruslan96@gmail.com

Abstract. This article explores the application of innovative methods in teaching robotics and programming microcontrollers using augmented reality (AR). It is considered how AR technologies not only enrich the educational process, but also help to overcome the traditional obstacles that students face when mastering complex technical skills. The study highlights the importance of implementing AR technologies to create interactive and individualized educational environments where students can visualize and interact with virtual robot models and microcontroller wiring diagrams, deepening their understanding of technical concepts. Special attention is paid to the effect of AR technologies on stimulating students' interest in science and technology, as well as reducing barriers to learning robotics. The results of the use of AR technologies in education are shown and provides evidence that the integration of AR technologies into educational programs can revolutionize robotics and microcontroller programming, preparing students for the challenges of the modern world.

Keywords: AR technologies, education, robotics, innovations, augmented reality, microcontrollers, programming, modeling, actuator, schematics, visualization, electronics, modules, technology.

Annotatsiya. Ushbu maqola robototexnika va kengaytirilgan haqiqat (AR) mikrokontroller dasturlashda innovatsion usullarni qo'llashni o'rganadi. AR texnologiyasi nafaqat o'quv jarayonini boyitibgina qolmay, balki murakkab texnik ko'nikmalarni o'rganishda talabalar duch keladigan an'anaviy to'siqlarni engishga yordam beradi. Tadqiqot talabalar virtual robot modellari va mikrokontroller ulanish sxemalarini tasavvur qilishlari va ular bilan o'zaro aloqada bo'lishlari, texnik tushunchalar haqidagi tushunchalarini chuqurlashtirishlari mumkin bo'lgan interaktiv va moslashtirilgan ta'lim muhitini yaratish uchun AR texnologiyalarini joriy etish muhimligini ta'kidlaydi. Ar texnologiyasining talabalarning fan va texnologiyaga bo'lgan qiziqishini rag'batlantirishga ta'siri, shuningdek, robototexnika ta'limidagi to'siqlarni kamaytirishga alohida e'tibor qaratilgan. Ta'limda AR texnologiyalaridan foydalanish natijalari ko'rsatiladi va AR texnologiyalarini ta'lim dasturlariga integratsiyalashuvi robototexnika va mikrokontroller dasturlash bo'yicha ta'limni inqilob qilishi, o'quvchilarni zamonaviy dunyo muammolariga tayyorlashi mumkinligini isbotlaydi.

Tayanch so'zlar: AR texnologiyasi, ta'lim, robototexnika, o'qitish, innovatsiya, kengaytirilgan borliq, mikrokontrollerlar, dasturlash, modellashtirish, aktuator, sxematik, vizualizatsiya, elektronika, modullar, texnologiyalar.

Введение. В последние десятилетия наблюдается заметное влияние цифровых технологий на сферу образования, приводя к значительным изменениям в учебном процессе и его общем ландшафте. Особенно важным направлением в этой эволюции стала дополненная реальность (AR), которая активно интегрируется в образовательные практики. Однако, одной из сфер, в которой AR-технологии проявляют себя с особой яркостью, является обучение робототехнике, где технологии оказывают воздействие на современное образование.

Цифровые технологии проникают во все сферы жизни, и образование не осталось в стороне от этой трансформации. За последние десятилетия стало очевидным, что AR и VR могут преобразить учебный процесс, делая его более интересным, наглядным и доступным для студентов. Они предоставляют уникальные возможности для создания виртуальных образовательных сред, в которых студенты могут взаимодействовать с абстрактными концепциями и объектами, что способствует более глубокому усвоению материала. Однако, одной из наиболее захватывающих областей, где AR-технологии приносят значительную ценность, является обучение робототехнике. Внедрение AR в эту сферу позволяет студентам виртуально взаимодействовать с роботами и исследовать их возможности в реальном мире, создавать виртуальные модели роботов, а также визуализировать схемы и процессы, связанные с робототехникой, что делает обучение более интерактивным и увлекательным.

В процессе изучения влияния AR-технологий на обучение робототехнике необходимо акцентироваться на методологию и преимущества внедрения этих технологий в учебный процесс, а также не оставлять без внимания важность подготовки студентов к будущим технологическим вызовам. В добавок ко всему это затронет роль AR-технологий в снижении барьеров в образовании, делая обучение более доступным для разных групп студентов, независимо от их местоположения или доступа к дорогостоящему оборудованию.

Материалы и методы

Дополненная реальность (AR) предоставляет уникальную возможность интеграции виртуальных и реальных компонентов, что делает ее идеальным инструментом для обучения робототехнике на основе модулей Arduino или других программируемых микроконтроллеров. С использованием AR-технологий создаются виртуальные модели роботов, включая детальные схемы подключения компонентов и элементов системы Arduino. Это значительно повышает наглядность и доступность обучения, что делает его более привлекательным и понятным для студентов. Особенно важно отметить, что при использовании такого креативного обучения робототехники и изучении схем, подключения модулей Arduino или других микроконтроллеров, а также общей схематизации компонентов используя дополненную реальность, студенты могут визуализировать электрические схемы, наблюдать их в трехмерном виде и даже взаимодействовать с компонентами, изменяя их расположение и подключения в виртуальной среде. Это дополнительно обогащает обучение, делая его более интерактивным и помогая студентам легче усваивать сложные концепции электроники. К тому же возможности на этом не ограничиваются, ведь еще дополненная реальность позволяет визуализировать схемы подключения модулей Arduino в 3D-проекциях. Студенты могли бы сканировать физические модели модулей и видеть их виртуальные аналоги, где соединения и компоненты были бы наглядно подсвечены, что делает понимание того, какие компоненты куда подключаются, очень простым. Для примера, студенты могли бы взять реальный модуль Arduino, отсканировать его с помощью устройства AR, и виртуальная 3D-модель этого модуля появилась бы перед ними на экране. Затем они могли бы выбрать несколько сенсоров и актуаторов, сканировать их и виртуально подключить их к Arduino в виртуальной среде. Все это делает обучение более наглядным и помогает студентам легче осваивать сложные аспекты схем и подключений Arduino.

В обучении робототехнике и программированию микроконтроллеров с использованием AR-технологий можно применить различные педагогические методы, включая: *Проблемно-ориентированный метод*: Студенты сталкиваются с реальными проблемами и задачами, которые они должны решить с помощью программирования и работы с роботами. Этот метод способствует развитию аналитических и креативных навыков. *Проектное обучение*: Студенты работают над конкретными проектами, создавая и программируя роботов. Проекты могут варьироваться по сложности и тематике, позволяя студентам применять свои знания на практике. *Индивидуализированное обучение*: AR-технологии позволяют студентам выбирать уровень сложности и темы для изучения в соответствии с их потребностями и навыками. Обучение может быть адаптировано к каждому студенту. *Коллективное обучение*: Совместное выполнение проектов и заданий в команде. Это развивает навыки сотрудничества, коммуникации и распределения обязанностей. *Самостоятельное исследование*: Поддержка студентов в проведении собственных исследований в области робототехники и программирования с использованием AR-технологий.

Такой инновационный подход к обучению робототехнике на основе модулей Arduino и других программируемых микроконтроллеров значительно улучшает понимание материала и способствует развитию творческого, креативного и критического мышления студентов. Использование методов изучения позволяет подготовить студентов к решению сложных технических задач, и это оказывает существенное влияние на развитие современной образовательной сферы.

Результаты и их обсуждение

Студенты, обучаясь робототехнике и программированию микроконтроллеров по описанной методике с использованием дополненной реальности, достигнут следующих результатов:

- Глубокое понимание электроники и Arduino: они приобретут глубокое теоретическое понимание электронных компонентов, принципов работы микроконтроллеров и основ Arduino.

- Практические навыки: Студенты получают практические навыки сборки и программирования устройств на базе Arduino и других микроконтроллеров. Они смогут успешно разрабатывать и создавать роботов и автоматизированные системы в минимальном масштабе, на уровне нескольких проектов или умного дома.

- Умение работать с AR-технологиями: они овладеют навыками использования дополненной реальности в обучении и проектировании электроники, что полезно в различных областях, где AR-технологии нашли свое применение.

- Способность визуализации и моделирования: благодаря виртуальным 3D-средам, студенты смогут визуализировать и моделировать электронные схемы и компоненты, что поможет им сэкономить время и ресурсы при реальной разработке.

- Креативное мышление: обучение с использованием AR и интерактивных заданий способствует развитию креативного мышления и способности к применению полученных знаний для создания новых проектов и решения реальных задач. Понимание взаимодействия между программированием и аппаратурой: Студенты научились понимать взаимосвязь между программированием и аппаратурой, что делает их способными не только создавать аппаратные устройства, но и программировать их для выполнения конкретных задач.

-Готовность к решению технических задач: они стали бы более уверенными в решении сложных технических задач и способными применять свои навыки и знания в реальных проектах.

-Умение работать в команде: Студенты, работая над проектами в команде, развивают навыки командной работы, что важно, как и в педагогике, так и в современной индустрии робототехники.

Полученные навыки и опыт стимулируют студентов к дальнейшему обучению и исследовательской деятельности в области робототехники и программирования, ведь благодаря использованию дополненной реальности и описанной методики студенты получают не только теоретические знания, но практический опыт что неопределимо для их будущей карьеры в различных сферах, в частности робототехники и электроники.

Результат использования AR-технологий в робототехнике

Эти статистические данные подтверждают, что использование AR-технологий в обучении робототехнике и программированию микроконтроллеров способствует значительному улучшению результатов обученности студентов и их подготовке к будущей карьере в этой области.

Сегодняшние студенты сталкиваются с быстро меняющимися технологическими вызовами и задачами, которые требуют от них высокой степени адаптивности и умения быстро усваивать новые знания и навыки. Внедрение AR-технологий в обучение робототехнике представляет собой ключевой шаг в подготовке студентов к успешному решению сложных технических задач и инновационным проектам.

С использованием AR-технологий студенты приобретают практический опыт, который становится незаменимым активом в современном мире, где робототехника и автоматизация играют важную роль в различных отраслях, включая медицину, автомобильную промышленность, производство и многие другие. Они учатся программировать микроконтроллеры, проектировать роботов, а также работать с датчиками приводами, моторами, актуаторами и любыми другими модулями, что является важным аспектом в современной технологической среде.

Рассмотрев сходства и различия, которые могут возникнуть между изученными данными и похожими аспектами в области робототехники, необходимо оценить уникальные особенности и преимущества использованных средств. Существует несколько программных сред обучения, платформ, которые имеют непосредственную связь с вышеописанным в области использования дополненной реальности (AR) для обучения робототехнике и программированию микроконтроллеров Arduino, вот несколько примеров:

ARIS (Augmented Reality for Interactive Systems): ARIS — это платформа, разработанная для создания образовательных игр и интерактивных заданий с использованием дополненной реальности.[1] Она позволяет студентам создавать AR-игры и взаимодействовать с виртуальными объектами в реальном мире, что может быть применено в обучении робототехнике и программированию.

Vuforia — это популярный SDK для создания AR-приложений.[2] Он может использоваться для разработки образовательных приложений, включая симуляции и визуализации в реальном времени, что подходит для обучения робототехнике.

AR-технологии в STEM-образовании: Множество исследований и методик сфокусированы на использовании AR-технологий в STEM-образовании (наука, технологии, инженерия и математика). Они включают в себя создание виртуальных моделей и симуляций, аналогичных моей методике, чтобы обучать студентов фундаментальным концепциям робототехники [6].

Эти и другого рода различные программные средства демонстрируют интерес и потенциал AR-технологий в образовании, и многие из них имеют схожие цели с описанной методикой обучения робототехнике и программированию микроконтроллеров.

Заключение. Внедрение AR-технологий в обучение робототехнике представляет собой важный шаг в развитии современного образования. Эти технологии открывают новые горизонты и переосмысливают способы, которыми студенты учатся и взаимодействуют с программным и аппаратным обеспечением касающегося робототехники на основе модулей Arduino и других программируемых микроконтроллеров, ведь прежде всего студенты больше не ограничены статичными учебными материалами и теоретическими лекциями. Они взаимодействуют с виртуальными моделями, создавать и программировать роботов, исследовать концепции в динамической среде. Это делает обучение более увлекательным и позволяет студентам учиться через практический опыт. Таким образом, применение использованной методики, основанной на AR-технологиях, в обучении робототехнике как на примере модулей Arduino так и любых других микроконтроллеров приводит к значительно положительным результатам. Студенты, обучающиеся с использованием данной методики, демонстрируют улучшенное понимание материала, больший интерес к науке и технологии, а также развивают практические навыки в области робототехники. Благодаря визуализации схем, интерактивным заданиям и интеграции виртуальных и реальных компонентов, студенты могут легко усваивать сложные концепции и применять их на практике, думаю, что внедрение и развитие AR-технологий в образование открывают новые перспективы для современного образования и подготовки будущих поколений к вызовам современного мира.

Литературы:

1. Bacca, J., Baldiris, S., Fabregat, R., Graf, S., & Kinshuk (2014). Augmented reality trends in education: A systematic review of research and applications. *Educational Technology & Society*, 17(4), 133-149.
2. Lee, M. J., & Dede, C. (2019). Augmented reality in education and training. *TechTrends*, 63(2), 171-173.
3. unleavy, M., Dede, C., & Mitchell, R. (2009). Affordances and limitations of immersive participatory augmented reality simulations for teaching and learning. *Journal of Science Education and Technology*, 18(1), 7-22.
4. Wagner, D., Reitmayr, G., Mulloni, A., Drummond, T. W., & Schmalstieg, D. (2008). Real-time detection and tracking for augmented reality on mobile phones. In *Proceedings of the 7th IEEE/ACM International Symposium on Mixed and Augmented Reality (ISMAR'08)* (pp. 125-134).
5. Geroimenko, V. (2013). *Augmented Reality Art: From an Emerging Technology to a Novel Creative Medium*. Springer.
6. Azuma, R. T. (1997). A survey of augmented reality. *Presence: Teleoperators and Virtual Environments*, 6(4), 355-385.

Автор:

Ismailov Ruslan Zodiyeovich – Yangi asr universiteti o'qituvchisi, **E-mail:** ismailov21ruslan96@gmail.com

UDK 372.800.2

COOPERATIVE EDUCATION IN THE DEVELOPMENT OF SELF-PREPERATION OF STUDENTS

TALABALAR MUSTAQIL TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISHDA KOOPERATIV TA'LIM

КООПЕРАТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ В РАЗВИТИИ САМОПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ

Umarova Zaxro Abduraxim qizi

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti. 100183. Toshkent shahri, Chilonzor tumani Bunyodkor ko'chasi, 27

E-mail: z-umarova2023@gmail.com

Abstract. This article highlights in detail the advantages of the cooperative learning strategy in increasing the effectiveness of the independent educational process of students of higher educational institutions, in the development of their self-preparation, the practice of collaborative learning of students based on the principles of peer to peer.

Keywords: independent education, cooperative education, "peer to peer", collaborative learning, "team-pair-solo".

Аннотация. В данной статье подробно освещены преимущества стратегии кооперативного обучения в повышении эффективности самостоятельного образовательного процесса студентов высших образовательных организаций, в развитии их самостоятельной подготовки, практики совместного обучения студентов на основе принципов peer to peer.

Ключевые слова: ссамостоятельная образования, кооперативного обучение, "peer to peer", совместное обучение, "team-pair-solo".

Kirsh. Bugungi kunda butun dunyoda kechayotgan globallashuv natijasida ish beruvchilar tomonidan bo'lajak kadrlarga qo'yilayotgan talablarni kundan-kunga o'zgarib borishi kuzatilmoqda. Shunday ekan, endilikda oliy ta'lim muassasalarida olingan bilim va ko'nikmalarning o'zi yetarli bo'lmay, bo'lajak mutaxassis doimiy ravishda o'z ustida ishlashi, mustaqil ta'lim olishi talab etilmoqda. Bu esa o'z navbatida oliy ta'lim muassasalari pedagog – kadrlari oldiga talabalarning mustaqil ta'lim jarayonini samarali tashkil etish orqali ularning mustaqil tayyorgarligini rivojlantirish vazifasini qo'yimoqda.

Talabalar mustaqil ta'limini samarali tashkil etish va mustaqil tayyorgarligini rivojlantirish uchun o'qitish jarayonini shunday tashkil etish kerakki, bunda talabalar ilmiy bilimlarni hamda ularni amalda qo'llash metodlarini ongli va faol egallab olishi, ularda ijodiy tashabbuskorlik va o'quv faoliyatida mustaqillik asosida bir-birlariga o'zaro ko'mak bergan holda birgalikda ta'lim olishini yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

O'z navbatida, talabalar mustaqil ta'limini bu shaklda ya'ni talabalarning o'zaro hamkorligi asosida tashkil etish yangi innovatsion pedagogik texnologiyalar va zamonaviy o'qitish usullaridan foydalanish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Ushbu zamonaviy usullaridan biri – kooperativ ta'lim hisoblanadi.

Kooperativ ta'lim – bu o'qituvchining rahbarligi ostida umumiy ta'lim maqsadiga erishish uchun talabalar kichik guruhlarda hamkorlikda ishlaydigan o'qitish usuli hisoblanadi.

Kooperativ ta'lim - bu raqobat emas, balki talabalarning hamkorligi orqali o'rganishni rag'batlantirish usulidir [1]. Kooperativ ta'lim an'anaviy ta'lim jarayonidagi raqobatli muhit asosida ta'lim olish o'rniga hamkorlikda, "tengdosh-tengdoshga" (peer to peer) ta'lim strategiyalari asosida o'rganishni nazarda tutadi. Talabalar o'z g'oyalarini boshqalarga tushuntirish va tengdoshlaridan o'rganishlari mumkin bo'lgan muhitda mustaqil ta'lim olishi orqali ko'p narsalarni o'rganadilar. Ya'ni talabalarning bir vaqtning o'zida boshqalarning o'rganishiga hissa qo'shishi asosida mustaqil ta'lim olishiga tayanadi. Ularda o'quv faoliyatini tashkil etish va rejalashtirish, boshqalar bilan hamkorlikda ishlash, fikr-mulohaza bildirish va qabul qilish hamda o'z bilimlarini baholash ko'nikmalari shakllanadi. Talabalar o'rtasida birgalikda mustaqil ta'lim olish strategiyalarini targ'ib etilishi ularning faqatgina materiallarni o'rganishi bilan cheklanmasdan, balki bir-birining muvaffaqiyatli bo'lishiga yordam berish uchun birgalikda ishlashini nazarda tutadi. Hamkorlikdagi o'quv faoliyati talabalardan loyiha yoki faoliyatni bajarish uchun kichik guruhlarda yoki juftliklarda birgalikda ishlashni, bir-biriga muvaffaqiyat qozonish uchun jamoa bo'lib ishlashni talab qiladi. Robert Slavinning "Talabalar jamoasini o'rganish: hamkorlikda o'rganish uchun amaliy qo'llanma" kitobida hamkorlikda o'rganish bo'yicha 67 ta tadqiqotni ko'rib chiqilgan bo'lib, hamkorlikda o'qiydigan sinflarning 61 foizi an'anaviy sinflarga qaraganda ancha yuqori test ballariga erishgani haqidagi ma'lumotlar keltirilgan [2].

Kooperativ ta'lim strategiyasi quyidagi tamoyillar asosiga qurilgan:

- Shaxsiy o'zaro bog'liqlik. Agar talabalardan biri boshqasi uchun foyda keltirsa guruh a'zolari o'zlarini jamoa sifatida his etadi va bir tomonda bir maqsad sari harakat qilishadi.

- Individual javobgarlik. Kooperativ ta'lim jarayonida talabalar biror loyihani yaratish va birgalikda o'rganish uchun bir jamoa bo'lib ishlaydilar, lekin bir vaqtning o'zida har bir talaba o'z faoliyati uchun javobgar hisoblanadi.

- O'zaro teng ishtirok. Kooperativ ta'lim strategiyalari har bir jamoa yoki juftlikdagi har bir talabaniing yakuniy muvaffaqiyatga teng hissa qo'shishiga intiladi. Ular aslida talabalarni o'zaro aloqada bo'lishlari va faoliyatning har bir bosqichida har kimning muayyan vazifani bajarishlari uchun mo'ljallangan.

- Bir vaqtning o'zida o'zaro ta'sir qilish. Kooperativ ta'lim strategiyalari bir vaqtda imkon qadar ko'proq talabalarni jalb qilish orqali bir vaqtning o'zida o'zaro ta'sirni yaratish uchun mo'ljallangan.

Kooperativ ta'lim tizimida universitet talabalari har doim o'qituvchi va kursdoshlaridan yordam hamda maslahat olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa o'zaro hamjihatlikni mustahkamlaydi va jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Talabalar mustaqil ta'limini kooperativ ta'lim strategiyalari asosida tashkil etishda o'qituvchi kuzatuvchi va yo'naltiruvchi vazifasida ishtirok etadi. Bunda o'qituvchining roli juda muhim[4]. R.Gillies aytganidek, o'qituvchilar oldida turgan vazifalardan biri bu o'z sinflarida hamkorlikda o'rganish tajribasini o'rnatishda talabalar nima qilishlari va o'zlarini qanday tutishlari kerakligini tushunishlari uchun guruhlar va vazifalarni tuzishni o'z ichiga oladi[6]. Guruhdagi har bir a'zo, ya'ni talabalar esa berilgan mavzu yuzasidan mustaqil o'rganish, shuningdek, guruh a'zolariga ma'lumotni o'rganishga yordam berish uchun javobgar hisoblanadi.

Bu turdagi ta'lim strategiyasi ayniqsa masofaviy ta'lim jarayonlarida qo'l keladi. Turli hududlardan turib ta'lim oluvchi talabalar zamonaviy axborot kommunikatsiya vositalari yordamida o'zaro hamkorlikda mustaqil ta'lim olish, auditoriyada olingan bilimlarni mustahkamlash jarayonida bir maqsad sari intilishadi.

Pedagogika oliy ta'lim tashkilotlarining 5210203 – Psixologiya (amaliy psixologiya) ta'lim yo'nalishi sirtqi ta'lim shaklida tahsil olayotgan talabalarga canva onlayn xizmati yordamida o'z sohalariga doir infografika, taqdimot, animatsion videorolik kabi axborot ta'lim resurslarini yaratish [7] vazifasi berildi. Mazkur topshiriqni bajarishda talabalar canvaning imkoniyatlari bilan tanishish, yuzaga kelgan savollarga hamkorlikda javob izlash, talabalarning o'zaro bir-biri bilan ma'lum bir masalalarni yechishda jamoa bo'lib faoliyat olib borishlari amaliyoti yo'lga qo'yildi. Shuningdek, talabalar mustaqil ta'lim jarayonida "Ask 3 before me" metodikasiga amal qilishdi. Mazkur metodikaga ko'ra mustaqil ta'lim jarayonida yuzaga kelgan savollarga javobni o'qituvchidan so'rashdan avval, birinchi, darslik va turli manbalardan izlashdi, ikkinchi o'rinda, kichik guruhlarda ishlash orqali o'zaro fikr almashgan holda, muammoga alternativ yechim topishdi. Uchinchi navbatda esa, onlayn hamjamiyatlar orqali javoblar doirasini kengaytirishdi.

Mazkur ta'lim amaliyotini samaradorligi eng avvalo talabalar o'rtasida texnik va psixologik qulay muhitning tashkil etilishi bilan belgilanadi. Texnik jihatdan vaziyatdan chiqish yo'li sifatida zamonaviy o'qituvchilar ta'limning texnik ekotizimini yaratishni taklif qilmoqdalar [3]. Bugungi kunda hamkorlikda ta'lim olish uchun ko'plab zamonaviy

texnologik vositalar mavjud. Masalan, telegram tarmog'ida ta'lim olish maqsadlarida o'qituvchi va talabalar tomonidan tashkil etilgan telegram guruhlar, shuningdek, Zoom, Google Classroom kabi virtual konferensiyalarni tashkil etishning dasturiy vositalari orqali talabalarning o'zaro hamkorlikda ta'lim olishlariga erishish mumkin.

Ikkinchi tomondan e'tibor berilishi talab etiladigan jihat shundan iboratki, talabalar o'rtasida psixologik do'stona ta'lim olish nuhitini shakllantirish. Talabalar bir-birlarini mustaqil ta'lim jarayonida o'zaro raqobatchi emas balki, hamkorlikdagi sherik sifatida qabul qilishlariga erishilishi zarur. Bunday do'stona muhitning yaratilishini ta'minlashda o'qituvchining hissasi katta hisoblanadi.

Bunda o'qituvchi talabalarga dastavval jamoaviy topshiriqlarni bajarish vazifasini beradi. Topshiriqlarni bajarishda faollikni ko'rsatgan talabalar qolgan talabalarga o'rnak sifatida ko'rsatilib, boshqalarga ko'maklashishi uchun birlashtiriladi. Shu tariqa kichik guruhlar va juftliklarga bo'lingan holda topshiriqlar bajariladi. Nizomiy nomidagi TDPUda tashkil etilgan kooperativ ta'lim amaliyotida talabalarning hamkorlikdagi faoliyati dastavval canva platformasidan ro'yxatdan o'tishdan boshlandi. Ya'ni talabalarga hamma individual tarzda canva desktop ilovasini shaxsiy kompyuteriga yoki canva mobile ilovasini mobil qurilmasiga o'rnatish vazifasi berildi. Dasturni o'rnatgan faol talabalarga o'z shaxsiy tajribasini boshqalar bilan ulashish g'oyasi taklif etildi. Talabalar bu jarayonga o'zgacha qiziqish va faollik bilan yondashishdi. Telegram tarmog'idagi telegram guruh va Zoom dasturi orqali dasturni o'rnatishda xatoliklarga yo'l qo'yayotgan talabalarga to'siqlarni yengishda yordam berishdi. Muntazam ravishda o'qituvchi tomonidan berib borilgan turli topshiriqlar va yo'riqnomalar orqali kooperativ ta'limning "jamoat – juftlik – yakka" (team-pair-solo) usulidan foydalanildi. Bunda dasturni o'rnatish davomida o'zaro raqobat muhitidan jamoaviy do'stona muhitni shakllantirgan talabalarga jamoaviy hal etish va mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar berildi. Mazkur topshiriqlarni xususiy tarzda ko'rib chiqish uchun juftliklarda birgalikda ishlashdi. So'ngra, har bir talabaga bajarish uchun individual topshiriqlar berildi. Ushbu strategiya orqali talabalar o'zaro hamkorlikda ishlash va zarur bo'lgandagina o'qituvchidan birgalikda yordam olish bilan ko'proq muammolarni hal qilishlari mumkin bo'lgan nazariyadan foydalanib, talabalar birinchi navbatda jamoada, keyin sherik bilan juftlikda keyingina muammoni mustaqil hal qila oladigan darajaga erishdilar.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, talabalar mustaqil ta'lim jarayonini samarali tashkil etish va talabalar mustaqil tayyorgarligini rivojlantirishda – kooperativ ta'lim ko'pgina talabalar uchun mashaqqatli bo'lib ko'rinadigan faoliyatni hamkorlikda o'rganish orqali nisbatan qiziqarli va unumli faoliyatga aylantirish, shuningdek, ta'lim oluvchilarning peer to peer tamoyili asosida mustaqil ta'lim uchun ajratilgan mavzularni oson tushunishi va o'rganishini ta'minlaydi. Natijada esa, mustaqil ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish va talabalarning mustaqil tayyorgarligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Singh Y., Agrawal A. Introduction to co-operative learning // Indian Streams Research Journal Vol-1, ISSUE – 2, - 2011.
2. Slavin R. E. Student Team Learning: A Practical Guide to Cooperative Learning. Third Edition. -1991, -P. 131.
3. Умаров Х.А., Умарова З.А. Использование электронно-образовательных ресурсов в целях создания образовательной экосистемы // International Scientific Conference Proceedings "Advanced Information Technologies and Scientific Computing"
4. Umarova F.A. Peculiarities of the use of information and communication technologies in the teaching of special subjects in higher education. // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal Vol. 11, Issue 3, -2021. –P. 1516-1521
5. Yakubova D.U. Talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishning zamonaviy shakllari pedagogik muammo sifatida // "Science and Education" Scientific Journal, Volume 2 Issue 12, - 2021.
6. Gillies R.M. Cooperative Learning: Review of Research and Practice // Australian Journal of Teacher Education. Volume 41, Issue 3. – 2016.
7. Umarova, Z., Canva onlayn xizmati - zamonaviy axborot resurslarini yaratuvchi interaktiv vosita sifatida // Ta'lim tizimida zamonaviy axborot texnologiyalari resurslaridan foydalanish istiqbollari mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi, –T. 2023. 161-163 b.
8. Umarova, Z. A. Media resources as an effective means in teaching and learning // Инновационное развитие науки и образования международная научно-практическая конференция, –Казахстан. 2020 г., С. 135-136.

Muallif:

Umarova Zaxro Abduraxim qizi - Nizomiy nomidagi TDPU Matematika va ta'limda axborot texnologiyalari kafedrasida dotsent v.b., p.f.f.d (PhD).

UDK 378: 372.83

A NONLINEAR MODEL OF THE ORGANIZATIONAL-PEDAGOGICAL SYSTEM OF FLEXIBLE MANAGEMENT OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM IN THE CONDITIONS OF INNOVATIVE DEVELOPMENT

INNOVATSION RIVOJLANISH SHAROITIDA OLIY TA'LIM TIZIMINI MOSLASHUVCHAN BOSHQARISHNING TASHKILIY-PEDAGOGIK TIZIMINING NOCHIZIQLI MODELI

НЕЛИНЕЙНАЯ МОДЕЛЬ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ГИБКОГО УПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМОЙ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ

Obidov Azamat Erkinjonovich

Bosh ilmiy-metodik markaz, 100095, Toshkent shahri, Olmazor tumani, Ziyο ko'chasi, 3 uy.

Abstract. This article describes the nonlinear model of the organizational-pedagogical system of flexible management of the higher education system in the conditions of innovative development. In the field of higher education, the search for a modern management model characterized by flexibility and stability, especially in the field of scientific activity, is currently in the center of attention.

Key words: innovative development, higher education, adaptive management, modern management.

Аннотация. В статье описана нелинейная модель организационно-педагогической системы гибкого управления системой высшего образования в условиях инновационного развития. В сфере высшего образования в настоящее время в центре внимания находится поиск современной модели управления, характеризующейся гибкостью и стабильностью, особенно в сфере научной деятельности.

Ключевые слова: инновационное развитие, высшее образование, адаптивный менеджмент, современный менеджмент.

Kirish. Innovatsion infratuzilma - innovatsion faoliyatni amalga oshirishga, shu jumladan innovatsion mahsulotlarni yaratish va sotish bo'yicha xizmatlar ko'rsatishga hissa qo'shadigan xo'jalik yurituvchi subektlar yig'indisidir. Innovatsion tizim infratuzilmasi texnologik transfer markazlari, innovatsion, innovatsion-texnologiya markazlari, texnoparklar, biznes inkubatorlar, venchur fondlari va boshqalarni o'z ichiga oladi. Innovatsion infratuzilmaning asosiy vazifasi innovatsion jarayonni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan resurslardan foydalanish muammosini hal qilishga yordam berishdir.

Ma'lumki, yangi (innovatsion) mahsulotni yaratish jarayoni g'oyalar va fundamental ilmiy tadqiqotlarning paydo bo'lishi va mahsulot prototipini ishlab chiqishdan to mahsulotni ommaviy ishlab chiqarish va iste'molchilarga sotishgacha bo'lgan bir necha bosqichlardan o'tadi. Innovatsion yo'lak deb ataladigan bu yo'llarning barchasi korxonalarning o'z faoliyati jarayonida kompleks resurslardan foydalanishga asoslanadi: ishlab chiqarish-texnologik, moliyaviy, kadrlar, axborot va boshqalar.

Innovatsion infratuzilma ushbu resurslardan ularning mavjudligi va holatiga, korxonalar tomonidan ulardan foydalanish imkoniyatlariga, innovatsion faoliyat samaradorligiga qarab foydalanish imkonini beradi.

Innovatsion infratuzilma quyidagi turlarga (quyi tizimlarga) bo'linadi: ishlab chiqarish-texnologik (texnoparklar, innovatsion, innovatsion-texnologik markazlar, biznes-inkubatorlar va boshqalar); moliyaviy-iqtisodiy (turli fondlar va moliya institutlari); konsalting (texnologiyalarni uzatish markazlari, innovatsion sub'ektlarga intellektual mulk ob'ektlaridan foydalanish, standartlashtirish va sertifikatlash va boshqalar bo'yicha maslahat xizmatlarini ko'rsatuvchi tashkilotlar); xodimlar (ta'lim muassasalari, innovatsiya markazlari, biznes-inkubatorlar, texnoparklar va boshqalar); axborot (ma'lumotlar bazalari va bilim, tahliliy, statistik va axborotdan foydalanishni ta'minlaydigan boshqa markazlar); sotish (innovatsion mahsulotlarni bozorlarga chiqarishni ta'minlovchi tashkilotlar).

O'zbekistonda rivojlangan infratuzilmaning alohida elementlarining roli va ularning rivojlanish muammolari O'zbekistonda rivojlangan infratuzilmaning alohida elementlarining rolini va tavsiflangan quyi tizimlarga muvofiq rivojlanish muammolarini tavsiflash bilan xarakterlanadi. Oliy o'quv yurtlarini innovatsion toifaga aylantirish jarayonida kichik innovatsion korxonalarning ishlab chiqarish resurslaridan foydalanishi uchun sharoit yaratish uchun tegishli infratuzilmani shakllantirish kerak. Olimlar, aspirantlar, talabalar, ixtirochilar va ratsionalizatorlarning ishlab chiqarish quvvatlari va zarur jihozlardan foydalanish imkoniyatini ta'minlash maqsadida innovatsion markazlar yoki texnoparklar yoki innovatsion texnologiyalar markazlari tashkil etiladi [1].

Oliy ta'lim sohasida moslashuvchanlik, barqarorlik bilan bir qatorda, ayniqsa, ilmiy faoliyat sohasida barqarorlik bilan ajralib turadigan zamonaviy boshqaruv modelini izlash hozirda e'tibor markazida. Buning asosiy sababiga kelsak, birinchi navbatda, iqtisodiy rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlari oliy ta'lim tizimlarida tub o'zgarishlar kuzatilayotganini ta'kidlash lozim. Buning mazmun-mohiyati, eng avvalo, innovatsion rivojlanish va iqtisodiy o'sishda universitetlar va ularning davlatlarining hal qiluvchi roli hisoblanadi. Bu universitetlarning ijtimoiy-iqtisodiy funksiyalari o'zgarganligidan, ya'ni ular uchun allaqachon an'anaviy bo'lgan ta'lim va ilmiy missiyalar bilan bir qatorda jadal rivojlanayotgan iqtisodiy faoliyat sohasi paydo bo'lganidan dalolat beradi. Bunga quyidagilar kiradi: texnologiyalarni ishlab chiqish va uzatish; akademik ilmiy mahsulotlarni tijoratlashtirish va sotish; innovatsion biznesni tashkil etish; daromad keltiruvchi intellektual mulkni boshqarish.

Birinchi qadam sifatida ular universitetlar va ilmiy-tadqiqot institutlari (universitetlar) uchun puxta o'ylangan intellektual mulk siyosatiga asoslanadi. Hozirgi sharoitda AQSHda yetakchi sanoat tarmoqlarining ko'pchiligi shakllanishining 80% dan ortig'i universitetlaridagi innovatsiyalar hisobiga to'g'ri keladi. Hozirda universitet biznes-inkubator modellaridan hal qiluvchi rol o'ynaydigan taqsimlangan hamkorlik sxemalariga o'tish kuzatilmoqda. Yevropada "mukammal tarmoqlar" tushunchasi kontekstida universitetlarning ilmiy hamjamiyati har bir ishtirokchining kuchli tomonlaridan foydalangan holda global darajadagi tuzilmalar tarmog'iga aylanib bormoqda.

O'zbekistondagi universitetlar evolyusiyasini jiddiy ijtimoiy va iqtisodiy muammo deb hisoblash mumkin. Zero, hozirgi sharoitda bunday oliy o'quv yurtlari jamiyatni modernizatsiya qilish va bilimlar iqtisodiyotini o'zgartirishda yetakchi rol o'ynashi, Prezidentimiz tashabbusi bilan amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning faol ishtirokchisiga aylanishi kerak. Universitetlarda texnoparklar, shuningdek, innovatsion markazlar, kichik innovatsion korxonalarlarni tashkil etishning afzalliklari yaqqol ko'rinib turibdi: agar ular mavjud bo'lsa, olimlar o'z laboratoriyalari yoki bo'limlarini tark etishlari shart emas, chunki ular o'z g'oyalarini amalga oshiruvchi kompaniyalarda birgalikda ishlashlari mumkin, va texnoparklar yoki innovatsiya markazlari boshqaruvni ta'minlaydi [1].

O'zbekistonda ishlab chiqarish va texnologik infratuzilmani shakllantirish umumiy tendensiyalarga muvofiq amalga oshirildi. Ba'zi oliy o'quv yurtlarining kichik korxonalari va tadqiqot kompaniyalari atrofida birlashuvchi birinchi texnopark tashkil etilgan. Texnopark orqali ilmiy-uslubiy ta'minot, axborot ta'minoti va ixtisoslashtirilgan dasturiy mahsulotlar ta'minlandi. Yaratilayotgan texnoparkning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat: universitet tadqiqoti natijalaridan foydalangan holda yangi ilm-fanni talab qiluvchi firmalarning shakllanishi va o'sishiga ko'maklashish; yangi iqtisodiy sharoitlarda fanni ko'p talab qiladigan mahsulotlar ishlab chiqarishni ta'minlash; istiqbolli loyihalarni izlash va ekspertizadan o'tkazish; oliy o'quv yurtlari va ilmiy tashkilotlar uchun yangi daromad manbalarining paydo bo'lishini rag'batlantirish; investitsiya resurslarini izlash. Ayni paytda O'zbekistonda texnoparklarni shakllantirish va rivojlantirish uchun qulay sharoitlar mavjud. AKT sohasida amalga oshirilayotgan davlat siyosati va qabul qilingan muhim qonunlar bu borada amalga oshirilishi zarur bo'lgan islohotlar sur'atiga kuchli turtki bermoqda. Mamlakatimizda AKT sohasida tashkil etiladigan texnopark neft strategiyasiga muqobil sifatida yuqori texnologiyalarni rivojlantirish uchun muhim turtki bo'ladi.

O'zbekistonning mavjud salohiyati mamlakatimizda tashkil etiladigan texnoparklar samaradorligini oshirish uchun dastlabki zamin yaratadi. Mamlakatimizda taraqqiyotga bo'lgan talab ortib borayotganidan unumli foydalangan holda mahalliy ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirish, zamonaviy talablarga javob beradigan mutaxassislar tayyorlash, eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishga ustuvor ahamiyat berish muhim ahamiyatga ega. O'zbekistonda texnoparklarning samarali ishlashini ta'minlash uchun bu borada salmoqli muvaffaqiyatlarga erishgan jahon davlatlarining ijobiy tajribasidan foydalanish zarur. Texnoparklarning zamonaviy modelini yaratish uchun AQSH, Xitoy, Janubiy Koreya, Avstraliya, Hindiston va Birlashgan Arab Amirliklari (BAA) bilan maslahatlashish maqsadga muvofiq. Tahlil shuni ko'rsatadiki Texnoparklar evolyusiyasi O'zbekistonda AKT sohasida yuqori o'sish sur'atlarini o'rnatishga olib kelishi va kelgusi yillarda tarmoq mahsulotining sezilarli o'sishiga olib kelishi mumkin. Bu davlatga AKT sohasi oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarish imkonini beradi [3].

Texnoparklarning yaqin yillardagi muvaffaqiyati va raqobatbardoshligi ularga samarali professional jamiyatlarni shakllantirish, innovatsion texnologiyalar bozoridagi mavqeini (innovatsion bozorlarga yo'naltirish; atrof-muhit, energiya tejash, biotexnologiya va boshqalar), texnoparklar o'rtasidagi yaqin aloqalarni ta'minlaydi.

Biznes-inkubator xizmatlari ro'yxatiga kiradi: inkubatorida bo'lish muddatiga qarab kichik korxonalarga noturar joyni ijaraga berish; telefon aloqasi (shahar masofalari bundan mustasno), internet-trafik, biznes-inkubator ma'lumotlar bazalariga kirish; soliq, yuridik maslahat, biznes-reja ishlab chiqish, marketing tadqiqotlari, boshqaruv konsaltingi.

Oliy ta'limning tashqi muhit bilan aloqalari xususiyatiga ko'ra amalga oshirilayotgan bozor islohotlari munosabati bilan "Oliy ta'lim" tizimi tobora ochiq ishlab chiqarish tizimiga aylanib bormoqda. Oliy ta'limning hozirgi holatiga xos bo'lgan ushbu kamchiliklarning rivojlanishining asosiy sabablaridan biri mutaxassislar tayyorlashni boshqarishda ochiq "oliy ta'lim" tizimining xususiyatlarini amalda baholamaslik yoki hisobga olinmaslik bo'lishi mumkin.

Tizimning ochiqlik darajasi uning tashqi muhit bilan munosabatlarining tabiati bilan belgilanadi. Birinchi yondashuvda "universitet" tizimining tashqi muhit bilan o'zaro ta'siri sxemasini quyidagicha soddalashtirishimiz mumkin. Tashqi muhit "oliy ta'lim" tizimiga tizimni "kirish" orqali ta'sir qiladi. "Universitet" tizimining ichki faoliyati natijalarida tashqi muhitning ta'siri ham hisobga olinadi, bu esa o'z "nutqi" orqali tashqi muhit holatiga ta'sir qiladi. Shunday qilib, shakllangan yopiq sxema "universitet" tizimining tashqi muhit bilan o'zaro ta'sirida dinamik muvozanatni ta'minlashi mumkin.

"Tashqi muhit" tushunchasi juda keng. Umuman olganda, bu omillarning barchasi tizimning holatiga uning "kirishi" orqali ta'sir qiladi va uni qandaydir tarzda reaksiyaga kirishga majbur qiladi. O'z navbatida, tizim natijalari - uning "chiqishi" tashqi muhitning shakllanishiga ham ta'sir qiladi. Uning xususiyatlariga ko'ra tashqi muhitning yetarlicha keng tasnifi mavjud. Tizimni boshqarishning muayyan muammolarini hal qilishda tizimning muvaffaqiyatini belgilaydigan ekologik omillarni hisobga olish bilan cheklanish tavsifiya etiladi.

Ta'lim, fan va innovatsiyalar faoliyat yurituvchi va universitet bilan o'zaro bog'langan infratuzilma kabi tashqi muhit quyidagilarni o'z ichiga oladi: barcha darajadagi qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat organlari, hududiy ta'lim

boshqaruvi organlari, tarmoq vazirliklar, idoralar va ularning hududiy tuzilmalari, korxonalar - ish beruvchilar va tadbirkorlik jamiyatlari (barcha mulkchilik shaklidagi yuridik shaxslar), uyushmalar (jamoalar), nodavlat tashkilotlar (harakatlar, jamiyatlar, fondlar), ilmiy muassasalar, fanlar akademiyalari bo'limlari, hududiy ilmiy jamoalar, ijtimoiy muhit institutlari, boshqa darajadagi ta'lim muassasalari, universitetning ilmiy va innovatsion faoliyatini ta'minlashda ishtirok etuvchi tomonlar, universitetning ilmiy-innovatsion faoliyati mahsulotlari iste'molchilari. Shu bilan birga, "Oliy ta'lim" tizimi doimo tashqi muhit, birinchi navbatda, vujudga kelayotgan mehnat bozori va oliy ta'lim xizmatlari ta'sirida bo'lib, uni raqobatga qarshi kurashda tarkibiy bo'linma sifatida o'zining barqarorligi va omon qolishini yaratish choralari ko'rishga majbur qiladi [3].

Mavjud vaziyat statik o'zgaruvchan tashqi muhit ta'sirida faoliyat yurituvchi, u bilan o'zaro aloqada bo'lgan va bu o'zgarishlarga adekvat javob beradigan ochiq tizim sifatida universitetni tashkil etish orqali kadrlar tayyorlashni boshqarishga boshqacha yondashishni, ya'ni bu boradagi muammolarni hal etishni taqozo etmoqda. Shu nuqtai nazardan, inson tomonidan yaratilgan tizimning maqsadi birinchi darajada uni loyihalashtirganlar tomonidan belgilanadi. Keyin tizim foydalanuvchilari uni o'z maqsadlariga moslashtiradi. "Yakuniy" maqsad yoki maqsadga tizim yaratuvchisi erisha olmaydi. Bunday holda, tizim har doim uning yaratuvchilari bilan emas, balki foydalanuvchilari bilan bog'liq holda ko'rib chiqilishi kerak, chunki u o'z maqsadini aniqlamaydi. Va keyin: maqsadga erishish uchun ishlayotganda, har qanday tizim qurilish jarayonida kutilmagan tashvishlarga duch kelishi mumkin. Bundan tashqari, tizimni o'rnatishda dastlabki cheklovlar vaqt o'tishi bilan yuzaga keladigan barcha qiyinchiliklarni tasvirlay olmaydi. Shu sababli, ushbu imkoniyatni hisobga olish uchun cheklovlar va maqsadlarni vaqti-vaqti bilan qayta hisoblash kerak.

Tizimni kerakli rejimga qaytarish uchun fikr-mulohazalar talab qilinadi. Tizim maqsadlarining barqarorligini o'rganish ham foydalidir, chunki ular sinovdan o'tkaziladi, o'zgartiriladi va ziddiyat manbai hisoblanadi. Atrof-muhitning ta'siri shunchalik kattaki, ichki o'zgarishlar tizimni barqarorlashtira olmaydi. Shunday qilib, tizim yaratuvchilarning maqsadlari va tizim foydalanuvchilarining maqsadlari o'rtasida ob'ektiv ziddiyat mavjud. Bu qarama-qarshilik Universitet tizimi qo'llanilishi mumkin bo'lgan har qanday ijtimoiy-iqtisodiy tizim uchun umumiydir. Agar tizimni loyihalashda (yaratishda) u ochiq tizimlarga xos bo'lgan ushbu tizim foydalanuvchilarining manfaatlarini amalga oshirishni ta'minlaydigan o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini moslashtirish xususiyatlari (qobiliyatlari) bilan ta'minlangan bo'lsa, bu ziddiyatni hal qilish mumkin [4], [5].

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ochiq tizim sifatida qabul qilingan, yangi, innovatsion oliy ta'lim uchun ta'lim xizmatlarini ishlab chiqaruvchi, tashqi muhitga moslasha oladigan innovatsion universitet faqat shunday holatdagina amalga oshirishi mumkin. Kerakli xilma-xillik va tashqi yakuniylik tamoyilini amalga oshirish innovatsion ta'lim vazifalarini hal qilish zarurati va imkoniyatlari bilan belgilanadi, universitetning real sharoitlariga bog'liq va turli tashkiliy shakllarni olishi mumkin. Universitet majmuasi rivojlangan xorijiy infratuzilmaga ega bo'lgan yagona yuridik shaxs sifatida, kadrlar tayyorlash, ilmiy va ilmiy-texnikaviy ta'lim sohasidagi hamkorlik shartnomalari asosida ilmiy-tadqiqotlardan tortib, tayyor mahsulot va texnologiyalarni iqtisodiyot va ijtimoiy sohaga o'tkazishgacha bo'lgan innovatsion jarayonning to'liq siklini ta'minlaydi.

Oliy ta'lim boshqaruvining innovatsiya sifatidagi yangi shaklining samaradorligi uning faoliyatini huquqiy tartibga solishning etarlik darajasiga bog'liq. Shunday qilib, ta'lim sohasidagi amaldagi me'yoriy hujjatlar oliy o'quv yurtlarini Davlat ta'lim standarti talablarini bajarishga, davlat tomonidan jamiyatga kafolatlangan ta'lim xizmatlarining minimal sifatiga yo'naltiradi. Ish beruvchilar va xo'jalik yurituvchi subektlarni soliqlardan to'liq ozod etilgunga qadar imtiyozli soliqqa tortish yo'li bilan universitetlarni rivojlantirishga sarmoya kiritish imkoniyatlarini ko'rib chiqish, kadrlar tayyorlashda esa maqsadli o'qitish xarajatlarini ishlab chiqarish xarajatlariga kiritishga ruxsat berish maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga, ta'lim va ilm-fan sohasida "tadbirkorlik" tushunchasi keng ko'lamdagi ilmiy va ta'lim doiralarida noaniq munosabat bilan kutib olinayotganini unutmasligimiz kerak. Yevropa innovatsion universitetlar konsorsiumi tomonidan berilgan innovatsion universitet ta'rifi e'tibor qarataylik: "Universitetlar – ta'sischi (konsorsium asoschilari, ya'ni innovatsion universitetlar nazarda tutiladi) bir qancha umumiy xususiyatlarga ega. Hammasi muhandislik va ijtimoiy fanlar bo'yicha yuqori darajadagi ma'lumotga ega; hammasi nisbatan yosh, sarguzasht va ilg'or; barchasi sanoat va ular joylashgan hududlar bilan yaqin aloqada. Ular o'qitish, qayta tayyorlash va ilmiy-tadqiqot ishlarining yangi shakllarini ishlab chiqish va qo'llash tarafdori; ularning devorlari ichida innovatsion madaniyat ta'minlanadi; boshqaruv va boshqaruvning yangi shakllari bilan tajribalar o'tkazadi, xalqaro fikrli kadrlarni qo'llab-quvvatlaydi va hokazo". Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, oliy ta'lim muassasasining xalqaro hamkorligini rivojlantirishni boshqarish o'z mohiyatiga ko'ra ko'p qirrali, kompleks va o'zgaruvchan jarayonni aks ettiradi. Bu jarayonda ta'lim muassasasining ham ichki, ham tashqi muhiti xususiyatlarini hisobga olish nihoyatda muhimdir. Tadqiqot jarayonida xorijiy ta'lim muassasalari tajribasini umumlashtirish natijasida oliy ta'lim muassasasi xalqaro hamkorligining 74 ta aspekt xususiyatlarining kuchli va zaif tomonlarini ko'rsatish imkoniyatini yaratdi. Bulardan tashqari, ichki va tashqi muhitning aniqlangan xususiyatlari strategik-loyihaviy yondashuvdan foydalangan paytda oliy ta'lim muassasasi xalqaro hamkorligini rivojlantirishni boshqarishning ob'ektiv mezonlarini shakllantirish imkonini beradi" [6].

O'zbekiston iqtisodiyotida innovatsion infratuzilmaning rivojlanishini tahlil qilar ekanmiz, mamlakatimizdagi texnoparkning maqsadlarini quyidagicha sanab o'tish mumkin: Universitetlarda ta'lim, kadrlar tayyorlash va ilmiy-

tadqiqot faoliyatini qo'llab-quvvatlash orqali yanada samarali natijalarga erishish; sanoatning raqobatbardoshligini oshirish; yuqori texnologiyalar asosida hududiy va iqtisodiy rivojlanishni yanada jadallashtirishni qo'llab-quvvatlash.

Texnoparklarning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: yuqori texnologiyalarga asoslangan rivojlangan ishlab chiqarishlarni mustahkamlash; yangi hududlarda, shu jumladan erkin iqtisodiy hududlarda sanoatni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash, innovatsion faoliyatni amalga oshirish; ta'lim va yanada samarali ilmiy-texnik natijalarga erishishga qodir bo'lgan boshqa faoliyat sohalari samaradorligini oshirish; xalqaro maydonda raqobatbardoshlikni oshirish.

Universitetning innovatsion rivojlanishi - bu universitetning barcha tarkibiy bo'linmalari va yo'nalishlarida innovatsion texnologiyalar va ilmiy, innovatsion faoliyatni kompleks qo'llashning murakkab, ko'p bosqichli jarayoni. Shu bilan birga, universitetlarni innovatsion universitetlarga aylantirish tegishli metodik asoslarni ishlab chiqishni nazarda tutadi. Bizningcha, eng avvalo universitetni o'zgartirish qonuniyatlarini shakllanishi kerak. Bu qonuniyatlar qatoriga quyidagilarni kiritish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz: 1. Yangilanish va rivojlanish qonuniyatlarini. 2. Iqtisodiy qonuniyatlar. 3. Tashkiliy va boshqaruv qonuniyatlarini. 4. Ijtimoiy qonuniyatlar. 5. Siyosiy qonuniyatlar. Ushbu qonuniyatlar universitetni innovatsion universitetga aylantirish uchun tegishli tamoyillarning paydo bo'lishini oldindan belgilab beradi. Bizning fikrimizcha, aksariyat sovet davlatlaridan farqli o'laroq, O'zbekiston ta'lim tizimi innovatsion o'zgarishlarga nisbatan moslashuvchan bo'ladi [6].

Ta'lim faoliyati sifatini moslashuvchan boshqarish tizimining o'ziga xos xususiyati shundaki, bu tizim ta'lim faoliyatini boshqarishning umumiy tizimining bir qismi emas, balki uning o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Bu, xususan, oliy o'quv yurtlarining umumiy boshqaruv tizimida, qoida tariqasida, sifat menejmenti markazi faoliyat yuritayotganida namoyon bo'ladi. Universitet sifat menejmenti tizimini shakllantirishda to'rt omilni hisobga olish muhim: sifatni ta'minlash uchun tashqi sharoitlar, universitet mavjud sifat salohiyati, sifatni shakllantirish jarayoni va ta'lim natijasi sifati. Ushbu omillarning har biri sifat menejmenti tizimining xususiyatlari va o'ziga xos xususiyatlariga ta'sir qiladi. Sifatni boshqarishda nima e'tiborga olinadi, menejment qanday natijalarga yo'naltiriladi, qanday imkoniyatlar (resurslar, potensial) universitet sifat kafolatiga ega, sifatni tushunish qanday (universitetda sifatga munosabat), ta'lim faoliyati tajribasi qanday? Shundan sifat menejmenti tizimi shakllanadi va uning ishi ana shu belgilarga muvofiq tashkil etiladi. Keyinchalik, ta'limda moslashuvchan sifat menejmenti tizimini yaratish bo'yicha bir qator vazifalarni shakllantirishimiz mumkin: 1) universitetning raqobatbardoshligi qondirishga bog'liq bo'lgan ehtiyojlarni aks ettiruvchi ta'lim maqsadiga universitetning barcha faoliyatini yo'naltirish; 2) ta'lim faoliyatining barcha jarayonlarini doimiy ravishda takomillashtirish va sifatini oshirish; 3) ta'lim sifati muammolarini hal etishda universitetning barcha professor-o'qituvchilari, shuningdek, talabalar ishtirokini ta'minlash; 4) ta'lim sifatini oshirishning asosiy funksiyalari va vazifalarini markazlashgan holda sifat menejmenti tizimini qurish (birinchi shaxs tamoyili); 5) o'qituvchilar va talabalar uchun ta'lim sifati uchun motivatsiya tizimini yaratish; 6) ta'lim sifatini oshirishning zamonaviy texnologiyalarini ishlab chiqish va ulardan foydalanish; 7) sifat holatining ob'ektiv ko'rsatkichlari va uning o'zgarishi tendensiyalarini baholash asosida ta'lim sifati monitoringi tizimini yaratish; 8) ta'lim sifatining jamiyatdagi ta'limning vazifasi va maqsadiga muvofiqligini belgilash; professional, fuqaro, vatanparvar shaxsni tarbiyalash; 9) ta'lim sifatini boshqarishning axborot ta'minotini shakllantirish; 10) ta'lim sifati tendensiyalarini va yangi sifatga bo'lgan ehtiyojni tadqiq qilish va prognozlash; 11) ta'lim sifatining terminologik apparatini unifikatsiya qilish, bu sifat darajasi va xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Ta'lim faoliyati sifatini moslashuvchan boshqarishning bunday xilma-xil parametrlari mavjud bo'lganda, ushbu parametrlarni boshqarish "bog'liq falsafani" rad etishga, ta'lim faoliyati sifatini boshqarishning o'ziga xos konsyepsiyasini ishlab chiqishga qaratilishi kerak. Va bu jarayon quyidagilarni o'z ichiga oladi: ta'lim faoliyati sifatini moslashuvchan boshqarishning tashqi va ichki parametrlaridagi o'zgarishlarning sabablari va mumkin bo'lgan manbalari to'g'risida etarlicha to'liq va har tomonlama ma'lumotga ega bo'lgan ilmiy-texnik va tahliliy ma'lumotlar tizimi; qurilish oliy o'quv yurtlari ta'lim faoliyatini moslashuvchan sifat menejmenti strategiyasiga mos keladigan rivojlanishning ustuvor yo'nalishlarini belgilashga qodir bo'lgan ilmiy-texnikaviy, innovatsion prognozlash va dasturlash tizimi; qurilish oliy o'quv yurtlari ta'lim faoliyatini adaptiv sifat menejmentining barcha yo'nalishlari bo'yicha tadqiqot va ishlanmalarni muvofiqlashtirish tizimlari; ta'lim faoliyati sifati sohasidagi ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar ekspertizasi tizimi; ta'lim faoliyati sifati sohasida huquqiy ta'minot va maslahat tizimlari; qurilish oliy o'quv yurtlarining o'quv faoliyatini moslashuvchan sifat menejmenti tuzilmasining barcha elementlarining samarali ishlashini ta'minlaydigan axborotlashtirish va aloqa tizimlari; ixtisoslashgan kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash tizimlari; qurilish oliy o'quv yurtlarining o'quv faoliyatini moslashuvchan sifat menejmentining barcha elementlarining samarali ishlashini ta'minlaydigan axborotlashtirish va aloqa tizimlari.

Xulosa. Ta'lim faoliyatining yuqori sifatli moslashuvchan sifat menejmentining mavjudligi samarali ta'lim siyosatini shakllantirishning asosiy sharti bo'lib, u ta'lim tizimining barcha elementlari uchun harakatlar bo'yicha yo'riqnoma bo'ladi. Ushbu pozitsiyalardan kelib chiqqan holda, ta'lim siyosati ta'lim faoliyatining moslashuvchan sifatini boshqarish kontekstida tasodifan ko'rib chiqilmaydi. O'z mohiyatiga ko'ra, prognozlashsiz va moslashuvchan sifat menejmenti bo'yicha nazorat choralari ishlab chiqmasdan ta'lim siyosati bunday bo'lishi mumkin emas. Vakolatli qo'yilgan vazifalar ko'p hollarda uning barcha darajadagi rahbariyat tomonidan bajarilishi ustidan nazorat yo'qligi sababli istalgan natijaga

olib kelmaydi. Shunga ko'ra, qurilish universitetlarining o'quv faoliyatini moslashuvchan sifat menejmenti siyosati mualliflar tomonidan universitet resurslarini jalb qilish va samarali qayta taqsimlashga, ta'lim faoliyatini amaldagi standartlar va standartlarga muvofiq tashkil etishga qaratilgan boshqaruv qarorlari, chora-tadbirlari va harakatlari majmui sifatida belgilanadi. uning sifatini nazorat qilish.

Moslashuvchan sifat menejmenti uchun zarur shart-sharoitlarni va ular o'rtasidagi aloqalarni o'rganish ta'lim faoliyatining moslashuvchan sifatini boshqarish siyosatini shakllantirishning tarkibiy-mantiqiy modelini ishlab chiqishga olib keldi. Ta'lim faoliyatini moslashuvchan sifat menejmenti siyosatini shakllantirishning ishlab chiqilgan modeli olti bosqichni o'z ichiga oladi. Strategiya deganda zamonaviy ta'lim tizimining missiyasini amalga oshirish va uning maqsadlariga erishishni ta'minlash uchun ishlab chiqilgan batafsil kompleks reja tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda, ta'lim faoliyati sifatini moslashuvchan boshqarish strategiyasi - bu muammolarning ustuvor yo'nalishlarini, resurslarini va sifat sohasidagi strategik ta'lim maqsadlariga erishish uchun qadamlar ketma-ketligini belgilaydigan va asosiy maqsadlarni shakllantiradigan umumiy harakatlar dasturi. sifat menejmenti tizimining quyi tizimlari va elementlari yagona harakat yo'nalishini oladigan tarzda ularga erishishning asosiy usullari. Ta'lim faoliyati sifatini moslashuvchan boshqarish strategiyasi - bu ta'lim faoliyati sifati sohasidagi tizimni hozirgi holatidan kutilgan kelajak holatiga o'tkazish, uning mumkin bo'lgan harakatlari chegaralarini belgilash. Bu yerda ta'lim faoliyati sifatini moslashuvchan boshqarish strategiyasi ta'lim sifatini boshqarish usullarini ishlab chiqish va takomillashtirish orqali ushbu bosqichda qurilish universitetlarining ta'lim faoliyati sifat parametrlariga muvofiqligini ta'minlaydigan ta'lim faoliyatini amalga oshirishning harakatlar va usullari majmui sifatida belgilanadi.

Adabiyotlar:

- 1.O'zbekiston Respublikasi 2020 yil 27 fevraldagi PQ-4623-sonli "Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori.
- 2.Abduquddusov O. Kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashga integrativ yondashuv. – T.: Fan, 2005. - 157 b.
- 3.Abduqodirov A.A. va boshqalar. Axborot texnologiyalari. - T.: O'qituvchi. 2002. - 133 b.
- 4.Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. - Казань: Изд-во Казанского университета. 2002. - 567 с.
- 5.Begimqulov U.SH. Pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti. P. f. d. diss. - T.: 2007. - 305 b.
6. Yunusov Sh.T. Ta'limni xalqarolashtirish sharoitida oliy ta'lim muassasasi xalqaro hamkorligini rivojlantirishni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. –Toshkent, 2020. –B.12.

Muallif:

Obidov Azamat Erkinjonovich - Bosh ilmiy-metodik markaz bo'lim boshlig'i, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

УДК 372.81

THE ROLE OF IMAM BUKHARY'S HADITHS IN YOUTH EDUCATION

ИМОМ БУХОРИЙ ҲАДИСЛАРИНИНГ ЁШЛАР ТАРБИЯСИДАГИ ЎРНИ

РОЛЬ ХАДИСОВ ИМАМА БУХАРИ В ОБРАЗОВАНИИ МОЛОДЕЖИ

Холназарова Матлюба Холбўтаевна

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе.

E-mail: Xolnazarova-M-2020@gmail.com

Abstract. This article discusses the role of hadiths in the education of young people. Also, there will be discussion about the Islamic values promoted by Imam Bukhari, Imam Termizi, Khoja Bahauddin Naqshband, Burhoniddin Marginani and many other scholars.

Key words: hadith, young people, education, Imam Bukhari.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль хадисов в воспитании молодежи. Также состоится дискуссия об исламских ценностях, пропагандируемых имамом Бухари, имамом Термизи, Ходжой Бахауддином Накшбандом, Бурхониддином Маргинани и многими другими учеными.

Ключевые слова: хадисы, молодежь, образование, Имам Бухари.

Кириш. Мамлакатимизда сўнгги йиллар давомида ҳар-бир соҳада жуда катта ислохотлар амалга оширилди ва бунинг натижасида ҳар бир соҳада катта ютуқлар қўлга киритилмоқда. Жумладан, юртимизда диний кадрятларимиз тикланди, буюк бобокалонларимиз илмий меросини ўрганишга кенг йўл очилди. Бу ноёб мерос дурдоналари олимлар ва мутахассислар томонидан изчил ўрганилиб, халқимизга етказилмоқда.

Бугунги кунда мамлакатимизда яратилган имкониятлар ўларок, минглаб фуқароларимиз ҳаж ва умра зиёратига бориб келиш имкониятига эга бўлдилар. Мустақиллик натижасида юртимиздаги ислом дини учун катта

хизмат кўрсатган, динимиз юксалиши учун улкан ҳисса қўшган олиму-фозил, азиз авлиёлар қадамжолари, жумладан боболаримиз илму-қудратига далолат қилиб турган осору-атиқалар, масжиду-мадрасалар қайтадан таъмирланди, баъзилари эса қайтадан бунёд қилинди.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Тадқиқотнинг объекти сифатида Имом Бухорий ҳадислари олинди. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, тарихий-киёсий таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Имом Бухорий, Имом Термизий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Бурҳониддин Марғиноний ва бошқа кўплаб алломаларимиз тарғиб этган исломий кадриятлар маънавий ҳаётимиз ва дин-диёнатимиз кўзгуси ҳисобланади. Диёримизда яшаб, фаолият кўрсатган аждодларимиз Исломни юксак маданият ва цивилизация даражасига кўтаришганини бутун мусулмон олами эътироф этди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган тарихий нутқида таъкидлаганидек: “Марказий Осиё Уйғониш даврининг кўплаб ёрқин намояндаларининг ислом ва жаҳон цивилизациясига қўшган бебаҳо ҳиссасини алоҳида қайд этмоқчиман. Ана шундай буюк алломалардан бири Имом Бухорий ўз аҳамиятига кўра ислом динида Куръони каримдан кейинги муқаддас китоб ҳисобланган “Саҳиҳи Бухорий”нинг муаллифи сифатида бутун дунёда тан олинган. Бу улуғ зотнинг ғоят бой меросини асраб-авайлаш ва ўрганиш, маърифатий ислом тўғрисидаги таълимоти кенг ёйиш мақсадида биз Самарқанд шаҳрида Имом Бухорий номидаги халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилдик” [8].

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 28 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида таъкидлаб ўтганларидек: “Буюк Имом Бухорий ҳазратларининг “Ал-Жомий ас-Саҳиҳ” асари “Амаллар ниятга боғлиқдир. Ҳар кимга ният қилганигина бўлади”, – деган ҳадис билан бошланишида албатта жуда чуқур маъно бор” [10]. Бугунги кунда ёшларимизга буюк ҳадисшунос Имом Бухорий ҳазратларининг ҳадисларидан ўрнак олиб, фаолият олиб бориш энг вазифалардан биридир.

Буюк мутафаккир ва алломаларимизнинг ислом маданиятини равнақ топтиришга қўшган бетакрор ҳиссаси тўғрисида сўз юритганда энг аввало, ҳақли равишда мусулмон оламида “муҳаддислар султони” дея улкан шухрат қозонган Имом Бухорий бобомизнинг муборак номларини ҳурмат эҳтиром билан тилга оламиз. “Бу мўътабар зот меросининг гултожи бўлиши унинг ишончли ҳадислар тўплами “Ал-Жомий ас-саҳиҳ” китоби ислом динида Куръони каримдан кейин иккинчи муқаддас манба бўлиб, аҳли ислом эътиқодига кўра, у башариёт томонидан битилган китобларнинг энг улуғи ҳисобланади. Бу китоб миллионлаб инсонлар қалбини иймон нури билан мунаввар этиб, ҳақ ва диёнат йўлига чорлаб келмоқда” [4]. Шу нуқтаи назардан, Имом Бухорийнинг диний, ахлоқий ва ҳуқуқий таълимоти янгича назар билан қараш ҳозирги кунда ғоят долзарб бўлиб, маълум маънода амалий аҳамиятга ҳам эга.

Имом Бухорий ҳадислари меҳр-оқибат, саҳийлик, ота-она ва катталарга омад, етим-есирларга мурувват, Ватанга муҳаббат, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, турли халқларнинг ўзаро дўст, тинч-тотув яшашлари каби инсоний фазилатларни баркамол авлод учун катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ўғитлар ўз ифодасини топган. Бобомиз Имом Бухорий тўплаган беназир мерос – Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг саҳиҳ (ишончли) ҳадислари бутун инсониятни ҳидоят йўлига бошлаб келмоқда. Буюк алломанинг ҳаётий ва илмий фаолияти азалдан жумлаи жаҳонда муттасил равишда ўрганилиб, у зот ҳақида Ғарбу Шарқда кўплаб илмий-оммабоп асарлар яратилган. Улардан бири суриялик олим Шайх Муҳаммад Жамолуддин Қосимий Дамашкийнинг “Хаётул Бухорий” (“Бухорийнинг ҳаёти”) номли асари бўлиб, унда алломанинг ибратли ҳаёти ва юксак илмий салоҳияти ҳақида қўп қимматли маълумотлар келтирилади.

Илм-фанда ҳадис илмининг амири деб тан олинган Имом Исмоил ал-Бухорий ҳадислари кўп ақл дурдоналарини ёшлар томонидан янада кўпроқ ўзлаштирилиши Республикаимиз эҳтиёжларига мос келиб ахлоқий фазилатларни ўрганиш ёшларда ажойиб ички кечинмалар, ҳис-туйғулар уйғотади. Имом Бухорий ҳадислари ўз Ватанини севувчи унинг равнақи ва истикболи учун фидойий ёшларимиз, баркамол авлод учун албатта дастурамал бўлиб қолиши шубҳасиздир [6].

“Ал-Адаб ал-Муфрад” асарида бошқа муаллифларнинг асарларида учрамайдиган бир қанча ҳадис ва хабарлар бор. Танқидчи муҳаддислардан баъзиларининг сўзига қараганда “Ал-Адаб ал-Муфрад” асаридаги ҳадисларнинг иснодлари эътибордан жихатидан муаллифнинг “Ал-Жомий ас-Саҳиҳ”ларидаги ҳадисларнинг иснодига яқинроқ бўлиб, “Олти китоб”даги ҳадислар иснодидан юқори ҳисобланади [3].

Имом Бухорий ҳадисларидан намуналар келтирамиз: Оталик туйғуси – инсон қалбидаги иймонлиликнинг намоён бўлишидир. Фарзанд кўриш осон, лекин унга ҳақиқий ота, маънавий раҳнамо бўлиш ҳамманинг қўлидан келавермайди. Фарзандни дунёга келтириш оталик, эркаклик бурчининг фақат бир томонидир. Унинг энг асосий вазифаси эса фарзандини яхши тарбиялаб, жамиятда ўзининг муносиб ўрнини эгаллашини таъминлашдир. Фарзандларга отанинг панд-насихатлари эмас, балки қилган ишлари, юриш – туришлари ҳам ибратлидир [11].

Отанинг яна бир муҳим бурчи – фарзандларини меҳр-муҳаббат билан тарбиялашдир. Ҳаётда қиз отанинг, ота қизнинг таянчидир. Ҳадисда “кимки учта қиз фарзандни ўстириб тарбиялаб, вояга етказиб, муносиб жойга

узатса, унинг мукофоти жаннатдир”. Отанинг уз умр йўлдошига бўлган адолати, муносабати, меҳр-муҳаббати, раҳм-шафқати ҳам фарзандларига тарбияси учун катта аҳамиятга эга. Фарзандлар адолат нималигини отанинг онага нисбатан муносабатидан биладилар. Эркак кўп ишларда ўз аёлига қўмаклашиши, оила учун бўлган харажатларда қўли очик, сахий бўлиши ҳам катта тарбиявий аҳамиятга эга. Оила бошлиғи бўлган эркак оила эҳтиёжларини, ғам-ташвишларини ўйлаши, ўз умр йўлдошига нисбатан бўлган ишончи, хурмати фарзандлари маънавиятида чуқур из қолдиради. Бундан болалар отани кўпроқ хурмат қилишга уринадилар [5].

Оиланинг асоси ота-онадир. Ота-она ўртасидаги ўзаро муҳаббат, ишонч, ҳамкорлик ва ҳамфикрлик, иззат-икром, муносабатлар самимийлиги – оила мустақамлигини таъминлаш учун заминдир – фарзанд учун намуна мактабидир [2], [7].

Ота-онанинг тинч-тотувлиги ва ўзаро меҳр-муҳаббати уларнинг дунёқараши, маънавий савияси, қизиқиши, эътиқоди, моддий тенглиги, жамиятдаги мавқеи, хусн-латофати, қалбларининг мойиллигига боғлиқдир. Ушбу хусусиятлари бир-бирларига монанд эр-хотин тарбиялаган фарзандлар гўзалликка иштиёқманд, рухий тетик, бағри бутун, ҳаётга қизиқувчан, тинч-тотув оилавий ҳаёт кечиришга тайёр бўлиб ўсадилар. Акс ҳолда ота-она ва фарзандлар ўртасида меҳр-оқибатсизлик, ўз ҳаётидан, жамиятдан норозилик, оилада нотинчлик, ҳеч нарсага қизиқмаслик, бепарволик, лоқайдлик, жиззакилик ҳолатлари ҳукм суради. Бу эса оиланинг инқирози учун замин ҳисобланади. Бундай носоғлом муҳитда дунёга келиб, тарбияланган болаларда хиёнатга, турли ноахлоқий хатти-ҳаракатларга (ичиш, чекиш, ўғирлик қилиш, жиноятчилик, гиёҳвандлик ва бошқалар) рухий танглик ҳолатларига мойиллик кучли бўлади. Шунинг учун эр ва хотиннинг бир-бирига мослиги оила барқарорлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади [6].

Мусулмончиликда эркак киши зиммасига оилани бошқариш учун катта масъулиятлар юклатилган ва шунинг учун эрга тегишли ваколатлар берилган. Ҳақиқий мусулмон киши ислом дини қадриятларига амал қилмаслиги мумкин эмас. Ҳатто, уйга кирар экан, у биринчи бўлиб хотини ва болаларига салом бериши ва уларга яхшилик тилаши керак. “...Қачон уйларга кирсангизлар бир-бирларингизга Аллоҳ ҳузуридан бўлган муборак покиза саломни айтинглар (яъни “Ассалому алайкум”, денглар”) (Нур сураси 24: 61).

Оила – муқаддас. Оила қуриш – ўта масъулиятли ишдир. Ёш авлодни ҳаётга йўллантириш, булар учун муайян бошланғич нуқта – старт позицияси яратиб бериш турли миллатларда турличадир. Айрим халқлар менталитетида фарзандлар вояга етгач, оиласи, ота-онасини ташлаб, фақат ўз кучи билан мустақил оёққа туриш учун уйини тарк этади. Ўзи ҳам оила қуриб, фарзанд кўриб, уни катта қилганда – у ҳам авлодлар ворислигига чек қўйиб, оиласини тарк этади [10].

Хулоса. Ҳар қандай жамиятда ҳам буюк давлатнинг барпо этилиши ёшлар қандай бўлишларига, уларнинг қандай тарбия олишларига боғлиқ. Таниқли педагог Абдулла Авлоний “Тарбия бизлар учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажод – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир”, – деб ёзган эди [1].

Хулоса сифатида айтиш жоизки, оилада ёш авлодни ота-она намунаси, оила анъаналари, шажараси, касб қори, ахлоқий-маънавий қадриятлари асосида тарбиялаш, улар онгида оилага садоқат, ўзаро меҳр-муҳаббат, хурмат ҳиссини шакллантириш воситасида уларни оилавий ҳаётга тайёрлаш қутилган натижа беради.

Адабиётлар:

1. Абдулла Авлоний. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 160 б.
2. Алишер Навоий. 13-том. – Т., 1966. – 300 б.
3. Имом ал-Бухорий. Ал-Адаб ал-муфрад. – Т., Мовароуннаҳр, 2006. – 201 б.
4. Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – 108 б.
5. Мусурмонова О. Оила маънавияти – миллий ғурур. – Т.: Ўқитувчи, 2000. – 198 б.
6. Уватов У. Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳадим илми ривожда тутган ўрни. – Т., 2004.
7. Фитрат А. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. – Т.: Маънавият, 1998. – 112 б.
8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи // “Халқ сўзи”, 2017 йил 20 сентябрь.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси тўғрисида”ги 07.02.2017 йил. ПФ-4947-сонли Фармони. “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2017 йил 13 февраль, 6-сон, 70-модда.
10. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2018 йил, 28 декабрь // www.uza.uz.
11. Эшонжонов Б. IX аср Мовароуннаҳр маданий ҳаётида Имом ал-Бухорийнинг мавқеи ва унинг “Ал-Жомий ас-саҳих” асаридаги фикрий масалалар. Тар. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент: ТИУ, 2001. – 16 б.

Муаллиф:

Холназарова Матлюба Холбўтаевна, Гулистон давлат университети, “Педагогика ва психология” кафедраси профессори.

UDK 372.874.1

CRITERIA FOR THE FORMATION OF PROFESSIONAL QUALITIES OF FUTURE TEACHERS OF TECHNOLOGICAL EDUCATION

BO‘LAJAK TEXNOLOGIK TA‘LIM O‘QITUVCHILARINING KASBIY SIFATLARINI SHAKLLANTIRISH MEZONLARI

КРИТЕРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Muslimov Sherzod Narzulla o‘g‘li

T.N. Qori niyoziy nomidagi O‘zbekiston pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot instituti, 100070. Toshkent sh., Yakkasaroy tumani 103-uy.

E-mail: sherzod.muslimov.91@mail.ru

Abstract. This article describes in detail the criteria, methods, features and professional skills of the formation of professional qualities of future teachers of technological education in the education system.

Keywords. Professional quality, skill, education, psychological, formative, technological education, criterion.

Аннотация. В данной статье подробно описаны критерии, методы, особенности и профессиональное мастерство формирования профессиональных качеств будущих педагогов технологического образования в системе образования.

Ключевые слова. Профессиональное качество, мастерство, образование, психологическое, формирующее, технологическое образование, критерий.

Kirish. Oliy ta‘lim muassasalarida yoshlarning shaxsiy rivojlanishi ularning mustaqil fikrlash, ijodkorlik, faollik, munosabatlarining chuqurlashib hamda boyib borishi, xarakter hamda dunyoqarashlarining turg‘unligi, o‘z-o‘zini nazorat qilish va tarbiyalashga bo‘lgan ehtiyojlarning shakllanishi kabi holatlar bilan tavsiflanadi. Bo‘lajak kasb egalari uchun ta‘lim muassasalarida ta‘lim olish jarayoni – bu insonda mehnat faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishda ahamiyatli sanalgan kasbiy bilim, sifat, kompetentlik va mezonlar asosida rivojlantirish hamda o‘z-o‘zini takomillashtirishning eng maqbul davridir.

Bir qator maxsus tadqiqotlarda alohida sifatlar: pedagogik fikrlash, pedagogik kuzatuvchanlik, pedagogik bashoratlash kabilarning mohiyati o‘rganilgan. Tadqiqotchilar pedagogik faoliyat uchun muhim bo‘lgan psixologik sifatlarini qarab chiqish bilan birga ularni shakllantirish hamda rivojlantirishga oid yondashuvlarni ham bayon qilganlar.

Jumladan, o‘qituvchida o‘z-o‘zini boshqarish, qat‘iylilik, jur‘atlilik, qo‘rqmaslik; atrofdagi insonlarga hurmat va e‘tibor, kamchiliklarini his qilgan holda o‘z imkoniyatlariga ishonishi, o‘z-o‘zini faoliyatini baholashda haqqoniylik; kuchli iroda, o‘z kuch-quvvatini yo‘naltira olish; faoliyat va maqsadni amalga oshirish yo‘lida o‘z imkoniyatlarini jamlay olish; belgilangan maqsadni amalga oshirishda o‘z faoliyatini boshqarib borish; aqliy faollik va o‘zgaruvchan sharoitlarda o‘z axloqini qayta qura olish; shaxsni harakatga keltiruvchi kuch va ijtimoiy borliq bilan o‘z imkoniyatlarini qiyoslay olish omili sifatida o‘z-o‘zini hurmat qilish sifatlarini rivojlangan bo‘lsa, u kasbiy mahorat darajasiga erisha olishi mumkinligi aniqlangan.

Bundan tashqari, kasbiy mahoratli o‘qituvchiga qo‘shimcha kuch-quvvat beruvchi aniq yuqori g‘oyalarni ko‘zda tutuvchi maqsadning mavjudligi; faoliyatning tashkillashtirilganligi va aniqligi; muvaffaqiyatga erishishga intiluvchanlik, bu yo‘lda butun kuch-quvvatini sarflay olish kabi xislatlar xos bo‘ladi.

Yetuk kasbiy shakllanganlik umumkasbiy va mutaxassislik fanlarini puxta bilish, o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirishda alohida faoliyat ko‘rsatish, tashkilotchilik, ijodkorlik, o‘quvchilar bilan munosabatni yuqori darajada tashkil eta olish, muomala va yurish-turish madaniyatiga egalik kabi sifatlarning majmui va uning yuqori darajasini ifodalaydi.

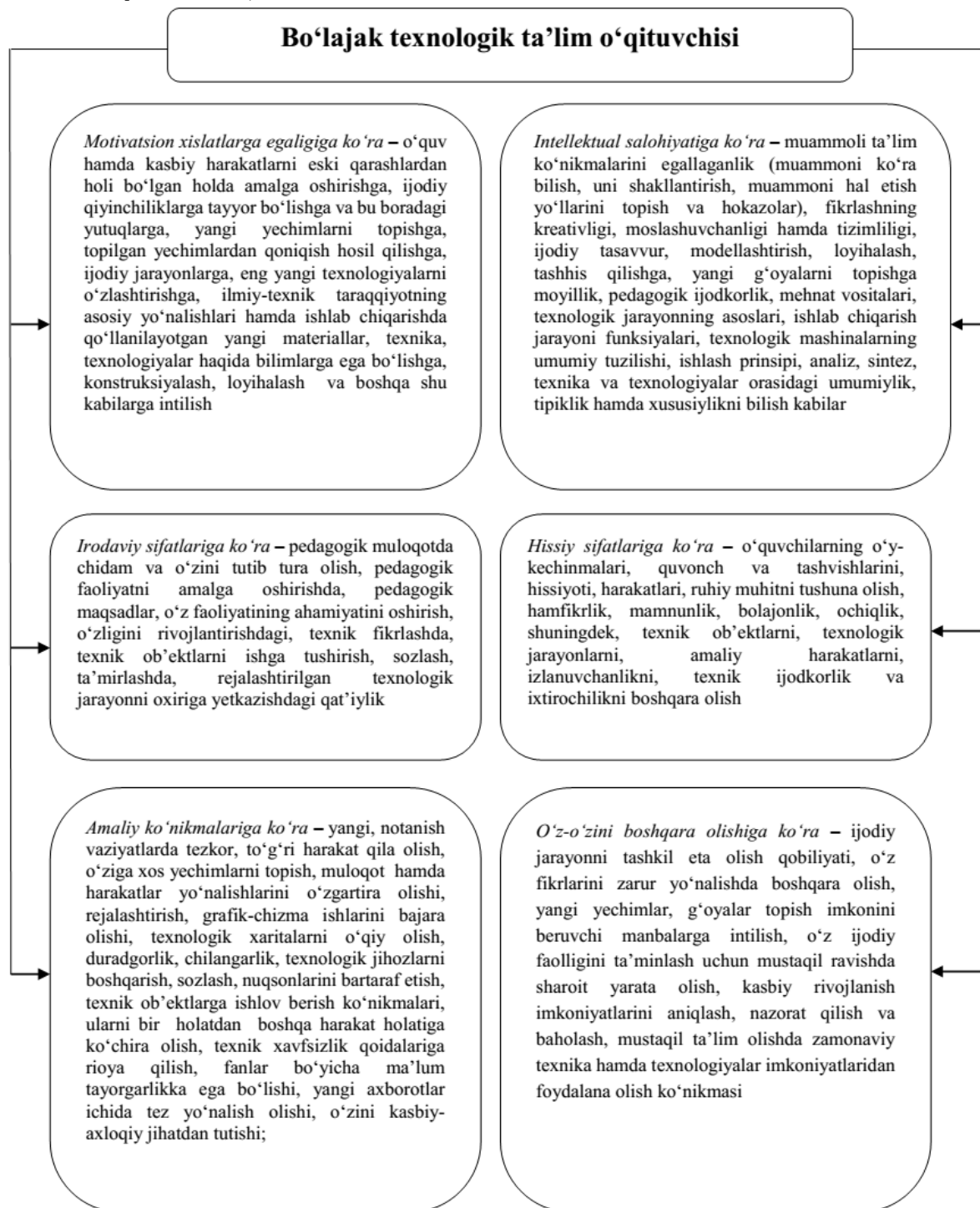
Psixologiyada qobiliyatlar bilim, ko‘nikma va malakalarni tez va oson o‘zlashtirish; muayyan faoliyat to‘rini muvaffaqiyatli bajarish imkonini beruvchi individual-psixologik xususiyatlar yoki insonning tashqi olam tasavvur qilishdagi o‘ziga xos sezgirlik va unga mos ravishda javob berish kabi murakkab hodisa sifatida e‘tirof etiladi [11].

Bo‘lajak texnologik ta‘lim o‘qituvchisining kasbiy shakllanishi kasbiy ahamiyatli sifatlarining endigina tarkib topib kelayotganligi bilan tavsiflanadi. Ularning tarkib topishi individuallikning ayni paytda rivojlanib kelayotganligini ko‘rsatuvchi o‘ziga xos belgi bo‘lib xizmat qiladi. O‘quv-pedagogik faoliyatning aynan mana shunday sharoitlarda talabada pedagogik faoliyat uchun xos bo‘lgan psixik va shaxsiy mahsullar paydo bo‘lishi mumkin.

Bo‘lajak texnologik ta‘lim o‘qituvchilarini kasbiy sifatlarini shakllantirish mezonlari pedagogik-psixologik, metodik, umummuxandislik hamda ixtisoslik fanlar mazmuni quyidagilardan tarkib topadi:

- motivatsion xislatlarga egaligiga ko‘ra – kasbiy faoliyatni samarali tashkil etishga undovchi rag‘bat (eng yangi bilimlarni o‘zlashtirishga intilish, axborot resurs markazi orqali yangi axborotlarni olish ehtiyoji, ilg‘or tajribalarni o‘rganish ehtiyoji, pedagogik mahoratning yuqori darajasiga erishishni ko‘zlash, pedagogik faoliyatda muvaffaqiyatga erishishni ko‘zlaganlik, o‘qituvchilar va ularning ota-onalari bilan muloqot qilish xohishi, pedagogik jamoasidagi barcha kasbdoshlari tomonidan tan olinishga intilish, ilmiy-texnik taraqqiyotning asosiy yo‘nalishlarini bilishga intilish, ishlab

chiqarishda qo'llanilayotgan yangi materiallar, texnika va texnologiyalar xaqida bilimlarga ega bo'lish, konstruksiyalash, loyihalash va boshqa shu kabilar);

1-rasm. Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarini kasbiy sifatlarini shakllantirish mezonlari.

- intellektual salohiyatga ko'ra – pedagogik fikrlash (pedagogik dalil, hodisa, jarayon hamda tizimlarni tahlil qila olish; pedagogik vaziyatlarda ijodiy, moslashuvchan, tanqidiy, tizimli, harakatchan, tezkor fikrlay olish), pedagogik eruditsiya, pedagogik sezgirlik, pedagogik ziyraklik, pedagogik bashorat qila olish, kuzatuvchanlik, pedagogik tasavvur, bashoratlash, pedagogik ijodkorlik, mehnat vositalari, texnologik jarayonning asoslari; ishlab chiqarish jarayoni funksiyalari, texnologik mashinalarning umumiy tuzilishi, ishlash prinsipi, analiz, sintez, texnika va texnologiyalar orasidagi umumiylik, tipiklik hamda xususiylikni bilish va boshqalar;

- irodaviy sifatlariga ko'ra – pedagogik muloqotda chidam va o'zini tutib tura olish, pedagogik faoliyatni amalga oshirishda, pedagogik maqsadlar, o'z faoliyatining ahamiyatini oshirish, o'zligini rivojlantirishdagi, texnik fikrlashda, texnik ob'ektlarni ishga tushirish, sozlash, ta'mirlashda, rejalashtirilgan texnologik jarayonni oxiriga etkazishdagi, qat'iylik;

- hissiy sifatlariga ko'ra – o'quvchilarning o'y-kechinmalari, quvonch va tashvishlarini tushuna olish, hamfikrlik, mamnunlik, bolajonlik, ochiqlik, hissiyoti, o'quvchilarning yosh-fiziologik xususiyatlarini, texnik ob'ektlarni murakkabligi, texnologik jarayonlarni, amaliy harakatlarning murakkabligini, izlanuvchanlik, ixtirochilik, kashfiyot, texnik ijodkorlik, shuningdek, ruhiy muhitni boshqara olish;

- amaliy ko'nikmalarga egaligiga ko'ra pedagogik qobiliyatlar, pedagogik ko'nikmalar, rejalashtirish, grafik-chizma ishlarini bajara olishi, texnologik xaritalarni o'qiy olish, texnologik jihozlarni boshqarish, sozlash, nuqsonlarini bartaraf etish, texnik ob'ektlarga ishlov berish ko'nikmalari, bir holatdan harakat holatiga ko'chira olishi, harakat va amallarning atrofdegilar kutilmagan yo'nalishda o'zgarishi, yangi axborotlar ichida tez yo'nalish olishi, o'zini kasbiy-axloqiy jihatdan to'lishi;

- o'z-o'zini boshqarish olishiga ko'ra – faoliyati va o'zini tahlil qilish, baholash; faoliyati, individual muloqot metodini ijtimoiy-kasbiy sohada tajribalar bilan qiyosiy baholash; ijodiy jarayonda refleksiya qila olish qobiliyati, o'z individualligining rivojlanishi, kasbiy faoliyati va xulqidagi shaxsiy fazilat hamda kamchiliklarini aniqlay olish qobiliyati, kasbiy rivojlanishda davom etish imkoniyatlarini aniqlash ko'nikmasi, unga nisbatan o'z munosabatini boshqara olish.

Ijodkorning kasbiy sifatleri shakllanining eng turg'un belgilaridan biri sifatida uning o'zini ijodiy jihatdan namoyon qila olishi qabul qilingan. Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchining ijodkor kasbiy sifatlerini shakllanganligini bir nechta yo'nalishda kuzatish mumkin: birinchidan, umumilmiy fanlarni o'zlashtirishida (talaba bilish faoliyati sub'ekti sifatida namoyon bo'lishga intiladi, bu misol uchun o'rganilayotgan bilimlarni bo'lajak kasbi bilan bog'lashga intilishda namoyon bo'ladi); ikkinchidan, nazariy va amaliy kasbiy tayyorgarlik jarayonida (talaba o'z hislarini umumlashtirish, o'zini o'qituvchi sifatida modellashtirish, bunda mavjud nazariy qoliplarga tushib qolmasdan o'z shaxsiy modelini yaratishi). Nazariy va metodik fanlar talaba uchun faqatgina tayanch nuqtasi, dastlabki asosi sifatida xizmat qiladi. Talaba o'quv-pedagogik vazifalarini hal qilishda o'ziga xos usullarni topishga intiladi. Bunda ijodkorning kasbiy sifati shakllanganligi oddiy olingan yuqori darajadagi o'rganuvchanlik bilangina chegaralanmaydi.

Yuqorida bayon etilgan fikrlar asosida bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarini kasbiy sifatlerini shakllantirish mezonlari taklif qilindi (1-rasm).

Xulosa. Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining kasbiy sifatlerini shakllanishining ijodkorlik jihati bugungi kunda ta'lim muassasalarida joriy etilayotgan zamonaviy innovatsion pedagogik jarayonlar bilan bog'liqlikda alohida ahamiyat kasb etadi. Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchisi kasbiy sifatlarining shakllanishi uni kasbiy tayyorlashning maqsadlaridan biri sifatida yuzaga keladi. Kasbiy sifatleri yuqori darajada shakllangan bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchisigina o'quvchilarining individualligini shakllantirish va rivojlantirish zaruratini tushunib etishga, bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirishga qodir bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yhati:

1. N.Muslimov, D.Sayfurov, M.Usmonboeva va A.To'rayev. Web-texnologiya asosida elektron axborot ta'lim resurslarini yaratish va ularni amaliyotga joriy etish. – T., 2015. – 180 b.
2. Muslimov N.A, Urazova M.B. Bo'lajak o'qituvchilarning professional malakasini shakllantirishning texnik vositasi sifatida veb-sayt vazifasi // Hayot davomida ta'lim: Barqaror rivojlanish uchun uzluksiz ta'lim: Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburg davlat universiteti, 2014. P 127-129.
3. Muslimov Sh.N. "Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining kasbiy grafik kompetentligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish" T-2020:, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – 160 b.
4. Sh.Muslimov., M.Xalimov., Sh.Dilshodbekov., X.To'raev. "Chizma geometriya va Muhandislik grafikasi" o'quv qo'llanma Adabiyot uchqunlari nashriyoti, 2020. -168 b.
5. Muslimov Sh.N. "Chizma geometriya va Muhandislik grafikasi" elektron o'quv qo'llanma 2020. Respublika intellektual mulk agentligi guvohnomasi. №DGU 07744
6. Muslimov Sh.N., Xolmurzaev A.A., Madaminov J.Z., Xomidov A.Q. "Chizma geometriya va Muhandislik grafikasi" fanidan talabalar bilimini baholash uchun EHM dasturi 2020. Respublika intellektual mulk agentligi guvohnomasi. №DGU 08206
7. Muslimov Sh.N, Turaxanov.Sh.U, Matlab.I.A. "Chizmachilik" elektron qo'llanma (mobil ilova) 2020. Respublika intellektual mulk agentligi guvohnomasi. №DGU 08816.

Muallif:

Muslimov Sherzod Narzulla o'g'li - T.N. Qori niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot instituti doktoranti PhD dotsent.

UDK 372.882

DEVELOPING STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE IN LITERARY EDUCATION

ADABIY TA'LIM JARAYONIDA O'QUVCHILARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧЕНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Musurmonkulova Oysuluv Yulbekovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti. 100100. Toshkent sh. Yusuf Xos Hojib ko'chasi, 103

E-mail:oysuluv.musurmonkulova@gmail.com

Abstract. In the article, there is a discussion about developing students' communicative competencies in literary classes in general education schools, emphasizing attention to speech skills and literary techniques. The article also notes the increasing importance of students' verbal proficiency in schools. Therefore, it is crucial for schools to give special importance to these aspects. Moreover, expressing one's thoughts clearly in oral speech, understanding written speech, and writing coherently, are skills that are defined by one's position in society, intellectual and moral thinking, and cultural conduct. Speech comprehension and understanding are essential activities, and students articulate their thoughts based on reworking what they have heard and seen. In 2022, new literary textbooks were published for general education schools, containing various assignments aimed at improving students' speech. These assignments, designed in a creative manner, include tasks such as conversation classes, presentations, debates, public speaking, and interview simulations. Such tasks encourage students to actively participate in learning, increase their curiosity, self-assessment, and adapt themselves to the audience. The alignment of teaching methods and students' activities ensures the success of the educational process. The success of literary classes primarily relies on increasing motivation for effective communication. In this article, the importance of teachers focusing on the accuracy and logic of students' speech in framing the topic is emphasized, along with recommendations on addressing issues related to expressing independent opinions and using suitable assignments at each stage of the lesson.

Key words: speech, idea, skill, style, emotion, effectiveness, creativity, text, communication, presentation, social competence.

Аннотация. В статье обсуждаются вопросы развития коммуникативных компетенций учащихся на литературных уроках в общеобразовательных школах, с акцентом на развитие навыков речи и литературных приемов. Также отмечается увеличивающаяся важность устной грамотности учащихся в школах. Поэтому важно, чтобы школы уделяли особое внимание этим аспектам. Кроме того, ясное выражение своих мыслей в устной речи, понимание письменной речи и четкое письмо - навыки, которые определяют позицию человека в обществе, интеллектуальное и моральное мышление, и культурное поведение. Понимание и восприятие речи - это важные виды деятельности, и учащиеся выражают свои мысли, перерабатывая то, что они слышали и видели. В 2022 году для общеобразовательных школ были опубликованы новые литературные учебники, содержащие различные задания, направленные на улучшение речи учащихся. Эти задания, созданные творческим образом, включают в себя такие задачи, как уроки беседы, презентации, дебаты, публичное выступление и имитацию интервью. Такие задачи мотивируют учащихся активно участвовать в обучении, увеличивают их любопытство, самооценку и адаптацию к аудитории. Согласование методов преподавания и деятельности учащихся обеспечивает успех учебного процесса. Успех литературных занятий в первую очередь зависит от увеличения мотивации к эффективному общению. В этой статье акцентируется важность того, чтобы учителя сосредотачивались на точности и логике речи учащихся при формулировании темы, а также рекомендации по решению проблем, связанных с выражением независимых мнений и использованием подходящих заданий на каждом этапе урока.

Ключевые слова: речь, идея, навык, стиль, эмоция, эффективность, креативность, текст, коммуникация, презентация, социальная компетентность.

Kirish. Mamlakatimizda barcha sohada o'zgarishlar ro'y berayotganligi, ayniqsa, ta'lim rivojiga katta mablag' va imkoniyatlar yaratilganligi quvonarli holdir. Bu o'zgarishlar zamirida tadqiq qilishga muhtoj muammolar ham yuzaga kelishi tabiiy. Bu muammolardan biri-yoshlarni barkamol inson qilib tarbiyalash masalasidir. Ma'lumki, islohotlar zamirida umumta'lim muassasalarining bu borada fan yo'nalishi va o'quv dasturlari tubdan takomillashtirildi. Shuningdek, adabiyot darslarida mustaqil fikrini ifodalash, nutqni rivojlantirish mazmunidagi ko'nikmalarga alohida e'tibor qaratildi. Bugun, Siz bilan suhbatlashmoqchi bo'lganimiz, nutqdagi lingvistik me'yorlar, shakllari emas, balki yoshlar nutqining bugungi holati, so'zlarni to'g'ri qo'llay olmasligi, adabiy jarayonlarda kommunikativlikni rivojlantirish usullari haqida to'xtalmoqchimiz. Darhaqiqat, nutqning to'g'riligi shaxsning eng muhim sifatidir. Insonlar o'z fikrini nutqda aniq ifodalashi va madaniyatli muomalasi tufayli boshqalardan ajralib turadi. Nutqni o'rgatishning boshlang'ich davrida nutq to'g'ri tashkil etilmasa, ilmiy asoslarga ko'ra, xatto, bolaning aql-zakovati rivojlanmasligiga sabab bo'lishi mumkin.

Bugungi yoshlarda ham o'zaro tushunmovchiliklar, asosan, gap so'zlarining to'g'ri tushunmasliklari oqibatida yuzaga kelmoqda. Bu xatto stressga sabab bo'lishi mumkin. Ko'p tadbirlarda kam gap insonlarni kuzatamiz, bularning hammasi ham tabiatan bo'lmaydi, ba'zan o'zlariga ishonchining kamligi sabab bo'ladi. Xatto to'g'ri gapirishdan qo'rqish

hissi ba'zilarini ko'pchilikka qo'shilmay yurishga olib keladi. Bunday odamlar ishlariga nisbatan ham qobiliyat darajalari past bo'lishi, ularning ongi va faoliyatiga, ijtimoiy ta'sirga maqsadini tushuntirishi qiyin kechadi. Shuning uchun, o'qituvchilar o'quvchilaridagi bu bo'shliqlarning o'raga aylanmasliklarini o'ylash lozim. Sir emaski, o'quvchilar muloqotida oddiy so'zlarni ifodalashdagi qiyinchiliklarni ko'ramiz. Axir o'quvchilar o'z ona tilida mustaqil fikrini aniq ifodalay olmasa, ona tili va adabiyot fanlarida belgilangan maqsad qani?, o'quvchida nutq shakllarini rivojlantirishga yo'naltirilgan amaliy nazorat topshiriqlar natijasi qanday?, bu o'quvchilarda ertaga oliy ta'lim bakalavriat himoyalarida nutqiy bo'shliqlar kuzatilmaydimi? ish o'rinlaridagi turli muloqotlar samarasizlikka olib kelmaydimi? kabi savollarga pedagoglar javob topishimiz lozim. Aslida, adabiy ta'lim o'quvchilarni fikrlash qobiliyatini sezilarli darajada o'zgartirishga, nutqini rivojlantirishga qodir bo'lishi lozim.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Binobarin, umumta'lim muassasalarida bu holatlarning oldini olish masalalarida alohida ish olib borishlari, ijtimoiy, madaniy, kasbiy sohalarida, rasmiy va norasmiy muloqot sharoitida fikrini erkin bildiradigan yoshlar nutqini rivojlantirishga muhit yaratish lozim. Adabiy jarayonlarda o'qituvchilar, avvalo, o'quvchilarning qiziqishini, muloqotga kirishish, fikrini bildirish, tadbirlarda suhandonlik istagini uyg'otishi kerak. Mazkur tadqiqotda "Kognitiv intervyu", "Munozarali izoh" usulidan foydalanildi. Usullarni qo'llanilish tartibi va natijaviyligi yuzasidan ko'rsatmalar berildi, ayrim tavsiyalar keltirildi. O'qituvchilar belgilangan vaqtni to'g'ri taqsimlashga ahamiyat berish lozim.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Adabiy ta'lim jarayonida o'qituvchining maqsadi o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish va ijodiy fikrlashi uchun sharoit yaratish lozim. O'qituvchilar, nutq bosqichma-bosqich shakllanib borishini yoshlarning aqliy bilimlarini rivojlantirish vositasi ekanligini unutmasligi kerak.

"Kompetensiya (lotincha com'etens – munosib, mos, kerakli, layoqatli, biladigan ma'nolarini anglatadi) – shaxs tomonidan hayotning muayyan tarmoqlarida samarali faoliyat yuritish uchun zarur bo'ladigan bilim, ko'nikma, malaka va tajriba mavjudligini anglatadigan tushuncha" [1]. Demak, nutq shaxs kamolotida rivojlanib borarkan, qobiliyatga aylanadi. Zero, qobiliyat biror narsa qilishning tabiiy shartidir.

Keling bu borada, mavzu doirasida ayrim tavsiyalarni ko'rib chiqsak: Adabiyot darslarida 6–sinfda o'quvchilar Lengston Hyuzning "Raxmat sizga xonim" hikoyasida o'qishadi: *"Yoshligimda men ham imkonim yetmaydigan narsalarga ega bo'lishni juda xohlardim. Bola ajablanib ayolga qaradi. -Lekin... hech kimning hamyonini o'g'irlamaganman deyishimni kutayapsanmi? Yo'q, bu haqda gapirmoqchi emasman. Shunday ishlar qilganmanki, imkoni bo'lsa ularni Xudodan ham yashirgan bo'lardim, o'g'lim... Xonaning narigi chetida gaz plita va muzlatkich bor edi...*

Ovqatlanib bo'lishgach, ayol bolaning qo'lga o'n dollar tutqazdi. -Bunga o'zing xohlagandek zamsha tufli sotib olgin. Lekin keyingi safar bu xatoni takrorlama-menga o'xshagan birortasining cho'ntagiga qo'lingni suqma. Oyoq kiyim orzusi oyoqlaringni yomon yo'lga boshlamasin" [4].

O'quvchilar bu hikoyaning mazmunini bilishi darsning maqsadi emas, balki munosabat bildirishi muhimdir. "Kognitiv intervyu" [2] usulida o'qituvchi o'quvchilarni guruhlariga bo'lib, topshiriq sharti va har bir guruh voqeaning joyi, vaqti va detallariga e'tiborli bo'lishi, ma'lum vaqtda har bir guruhdan intervyu olinishi tushuntiriladi. *Birinchi guruh:* voqeaning butun tafsilotlarni bilish(xonaning tartibi, kayfiyati, kiyinishi, o'y-fikrlari, ahamiyatsiz detallari keltirib so'zlash); *Ikkinchi guruh:* voqealar rivojini teskari ketma-ketlikda tiklash va vaqtni siljitish (Luella xonim uyida ovqatlangan bolaning keyin o'g'irlik qilishi kabi teskari matni va vaqtni oldindan orqaga yoki aksincha siljitib so'zlash); *Uchinchi guruh:* Butunlay boshqa tomonidan qarash, voqeaga guvoh bo'lish, o'rnida bo'lishga harakat qilish (Rojer bo'lsangiz, Siz nima qilgan, nimani payqagan bo'lishingiz mumkinligi haqida so'zlash).

O'qituvchi intervyuni tizimli tashkil etib, savollar asosida ularning tanqidiy va ijodiy fikrlarini eshitadi, nutqini asosli, mantiqiy so'zlashga hamda uch guruhdagi umumiylikni topishga yo'naltiradi. O'quvchilar intervyuda faol ishtirok etishi qiziqarli kechadi, loyihalarini mohiyatan so'zlashga urinishi nutqining rivojiga olib keladi. Kognitiv intervyu usuli jarayonda kuzatish, so'rash, tahlil qilish, bir nuqtaga ikki yoqlama qarash, tengdoshining fikrini tushunish kabi nutqiy muhit yaratadi. Shartga ko'ra, o'quvchilardan javobi ma'lum odatiy muhokamalar talab qilinmaydi. Bu o'quvchilarni intervyu jarayonida ijodiy fikrlash, biror tadbirda so'zlayotgandek, tanqidiy, tahliliy gapirishga urinish imkonini beradi. Bunda, guruhdagi o'quvchilar sonini hisobga olinish, kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltirish muhimdir. Shuningdek, 7-sinf adabiyot darsida Qamchibek Kenjaning "Baliq ovi" hikoyasi o'tiladi. Bu hikoyani o'qish davomida o'quvchilarda hissiy o'zgarishlar kuzatiladi. Bolaga achinish, mehmonlarga nafrat, aybdor kimligi kabi savollar ustida muhokamalar olib boriladi. Hikoya matnidani parcha o'qiyamiz: *Bo'ronbekning o'g'li qishda bo'lsa ham muzni teshib bo'lsayam baliq tutib beradi demadimmi sizlarga! -Otasining o'g'li-da mard ulfat odamning o'g'liyam mard ulfat bo'lishi kerak-da. -Hamma gap otasida. Qiziq gap bo'lmasa ham qiyqiriq ko'tarildi... Mehmonlar qorong'u tushganda qo'zg'alishdi. Otam chiqib ketdi. Opam bo'lsa akamning oyog'ini uqalab piqqillab yig'lar, onam bo'lsa oq durrachani qayta-qayta ho'llab bosar, men nima qilishimni bilmay chekada xatti-harakatlarini, onamning holatini kuzatib o'tirardim. Onam har zamonda: "Voy, onaginang o'rgulsin-yey, tomog'ingga qiltanoq tiqilgurlar-yey, bir safar baliq yemay ketishsa nima bo'lardi-ya badani yonayapti buni qo'lni kuydiradi-ya", deya uf tortar, akam bo'lsa o'zi bilan o'zi ovora bo'lib, isitma bilan olishar, alahlardi".* [5]

O'quvchilar hikoya matnini so'zlaganda nutqining darajasini o'lchash qiyin albatta, qaysidir o'zidan kelib tushunganini gapirsa, boshqa o'quvchi, aynan, voqeani ketma-ketligida so'zlaydi. Dars metodik jihatdan to'g'ri tashkil etilsa, o'quvchilar siz kutmagan natijalarga erishadi. Adabiy jarayonda o'qituvchi "Munozarali izoh" [3] usulini qo'llaydi. Bu usulning ahamiyatli jihati shundaki, ya'ni o'zi to'g'ri deb hisoblagan takliflardan to'g'ri xulosalar chiqarishi va qarama-qarshi fikrlarning to'g'riligini isbotlashi⁴ kerak. O'qituvchi ijodiy yondashgan holda nuqtai nazarni himoya qiladigan ikki guruhda ish olib borishi mumkin. Alohida kuzatuvchi guruhida esa bir nechta yordamchilari bo'lishi shart. O'qituvchi bahs shartini oldindan e'lon qiladi, o'quvchilarga kerakli bilim va faktlarni beradi, savollar tarqatadi. Misol uchun, bolaning o'limiga kim aybdor?, mehmon nafs yo'lida talab qo'yishga haqlimi? kabi savollar tarqalishi mumkin.

Topshiriq mazmuni: qarama-qarshi fikrlarning to'g'riligini isbotlash. Har bir guruh o'z qarashlarini samarali taqdimot qilishi, fikrlarini asoslash kerakligini bilishadi. Kuzatuvchilar guruhlarini baholab boradi. Tengdoshlarining baland tovush yoki sekin gapirishi, emotsional boyligini kuzatadi. Kuzatuvchilar baholashda qaysi guruh yoki qaysi ishtirokchining fikri mantiqiyroq kabi faktik ma'lumotlar umumlashtiradi. O'quvchilar o'z taqdimotida hikoya qahramonining o'ta zehni, suv ostidagi sayozliklardan xabardorligi, baliq topishga majburligi, otasining rayini qaytarmasligi, mehmonlarning nafsxo'rliqi, oilaning farzanddan judoligi kabi holatlar muhokamasida o'quvchilar o'z qarashlarini himoya qilishga o'rganadilar.

Muloqot darajasi past o'quvchilarni ham fikrlari kuzatilishini bilganliklari uchun tashvishlanadilar va fikr bildirishga harakat qilishadi. O'qituvchi muvaffaqiyatning beqarorligi bilan ajralib turgan bunday o'quvchilar bilan adabiy jarayonda ishlashi kerak. Masalan, yozma matndan foydalanishga ruxsat beradi, ko'maklashadi. O'qituvchi nutqni to'g'ri ifodalashga ko'maklashsa, ular mustaqil fikrini funksional ko'rsatmasiz aytishga, o'z-o'zidan tushunishni o'rganadilar. Adabiy jarayonda nutqning shakllanishi va rivojlanishining zaruriy shartlaridan bo'lgan barcha: ma'lumot, so'zlash, fikr bildirish, tajriba, qobiliyat, ko'nikma va faoliyat natijalari almashinuvi mavjud. Matn mazmuniga mos usul tanlanishi va xolis baholanishi o'quvchining kognitiv darajasini aniqlash imkonini beradi. Shuning uchun o'qituvchilar kommunikativ ko'nikmalarning ta'sir kuchini oshirishi kerak. Yosh davrlardagi kechikkan nutq rivojlanishini keyinchalik qoplash o'ta murakkab sanaladi. O'qituvchi o'quvchilarga nutq madaniyati bilan namuna bo'la olishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, kommunikativlik kompetensiya ijtimoiy kompetensiyalar sirasiga kiradi. So'z qudratidan kuch sifatida o'rinli foydalanarlarni ezigulikka eltadi. Qanday kasb egasi bo'lmasin, har kim nutq madaniyatiga ehtiyoj sezadi. Demak, odamning insonga aylanishining zaruriy sharti jamiyat va undagi munosabatlardir. Samarali muloqot o'quvchiga ishonchni mustahkamlash, tushunmovchiliklarni kamaytirish va ishni bajarishga yordam beradigan mahoratdir. Bu raqamli aloqaga ega bo'lgan bugungi dunyoda yanada muhimroqdir. Yoshlarning tiliga, nutqiga e'tiborni kuchaytirish, lug'at boyligini oshirish, madaniyatini kuchaytirish bugungi muhim masala ekanligi barchamizga ayon. Hech shubhasiz, nutq rivoji o'z-o'zidan ta'lim muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qunduzxon Husanboyeva, Roza Niyozmetova "Adabiyot o'qitish metodikasi" Toshkent. 2018. 33-bet.
2. Diane F. Halpern "Психология критического мышления". Питер 2000 г. 77-бет.
3. А. Гин. Приемы педагогической техники 44-бет.
4. Z.I. Mirzayeva. K.Q. Djalilov. 6-sinf Adabiyot darsligi Toshkent.RTM 2022. 84-bet.
5. Z.I. Mirzayeva. K.Q. Djalilov. 7-sinf Adabiyot darsligi Toshkent.RTM 2022. 190-bet.

Muallif:

Musurmonkulova Oysulov Yulbekovna - Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti erkin tadqiqotchisi.

UDK 372.854

THE IMPORTANCE OF ORGANIZING INDEPENDENT WORK OF CHEMISTRY STUDENTS IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

OLIV TA'LIM TIZIMIDA KIMYO FANLARIDAN TALABA MUSTAQIL ISHLARINI TASHKIL ETISHNING AHAMIYATI

ЗНАЧЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПО ХИМИИ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Abduraxmanova Ugilay Koxxorovna, Mirsiddiqov Umidjon Baxodir o'g'li, Tursunov Mirfayzi Raximqul o'g'li
Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: ugi_lay.912@mail.ru

Abstract. This article describes the work carried out today on organizing the process of independent learning for students of higher educational institutions, aspects that should be paid attention to when developing a system of tasks for independent learning, problems arising in this process, and highlights the procedure for developing theoretical and practical skills for improving independent work students at the modern level. The problems and ways to solve them in the organization of independent education in chemistry, in the order of control and evaluation, are analyzed. The credit-

modular learning system is an assessment model based on a combination of modular technologies and credit measurement. When organizing independent education, the need to pay attention to the formation of the worldview of chemistry students, the ability to apply theoretical knowledge in science, and the ability to independently assimilate new scientific information in science has been noted and scientifically substantiated. This article also analyzes forms of independent learning in chemistry.

Key words: student independent work, educational system, credit-module system, free thinking, practical skills, modern, control, assessment.

Аннотация. В данной статье проведенная сегодняшнего дня работа по организации процесса самостоятельного обучения студентов высших учебных заведений, аспекты, на которые следует обратить внимание при разработке системы задач самостоятельного обучения, проблемы, возникающие в этом процессе, и освещен порядок формирования теоретических и практических навыков по совершенствованию самостоятельной работы студентов на современном уровне. Проанализированы проблемы и пути их решения в организации самостоятельного образования по химии, в порядке контроля и оценки. Кредитно-модульная система обучения представляет собой модель оценивания, основанную на сочетании модульных технологий и измерения кредитов. При организации самостоятельного образования отмечена и научно обоснована необходимость уделять внимание формированию мировоззрения студентов-химиков, умения применять теоретические знания в науке, умения самостоятельно усваивать новую научную информацию в науке. Также в данной статье анализируются формы самостоятельного обучения по химии.

Ключевые слова: самостоятельная работа студентов, система образования, кредитно-модульная система, свободомыслие, практические навыки, современные, контроль, оценивание.

Kirish Hozirda mamlakatimiz ta'lim tizimidagi bo'layotgan har bir o'zgarish jamiyat taraqqiyotida o'zining samarasini berishiga shubha yo'q. Chunki, ta'lim-ijtimoiy rivojlanish sohasidagi etaklovchi omil ekanligi haqiqat, negaki, ta'limni rivojlantirish tendentsiyasi taraqqiy etayotgan barcha mamlakatlar uchun xos bo'lgan umumiy xususiyatdir. Har bir mamlakatning rivojlanishi yoki aksincha, inqirozga yuz tutishi mamlakatdagi ta'lim tizimining qay darajada takomillashganiga bog'liq. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasi"da oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlari, zamonaviy bilimga ega va mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish va ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda, ijtimoiy soha hamda iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishga strategik masalalar sifatida alohida ahamiyat berilgan [1]. Jumladan, ushbu Kontseptsianing "Oliy ta'lim bilan qamrovni kengaytirish, oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish" [1] deb nomlangan bo'limida "Mustaqil ta'lim soatlari ulushini oshirish, talabalarda mustaqil ta'lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, tizimli tahlil qilish, tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish, o'quv jarayonida kompetentsiyalarni kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish, o'quv jarayonini amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirish, bu borada o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan ilg'or pedagogik texnologiyalar, o'quv dasturlari va o'quvslubiy materiallarni keng joriy etish" da talabalarining mustaqil ishlash malakalarini uzluksiz oshirish orqali mutaxassislarining zaruriy kompetentsiyalarini, ijodiy yaratuvchanlik, tadqiqotchilik, mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Bugungi kundagi kredit-modul tizimi asosida tashkil etilgan oliy ta'lim muassasalarida mustaqil ta'limning nisbati bakalavriat ta'lim yo'nalishlarida 40/60 foiz nisbatidan 50/50 foiz nisbatigacha, magistratura mutaxassisliklarida 30/70 foiz nisbatidan 50/50 foiz nisbatigacha mustaqil ishga mo'ljallangan o'quv rejasida mustaqil ishlarni tashkil etish belgilangan. Bundan ko'rinish turibdiki, oliy ta'limda mustaqil ishlar uchun etarlicha vaqt ajratilgan bo'lib, muammo mana shu vaqtdan samarali va unumli foydalanishda, xolos.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning ob'ekti sifatida oliy ta'limdagi tub burilishlar, ta'lim tizimida qo'llanilayotgan kredit-modul tizimini kimyo fanlari bo'yicha talabalar mustaqil ta'limni tashkil etishni yoritishda yoritishda tasniflash, tavsiflash va tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Ma'lumki, jamiyatning har bir a'zosining bilim darajasi ortib borishi shu davlat va jamiyat rivojining eng asosiy shartlaridan biri hisoblanadi. Hozirda oliy ta'lim tizimida zamonaviylashtirish talablaridan kelib chiqqan holda ta'lim jarayoniga yangicha yondoshuvlar ilgari surilmoqdaki, ta'limni tashkil etishning yangicha shakli bu kredit-modul tizimidir.

O'qitishning kredit -modul tizimi modul texnologiyalari jamlamasi va kredit o'lchovi asosida baholash modeli hisoblanadi. Kredit-modul tizimi avvalambormamlakatimiz oliy ta'lim tizimiga ancha mukammal o'lchov birligini olib kirdi. Unga ko'ra, universitetda o'tiladigan har bir fan endilikda undagi o'qish yuklamasi miqdoriga qarab, kreditlarda aks etadi.

Oliy ta'lim muassasasida 1 kredit uchun oddatda 30 soatlik o'qish yuklamasi belgilangan bo'lib, undan 12 soati (30*40%=12) auditoriya soatlari va 18 soati (30*60%=18) esa talabaning mustaqil o'qish soatlari to'g'ri keladi. Ushbu

qoida talabani olish vaqtining ko'p qismini uyda yoki kutubxonada mustaqil o'qishga sarflashi, ta'lim olish jarayonida mas'uliyatni ma'lum darajada o'z elkasiga olishi, fan bo'yicha darsda va darsdan tashqarida muntazam ravishda o'qib borishi kerakligini bildiradi. Demak, talaba 1 soat auditoriya vaqti uchun 1.5 soat uyda va kutubxonada o'qishi zarur. Lekin bu jarayon ko'p jihatdan o'qituvchining mas'uliyatiga ham bog'liq.

Ta'lim tizimidagi o'zgarishlar ta'lim mazmuni bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bunday yangilanishlar talabalar o'qishini tashkil etishning yangi shakli va usullarini ta'lim jarayoniga qo'llashni taqozo etadi. Shu asnda talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etish muhim shakliga emas, balki ta'lim jarayonining asosini tashkil etuvchi muhim qism ekanligini qayd etish mumkin [2,3,5].

Ta'lim tizimi samaradorligini albatta ta'lim muassasalaridagi yaratilgan shart-sharoit, O'quv rejaning mukammalligi, o'qituvchilar saviyasi, talaba ehtiyoji, o'quv adabiyotlari mazmuni hamda mustaqil ta'limni tashkil etish va shakllantirishga qaratilgan infratuzilma bevosita ta'minlab beradi. Demak, ilg'or kadrlarni tayyorlash, ularni mehnat bozori talablariga muvofiq raqobatdoshligini oshirish, ijodiy fikrlaydigan mutaxassislarni etishtirish o'quv dargohlarida amal qilayotgan ta'lim jarayoni bilan bog'liq ekan [3-5].

Oliy ta'lim muassasalari mustaqil ta'lim jarayonida talabalarining tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlantirish asosiy masala bo'lib, bu borada quyidagi yo'nalishlar bo'yicha tizimli ishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Birinchidan, bugungi kunda amalga oshirilayotgan ta'lim tizimidagi islohotlar negizida ta'lim oluvchilarning ongliligi va faolligini oshirish uchun o'qitish jarayoni shunday tashkil etish kerakki, bunda talabalar ilmiy bilimlarni hamda ularni amalda qo'llash metodlarini ongli va faol egallab oladigan, ularda ijodiy tashabbuskorlik va o'quv faoliyatida mustaqillik, tafakkur, nutq texnikasini rivojlantirishga xizmat qilishini ta'minlashga e'tibor qaratish. Ikkinchidan, ushbu sohada muvaffaqiyatlarga erishgan novator o'qituvchilarning ishlarini ommalashtirish, tajriba almashish ishlarini yo'lga qo'yishlab chiqish. Uchinchidan, bugungi kunda raqamli iqtisodiyot davrida talabalarining mustaqil ta'limga oid ma'lumotlarini zamon talablari asosida shakllantirish va rasmiylashtirish yo'llarini yo'lga qo'yish. To'rtinchidan, mustaqil ta'lim jarayonida talabalarining tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlantirishda xorij tajribasidan foydalanish imkoniyatlarini yo'lga qo'yish. Yuqorida sanab o'tilgan fikrlarga asoslangan holda aytish mumkinki, oliy ta'lim muassasalarida mustaqil ta'lim jarayonini amalga oshirishda tizimli ishlarni yo'lga qo'yish, talabalarni mustaqil ishlashga o'rgatish ijodiy va ijtimoiy faol, ijtimoiy - siyosiy hayotda mustaqil ravishda o'z o'rnini topa olish malakasiga ega bo'lgan, istiqboliy vazifalarni qo'yish va hal qilish qobiliyatiga ega bo'lgan kadrlarning yangi avlodini shakllantirishga asos bo'ladi [4].

Ta'lim tizimidagi bunday o'zgarish va yangilanishlardan kutiladigan natijalar nimalardan iborat? U yangi O'zbekistonning strategik maqsadlariga moskeladimi? Kredit to'plash o'lovining kiritilishi talabaga katta erkinlik beradi va shu bilan bir qatorda, kelajakda tanlagan sohasining raqobatbardosh mutaxassisi bo'lib etishishi uchun akademik jarayonni mustaqil rejalashtirish imkonini hamda baholash tizimining takomillashishiga ham olib keldi [2].

Talabalar va o'qituvchilarning endi mobilligi ta'minlanmoqdaki, ya'ni ular bir oliy ta'lim muassasasidan boshqa OTMga to'siqlarsiz, erkin ravishda o'tishiga (o'qishni yoki ishini ko'chirishga) imkoniyat yaratilgan; Talabani tanlagan ta'lim yo'nalishi yoki mutaxassisligi bo'yicha barcha o'quv va ilmiy faoliyati uchun akademik yuklama — kredit aniq hisoblab borilmoqdaki, kredit yig'indisidan talabani tanlagan dasturi bo'yicha qaysi fanni qancha o'zlashtirganligi aniq bo'ladi.

Shunday ekan, talabalarining bir o'quv yili yoki bir semestr davomidagi o'qish yuklamasi ECTS kredit-modul tizimida faoliyat yuritadigan barcha universitetlarda deyarli bir xil bo'ladi. Bu bir xillik o'quv dasturlarini ham barqarorlashtirib, muvozanatga kelishiga yordam beradi. Endilikda talabalar bir semestrda 7 yoki 8 ta fan emas, bir semestrda ko'pi bilan 4 yoki 5 ta fanni o'rganadilar. Kredit-modul tizimi natijasida ta'limni tashkil etishda son ko'rsatkichidan sifat ko'rsatkichiga o'tilib, talabalar o'z vaqt va imkoniyatlarini shu kam sonli fanlarni chuqurroq va har tomonlama o'rganishlariga imkoniyat yaratiladi.

Bunday faoliyatni zamon talabi darajasida tashkil etish va olib borish uchun talaba mustaqil ishlarini tashkil etish va nazorat qilishni takomillashtirilishi eng dolzarb muammo hisoblanadi. Fanlar bo'yicha mustaqil ta'limni tashkil etish, nazorat qilish va baholash tartibi haqidagi Nizomda ko'rsatilishicha, talabalarining mustaqil ishi ma'lum reja bo'yicha amalga oshiriladi.

Mustaqil ish ta'lim tizimining ajralmas qismidir. Shularni hisobga olib, ushbu maqolada kimyo fanlaridan talaba mustaqil ishini tashkil etishning o'ziga xos tomonlari va uni boshqarishdagi muammolarning echimlari taxlil qilinadi [1].

“Mustaqil ish” tushunchasi ko'p qirrali bo'lib, mustaqil ishining asosiy maqsadi o'qituvchining rahbarligi va nazorati ostida talabalarda muayyan o'quv ishlarini mustaqil ravishda bajarish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishdan iboratdir. Bu esa zamonaviy ta'limda kredit –modul tizimi orqali amalga oshiriladi. Talabalar 40 % bilimni auditoriyada olsalar 60 % ini mustaqil o'zlashtiradilar. Talaba tegishli fan bo'yicha nazariy bilimlarini oshirishga va mustahkamlashga imkoniyati bor, mustaqil o'z ustida ishlaydi, mulohaza yuritadi va erkin fikrlashga o'rganadi.

Mustaqil ishini tashkil etish va uni boshqarish jarayoni fan o'qituvchisidan juda katta mas'uliyat talab qiladi. Shuning uchun ham mustaqil ishda rejalashtirish, tashkil qilish, rahbarlik qilish va mustaqil ish tayyorgarligini nazorat qilish muhim ahamiyatga egadir. Mustaqil ta'limni talabalarga bilim berishda ularni o'z holiga tashlab qo'yib, ularga

beriladigan topshiriq va yuklamalarni kamaytirish deb tushunmaslik kerak, balki o'qituvchilar tomonidan muntazam boshqariladigan talabalarning interaktiv mustaqil faoliyatidir. O'quv jarayoni sifatini oshirishda mustaqil ta'limning roli katta. Buni anglagan holda, yurtimiz oliy ta'lim muassasalarida o'quv mashg'ulotlariga ajratilayotgan mustaqil ta'lim soatlari ulushi muntazam oshirib borilmoqda. Talaba mustaqil ta'lim uning manfaatini ko'zlab amalga oshirilayotganini tushunishi kerak.

Aslida, talabaning mustaqil ishi degan tushuncha uning auditoriya va undan tashqarida, o'qituvchi rahbarligi ostida yoki o'qituvchi ishtirokisiz amalga oshiriladigan mustaqil ish majmuini anglatadi. Har bir fan bo'yicha mustaqil ish rejasida tegishli mavzuga oid talaba foydalanishi mumkin bo'lgan adabiyotlar ro'yxati, elektron adabiyotlar va internet ma'lumotlarining saytlari ko'rsatilishi lozim.

Talaba dars davomida berilgan mavzu bo'yicha nazariy bilimlarni egallagandan keyin, shu mavzu bo'yicha laboratoriya mashg'uloti va amaliy mashg'ulot darslariga mustaqil ravishda tayyorgarlik ko'rishi uchun barcha qulayliklar yaratilgan. Talaba mustaqil tayyorgarlik ko'rishi uchun adabiyotlar talabaga katta yordam beradi.

Mavzuga doir mustaqil ishiga maruzaga nisbatdan kengroq va chuqurlashtirilgan reja asosida qo'shimcha adabiyotlardan, ilmiy nashrlar, shuningdek, internetdagi tegishli ma'lumotlardan foydalanadilar.

Mustaqil ishini tashkil etishda ta'lim oluvchilarning o'ziga xos xususiyati va imkoniyatlarini e'tiborga olish ta'lim samaradorligini belgilaydi. Shuning uchun mustaqil ish topshiriqlari rejalashtirilayotganda sodda topshiriqlardan murakkabiga qarab, mustaqil faoliyat turi belgilanadi. Bunda talabaning dunyoqarashi, fan bo'yicha olgan nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llay olish qobiliyati va fandagi yangi ilmiy ma'lumotlarni mustaqil egallay olish ko'nikmasi hisobga olinadi.

Shu sababli kimyo fanlarida dastlabki bosqichda butun diqqat e'tibor asosan yangi mavzuda echimini kutayotgan muammoning mazmunini tushunishga qaratilgan bo'lib, mustaqil ish shunga doir topshiriqlar (masala va mashqlar, laboratoriya va seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlik) dan iborat bo'ladi. Yuqori bosqichdagi mustaqil ish topshiriqlari ijodiy va ilmiy ijodiy topshiriqlardan iborat bo'lib, jumladan talaba: mustaqil ishlarini har bir berilgan topshiriqlar bo'yicha mavzular ketma-ketligidagi ma'lumotlar asosida nazariy jixatdan individual o'qituvchi bilan suhbat asosida topshirish mumkin; elektron tarzda fikr almashib, o'qituvchi tomonidan berilgan masala va mashqni bajarib, uni elektron tarzda topshirish mumkin; mustaqil ishlarini turli hil ko'rgazmalar, stendlar, albomlar holida tayyorlaydi, bu jarayon talabaning kompyuterda ishlash ko'nikmasiga qarab ko'rgazmali, virtual, turli animatsion ko'rinishli stendlar holida tayyorlashi va o'zlashtirishi ham mumkin; ijodiy referatlar holida tayyorlangan mustaqil ish topshiriqlari talaba tomonidan ximoya (yoki taqdimot) qilinadi; Fan bo'yicha tuzilgan testlarni belgilangan muddatda echish yo'li bilan ham bajarishi mumkin; Bunday turdagi topshiriqlarni bajargan talaba albatta mazkur fan bo'yicha ma'lum nazariy va amaliy jixatdan bilim va ko'nikmaga ega bo'libgina qolmay, kimyo fanlari bo'yicha muammolarning echimini topish uchun mustaqil fikrga ega bo'ladi.

Ma'lum fan bo'yicha olgan bilimlarining hisoboti shaklida talaba tomonidan tayyorlanadigan kurs ishlari ham mustaqil faoliyat turlariga kiradi. Iqtidorli talaba ikkinchi kursligidanoq biror mavzu bo'yicha ilmiy tadqiqot ishini olib borishni boshlasa, aynan ushbu mavzu asosida kurs ishi bajaradi, ya'ni: tasdiqlangan mavzularda *ilmiy- ijodiy kurs ishlari* tayyorlab himoya (yoki taqdimot) qiladi; nazariy va amaliy bilimlarning umumlashmasidan iborat bo'lgan ilmiy-ijodiy *bitiruv malakaviy ishlari*ni tayyorlaydi.

Bitiruv malakaviy ishi uchun tanlanadigan mavzularning mazmuni va mohiyatida "ilmdan bilimga" tamoiili saqlanishi kerak, shularni hisobga olib, talabalar ilmiy tadqiqot yo'nalishi bo'yicha egallagan bilimi va malakasiga tayangan holda o'qituvchi rahbarligida: Aniq tasdiqlangan mavzu bo'yicha magistrlik dissertatsiyasini tayyorlashga talabada bilim va ko'nikma shakllanib boradi; pedagoglikning shart-sharoiti va talablariga moslashishini taminlashga imkon beradigan *pedagogik amaliyoti* va *o'quv amaliyotini* o'tab, olgan nazariy bilimlarining ishlab chiqarish jarayoniga taqqoslab, takomillashtiradi.

Xulosa. Talaba mustaqil ishlarini tashkil etish natijasida talabalardagi ilmiy izlanuvchanlik, fikrlash qobiliyati, har bir muammo bo'yicha mantiqiy xulosalar qila oladigan, mustaqil fikrlay oladigan dunyoqarash shakllanadi va talabaning ilm-fanga bo'lgan qiziqishi, shuningdek murakkab masalalarning echimini mustaqil topayotganligi uchun o'ziga bo'lgan ishonchi ortadi. Agar talabada o'ziga bo'lgan ishonchi yuqori bo'lsa, unda bilim cho'qqilarini mustaqil zabd etishga ko'nikma shakllanib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шавкат Мирзиёев. Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепцияси. 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон Фармони. <https://lex.uz/>.
2. Abduraxmanova U.K., Tursunov M.R. Ta'limning kredit modul tizimida kimyo fanlaridan mustaqil ta'limni tashkil etish // Kaliteli e'gitim ve disiplinler arasi yaklasim: Sorunlar, cozumler ve isbirlikleri» Uluslararası Bilimsel ve Uygulamalı Konferans. Guliston-Turkiya. -2023. –P. 48.
3. И.А.Абдурахмонов, У.К.Абдурахманова, О.А.Эрматова Бугунги кун таълим жараёнига қўйилаётган талаблар “Табиий бирикмалардан кишлоқ хўжалигида фойдаланиш истиқболлари” Республика илмий-амалий анжумани. Гулистон. 2018. 265-266 б.

4. У.К. Абдурахманова, Т. Жураев, Ф. Исмаилова. Использование интерактивных методов при преподавании химии. «Перспективы развития науки и образования» Сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции Россия, Тамбов. 2015. стр. 8-9

5. <https://xs.uz/uzkr/post/>.

Mualliflar:

Abduraxmanova Ugilay Koxxorovna – GulDU Kimyo kafedrası mudiri, DSc, prof. v.b.

Mirsiddiqov Umidjon Baxodir o'g'li – Kimyo ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi.

Tursunov Mirfayzi Raximqul o'g'li – Kimyo kafedrası o'qituvchisi.

UDK 372.3/4

DEVELOPMENT OF READING CULTURE OF FUTURE PRIMARY CLASS TEACHERS

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING KITOBXONLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH

РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ ЧТЕНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Aymatova Aziza Baxtiyor qizi

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti. 100183. Toshkent shahri, Chilonzor tumani Bunyodkor ko'chasi, 27

E-mail: bonuaziza37gmail.com

Abstract. In this article, in addition to determining the effective ways of developing the reading culture of future primary school teachers of higher pedagogical educational institutions and choosing its specific content, it is necessary to study books in the educational process of future specialists. effective concrete methods and means of increasing the love of children, developing the culture of reading are shown. The article also provides information on the importance of reading in our republic today.

Keywords: book, reader, culture, spirituality, psyche, perfect, politics, attention, expert, education, upbringing, psychological, scientist, vocabulary, speech, speech, thinking, ability, development.

Аннотация. В данной статье, помимо определения эффективных путей развития культуры чтения у будущих учителей начальных классов высших педагогических учебных заведений и выбора ее конкретного содержания, необходимо изучение книг в образовательном процессе будущих специалистов. показаны методы и средства повышения любви детей, развития культуры чтения. В статье также представлена информация о важности чтения в нашей республике сегодня.

Ключевые слова: книга, читатель, культура, духовность, психика, совершенное, политика, внимание, специалист, образование, воспитание, психологический, учёный, словарный запас, речь, мышление, способности, развитие.

Kirish. Odamning ulug'vorligi uning bo'yi bilan o'lchanmaganidek, xalqning ulug'ligi ham, uning soni bilan o'lchanmaydi, yagona o'lchovi-uning aqliy kamoloti va axloqiy barkamolligidir (V.Gyugo). Farzand tarbiyasidagi eng asosiy omillardan biri bu kitob mutolaasidir. "Kitob", "kitobxonlik", "kutubxona" so'zlarining o'zagi aslida arabchadan olingan va bir maqsadga, ya'ni inson ma'naviyatini boyitishga xizmat qiladi. Yurtimizda yoshlarning kitobxonlik madaniyatini oshirish uchun amalga oshirilayotgan islohotlar ham bejizga emas, binobarin, kelajak avlodning kamoloti ilm olish, bilimli bo'lish bilan belgilanadi. Bu borada, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev 2017 yilning 12 yanvar kuni "Kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirishga qaratilgan" farmoyish e'lon qildi. Bu esa o'z navbatida, yurtimizda kitobxonlik saviyasi oshishiga, yangidan-yangi sermazzmun kitoblar chop etilishiga omil bo'luvchi muhim odimdir. Ana shunday imkoniyatlardan oqilona foydalanib, yangidan-yangi nashrdan chiqayotgan sermazzmun asarlarni o'qib borish yoshlarning ongi o'sishi, tafakkuri teranlashib, o'zining mustaqil fikriga ega bo'lishiga imkon beradi. Yana shuni alohida e'tirof etish kerakki, prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan 5 tashabbus bugungi kunda yoshlarni yanada qo'llab quvvatlovchi muhim omil bo'ldi. "Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish, ular o'rtasida kitobxonlikni keng targ'ib qilish bo'yicha tizimli ishlarni tashkil etish" muhim dasturiy amal bo'lmoqda. Kitob bilan tanishish, mutolaa qilish, insonga o'zgacha zavq beradi. Kitobxon mutolaa qilar ekan kitob bilan yaqinroq tanishadi, uning ilmiy- badiiy qimmatini haqida tasavvur hosil qila boshlaydi, fikrlaydi, mutolaa madaniyati yuksaladi. Yurtboshimizni kitobxonlik madaniyatini yuksaltirishga qaratilayotgan alohida e'tibori tufayli umumta'lim maktablarida, oliy o'quv yurtlarida, barcha ta'lim maskanlaridagi o'tkazilayotgan "Yosh kitobxon", "Kitobxonlar bayrami", ko'rik tanlovlari, dam olish maskanlarida ochilayotgan zamonaviy kitob do'konlari va chekka qishloqlarda ochilayotgan kutubxonalar yosh avlodni ma'naviy va intellektual ehtiyojini qondirishda, kitobga oshno bo'lishda muhim o'rin tutmoqda. Kitobning mohiyati mangudir... Bu mohiyat – tafakkurni abadiylashtiradi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning ob'ekti sifatida oliy ta'lim muassasalari talabalarida kitobxonlikni madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi texnologiyalardan foydalanish jarayoni belgilab olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda kuzatish,

materiallarni tahlil qilish va umumlashtirish, jamoaviy va yakka tartibdagi suhbatlar, soʻrovlar (ogʻzaki) oʻtkazish usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy hazratlari yozganidek, “kitob – beminnat ustoz, bilim va maʼnaviy yuksalishga erishishning eng asosiy manbai”. Xalqimiz tilida kitob oʻqib bilim va munosib tarbiya olish, kasb-hunar oʻrganishning ahamiyatiga doir maqollar juda koʻp. Jumladan, “Kitobsiz aql – qanotsiz qush”, “Bilim – aql chirogʻi”, “Goʻzallik – ilmu maʼrifatda”. Bunday hikmatli naqlarni yana uzoq davom ettirish mumkin. Necha ming yillardan buyon insonlarga toʻgʻri yoʻlni koʻrsatib kelayotgan, ularning bilimli, tarbiyali, kasb-hunarli va albatta baxtli boʻlishining muhim omili – bu kitobga doʻst boʻlish, va kitob oʻqishni kanda qilmaslikdir. Ayniqsa, yoshlarning hayotida kitobning alohida oʻrni bor. Chunki yaxshi kitob insonda vatanga muhabbat, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat tuygʻularini yuksaltirib, yaxshilik hamda ezgulikka undaydi. Mamlakatimizda keyingi yillarda yoshlar oʻrtasida kitobxonlik madaniyatini targʻib qilish borasidagi ishlar koʻlami sifat darajaga koʻtarildi. Xususan, Oʻzbekiston prezidentining 2017 yil 13 sentyabrdagi “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targʻib qilish boʻyicha kompleks chora-tadbirlar dasturi toʻgʻrisida”gi qarori, Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 14 dekabrda № 781-sonli qarori bilan 2020–2025 yillarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish va qoʻllab-quvvatlash milliy dasturi va boshqa qator hujjatlar soha rivoji uchun dasturil amal vazifasini oʻtamoqda. Kitobxonlikni rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar samaradorligini baholash tizimini ishlab chiqish, «Eng yaxshi kitobxon hudud», «Eng yaxshi kitobxon mahalla», «Eng yaxshi kitobxon taʼlim muassasasi» kabi reytinglarni joriy etish va boshqa muhim vazifalar belgilangan.

Mutolaa madaniyati kishining manbaani toʻlaqonli tushunishi, undan zavq olishi, muallif fikri va gʻoyasini anglash hamda uni baholay olishi kabi xususiyatlarga ega boʻlishini taʼminlaydi. Kitob mutolaasi insonni bevosita amaliyotga kirishish, hayot bilan uygʻunlashish, maʼnaviy foyda olishga yoʻnaltiradi. “Mutolaa” soʻzi arabcha oʻqish degan maʼnoni anglatadi, bugungi kunda esa u kitob oʻqishdan koʻra kengroq tushuncha anglatadi.

Kitoblar insoniyat fikri durdonalarini toʻplab avlodlarga yetkazadi. Haqiqatdan ham hech bir manbaa kitob kabi inson kamolotini yuksaltira olmaydi. Har bir kitobxon oʻz yosh toifasidan kelib chiqib badiiy asarlar yoki ilmiy asarlarni oʻqishi, yoritilgan fikrlarni yanada teranroq anglab yetishiga imkon hosil boʻladi. Buning uchun ota- ona, bogʻcha, maktab hamkorligida bolaning qiziqishlari toʻla qonli oʻrganilishi kerak. Bir bolaga yeti mahalla ota- ona deganlaridek, farzand tarbiyasida, ularning maʼnaviyatli madaniyatli boʻlib kamol topishida barcha birdek masʼul hisoblanadi. Kitob oʻqishni odat qilmagan oila – maʼnaviy qashshoq oiladir deb bejizga aytishmagan. Shunday ekan faqat ota- ona emas balki kutubxona hodimlari ham oʻz kasbining yetuk mutaxasisi boʻlishi, kitobxonlarga, ularning qiziqishlarini inobatga olgan holda kitob toʻgʻri kitob tanlab berishi kerak boʻladi. Bolalar oʻqishi pedagogikasida yoshiga qarab oʻqishning oʻsishi quyidagi bosqichlarga boʻlinadi: bolalalik 6-9 yosh; bolalalikdan oʻspirinlikka oʻtish 10-11 yosh; oʻspirinlik 12-13 yosh; oʻspirinlikdan oʻsmirlikka oʻtish 14 yosh hisoblanadi. Bu toifadagilarning yosh chegarasi harakatchan boʻladi, yaʼni kitobxonning ijtimoiy- psixologik sharoitining shakllanishiga koʻra 10 yoshli bolaning oʻziga xos tipologik xususiyatiga qarab oʻspirin kitobxon toifasiga qoʻshish, 14 yoshlilarni esa oʻspirinlikka oʻtayotgan kitobxon toifasi tabiatidagilar qatoriga qoʻshish mumkin boʻladi. Oʻqish –bolaning maʼnaviy hayotiga mustaxkam kirib borishi uchun oldindan taʼsirchan-estetik tayyorgarlik koʻrish zarur. Kutubxonachining vazifasi kitobxon va kitobni yaxshi bilishdan iborat. Bizning jonajon doʻstimiz boʻlgan kitobning tarixiga nazar tashlasak, kitob hozirgi shaklga kelguncha uzoq yoʻlni bosib oʻtgan. Bundan bir necha ming yillar ilgari qadimgi bobilliklar, ossuriyaliklar va boshqa qadimgi dunyo xalqlari kitob sifatida sopollardan foydalanganlar. Xitoyda esa dastlabki kiroblar bambuk daraxtidan qilingan plastinkalarda yozilgan. Keyinchalik Xitoyda shoyiga yozishni, eramizning I asrida esa, qogʻozga yozishni ixtiro qilishdi. Qadimgi madaniyat beshiklaridan biri boʻlgan Misrda dastlabki kitob matnlari tosh boʻlaklariga oʻyib yozilgan. Sharq xalqlari yuksak madaniyatining namunalari biri “Avesto” kitobi ham, dastlab 12 ming qoramol terisidan ishlangan pergamentga yozilgan. Oʻrta asrlarda pergament yoki papirus varoqlarini toʻrt buklab, daftar (tetrad, yunoncha “toʻrtlik”) shkliga keltirilgan. Mana shunday daftarlarning bir nechtasini birlashtirib yaratilgan kitoblar “Kodeks” deb atalgan. Kitobning hozirgi shakliga kelishida kodekslar dastlabki qadam boʻlgan. Milodiy 1-asr oxirida. pergament kodlari haqida birinchi eslatmalar paydo boʻladi - aslida sahifalardan iborat kitoblar. Yozuvlardan ustun ustunligiga qaramay, ular faqat milodiy 3-asrga kelib keng tarqaldi. Har yili dunyoda 755,755 ta yangi kitoblar nashr etiladi. 2017-yilning oʻrtalaridan boshlab hozirgacha dunyo boʻyicha 134,399,411 ta kitob nashr etilgan. Bu raqamlar shunchaki raqam emas, biz yoshlarni hartomonlama yetuk inson boʻlib yetishishimiz uchun qilinayotgan say harakatlar natijasidir.

“Kitob seni hali sen koʻrmagan dunyoga olib boradi, sen eshitmagan soʻzlarni aytadi” deydi Geytsen. Darhaqiqat, kitob juda koʻplab sir - sinoatlarga boydir. Uning boyliklari hech ado boʻlmaydi. Kitob insonga qanot bagʻishlaydi. Kitobxonlik madaniyati haqida soʻz borar ekan, avvalo yoshlarga kitob oʻqish qoidalari va turlari haqida maʼlumotlar, tushunchalar berish lozim boʻladi.

Oʻqish – nutq faoliyatining murakkab turi boʻlib, u ikki jihatga ega: yaʼni, texnik jihat – oʻqish va tez oʻqish koʻnikmalarini egallash va ijodiy jihat – matndan zarur maʼlumotni tanlab olish. Zero, kitob - qalb chirogʻi, tafakkur qanoti. Ayniqsa, bosma kitobdan taralayotgan va elektron nashrdan topib boʻlmaydigan oʻziga xos yoqimli hidni tuyib,

varaqlash asnosida mo'jizaviy sahifalarning sirli shitirlashidan ko'ngil cheksiz zavqqa to'lgan holda, kitob mutolaa qilish, uning mazmuni haqida tengdoshlar bilan fikrlashishning huzur halovati tamoman o'zgachadir.

Sohibqiron Amir Temur ta'biri bilan aytganda, «Kitob (bitig) barcha bunyodkorlik, yaratuvchilik va aql-idrokning, ilmu donishning asosidir, hayotni yaratuvchi murabbiydir». Shu ma'noda, shaklidan qat'iy nazar, barcha kitoblar milliy o'zligimiz hamda umuminsoniy qadriyatlarni targ'ib etishga xizmat qilishi ayni muddao. Kitob – ruhiyatimiz ozuqasi, u bilan do'stlashish kishini nafaqat yuksaltiradi, balki unga jahonni tanitadi, hamrohlik qiladi, ezgulikka yetaklaydi. Kitob o'qigan insonning aqli charxlanib, ma'naviyati boyib yetuklik sari ildamlayveradi.

Hozirgi kunda kitob o'qish an'anasi biroz orqaga qolmoqda edi. Zamonaviy yoshlarimiz kitob o'qishdan ko'ra telefon yoki kompyuter o'yinlari bilan band bo'lmoqdalar. Zamonaviy mamlakatda zamon bilan hamnafas yashash yaxshi, ammo kitobdan oladigan ozuqani inson boshqa hech bir narsadan topa olmaydi. Darhaqiqat, yoshlar o'rtasida kitobxonlik madaniyatini ommalashtirish, ularning badiiy savodxonligini yanada oshirish va mutolaa muhitini shakllantirish uchun sharoitlar yaratilib berilmoqda. Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan 5 muhim tashabbusni to'rtinchi tashabbusi yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish, ular o'rtasida kitobxonlikni keng targ'ib qilish bo'yicha tizimli ishlarni tashkil etishga qaratilganligi ham kitob mutolaasiga bo'lgan e'tiborning yaqqol dalilidir.

Kitob – ruhiyatimiz ozuqasi, u bilan do'stlashish kishini nafaqat yuksaltiradi, balki unga jahonni tanitadi, hamrohlik qiladi, ezgulikka yetaklaydi. Kitob o'qigan insonning aqli charxlanib, ma'naviyati boyib yetuklik sari ildamlayveradi. Bugungi kunda esa juda ko'p xonadonlarda oilaviy mutolaaga deyarli vaqt ajratilmaydi. Aksariyat oilalarda xonadon sohib-u sohibasi doim ish bilan bandligi bois kechki taomdan so'ng kunning charchog'ini yozish uchun yoki oynayi jahon yoniga cho'kadi, yoki dam olish uchun uyquni afzal bilishadi. Hatto shunday oilalar borki, ota-onalarning o'zi uyda vaqtini farzandi bilan emas, telefon-u kompyuter bilan o'tkazishni afzal ko'rishadi. Bolalarining injiqlariga bardosh berish, ularga ruhan yaqin bo'lish, yutuqlari va muammolari bilan qiziqish o'rniga, ularning o'qishi o'qituvchilariga yuklab qo'yiladi yoki faqat ta'limiy fanlardan o'zlashtirishi nazorat qilinadi, ta'lim-tarbiya berish, asosan, o'quv maskanlaridagi ustoz va murabbiylar zimmasidagi ishdek bo'lib qoladi. Kunning qolgan qismida yolg'iz yoki nazoratsiz qolgan bola, asosan, mustaqil dars tayyorlaydi, oq-u qorani, kerakli-keraksiz narsalarni to'la idrok etib ulgurmagan, hali bolaligiga boradigan yoshdagi farzand zangori ekran bilan “dos'tlashib” oladi, uning yonida asosiy vaqtini o'tkazadi, lekin tomosha qilgan ko'rsatuvlari, o'qib-o'rgangan bilimlarining mohiyatini anglab-anglamay kunlarini o'tkazaveradi. Eng achinarlisi, hozirda yoshlarning aksariyati turli rusumdagi uyali aloqa vositalari yoki kompyuter texnikasi xotirasidan mustahkam joy olgan ko'ngilochar o'yinlarning (yanada dahshatlisi – bu o'yinlarning ko'pchiligida otishma, qotillik, jangarilik, mustlashish sahnalarining ko'pligi), internet orqali yuklab olingan, lekin yoshiga mos bo'lmagan film va suratlarining ashaddiy ishqiboziga aylanib qolayotganlaridir. Bola nimani qanday o'qishni bilmasa, o'qigan narsasini uqmasa yoki mohiyatini anglamasa, undan hech qanday bilim va zavq ololmaganidek, bu kabi nojoiz o'yinlardan ham hech qanday estetik zavq va ma'naviy quvvat ololmaydi, aksincha, unda o'ychanlik, jizzakilik, asabiylik, beparvolik, loqaydlik, mas'uliyatsizlik, dangasalik, maqsadsizlik kabi yana bir qator salbiy illatlar shakllanib, ruhiyati va xarakteriga tobora mustahkam o'rnanib boradi.

Buyuk alloma, haqiqiy vatanparvar, yuksak salohiyatli ustoz Najmiddin Kubro “Muvaqqafiyatni sa'y-harakatda, muvaqqafiyatsizlikni esa loqaydlik va dangasalikda ko'rdim” degan ekanlar. Shu bois oila boshliqlari farzandlar taqdiriga bee'tibor bo'lmasliklari, bolalar bilan ularning yoshiga mos kitoblar mutolaasini yo'lga qo'yishlari va o'qilgan asarlar, olingan bilimlar, ularning inson hayotidagi o'rni va ahamiyati yuzasidan oilaviy suhbatlar o'tkazishlari, ko'proq o'gil-qizlarining fikr-mulohazalarini tinglashga diqqatni qaratishlari, ularni qo'llab-quvvatlashlari, kamchiliklarini muloyimlik va bosiqlik bilan tuzatishlari kerak bo'ladi. Bu holat oilada nafaqat kitobsevar farzandlar kamol topishiga erishishda yordam beradi, balki oila a'zolari o'rtasida do'stona muhitni shakllantirishda ham, ota-onaga hurmat va o'ziga ishonch tuyg'ularining mustahkamlanishida ham, mulohazakorlik, mas'uliyat, javobgarlik, tejamkorlik, vaqt qadrlash, tabiat va jamiyat, yurt uchun kerakli inson bo'lishga intilish sifatlarini o'stirishda ham o'ziga xos poydevor vazifasini o'taydi. Demak, har bir ota-ona farzandining nafaqat jismoniy, balki ham aqliy, ham ruhiy, ham ma'naviy tarbiyasiga alohida e'tibor qaratishi, yoshiga mos badiiy kitoblar bilan ta'minlab turishi, o'qigan kitoblari yuzasidan ular bilan fikr almashishi, bolani rag'batlantirib borishi lozim. “Yoshlarimizga munosib ta'lim berish, ularning ilm-fanga bo'lgan intilishlarini ro'yobga chiqarishimiz kerak. Shu maqsadda maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirishimiz, o'rta va oily o'quv yurtlarining moddiy-texnik bazasini, ilmiy va o'quv jarayonlari sifatini tubdan yaxshilashimiz kerak”, - deydi yurtboshimiz. Ta'lim sohasi faoliyatini kitoblarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ta'lim jarayonida o'quvchi ham, o'qituvchi ham bevosita kitob mutolaasiga ehtiyoj sezadi. Bu quvonarli, albatta. Lekin hozirgi kunda o'quvchilar asosan ilmiy adabiyotlar, darslik va qo'llanmalardan foydalanayotganlari bois badiiy asarlar mutolaasiga vaqt ajratishga imkoniyatlari cheklanyapti. O'quvchi faqat adabiyot darsida o'qituvchi bergan vazifani bajarish uchungina badiiy asarlarni qo'lga olyapti. Natijada esa ma'lum: mutolaa jarayoni sevimli mashg'ulot emas, majburiyatga aylanib qoladi. Kitob mutolaasiga havasi bolalikdan paydo bo'lmagan o'quvchi keyinchalik berilgan katta hajmli asarlarni o'qishga kuch topolmaydi, ishtiyok sezmaydi, xohish bildirmaydi, faqat darslikda berilgan qisqartirilgan parcha bilangina tanishadi va yozuvchining butun asar mazmuniga singdirib yuborgan pafosini, g'oyaviy-badiiy maqsadini to'la angolmaydi, badiiy asarlarning haqiqiy zavqidan bebahra qoladi, adabiyotning haqiqiy kuchini, qudratini his qilmaydi, natijada kitob o'qishga mehr

qo'ymaydi. Kam o'qishning salbiy oqibatlari juda ko'p: kishida mustaqil fikrlash qobiliyati, voqelikni teran idrok etish, hodisalarga munosabat bildirish olish, oq-qorani farqlay bilish ko'nikmalari to'liq shakllanmaydi; milliy madaniyat, tarix va an'analar bilan keng tanish bo'lmaydi; ma'naviy qashshoqlik va o'zlik kelib chiqadi; hayotda muammolarga duch kelganda yechim topishga qiynaladi, o'zini irodasiz sanaydi; savodxonligi past bo'ladi, so'z boyligi kamligi sababli fikrini to'la ifodalab berolmaydi; madaniy nutq uchun qo'yiladigan (aniqlik, to'g'rilik, mantiqiy muvofiqlik, jo'yalilik, soflilik kabi) talablarga mos, kompozitsion jihatdan mukammal matn yaratishda, jumlar tuzishda qiyinchiliklarga duch keladi. Buning isboti sifatida aytishimiz mumkinki, ona tili va adabiyot darslarida insho, bayon, diktant yozdirganimizda, aksariyat ta'lim oluvchilarning yozma ishida juda ko'p imlo, ishoraviy va uslubiy xatolar uchrashiga, ko'pchilik o'quvchilarning ijodiy ishlari saviyasi juda past ekanligiga guvoh bo'lamiz. Hatto darsda o'rganilayotgan badiiy parchalarni g'oyaviy-badiiy tahlil qilishda, ularning estetik ta'siri haqida bahs-munozara qilishda o'quvchi jo'yali fikr aytolmaydi, munosabat bildirolmaydi. O'quvchi bilan suhbat o'tkazganimizda ular oxirgi marta qachon qaysi badiiy asarni o'qiganlarini aytolmaydilar, mutolaa qilgan badiiy asarlari ro'yxati bilan qiziqqanimizda, afsuski, ularning nomi sanoqligina bo'ladi. Bunday muammolarni bartaraf etish uchun o'quvchilarga har hafta bitta ma'lum nomdagi badiiy asarni o'qishni topshiriq sifatida beramiz va belgilangan muddatda guruh o'quvchilari bilan o'sha asarning g'oyaviy-badiiy jihatlarini o'rganib chiqamiz.

Mustaqil o'qish uchun berilgan asarlarni tahlil qilganimizda o'quvchida badiiy kitob o'qish ishtiyoqi ortganining, unda hayrat, zavq paydo bo'layotganining guvohi bo'lamiz. Demak, yosh avlodning ma'naviy ehtiyojini qondirish uchun ularga kitob tanlashni, uni o'qishni, tahlil qilishni muntazam o'rgatib borish kerak, buning uchun esa, bizningcha, adabiyot va ona tili fanlaridan dars soatlarini ko'paytirish, mashg'ulotlarni guruhlar bo'lib o'tkazilishi tashkil etish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Buning natijasida tahsil oluvchilarga individual yondashish imkoni ortadi, darslarning samaradorligi oshishiga erishiladi. Shuningdek, o'quvchilar mutaxassis o'qituvchilar bilan ko'proq suhbatda bo'lib, ulardan tajriba o'rganadilar. Ta'lim-tarbiya jarayonida tom ma'noda davr talabiga mos haqiqiy vatanparvar, salohiyatli, dadil yoshlarni, g'oyaviy-mafkuraviy va intellektual jihatdan yetuk kadrlarni tayyorlashda, zarur ma'naviy ehtiyojlarni qondirishda adabiyot darslarining insonshunoslik, ruhshunoslik, axloqshunoslik sifatleri to'la namoyon bo'ladi.

Xulosa. Shubhasiz, insonlarning ehtiyojlari oshib boraveradi, lekin har qanday davrda ma'naviy ehtiyojning qadri ortsa ortadiki, hech qachon yo'qolmaydi. Ma'naviy tanazzul jamiyat tanazzuliga sabab bo'ladi, ma'naviy barkamollik jamiyat taraqqiyotiga asosiy mustahkam poydevor vazifasini bajaradi. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, kitob eng yaqin do'stlardan biridir. Biz savollarga kitoblar orqali javoblar topamiz, kitoblar fikrlash uchun eng muhim ozuqadir. Kitoblar eng yaxshi intellektual dam olishga va tasavvurlar parvozigacha taklif qiladi. Ernest Xemingueyning ta'biri bilan aytganda: Yaxshi kitob ayzbergga o'xshaydi, yetti-sakkiztasi suv ostida yashaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T., 2017. – 488 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. // Harakatlar strategiyasi asosida jadal taraqqiyot va yangilanish sari. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017. – 92 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. "Zarafshon", 2018-yil 29-dekabr, 155-156-son.
4. G'oziev E. O'quvchilarning o'quv faoliyatini boshqarish. – Toshkent: O'qituvchi, 1988. – 104 b.
5. Alisher Navoiyning "Mahbub ul qulub" asari.
6. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Qarshi. "Nasaf", 2000. – 80 b.
7. Vishnyakova N.F. Kreativnaya psixopedagogika. Psixologiya tvorcheskogo obucheniya. Minsk: NIORB «Poli Big», 1995. S.129.

Muallif:

Aymatova Aziza Baxtiyor qizi - Toshkent davlat pedagogika universiteti tadqiqodchisi.

UDK 372.874.1

FEATURES OF IMPROVING THE METHODOLOGY FOR DEVELOPING DESIGN SKILLS IN STUDENTS

TALABALARDA DIZAYNERLIK MAXORATINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING O'ZIGA XOS HUSUSIYATLARI

ОСОБЕННОСТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДОЛОГИИ РАЗВИТИЯ ДИЗАЙНЕРСКИХ НАВЫКОВ У СТУДЕНТОВ

Sharipova Nilufar Mavlonovna

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti. 100183. Toshkent shahri, Chilonzor tumani Bunyodkor ko'chasi, 27

E-mail: nilufarsharipovamavlonovna@gmail.com

Abstract. In this article, it is very important for modern university students to have creative and non-standard, critical and constructive thinking. Creating conditions for the development of such thinking is one of the main tasks of any pedagogical process. The impossibility of maintaining the information-reproductive nature of education in the context of the transition from a culture of reporting facts to a culture of constructive solutions, justification of design as a cultural

phenomenon and a general educational discipline, and the search for effective tools. The development of design thinking is becoming increasingly relevant. This, in particular, is one of the important components of the general problem of improving the quality of training of artistic and pedagogical personnel in the higher education system. The article also mentions the concepts of design, design skills, and the views of foreign scientists on the development of design.

Key words: students, methodology, development, design, design skills, modern pedagogy, collaboration, participation, idea creation, computer graphics, problem-based learning, brainstorming, conversation, observation.

Аннотация. В данной статье для современных студентов вузов очень важно иметь творческое и нестандартное, критическое и конструктивное мышление. Создание условий для развития такого мышления – одна из главных задач любого педагогического процесса. Невозможность сохранения информационно-воспроизводственного характера образования в условиях перехода от культуры сообщения фактов к культуре конструктивных решений, обоснования дизайна как культурного явления и общеобразовательной дисциплины, поиска эффективных инструментов. развитие дизайн-мышления становится все более актуальным. Это, в частности, является одной из важных составляющих общей проблемы повышения качества подготовки художественно-педагогических кадров в системе высшего образования.

Также в статье упоминаются понятия дизайнера, дизайнерское мастерство, взгляды зарубежных ученых на развитие дизайна.

Ключевые слова: студенты, методика, развитие, проектирование, дизайнерские навыки, современная педагогика, сотрудничество, участие, создание идей, компьютерная графика, проблемное обучение, мозговой штурм, беседа, наблюдение.

Kirish. Dizayn loyihalarini amalga oshirish bo'yicha ishlar o'z-o'zini tarbiyalash bo'yicha ishlarni sezilarli darajada faollashtirishi mumkin. Ma'lumki, o'z-o'zini tarbiyalash insoniy fazilatlarini rivojlantirishning eng muhim vositasidir. O'z-o'zini tarbiyalash faol kognitiv ehtiyojlar va qiziqishlarning mavjudligi, shaxsning ularni qondirish uchun motivatsiyasi, yuqori darajadagi ong va tashkilotchilikning namoyon bo'lishi bilan tavsiflanadi. Loyihalarini amalga oshirish ijodiy jarayon bo'lib, o'z-o'zini tarbiyalash talabalarini ijodkorlikka yaqinlashtiradi, ya'ni loyiha faoliyati o'z-o'zini tarbiyalash jarayonini rag'batlantiradi, o'z-o'zini tarbiyalash ijodkorlikni rag'batlantiradi. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun oliy ta'limning maqsadli tamoyillaridan biri sifatida bo'lajak o'qituvchining dizaynerlik maxoratini rivojlantirish muammosini dolzarblashtirishni o'z ichiga oladi.

Shu o'rinda yurtboshimizning quyidagi fikrlarini keltirish o'rinlidir: Prezident Shavkat Mirziyoev raisligida mamlakatimizda ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, ilm-fan sohasi rivojini jadallashtirish masalalari muhokamasi bo'yicha videoselektor yig'ilishida davlatimiz rahbari O'qituvchi va murabbiylar kuni munosabati bilan soha vakillariga yo'llagan tabrik nutqida ta'kidlaganidek, taraqqiyotning tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham ilm-fan, ta'lim va tarbiyadir.

Shuning uchun ham, O'zbekistonda ta'lim tizimini kompleks rivojlantirish, malakali kadrlar tayyorlash maqsadlariga katta kuch va mablag'lar yo'naltirilmoqda. Maktabgacha ta'lim, maktab va oliy ta'lim tizimlari, ilmiy-tadqiqot muassasalari faoliyatida sifat o'zgarishlari ro'y bermoqda.[1]

Jamiyatning zamonaviy rivojlanishi dinamik o'zgarishlarga tezkor javob berish, yangi ish usullarini ishlab chiqish, innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish, o'z-o'zini rivojlantirish va boshqalar uchun vositalarni ajratishni talab qiladi. Oliy ta'lim tizimi mehnat bozorida zamonaviy va talabga ega, zamonaviy ishlab chiqarish talablariga javob berishga va xizmat ko'rsatish sohasida ishlashga tayyor mutaxassisni shakllantirishi kerak. O'z navbatida, bu maqsadni amalga oshirish vositalaridan biri o'quvchilarning ijodiy mehnat ko'nikmalarini rivojlantirishga samarali yordam beruvchi dizayn fikrlash texnologiyasidan foydalanish hisoblanadi. Ushbu usulni qo'llashdagi qiyinchilik uning innovatsionligi hisoblanadi - hatto mutaxassislar o'rtasida ushbu hodisaning aniq ta'rifi bo'yicha munozaralar davom etmoqda.

O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida, uning kelajagini belgilovchi yoshlarni har tomonlama yetuk, komil, yuksak madaniyatli va ma'naviyatli bo'lib yetishishini ta'minlash yo'lida amalga oshirilayotgan ulkan bunyodkorlik ishlarining asosiy bo'g'ini sifatida musqa ta'limi pedagog xodimlarning yuqori ilmiy metodik bilimlarga, yuksak maxoratga ega bo'lishi hal qiluvchi ahamiyatga egadir.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning ob'ekti sifatida oliy ta'lim muassasalari talabalarida dizaynerlik maxoratini rivojlantirishga xizmat qiluvchi texnologiyalardan foydalanish jarayoni belgilab olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda ijod qilish, kompyuter grafikalaridan samarali foydalanish, materiallarni tahlil qilish va umumlashtirish, jamoaviy va yakka tartibdagi suhbatlar, so'rovlar (elektron qurilma orqali) o'tkazish usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Talabalarda ijodiy qobiliyatlarni shakllantirishning innovatsion usuli sifatida dizayn fikrlashni tahlil qilish tadqiqotning maqsadi hisoblanadi. Maqolani yozish uchun umumiy ilmiy usullar qo'llanilgan. Nazariy pedagogik usullardan biz konkretlashtirish, umumlashtirish va mavhumlashtirish yondashuvlarini ajratib ko'rsatamiz. Xususan, dizayn fikrlash kontseptsiyasiga oid terminologik munozaralar natijalarda aniqlangan. Shuningdek, natijalarda ijodkorlikni

rivojlantirish va bandlik o'rtasidagi bog'liqlik ko'rsatilgan; uni ta'lim jarayonida qo'llash bosqichlarining xususiyatlari, ijodkorlikni shakllantirishda dizayn tafakkurining o'rni batafsil yoritilgan. Bizning fikrimizcha, dizayn fikrlash innovatsion jamoaviy yechimlarni shakllantirish va murakkab muammolarni hal qilishga ta'sir qiluvchi qo'shma tadqiqot tamoyilidir. Dizayn fikrlashning quyidagi mezonlari asosiy hisoblanadi: hamkorlik, ishtirok etish, antropologiya va tajribalar o'tkazishga e'tibor berish. Odatda pedagogikada dizayn fikrlashdan foydalanishda bosqichlarga ma'lum bo'linish qo'llaniladi: empatiya, diqqat, g'oyalarni yaratish, prototiplash, sinovdan o'tkazish. Zamonaviy top-menejerlar ijodiy komponentga bo'lgan qiziqish ishlab chiqarish jarayonlariga zarar etkazishini tan olishadi.

Bunday sharoitda dizayn tafakkurini o'rganish, uning o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlariga ta'siri zamonaviy fan uchun juda dolzarb vazifadir. Ta'kidlash joizki, tahlil ushbu texnikani qo'llashning ma'lum oqibatlarini talab qiladi, chunki ta'lim muhiti va akademik hamjamiyatning munosabati ish beruvchilarning sharhlariga zid bo'lishi mumkin (nomiga qaramay, dizayn fikrlash nafaqat dizaynerlarning ishi bilan bog'liq). Dizayn fikrlashni talabalarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishning innovatsion usuli sifatida tahlil qilish taklif etilayotgan maqolaning asosiy maqsadidir. Ushbu ishning nazariy qismi ta'limni rivojlantirishning innovatsion usullariga bag'ishlangan zamonaviy pedagogik adabiyotlarni tekshirishga asoslangan. Xususan, Larraz-Rábanos o'quvchilarda ijodkorlikni shakllantirishning asosiy xususiyatlarini o'rganib chiqdi va ijodiy qobiliyatlarni shakllantirishning asosiy strategiyalarini tavsiflab berdi. Blizard biznes uchun ijodiy qobiliyatlarning ahamiyatini tavsifladi. Bu mutaxassis ijodkorlik yoshlarni murakkab mehnat olamiga tayyorlash zarurati sifatida e'tirof etilgan mahorat ekanligini ta'kidladi.

Zamonaviy fanda bo'lajak o'qituvchining ijodiy salohiyatini rivojlantirish muammosini shakllantirish va hal etish uchun zarur bo'lgan bilimlar majmui mavjud. Ushbu muammoni hal etish ijodkorlikni rivojlanish mexanizmi sifatida faoliyatli yondashuv va pedagogik hamkorlikda o'qitish bilan bog'liq bo'lgan masalalar respublikamiz olimlaridan B.R.Adizov, B.Ziyomuhamedov, R.Ishmuhammedov, O.Musurmonova, Z.A.Xolmatovalarning ishlarida, pedagogikada ijodning turli qirralarini o'rganish, o'qituvchilarning zamonaviy sharoitda ijodiy izlanishlari bo'yicha chet el olimlari Blizard, Elayya, Stoltz & da Veiga, Subarkah, Dam & Siang va boshqalar tadqiqot ishlarini olib borishgan. [2]

Ma'lumki, "dizayn" so'zi inglizcha "dizayn" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "loyihalash", "konstruksiya qilish", shuningdek, "reja", "loyiha", "chizma", "chizish" degan ma'noni anglatadi. Tarjimaning noaniqligi bu so'z bilan tushunilishi kerak bo'lgan narsani talqin qilishda birlikni anglatmaydi. Hodisaning ko'p qirraliligini hisobga oladigan bo'lsak, bu masala bo'yicha birlikka erishish juda qiyin, chunki har bir tadqiqotchi o'ziga xos tarzda haqli va "dizayn" ni tan olgan holda umumiy maxraj ostida turli xil fikrlarni keltirish to'g'riroq bo'ladi. universal atama. Faqat aniq qarama-qarshiliklarni o'z ichiga olgan va dizaynning mohiyatini tushunishga to'sqinlik qiladigan ba'zi fikrlar aniqroq belgilanishi kerak. Shunday qilib, uzoq vaqt davomida "badiiy dizayn" va "badiiy dizayn" kabi tushunchalarni talqin qilish bo'yicha tortishuvlar olib borildi. Ularning har biri "dizayn" ga nisbatan sinonim bo'lib xizmat qildi va bu masala bo'yicha muhokama ma'lum darajada ushbu faoliyat turining shakllanishini aks ettirdi.

Badiiy dizayn va badiiy qurilishni ikkita "bir vaqtning o'zida va parallel ravishda rivojlanayotgan dizayn turlari" deb belgilaydi. O'zaro ta'sirida uning muammolarini hal qilish mumkin. Ularning muhim farqlari sifatida E.A.Rozenblum ta'kidlaydi:[3] faoliyat maqsadiga munosabatdagi farq: badiiy dizayn aniq cheklangan maqsadga ega - natija loyihalashtirilayotgan narsaning moddiy timsolidir.

Ko'rib turganimizdek, uyg'un (funktional va estetik birlik nuqtai nazaridan) ob'ektiv muhitni shakllantirish bo'yicha o'ziga xos faoliyat sifatida tushuniladigan "dizayn" yuqoridagi "badiiy dizayn" tushunchasiga to'liq mos keladi. Dizayn "insonning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan predmet muhitini shakllantirishga qaratilgan murakkab badiiy va dizayn faoliyati" sifatida uning terminologik apparatini rivojlantirishga bag'ishlangan Ish dasturlari mazmuni barcha mavjud vositalardan foydalangan holda bilimlarni egallash usullarini o'rgatishga qaratilgan. U talabalar dizaynerlarini loyihalash, qurish, modellash va tadqiqot jarayonlarida, loyiha faoliyatida ishtirok etishi kerak. Ta'lim jarayoni bilimlarni o'zlashtirishga emas, balki uni o'zlashtirish usullarini o'zlashtirishga asoslangan bo'lishi kerak.

Shu bilan birga, o'qituvchi o'quvchilarga beriladigan tayyor bilimlarni taqdim etmaydi, o'quvchilarga to'g'ridan-to'g'ri taqlid qilish orqali o'zlashtirishi mumkin bo'lgan to'g'ri harakat usulini tushuntirmaydi va ko'rsatmaydi, eng yuqori yutuqlarni ko'rsatmaydi. eng yaxshi natijalar, talaba dizaynerlari intilishi mumkin bo'lgan mos yozuvlar namunalari, garchi bu istiqbol ham juda muhim. Talaba dizayner zarur bilimlarni olishi va o'zi qo'yilgan savollarga to'g'ri javob berishi kerak - bu birinchi navbatda o'rganishi kerak. Dizayn talabalari tayyorgarlik jarayonida barcha mumkin bo'lgan ma'lumot manbalaridan: ma'lumotnomalar, gazetalar, jurnallar, o'quv va badiiy adabiyotlar, Internetdagi axborot resurslaridan foydalanishni o'rganishlari kerak. Buni amalga oshirishning eng yaxshi usuli - vazifada mavjud bo'lgan muammoning yechimini topishga qaratilgan u yoki bu o'quv ijodiy loyihasini ishlab chiqish va amalga oshirish bilan shug'ullanish.

Aqliy ta'lim uchun ijodiy loyihalarning roli shundan kelib chiqadiki, ijodiy faoliyat jarayonida kelajakdagi dizayn talabalari o'zlarining his-tuyg'ulari va g'oyalari doirasini kengaytiradilar, bilim qobiliyatlarini rivojlantiradilar va takomillashtiradilar, aqliy faoliyatning asosiy jarayonlarini shakllantiradilar, qobiliyatlarni rivojlantiradilar. bilimlarni mustaqil egallash va amaliyotda qo'llash.

Buning uchun bo'lajak dizayner talabalarni tayyorlash jarayonida dizayn loyihasining o'ziga xos xususiyatlari haqida to'g'ri tushunchani shakllantirish kerak. Talabalar dizaynerlari o'rtasida dizayn tajribasini rivojlantirish ikkita asosiy yo'nalishda amalga oshiriladi: o'quv rejasida ko'zda tutilgan turli fanlarni o'rganish jarayoniga dizayn loyihalarini kiritish va o'quv jarayoniga ijodiy loyihalarni amalga oshirish asoslari bo'yicha maxsus kursni kiritish. dizayn talabalari uchun o'quv dasturi.

Talabalar dizaynning barcha bosqichlaridan o'tadilar, bu oxir-oqibat ularga loyihalarni yaratish ketma-ketligi va ularni amalga oshirish qoidalari haqida tasavvur beradi [4].

Talaba-dizaynerlar loyihani (mini-loyihani) bajarish bo'yicha topshiriqni olayotganda, muayyan muammoni hal qilish zarurati haqidagi o'z g'oyalariga asoslanib, o'z qiziqishlaridan kelib chiqqan holda loyiha mavzusini mustaqil tanlash imkoniyatiga ega. Ular o'zlarining kasbiy faoliyati davomida duch kelishi mumkin bo'lgan muammolarni aniqlash, maqsad va vazifalarni aniqlashni o'rganadilar. Bundan tashqari, ular ushbu muammolarni hal qilish yo'llarini topishni o'rganadilar. Ushbu fandan foydalanish dizayn talabalariga foydali ko'nikmalarni rivojlantirishga imkon beradi: ma'lumotlarni qidirish, tanlash, tizimlashtirish va tahlil qilish, asosiy manbalar bilan ishlash, loyihalarni loyihalash va ommaga taqdim etish. Ishga kelgan talabalar dizaynerlar dizayn loyihalarini amalga oshirishni to'liq boshqarishlari mumkin.

Bo'lajak dizayn talabalarining nazariy va amaliy tayyorgarligi dizayn talabalari faoliyatining turli shakllarida, shu jumladan mazmunli va kasbiy jihatlarida amalga oshiriladi.

Nazariy o'qitish jarayonida dizayn yo'nalishi bo'yicha talabalarga kelajakdagi kasbiy faoliyatida kerakli bilimlar beriladi. BECda amaliy mashg'ulotlar davomida bo'lajak dizayner talabalar turli xil ijodiy muammolarni hal qilishadi va berilgan vaziyatlardan ijodiy yechim topishni o'rganadilar. Masalan, talabalar o'z g'oyalarini materiallarga tarjima qilishning eng maqbul usullarini topishda ijodiy muammolarni hal qiladilar - original loyihalarni qo'lda ishlab chiqarish o'quv jarayonining eng muhim elementidir. Bu bilim va ko'nikmalar kafedramiz bitiruvchilarini mehnat bozorida talab katta qilib, dizayn va badiiy faoliyatning turli yo'nalishlarida ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun keng imkoniyatlar yaratadi [5].

Texnologiya nafaqat talabalar dizaynerlarining, balki dizayn loyihasini ishlab chiqishda ishtirok etadigan o'qituvchilarning shaxsiyati va o'zini o'zi anglashiga yordam beradigan samarali qayta aloqa tizimini ta'minlaydi. Ularga fanlararo aloqalarni mustahkamlash, talabalar birligini rivojlantirish va hokazolarga qaratilgan o'z tajribasini anglash, kasb mahoratini oshirish uchun yangi imkoniyatlar yaratilmoqda, bu esa pirovardida loyiha faoliyati asosida o'quv jarayonini optimallashtirishga yordam beradi.

Oliy ta'lim uslubiy madaniyatga ega, ya'ni kompozitsion texnikani bilish va ularni amaliyotda qo'llash qobiliyatiga asoslangan alohida fikrlash tarziga ega bo'lgan mutaxassislarni talab qiladi. Shuningdek, bizga dizayn sohasida boshqaruv madaniyati, ilmiy bilim, ko'nikma va malakalar kerak. O'qituvchi o'quvchilarni loyihalash va o'qitishning shaxsiy yo'nalishiga e'tibor berishi kerak (psixodagnostika usullarini qabul qilish, dizayn o'quvchilarining munosabati va faoliyatini tashkil etishni o'zgartirish, turli va innovatsion o'qitish vositalaridan foydalanish, o'qitish mazmunini qayta tashkil etish, rivojlanishga e'tibor berish, sharoitlar yaratish ijodkorlik va o'zini namoyon qilish).

Talaba dizaynerlarning ishlari dizayn sohasidagi zamonaviy mutaxassisning eng muhim kasbiy fazilatlarini ta'kidlaydi. Avvalo, mutaxassis dizayner, u odamlar bilan ishlash yoki texnologiyani boshqarishdan qat'i nazar, ijodiy tadqiqotchi bo'lishi, ijodiy fikrlash, individuallik va vazifalarni qo'yishga, qaror qabul qilishga va ular uchun mas'uliyatga ega bo'lishi kerak. Ikkinchi xarakterli xususiyat - innovatsiya, doimiy ravishda innovatsiyalarni izlash. Yana bir nisbiy xususiyat - bu faoliyatning strategik xususiyati, ya'ni uzoq muddatli rivojlanish maqsadlarini aniqlash va maqsadlarga erishishning haqiqiy yo'llarini asoslash qobiliyati [6].

Dizayner quyidagi kasbiy fazilatlarga ega bo'lishi kerakligini ta'kidlash kerak:

1. Muloqot san'atini egallash, o'z nuqtai nazarini yuklamasdan, o'z vakolatlari bilan tinglovchilarga bosim o'tkazmasdan muhokamalarni tashkil etish va olib borish qobiliyati; yangi g'oyalarni yaratish va talabalarni muammolarni hal qilish yo'llarini topishga yo'naltirish qobiliyati;
2. O'rnatish va texnik xizmat ko'rsatish qobiliyati barqaror, ijobiy hissiy munosabat bilan loyiha guruhida yashash;
3. Axborot savodxonligini bilish (bosma axborot manbalariga yo'naltirish, audiovizual madaniyat, kompyuter texnologiyalarini bilish);
4. Tanlangan loyihalar muammolarini hal qilish uchun turli sohalaridagi bilimlarni integratsiyalash usullarini bilish.

Zamonaviy o'qituvchi, birinchi navbatda, o'quv jarayonining tashkilotchisi, muvofiqlashtiruvchisi va yordamchisi.

Mutaxassislar aqliy hujumning kombinatsiyalangan usullari natijasi odatiy muammolarni hal qilish uchun qiziqarli g'oyalar bo'lishi kerakligini isbotlaydilar. Keyingi bosqich - transformatsiya davri bo'lib, unda mahsulot kontseptsiyasi paydo bo'ladi. Agar oldingi bosqich (divergentsiya) ko'plab mumkin bo'lgan harakatlarni ta'minlasa, transformatsiya bosqichi ularni birlashtirishni talab qiladi. Bu erda boshlang'ich g'oyalardagi o'zgarishlar va ularni sozlash mumkin. Keyingi bosqich - konvergentsiya, bu talaba loyihani takomillashtirganda, turli qarama-qarshiliklarni bartaraf qilganda, tafsilotlarni aniqlaganda sodir bo'ladi. Shundan so'ng g'oyani shakllantirish davri boshlanadi, bunda talaba

olingan natijalarni namoyish etadi. Shundan so'ng sinov bosqichi keladi. Bu erda e'tiborga olinmagan tafsilotlar bo'yicha o'qituvchi, boshqa talabalar va loyiha qabul qiluvchilarining fikri zarur. Loyihani baholashning asosiy omillari uning o'ziga xosligi, o'ziga xosligi va mustaqilligidir. Shu bilan birga, konstruktiv omillar ham muhimligicha qolmoqda. Bu foydalanish uchun yaratilgan ob'ektning yaroqliligi haqida. Baholashda estetik, texnologik omillar ham katta ahamiyatga ega. Ba'zi tadqiqotchilar dizayn fikrlash usuli bo'linadigan boshqa bosqichlarni ajratib ko'rsatishadi: empatiya, diqqat, g'oyalarni yaratish, prototiplash, test. Binobarin, dizayn ob'ektiga e'tibor qaratilishi kengayadi va torayib boradi, u g'oyalarni to'plash, so'ngra eng yaxshilarini tanlash va ularni takomillashtirish imkonini beradi. Birinchi bosqich - empatiya, bunda talaba foydalanuvchilarning ehtiyojlarini o'rganib, o'z dizaynining asosiy maqsadlarini belgilaydi. Buning uchun u ma'lum bir ob'ektni batafsil o'rganishi, yangi mahsulot yoki xizmatni ishlab chiqish uchun foydalanuvchilar bilan gaplashishi kerak. Empatiyaning asosiy vositalari suhbat, suhbat, kuzatish, ma'lumotlarni yozib olish, umumiy ma'lumotlarni tahlil qilishdir. Ikkinchi bosqich fokus deb ataladi, bu erda to'plangan ma'lumotni distillash jarayoni sodir bo'ladi. Bu yerda talaba savolga javob berishi kerak: u qanday muammoni hal qilmoqda. Aqliy hujum aqliy xaritalar va hikoya qilish kabi ko'plab strategiyalar birlashtiriladi. Ushbu bosqichning asosiy vazifasi muammoni hal qilishning iloji boricha ko'proq usullarini taklif qilishdir. Prototiplash bosqichida minimal hayotiy mahsulot yaratiladi. Bu birinchi potentsial mijozlarni qondirish uchun etarli bo'lgan xususiyatlar to'plamiga ega mahsulot yoki xizmatdir. Minimal hayotiy mahsulotdan foydalanish biznes uchun ikkita muhim manbani - vaqt va pulni tejaydi. Bu, birinchi navbatda, ma'lum xizmatlar yoki mahsulotlar bo'yicha tezkor fikr-mulohazalarni olish bilan bog'liq. Sinovning yakuniy bosqichida prototipni baholash yoki tuzatilgan versiyani qayta sinovdan o'tkazish uchun oxirgi foydalanuvchilarni jalb qilish kerak. Dizaynning turli bosqichlarida qo'llaniladigan asosiy mexanizmlar fikrlash, dizayn fikrlash bosqichlari. bosqich nomi, empatiya diqqat markazida g'oyalarni ishlab chiqarish prototiplash, mahsulot yoki xizmatni sinab ko'rish. Asosiy mexanizmlar suhbatlar, adabiyot tadqiqoti, kuzatish usullari, empatiya xaritasi, qarash nuqtasi, aqliy hujum, rag'batlantiruvchi savollar, kontent bulutlari va boshqalar. Shu sababli, ushbu texnikaga ega bo'lgan mutaxassislar mehnat bozorida qimmatlidir va firmalar va kompaniyalar ularni yollash uchun raqobatlashishga tayyor. Ayni paytda, shuni ta'kidlash kerakki, dizayn fikrlash ijodiy korporativ madaniyatni rivojlantirishga yordam beradi, murakkab mavzu atrofida jamoa birligining paydo bo'lishiga yordam beradi. Bundan tashqari, dizayn fikrlash texnikasi xodimlarning birlik, ahamiyatlilik tuyg'usiga hissa qo'shadi. Ushbu texnikaning o'ziga xos xususiyati mijozlar tajribasiga asoslangan g'oyalarni yaratish va mijozlar bilan dizaynni kuylash jarayonidir.

Xulosa o'rnida shuni aytib o'tish joizki, ta'lim tizimi o'sish jarayoni saqlanib qolishida, bir butunlik sifatida va har bir pedagogning alohida, dars olib borilishi sifati, bilimining haqiqatligi va daxlsizligi saqlansagina davom etishi ko'rsatilgan. Demak, bilim olish jarayonidagi o'sishni saqlash va pedagoglarning faoliyati davomida nafaqat bilim berishi balki talabalarda ijodiy motivatsiyalarni ham shakllantirishi lozim. Shu bilan birga, talabalarda ma'naviy rivojlanishni, kasbiy komillik zaruratini va shu bilan birgalikda dizaynerlik maxoratini rivojlantirish, vaziyatdan kelib chiqqan holda bilimlarni to'g'ri yo'naltirish lozimligini anglab olishlari va shaxsiy rivojlanishlari, kelajakdagi faoliyatida qo'llashi shaxsning o'ziga xos xususiyati ekanligini anglanishi lozim. Har qanday inson singari, pedagog ham o'z nuqtai nazariga ega. Ammo yangi avlodni hayotga tayyorlayotgan pedagog sifatida talabalarga "eski" poydevor qo'yish huquqiga ega emas. Sababi bu talabalarning yangi hayotga kirishini qiyinlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning Ilm-fan sohasi rivojini jadallashtirish masalalari muhokamasi bo'yicha videoselektor yig'ilishidagi nutqidan. T. 3.10.2020.
2. Avliyakov N.X. Zamonaviy o'qitish texnologiyalari. -Toshkent, 2001. – 69 b.
3. Design-based learning: a methodology for teaching and assessing creativity California State Polytechnic University, Pomona. Richard Rosa. 2016
4. Journal of Curriculum and Teaching Vol. 11, № 8; 2022 Sciedu Press tomonidan nashr etilgan 306 ISSN 1927-2677 E-ISSN 1927-2685. <http://jct.sciedupress.com>
5. Blizard, M. A. (2018). The open project. Developing Creative Thinking in Beginning Design, 148-162. <https://doi.org/10.4324/9781315622927-11>
6. Catarino, P., Nascimento, M. M., Morais, E., Vasco, P., Campos, H., Silva, H., Payan-Carreira, R., & João Monteiro, M. (2018). The Views of Engineering Students on Creativity. In Contributions to Higher Engineering Education (pp. 135-158). Springer Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-10-8917-6_6

Muallif:

Sharipova Nilufar Mavlonovna - Toshkent davlat pedagogika universiteti tadqiqodchisi.

UDK 372.874.1

CHARACTERISTICS OF IMPROVING THE METHODOLOGY OF CREATIVE ACTIVITY DEVELOPMENT IN STUDENTS

TALABALARDA IJODKORLIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING O'ZIGA XOS HUSUSIYATLARI

ОСОБЕННОСТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДИКИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ

Islamova Rahbarhon Ravshanovna

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti. 100183. Toshkent shahri, Chilonzor tumani Bunyodkor ko'chasi, 27

E-mail: raxbarxon.islamova@gmail.com

Abstract. In this article, in addition to identifying effective ways to improve the methodology of developing creative activity of students of higher pedagogical educational institutions and choosing its specific content, there is a clear way to summarize the technical creativity, social and professional preparation of future specialists in the educational process. and tools are shown. The article also mentions the concepts of creativity, creativity, and views of foreign scientists on the development of creativity.

Key words: students, methodology, development, creativity, creativity, heuristic, problem-based education, creative activity, physiological qualities, intellectual qualities, sensitivity, sought-after situation, professional training, professional qualities, creative approach.

Аннотация. В данной статье, помимо выявления эффективных путей совершенствования методики развития творческой деятельности студентов высших педагогических учебных заведений и выбора ее конкретного содержания, предлагается наглядно обобщить техническое творчество, социальную и профессиональную подготовку будущих показаны специалисты в образовательном процессе и инструменты. Также в статье упоминаются понятия творчества, творчества и взгляды зарубежных учёных на развитие творчества.

Ключевые слова: студенты, методика, развитие, креативность, креативность, эвристика, проблемное обучение, творческая деятельность, физиологические качества, интеллектуальные качества, чувствительность, искомая ситуация, профессиональная подготовка, профессиональные качества, творческий подход.

Kirish. Jamiyat taraqqiyotining zamonaviy sharoitida ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarini, jumladan, oliy ta'limni isloh qilish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu o'zgarishlarning asosiy maqsadi, ijodiy faoliyatga qodir bo'lgan tashabbuskor shaxsni shakllantirishdir. Ushbu maqsadni amalga oshirish ta'limni insonparvarlashtirish g'oyasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, oliy ta'limning maqsadli tamoyillaridan biri sifatida bo'lajak o'qituvchining ijodiy qobiliyatini rivojlantirish muammosini dolzarblashtirishni o'z ichiga oladi. Shu o'rinda yurtboshimizning quyidagi fikrlarini keltirish o'rinlidir: "Bizni hamisha o'ylantirib keladigan yana bir muhim masala – bu yoshlarimizning odob-axloqi, yurish-turishi, bir so'z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog'liq. Bugun zamon shiddat bilan o'zgaryapti. Bu o'zgarishlarni hammadan ham ko'proq his etadigan kim – yoshlar. Mayli, yoshlar o'z davrining talablari bilan uyg'un bo'lsin. Lekin ayni paytda o'zligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulug'zotlarning avlodimiz, degan da'vat ularning qalbida doimo aks-sado berib, o'zligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobidan erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan", deya ta'kidladi Prezidentimiz [1].

"Ijodkor shaxs", "ijodiy yondashuv", "ijodiy yutuqlar", "ijodiy o'ylang", "ijodkorlikning namoyon bo'lishi"... Ushbu tushunchalar jamiyada yuqori malakali kadrlar tayyorlashda, zamonaviy kasbiy mahorat ko'rsatkichlarini aniqlashning asosiy mezonlaridan biri bo'lib, eng yaxshilar orasida eng yaxshisi hisoblanadi.

O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida, uning kelajagini belgilovchi yoshlarni har tomonlama yetuk, komil, yuksak madaniyatli va ma'naviyatli bo'lib yetishishini ta'minlash yo'lida amalga oshirilayotgan ulkan bunyodkorlik ishlarining asosiy bo'g'ini sifatida musqa ta'limi pedagog xodimlarning yuqori ilmiy metodik bilimlarga, yuksak mahoratga ega bo'lishi hal qiluvchi ahamiyatga egadir.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning ob'ekti sifatida oliy ta'lim muassasalari talabalarida ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlanatirishga xizmat qiluvchi texnologiyalardan foydalanish jarayoni belgilab olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda kuzatish, materiallarni tahlil qilish va umumlashtirish, jamoaviy va yakka tartibdagi suhbatlar, so'rovlar (og'zaki) o'tkazish usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Olam taraqqiyoti insonlar kashf etgan yangiliklar bilan to'ldirib borilaveradi. Bu ob'ektiv haqiqat. Insoniyat tarixidagi taraqqiyot bosqichlarining mazmuni, mohiyati, nomlanishi qanday bo'lishidan qat'iy nazar inson omili, unga ta'lim berish, uni tarbiyalash jamiyat rivojining ijtimoiy buyurtmasi bo'lib qolavergan. Chunki, "Barkamol shaxs - jamiyat taraqqiyotining asosi" sanaladi. Mamlakatimizda mustaqil, ijodiy fikrlovchi kompetentli barkamol avlod tarbiyasiga alohida e'tibor qaratilmoqda va u ustuvor vazifalar sirasiga kiritilganligi bejiz emas, albatta. Jumladan, talim oluvchini

ijodkorlik faoliyatiga o'rgatish, ularda ijodiy tafakkur elementlarini shakllantirish hamda ularning bu boradagi tushuncha va tasavvurini yanada o'stirish, takomillashtirish imkoniyatlari mavjud.

Zamonaviy fanda bo'lajak o'qituvchining ijodiy salohiyatini rivojlantirish muammosini shakllantirish va hal etish uchun zarur bo'lgan bilimlar majmui mavjud. Ushbu muammoni hal etish ijodkorlikni rivojlanish mexanizmi sifatida faoliyatli yondashuv va pedagogik hamkorlikda o'qitish bilan bog'liq bo'lgan masalalar respublikamiz olimlaridan B.R.Adizov, B.Ziyomuhamedov, R.Ishmuhammedov, O.Musurmonova, Z.A.Xolmatovalarning ishlarida, pedagogikada ijodning turli qirralarini o'rganish, o'qituvchilarning zamonaviy sharoitda ijodiy izlanishlari bo'yicha Rossiyalik olimlar L.G. Archazxnikova, V.K. Tevlina, T.V. Petrova, O.I.Evdokimova, A.N. Baskakova va boshqalar tadqiqot ishlarini olib borishgan. [4]

Odatda, ijod tushunchasi ma'lum bir istedadli odamlar tomonidan buyuk san'at asarlari, yangi mashinalar, dastgohlar va hokazolarni yaratishini anlatadi. Lekin ijod faqat buyuk asarlar yaratishdan iborat bo'lib qolmasdan, balki kishining fikr yuritishi, biror tadbirni o'ylab topishi, ozgina bo'lsa-da, qandaydir yangilik yaratishi kabi tushunchalarni ham qamrab oladi. Shu bois ijod jarayonga tasodif sifatida emas, balki muayyan sharoit va imkoniyatlar hamda qonuniyatlar asosida amalga oshuvchi muhim jarayon sifatida qarash lozim.

Qobiliyatlar - bu insonning bilim va ko'nikmalarni yanada ko'proq egallash qobiliyati, bu insonning ma'naviy rivojlanishining "zaxirasi". O'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda ta'lim va tarbiyaga individual yondashuv katta ahamiyatga ega. Zamonaviy psixologiya har qanday qobiliyat faqat faoliyat jarayonida rivojlanib borishini isbotladi. Tabiatan bolaning moyilligi qanday bo'lishidan qat'iy nazar, uning ijodiy qobiliyatlari faqat mehnat jarayonida rivojlanishi mumkin, chunki mehnat jarayonida diqqatni tortish, ba'zi to'siqlarni engib o'tish, muayyan operatsiyalar ketma-ketligini yodlash kerak. Bularning barchasi o'quvchining irodasini rivojlantiradi, diqqatini, xotirasini mustahkamlaydi. O'qituvchi uchun o'quvchilarda bilimga, ijodkorlikka qiziqishni rivojlantirish juda muhimdir. Ijodiy odam, qoida tariqasida, hamma narsada - oddiy muloqotdan tortib, professional faoliyatgacha muvaffaqiyat qozonadi. Ijodkorlik insonga murakkab muammolarning original yechimlarini topishga yordam beradi. Shuning uchun ham o'quvchilarni ijodga bo'lgan rag'batlantirishni rag'batlantirish, ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun sharoit yaratish zarur. Amerikalik psixolog Frommning aytishicha, ijodkorlik - bu hayratga tushish va o'rganish qobiliyati, nostandart vaziyatlarda yechim topa olish qobiliyati, bu yangi narsalarni kashf etishga e'tibor berish va o'z tajribasini chuqur anglash qobiliyatidir. Ijodkorlikning asosiy ko'rsatkichlari fikrning ravonligi va moslashuvchanligi, o'ziga xoslik, qiziquvchanlik, aniqlik va jasoratdir, fikrlashning ravonligi - vaqt birligida yuzaga keladigan g'oyalar soni.

«Ijod» so'zining lug'aviy ma'nosi: «yaratish», «yangilikni kashf etish» so'zlariga monand keladi.

Ijodkorlik - faoliyatning turli holatlarida paydo bo'ladi, qiziqish ilhom, intilish va boshqalar ijodkorlikning inson ongida eng oliy tarzda paydo bo'lishidan, namoyon bo'lishigacha jarayonini o'z ichiga oladi. Shaxsda faoliyat ehtiyoji faoliyatda yangi ilgari maqsad qilib qo'yilmagan, hal etuvchi vosita bo'lib hisoblanmagan intilishdir. [2]

Ijodkorlik- sifat jihatdan yangi, moddiy va ma'naviy boyliklar yaratuvchi inson faoliyati jarayoni. Ijodkorlik o'zida insonning mehnatda namoyon bo'lgan qobiliyatini ifodalaydi. Ob'ektiv olam qonuniyatlarini bilish asosida xilma-xil ijtimoiy ehtiyojlarini qanoatlantiradigan yangi haqiqatni yaratadiganday mehnat ijod bo'lishi mumkin. Ijod turlari bunyodkorlik faoliyati bilan belgilanadi: ixtirochi, tashkilotchi, mehnati ilmiy va badiiy mehnat va boshqalar. Ijodiy faoliyat uchun imkoniyatlar ijtimoiy munosabatlarga bog'liq. [6]

Bugungi kunda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari o'z ishiga ijodiy yondashuvchi, fan, texnika, san'at, ishlab chiqarishning jadal rivojlanishiga o'z hissasini qo'shadigan yuksak malakali kasbiy kompetensiyali kadrlar tayyorlashga bog'liq. Shunga ko'ra, jamiyat taraqqiyoti talabalaridan kelib chiqqan holda har bir o'quvchini ijodkorlik ruhida tarbiyalash muhim va zarurdir. Talabalarining ijodkorlik qobiliyati, avvalo, uning har qanday ta'limiy faoliyat jarayonidagi o'ziga xos usullar bilan masala yechish, mashq bajarish, insho yozish, tajriba ishlarini amalga oshirishi jarayonida mustaqil fikrlashida namoyon bo'lishi lozim. Talabalarining ijodi uning olgan bilimni hayotda ko'rgan dalil va hodisalarga bog'lay olishi, ularni to'g'ri baholab, dastlabki ma'lumotlarni tahlil va sintez qila bilishidir.

O'qitishga individual yondashuv ta'lim jarayonining muhim talabidir. Ta'limga individual yondashuv faqat mashq ishlarida emas, balki o'quv jarayonining barcha bosqichlarida: yangi materialni o'qish, mustahkamlash va takrorlashlarda, uy vazifasini berish va darsdan tashqari qo'shimcha mashg'ulotlarda ham amalga oshirilishi zarur. Bu esa talabalar ijodkorlik mahorat va qobiliyatlarining o'sishida yana bir o'ziga xos eshikni ochib beradi.

Shaxs sifatlarining shakllanishida oila, atrof-muhit, jamiyat katta rol o'ynaydi. Ota-onaning mehri, atrof-dagilarning e'tibori, ularning qo'llab-quvvatlashlari bolani mustaqil fikrlashga va ijodiy fikrlashga bo'lgan ishonchini uyg'otadi.

Ma'naviy-ijodiy usullar shu tariqa o'quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishda eng asosiy rol o'ynaydi va ushbu usul 3 bosqichda amalga oshiriladi: 1.Talabalarda bilishga qiziqishni uyg'ota bilish; 2.Talabalarining egallagan bilim va tajribasiga asoslangan holda masala qo'yish hamda ularga tayanib, masalalarni tahlil qilish; 3.O'rganish kerak bo'lgan muammo ustida mustaqil fikr yuritib, xulosa chiqarishga erishish.[5]

Yuqoridagi bosqichlarni amalga oshirish jarayonida talabalar, insonning boy xazinasini uning o'zida yashiringanligini anglab yetadilar. Buning uchun o'qituvchi ulardagi qiziqishni, yashiringan iste'dodni anglay bilishi

kerak. Bilim olish, aqlni peshlash, o'z ustida ishlash, hikmatlarni bilish, kamtarlik, ma'rifatli bo'lish kabi fazilatlarga faqat mehnat qilish va bilim olish, o'qib - o'rganish, hayotni kuzatish orqali erishish mumkin.

Ta'lim jarayonida o'qitishning yangi texnologiyalarini belgilaydigan metodik, pedagogik nashrlar bilan tanishish, darsda o'qitishning yangi texnologiyalaridan samarali foydalana olish, ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning bilim faolligini shakllantirishda ijodiy izlanishning samarali usullarini o'rgatish hozirgi zamon talabi. XXI asr – axborot texnologiyalari asri. Zamonaviy jamiyatda uning ahamiyati katta. Shuning uchun hozirda ta'limni axborotlashtirish va fanlarni ilmiy-texnologik asoslarda o'qitish maqsadlari belgilanmoqda. Qobiliyatni o'quvchi tomonidan mavzu bo'yicha olgan bilimlar to'plami sifatida qabul qilmaslik kerak. Bu o'zgaruvchan muhitda o'rganish natijasida olingan bilim, ko'nikma va malakalarni amalda qo'llay olishni anglatuvchi yangi sifatdir.

Tarixiy taraqqiyotining barcha davrlarida ijodiy mehnat insoniyatni olg'a xarakatlantiruvchi asosiy omil bo'lib kelgan. Shunday ekan, yosh avlodni ijodiy mehnatga o'rgatish, uni o'z zamonasining eng ilg'or bilimlari bilan qurollantirish barcha davrlarda hamma xalqlar uchun eng dolzarb vazifa hisoblangan.

Talabalarning ijodiy qobiliyatlari namoyon bo'lishiga ma'lum to'siqlar to'siqinlik qiladi. Ular ichki va tashqi bo'linishi mumkin.

Ichki to'siqlarga quyidagilar kiradi: stereotiplar; tasdiqlashga juda ko'p e'tibor berish; o'ziga past baho berish; o'z-o'zini tartibga solishning etarli darajada emasligi.

O'quvchilarning ijodiy bo'lishiga to'siqinlik qiladigan tashqi to'siqlarga quyidagilar kiradi: tanqid; stress; vaqt etishmasligi [7]

Ushbu to'siqlarni yengib o'tish uchun o'quvchilarga tashqi baholash va tanqidiy mulohazalar tahdidini bartaraf etishga harakat qiladigan, sinfda qulay psixologik muhitni yaratishga intiladigan o'qituvchi yordam berishi mumkin. E.Torrance tomonidan o'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatadiki, baholanmagan faoliyat sharoitida ishlaydigan va erkin tajriba o'tkazishga da'vat etilgan bolalar, keyinchalik baholanadigan faoliyat sharoitida ishlaydigan bolalarga qaraganda yuqori darajadagi ijodkorlikni namoyon etadilar. Baholanmagan faoliyat prinsipining asosiy maqsadi o'quvchilarni xato qilish qo'rquvidan xalos qilishdir. Ijodiy rivojlanishga ta'sir qiluvchi eng muhim omil, har qanday bosqichda o'quvchi uchun juda muhimdir, o'qituvchining ijodkorligi, shu jumladan, muloqot va o'quvchilar bilan aloqa qilish jarayoni.

Talabalarda texnik ijodkorlikni tashkil qilishda, ikki o'zaro bog'liq vazifani e'tiborga olish lozim. Ularning birinchisi, talabalarning ijodkorlik faoliyatida mustaqil fikrlashini rivojlantirish, bilimlarni egallashtirishda intiluvchanligi, ilmiy dunyoqarashining shakllantirilishi bilan, ikkinchisi, o'zlashtirilgan bilimlarni ta'lim jarayoni va amaliy faoliyatda mustaqil qo'llay olishga o'rgatish bilan belgilanadi. Bu esa ularning kasbiy kompetensiyasi sifatida namoyon bo'ladi.

Texnik ijodkorlik talabalar egallayotgan bilimlarining mustahkamligi va mukammalligini ta'minlovchi, ularda faol va mustaqil fikrlovchi shaxsiy xislatlarni shakllantiruvchi, aqliy qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi faoliyat turi hisoblanadi. Bu holat, ayniqsa, bo'lajak mehnat va kasb ta'limi o'qituvchilarining fan asoslarini o'zlashtirishlarida, keyinchalik bu jarayonga bevosita rahbarlik qilishni amalga oshirishlarida ijodiy ish shakllarini ishlab chiqishida muhim ahamiyat kasb etadi.[4]

Ijodkorlikka bo'lgan ehtiyoj psixofiziologik jihatdan qaralganda, bir nechta bosqichlarda amalga oshadi. Bulardan birinchisi, havas - ehtiyojning eng sodda shakli bo'lib, inson tomonidan ongli boshqariladi. Ikkinchisi, nisbatan yuqoriroq rivojlanish bosqichi bo'lgan xohish ham inson tomonidan ongli boshqarilib, u shaxsning ma'lum buyum yoki hodisaga nisbatan munosabatlari majmuasini ifodalaydi. Uchinchisi, eng murakkab bosqich bo'lgan qiziqish, xohish va u bilan bog'liq bo'lgan tushunchalar asosida yuzaga keladi. Qiziqish hayotdagi tashqi ta'sirlar, shaxs faoliyati hamda ta'lim-tarbiya jarayoni ta'sirida shakllanib boradi. Bu holatlar psixologik omillar - diqqat, idrok, tushuncha, xotira, fikrlash, sezgi va iroda xislatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatib, shaxsning shakllanishida alohida muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixolog olim N.D.Levitov ijodiy faoliyatni quyidagi mezonlar asosida vujudga kelishini isbotladi: tafakkurning mustaqilligi; o'quv materialining o'zlashtirilishi, tezligi va mustahkamligi; standart bo'lmagan vazifalarni hal qilishda, aqliy chamalashning (topqirlikning) tezligi; o'rganib chiqilayotgan hodisalarning mohiyatiga chuqur kirib borish orqali muhim bo'lmagan narsadan muhimini ajrata bilish.

Talabalarda ijodiy faoliyatini shakllantirish shart-sharoitlari deganda, avvalo ana shu shart-sharoitlarning paydo bo'lishi, amalga oshirishi hamda rivojlanishi jarayoni tushuniladi. Ular quyidagilardan iborat: 1. Talabalarning ijodiy faoliyatini shakllantirishda ularning bu borada egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalari. 2. Ijodiy faoliyatni shakllantirishda nazariy bilimlar bilan amaliyotning aloqadorligi. 3. Ijodiy faoliyatni shakllantirishga doir mashg'ulotlar evristika muammoli vaziyatlar yaratish. 4. Talabalarning ijodiy faoliyatini shakllantirishga texnologik yondashuv.[5]

Ijodkorlik faoliyati. Ma'lumki, faoliyat - yakuniy natijada insonning aniq mahsulot yaratadigan jarayondir. Faoliyat reproduktiv va ijodiy bo'lishi mumkin.

Reproduktiv faoliyat - bu batafsil ishlab chiqilgan algoritm bo'yicha bajariladigan jarayon va bu natijada faoliyat subyekti (subyektiv yangilik) uchun ham, boshqa kishilar uchun ham (obyektiv yangilik) yangilik bo'lmagan mahsulot yaratiladi. Bundan farqli ravishda ijodkorlik faoliyatining hech bir turi uchun ularni bajarishning batafsil algoritmi yaratilishi mumkin emas, biroq ijodkorlik faoliyatining ko'pgina turlari uchun umumiy algoritm allaqachon yaratilgan,

masalan: insho yozish, kiyimlarni moslashtirish, texnika bo'yicha ijodkorlik masalalarni yechish va boshqalar. Ijodkorlik faoliyati natijasida subyektiv yoki obyektiv yangilikka ega bo'lgan mahsulot yaratiladi.[3]

V.A.Slastenin shaxsiy ijodkorlikni ro'yobga chiqarishning asosiy vazifalari deb quyida-gilarni belgilaydi: ijtimoiy mohiyat kasb etgan madaniyatni boyitish; pedagogik jarayon va shaxs bilimlarni yangilab turish; samarali va ahamiyatli me'yorlarni belgilaydigan yangi texnologiyalarni topish; o'z taqdirini o'zi belgilash va o'zini o'zi namoyon qila olishi orqali shaxsiy rivojlanishni ta'minlash. [6]

Demak, ta'lim oluvchilarning bilim faoliyatlarini rag'batlantiruvchi usul - faol ta'lim berish usuli hisoblanadi. Suhbat, bahs, o'yin, keys-stadi, loyihalar usuli, muammoli usul, aqliy hujum va boshqalar eng ko'p tarqalgan va alohida xususiyatga ega bo'lgan ta'lim usullaridir.

Xulosa. Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'qituvchilik kasbini tanlagan har bir pedagog o'ziga shu kasbni sevishi yoki sevmasligi to'g'risida savol beradi. Zero masalaning yana bir muhim tomoni borki, bu bo'lajak o'qituvchi pedagogik qobiliyatga egami yoki yo'qmi degan muammo paydo bo'ladi. Vaholanki har bir kasb, qobiliyat orqali egallanadi va mukammal o'rganiladi.

Xulosa o'rnida shuni aytib o'tish joizki, Ta'limiy vaziyat o'qituvchi tomonidan quyidagi tarzda tashkil qilinadi: kerakli material va ta'limiy ob'ekt ajratiladi, ular o'rtasidagi munosabatlar o'rganiladi, asosiy tushunchalar tanlanadi. Tadqiqotning umumiy ob'ekti, uning ma'nosini izlash, faoliyatning yangi usullari hamda turlarini izlash zarurati evristik vaziyatning asosi bo'lishi mumkin. Talabalarda ijodiy qobiliyatni shakllantirishning pedagogik xususiyatlari ularga ta'lim berishda texnologik va ijodiy-tadqiqiy yondashuv asosida ta'lim-tarbiya berishda o'qitishning ilg'or texnologiyalaridan foydalanishni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev „Ta'lim sohasini isloh qilish, kasb-hunar ta'limi tizimini yanada rivojlantirish va oliy ta'limning bakalavr yo'nalishiga qabul bo'yicha test sinovlarini takomillashtirish masalalariga bag'ishlangan" yig'ilishdagi nutqidan. T. 2017.
- 2.Ananev B.G.O problemax sovremennogo chelovekoznaniya.– SP b.:«Piter»,2001.–S. 272.
- 3.Alieva E.G. Ijodiy qobiliyat va uning rivojlanish shartlari // Ta'lim faoliyatini psixologik tahlil qilish M.: IPRAN. 1991
- 4.Avliyakov N.X. Zamonaviy o'qitish texnologiyalari. -Toshkent, 2001. – 69 b.
- 5.Boltayeva M.L. Kredit–modul ta'lim tizimida talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatining dolzarbligi. Ученый XXI века. 2022. № 5-1 (86)
- 6.Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. - Qarshi. "Nasaf", 2000. - 80 b.
- 7.Vishnyakova N.F. Kreativnaya psixopedagogika. Psixologiya tvorcheskogo obucheniya. – Minsk: Izd. NIORB «Poli Big», 1995. –S. 129.

Muallif:

Islamova Rahbarhon Ravshanovna - Toshkent davlat pedagogika universiteti tadqiqodchisi.

UDK 372.815.99

VALUES AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTOR AFFECTING THE MENTAL HEALTH OF AN INDIVIDUAL

QADRIYATLAR SHAXS RUHIY SALOMATLIGIGA TA'SIR ETUVCHI IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK OMIL SIFATIDA

ЦЕННОСТИ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКТОР, ВЛИЯЮЩИЙ НА ПСИХИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ ЛИЧНОСТИ

Isakova Mu'azam Tulqinovna

Farg'ona davlat universiteti, 712000. Farg'ona shahri, Murabbiylar ko'chasi, 19.

E-mail: muzayana68@mail.ru

Abstract. In this article, the orientation of the purposeful and mediated value system of the individual was studied, the priority of specific target values was determined, which was reflected in various life spheres, and the relationship between its attitude to health and the direction of values was proven. Analyzes on the conscious perception of material capabilities and health are presented.

Keywords: Value, purposeful value, mediated value, mental health, material security, cognitive level, motivation, mental disorder, spiritual satisfaction, interests.

Аннотация. В данной статье была изучена направленность целенаправленной и опосредованной системы ценностей личности, определен приоритет конкретных целевых ценностей, что нашло отражение в различных сферах жизни, и доказана взаимосвязь между его отношением к здоровью и направленностью ценностей. Представлены анализы сознательного восприятия материальных возможностей и здоровья.

Ключевые слова. Ценность, целенаправленная ценность, опосредованная ценность, психическое здоровье, материальная обеспеченность, когнитивный уровень, мотивация, психическое расстройство, духовное удовлетворение, интересы.

Kirish. Dunyoda ruhiy salomatlik muammosini chuqur tahlil qilish, aqliy salomatlik, uning manbalari, uning darajasini baholash mezonlari va uning holatiga ta'sir etuvchi omillarni tushunish uchun tadqiqot usullarini tizimlashtirish borasidagi ilmiy tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Amalga oshirilayotgan ilmiy izlanishlar tarkibida ijtimoiy omillarning inson ruhiy salomatligiga ta'siri, madaniyatning "patogen" omillari va sivilizatsiya "kasalligi", turli xil ruhiy kasalliklar genezisidagi madaniy me'yorlar va ta'qiqlarning roli, ruhiy salomatlik va ma'naviy inqiroz, shaxsiy psixologik salomatlik darajasini baholash yo'nalishlaridagi ilmiy tadqiqotlar ustuvor darajada amalga oshirilmoqda.

Oxirgi besh yillikda inson farovonligiga erishish, hayotdan qoniqish darajasini oshirish, ruhiy salomatligini barqarorlashtirishga bo'lgan e'tibor davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. "Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari, aholining bandligi va real daromadlarini bosqichma-bosqich oshirish, aholini ijtimoiy himoya qilish va sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish,.. oila salomatligini mustahkamlash,.. tibbiy-ijtimoiy yordam ko'rsatish tizimini yanada rivojlantirish va takomillashtirish, ... aholi kasallanish ko'rsatkichlari pasayishini va hayotining davomiyligi uzayishini ta'minlash ..." [1] kabi dolzarb vazifalar belgilangan. Mazkur vazifalarni amalga oshirishda inson ruhiy salomatligini ta'minlashning ijtimoiy-psixologik omillarini tadqiq etish, aholi orasida psixologik yordamni takomillashtirish, shaxslararo munosabatlar va insonning salomatlikka munosabatining individual dinamik xususiyatlarini o'rganish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar ko'lamini kengaytirish maqsadga muvofiq.

Bugungi kunda shaxs ruhiy va ijtimoiy salomatligini saqlashning optimal yo'llarini, mezonlarini aniqlash; turli tibbiy, ijtimoiy-psixologik, pedagogik yondoshuvlarni joriy etish asosida kishilarda o'z salomatligiga bo'lgan ijobiy munosabatni shakllantirishda inson ruhiy salomatligining ijtimoiy-psixologik omillarini tadqiq etish ustuvor yo'nalishlardan biri sanaladi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotda turli ijtimoiy guruh vakillaridan iborat bo'lgan 89 nafar respondentlar ishtirok etdi. Shaxs ruhiy salomatligiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omil sifatida: odamlar bilan yaqin aloqada bo'lish, biror bir kasb-korga yoki bilim sohasiga chin yurakdan mehr qo'yib, mehnat qilish va tinimsiz ilm olib rivojlanish kabi qadriyatlar tadqiq etildi. Qadriyatlarni hayotning mazmuni deb bilish ba'zi kishilar hayotining asosiy mazmunini, maqsadini tashkil etadi, bunday kishilar ko'pincha, hayotning barcha sohalarida shaxslararo muomalada bo'lish imkoniyatini juda qadrlaydilar. Mavzuni yoritishda "Qadriyatlar yo'nalishlari savolnomasi" metodidan foydalandik. "Qadriyatlar yo'nalishlari savolnomasi"i I.G.Senin tomonidan (1991) ishlab chiqilgan va 2000 yilda Respublika tashxis Markazida modifikatsiya qilinib, o'zbek milliy muhitiga moslashtirilgan. Mazkur savolnomaning asosiy g'oyasi maqsadli qadriyatlar: oliy nufuzga ega bo'lish, yuqori moddiy ta'minlanganlik, ijodkorlik, faol ijtimoiy munosabatlar, o'z ustida ishlash, yutuqlarga yo'nalganlik, ma'naviy qoniqish, o'zlikni saqlash va hayotiy sohadagi vositali qadriyatlar: kasb-hunar olami, o'quv-tarbiya sohasi, oilaviy hayot, ijtimoiy hayot, qiziqishlar olamini tashxis etishga qaratilgan. Ushbu metodika bir tomondan, turli hayotiy sohalarida o'z aksini topgan muayyan maqsadli qadriyatlarning ustuvorligini aniqlasa, ikkinchi tomondan shaxsning yo'nalish va aqidalariga bog'liq bo'lgan u yoki bu hayotiy sohaning shaxs uchun ahamiyatini o'lchashga yordam beradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Shaxsda maqsadli va vositali qadriyatlarning ustuvorligi, yo'nalganligi hamda uning salomatligi bilan bog'liqligi tadqiq etildi. Tadqiqotdan olingan natijalarning tahlillarini quyida keltiramiz. Olingan natijalar quyidagicha.

1-jadval.

Maqsadli qadriyatlar yo'nalishi natijalari

T/r	Qadriyatlar	n	%
1	Oliy nufuzga ega bo'lish	1	1
2	Yuqori moddiy ta'minlanganlik	10	11,1
3	Ijodkorlik	7	7,8
4	Faol ijtimoiy munosabatlar	6	6,7
5	O'z ustida ishlash	14	15,7
6	Yutuqlarga yo'nalganlik	19	21,3
7	Manaviy qoniqish	26	29,2
8	O'zlikni saqlash	6	6,7

Ushbu berilgan jadvaldan ma'lumki, respondentlarning 29,2 foizi ma'naviy qoniqishni belgilaganlar. Ular o'zlariga yoqqan, kasb, yo'nalishlarni, ya'ni o'zlarini ruhiy-ma'naviy jihatdan qoniqtiradigan hayotiy sohalarni tanlaganlar. Ular o'zlariga qiziq bo'lgan, ma'naviy ozuqa, ichki qoniqish hosil qiladigan faoliyatlar bilan mashg'ul

bo'lganliklarini bildirganlar. Bu ko'rsatkich orqali aksariyat respondentlar o'z ma'naviy qoniqish qadriyatlarini orqali ruhiy va jismoniy salomatligini mustahkamlanishiga erishayotganliklarini kuzatamiz. Ma'naviy qoniqishni ta'minlanishi qator insondagi muammolarni, ruhiy tig'izliklarni, kasalliklarni bartaraf etilishida muhim rol o'ynaydi.

Yutuqlarga yo'nganlik qadriyati bo'yicha 21,3 foiz respondentlar belgilaganlar. Ular o'z hayot-faoliyatlarini obdon rejalashtiradilar, aniq maqsadlar qo'yib, maqsadlarga erishish yo'lida qat'iy harakat qiladilar hamda sezilarli natijalarga, muayyan yutuqlarga erishishdan manfaatdordirlar. Shuningdek, o'zlariga biroz yuqori baho berishga ham moyildirlar. Ulardagi har biri erishilgan yutuq o'ziga bo'lgan ishonchni, o'zini yengil his qilishlarini, faoliyatlarini samaradorligini, maqsadlarini yanada aniq va katta qo'yilishini ta'minlashlariga xizmat qiladi. Bu ham salomatlikni ta'minlanishidagi muhim omillardan sanaladi.

O'z ustida ishlash shkalasini 15,7 foiz respondentlar belgilaganlar, ya'ni ular o'zlarining imkoniyatlari, qobiliyatlari, shaxsiy fazilatlarini haqida ko'proq ma'lumotga ega bo'lishga qiziqadilar. Bunday xususiyatlari ularni har tomonlama rivojlantirishga, barcha fazilatlarini kamol toptirishga, shuningdek, hayotning asosiy mazmunini cheksiz imkoniyatlarda deb hisoblaydilar. Inson qachonki o'z salomatligidan mamnun bo'lsagina unda o'z ustida ishlashga bo'lgan xohish- istak paydo bo'ladi.

Yuqori moddiy ta'minlanganlikni 11,1 foiz ishtirokchilar belgilaganlar. Ular asosan moddiy farovonlikni hayotning asosiy mazmuni deb biladilar. Moddiy ahvollarini mumkin qadar ko'tarishga intiladilar. To'kin-sochin hayot kechirish ko'p hollarda bu toifadagi odamlarda o'zlariga yuqori baho berish imkonini beradi. Shuningdek, bunday shaxslarda boshqa (ayniqsa, kamtarin hayot kechiradigan) kishilarni nazar pisand qilmaslik kabi salbiy xislatlari yo'q emas. O'z navbatida hayotidagi moddiy muammolarni yuzaga kelishi ularni tushkunlik kayfiyatini yuzaga keltirib va salomatligiga xavf soluvchi omillarni ko'payishiga olib keladi. Moddiy ta'minlanganlikni asos qilib olinishi unga bo'lgan qaramlikni ham mavjudligidan dalolat beradi. Garchi farovon hayot salomatlikni va kayfiyatni ijobiy bo'lishini ta'minlasada lekin unga kuchli bog'lanish salomatligini xafga solish vaziyatlarini ham keltirib chiqaradi. Ijodkorlik (7,8 foiz), faol ijtimoiy munosabatlar (6,7 foiz), o'zlikni saqlash (6,7 foiz) kabi natijalarda juda kamchilikni tashkil qilgan holda qayd etilgan bo'lib bu ko'rsatkichlar salomatlik uchun kuchli ahamiyatlilik darajasida emsligi keltirilgan. Oliy nufuzga ega bo'lish esa 1,1 foizni tashkil etgan. Bu esa inson salomatligini ta'minlanishida ma'lumotlilik darajasi muhim emasligini ta'kidlanganligini ko'rsatadi. Mazkur maqsadli qadriyatlarini hayotiy faoliyat bo'yicha kasb-hunar olami, o'quv - tarbiya sohasi, oilaviy hayot, ijtimoiy hayot, qiziqishlar olami bo'yicha ham natijalarini aniqladik. Natijalarni quyidagi jadvalda keltiramiz.

2-jadval.

Hayotiy faoliyat qadriyatlarini bo'yicha natijalar tahlili

t/r	Hayotiy faoliyat qadriyatlarini	n	%
1	Kasb-hunar olami	19	21,3
2	O'quv-tarbiya sohasi	24	26,9
3	Oilaviy hayot	30	33,7
4	Ijtimoiy hayot	10	11,2
5	Qiziqishlar olami	6	6,7

Ushbu jadvalda beshta hayotiy faoliyat qadriyatlaridan oilaviy hayot shkalasini 33,7 foiz respondentlar belgilaganlar. Ular oilaviy hayotni, oila bilan bog'liq bo'lgan barcha masalalarni birinchi galga qo'yadilar. Baxtli oila qurishni bu toifadagilar eng muhim qadriyat sifatida belgilashgan. Demak, salomatligini oila munosabatlari va undagi o'rnatilgan qadriyatlar tizimi bilan uyg'un idrok qiluvchilar eng ko'p foiz ulushiga ega ekanligi qayd etilgan bo'lib bu ularni oilasidagi muhitni doimiy nazoratga olishlari, unga jiddiy munosabat bildirishlarini ifodalaydi.

O'quv tarbiya sohasini 26,9 foiz respondentlar belgilaganlar. Bu qadriyatni belgilaganlarda bilimli, o'qimishli bo'lishga, o'z dunyoqarashini kengaytirishga intilish yuqori. Bunday kishilar o'qishni, yangi-yangi bilimlarni egallashni, hayotdan orqada qolmaslikni eng muhim qadriyat deb hisoblaydilar. O'quv-tarbiya sohasi insonni o'z "men"ini mukammal anglanganligini, hayotiy qarashlarini tizimlilik mazmuniga egaligini ifodalaydi.

Kasb-hunar olamini 21,3 foiz respondentlar belgilagan. Bu respondentlar o'z kasbiy faoliyat sohasiga katta ahamiyat beradi, bajarayotgan hunari orqasidan o'zini, oilasini ro'yobga chiqarishga erishadi. Ko'p vaqtini o'z ishiga, hunariga sarflaydilar. Bular kasbiy faoliyat hayotining asosiy mazmuniga aylanib ulgurgan respondentlardir. Bu esa jamiyatdagi o'rnini, ijtimoiy nufuzini to'la anglanganligini ko'rsatadi.

Ijtimoiy hayotni 11,2 foiz respondentlar belgilaganlar. Ular jamoat ishlarida faol bo'ladilar, jamiyat hayotiga doir muammolarga katta ahamiyat beradilar. Ijtimoiy – siyosiy hayotga tezda kirishib ketadilar. O'zlarini namoyon qilishlari uchun jamiyat, kishilar jamoasi juda muhimdir. Ya'ni, o'zini jamiyatning eng faol bo'lagi sifatida idrok qilishlari, jamiyatdagi har bir voqelikka e'tiborsiz emasligini, o'z imkoniyatlarini jamiyat hayoi bilan uyg'un tashkil etganligini ko'rsatadi.

Qiziqishlar olami qadriyat shkalasini 6,7 foiz respondentlar belgilaganlar. Boshqa shkalalardan ko'ra ushbu qadriyatning kamroq belgilanishiga sabab ham respondentlarning shaxsiy qiziqishlari asosiy o'rinni egallaganligi bo'lishi

mumkin. Bo'sh vaqtlarini to'raligicha muayyan qiziqish sohalariga sarflaydilar. Bir soha bilan mashg'ul bo'lishni havas qilmagan kishilar hayotini zerikarli, ko'p jihatdan mazmunsiz deb hisoblaydilar. Qiziqishlar insonni yangi energiya va intilishlar bilan boyitib, undagi motivatsion faollikni oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, "Qadriyatlar yo'nalishi so'rovnomasi" natijalari shaxsda maqsadli va vositali qadriyatlar mavjudligini aniqlashtiribgina qolmay, balki har bir qadriyatning shaxs uchun qanchalar muhimligini ham anglashga imkon berdi. Shuningdek, mazkur metodikada keltirilgan qadriyatlar natijalarini shkalalar bo'yicha bog'liqligini (korrelyatsiyasini) tadqiq etganimizda quyidagi ko'rinishni aks ettirdi. Spirmen mezoni bo'yicha tahlil qildik.

3-jadval.

Qadriyatlar yo'nalishi bo'yicha korrelyatsiya

		Spirmen mezoni	Spirmen mezoni
1	Yuqori moddiy ta'minlanganlik+Oilaviy hayot	1,000**	$r=1; p<0.01$
2	O'z ustida ishlash+Oilaviy hayot	1,000**	$r=1; p<0.01$
3	Ma'naviy qoniqish+Kasb—hunar olami	0,960**	$r=960; p<0.01$
4	O'zlikni saqlash+Kasb—hunar olami	1,000**	$r=1; p<0.01$

Respondentlardagi olingan natijalarni qadriyatlar yo'nalishi bo'yicha korrelyatsiya natijalariga ko'ra yuqori moddiy ta'minlanganlikni oilaviy hayot bilan bog'liqligi $r=1; p<0.01$ (1.000**) ko'rsatkichda ifodalaniib, oilaviy qiziqio'lar, munosabatlar va undagi mavjud muhitni moddiy ta'minlanganlikka aloqadorligini boshqa ko'rsatkichlarga nisbatan ustunlikka ega ekanligi kuzatildi. Bu o'z navbatida oiladagi moddiy extiyojlarni qondirilishi bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

O'z ustida ishlash oilaviy hayot bilan bog'liqligi korrelyatsiyasi natijalariga ko'ra, $r=1; p<0.01$ ga teng bo'lib, insonni o'z ustida ishlashi uning oilaviy hayot mazmuni bilan uyg'unligi, o'zidan qoniqishni ta'minlanishida ham oilaviy hayotni ijobiy mazmunda bo'lishi talab qilinishini ifodalaydi.

Ma'naviy qoniqish kasb hunar olami bilan bog'liqligini korrelyatsiya natijalarida esa $r=960; p<0.01$ ga teng. Bu holat kasbiy faoliyatni hamma vaqt ham ma'naviy qoniqish kasb etmayotganligidan darak beradi. Ma'naviy qoniqish va kasb hunar olami tenglashganda, uzviylikka ega bo'lganda shaxsdagi kasbiy kasalliklar, turli ruhiy buzilishlar, stressogen holatlar muammosi hal etiladi.

Respondentlarni o'zlikni anglash kasb-hunar olami bilan bog'liqligidagi korrelyatsiya natijalari $r=1; p<0.01$ ga teng bo'lib, bu holatda ham o'zlik tushunchasini ta'minlanishi, unga munosiblikni namoyon bo'lishi, o'z faoliyatidan qoniqish hissini paydo bo'lishi kasbga egalik qilishi, biror faoliyat orqali mehnat qilishi, jamiyatga, oilasiga kasbi orqali naf keltirishi bilan bog'liq munosabatlarda kuzatilishini ifodalaydi.

Olingan natijalar bilan salomatlikka munosabat o'rtasidagi bog'liqlikni korrelyatsiyasini aniqladik. Natijalar quyidagi jadvalda beriladi.

4-jadval.

Salomatlikka munosabat bilan qadriyatlar yo'nalishi o'rtasidagi korrelyatsiya

№	Salomatlikka munosabat va qadriyatlar	Spirmen
1.	Kognitiv+Yuqori moddiy ta'minlanganlik	$r=675; p<0.05^*$
2.	Motivatsiya+Kasb-hunar olami	$r=622; p<0.01^{**}$

Respondentlardagi salomatlikning kognitiv darajasi qadriyatlar yo'nalishining "yuqori moddiy ta'minlanganlik" sohasi bilan bog'liqligi $r=675; p<0.05$ ga teng ko'rsatkichda ifodalangan bo'lib, unga ko'ra yuqori moddiy ta'minlanganlik salomatlikning kognitiv darajasiga, unga tegishli bilim va ma'lumotlarni o'zlashtirilishiga aloqadorligi yuqori emasligini ifodalaydi. Moddiy imkoniyatlar va salomatlikni ongli idrok qilinishi kuchli aloqadorlikka ega emas degan munosabat mazmunini ifodalashgan.

Salomatlikning qadriyat motivatsiyasi darajasi qadriyatlar yo'nalishining "kasb-xunar olami" sohasi bilan bog'liqligi $r=622; p<0.01$ ga teng ko'rsatkichlarda qayd etilgan bo'lib, unda bu ikkala birliklarda aloqadorlik mavjudligi kuzatiladi. Salomatlikni saqlash sari shakllangan motivatsiyalar mazmuniga bandlik masalasi, biror faoliyat bilan ta'minlanganlik darajasi aloqador ekanligi keltirilgan. Aslida shaxsni biror faoliyat bilan bandligi uni hayotiy qarashlarini va ongli motivatsion sohasini faollashtirishga, o'z imkoniyatlarini oshirishga bo'lgan intilishlarini ta'minlanishiga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, olingan natijalar shaxsda maqsadli va vositali qadriyatlar mavjudligini aniqlashtiribgina qolmay, balki har bir qadriyatning shaxs uchun qanchalar muhimligini ham anglashga imkon berdi. Shaxsning o'z sog'lig'ini asrashi, xavf-xatarlardan voqib bo'lib borishi, sog'lig'idan habardorligi unga emotsional ko'tarinkilik beradi, xulqida ijobiy odatlar aks etadi, sog'lig'ini asrash harakatida bo'ladi. Shu bilan birgalikda shaxsni bandligini ta'minlanganligi uni ruhiy va jismoniy salomatligini mustahkamlanishida kuchli ta'sir ahamiyatiga ega

omil sifatida e'tirof etilayotganligini e'tiborda tutish va jamiyatdagi bu muammoni hal etilishi barobarida fuqarolarni salomatligini saqlashga erishish mumkinligini alohida qayd etish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanadarivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risidagi" PF-4947-son Farmoni.
2. Ibodullayev Z. Asab va ruhiyat. – T., 2013.- 303 b
3. Ivanyushkin A.Ya. «Zdorove» i «bolezn» v sisteme sennostnix oriyentatsiy cheloveka // Vestnik AMN SSSR. -1982.- T.45. № 4. S. 29-33.
4. Isakova M. Inson ruhiy salomatligining ijtimoiy-psixologik omillari (monografiya). Farg'ona: Fan va texnologiyalar, 2021.– 202 b.
5. Nikiforov G. S. Psixologiya zdorovya: uchebnik. –SPb. -2006.-607 b.
6. Nikiforov G.S., Avgustova L.I. Predstavleniya o kriteriyax zdorovya cheloveka// Vestnik Sankt-Peterbkgorskogo universiteta. 2013., Seriya 16-4.

Muallif:

Isakova Mu'azam Tulqinovna – Farg'ona davlat universiteti, psixol.f.d.(DSc).

UDK 372.815.99

SOCIO-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF INCREASING THE EFFECTIVENESS OF CREATIVE AND INNOVATIVE EDUCATION IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

OLIIY O'QUV YURLARIDA IJODIY-INNOVATSION TA'LIM SAMARADORLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ КРЕАТИВНО-ИННОВАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Beknazarova Lola Sadinovna

Qarshi davlat universiteti, 180100. Qarshi shahri, Ko'chabog' ko'chasi, 17.

E-mail: lola_beknazarova@mail.ru

Abstract. In the content of this article, the analysis of the practical results of research related to the implementation of creative-innovative work on a global scale and the socio-psychological factors of improving the effectiveness of education in higher education is described.

Keywords: Personality, higher education, efficiency, improvement, creative, innovative, creative activity, creation, innovation, learning motivation, knowledge, experience, activity.

Аннотация. В содержании данной статьи описан анализ практических результатов исследований, связанных с реализацией творчески-инновационной работы в мировом масштабе и социально-психологических детерминантов повышения эффективности образования в высшей школе.

Ключевые слова: Личность, высшее образование, эффективность, совершенствование, творческая, инновационная, творческая деятельность, созидание, новаторство, мотивация обучения, знания, опыт, активность.

Kirish. Jahonda intellektual jihatdan barkamol bo'lgan kadrlarni tayyorlashda ta'lim tizimining bir bug'ini hisoblangan oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish iqtidorli, izlanuvchan va ijodkor talabalarining o'quv faoliyatini ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, oliy ta'limda o'quv sifatini yangi islohotlar darajasiga ko'tarish kabi masalalar keng qamrovli o'rganib kelinmoqda. Boloniya deklaratsiyasi qoidalarida aks etgan "Dunyo oliy ta'limi sifati va uning samaradorligini yanada oshirish, o'quv jarayonida talabalar va pedagoglarning ijodkorlik sifatlarini kuchaytirish shuningdek, bitiruvchilarni muvaffaqiyatli ish bilan ta'minlash" reja-dasturiga muvofiq, butun jahonda ta'lim tizimiga zamonaviy o'qitish usullarini joriy etish masalasi muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda. Bu o'z navbatida, qator oliy ta'lim muassasalari o'quv dasturlariga mazkur deklaratsiya qoidalari mazmunini kengroq joriy qilish hamda unga erishishning muhim determinantlaridan biri sifatida, ijodiy-innovatsion ta'lim samaradorligini yanada takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik jihatlariga e'tibor qaratish kabi talablarni qo'yimoqda.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Dunyo miqyosida, reytingda yuqori bo'lgan oliy o'quv yurtlarida ijodiy-innovatsion ta'lim shaklini yanada rivojlantirish hamda uning o'quv-uslubiy bazasini yanada takomillashtirish ishlarida, ijtimoiy-psixologik yondoshuvlardan kengroq foydalanish, oliy o'quv yurti talabalarining o'quv jarayonini ijodiy-innovatsion o'zlashtirishiga xizmat qiluvchi determinantlarni rivojlantirish shuningdek, muvaffaqiyatli o'quv faoliyatiga ijodiy yondashish, muammoli vaziyatlarni oqilona hal eta olish, ta'lim istiqbollarini oldindan ko'ra bilish, produktiv fikrlash uslubi, ta'limda yetakchilik, ma'lumotlarni tez idrok qila olish hamda yangi g'oyalarni tezkor yarata olish qobiliyati kabi masalalarni ijtimoiy-psixologik usullar orqali tadqiq etish hozirga qadar, dunyo mutaxassislari tomonidan

dolzarb muammo sifatida o'rganilmoqda. Shu bilan birga, oliy o'quv yurtlarida ijodiy-innovatsion ta'limni tashkil etishning o'ziga xosliklari, ijodkor-novator shaxsning xarakterologik sifatleri, ta'limda ijodiy-innovatsion muhitni ta'minlovchi va takomillashtiruvchi ijtimoiy-psixologik determinantlarni baholash, oliy o'quv yurtlarida innovatsion ta'lim samaradorligini takomillashtirishning zamonaviy modeli, innovatsion ta'limga salbiy ta'sir etuvchi omillar va ularni bartaraf etishning yo'llari kabi masalalar bo'yicha, qator ilmiy tadqiqot ishlariga alohida e'tibor berilmoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda, oliy o'quv yurtlarida talabalarining zamonaviy sharoitlarda bilim olish imkoniyatlarini yanada oshirish, ularning ijodiy-innovatsion ko'nikma va malakalarini yanada takomillashtirish, ta'lim muhitidagi ijodiy va kasbiy sifatlarini kuchaytirish, kompetensiyaviy va kasbiy tashabbusining muhimligini ta'minlash, ijodiy-innovatsion talaba shaxsining namunaviy modeli hamda uning mezoniy asoslari yaratilmoqda. Shu bois ham, ijodiy-innovatsion ta'lim olishga ijobiy ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash va uni ilmiy dalillash muhim ahamiyat kasb etib, zamonaviy ijtimoiy-psixologik bilimlar tizimini modernizatsiyalash shuningdek, insonning intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiluvchi, ilg'or innovatsion mexanizmlarni ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Oliy o'quv yurtlarida ijodiy-innovatsion ta'lim samaradorligini yanada takomillashtirish, uning mohiyatini ijtimoiy-psixologik jihatdan o'rganishda psixodagnostik usullardan foydalanish va bu ishda ayrim so'rovnomalarining rolini oshirish, tadqiqot natijalarini sharhlashda yangi statistik metodlarni kengroq qo'llash va ularni yangi sifat darajasiga ko'tarishni talab etmoqda.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Oliy o'quv yurtlarida ijodiy-innovatsion ta'lim samaradorligini yanada oshirish hamda uning dasturiy ta'minotini yanada takomillashtirish, innovatsion muhitdagi ijodkor talaba o'quv faoliyati modelini ishlab chiqish bo'yicha, tadqiqotlar jahonning yetakchi ilmiy markazlari va oliy ta'lim muassasalari, jumladan, LBG open innovation in science center – AUSTRIA (Avstriya), Technology Innovation Institute (Abu Dabi), Centre of increasing to pedagogical qualification on base Manchesters university (Buyuk Britaniya), Nagoya universiteti (Yaponiya), Oslo universiteti (Norvegiya), Ta'lim akademiyasi (Rossiya), Kyoln innovatsion ta'lim akademiyasi (Germaniya), Toronto universiteti (Kanada), Pedagogical Innovation Centre (Shimoliy Portugaliya) kabi universitet va ilmiy markazlarda izlanishlar olib borilmoqda [1].

Oliy ta'lim tashkilotlarida ijodiy-innovatsion ta'limni tashkil etish amaliyotini yo'lga qo'yish, uni zamon talablari darajasiga ko'tarish ishlariga oid jahonda olib borilgan tadqiqotlar natijasida bir qator, jumladan quyidagi ilmiy natijalar olingan: Ma'naviy-axloqiy tarbiya texnologiyalarini ishlab chiqishga doir xalqaro hamkorlikni amalga oshirishning tashkiliy va strategik mexanizmlari takomillashtirilgan (LBG open innovation in science center – AUSTRIA); oliy ta'lim muassasalari bitiruvchi talabalarini kasbiy faoliyatga tayyorlashga doir tizimni samarali psixologik mexanizmlar asosida takomillashtirilgan (Pedagogical University Tyrol); talabalar o'quv faoliyatini samarali tashkil etishga yo'naltirilgan, ta'limiy vazifalarini ijodiy bajarish, ilg'or kasbiy bilimlarni turli muammoli vaziyatlarda kreativ qo'llash imkonini beradigan, qator ijtimoiy-psixologik treninglar tizimi ishlab chiqilgan (Centre of increasing to pedagogical qualification on base Manchesters university); talaba ijodiy-innovatsion qobiliyatlarini yanada rivojlantirishning psixologik-pedagogik vositalari ishlab chiqilgan (Nagoya universiteti); novator, kreativ talabalarining samarali o'quv faoliyatini tushuntiruvchi psixologik model ishlab chiqilgan (Oslo universiteti); oliy ta'limda ijodiy-innovatsion muhitning psixologik jihatlarini tushuntiruvchi ilmiy konsepsiya ishlab chiqilgan (Kyoln innovatsion ta'lim akademiyasi); talabalar faoliyatini ijodiy rivojlantirishning psixokorreksion dasturi ishlab chiqilgan (Toronto universiteti) shuningdek, ijodiy-innovatsion o'quv faoliyatini empirik baholashning metodik ta'minoti ishlab chiqilgan [2].

Ijodiy-innovatsion ta'lim – inson faolligini belgilaydigan muhim bir tarmoqqa aylanmoqda. Shuning uchun ta'lim tizimida inson faoliyati bilan bog'liq ko'pgina muammolarni hal etish zarur. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, bu vazifalarni ilmiy-texnika jarayonining o'zgarishi bilan bog'liq ta'limning yangi nazariyasini yaratish, ya'ni fanni jamiyatning ishlab chiqarish kuchiga aylantirish va amaliy ko'rsatkichlarini rivojlantirish natijasida amalga oshirish mumkin [3].

Keng miqyosli o'zgarishlarni amalga oshirishda, islohotlarni chuqurlashtirishda talabalarining dunyoqarashi, ma'naviyati, iqtidori, salohiyati hamda o'quv jarayoniga yangiliklarni muntazam joriy etishga qaratilgan, "ijodiy-innovatsion yetakchilik" kabi xususiyatlar, ta'lim samaradorligini ta'minlovchi omillardan biridir. Yuqorida qayd etilgan, zamonaviy innovatsion xususiyatlarga ega bo'lgan talaba shaxslar muvaffaqiyatiga xos xususiyatlar ichida, innovatsion yetakchilik sifatleri alohida ahamiyat kasb etib, uning yuqori darajada shakllanganligi, ijodiy izlanuvchanligi, jahon andozalariga mos usullarni qo'llash yoki o'zgarishlar dunyosida yashash kabilar bilan tavsiflanadi. Ijodiy-innovatsion faoliyat ko'plab, ijtimoiy psixologik jihatlar, determinantlar, komponentlardan tashkil topgan bo'lib, ularni tadqiq etish muammosi borasidagi ilg'or konsepsiyalar va yondoshuvlarning ishlab chiqilishiga keng imkon beradi. Buning asosi sifatida ta'kidlash joizki, zamonaviy innovatsion texnologiyalar asosida o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish, ta'lim jarayonining unumdorligini oshiradi, talabalarining mustaqil fikrlash jarayonini shakllantiradi, ularda bilimga ishtiyoq va qiziqishni kuchaytiradi, bilimlarni mustahkam va mustaqil o'zlashtirishni, ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko'nikma va malakalarini hosil qiladi. Bu holatni yuzaga kelishida o'qituvchi an'anaviy ta'lim berish bilan emas, balki noan'anaviy ijodiy innovatsion usullardan foydalanib, talabalar bilan bevosita hamkorlikda ishlash qobiliyatini yanada takomillashtirib

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 4 ***

boradi. Bunday ta'lim bilan yangi jamiyat talablariga javob bera oladigan, har tomonlama rivojlangan, raqobatbardosh barkamol avlodni tarbiyalashga xos mustaqil fikrlash, ta'lim olishga ijodiy yondoshuv, hamkorlikda ishlash, o'z-o'ziga, atrofdagilarga obyektiv baho berish, individual va guruhiiy intellektual rivojlanish imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish kabi psixologik xususiyatlar oliy o'quv yurtlarida ta'lim samaradorligini takomillashtiruvchi ijtimoiy psixologik determinantlarni sifatida namoyon bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan fikrlarga ko'ra, biz ham oliy ta'limda ijodiy-innovatsion ta'lim samaradorligini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik determinantlari bilan bog'liq amaliy tadqiqot ishlarini oliy ta'lim muassasalari pedagog va talabalarida o'rganishga harakat qildik.

1-jadval

Shaxslararo munosabatlar darajasi so'rovnomasi ko'rsatkichlari

Shkalalar	Guruhlar		
	SamDU talabalari N=165	QarDU talabalari N=190	TerDU talabalari N=180
Liderlik	34%	38%	28%
Mustaqillik	38%	32%	30%
To'g'riso'zlik	26%	34%	40%
Ishonchsizlik	37%	33%	30%
Tortinchoqlik	20%	35%	45%
Bo'ysunuvchanlik	25%	34%	41%
Hamkorlik	28%	36%	36%
Mas'uliyatlilik	26%	38%	36%

Oliy ta'limda ijodiy-innovatsion ta'lim samaradorligini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik determinantlarini tadqiq etilgan ishlarni tahlil etish orqali ko'rish mumkinki, ijodiy-innovatsion ta'lim samaradorligi fenomeni fanlararo tadqiq etiluvchi murakkab jarayon hisoblanib, innovatsion talaba shaxsiga xos bo'lgan ijtimoiy-psixologik xususiyatlar borasidagi, turli konsepsiyalar, kuchli darajada tavakkal qilishga moyillik va boshqalar. yondashuvlar mazmunidan kelib chiqadi.

Ijodiy-innovatsion yetakchi talabalar quyidagi psixologik sifatlarga ega bo'lishi lozim: yangi bilimlarga nisbatan e'tiborlilik va yuqori intellektual faollikka ega bo'lish; tasavvur etishdagi zukkolik; kuchli shaxsiy energiya va harakat irodasiga ega bo'lish; aql va sezgining uyg'unligi; maqsadga erishish zarurati yuqoriligi [4].

Alohida ta'kidlash kerakki, ijodiy-innovatsion faoliyat ma'lum fursat ichida qanchalik samara berganligi bilan baholanadi. Yuksak ijodiy-innovatsion qobiliyatlar yagona va, hatto, bir necha omilning emas, balki pedagogic va ijtimoiy psixologik shart-sharoitlarning kattagina majmui mahsulidir. Biroq ushbu inkor etish qiyin bo'lgan mulohazani e'tirof qilish, birinchidan, kreativlikni rivojlantiruvchi bir qator omillarni sun'iy hosil qilishning iloji yo'q, degani emas, ikkinchidan, psixik taraqqiyotning ijtimoiy rivojlanish qonuniga ko'ra, muayyan omilning yetishmayotgan ta'siri boshqa omillar bilan muayyan darajada qoplanishi mumkinligi ehtimoldan holi emas.

2-jadval

Ijodkorlik darajasini aniqlash metodikasi ko'rsatkichlari

Shkalalar	Guruhlar		
	SamDU talabalari N=165	QarDU talabalari N=190	TerDU talabalari N=180
Ijodiy fikrlash	36%	32%	32%
Qiziqish	38%	34%	28%
Originallik	35%	28%	37%
Tasavvurning boyligi	33%	37%	30%
Intuitsiya	29%	35%	36%
Emotsionallik, empatiya	27%	31%	42%
Yumor hissi	36%	30%	34%
Kasbga ijodiy munosabat	29%	36%	35%

Olingan natijalardan shuni kuzatish mumkinki, Qarshi davlat universiteti, Samarqand davlat universiteti hamda Termiz davlat universitetida tahsil oluvchi talabalarining shaxslararo munosabat darajasi so'rovnomasi bo'yicha Qarshi va Termiz davlat universitetlari talabalarida quyiroq, Samarqand davlat universiteti talabalarida yuqoriroq ko'rsatkichni namoyon qilgan.

Yuqorida qayd etilgan ijodiy-innovatsion yetakchi talaba shaxsiga tegishli psixologik sifatlarni, o'ziga xos xarakterologik qobiliyatlar yig'indisi bo'lib, ularsiz biror bir faoliyatda ta'lim samaradorligiga erishish mumkin emas.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 4 ***

Innovatsion jamiyat yangilanib, muntazam takomillashib va taraqqiy etib borayotgan davrda, innovatsiyalar barcha sohalarida tarqalayotgan zamonaviy yangiliklar bo'lib, ular yangi texnologiyalar, metodlar, yangicha yondashuvlar, zamonaviy va qulay tovarlar, fan va texnikaning eng oldingi yutuqlari, nana texnologiya, madaniyatning yangi elementlari kabilardan tashkil topadi. Hozirgi kunda innovatsiyalar jamiyat tarixi va taraqqiyotini, dinamikasini belgilab beruvchi determinantlardan biriga aylanib bormoqda [5].

Ijodkorlik darajasini aniqlash so'rovnoma bo'yicha olingan natijalar, ijodkorlikning o'ziga xos darajalari Qarshi va Samarqand davlat universitetlari talabalarida quyiroq, Termiz davlat universiteti talabalarida yuqori ko'rsatkichni tashkil etgan. Originallik va kasbga ijodiy munosabat yaqqol yuqori farqni namoyon etgan.

3-jadval

Shaxs ijodkorlik darajasi so'rovnoma ko'rsatkichlari

Shkalalar	Guruhlar		
	SamDU talabalari N=165	QarDU talabalari N=190	TerDU talabalari N=180
Tavakkalchilikka moyillik	41%	32%	27%
Bilimga qiziquvchanlik	28%	36%	36%
Murakkablik	26%	34%	40%
Ijodiy tasavvur	38%	32%	30%

Ijodiy-innovatsion faoliyat va innovatsion ong hozirgi modernizatsiya kontekstida yanada dolzarb muammolardan biri bo'lib qoldi hamda obyektiv ravishda ijtimoiy taraqqiyotning shartiga aylandi. Innovatsion ong asosida innovatsion faoliyat shakllanadi.

Innovatsion faoliyat yangilik yaratish va uning natijalarini amalda qo'llash orqali ta'lim samaradorligini takomillashtirishga yo'naltirilgan bo'lib, u mavjud tizimga yangilik asosida o'zgartirish kiritish bilan ko'proq samara olishga qaratilgan. Bunday faoliyat orqali pedagog va talabalar innovatsion jamiyatning yangicha munosabatlarini shakllantiradilar, o'zlari ham bunday munosabatlarga chuqurroq kirib boradilar va tobora faollashadilar [6].

Olingan natijalardan shuni kuzatish mumkinki, Qarshi davlat universiteti, Samarqand davlat universiteti hamda Termiz davlat universitetida tahsil oluvchi talabalar shaxsning ijodkorlik darajalari o'rta darajada ko'rsatkichlarni namoyon qilgan.

Xususan, bir qator tadqiqotlarda maxsus tashkil etilgan mashg'ulotlar yordamida shaxs ijodiy qobiliyatlari taraqqiyotida ijobiy dinamikaga erishish mumkinligi isbotlanmoqda.

4-jadval

Innovatsion faoliyat va o'z-o'zini baholash so'rovnoma ko'rsatkichlari

Shkalalar	Guruhlar		
	SamDU talabalari N=165	QarDU talabalari N=190	TerDU talabalari N=180
Ijodkorlik	37%	35%	28%
Muvaffaqiyatdan xavfsirash	24%	37%	39%
Kelajakka yo'nalganlik	35%	37%	28%

Talabaning innovatsion faoliyati va o'z-o'zini baholashni aniqlash metodikasi o'zini idora qilishning maxsus va operatsional komponentlari bajarish sur'atini aniqlashga imkon beradi. Mazkur metodika ham individual, ham guruhii tarzda o'tkazilishi mumkin. O'z-o'ziga munosabatni baholash orqali shaxs intellektual topshiriqlarni tanlov usuli yordamida, ya'ni to'g'ri javobni topishda noto'g'ri variantni olib tashlash orqali amalga oshiradi.

Psixologik jihatdan qaralganda, ijodiy-innovatsion yetakchilik faoliyatning samaradorligini ta'minlovchi ijtimoiy-psixologik determinantlar sifatida, talabalarda mavjud bo'lgan maxsus bilim, maxsus qobiliyat, ijodiy innovatsion ta'lim olishga bo'lgan ko'nikmalar, individual-psixologik xususiyatlar, shuningdek ta'lim sohasidagi muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish va maqsadga erishish uchun muhim hisoblangan motivatsiya darajasi kabilar ham tan olinadi. Bunday ishlar avvalo, oliy ta'lim professor-o'qituvchilari va o'quv jarayonining boshqa sub'ektlari tomonidan ham amalga oshiriladi.

Shaxsning innovatsion faoliyati va o'z-o'zini baholash so'rovnoma bo'yicha olingan natijalar, Qarshi davlat universiteti, Samarqand davlat universiteti hamda Termiz davlat universitetida tahsil oluvchi talabalarda o'rtacha ko'rsatkichni tashkil etgan.

Ijodiy-innovatsion qobiliyatga ega talaba - o'zini va boshqalarni bilishga qodir, yangiliklarni tez idrok eta oluvchi, ijodiy fikrlashga moyil, ilsh joyida nazoratni optimallashtirishga intiladigan, yetakchi fikrlaydigan, aqlli shaxs bo'lishi kerak. Shuningdek, talabalarda tafakkurning yangi turini shakllantirish, ya'ni ijodkorlik sifatlarini rivojlantirish ta'lim samaradorligini oshirishning dolzarb muammolarini hal qilishga, ularni ilmiy-amaliy jihatdan asoslashga va unga o'z munosabatini bildirish yoki tanqidid yondashishga keng xizmat qiladi. Ijodiy-innovatsion ta'lim samaradorligini

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 4 ***

o'shishga qaratilgan yetakchilik tipiga mansub talabalar uchun strategik qarashlar, rivojlanishlarni oldindan bashorat qila olish kabi vazifalar muhim ahamiyat kasb etadi.

5-jadval

Talaba shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari darajasi so'rovnoma ko'rsatkichlari

Shkalalar	Guruhlar		
	SamDU talabalari N=165	QarDU talabalari N=190	TerDU talabalari N=180
Shaxsning g'oyaviy-siyosiy sifatleri	35%	30%	35%
Kasbiy-iqtisodiy fazilatleri	33%	38%	29%
Axloqiy-etik hislatleri	27%	34%	39%
Tarbiyaviy-pedagogik sifatleri	25%	39%	36%
Tashkiliy-ishchanlik fazilatleri	32%	35%	33%

Talaba shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini baholash so'rovnoma bo'yicha olingan natijalar, Qarshi davlat universiteti, Samarqand davlat universiteti hamda Termiz davlat universitetida tahsil oluvchi talabalarda yuqori ko'rsatkichni tashkil etganligi bilan xarakterlangan.

6-jadval

O'quv faoliyatida jipslik darajasi so'rovnoma ko'rsatkichlari

Shkalalar	Guruhlar		
	SamDU talabalari N=165	QarDU talabalari N=190	TerDU talabalari N=180
Ta'limga munosabat	30%	34%	36%
Xulq-atvor va faoliyatning umumiy uslubi	28%	37%	35%
Bilimni tavsiflovchi sifatlar	37%	31%	32%
Aqliy sifatlar	42%	27%	31%
O'quv-tashkiliy ko'nikmalarni tavsiflovchi sifatlar	30%	36%	34%
O'rtoqlariga munosabat	26%	38%	36%
O'z-o'ziga munosabat	32%	36%	32%

Jamiyatda insoniy munosabatlarni shakllanishida har bir ijtimoiy guruhlarining o'zni kattadir. Shu bois guruh muammosi psixologiyada uzoq yillardan buyon psixologlarning diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Ular tomonidan guruh va uning xususiyatlari, guruhdagi va guruhlararo munosabat, guruhdagi ijtimoiy psixologik muhit, guruhij ijodkorlik, guruhdagi nizolar va ularning bartaraf etish yo'llari va boshqa muammolar tadqiq etilgan. Shuningdek, ushbu muammolardan biri sifatida guruh a'zolari o'rtasidagi jipslikdir. Guruhda jipslik darajasini baholash so'rovnoma bo'yicha olingan natijalar, Qarshi davlat universiteti, Samarqand davlat universiteti hamda Termiz davlat universitetida tahsil oluvchi talabalarda jipslik xususiyatlari yuqoriligi namoyon bo'lgan

Xulosa qilib aytganda, oliy ta'limda ijodiy-innovatsion ta'lim samaradorligini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik determinantlari tadqiqot ishi bo'yicha tanlab olingan so'rovnoma ya'ni oliy ta'limda ijodiy-innovatsion ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi ishlab chiqilgan ijodiy-innovatsion ta'limni baholash so'rovnoma ishonchlilik darajasiga ko'ra, o'zaro ijobiy natijalarni namoyon qilishga yordam beradi. Shuningdek, ta'lim tizimining barcha bug'inida ijodiy-innovatsion ta'limning takomillashtirishga doir ilmiy tadqiqot ishlarini keng ko'lamda amalga oshirib borilsa, kelajak avlod taraqqiyotiga ulkan hissa bo'lib qo'shiladi

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Адо́льф В.А. Теоретические основы формирования профессиональной компетентности учителя. М., 1999. – С.96.
- 2.Айзенк Г.Ю. Интеллект: новый взгляд. // Вопросы психологии. -1995.-№1.- С.23-31.
- 3.Андреев А. Л. Знания или компетенции? // Высш. образование в России : науч.-пед. журн. - 2005. - № 2. - С. 3-11
- 4.Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Педагогика-Пресс, 1996. – С.37.
- 5.Афонин И.В. Инновационный менеджмент и экономическая оценка реальных инвестиций. М.: Гардарики, 2006. – С.44.
- 6.Клочко В. Е. Особенности операционализации понятия «Инновационный потенциал личности». Вестник Томского государственного университета. - 2010. - № 339. – С.151–154.

Muallif:

Beknazarova Lola Sadinovna – Qarshi davlat universiteti, psixologiya fanlari nomzodi, dotsent.

UDK 372.800.2

FEATURES OF USING EDUCATIONAL LITERATURE IN DIGITAL TECHNOLOGY ENVIRONMENT

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR MUHITIDA O'QUV ADABIYOTLARIDAN FOYDALANISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ УЧЕБНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В СРЕДЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Toshtemirov Doniyor Eshbayevich

Guliston davlat universiteti. 120100. Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: doniyor120373@gmail.com

Abstract. The article describes the features of using educational literature in the digital technology environment. Educational literature is a source of the body of necessary knowledge based on relevant educational programs in the subjects specified in the curriculum of a particular type of education. Teaching methods and didactics are covered in educational literature. Educational literature is prepared in two forms: traditional and electronic. When preparing educational literature, it is necessary to take into account such indicators as the age and psychological and physiological characteristics of students, the amount of information, and text fonts.

Key words: digital technologies, educational literature, textbook, electronic textbook, continuous education system, computer technology.

Аннотация. В статье описаны особенности использования учебной литературы в среде цифровых технологий. Учебная литература является источником совокупности необходимых знаний на основе соответствующих образовательных программ по предметам, указанным в учебной программе конкретного вида образования. Методика преподавания и дидактика освещены в учебной литературе. Учебная литература готовится в двух формах: традиционной и электронной. При подготовке учебной литературы необходимо учитывать такие показатели, как возраст и психолого-физиологические особенности обучающихся, объем информации, шрифты текста.

Ключевые слова: цифровые технологии, учебная литература, учебник, электронный учебник, система непрерывного образования, компьютерные технологии.

Kirish. Hozirgi kunda ilm-fan jadal taraqqiy etayotgan, zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimlari vositalari keng joriy etilgan jamiyatda turli fan sohalarida bilimlarning tez yangilanib borishi, ta'lim oluvchilar oldiga ularni jadal egallash bilan bir qatorda, muntazam va mustaqil ravishda bilim izlash vazifasini qo'yimoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi PF-6079-son Farmoniga asosan "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasi qabul qilindi. Ushbu strategiyada ta'lim tizimi oldiga quyilgan vazifalarni bajarish yo'lida katta ishlar amalga oshirilib, zamonaviy axborot texnologiyalari, kompyuterlashtirish va kompyuter tarmoqlari negizida ta'lim jarayoni axborot bilan ta'minlanishi kundan kunga rivojlanib bormoqda. Shuningdek, respublikamizda ta'lim jarayoni axborotlashtirildi, uzluksiz ta'lim tizimi jahon axborot tarmog'iga ulanadigan kompyuter axborot tarmog'i bilan to'liq qamrab olindi [1].

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

O'quv adabiyotlari – muayan ta'lim turi (yo'nalishi yoki mutaxassisligi) o'quv rejasida qayd etilgan fanlar bo'yicha tegishli o'quv dasturlari asosida zarur bilimlar majmuasi keltirilgan, o'zlashtirish uslublari va didaktikasi yoritilgan manba bo'lib, ikki shaklda: an'anaviy va elektron ko'rinishda tayyorlanadi. O'quv adabiyotlar qanday shaklda tayyorlanmasin, ta'lim oluvchilarning yoshi va psixo-fiziologik xususiyatlarini, ma'lumot hajmi, shifrlari kabi ko'rsatkichlari hisobga olinishi lozim. Tadqiqotda tahlil qilish, qiyosiy-taqqoslash, kuzatish kabi metodlardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Elektron o'quv adabiyotlar - zamonaviy axborot texnologiyalari asosida ma'lumotlarni jamlash, tasvirlash, yangilash, saqlash, bilimlarni interfaol usuda taqdim etish va nazorat qilish imkoniyatlariga ega bo'lgan manbadir [2].

Uzluksiz ta'lim tizimi o'quv-tarbiyaviy jarayonida o'quv adabiyotlarning quyidagi turlari qo'llaniladi: darslik, o'quv qo'llanma, lug'at, izohli lug'at, ma'lumotlar to'plami, ma'ruzalar kursi, ma'ruzalar to'plami, uslubiy ko'rsatmalar, uslubiy qo'llanmalar, ma'lumotlar banki, dayjest, sharh va boshqalar [2].

Darslik – davlat ta'lim standarti, o'quv dasturi, uslubiyati va didaktik talablari asosida belgilangan, milliy istiqlol g'oyasi singdirilgan, muayyan o'quv fanining mavzulari to'liq yoritilgan, tegishli fan asoslarini mukammal o'zlashtirilishiga qaratilgan hamda turdosh ta'lim yo'nalishlarida foydalanish imkoniyatlari hisobga olingan nashr [2].

Elektron darslik - kompyuter texnologiyasiga asoslangan o'quv uslubini qo'llashga, mustaqil ta'lim olishga hamda fanga oid o'quv materiallar, ilmiy ma'lumotlarning har tomonlama samarador o'zlashtirilishiga mo'ljallangan bo'lib: o'quv va ilmiy materiallar faqat verbal (matn) shaklida; o'quv materiallar verbal (matn) va ikki o'lchamli grafik shaklda; multimedia (multimedia – ko'p axborotli) qo'llanmalar, ya'ni ma'lumot uch o'lchamli grafik ko'rinishda, ovozli, video, animatsiya va qisman verbal (matn) shaklida; taktill (his qiluvchi, seziladigan) xususiyatli, o'quvchini "ekran

olamida” stereo nusxasi tasvirlangan real olamga kirishi va undagi ob’ektlarga nisbatan harakatlanish tasavvurini yaratadigan shaklda ifodalanadi [2].

Elektron darslik raqamli texnologiyalar muhitidan foydalanilgan ta’lim jarayonining asosiy o’quv adabiyotlari hisoblanadi.

Elektron darsliklar kompyuter texnologiyalari samalaridan foydalanib, eng muhim tushuncha va qonuniyatlarni tushunish va yodda saqlashni maksimal darajada yengillashtiradi.

Elektron darslikni ishlab chiqishda uchta asosiy komponent: o’quv materialni bayon etish, amaliyot va teskari aloqa e’tiborga olinishi kerak.

Elektron darsliklar quyidagi qismlardan iborat bo’lishi zarur: 1. O’rgatuvchi qism. Bunda o’quv materiallari gipermatnga asoslangan, statik va dinamik tasvirlardan iborat bo’ladi. 2. Mashq qildiruvchi qism. Bu qism xatolarni ko’rsatib beruvchi va to’g’ri xulosaga olib keluvchi vazifalarni bajaradi. 3. Nazorat qiluvchi qism. Bu qismda testlar orqali o’quv jarayonining nazorat tizim faoliyat olib boradi [3].

Raqamli texnologiyalar muhiti o’quv materiallarini o’zlashtirish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi: qabul qilish (ob’ekt va jarayonlar (shakl va mazmun)); tushunish (namoish); anglash (vaziyat, dalillar, masalalar); umumlashtirish (tushunchalar, ma’noli munosabatlar); mustahkamlash (konsepsiya, nazariya, tamoyillar, qonuniyatlari); qo’llash (modellar, chizmalar, mezonlar, ko’rsatkichlar, me’yorlar (jadvallar, grafiklar), ta’sir etish usul va yo’llari, misollar, masalalar).

Raqamli texnologiyalar muhiti o’quv adabiyotlarining asosiy modullari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin [3]:

Axborotning elektron eltuvchisi – axborotni raqamli shaklda saqlash va uzatishning maxsus qurilmasi (tashqi xotira qurilmalari);

Elektron darslik bo’limi – an’anaviy darslikning boblariga o’xshash o’quv fanining har xil sohasi;

Elektron darslik moduli – an’anaviy darslikning mavzulari yoki paragraflariga o’xshash, o’quv fanining bo’limlari tashkil etuvchisi;

Virtual ustaxonalar va laboratoriya stendlari – ustaxona jihozlari va laboratoriya stendlarining kompyuter-imitatsiya moduli.

Bu kabi tashkil etuvchi modullardan ko’rinib turibdiki, elektron o’quv adabiyotlarning imkoniyatlari an’anaviy adabiyotlarga nisbatan ancha keng.

Elektron darsliklar quyidagi asosiy xossalari bilan ajralib turadi: ta’limni, o’quv mashg’ulotlarini yuqori sifatli darajada olib borilishini ta’minlashi; mustaqil ta’lim olish va egallangan bilimlarni mustaqil baholash imkoniyatining berilishi; ma’ruza va amaliy mashg’ulotlarning hamohangligi; axborot-ta’lim ashyolarini rivojlantirish xususiyatining hamohangligi; matn va boshqa axborot materiallarini maxsus navigatsiya (gipermatn) va illyustratsiya (multimedia vositalari, rasmlar, diagrammalar va jadvallar) bilan taqdim etishi.

Raqamli texnologiyalar muhitida foydalaniladigan o’quv adabiyotlarining quyidagi ko’rinishlari mavjud [6], [8]:

1. Foydalanish maqsadlariga ko’ra: jamoa bo’lib va individual foydalaniladigan elektron darsliklar. Jamoa bo’lib foydalaniladigan elektron darsliklar kompyuterning katta tizim ashyolarini talab qilmaydigan bo’lishi kerak, chunki ular server kompyuterga joylashtiriladi, ulardan kompyuter tarmoqlari (Internet yoki Intranet) orqali foydalanish mumkin. Individual foydalaniladigan elektron darsliklar o’quv materiallarini o’qituvchining ishtirokisiz o’rganishga mo’ljallangan. Elektron darsliklarning bu ikki turidan auditoriya mashg’ulotlarida ham foydalanish mumkin.

2. O’quv materiallarini taqdim etish bo’yicha: tartibli va ixtiyoriy. Tartibli elektron darsliklar ma’lum bir bo’limga oid bo’lgan o’quv materiallarini o’zlashtirmasdan keyingi bo’limga o’tishga imkoniyat bermaydi.

3. O’quv materiallari va axborotlarni yangilash bo’yicha: uzluksiz va davriy yangilanuvchi. Uzluksiz ravishda yangilanadigan elektron darsliklar odatda elektron o’quv bazalariga (portallar, veb-saytlar va boshqalar) va elektron kutubxonalarga joylashtiriladi. Davriy yangilanadigan elektron darsliklar asosan elektron axborot eltuvchilar (tashqi xotira qurilmalari) kabilar bilan taqdim etiladi.

Raqamli texnologiyalar muhitida foydalaniladigan o’quv adabiyotlari quyidagi tamoyillarga javob berishi kerak [5], [6]:

1. Kvantlash tamoyili: o’quv materiallarini mazmunan yopiq, minimal hajmga ega modullarga ajratish. Modullar bir necha bosqichdan iborat bo’ladi, ammo 4-5 va undan yuqori bosqichga ega elektron darsliklarning didaktik imkoniyatlari pasayadi.

2. To’laqlilik tamoyili: o’quv materiallarining asosiy mazmunini qamrab olgan har bir modul o’zida quyidagilarni mujassamlashtirgan bo’lishi kerak: giper murojatga ega kalit so’zlar; nazariy asos; nazariya bo’yicha nazorat savollari; namunalar; mustaqil yechish uchun masalalar; modul bo’yicha nazorat savollari (javoblari bilan). Birinchi bosqich modulida quyidagilar bo’lishi maqsadga muvofiq hisoblanadi: testlar; nazorat ishi; yordamchi ma’lumotnoma; tahlillar.

3. Ko’rgazmalilik tamoyili: elektron darsliklar modullari matn va vizuallashtirilgan materiallarning ma’lum nisbatini saqlagan holda illyustratsiyalar va kadrlar jamlanmasidan iborat bo’lishi zarur. Har bir modul yangi tushuncha,

ta'kid va uslublarni tushunish va xotiraga olishni engillashtiradigan minimum matn va ko'rinishli kadrlar yig'indisidan tashkil topishi kerak.

4. Tarmoqlanish tamoyili: har bir modul boshqa modullar bilan gipermatnli murojaatlar orqali shunday bog'langan bo'lishi kerakki, foydalanuvchi ixtiyoriy paytda bir moduldan boshqasiga o'ta olishi mumkin bo'lsin. Tarmoqlanish tamoyili predmetni ket-ket o'rganishni amalga oshirishni rad qilmay, balki uni tavsiya qilingan o'tishlarni mavjud deb hisoblaydi

5. Erkin boshqarish tamoyili: talabalar kompyuter ekranidagi kadrlar almashishini mustaqil boshqarishlari, zarur material (misollar, o'rganilaётgan ko'rgazmali tushunchalar va ta'kidlar, ham aniq masalalarning echish namunalari, shuningdek, kontrmisollar)larni istalgan miqdorda ekranga chiqarishlari, qiyinlik darajasini o'zlari bergan ёki o'qituvchi tavsiya qilgan zarur sondagi masalalarni echish va nazorat topshiriqlarini bajarish orqali o'zlarining bilimlarini mustaqil sinash imkoniyatlariga ega bo'lishlari kerak.

6. Moslashuvchanlik tamoyili: Elektron darslik o'quv jarayonida foydalanuvchining zaruratlariga moslanishiga yo'l qo'yadigan, o'rganilaётgan materialni chuqurligi va qiyinligini hamda talabaning bo'lajak mutaxassisligiga bog'liq ravishda amaliy yo'nalganligini variatsiya qila oladigan, foydalanuvchi ehtiyojlariga ko'ra qo'shimcha ko'rgazmali materialni generatsiya qila olish, talabalar o'rganaётgan tushuncha va olingan masalalargning echimlarini grafik va geometrik talqinini taqdim eta oladigan bo'lishi kerak

7. Kompyuterni qo'llash tamoyili: talaba ishlash mobaynida ixtiyoriy paytda uni ayni paytda o'rganaётgan asosiy materialdan e'tiborini chalg'imaslikka imkon beradigan qiyin ishlardan ozod qilish, katta sondagi misollarni ko'rib chiqish va ko'proq masala echish uchun kompyuterning ёrdamini olishi mumkin. Kompyuter nafaqat katta almashtirishlar, turli-tuman hisoblar va grafik yasashlarni bajaradi, balki, ilgari o'rganilgan bo'lsa, ixtiyoriy daraja qiyinchilikdagi matematik amallarni bajaradi, shuningdek olingan natijalarni javobning ixtiyoriy bosqichida tekshiradi.

8. Yig'iluvchanlik tamoyili: elektron darslik (va boshqa o'quv paketlari umumiy elektron majmualarga yig'ish, kengaytirish bo'yicha elektron kutubxona (masalan, kafedra kompyuter xonalarida) ёki talaba, o'qituvchi ёki tadqiqotchining (mutaxassislik va o'qiётgan kursiga mos ravishda) shaxsiy elektron kutubxonasini shakllantirish imkoniyatini beradigan formatda bajarilgan bo'lishi kerak

Raqamli texnologiyalar muhitida foydalaniladigan o'quv adabiyotlarini ishlab chiqishning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat[4], [5], [6]:

- birinchi bosqichda manba sifatida o'quv dasturga mos keladigan, gipermatnlar yaratish uchun qisqa va qulay bo'lgan, katta sondagi misol va masalalarga ega, shuningdek, qulay formatda chop etilgan va elektron nashrlardan tanlangani maqsadga muvofiq.

- ikkinchi bosqichda olingan manbaalar yig'indisidan narxi va sifati maqbul munosabatda bo'lganlari tanlanadi va shartnoma tuziladi.

- uchinchi bosqichda mundarija ishlab chiqiladi, o'quv materialni minimal hajmi bo'yicha, lekin mazmuni bo'yicha to'la bo'lgan bo'limlarga ajratiladi, shuningdek, predmetni o'zlashtiri uchun zarur va yetarli bo'lgan tushunchalar ro'yhati tuziladi.

- to'rtinchi bosqichda manbaalarning matnlari mundarija, indeks va modullar tuzilishiga mos ravishda ishlab chiqiladi; ro'yhatga kirmagan matnlar olib tashlanadi va manbaalarda yo'qlari ёziladi; matn ichidagi ma'lumotnomalar tizimi ishlab chiqiladi; modullar va boshqa gipermatnli aloqalar orasidagi bog'liklar aniqlanadi, kompyuterga kiritiladigan gipermatnlar loyihasi tayёрlanadi.

- beshinchi bosqichda gipermatn elektron shaklga o'tkaziladi. Natijada, o'quv maqsadlarda foydalanish mumkin bo'lgan eng sodda elektron nashr yaratiladi.

- oltinchi bosqichda kompyuter dasturlari ishlab chiqiladi: har bir aniq holda kompyuterga qanday matematik amal bajarish va kompyuterning javobi qanday shaklda tasviflanishi topshiriladi; o'quv adabiyoti loyihalanadi va amalga oshiriladi; matematik masalani yechish uchun intellektual yadrosini qo'llash bo'yicha foydalanuvchilar uchun instruktsiyalar ishlab chiqiladi. Natijada talabalarga zarur, auditoriya mashg'ulotlari uchun foydali va o'qituvchilar uchun qulay bo'ladigan xossalarga ega bo'lib ishlaydigan elektron darslik yaratiladi.

- yettinchi bosqichda alohida tushuncha va ta'kidlarni tushuntirish usullari o'zgartiriladi va multimedia materiallari bilan almashtirish uchun matnlar ajratiladi.

- sakkizinchi bosqichda ekranni ortiqcha matnlardan xolos qilish va o'rganilaётgan materiallarni talabalarni tushunish va xotiraga olishlarini osonlashtirish maqsadida, ularning eshitish xotirasini foydalanish uchun alohida modullarning ovoqli qilish uchun matnlar ishlab chiqiladi.

- to'qqizinchi bosqichda ovoz berish uchun mo'ljallangan matnlar diktofonga ёziladi va kompyuterga joylashtiriladi.

- o'ninchi bosqichda yuqori ko'rgazmalilikka, ekranni matnli axborotlardan maksimal ozod qilish va o'rganilaётgan materialni xotiraga olishga erishish uchun modullarni ko'rinish senariysi ishlab chiqiladi.

- o'n birinchi bosqichda matnlarni ko'rinishli qilinadi, ishlab chiqilgan senariylarni rasmlar, grafiklar va animatsiyalar kompyuterga joylashtiriladi.

Ana shunday bosqichli faoliyat asosida elektron darslik ishlab chiqish jarayoni tugaydi va uni foydalanishga tayyargarlik boshlanadi.

Raqamli texnologiyalar muhitida foydalaniladigan o'quv adabiyotlarining asosiy imkoniyatlari quyidagilardan iborat:

- axborot-bilim imkoniyati - o'quv materiallarini ilmiy va ko'rgazmali qilib tasvirlash, axborotni to'la, tizimli va mantiqiy ketma-ketlikda tasvirlash, o'quv materialini bir tizimda berish va faollashtirishni taminlaydi.

- pedagogik-psixologik imkoniyati – muammoli, o'quv materialini o'zlashtirilishining mustahkamligi, ta'limni tabaqalashgan va individualligi, moslanuvchanligi va emotsional ta'sirchanligi.

- boshqarish imkoniyati - to'la didaktik ta'lim davriyliligi, ta'limning interfaolligi, teskari aloqa, o'z-o'zini boshqarish vazifalarini amalga oshirish.

- tashkiliy-texnologik imkoniyatlari - dars va darsdan tashqarida mustaqil ishlash jarayonida darslik bilan ishlash mumkinligi, ishlashda qulaylik, katta hajmdagi axborotni saqlashning osonligi va kitob bilan ishlash uchun zarur maxsus texnik jihozlarni mavjudligi.

Raqamli texnologiyalar muhitida foydalaniladigan o'quv adabiyotlarining asosiy xususiyatlari [6], [7]:

- predmetdagi axborotlarning yaxshi tuzilishga ega bo'lishi;

- o'quv predmetning tuzilishidagi elementlariga gipermatnli, namoyishli, audio va video izohlarga asosiy mavzularning mos kelishi;

- matn va namoyish qilish bilan bir qatorda, darslikni asosiy bo'limlari bo'yicha o'qituvchilarning o'quv materialini video yoki audio yozuvli bayonlarining bo'lishi;

- rasm, model va chizmalarni tezlikda tushuntirish tizimiga ega bo'lishi va bunda gipergrafikadan foydalanilganligi;

- ko'p oynalik interfeysning qo'llanilishi;

- matn qismlarida zarur manbalarga murojaat etishga mo'ljallangan gipermatn tizimining mavjudligi;

- matn bilan tushuntirish qiyin bo'lgan predmetning boblari qo'shimcha videoaxborot va animatsiyali kliplar bilan ta'minlanishi;

- audioaxborotlar musiqa bilan olib borilishi;

- o'quvchilar sinf va sinfdan tashqarida bajarishi kerak bo'lgan masala va mashqlar hamda ularning javoblarining berilishi;

- asosiy tushuncha va modullarning izohli lug'atining mavjudligi va har bir bo'limdan so'ng o'quv materialini mustahkamlash uchun savollar berilishi bilan an'anaviy darsliklardan farq qiladi.

Xulosa. Raqamli texnologiyalar muhitida foydalaniladigan o'quv adabiyotlari ta'lim-tarbiya jarayonini jadallashtiradi. Uning asosiy omillari qo'yidagilardir: bir maqsadga yo'naltirilganligini ko'tarish; o'quvchilarning motivatsiyasini kuchaytirish; o'quv mazmunini axborotli hajmini kengaytirish; o'quvchilarning o'quv-bilish harakatini faollashtirish; o'quvchilarning o'quv amaliy darajasini tezlashtirishlardan iborat.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi PF-6079-son Farmoni, "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasi.
2. Uzluksiz ta'lim tizimi uchun o'quv adabiyotlarning yangi avlodini yaratish kontseptsiyasi. Toshkent: Sharq, 2002. - 20 b.
3. Abduqodirov A.A., Pardayev A.X. Masofali o'qitish nazariyasi va amaliyoti. Monografiya. T.: Fan. 2009. -146 b.
4. Abduqodirov A.A., Toshtemirov D.E. Ta'lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston: "Universitet", 2019. - 232 b.
5. Abduraximov D.B., Toshtemirov D.E. Mutaxassislik fanlarini o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. – Guliston, 2020. - 332 b.
6. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2007. – 160 b.
7. Toshtemirov D.E. Ta'lim portal: yaratish tamoyillari, mazmuni va foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston sh. 2015. - 156 b.

Muallif:

Toshtemirov Doniyor Eshbayevich - Guliston davlat universiteti, Pedagogika va psixologiya kafedrasini mudiri, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent, mustaqil tadqiqotchi.

UDK 372.8

MECHANISMS FOR TRAINING DESIGN IN PROFESSIONAL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

PROFESSIONAL TA'LIM TASHKILOTLARI O'QUV MASHG'ULOTLARINI LOYIHALASH MEKANIZMLARI

МЕХАНИЗМЫ ОБУЧЕНИЯ ПРОЕКТИРОВАНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Urazbakov Alijon Djurabayevich

Guliston davlat pedagogika instituti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: alijanurazbakov1974@mail.ru

Abstract. The article describes the mechanisms for designing training sessions for professional educational organizations. A number of issues, such as ensuring the implementation of government decisions on organizing advanced training of professional educational organizations in our republic, that is, the creation of a national system of knowledgeable, highly qualified, competitive, enterprising personnel at the level of developed democratic countries. Deepening the knowledge of psychological foundations, searching for new forms and consistent ways of self-learning for students, creating a psychological system for managing students' educational activities, and developing new methods for organizing training requires further improvement of the supported methods.

Key words: vocational education, educational materials, educational institutions, design, pedagogical skills, independent education, pedagogical technologies.

Аннотация. В статье описаны механизмы проектирования учебных занятий профессиональных образовательных организаций. Ряд вопросов, таких как обеспечение реализации решений правительства по организации повышения квалификации профессиональных образовательных организаций нашей республики, то есть создание национальной системы знающих, высококвалифицированных, конкурентоспособных, предприимчивых кадров на уровне развитых демократических стран. Углубление познания психологических основ, поиск новых форм и последовательных способов самостоятельного обучения студентов, создание психологической системы управления учебной деятельностью студентов, разработка новых методов организации обучения требует дальнейшего совершенствования поддерживаемых методов.

Ключевые слова: профессиональное образование, учебные материалы, образовательные учреждения, проектирование, педагогическое мастерство, самостоятельное образование, педагогические технологии.

Kirish. Respublikamiz professional ta'lim tashkilotlari o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishga oid hukumat qarorlarining ijrosini ta'minlash, ya'ni rivojlangan demokratik davlatlar darajasidagi keng darajadagi bilimdon, yuqori malakali, raqobatbardosh, tadbirkor kadrlar milliy tizimini yaratish kabi bir qator masalalar ta'limning psixologik asosini chuqur bilish, ta'lim oluvchilar mustaqil bilim olishining yangi shakl, izchil yo'llari izlab topishni, ta'lim oluvchilarga mo'ljallangan o'quv faoliyatini boshqarishning psixologik tizimini vujudga keltirishni, o'quv mashg'ulotini tashkil etishning yangi metodlarini ishlab chiqishni, qo'llab kelinayotgan metodlarni yanada takomillashtirishni talab etmoqda [1].

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Professional ta'lim tashkilotlari ta'lim tizimiga bo'layotgan munosabat, ta'lim muassasalarida yaratilayotgan qulayliklar, ulardagi moddiy-texnik va ilmiy-uslubiy [2] ta'minotning rivojlanishi yo'lida qilinayotgan barcha ijobiy ishlar ular rivojiga qaratilgan bo'lib, bu o'z navbatida o'quv mashg'uloti boshqaruvini zamonaviy yondashuvlar asosida takomillashtirish zaruriyatini tug'diradi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funktsional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Ta'lim muassasalari faoliyatini takomillashtirish, ta'lim oluvchilarga sifatli bilimlarni berishda mavjud imkoniyatlardan to'liq foydalanish, innovatsion faoliyatni tashkil etishda, ularning boshqaruvini ilmiy asosda tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunga jamoa birligi, tashkiliy, psixologik munosabatlar, jamoada o'z-o'zini boshqarishning qay darajada rivojlanganligi, boshqaruv faoliyati mazmuni va uslubi, kasbiy-psixologik tayyorgarligi hamda shaxsiy xususiyatlari kiradi.

O'quv jarayonlarini samarali amalga oshirishga yo'naltirilgan struktura va komponentlarni aniqlashda faoliyat jarayonlarining xususiyatlari inobatga olinadi. Bu jarayonlarni asosan quyidagi turlarga bo'lish mumkin. Asosiy jarayon o'quv mashg'ulotining asosiy maqsadlariga, ko'zlangan natijalarga erishishga yo'naltirilgan bo'ladi va ta'minlovchi jarayon ularning natijalariga to'g'ridan-to'g'ri o'z ta'sirini ko'rsatmasada, uning asosiy vazifalarini bajarishi uchun zaruriy sharoitlarni yaratadi va ta'minlab beradi. Shu nuqtai nazardan ishlab chiqilgan yuqoridagi innovatsion o'quv mashg'ulotni boshqarish funktsiyalari modelida asosiy e'tibor - innovatsion o'quv mashg'ulotiga tayyorgarlik strategiyalari (maqsadni qo'yish, prognoz qilish, rejalashtirish va standartlashtirish)ni ishlab chiqish, ushbu tayyorgarlikni operativ boshqarish (tashkil etish, rahbarlik, ta'minlash va motivatsiya) hamda boshqarishda ta'lim oluvchilar bilan teskari aloqalar (tahlil

qilish, hisob-kitob, nazorat va sifat monitoringi)ga qaratildi. Bu o'z navbatida o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish, uning sifati va samaradorligi oshirishga xizmat qiladi.

O'quv mashg'ulotiga nisbatan texnologik yondashuv mazkur jarayonni takomillashtirish, uning samarasini ta'minlash va boyitib borish kabi maqsadlarga erishishning omili sifatida tashkil etiladi. O'quv mashg'ulotida ilg'or texnologiyalardan foydalanish, ishlab chiqarish jarayoni mohiyatini to'laqonli anglay olgan, yuzaga keladigan muammolarni ijobiy hal eta olish salohiyatiga ega, mustaqil fikr yurita oladigan va dunyokarashi keng, mutaxassisligi bo'yicha malakali mutaxassislarni tayyorlash hamda ularning kasbiy mahoratini doimiy ravishda oshirib borishni yo'lga qo'yishda muhim hisoblanadi [3].

Texnologik yondashuvni qo'llash qo'yilgan o'quv maqsadlariga garovli erishish imkonini beradi. Texnologik yondashuv doirasida yaratilgan didaktik loyihalash usullariga bo'lgan munosabat o'quv jarayonini oqilona, ammo shu bilan birga ijodiy rejalashtirish, yangi fikrlar bilan boyitish, ularning natijalarini baholashga yordam beradi.

Darslik yaratuvchi mualliflarning ham pedagogik texnologiya asosida o'qitishning xususiyatlarini hisobga olishlari juda muhim. Qayd etish joizki, an'anaviy o'quv jarayonida texnologik yondashuvni to'laligicha emas, balki elementlarini qo'llash mumkin. Bu avvalo, pedagogik texnologiyaning markaziy nuktasi deb, joylash mumkin bo'lgan alohida o'quv maqsadlarini aniqlashtirish yo'llariga tegishli.

Pedagogik texnologiyaning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, unda o'quv maqsadlariga garovli erishish o'quv jarayoni loyihalashtiriladi va amalga oshiriladi. Texnologik yondashuv, avvalo, yuzakilikda emas, balki rejalashtirilgan natijani amalga oshirish imkonini beruvchi konstruktiv, ko'rsatmali sxemada o'z ifodasini topadi [4].

Har tomonlama barkamol avlodni etishtirish pedagogning saviyasiga, kasbiy tayyorgarligiga va fidoiyligiga, uning yosh avlodni o'qitish-tarbiyalash ishiga bo'lgan munosabatiga bog'liq. Shunday ekan, u har tomonlama rivojlangan ilmiy tafakkurga ega, o'z fanining chuqur bilimdoni, pedagogik-psixologik va uslubiy bilim hamda malakalarni egallagan bo'lishi hamda turli pedagogik vazifalarni tezda echishi, vaziyatlarni sezishi, o'rganishi va baholay olishi lozim [5].

Ta'lim tizimida faoliyat ko'rsatayotgan pedagog ilg'or pedagogik texnologiyalar, o'quv mashg'uloti jarayonini faollashtirish usullari va o'qitiladigan fanlar bo'yicha sifatli bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantiruvchi pedagogik usullarni qo'llay bilishi lozim [2]. U pedagogik texnologiyalarning mohiyati, maqsadi va vazifalarini o'rganib chiqib, ular [5] haqida ilmiy asoslangan ma'lumotlar, amaliy yo'llanmalar ishlab chiqishi, uni o'quv mashg'ulotlari jarayoniga joriy eta olishi kerak.

Bu jarayonga mazkur texnologiyalarni joriy qilish pedagogdan ijodiy izlanishni talab etadi [5]. Unda shakllangan bilim, malaka, o'qitish vositalari, bu texnologiya imkoniyatlarini maqsadga muvofiq yo'naltira olish qobiliyatlari mavjud bo'lsa, u davlat ta'lim standartlari asosida ta'lim oluvchilarga aniq maqsadni belgilab bera olishi mumkin [6]. Belgilangan maqsad va vazifalarni e'tiborga olgan holda o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishning shakllari yaratildi. Shakllarni ishlab chiqish asosan tizimli yondashuv uslubi, maqsadlar tizimini yaratish va unga erishish ketma-ketligiga asoslangan holda olib borildi [4] (1-jadval).

1-jadval.

O'quv mashg'ulotlarini tashkil etishning shakllari

O'quv mashg'ulotlarini tashkil etishning umumiy shakllari	O'quv mashg'ulotlarini tashkil etishning ichki shakllari	O'quv mashg'ulotlarini tashkil etishning tashqi shakllari
Individual.	Kirish mashg'uloti.	Dars.
Juftli.	Bilim, ko'nikma va malakalarni takomillashtirish mashg'uloti.	O'yin.
Guruhli.	Amaliy mashg'ulot.	Seminar.
Jamoaviy.	Bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirish mashg'uloti.	Ma'ruza.
Frontal.	Bilim va ko'nikmalarni nazorat qilish mashg'uloti. Mashg'ulotlarni tashkil etishning kombinatsiyali shakli.	Konferentsiya.
		Mustaqil ish.
		Ekskursiya.
		Laboratoriya ishi.
		Fakultativ mashg'ulot.
		Boshqa shakllar.

Bugungi kunda jamiyatimizda yangi ijtimoiy munosabatlarning shakllanishi, ta'limning dunyo ta'lim tizimiga integratsiyalashuvi, demokratiyalash jarayonlarining rivojlanishi o'quv mashg'uloti jarayonida pedagogik texnologiyalarga yangicha yondashuv zarurligini taqozo etmoqda [2].

Milliy dasturda ushbu texnologiyalarni joriy qilish va o'zlashtirish, ularni ta'lim muassasalariga olib kirish zarurati alohida ta'kidlangan [1].

Bugungi kunda pedagogik texnologiyaga qiziqishning kuchayishi zamirida ma'lum sabablar mavjud, ya'ni: o'quv mashg'uloti samaradorligini oshirish maqsadida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish zarurligi; fan-texnika-texnologiyaning keskin rivojlanishi natijasida axborot-ma'lumotlar hajmining ko'payib borayotganligi; zamonaviy texnika va texnologiyalarni o'quv mashg'uloti jarayoniga tatbiq etish [2], bu jarayonda axborot texnologiyasi hamda texnik vositalardan foydalanish kerakligi; ta'lim oluvchilar va pedagog faoliyatini to'g'ri yo'lga qo'yish, pedagog ta'lim maqsadi va mazmunini puxta bilishi, o'qitish usullari, metodlari va vositalarini mukammal egallagan bo'lishi [7], ta'lim oluvchining qiziqish va intiluvchanligini to'g'ri yo'lga yo'naltira olishi lozimligi; pedagog o'quv mashg'ulotlari jarayonini samarali tashkil etish uchun maqsad va vazifalarni aniq belgilashi, uning natijasini oldindan qayd etishi, fanlarning to'liq o'zlashtirishga erishish uchun zaruriy o'qitish vositalari, shart-sharoitlarini tayyorlashga erishishi kerakligi [5]; o'quv mashg'ulotlari uchun zarur moddiy-texnik bazaning yaratilgan bo'lishi; o'quv mashg'ulotlari natijalarini xolisona baholash, ta'lim oluvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini egallashini nazorat qilish hamda baholashni avtomatlashtirishga erishish kerakligi.

Pedagog pedagogik texnologiyalarni amaliyotga samarali joriy etishi uchun: davr talabiga mos o'quv mashg'ulotlari maqsadini aniq va ravshan belgilashi, mazkur jarayon mazmunini fan dasturi bo'yicha mukammal egallashi, muntazam pedagogik mahoratini oshirib borishi, didaktik jarayonni amalga oshirish bilan tanish bo'lishi [5], o'quv mashg'ulotlarini amalga oshirishda o'qitishning samarali shakl, usul, vosita va texnologiyalaridan foydalana olishi hamda ta'lim oluvchilarning o'zlashtirishini muntazam nazorat qilib, baholab borishi lozim.

Pedagogik texnologiya loyihalashtirilgan ta'lim va aniq maqsadga qaratilgan o'quv mashg'ulotlari jarayonini ifoda etadi, ya'ni, bu texnologiya o'quv mashg'ulotlari jarayoni uchun loyihalanadi va belgilangan maqsadni echishga qaratiladi [5]. Loyihalash, mo'ljallangan maqsad va uni amalga oshirish usul va vositalari yig'indisini aniqlashdan iborat [8].

Bunda quyidagi ketma-ketlikda ishlar amalga oshiriladi: ta'lim texnologiyasini amalga oshirish vaqtini aniqlash; o'quv materiallarini tahlil etish; maqsad va vazifalarni ajratib olish; o'quv materiallarini ma'lum tuzilmaga keltirish va vaqt bo'yicha taqsimlash; bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish bosqichlari, shuningdek, shaxsning sifat va fazilatlarini rivojlantirishni aniqlab olish; ta'lim oluvchilarni qiziqitirish usuli va vositalarini aniqlash.

Ta'lim texnologiyasi bo'yicha qilinadigan ishlar ikki qismdan iborat: ta'lim loyihasini tayyorlash va loyihani amalga oshirish. Ta'lim loyihasini tayyorlashda, loyiha pedagog yoki ekspert a'zolari tuza olish faoliyatining mahsuli bo'lib, qator umumiy xususiyatlarga ega. Loyiha asosida pedagog va ta'lim oluvchilarning kelajakda birgalikda amalga oshiradigan faoliyati yotadi. Ta'lim loyihasi ma'lumot mazmunini Davlat standartlari talablari asosida tahlil etishdan boshlanadi. Tahlil ma'lumot mazmuni elementlari (bilimlar, ko'nikma va malakalar, ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlar) dasturlarda qanday berilganligi, mashg'ulotliklarda qanday aks ettirilganligiga qaratiladi. Keyin ta'lim mazmuni o'rganiladi, u yoki bu mavzuni o'rganishdan ko'zda tutilgan maqsad, ta'limning didaktik maqsadi, pedagog va ta'lim oluvchilar maqsadi, maqsadlarni amalga oshirish va hisobga olish varaqalari, beriladigan uy ishlari miqdori, mavzular bo'yicha o'tkaziladigan test savollari, reyting nazorati bosqichlari, etalon darajasida o'zlashtirish usuli oldindan belgilab qo'yiladi.

O'rganilgan bilimlarga ishlov berish jarayonida joriy nazorat natijalariga asosanib loyihaga yangi o'zgarish, qo'shimcha va tuzatishlar [6] kiritiladi. Bo'lim yoki mavzu bo'yicha umumiy xulosalar chiqarish, chiqarilgan xulosalarni murakkab o'quv holatlariga tatbiq qilish, oraliq nazorat natijalariga ko'ra mavzu yoki bo'lim bo'yicha axborot to'plash, to'plangan axborotlarga ishlov berish jarayonlarida ta'lim oluvchilar erishgan yutuqlarni tahlil qilish, ularning bilim va malakasi, ijodiy faoliyat tajribasidagi kamchiliklarini ko'rsatish, guruhdagi har bir ta'lim oluvchiga yakuniy nazoratgacha bajariladigan qo'shimcha topshiriqlarni berish, ularni o'quv materiallarini yanada atroflicha o'zlashtirishga rag'batlantirish, yakuniy nazoratning asosiy vazifasi ta'lim oluvchilarning ma'lumot va ta'lim mazmuni elementlarini etalon darajasida o'zlashtirishlarini aniqlash, etalon darajasidan past o'zlashtirgan ta'lim oluvchilarni ogohlantirish, qo'shimcha topshiriqlar berish kabilardan iborat.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta'lim maqsadini aniq o'rnatishdan boshlab, to uning natijalarini baholashgacha bo'lgan bosqichlarning har biri uchun ijodiy faoliyatni talab etadi [5].

Yuqorida berilgan ko'rsatkichlar loyihalangan o'quv jarayonining texnologik darajasini to'liq ifodalaydi, amalda joriy etilishi esa pedagogni yuqori malakali mutaxassisga aylantiradi, ta'lim oluvchining nufuzini ham birmuncha oshiradi va ijodiy faoliyatni rivojlantirishning yangi qirralarini ochadi [2].

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni muntazam tahlil qilib borish, loyihalashtiruvchi vositalarning muhimini tanlash usullarining maqsadga muvofiqligini aniqlay bilish, olinishi zarur bo'lgan natijani oldindan tahlil qilish, o'quv jarayonining yaxlitligini ta'minlash kabi tamoyillarga asoslanadi [9].

Shevlyukova O.N. ishlab chiqqan pedagogning texnologik loyihalash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan dasturidan foydalanish tavsiya etiladi [10]. Ushbu dasturda pedagogning texnologik loyihalash qobiliyatiga quyidagi talablar qo'yiladi: pedagogikaning umumiy qonun-qoidalarini bilish; ta'limga texnologik yondashuvga oid dastlabki manbalarni va loyihalash, individuallashtirish, texnologiyalashtirish jarayonlarining o'zaro bog'liqliklari haqida tushunchaga ega bo'lish; ta'limni taraqqiy ettirishda texnologiyalarning o'rnini tushunish; o'qitishni shaxsga

yo'naltirishning asosiy maqsad, shakli va darajalari haqida tasavvurga ega bo'lish; individual yondashuv, o'qitishni tabaqalashtirish, individual o'qitish tushunchalari o'rtasidagi bog'lanish va farqlarni bilish [5]; o'quv jarayonini tashkil qilish vositalari orqali ta'lim oluvchining individual xususiyatlarini rivojlantirish yo'llarini bilish; ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirishda individual rivojlantiruvchi texnologiyalar imkoniyatlarini bilish; ta'lim-tarbiyani loyihalashda asosiy bosqichlarni ajrata olish; loyihalashga oid asosiy pedagogik obektlarni bilish; mavjud sharoitdan kelib chiqadigan xolda tashxislanadigan maqsad qo'ya bilish; texnologiyalashtirishning umumiy mezonlarini bilish; o'quv materialini o'lchanadigan va kuzatiladigan darajada qismlarga ajratish; o'quv jarayonining mantiqiy tuzilishini qulaylashtirish; o'quv mavzusining texnologik xaritasini loyihalay olish; ta'lim oluvchilarning o'zlashtirishini, rivojlanishini qayd etib boruvchi axborot xaritalarini loyihalashni bilish.

O.Q.Tolipovning fikricha [11], loyihalash pedagogik jarayonni samarali tashkil etish va amalga oshirishning muhim shartlaridan biri bo'lib, faoliyatni tahlil qilish, uni oldindan ko'ra bilish hamda rejalashtirilgan faoliyatni amalga oshirish loyihagini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.

Pedagogik vazifani hal etishning bu bosqichida o'zining va ta'lim oluvchi faoliyatining mazmuni, vositalari va dasturlarini loyihalashga nisbatan mustaqil yo'naltirilgan, o'zaro uzviy aloqada bo'lgan pedagog faoliyatini ko'rsatish mumkin. Shunga ko'ra, pedagogik jarayonni loyihalash mazmuni, moddiy va faoliyatni loyihalash texnologiyalari birligi sifatida namoyon bo'ladi. O'quv mashg'ulotlari jarayonini loyihalash bosqichlari 6-ildavda berilgan. Loyihalash bevosita o'quv mashg'ulotlari sharoitida amalga oshiriladi. Bu jarayonda quyidagi ishlarga alohida e'tibor qaratish lozim [12]: o'rganilayotgan mavzu bo'yicha maqsad, vazifalar bilan ta'lim oluvchilarni oldindan tanishtirish; muammo, topshiriqlarni, shuningdek, uy vazifalari, mustaqil bajariladigan ishlarni, ularni bajarish tartibini e'lon qilish; mavzuni to'liq o'zlashtirish bo'yicha ko'rsatmalar berish, o'zlashtirish me'yorlarini aytib berish; ta'lim oluvchilarni faol, mustaqil faoliyatga rag'batlantirish, ular diqqatini mavzu mazmuniga tortish, uni qanday o'rganish zarurligini aytib berish; bilishga qiziqish hamda muammolarni bajarishga ehtiyoj uyg'otish; mavzu bo'yicha ma'lumotlar to'plash, ular yuzasidan joriy nazoratni tashkil etish; mavzuni to'liq o'zlashtirishga oid o'zgarish, qo'shimchalarni belgilash; mavzu bo'yicha to'plangan bilimlarga ishlov berish, bu jarayonda joriy nazorat natijalariga asoslanib loyihaga yangi o'zgarish, qo'shimchalar kiritish: mavzu bo'yicha umumiy xulosalar chiqarish; oraliq nazorat natijalariga ko'ra mavzu bo'yicha axborot to'plash; ularga ishlov berish jarayonida ta'lim oluvchilar erishgan yutuqlarni tahlil qilish; ularning bilim va malakasi, ijodiy faoliyat tajribasidagi kamchiliklarini ko'rsatish; guruhdagi har bir ta'lim oluvchiga yakuniy nazoratgacha bajariladigan qo'shimcha topshiriqlarni berish, ularni o'quv materialini yanada atroflicha o'zlashtirishga yo'naltirish; ta'lim oluvchilarning mavzu mazmunini o'zlashtirishlarini aniqlash, past o'zlashtirganlarni ogohlantirish, qo'shimcha topshiriqlar berish va boshqalar.

Pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy qilish, ayniqsa, xorijiy davlatlardagi tajribalardan [2] foydalangan holda o'zimizning tizimlashtirilgan ta'lim jarayonining zamonaviy pedagogik texnologiya tizimini vujudga keltirish borasidagi amalga oshiriladigan ishlarni umumlashtirish va hayotda qo'llash uchun quyidagi tadbirlarga amal qilish maqsadga muvofiqdir [6]:

- ta'lim jarayoni ishtirokchilari [6]: pedagog va ta'lim oluvchilar o'rtasida o'quv rejasini ishlab chiqish, ya'ni pedagog bo'lim va bobni o'rganish rejasini tuzar ekan, ushbu rejada ta'lim oluvchi va pedagog faoliyati o'z ifodasini topmog'i lozim. Zamonaviy pedagogik texnologiya tamoyillaridan biri bo'lgan o'quv mehnatining pedagog va ta'lim oluvchi o'rtasida izchil rejalashtirilgan taqsimoti pedagogdan ta'lim jarayonini izchil boshqarishni talab qiladi;

- fanning ichki bog'lanishi imkoniyatlaridan maqsadli foydalanish [5]. Har bir o'rganiladigan kichik va yirik o'quv birliklari oldin o'rganilganlarga tayanadi. Bunda fanlararo bog'lanishlar va ta'lim oluvchilarning tayyorgarlik darajalarini bilish ham muhim tomonlardan biridir. Demak, ularni yangi bo'lim, bobni o'rganishga olib kirishda undagi mavjud bilimlarga tayanish, agar mavjud bilimlar yangi bobni, bo'limni o'rganishga etarli bo'lmasa, oraliq tayyorgarlik olib borish va shundan keyingina bilimlarni o'rganishning navbatdagi bosqichiga o'tish mumkin.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta'lim jarayoniga bir qator yangi elementlarni olib kirishni taqozo qiladi. Bular quyidagilar: diagnoz, o'quv mezonlarini belgilash, diagnostik tahlil, tuzatish kiritish, qayta to'latish (ketma-ketlikni yo'qotish), kutilishi lozim bo'lgan natijani olish va reyting.

O'quv mezonlarini belgilash: o'quv mezonlari ta'lim oluvchilar o'rganishi lozim bo'lgan tushunchalar, ta'riflar, qoidalar, qonunlar, hodisalar, voqealardan iborat bo'lib, ular orasidagi mantiqiy bog'lanishning ta'minlanishi shu bob yoki bo'limning o'zlashtirilishiga olib keladi. Pedagog bob, bo'lim uchun ajratilgan soatlarda ta'lim oluvchilar o'rganishi lozim bo'lgan mezonlar hisoblanib, ular bilimini baholashning chegaraviy qiymati aniqlab olinadi. O'quv rejasini tuzishda pedagog va ta'lim oluvchilar bilishi kerak bo'lgan o'quv mezonlarini bo'limlar, boblar bo'yicha aniqlaydi va ularga mustaqil topshiriq sifatida bo'limni o'rganishdan oldin vazifa qilib beradi.

Tashhislash: ta'lim oluvchilar bilimidagi notekisliklarni aniqlash, ularni to'ldirib va navbatdagi o'zlashtirish bosqichiga ko'tarish maqsadida tashhis amalga oshiriladi. U quyidagi maqsadlarni amalga oshiradi: ta'lim oluvchilar o'zlashtirish darajasini tashhislash; ular bilimidagi etishmovchiliklarning oldini olish; aniqlangan etishmovchiliklarni to'ldirish maqsadida maxsus topshiriqlar ishlab chiqish; maxsus topshiriqlar bajarish soatlarini belgilash; yakuniy tashhislash. Tashhis ta'lim texnologiyasining asosiy elementlaridan biri hisoblanib, asosiy o'zlashtirishdagi kamchiliklar

soatini, har bir ta'lim oluvchining bilim darajasini aniqlash, rejaning borishiga tuzatishlar kiritish yo'li bilan ta'lim jarayonining natijasi kafolatlanganligini ta'minlaydi.

Tuzatish kiritish: bo'lim yoki bobning o'zlashtirilish darajasining diagnostik tahlili natijasi 50 foizdan kam ko'rsatkichni bersa, pedagog ta'lim jarayonining borishiga tuzatish kiritishi shart. Qayta to'ldirish (nuqsonlarni yo'qotish): qayta tuzatish kiritilishidan maqsad olingan bilimlardagi kamchiliklarni bartaraf etishdan iborat. Kamchiliklarni bartaraf etish to'ldirish asosida amalga oshiriladi.

Kutilishi lozim bo'lgan natijani olish. Bu element zamonaviy pedagogik texnologiyalarning markaziy g'oyasi hisoblanadi. Pedagogik texnologiya ta'lim jarayoni natijasi kafolatli bo'lishini talab qilar ekan, jarayon borishidan ko'zda tutilgan maqsad amalga oshirilishi va natijali bo'lishining rejalashtirilishini pedagoglar oldiga vazifa qilib qo'yadi.

Ta'lim texnologiyasi asosida o'tkaziladigan mashg'ulotlar an'anaviy pedagogik amaliyotdan qator xususiyatlariga ko'ra farq qiladi: mashg'ulotlar ta'lim oluvchilarning o'quv maqsadlari va vazifalarini oydinlashtirishdan boshlanadi; ta'lim-tarbiya jarayoni oldindan qayd etilgan natijaga mo'ljallab tashkil etiladi; har bir ta'lim oluvchi o'z faoliyati xususiyatlariga mos keladigan sur'atda ishlaydi; jamoa a'zolarining har biri o'zlari erishgan natijadan tez-tez ogohlantirib, erishilgan natija ta'limning har bir bosqichida etalonga birlashtirib turiladi; natija ta'lim oluvchilarning asosiy o'quv maqsadlariga ko'ra aniqlanadi; o'quv materialini to'liq o'zlashtirgan ta'lim oluvchi keyingi mavzuni o'rganishga o'tadi; etalondan past o'zlashtirgan ta'lim oluvchilar uchun ta'lim o'xshash sharoitlarda takrorlanadi; ta'lim oluvchilar uchun o'qish-o'rganish harakatiga teng maqsadlarni amalga oshirishdan boshlanadi; ta'lim oluvchilar harakatga teng maqsadlardan oraliq maqsadga, bilimlarga, undan umumiy o'quv maqsadiga qarab boradi; harakatga teng maqsaddan umumiy o'quv maqsadiga qarab borish o'qish-o'rganishning tsikliyligini ta'minlaydi; yakuniy (nazorat) baho o'quv kursi to'liq o'rganilgach chiqariladi.

O'quv mashg'ulotlarini tashkil etish jarayoniga pedagogik texnologiyalarni kiritish quyidagilarga asoslanadi: o'quv mashg'ulotlari jarayonida ishtirok etuvchi ta'lim oluvchi shaxsi ustuvorligini ta'minlash; o'quv mashg'ulotlari maqsadining natijaga erishuvini amalga oshirish; uning boshqariluvchi jarayon ekanligidan kelib chiqqan holda uning maqsadli boshqariluviga erishish; uning mazmunini ta'minlovchi vosita, usul, shakllari texnologiyasini yagona bir tizimga keltirish.

Hozirgi vaqtda pedagogik texnologiyalarning asosiy tamoyillari quyidagilardir: muntazam tahlil qilib borish; loyihalashtiruvchi vositalarning muhimini tanlash; metodlarning maqsadga muvofiqligini aniqlay bilish; olinishi zarur bo'lgan natijasini oldindan taxmin qilish, ya'ni maqsadlarning amalga oshishiga erishish; ta'lim jarayonining yaxlitligini ta'minlash [6].

O'quv mashg'ulotlarida mavzu mazmunini o'zlashtirishda ta'lim oluvchilarning bilim saviyasi, o'zlashtirish qobiliyati, didaktik vazifalarga qarab: og'zaki, ko'rgazmali va amaliy kabi guruhga bo'linadigan metodlarning quyidagi variantlari qo'llaniladi: ma'ruza, amaliy, laboratoriya va mustaqil ishlar, muammoli-evristik modellashtrish, ilmiy-tadqiqot, muammoli-izlanish va reproduktiv, induktiv va deduktiv, nazorat va o'z-o'zini nazorat qilish.

Pedagogik texnologiyalarni o'quv mashg'ulotlari jarayoniga joriy etish ko'lamini kengaytirish, bu yo'nalishda ilg'or pedagogik tajribalarni joriy etish, har bir fan bo'yicha aniq rejalarni tuzish va amalga oshirish, mashg'ulotlik, o'quv qo'llanma, dastur, ma'ruza matnlarini tayyorlash, ilmiy-metodik ishlar va mashg'ulotlar jarayonida axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish, ularni axborot vositalari bilan ta'minlash hamda kommunikatsion tarmoqlarga bog'lash muhim vazifa hisoblanadi.

Umuman olganda, pedagog: pedagogik texnologiyalarning ilmiy-nazariy asoslari; ta'lim jarayoniga texnologik yondashish; ilg'or o'qitish texnologiyalarini; o'quv mashg'ulotlari jarayonini loyihalashni; o'qitishning faol usullaridan foydalanishni; uy vazifalarini maqsadli berishni; o'quv maqsadlari taksonomiyasini ishlab chiqishni; test topshiriqlarini ta'lim oluvchi faoliyat darajalariga mos holda tuzishni; Internet tarmog'idan foydalanishni; reyting nazorati va ta'lim oluvchilarning bilimlarini ob'ektiv baholash kabilarni bilishi kerak [5].

Shuni alohida ta'kidlash joizki, faqat zamon talablariga javob beruvchi innovatsion pedagogik texnologiyalarni axborot-kommunikatsiya texnik vositalaridan foydalangan holda o'quv mashg'ulotlari jarayoniga joriy etish asosidagina, mazkur jarayon sifati va samaradorligini bugungi kun talablari darajasida ta'minlashga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm- fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-con Farmoni. (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 07.11.2020 y., 06/20/6108/1483-con).
2. www.ed.gov.ru.
3. Abdukarimov M., Gaimnazarov O.G. Oliy ta'lim muassasalarida mashg'ulotni axborot texnologiyalari vositalari asosida tashkil etish // "O'rta maxsus kasb-hunar ta'limi tizimi uchun pedagog kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakacini oshirish sifatini ta'minlashning ilmiy-uslubiy asoslari" respublika ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari. - T., -2006.- B.25-26.
4. Чошанов М.А. Дидактическое конструирование гибкой технологии обучения // Педагогика. - Тошкент, 1997. № 2. С. 21-29.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4884-con Qarori. (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 07.11.2020 y., 07/20/4884/1484-con).
5. Преподавание изобразительного искусства в условиях модернизации образования.http://elibrary.ru

6. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. <http://el.tfi.uz>.
7. Личностно-ориентированный подход и условия его реализации при дистанционном обучении в ВУЗе. <http://cyberleninka.ru>.
8. Боровкова Т.И., Морев И.А. Мониторинг развития системы образования. Владивосток, -2004. Часть I. Теоретические аспекты: учеб. пособие. – 144 с.
9. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. - М.: Изд-во Института профессионального образования Министерства образования России, 1995. – 120 с.
10. Шевлюкова, О.Н. Личностно ориентированная технология взаимодействия субъектов образовательного процесса // Экологическая педагогика: Сборник научных статей по материалам XI Международной научно-практической конференции / Урал.гос.пед.ун-т, - Екатеринбург, -2006. - С. 122.
11. Толипов Ў. Касбий педагогика. -Т.: ТДИУ, -2001. – 128 б.
12. Омонов Х.Т., Хўжаев Н.Х., Мадьярова С.А., Эшчонов Э.У. “Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат”. Ўқув қўлланма. –Тошкент. -2012. – 240 б.

Muallif:

Urazbakov Alijon Djurabayevich - Guliston davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi.

UDK 372.800.2

FEATURES OF ORGANIZING THE EDUCATIONAL PROCESS IN A SMART EDUCATIONAL ENVIRONMENT

SMART TA'LIM MUHITIDA O'QUV JARAYONINI TASHKIL ETISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В SMART ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Irsaliyev Furqatjon Sherali o'g'li

Guliston davlat universiteti. 120100. Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: furqatjon-irsaliyev2020@gmail.com

Abstract. The article discusses the features of organizing the educational process in the SMART educational environment. In various areas, in particular, automation of production processes, economic development with the help of information and communication technologies, introduction of modern information technologies into the management process, continuous improvement of innovative knowledge, professional skills and qualifications of specialists. students in areas of activity identified as a priority. In the educational process, where the meeting between the teacher and students begins, the educational environment begins, which is the source of their joint activities in individual institutions, educational programs, academic subjects, the educational process is organized, and the environment is designed. and built. Based on this, the environment is interpreted as a space for joint activities of teachers and students in the process of organizing education.

Key words: SMART, educational process, higher education, information and communication technologies, educational environment, information educational environment, e-education.

Аннотация. В статье рассмотрены особенности организации образовательного процесса в образовательной среде SMART. В различных сферах, в частности, автоматизации производственных процессов, развитии экономики с помощью информационно-коммуникационных технологий, внедрении современных информационных технологий в процесс управления, постоянном совершенствовании инновационных знаний, профессиональных навыков и квалификации специалистов. студентов в сферах деятельности определены как приоритетная задача. В образовательном процессе, где начинается встреча преподавателя и обучающихся, начинается образовательная среда, которая является источником их совместной деятельности в отдельных учреждениях, образовательных программах, учебных предметах, организуется образовательный процесс, проектируется среда и построен. Исходя из этого, среда трактуется как пространство совместной деятельности педагогов и учащихся в процессе организации образования.

Ключевые слова: SMART, образовательный процесс, высшее образование, информационно-коммуникационные технологии, образовательная среда, информационная образовательная среда, электронное образование.

Kirish. Hozirgi kunda jahon ta'lim tizimida elektron axborot-ta'lim resursilaridan foydalanib, fanlarning metodik ta'minotini takomillashtirish, talabalarning kasbiy kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish, mashg'ulotlarda multimedia, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng ko'lamda va ommaviy foydalanish bo'yicha juda ko'plab tadqiqotlar olib borilmoqda. Turli sohalarida, xususan, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, iqtisodiyotni axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida rivojlantirish, boshqaruv jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish, faoliyat sohalari bo'yicha talabalarga innovatsion bilim, kasbiy ko'nikma va malakalarni doimiy takomillashtirib borish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

O'quv jarayonida ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchilarning uchrashuvi qayerda boshlansa, o'sha yerdan ta'lim muhiti boshlanadi, qaysiki ular birgalikdagi faoliyatning manbai sifatida alohida institutlarda, ta'lim dasturlari, ta'lim sub'ektlari orasida ta'lim jarayoni tashkil etilib muhit loyihalanadi va quriladi. Bundan muhit ta'limni tashkil etish jarayonida sub'ekt (o'qituvchi va talaba)larning birgalikdagi faoliyatining fazosi sifatida izohlanadi. Tadqiqot jarayonida tahlil qilish, qiyosiy-taqqoslash, kuzatish kabi metodlardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

O'quv jarayonida ta'lim muhiti va uni tashkil etish alohida ahamiyatga ega. O'quv jarayonida ta'lim muhitini tashkil etish va undan foydalanishda ta'lim muhiti ob'ektiga qarab turlicha nomlanadi. Ularga axborotlashgan ta'lim muhiti, raqamlashtirilgan ta'lim muhiti, elektron ta'lim muhiti, innovatsion ta'lim muhiti, SMART ta'lim muhiti va boshqalarni keltirish mumkin. Tadqiqotchi V.I.Slobodchikov g'oyasiga ko'ra qayerda ta'lim muhiti mavjud bo'lsa, uning mazmun-mohiyati, aloqalari va vositalari mavjud bo'ladi. Muhit o'zining chegarasi va tarkibiga ega. Uning fikriga ko'ra "muhit asosini nimalar tashkil etadi?", "uning qanday aloqalari mavjud?", "muhitning vositasi nima va nimalari bilan ajralib turadi?" kabi savollarga javob berishi kerak [1].

Tadqiqotchi A.A.Andreevning ishlarida "Axborotlashgan ta'lim muhiti - bu pedagogik tizim va uning ta'minoti birligi bo'lib, moliyaviy, iqtisodiy, moddiy-texnik, me'yoriy va marketing boshqaruvining quyi tizimidir" –deb ko'rsatib o'tiladi [2].

Keyigi yillarda pedagogik adabiyotlarda "Axborotlashgan ta'lim fazosi", "Axborotlashgan ta'lim muhiti" kabi tushunchalar kirib kelmoqda. Bu atamalar informatika va pedagogikada turli jihatdan talqin qilinmoqda va ta'riflanmoqda. Biz ulardan bir nechtasini keltirib o'tamiz:

O.A.Ilchenko o'z tadqiqotida "Axborotlashgan ta'lim muhiti - ta'lim jarayoni sub'ekti inson bilan bog'liq axborot, texnik va o'quv metodik ta'minotlarning birgalikdagi tizimli tashkil etilishi"–deb ta'riflaydi [3].

Solovov A.B. fikriga ko'ra "Oliy ta'limning axborot muhiti – bu dasturiy, texnik, tashkiliy-metodik vositalar majmui yordamida ta'limiy, ilmiy aloqalarni, axborotlardan tezkor foydalanishni ta'minlaydigan, axborotlarni saqlash, qayta ishlash va uzatishni amalga oshiradigan faoliyatning bir sohasi" [4].

J.N.Zaytseva g'oyalarida "Axborotlashgan ta'lim muhiti - ta'lim oluvchilarning haqiqiy bunyodkorligi, iste'dodini ochish uchun oldindan tayyorlangan axborot muhiti" ekanligi ko'rsatilgan [104].

SMART ta'lim muhitiga mutaxassislik tayyorlash jarayonini axborot-kommunikatsion texnologiyalariga asoslangan muhitni tashkil qilishning maksimal samarasiga mazkur jarayonning psixologik, texnik, texnologiya, axborot, huquqiy, metodik va boshqa tarkibiy qismlarini muvofiqlashtirilgan holda rivojlantirish hisobigagina erishish mumkin. SMART so'zi ingliz tilidagi bir nechta so'zlarning bosh harflaridan hosil qilingan bo'lib, o'zbek tilida aqlli, aql-idrokli, texnologik kabi ma'nolarni bildiradi. Aynan axborot texnologiyalari zamonaviy ta'lim rivojiga ko'p jihatdan bevosita ta'sir ko'rsata oladi.

N.Tayloqovning tadqiqot ishida uzluksiz ta'lim tizimi uchun o'quv adabiyotlari yaratishning ilmiy pedagogik asoslari ishlab chiqilgan [5], Q.Olimov ilmiy ishlarida maxsus fanlardan o'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish tamoyillari va ularga qo'yiladigan talablar, elektron darsliklarda uchraydigan kamchiliklar haqida batafsil ma'lumotlar keltirgan [6].

O'zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish ("O'zstandart") agentligining 2017 yil 10 noyabrda №05-896-sonli qarori "Elektron ta'lim" milliy tizimiga kiritiladigan elektron metodik komplekslar va boshqa ta'lim resurslariga yagona talablarga asosan elektron ta'lim muhitida foydalaniladigan, elektron o'quv adabiyotlarga, elektron ta'lim resurslariga qo'yiladigan talabalar yoritib berilgan. Unga ko'ra elektron o'quv adabiyotlarni yaratishda modullilik, to'liqlik, ko'rgazmalilik, tarmoqlanish, boshqaruvchanlik, ko'nikuvchanlik, kompyuterli qo'llab-quvvatlash, yig'iluvchanlik tamoyillari, shuningdek didaktik, texnik, texnologik talablar yoritilib, tayanch oliy ta'lim muassasalari tomonidan ishlab chiqilishi ko'zda tutiladi [7].

SMART ta'lim muhiti bu - elektron ta'lim muhiti yoki axborotlashgan ta'lim muhitining sinonimi sifatida foydalanuvchilarning ta'limiy manbalariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish maqsadida zamonaviy axborot texnologiyalariga asoslangan, mutaxassislikka tayyorlash jarayonining shaxsiy kompyuterlar, telekommunikatsiya, metodik va tashkiliy muhiti sifatida ta'riflash mumkin [8]. SMART ta'lim muhiti tarkibi quyidagilarni o'z ichiga oladi (1-rasm):

1-rasm. SMART ta'lim muhiti tarkibi.

SMART ta'lim muhiti tarkibiy qismi tashkil etuvchilari quyidagilardan iborat:

- Kompyuter, uning asosiy va qo'shimcha qurilmalari - insonlar kompyuterdan internet tarmog'ida ishlashda, ta'lim olish jarayonida, ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishda, korxona va tashkilot ishlarini avtomatlashtirishda, multimedia ilovalarini yaratishda va hokazolarda foydalanadilar. Kompyuter – bu foydalanuvchilarga qulay dasturiy ta'minot bilan jihozlangan, shaxsiy foydalanish uchun mo'ljallangan kichik o'lchamli axborot texnologiyasidir. Shaxsiy kompyuter to'plami tizimli blok, monitor, klaviatura va sichqoncha qurilmalaridan iborat bo'ladi. Kompyuterlar hayotimizning ajralmas qismiga aylandi. Xususan, ta'lim sohasida ulardan foydalanish samarali natijalar olib keldi. Ular nafaqat korporativ boshqaruv uchun, balki tibbiyot, arxitektura, kommunikatsiyalar, tadqiqot, sport va ta'lim kabi boshqa sohalarida ham samarali ekanligi isbotlandi.

- Telekommunikatsiyani tashkil etish tadqiqotchi E.S.Polatning ilmiy tadqiqotlarida didaktik tuzilish jihatdan to'rt guruhga bo'linishini ko'rsatadi [9]. Ular: 1-telekommunikatsiyaning "kompyuterdan-kompyuterga" didaktik xususiyatiga: ixtiyoriy hajmdagi matnli, grafik axborotlarni kompyuterdan kompyuterga uzatish, qabul qilish, qayta ishlash, tahrirlash, almashinish, yuklash, jo'natish, tizimlashtirish va chop etish; 2-elektron pochta didaktik imkoniyatlari: bir vaqtda axborotlarni ko'p sonli mijozlarga uzatish, server kompyuterda saqlanadigan fayllarni foydalanuvchilar so'roviga ko'ra uzatish, hamkorlar bilan axborot almashinish, yuborilgan axborotni egasiga etib borgani yoki etib bormagani haqida avtomatik javob qaytarish, axborotlarni guruhli muhokama etish, foydalanuvchilarni qiziqtiradigan har qanday elektron axborotlar bazasiga ulanish va h.k.; 3-telekonferentsiyaning didaktik imkoniyatlari: anjuman ishtirokchilari bilan matnli, grafik va ovozi axborotlarni uzatish, almashinish, tayyorlash, bosmadan chiqarish, sinxron va assinxron kommunikatsiyani ta'minlanganligi, qulay vaqtda anjuman materiallarini jo'natish, qabul qilish, bunday vaqtda barcha xabarlarini turi bo'yicha raqamlanishi, tizimlashtirilishi undan foydalanishni osonlashtirish; 4-elektron doskaning didaktik imkoniyatlari: bir elektron doska xabarlarini boshqa elektron doska xabarlariga aniq manzilsiz (barchadan-barchaga) joylashtirish, uzatish, foydalanuvchini qiziqtirgan axborotlarni qidirish va uni egasi bilan bog'lanish, birga ishlash uchun hamkorlar izlash, qiziqtirgan axborotlarni bosmadan chiqarib olish va boshqalardan iborat. SMART ta'lim muhitida telekommunikatsiya quyidagi vazifalarni bajaradi: talabalarga matn, grafik va ovozi axborotlarni etkazib berish; elektron pochta, moodle, chat orqali talaba va o'qituvchi o'rtasida fan sohasida axborot almashinuvini yo'lga qo'yish; talabalarni o'z tengdoshlari, boshqa oliy ta'lim muassasasi talabalari bilan forumlar, konferentsiyalar, telekonferentsiyalar va turli axborot almashinuvlarini tashkil etish.

- Dasturiy va metodik ta'minot – ta'lim oluvchilarni o'qitishning dasturiy va didaktik vositasi bo'lib, uning tarkibiy qismini aniqlaydi va muayyan shaklda ko'rsatib beradigan pedagogik tizimning integratsiyalashgan axborot modelidir [10].

- Tashkiliy muhit - o'quv dasturida ko'rsatilgan mavzuni maqsadiga mos ma'ruza, amaliy, seminar va mustaqil ta'limni tashkil etish jarayoni. Uning asosini texnologik xarita, mashg'ulot ishlanmasi hamda kalendar mavzuli rejalar tashkil etadi [10].

Oliy ta'limda "Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari" fanini o'qitishning maqsadi – talabalarni zamonaviy texnik vositalar, operatsion tizimlar va uskunaviy vositalardan foydalanish usullari, hisoblash jarayonlarini avtomatlashtirish tamoyili va uslublari bilan chuqur hamda har tomonlama tanishtirishdan iborat. Fanning vazifalari talabalarni zamonaviy operatsion tizimlar, matnli va jadvalli axborotlarni qayta ishlash dasturlarining funksional imkoniyatlari bilan tanishtirish, boshqaruv jarayonlarida shaxsiy kompyuterlardan foydalanishning nazariy asoslari va ularni milliy iqtisodiyotning turli tarmoq va sohalariga tadbiq qilish usullarini o'rgatish, ma'lumotlar ba'zasini boshqarish tizimlari va ob'ektga mo'ljallangan dasturlash tillarini o'qitish, internet tizimi va lokal hisoblash tarmoqlarida ishlash uchun amaliy ko'nikmalarni berishdir. "Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari" fani bo'yicha talabalarning bilim, ko'nikma va malakasiga qo'yiladigan talablar davlat ta'lim standarti, fan dasturi, ishchi o'quv dasturlarida o'z aksini topgan [11].

Oliy ta'lim iqtisodiyot yo'nalishlarida "Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari" fanining mazmuni namunaviy o'quv dasturida quyidagicha belgilangan [11].

- 1-modul. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari" fanining predmeti va vazifalari;
- 2-modul. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining dasturiy ta'minoti;
- 3-modul. Matnli axborotlarni yaratish va ishlov berish texnologiyalari;
- 4-modul. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarida axborot jarayonlari;
- 5-modul. Axborot texnologiyalarining infratuzilmasi;
- 6-modul. Iqtisodiy masalalarni echishda elektron jadvallardan foydalanish texnologiyalari;
- 7-modul. Kompyuter avtonom xavfsizligi va hajmiy jihatdan foydalanish usullari;
- 8-modul. Ma'lumotlar ba'zasi va axborotlarni boshqarish;
- 9-modul. Telekommunikatsiya: tarmoqlangan ishlov berish, axborot tashuvchi va qurilmalar;
- 10-modul. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan ish joylarida foydalanish;
- 11-modul. Avtomatlashtirilgan axborot tizimlari haqida umumiy tushunchalar;
- 12-modul. Axborot tizimlari xavfsizligini ta'minlash;

- 13-modul. Axborot tizimlarini yaratish va boshqarish;
- 14-modul. Telekommunikatsiya, Internet va simsiz texnologiyalar;
- 15-modul. Axborot tizimlari etik va ijtimoiy mukammolar;
- 16-modul. Qaror qabul qilish jarayonini takomillashtirish;
- 17-modul. Global biznesda axborot tizimlari;
- 18-modul. Global elektron biznes va hamkorlik;
- 19-modul. Bilimlar menejmenti;
- 20-modul. Elektron tijorat: raqamli bozor va mahsulotlar;
- 21-modul. Global tizimlar menejmenti;
- 22-modul. Moliya, bank-kredit buxgalteriya, soliq, sug'urta va g'aznachilikda avtomatlashtirilgan axborot tizimlarini joriy etish tamoyillari;
- 23-modul. Banklararo global SWIFT tizimi;
- 24-modul. Davlat boshqaruvida interfaol axborot tizimlari;
- 25-modul. Elektron hujjat aylanishlar tizimi;
- 26-modul. Kompyuter tarmoqlariga asoslangan masofaviy ta'lim tizimi.

Tadqiqot davomida ushbu modullar asosida Oliy ta'limning iqtisodiyot yo'nalishlarida "Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari" fanini o'qitishga yo'naltirilgan va SMART ta'lim muhitiga asoslangan elektron axborot ta'lim resurs ishlab chiqildi.

Tadqiqot davomida ko'rsatilgan vazifalarni bajarish natijasida quyidagi muammolar aniqlandi: "Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari" fanini o'qitishda SMART ta'lim muhitini tashkil etuvchi metodik ta'minotning mavjud emasligi, o'qituvchilarning iqtisodiyotga oid masalalarni echishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha malaka va ko'nikmalarning etarli emasligi; Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari fani o'qituvchisida iqtisodiyot sohasiga oid bilimlarning, iqtisodiyot o'qituvchisida esa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari savodxonligining etarli darajada emasligi; bo'lajak iqtisodchilarga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari fanini o'qitish uchun metodik ta'minotning, xususan, darsliklar, o'quv - uslubiy qo'llanmalar, adabiyotlarning etarli emasligi va mavjud adabiyotlarning zamon talabi darajasida emasligi.

Tadqiqotchi V.A.Krasilnikova jamiyatni axborotlashtirish, axborotlashgan madaniyatli yoshlarni tarbiyalashda informatika o'qituvchisiga qo'yilgan talablarni quyidagicha tavsiflashda umummadaniy tayyorgarlik, pedagogik faoliyat sohasida: noaniqlik sharoitlarida shaxsiy va kasbiy muammolarni axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanib echishga tayyorligini alohida ko'rsatib beradi [12].

SMART ta'lim muhiti o'qituvchi uchun yangi qirralarni kashf etadi. Ushbu muhit oliy ta'lim tizimi o'qituvchisidan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalaridan yuqori darajada foydalanishni talab etadi. Shuning uchun "Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari" fani o'qituvchisi o'z malakasini uzluksiz oshirib borishi, kasbiy tayyorlanishi uni axborot-ta'lim muhitida ishlashi uchun zaruriy shartlaridan biridir [13].

Shuningdek, SMART ta'lim muhitida faoliyat olib boradigan o'qituvchidan yuqori pedagogik natijalarga erishish uchun tashkiliy, ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-psixologik imkoniyatlar ham talab etiladi. Shu sababli pedagogik kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash, yangi avlod o'quv kurslarini rivojlantirishga va o'quv jarayonida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanib, elektron ta'lim muhitini yaratish va rivojlantirish muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. R.M.Magomedov o'z tadqiqotlarida oliy ta'limning "Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari" fani o'qituvchisiga qo'yidagi talablar qo'yilishini ko'rsatib o'tadi [14]: masofaviy ta'lim kurslarini tashkil etish, axborot kommunikatsiya texnologiyalari hamda multimedia vositalari bilan ishlay olishni bilishi; o'quv mashg'uloti davomida talabalariga ijobiy munosabat bildirishi, buning uchun ma'lum psixologik barqororlikka ega bo'lishi va u bilan hamkorlikda ishlay olishi; mashg'ulot davomida samarali faoliyat yuritishi; mashg'ulotlarning aniq taqvimini va o'quv dasturiga mos topshiriqlarni barcha turlarini ishlab chiqishi, zaruriy tarkibiy qismlarni oldindan bilishi va bajarilishini talab eta bilishi; talabalar bilan axborot kommunikatsiya texnologiyalari yordamida faol ma'lumot almashishga tayyor bo'lishi; o'quv topshiriqlarini bajargan talabalarni faol rag'batlantirib borishi; talabalarga nazorat topshiriqlari va uning natijalari to'g'risida ma'lumotlar berib borishi; o'qitiladigan fan mazmunini tez-tez o'zgarib borishiga, yangi mazmunni talabalarga etkazib berishga tayyor bo'lishi va h.k.

Xulosa qilib shuni aytishimiz kerakki, shiddat bilan rivojlanayotgan mamlakatimizda bugungi kunda o'qituvchi uchun talabalarni fikrlashga, mushohada yuritishga o'rgatish dolzarb vazifa hisoblanadi. Lekin bu faqatgina o'qituvchiga bog'liq bo'lmasdan, talabalardan ham faollikni talab etadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari fani mashg'uloti jarayonida o'rgatiladigan mavzular ma'lumot ko'rinishidan ilmiy bilish darajasigacha ko'tarish, o'qitishda falsafiy mushohada yuritishga erishish uchun o'qituvchi o'ziga berilgan vazifalarni mas'uliyat bilan bajarishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Слободчиков В.И. Образовательная среда: реализация целей образования в пространстве культуры // Новые ценности образования: культурные модели школ. Вып. 7. Инноватор-Bennet college. - М., 2001. С. 177–184.

2. Андреев А.А., Рубин Ю.Б. Титарев Л.Г. Кафедра в системе открытого образования Материалы конференции «Образование в информационную эпоху» -М.: МЭСИ, 2001, с.90-100
3. Современные информационно-образовательные среды. Р-lib.ru-Библиотека для студента. <http://www.p-lib.ru/pedagogika/andreev/andreev9.html>
4. Соловов А.В. Информационные технологии обучения в профессиональной подготовке//Высшее образование в России. -2002. -№2.-С.31-36.
5. Тайлоков Н.И. Узлуксиз таълим тизими учун ўқув адабиётларини янги авлодини яратишнинг илмий педагогик асослари (Информатика курси мисолида): Автореф. дис... пед фан. док. -Т.: 2006. -48 б.
6. Олимов Қ. Электрон дарсликни яратишнинг услубий асослари // Касб -хунар таълими.- Тошкент, 2004. -№2. – Б.11-13.
7. Ўзстандарт агентлигининг 2017 йил 10 ноябрдаги №05-896-сонли қарори. “Электрон таълим” миллий тизимига кириштирилган электрон методик комплекслар ва бошқа таълим ресурсларига ягона талаблар. О’зДСт 36.2030:2017
8. Положение об электронной информационной образовательной среде ОГУ. от 15.09.2017 № 64-Д. <http://www.osu.ru/doc/4410>
9. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина. -4-е изд., стереотипное -Москва.: “Академия” 2009.
10. Информационные системы в экономике. Банковские информационные системы учебник для вузов. Под ред. проф. В.В.Дика. - М.: Маркет ДС, 2006. – 816 с.
11. Ахборот-коммуникация технологиялари фани дастури. 2020. №BD-5230600-2.02 сон билан рўйхатга олинган.
12. Красильникова В.А. Использование информационных и коммуникационных технологий в образовании: учебное пособие // В.А. Красильникова; Оренбургский гос. ун-т. - 2-е изд - Оренбург: ОГУ, 2012. - 291 с.
13. Везиров Т.Г. Теория и практика использования информационных и коммуникационных технологий в педагогическом образовании. Дисс. док. пед. Наук. Ставрополь, 2001. - 310 с.
14. Магомедов Р. М., Ниматулаев М. М. Требование, предъявляемые к учителю информатики в новой информационно-образовательной среде. экст научной статьи по специальности «Народное образование. Педагогика». Стр. 41-42.

Muallif:

Irsaliyev Furqatjon Sherali o'g'li - Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

UDK 372.833

EFFECTIVE METHODS AND MEANS OF PROVIDING EMPLOYMENT OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATION

OLIY TA'LIMDA TALABALAR BANDLIGINI TA'MINLASHNING SAMARALI METOD VA VOSITALARI
ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ И СРЕДСТВА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ТРУДОУСТРОЙСТВА СТУДЕНТОВ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Zikriyayev Zokir Ma'mirovich

Guliston davlat universiteti. 120100. Guliston shahri, IV-mavze.

E-mail: z-zikriyayev2023@gmail.com

Abstract. The article presents ideas about effective methods and means of ensuring student employment in the field of higher education. Innovative processes occurring on a global scale require adaptation of the economic development strategy of each country to this direction. The concept of human capital clearly defines the role of human resources in the sustainable socio-economic development of the national economy and its effective functioning. At the same time, ensuring stable development of the country's economy makes the labor market dependent on reforms taking place at the international level.

Key words: higher education, vocational education, innovative development, student employment, competition, labor market, employment.

Аннотация. В статье представлены идеи об эффективных методах и средствах обеспечения трудоустройства студентов в сфере высшего образования. Инновационные процессы, происходящие в глобальном масштабе, требуют адаптации стратегии экономического развития каждой страны к этому направлению. Концепция человеческого капитала четко определяет роль человеческих ресурсов в устойчивом социально-экономическом развитии национальной экономики и ее эффективном функционировании. В то же время обеспечение стабильного развития экономики страны ставит рынок труда в зависимость от реформ, происходящих на международном уровне.

Ключевые слова: высшее образование, профессиональное образование, инновационное развитие, студенческая занятость, конкуренция, рынок труда, занятость.

Kirish. Jahon miqyosida sodir bo'layotgan innovatsion jarayonlar, har bir mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish strategiyasini ushbu yo'nalishga moslashtirishni talab etmoqda. Inson kapitali kontseptsiyasi milliy iqtisodiyotni barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va uni samarali faoliyat yuritishida inson resurslarining o'rini yaqqol belgilab bermoqda.

Shu bilan birga, mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlanishini ta'minlash mehnat bozorini xalqaro miqyosda ro'y berayotgan islohotlarga bog'liq qilib qo'yimoqda.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Prezidentimizning mamlakatimiz parlamentiga qilgan Murojaatnomasida alohida to'xtalib o'tilganidek, "Bugun biz davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yangilashga qaratilgan innovatsion rivojlanish yo'liga o'tmoqdamiz. Bu bejiz emas, albatta. Chunki zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda kim yutadi? Yangi fikr, yangi g'oyaga, innovatsiyaga tayangan davlat yutadi. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida davlat mehnatga layoqatli aholini ish bilan bandligini ta'minlash, ishsizlik darajasini kamaytirish va mehnat bozorini tartibga solish bo'yicha faol ijtimoiy-iqtisodiy siyosat olib boradi. Zero, mehnat salohiyatidan foydalanish, uning iqtisodiy samaradorligini oshirish milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, aholi turmush darajasini oshirish va ijtimoiy hayotini yaxshilash taraqqiy etgan mamlakatlar qatoriga qo'shilishning muhim manbasi bo'lib hisoblanadi. Tadqiqot jarayonida tahlil qilish, qiyosiy-taqqoslash, kuzatish, pedagogik tajriba-sinov kabi metodlardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Ish bilan bandlikning yangi turi hisoblangan innovatsion ish bilan bandlikning tarkibiy tahliliga murojaat qilish, bizga uning umumiy shakllanishini chuqurroq tushunish, murakkabligi, qaytimliligi, egiluvchanligiga oid turli darajalarning o'zaro bog'liqligi mavjudligini aniqlash, tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlarni tadqiq etish va baholash, bandlik tuzilishida bo'layotgan obyektiv sabablarni aniqlash imkonini beradi. Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoev ta'kidlaganlaridek, "Yurtimizda yiliga 1,5 million odamni ishga joylashtirishga ehtiyoj bo'lsa-da, o'tgan yili Bandlikka ko'maklashish markazlari atigi 248 ming kishini yoki 16,5 foizini ishga joylashtirgan. Buning asosiy sabablari ish faoliyatidagi eskirgan shakl va usullar hamda bandlik muammolarini hal etishdagi rasmiyatchilik bilan bog'liq". Bugungi kunda sodir etilayotgan jinoyatlarning 16 mingdan ziyodi yoki har to'rttadan bittasi ishsiz fuqarolardir. Ushbu muammoni bartaraf etmay turib, huquqbuzarliklar profilaktikasi bo'yicha ko'zlangan natijalarga erishib bo'lmaydi. Mazkur muammoni bartaraf etish uchun har bir mutasaddi rahbarlar hududlarda tadbirkorlik subyektlarini to'liq qo'llab-quvvatlashi, yangi ish o'rinlarini barpo etishga ko'maklashishi, fuqarolarning o'z-o'zini bandligini ta'minlashga qaratilgan aniq chora-tadbirlarni amalga oshirishlari lozim. Shu sababdan, mamlakatimizda "yangi ish o'rinlarini yaratish hamda aholining, eng avvalo, o'rta maxsus va oliy o'quv muassasalari bitiruvchilari bandligini ta'minlash, mehnat bozori mutanosibligini va infratuzilmasi rivojlanishini ta'minlash, ishsizlik darajasini kamaytirish" oldimizda turgan asosiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Chet el va milliy iqtisodiy nazariya mehnat bozorini tahlil etishda boy tajribaga ega bo'lishiga qaramasdan hozirgi vaqtda ham ilmiy doiralarda "mehnat bozori" tushunchasi xususida qizg'in bahs-munozaralar davom etmoqda.

Kuzatish natijasiga ko'ra "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnalining 2018-yil № 2, mart-aprel sonida 3 yillardan beri etakchi ilmiy maktablar vakillari mehnat bozorida nima-mehnat yoki ishchi kuchi sotilishi, ichki firma bozori mavjudligi yoki mavjud emasligi, ish haqining mohiyati nima: mehnat bahosi (qiymati) yoki ishchi kuchi bahosi (qiymati) va hokazolar maqsadida aniq bir fikrga kela olmayaptilar. Jumladan, hozirgi vaqtda "mehnat bozori"ni "mehnatni hosil qilish, ayirboshlash va undan foydalanishni ta'minlaydigan ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy normalar va institutlar tizimi" sifatida keng talqin etish tarafdorlari safi kengaymoqda. Ulardan A.L.Nikiforov va ayrim boshqa iqtisodchi olimlar "mehnat bozori" sohasiga faqat mehnatni ayirboshlashni (mehnat oldi-sotdisini) emas, shuningdek mehnat salohiyatini hosil qilish (ta'lim va kasbiy tayyorgarlik), shuningdek mehnatdan foydalanish (ishlab chiqarishda personalni boshqarish) jabhalarini kiritish lozimligini ko'rsatmoqdalar [1].

O'zbekistonlik iqtisodchi olim Q.X.Abdurahmonov ham yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi: "Mehnat bozori deganda ishchi kuchi takror yuzaga kelishining barcha bosqichlarida: uning etishtirilishi (ijtimoiy-demografik jihat, yangi ishchi kuchi paydo bo'lishi), ayirboshlanishi (sotib olish-sotish harakati amalga oshirilishi), taqsimlanishi (ishchi kuchining ijtimoiy, kasbiy va hududiy ko'chishi orqali taqsimlanishi) va mehnat sohasida foydalanilishi bosqichlarida xodim bilan ish beruvchi o'rtasida kechadigan ijtimoiy munosabatlar tizimi tushunilishi kerak" [2].

Xolmo'minov Sh.R, Xolmurodov S.E.ning " Mehnat bozori iqtisodiyoti " nomli o'quv qo'llanmasida mehnat bozori infratuzilmasi va uning tarkibiy qismlari o'zaro uzviy bog'liqligi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etilib, uni rivojlantirish samaradorligini kompleks baholash va istiqbollashtirish uslubiyati hamda davlat va nodavlat ish bilan bandlik xizmatlari shakllanishi va rivojlanishining asosiy yo'nalishlari aniqlangan [3].

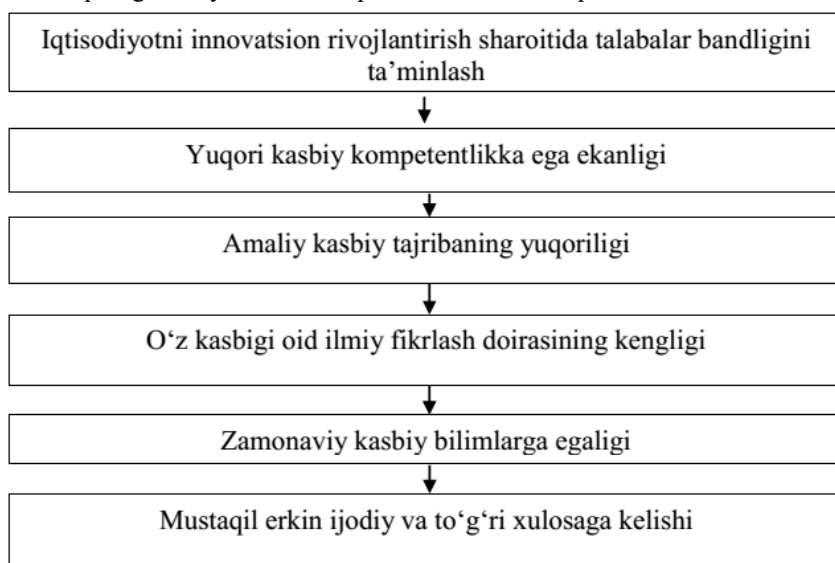
Shuningdek, mehnat bozorini tartibga solishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish va mehnat bozori infratuzilmasini rivojlantirish samaradorligini oshirishning strategik kontseptsiyasi ishlab chiqilgan. Iqtisodiy adabiyotlarda "mehnat bozori" atamasi bilan bir qatorda "ishchi kuchi bozori" tushunchasi ham uchraydi. Ko'pincha ular bir ma'noda ishlatiladi. Ammo haqiqatan ham bu atamalar bir ma'noni anglatadimi yoki ularning har biri o'z xususiyatlariga egami degan savolga asosli javob topish kerak bo'ladi.

Mazkur masalada AQShning sobiq mehnat vaziri vazirlik rasmiy hujjatlarida "mehnat bozori" atamasini ishlatishni man etishga harakat qilganligini eslatib o'tish mumkin. Uning fikriga ko'ra, "mehnat bozori" atamasi mehnat xuddi don, neft yoki metall singari sotilishi va sotib olinishining anglatishi xodim sha'nini kamsitadi. Masalan, R.J.Erenberg va

R.Smit fikriga ko'ra: "Mehnat bozori faqat mehnatni xarid qiladigan va sotadiganlardan iborat. Har qanday aniq bir kunda minglab firmalar va minglab xodimlar bozorga chiqib, bu kelishuvni amalga oshirishga harakat qiladilar" [4].

Bunday yondashuv rossiyalik iqtisodchi olim A.Marshall tomonidan ham qo'llab quvvatlandi. U ichki mehnat bozori mavjudligini inkor qiladi va xodimni yollash kontrakti ishchi kuchi oldi-sotdisi bozor hujjatini rasmiylashtirishini, yollash shartlariga keyinchalik kiritiladigan har qanday o'zgarishlar bozor xususiyatiga ega emasligini, chunki ular sotilgan va foydalanilayotgan ishchi kuchiga taalluqligini ko'rsatadi [5].

"Mehnat bozori" tushunchasini keng talqin etish kontsepsiyasi tarafdorlari bunday chegaralash mehnat munosabatlari sohasini toraytiradi va butun jarayonni ish joyini izlash bilan cheklashga olib keladi deb hisoblaydilar. Ular fikriga ko'ra, "mehnat bozori"ni kengroq ma'noda ko'rib chiqish uchun hamma asoslar bor, chunki "xodim-ish beruvchi" ijtimoiy munosabatlarning jamlanmasi ijtimoiy sheriklar ular birgalikda ish tutadigan barcha bosqichlarda, iqtisodiy tizimda paydo bo'lishi mumkin bo'lgan barcha vaziyatlar, shu jumladan ishlab chiqarish sur'ati pasayishi, ishsizlik, korxonaning yopilishi, ish haqining kamayishi va boshqa holatlarda o'zaro qalin munosabatda bo'lishadi.

1-rasm. Iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish sharoitida talabalar bandligini taminlanganlik darajasini aniqlovchi mezonlar

Bizningcha, iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish sharoitida talabalar bandligini taminlash uchun talabalarda quyidagi sifatlarni takomillashtirish lozim: birinchidan, mehnat bozori bozor iqtisodiyotining tarkibiy qismi, ikkinchidan, mehnat bozorida mehnat layoqati (ishchi kuchi) oldi-sotdi qilinishi, uchinchidan, mehnat bozori ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimi ekanligi ta'kidlanadi.

Qishloq mehnat bozorini tartibga solish, axborotlar to'plash va tahlil qilishda tenglashtirish va taqqoslash, guruhlash va kuzatish, statistik tahlil, faktlar to'plash, iqtisodiy-matematik, ekspert baholash, sotsiologik tadqiqot, xulosa chiqarish usullaridan keng foydalaniladi. Shuni ta'kidlash zarurki, aholi bandligini ta'minlash, mehnat bozori, mehnat resurslari safarbarligi doirasida o'tkaziladigan tadqiqotlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ilmiy asoslangan dasturlarini ishlab chiqish, xodimlarning mehnat faoliyatiga doimiy hamrohlik qiluvchi ijtimoiy muammolar va ziddiyatlarni hal etish uchun zarur bo'lgan va etarli darajada ishonchli axborotlarni beradi.

Qishloq mehnat bozorini o'rganish, ilmiy tahlil qilish bir tomondan, real mavjud bo'lgan voqelik haqidagi bilimlarni kengaytirishga yordam bersa, ikkinchi tomondan, mehnat resurslari va ularni bandligini ta'minlash bilan bog'liq jarayonlarni qaror toptirishga ko'maklashadi. Tahlil va natijalar Mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish yuzasidan amalga oshirilayotgan islohatlar natijalari bandlik sohasi ko'rsatkichlarida ham o'z aksini topmoqda.

O'zbekiston Respublikasi bo'yicha 2017 yilda mehnat resurslari soni 18672,5 ming kishini tashkil etib, 2016 yilga nisbatan 183,6ming kishiga, yoki 1,0% ga o'sishi kuzatildi. 2017 yilda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikda ish bilan bandlarning jami bandlikdagi ulushi 78,3% ni tashkil etdi. Respublika bo'yicha jami ish bilan band aholi sonida davlat sektorida bandlar ulushi 17,3 % ni, nodavlat sektorda esa 82,7% ni tashkil etdi. Mehnat resurslari tarkibida iqtisodiy faol aholi soni 14357,3 ming kishini (jami mehnat resurslarining 76,9%), iqtisodiy nafaol aholi soni esa 4315,2 ming kishini (23,1%) tashkil etdi. Respublikada ish bilan band aholi soni 13520,3 ming kishini tashkil etib, 2016 yilning mos davriga nisbatan 1,7 % ga o'sdi.

Mamlakatimizda “Ish o‘rni tashkil etish va aholi bandligini ta‘minlash” Davlat dasturining prognoz parametrlari tarmoqlar bo‘yicha bandlik yo‘nalishlari va hududlar bo‘yicha ishga joylashishga bo‘lgan ehtiyoj, ayniqsa, ilk bor mehnat bozoriga kirib kelayotgan yoshlarni, iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlar va ko‘p mehnat talab etadigan ishlab chiqarish tarmoqlarini modernizatsiya qilish natijasida bo‘shagan xodimlarni, shuningdek, sanoat, qishloq xo‘jaligi va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarini, xizmat ko‘rsatish sohasi, xususiyy biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish natijasida ishchi kuchiga bo‘lgan talabdan kelib chiqib belgilanadi.

Respublikada ish bilan band aholi soni 2016 yilning mos davriga nisbatan 1,7%ga oshdi. Kichik biznes va xususiyy tadbirkorlikda ish bilan bandlarning jami bandlikdagi ulushi 78,3 % ni tashkil etdi. 2017 yilda ish bilan band aholi sonining 2016 yilga nisbatan yuqori o‘lish sur‘atlari tashish va saqlashda 2,6 % ni, moliyaviy va sug‘urta faoliyatida 2,4 % ni, qurilishda 2,1 % ni va savdoda 1,9 % ni tashkil etdi. Iqtisodiy faoliyat turlari kesimida ish bilan bandlarning asosiy ulushi qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligi (27,3 %), sanoat (13,5 %), savdo (11,0 %), qurilish (9,5%) va ta‘lim (8,2 %) sohalariga hissasiga to‘g‘ri keldi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2007 yil 24 maydagi 106-sonli qarori bilan tasdiqlangan ishga joylashtirishga muhtoj mehnat bilan band bo‘lmagan aholini hisobga olish metodikasiga asosan aniqlangan ishsizlar soni 2017 yil yanvar-dekabr oylarida 837,0 ming kishini tashkil qildi va iqtisodiy faol aholi soniga nisbatan ishsizlik darajasi 5,8 % ga teng bo‘ldi.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi ma‘lumotlariga ko‘ra, 2017 yil yanvar-dekabr davri uchun iqtisodiyotda band aholi soni 13520,3 ming kishini tashkil etib, 2016 yilga nisbatan 1,7 % ga oshgan. Ish bilan band aholi sonining iqtisodiy faoliyat turlari kesimida tahlil etilganda, bandlar sonining 2016 yilga nisbatan sezilarli darajada o‘lishi tashish va saqlashda (2,6 %), moliyaviy va sug‘urta faoliyatida (2,4 %), qurilishda (2,1 %), savdoda (1,9 %), yashash va ovqatlanish bo‘yicha xizmatlarda (1,7 %) kuzatildi. Ish bilan band aholi sonining asosiy qismi qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligi (27,3 %), sanoat (13,5 %), savdo (11,0 %), qurilish (9,5 %) va ta‘lim (8,2 %) sohalariga hissasiga to‘g‘ri keldi. Bu borada Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ham alohida ta‘kidlab o‘tganlar, “Bugungi kunda oldimizda turgan eng asosiy muammolardan biri bu–respublikamiz qishloq xo‘jaligida ilm va amaliyotning bir-biridan uzoqlashgani, aksariyat hollarda uzilib qolganidir. Bir haqiqat barchamizga yaxshi ma‘lum: ilm va izlanish bo‘lmagan joyda hech qanday rivojlanish, yuksalish va, umuman, biror-bir sohaning kelajagi bo‘lmaydi. Afsuski, keyingi 20 yil mobaynida biz agrar tarmoqni ilmfan yutuqlari asosida rivojlantirishga etarlicha e‘tibor bermadik, e‘tiborsizligimiz tufayli mavjud ilmiy-tekshirish institutlari moliyaviy muammolar girdobiga, nochor ahvolga tushib qoldi, ta‘bir joiz bo‘lsa, “chalajon” bo‘lib qoldi”. Shu o‘rinda statistik raqamlarga murojaat qiladigan bo‘lsak, respublika bo‘yicha OTMda ta‘lim yo‘nalishlari bo‘yicha bakalavr bosqichida ta‘lim olayotgan jami talabalarga nisbatan 8%-qishloq va suv xo‘jaligi, 4%-xizmat ko‘rsatish yo‘nalishida tahsil olmoqda.

Ta‘lim yo‘nalishlari bo‘yicha bakalavr bosqichida ta‘lim olayotgan jami talabalar mutaxassisliklar bo‘yicha OTMning magistr bosqichida ta‘lim olayotgan talabalar soni, 2017 yilda oliy ta‘lim muassasalari magistratura bosqichining 5594 nafar bitiruvchilaridan, 1803 nafari gumanitar soha, 1263 nafari ijtimoiy soha, iqtisod va huquq mutaxassisligi bo‘yicha, 1431 nafari ishlab chiqarish va texnik sohada, 668 nafari sog‘likni saqlash va ijtimoiy ta‘minot, 312 nafari qishloq va suv xo‘jaligi, 117 nafari xizmatlar sohasiga oid mutaxassislikka ega bo‘lgan. Shu sababdan, Sh.Mirziyoyev yangi tashkil etilgan Qishloq xo‘jaligi xodimlari kunida so‘zlagan nutqida, agrar sohada kadrlar etishmovchiligi muammosiga katta e‘tibor qaratdilar va 2018-2019 o‘quv yilidan boshlab qishloq xo‘jaligining tor mutaxassisliklari bo‘yicha magistraturada kadrlar tayyorlashni to‘liq byudjet grantlari hisobiga o‘tkazishni taklif etdilar. Fan-texnika taraqqiyoti ishlab chiqarish jarayonida mehnat samaradorligini oshiruvchi va xodimlarning qisqarishini keltirib chiqaruvchi asosiy jarayon hisoblanadi. Ishlab chiqarish jarayonidagi texnik holat darajasini oshirish orqali so‘nggi yillarda ishlab chiqarish jarayonida mehnat samaradorligi ko‘rsatkichlarining oshishiga erishiladi. Ishlab chiqarish jarayoni quvvatlarining oshirilishi, birinchi navbatda, korxonani texnik qayta qurollantirish, asbobuskunalarni modernizatsiya qilish va texnik tadbirlar o‘tkazishni talab etadi.

Xulosa

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, qishloq aholisini ish bilan ta‘minlash darajasini oshirish uchun ko‘rilayotgan bu choralarga qaramasdan mazkur tarmoqda hali jiddiy muammolar mavjud. Agrar soha o‘z xususiyatlari–qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining mavsumiyliigi, sertarmoqliligi, tabiiy omillarning ta‘siri, qo‘l mehnati salmog‘ining yuqoriligi va hokazolar bilan mehnat resurslaridan foydalanishga jiddiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ayni paytda mehnat unumdorligi pastligi, kapitalning tabiiy tuzilmasi oqilona emasligi uchun qishloq xo‘jaligi ishchi kuchining yirik iste‘molchisi hisoblanadi. Qishloq aholisi o‘rtasida ish bilan band bo‘lmaganlar darajasi shahardagiga nisbatan yuqori bo‘lishiga qaramay, xo‘jalik ishlari avjiga chiqqan bahorgi ekin, hosilni yig‘ishtirib olishda ishchi kuchi taqchilligi, ayniqsa seziladi. Bu esa o‘z navbatida, qishloq mehnat bozorida ishchi kuchiga talab va taklifni mutanosiblashtirish, aholining ish bilan bandligi bo‘yicha hududiy dasturlarni ishlab chiqish asosida tartibga solish uchun ta‘sirchan choralarni ko‘rish zarurligini bildiradi. Shunday ekan, O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning innovatsion yo‘li, mamlakat raqobatbardoshligining harakatlantiruvchi kuchi, aholi farovonligini oshirish, bandligini ta‘minlash omili bo‘lishi shubhasizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Никифоров А.Л. Деятельность, поведение, творчество. - М.: Политиздат, 1990. - С. 52-69.
2. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot. Darslik. – T.: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «FAN» nashriyot davlat korxonasi, 2019. – 592 b.
3. Xolmo‘minov Sh.R, Xolmurodov S.E. Mehnat bozori iqtisodiyoti. O‘quv qo‘llanma – Toshkent, 2013. – 232 b.
4. Эренберг Р.Д., Смит Р.С. Современная экономика труда. Теория и государственная политика / Пер. с англ. – М., 1996, 34-б.
5. Маршалл А. Принципы экономической науки. – М.: Прогресс-Т.3. 1984. -119 с.

Muallif:

Zikriyayev Zokir Ma’mirovich - Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi, PhD, dotsent.

UDK 372.831.6

PRINCIPLES OF DEVELOPMENT OF PERSONAL ACTIVITY OF AN EDUCATIONAL INSTITUTION IN THE MANAGEMENT SYSTEM

BOSHQARUV TIZIMIDA TA'LIM MUASSASASI PERSONALI FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH TAMOYILLARI

ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ПЕРСОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ

Abduraxmanov Obidjon Xabibullayevich

Guliston davlat universiteti. 120100. Guliston shahri, IV-mavze.

E-mail: o-abduraxmanov2023@gmail.com

Abstract. The article presents ideas about the principles of personnel development of an educational institution in the management system. The content of the principles related to the ability of the management staff of a higher educational institution to work with information, the procedure for planning the activities of an educational institution, the selection and selection of teaching staff is revealed. Principles such as sociocultural compatibility, digital management, focused, innovative and systematic approaches, integrity, social character, online and interactive communication, international management experience, and personal responsibility are described.

Key words: higher education, management system, management activities, principle, personnel, leader, information and communication technologies.

Аннотация. В статье представлены идеи о принципах развития персонала образовательного учреждения в системе управления. Раскрыто содержание принципов, связанных с умением руководящего состава высшего учебного заведения работать с информацией, порядком планирования деятельности образовательного учреждения, подбором и подбором профессорско-преподавательского состава. Описаны такие принципы, как социокультурная совместимость, цифровой менеджмент, целенаправленный, инновационный и системный подходы, добросовестность, социальный характер, онлайн и интерактивное общение, международный опыт управления, личная ответственность.

Ключевые слова: высшее образование, система управления, управленческая деятельность, принцип, персонал, лидер, информационно-коммуникационные технологии.

Kirish. Oliy ta'lim muassasalari rahbar kadrlarining o'z faoliyatida axborotlar bilan ishlash ko'nikmasiga egaligi ta'lim muassasasi faoliyatini rejalashtirish tartibi, pedagog kadrlarni tanlash va ishga qabul qilish, attestatsiya tartibi, kadrlarni to'g'ri joylashtirish va ularning moslashishi uchun sharoit yaratish, o'z-o'zini rivojlantirish, qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, qayta tayyorlash, malakasini oshirish, pedagog va rahbar kadrlar tarkibining zahirasi yaratish, oliy ta'lim muassasalari faoliyatining huquqiy-me'yoriy, axborot-metodik va ish yuritishga oid menejment hujjatlarini elektron shaklga o'tkazish, boshqaruv jarayonining onlayn rejimida amalga oshirish ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Har qanday faoliyatning samaradorligi uni tashkil etishda bir qancha tamoyillarga rioya etish muhimdir. Oliy ta'lim muassasalari pedagog kadrlarining axborotlar bilan ishlash ko'nikmasini rivojlantirishga yo'naltirilgan tamoyillar mazmuni olib borilgan izlanishlar natijasida aniqlandi. Tadqiqot jarayonida tahlil qilish, qiyosiy-taqqoslash, kuzatish, pedagogik tajriba-sinov kabi metodlardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Boshqaruv tizimida ta'lim muassasasi personal faoliyatini rivojlantirish, oliy ta'lim muassasalari rahbar kadrlarining o'z faoliyatida axborotlar bilan ishlash, ta'lim muassasasi faoliyatini rejalashtirish kabi masalalar bo'yicha o'rganilgan tahlil natijalari asosida aniqlangan tamoyillar mazmuni quyidagilardan iborat ekanligi belgilab olindi:

- Oliy ta'lim muassasalarini boshqaruv jarayonini tashkil etishda: shaxsga yo'naltirilganlik; ijtimoiy yo'naltirilganlik; shaxs omilining ustuvorligi; boshqaruv tafakkurining insonparvarlik va demokratik g'oyalarga asoslanganligi; boshqaruv

tafakkurining dinamik xarakterga egaligi; boshqaruv tafakkurining innovatsion g'oyalarga tayanilganligi; boshqaruvning yaxlitligi va tizimlilik; qadriyatlarining o'rin almashishi; boshqarishning ierarxik tartibga asoslanishi; markazlashtirish va qayta markazlashtirish [1], [2].

- Oliy ta'lim muassasalarini boshqarishda innovatsiyalarga ta'sirchanlik; boshqaruv jarayoni ishtirokchilarining yagona maqomga egaligi; sifat kontseptsiyasining ustuvorligi; vakil tayinlash; pedagog kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash; qarorlar qabul qilishning jamoaviyligi; keng hamkorlik aloqalari [3], [4].

- Oliy ta'lim muassasalari faoliyatini tashkil etishda: axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid ko'nikmalarni rivojlantirish; ijtimoiy-madaniy moslik, modulli o'qitish, majburiylik-ixtiyoriylik, kasbiy yo'naltirilganlik, o'zaro hamkorlik va rag'batlantirish, qulay ta'lim muhitining mavjudligi, on-line va off-line muloqot, ijtimoiy-madaniy himoyalanganlik va boshqalar [5].

Olib borilgan tajribalar va izlanishlar natijasiga ko'ra boshqaruv tizimida ta'lim muassasasi personalini faoliyatini rivojlantirish tamoyillari quyidagilardan iborat ekanligi belgilab olindi:

- Ijtimoiy-madaniy moslik tamoyili. axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivoji bevosita jamiyat ijtimoiy-madaniy taraqqiyotining hosilasi bo'lib, barcha sohalarida bo'lgani kabi boshqaruv jarayonida ham ular imkoniyatidan foydalanishga bo'lgan ehtiyoj kuchayib bormoqda. Oliy ta'lim muassasalari rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishlash ko'nikmasiga ega bo'lishi, mazkur faoliyatni rivojlantirishda zamon talablarini inobatga olish, ularning zamon talablariga qanchalik moslasha olishlariga e'tibor qaratish nazarda tutiladi.

1-rasm. Boshqaruv tizimida ta'lim muassasasi personalini rivojlantirish tamoyillari.

- Raqamli boshqaruv tamoyili. Global axborotlashuv sharoitida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining texnik, texnologik va funktsional imkoniyatlari yordamida turli mexanizm, qurilmalarni boshqarish, fazodan Er sharining ixtiyoriy nuqtasini tanlash va uning geografik kengligi, uzunligini hisoblash, tog' jinslari qatlamlari hajmini o'lchash, hatto, homilaning reproduktiv salomatligini aniqlash, inson qadami etmas chuqurliklarni o'lchashga muvaffaq bo'linmoqda. Ta'lim va boshqaruv sohasida ham axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan bog'liq holda onlayn-platforma, video-konferentsiya, onlayn-konferentsiya, Moodle, iSpring, WebTutor, Teachbase, Zoom, shuningdek, ijtimoiy kommunikatsiyani ta'minlashga xizmat qiladigan Telegram, Instagram, Facebook kabi tushunchalar qo'llanila boshlandi. Oliy ta'lim muassasalarining rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishlash ko'nikmasini rivojlantirishda ularning ushbu tushunchalardan nazariy jihatdangina emas, balki amaliy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalana oladigan darajada xabardor bo'lishiga erishish zarur [3].

- Maqsadli yondashuv tamoyili. Ma'lumki, boshqaruv bir necha yo'nalishda amalga oshiriladi. Shu bois oliy ta'lim muassasalarining rahbar kadrlarida har bir yo'nalish bo'yicha asosiy va xususiy maqsadlarni aniq belgilab olish malaka va tajribalarini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir. Zero, maqsadlarning aniq belgilanishi kutilgan natijalarni kafolatlaydi.

- Innovatsion yondashuv tamoyili. O'z mohiyatiga ko'ra innovatsion yondashuv imkon qadar vaqt, mehnat va moddiy resurslarini tejash orqali yuqori samaradorlikka erishishni taqozo qiladi. Oliy ta'lim muassasalari rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishlash ko'nikmasini rivojlantirishda ularning boshqaruvga innovatsion – ijodiy yondashishlarini ta'minlash menejmentda original yondashuvga erishish, har bir bo'lim, bo'linmalar faoliyatiga tashkil etishda ularning individual xususiyatlaridan kelib chiqishni talab qiladi. Oliy ta'lim muassasalari rahbar kadrlarining

axborotlar bilan ishlash kompetentligini rivojlantirish, ularga pedagogik menejmentni tashkil etishda tashkiliy-metodik yordam ko'rsatishda ularni innovatsiya, innovatsion yondashuv, innovatsion boshqaruv kabi tayanch tushunchalarning mohiyati to'g'risidagi ma'lumotlarni berishga e'tibor qaratiladi [1].- Tizimli yondashuv tamoyili. Oliy ta'lim muassasalari faoliyati garchi bir necha yo'nalishlarda tashkil etilsa-da, yaxlit tizimni tashkil etadi. Binobarin, ular bir-biriga o'zaro chambarchas bog'liq. Shu sababli rahbar kadrlar muayyan yo'nalishdagi boshqaruv ishi tabiiy ravishda boshqa yo'nalishlarga ham bevosita ta'sir etishini nazardan qochirmasligi zarur. Shu sababli oliy ta'lim muassasalari rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishlash kompetentligini rivojlantirishda ularning tizimli tahlil malakalariga ega bo'lishiga e'tibor qaratiladi [2].

- Yaxlitlik tamoyili. Ushbu tamoyili oliy ta'lim muassasalari rahbar kadrlari tomonidan boshqaruv faoliyatini tashkil etishda o'zining ichki hamda "qo'l osti"dagi mutaxassislarining ijodiy imkoniyatlarini ko'ra olish, sub'ektiv hamda ob'ektiv omillarning o'zaro mutanosibligini ta'minlash, menejment jarayoni ishtirokchilar ega bo'lgan resurslarni yagona nuqtaga jamlay bilishda aks etadi. Boshqaruvdagi ichki va tashqi omillar birligi, o'zaro mutanosibligi vaqtdan, inson kapitalidan va moddiy xomashyolardan maqsadli, unumli foydalanishga imkon beradi. Oliy ta'lim muassasalari rahbar kadrlari boshqaruvda yaxlitlikka erishishda o'zini mavjud tizimning muhim elementi sifatida his qila olishi, "bir vaqtning o'zida ham doimiylik ham o'zgaruvchanlikka tayyor bo'la bilishi" kerak. Rahbarning ta'lim muassasasi menejmentida o'zining tizimdagi o'rnini baholay olishi boshqaruv samaradorligini shaxsga qanday ta'sir ko'rsatishini, jamoa manfaatlariga qanchalik mos tushishini tushunishga olib keladi [6].

- Ijtimoiy xarakterga egalik tamoyili. Boshqaruv jarayonida rahbarlik bir nechta yo'nalishni o'zaro muvofiqlashtira olishni talab qilishi tabiiy. Oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv faoliyati yo'nalishlarining barchasi bevosita pedagogik jamoa ishtirokida kechadi. Bu esa rahbar kadrlardan boshqaruv jarayonining ishtirokchilari bilan "tillasha olish"ni, ularning xohish-istaklari, kasbiy intilishlaridan xabardor bo'lishni taqozo qiladi. Boshqacha aytganda, oliy ta'lim muassasalarining rahbar kadrlari ham menejment jarayonida xarakter, intilish va maqsadlar xilma - xilligiga duch keladi. Rahbar kadrlarning mahorati ana shu xilma-xillikka moslasha olish bilan ham belgilanadi. Oliy ta'lim muassasalarining rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishlash kompetentligini rivojlantirishda parallel ravishda ularda ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirishga to'g'ri keladi [4].

- Onlayn va interfaol muloqot tamoyili. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining funksional imkoniyatlari ishtirokchilarga muloqotni on-line va off-line shaklda amalga oshirish imkonini yaratmoqda. Boshqaruv tizimidagi on-line va off-line muloqotlar interfaol xususiyat kasb etadi. Binobarin, demokratik g'oyaga ko'ra boshqaruv jarayonida muhim qarorlar ko'pchilik ishtirokida, munozara asosida qabul qilinadi. Bu ayniqsa, oliy ta'lim muassasalarining rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishlash kompetentligini rivojlantirishda ularga tashkiliy-metodik yordam ko'rsatishda ham yaqqol ko'zga tashlanadi.

- Xalqaro menejment tajribasi tamoyili. Bugungi kunda iqtisodiy jihatdan etakchilik qilayotgan davlatlarda ta'lim menejmentida ham samarador, optimal boshqaruvni amalga oshirishni ta'minlaydigan boy xalqaro tajriba to'plangan. Oliy ta'lim muassasalarining rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishlash kompetentligini rivojlantirishda ularni ana shu xalqaro tajriba mohiyati bilan tanishtirish foydadan holi bo'lmaydi [5].

- Shaxsiy mas'ullik tamoyili. Rahbarlikning asosiy mohiyati – har qanday murakkab vaziyatlarda ham mas'uliyatni o'z zimmasiga olish bilan belgilanadi. Oliy ta'lim muassasalarining rahbar kadrlaridan munozarali vaziyatlarda qaror qabul qilishda yakuniy xulosani aytish, holatdan kelib chiqib, samaradorlikka erishishda mas'uliyatni o'z zimmasiga olish kabilarning talab qilinishi tabiiydir. Rahbarning shaxsiy mas'ulligi vaziyatni to'g'ri baholash, murakkab jarayonlarga moslashish, ichki hamda tashqi omillarni inobatga olish, xodimlar hamda o'zining shaxsiy imkoniyati, shuningdek, vaqt, mehnat hamda moddiy ashyolar bo'yicha mavjud resurslar hisobiga asoslanishi lozim [6].

Xulosa. Shunday qilib, globallashtirish va mobil ta'lim muhitining shakllanishi oliy ta'lim muassasalarini innovatsion boshqarishni taqozo qilmoqda. Rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishlash kompetentligiga ega bo'lishi oliy ta'lim muassasalarini innovatsion boshqarishni ta'minlaydi. Ijtimoiy-madaniy moslik; raqamli boshqaruv, maqsadli, innovatsion va tizimli yondashuvlar; yaxlitlik; ijtimoiy xarakterga egalik; onlayn va interfaol muloqot; xalqaro menejment tajribasi; shaxsiy mas'ullik kabi tamoyillar oliy ta'lim muassasalari rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishlash kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik faoliyatni samaradorligini oshiradi.

Foydalanilgan adaboyotlar:

1. Mamadov N.S. Umumiy ta'lim maktablarini innovatsion boshqarish. – T.: 2007. – 152 b.
2. Паперная Н.В., Шатилова А.С. Педагогический менеджмент в организации профессионального образования // Молодой ученый. – Чита: 2017. - № 25 (159). – С. 307-309.
3. Eshmatov I.A. Zamonaviy axborot texnologiyalari muhitida pedagoglarning axborot-kommunikativ kompetentligini rivojlantirish. – Samarqand: 2018. – 175 b.
4. Менеджмент // <http://www.grandars.ru/college/ekonomika-firmy/menedzhment.html>.
5. Методология менеджмента в образовании https://studme.org/86971/menedzhment/metodologiya_menedzhmenta_obrazovaniia.
6. Целостность эго // https://ru.wikipedia.org/wiki/Целостность_эго.

Muallif:

Abduraxmanov Obidjon Xabibullayevich - Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

УДК 372.3/4

DEVELOPMENT OF METHODOLOGICAL PREPARATION OF STUDENTS IN TEACHING BASED ON THE INTERNATIONAL ASSESSMENT PROGRAMS

ХАЛҚАРО БАҲОЛАШ ДАСТУРЛАРИ АСОСИДА ЎҚИТИШДА ТАЛАБАЛАРНИНГ МЕТОДИК ТАЙЁРГАРЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

РАЗВИТИЕ МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ К ПРЕПОДАВАНИЮ НА ОСНОВЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОЦЕНОЧНЫХ ПРОГРАММ

Қаюмова Шохсанам Тўлқин қизи

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, IV мавзе

E-mail: shoxsanamkayumova0523@gmail.com

Abstract. This article describes the content and importance of developing methodological preparation and pedagogical conditions for teaching future primary school teachers based on the TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) international assessment program.

Key words: international assessment programs, TIMSS, innovation, competence, reasoning, cognitive areas, content areas.

Аннотация. В данной статье раскрывается содержание и важность разработки методической подготовки и педагогических условий обучения будущих учителей начальных классов на основе международной оценочной программы TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study).

Ключевые слова: международные оценочные программы, TIMSS, инновации, компетентность, мышление, когнитивные области, содержательные области.

Кириш. Мамлакатимизда таълим-тарбия тизимини тубдан ислоҳ қилишга алоҳида эътибор қаратилиб, фарзандларимизнинг жаҳон андозалари даражасида замонавий билим ва касб-хуналарни эгаллаши, жисмонан ва маънан етук инсонлар бўлиб улғайиши, уларнинг қобилият ва истъдодини, интеллектуал салоҳиятини юзага чиқариш, ёш авлод қалбида Ватанга садоқат ва фидойилик туйғуларини юксалтириш борасида улкан ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармонида [1] ижтимоий соҳа, хусусан, таълим ва илм-фан соҳаларини такомиллаштириш ҳамда 2020 йил 24 январдаги Олий Мажлисга мурожаатномасида [2] 2021 йилдаги халқаро баҳолаш жараёنларига муносиб тайёргарлик кўриш вазифалари белгилаб берилди. Бугунги кунда дунё мамлакатларининг таълим тизимидаги ютуқларини баҳолаш бўйича тадқиқотлар ўтказувчи ҳамда ислохотларни амалга оширишда кўмаклашувчи нуфузли халқаро ташкилотлар мавжуд. Ўзбекистоннинг ушбу тадқиқотлардаги иштироки ва натижалари дунё ҳамжамиятида умумэътироф етилиши, ёш авлодни халқаро тажрибалардан келиб чиққан ҳолда янги инновацион усулларда таълим олишини таъминлаш ҳамда олган билимларини амалиётда қўллай билишлар муҳим аҳамият касб этади.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Бугунги кунда таълим жараёнида инновацион педагогик технологиялардан таълим жараёнида фойдаланиш, унга бўлган қизиқиш, эътибор тобора ортиб бормоқда. Олдинлари анъанавий таълимда ўқувчиларни фақат тайёр билимларни эгаллашга ўргатилган бўлса, ҳозирги кунда замонавий технологиялар орқали ўқувчиларнинг ўзлари ўрганиши керак бўлган билимларни қидириб топишга, мустақил ўрганиб, таҳлил қилишга, ҳаттоки ҳулосаларни ўзлари бемалол чиқаряптилар. “Бу жараёнда бўлажак бошланғич синф ўқитувчилари томонидан ўқувчиларни билим олиши, тарбияланиши ва уларни ривожланиши учун зарур бўлган педагогик шарт шароитлар яратилиб берилмоқда”[3]. Тадқиқотда кузатиш, таққослаш, таҳлил қилиш, моделлаштириш, мониторинг қилиш ҳамда математик-статистика методларидан фойдаланилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларини TIMSS халқаро баҳолаш дастури асосида методик тайёргарлигини ривожлантиришда таълим жараёнида замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш сифат-самарадорлигини оширади, ўқитувчиларнинг ўқувчиларга мустақил фикрлаш қобилиятларини шакллантиришда ёрдам беради. TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) – бу тўртинчи ва саккизинчи синфларда математика ва табиий фанлар бўйича кенг жорий қилинган халқаро баҳолаш дастури. Мавзуларни ўрганиш жараёнида ўқувчида мавзуга бўлган иштиёқ ва қизиқишни оширади, билимларни мустаҳкамлаш, ўзлаштириш, улардан амалиётда эркин фойдаланиш кўникма, малакаларини шакллантиради.

Олий таълим муассасаларида бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларини TIMSS халқаро баҳолаш дастурига оид билимларини шакллантириш учун ўқув жараёнининг педагогик шартларини белгилаш мумкин.

Бугунги кунда бошланғич синф ўқитувчиларини халқаро баҳолаш дастурларига муносиб равишда тайёрлаш ва бу орқали таълим самарадорлигини ошириш бугунги кунининг енг долзарб мавзуларидан бири бўлиб келмоқда.

Бўлажак ўқитувчиларни халқаро баҳолаш дастурлари асосида методик тайёргарлигини ривожлантириш ўқув жараёнига ҳам комплекс ёндашишни талаб этади. Бу жараёнда биринчидан, бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларини тайёрлашга доир таълим дастурлари ўртасида, иккинчидан педагогика олий таълим дастурлари ва бошланғич синфларда ўқитиладиган фанларни, учинчидан халқаро баҳолаш дастурлари (TIMSS) интеграциясини таъминлаш мақсадга мувофиқ деган хулосага келинди.

Бўлажак бошланғич синф ўқитувчилари ўзларининг методик тайёргарлигини TIMSS халқаро баҳолаш дастури асосида ривожлантириш мақсадида авваломбор педагогик шарт шароитларини яхшилаш лозим, бу борада ҳар бир бўлажак бошланғич синф ўқитувчилари замонавий педагогик технологиялардан фойдаланган ҳолда таълим тизимига инновацион ёндашишлари керак. Қуйида “инновация” сўзига тушунча бериб ўтамиз.

Луғавий жиҳатдан “инновация” тушунчаси инглиз тилидан таржима қилинганда “янгилик киритиш” деган маънони англатади[4].

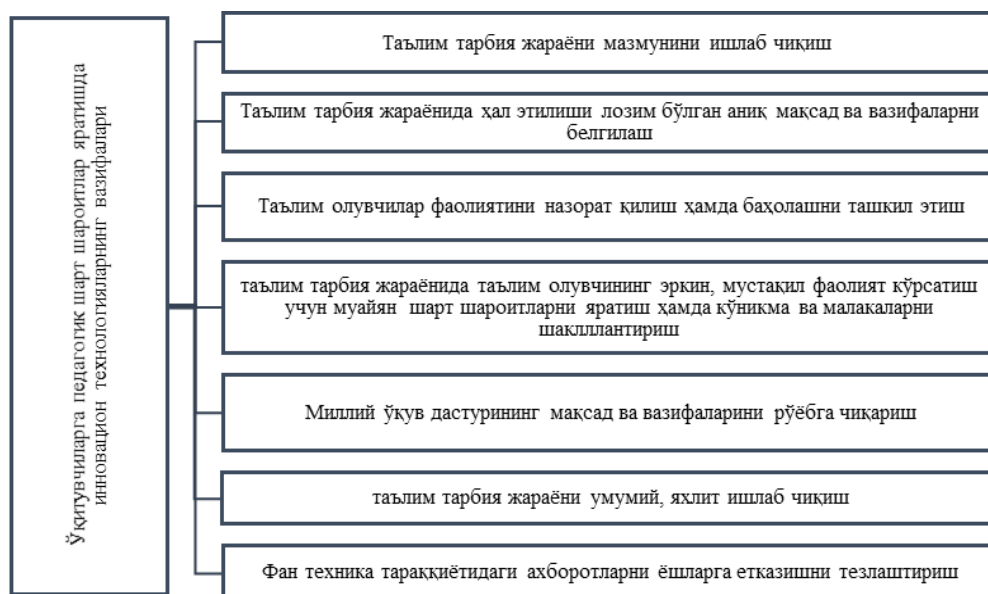
“Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”да кўрсатилишича, инновация қуйидагича мазмун ва тушунчаларга эга: “Инновация (ингл. “инноватионас” – киритилган янгилик, ихтиро) 1) техника ва технология авлодларини алмаштиришни таъминлаш учун иқтисодийга сарфланган маблағлар; 2) илмий-техника ютуқлари ва илғор тажрибаларга асосланган техника, технология, бошқариш ва меҳнатни ташкил этиш каби соҳалардаги янгиликлар, шунингдек, уларнинг турли соҳалар ва фаолият доираларида қўлланиши”[5]. “Инновацион таълим жараёнида қўлланиладиган технологиялар инновацион таълим технологиялари ёки таълим инновациялари деб номланади. Таълим инновациялари “инновацион таълим” деб ҳам номланади”. “Инновацион таълим – таълим олувчида янги ғоя, меъёр, қоидаларни яратиш, ўзга шахслар томонидан яратилган илғор ғоялар, меъёр, қоидаларни табиий қабул қилишга оид сифатлар, малакаларни шакллантириш имкониятини яратадиган таълимдир”[6]. Педагогик технология деганда, таълим функциясини амалга оширишдаги санъат ва маҳорат тушунилиб, у жуда қулай усуллар асосида ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини ривожлантиришга асос бўлади.

1-расм. Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларини TIMSS халқаро баҳолаш дастури ҳақидаги билимларини шакллантириш учун ўқув жараёнининг педагогик шартлари.

“Бугунги кунда барча умумтаълим мактабларда замонавий педагогик, инновацион ва ахборот технологияларидан фойдаланиб таълим самарадорлигини ошириш ва илғор иш тажрибаларини оммалаштириш давр талабига айланиб бормоқда”[7]. “Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларини методик тайёргарлигини ривожлантириш борасида зарур педагогик шарт шароитлар яратиш мақсадида, бошланғич таълимда инновация ва ахборот технологияларнинг асосий вазифалари ишлаб чиқилиб, қуйидаги 2-расмда шакллантирилди”[8].

Таълим жараёнида илғор педагогик технологияларни фаол қўллаш, таълим самарадорлигини ошириш, таҳлил қилиш ва амалиётга жорий этиш бугунги куннинг муҳим вазифаларидан биридир. “Бошланғич таълим умумтаълим мактабларининг бош бўғини бўлгани сабабли ана шу жараёнда ўқувчи шахсининг мукамал ривожланиб боришига кўпроқ эътибор бериш лозим”[8]. Бошланғич синф ўқитувчиларининг масъулиятлари чексиздир. Улар мактаб остонасига эндиgina қадам қўйган ўқувчиларни мактаб ҳаётига кўниктириб, замонавий билим олишларига йўл очиб берадилар. Болаларнинг ўқишга муносабатлари, ақлий салоҳиятлари ана шу даврда шаклланади. Бу ҳам бошланғич синф ўқитувчиларининг вазифаси масъулиятли эканлигини кўрсатади. Бу масъулиятни бажариш жараёнида бўлажак бошланғич синф ўқитувчилари инновацион технологиялардан фойдаланиб ўзларининг методик тайёргарликларини оширсалар, таълим самарадорлиги янада ривожланади.

2-расм. Бошланғич таълимда инновация ва ахборот технологияларининг вазифалари.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларини ТИМСС халқаро баҳолаш дастури асосида ўқитишда методик тайёргарлигини ривожлантириш орқали таълим самарадорлигини янада оширишга еришамиз.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда, 20-сон, 354-модда, 23-сон, 448-модда, 37-сон, 982-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 31.07.2018 й., 06/18/5483/1594-сон; 11.12.2019 й., 06/19/5892/4134-сон; 17.03.2021 й., 06/21/6188/0216-сон, 01.05.2021 й., 06/21/6217/0409-сон).
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. //Халқ сўзи. 2020 йил 25 январь, № 19.
3. Бродская Татьяна Анатольевна, Садриева Лилия Мирзаяновна. Построение адаптационного курса по математике, применяя структурно - логическую схему содержания проблемного типа. Международный центр научного партнерства «Новая Наука» (ИП Ивановская И.И.) 2019. 71-82 с.
4. Н.А.Муслимов, М.Усмонбоева, М.Мирсолиева. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. Тошкент. 2016.
5. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Зебунисо-Кониғил / 4-том. Бош тахрир хайъати аъзолари: М.Аминов ва б. – Т.: “Ўзбекистан миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2002. – 169-бет.
6. Н.А.Муслимов, М.Усмонбоева, М.Мирсолиева. “Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик”. Ўқув-услубий мажмуа. Тошкент – 2016. <https://tmetod.uz/wp-content/uploads/Innovation-talim.pdf>
7. Шабля И.Н. Дисциплина «Стандарты в образовании» как компонент профессиональной подготовки будущего педагога. Статья. Обучение и воспитание: Методики и практика. <https://cyberleninka.ru/article/n/distsiplina-standarty-v-obrazovanii-kak-komponent-professionalnoy-podgotovki-buduschego-pedagoga>
8. Кабиденкова С.Ж. Инновационные подходы в системе повышения квалификации как фактор роста профессиональной компетентности педагогов. Вестник «Өрлеу»-kst. 3(9)/2015. 49-53с.

Муаллиф:

Қаюмова Шохсанам Тўлқин қизи – Гулистон давлат университети, Бошланғич таълим услубияти кафедраси катта ўқитувчиси п.ф.б. фалсафа доктори (PhD).

Filologiya

UDK: 821.512.133-31

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF THE COMPOSITION OF STORIES IN "NAHJ-UL-FARODIS"

“NAHJ-UL-FARODIS” ASARIDAGI HIKOYATLAR KOMPOZITSIYASINING SPETSIFIK XUSUSIYATLARI

СПЕЦИФИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ КОМПОЗИЦИИ РАССКАЗОВ В "НАХДЖ-УЛ-ФАРОДИС"

Sulaymanov Zaxiriddin Ural o'g'li

O'zbekiston Milliy universiteti, 100174, Toshkent shahar, Olmazor tumani, Universitet ko'chasi, 4-uy

E-mail: sulaymonovzaxiriddin@gmail.com

Abstract. The article analyzes Mahmud Ali's work "Nahj-ul-farodis" and the stories contained in it in terms of content and composition. The artistic features of the cited stories are revealed. The stories in the work are given a general assessment, firstly, the principle of historicity is clearly visible in the stories in this work, secondly, the didactic content is in the main place, thirdly, the simplicity of the structure and narration method of the stories and the clear expression of each part of the work Golden Horde Uzbek It has been studied that it is one of the main features of the narrative genre in literature.

Keywords: Religious-didactic work, narration, hadith, plot, composition, hagiographic work.

Аннотация. В статье анализируется произведение Махмуда Али «Нахдж-уль-Фародис» и содержащиеся в нем рассказы с точки зрения содержания и композиции. Раскрываются художественные особенности цитируемых рассказов. Рассказам в произведении дана общая оценка, во-первых, в рассказах этого произведения отчетливо просматривается принцип историчности, во-вторых, на главном месте стоит дидактическое содержание, в-третьих, простота структуры и метода повествования. Рассказы и яркая выразительность каждой части произведения золотоордынского узбека. Изучено, что это одна из основных особенностей повествовательного жанра в литературе.

Ключевые слова: Религиозно-дидактический труд, повесть, хадис, сюжет, состав, агиографическое произведение.

Kirish. XIV asrda yozilgan (1358), Mahmud ibn Ali al-Bulg'ariyning "Nahj-ul-farodis" (Jannatlarning ochiq yo'li) asari 444 betlik diniy-didaktik harakterdagi agiografik asar hisoblanadi. O'rta asr adabiyotining merosi sifatida "Nahj-ul-farodis" asari Oltin O'rda hududida yashagan turkiy xalqlarining ma'naviy rivojlanishini ochib berishga yordam berib, O'rta asrlar Oltin O'rda mintaqasi tili va jamiyati tarixini o'rganishda muhim rol o'ynaydi. "Nahjul-farodis" asarining tuzilishi va bu asarning yuzaga kelishida asosiy manbalari haqida prof. N. Rahmonovning "O'zbek adabiyoti tarixi" qo'llanmasida ham ma'lumot berilgan [2].

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning obyekti sifatida Mahmud ibn Ali al-Bulg'ariyning "Nahj-ul-farodis" (Jannatlarning ochiq yo'li) asarining birinchi bobi va undagi fasllar olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tarixiy-qiyosiy, kontekstual tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

"Nahjul-farodis" asarining birinchi bobidagi o'nta fasl to'laligicha Muhammad (s.a.v) ning fazilatlarini, payg'ambarimizning tug'ilganidan boshlab vafotiga qadar bo'lgan voqealar qisqacha bayon etiladi. Har bir fasl quyidagi ketma-ketlikda nomlab chiqiladi:

Avvalgi fasl: Payg'ambar (s.a.v.) ing fazilatlarini bayoni haqida

Ikkinchi fasl: Payg'ambar (s.a.v.) ga vahiy kelganining bayoni haqida

Uchunchi fasl: Payg'ambar (s.a.v.) va yaqinlari bilan Islom avvalinda emgengenlarining bayoni haqida

To'rtinchi fasl: Payg'ambar (s.a.v.) Makkadan Madinaga chiqmoq bayoni haqida

Beshinchi fasl: Payg'ambar (s.a.v.) ning mo'jizatlari haqida

Oltinchi fasl: Payg'ambar (s.a.v.) ning Makkaga kirmagining bayoni haqida

Yettinchi fasl: Payg'ambar (s.a.v.) mi'raji (me'roj) ning bayoni haqida

Sakkizinchi fasl: Uchmaqqa (jannatga) taqi (va) tamug'qa (do'zax) teferruk qilmoq bayoni haqida

To'qqizinchi fasl: Payg'ambar (s.a.v.) Hunjunda g'azat qilmoqning bayoni haqida

O'ninchi fasl: Payg'ambar (s.a.v.) vafotining bayoni haqida

Ko'rib turganimizdek asar mundarijasiga e'tibor qiladigan bo'lsak asarni tarixiy asar, unda Payg'ambar (s.a.v.) ning hayoti va payg'ambarlik faoliyati keltirilgan deyish mumkin, ammo asarga bu faqatgina syujet vazifasini bajarib bergan. Asar tarixiy voqealarni aks ettirishga bag'ishlangan emas balki, badiiy jihatdan yetuk kompozitsion jihatdan o'z davrida yaratilgan asarlarni ichida yagona hisoblanadi. Bobda-boshqa boblardagi singari hikoyat uslubi yetakchilik qiladi. Muallif tarixiy vaziyatdan kelib chiqqan holda berilayotgan hikoyatlarning barchasi ishonarli bo'lishi uchun har bir fasl

boshlanishida shu faslga bog'liq bo'lgan bir hadis va uning sharhi beriladi. Berilayotgan hadisning aniq muallifi ham keltiriladi. Masalan, hadislar Imam Bagavining "Masabih", Shayx Imom Is'hoq Kalobadiyning "At-Taarruf", Shayx Abu Yezid-i Bastami, Abdullah ibnu Mes'ud, Imom Sag'ani "Meshariq ul-Anvar", Imam Abul-Me'ali Muhammad Isfijobiyning "Tefsir" va "Surat ul-Ahzab", Imam Abu'l-Ala-i O'shining "Nishab ul-Ahbar" laridan kitoblaridan keltirilgan. Bularning ichida eng ko'p hadislar Imam Bagavining "Mashabih" nomli kitobidan olingan.

Har bir faslning syujet qurilishi bir-biriga o'xshab ketadi. Faslning nomi keltiriladi, ma'lum bir asardan olingan hadis va uning mazmuni, so'ngra voqealar rivoji beriladi. Voqealar turli janrlar (qissa, hikoyat, xabar) yordamida ochib beriladi. Masalan, birinchi bobning uchinchi faslida fikrimizning dalilini ko'rishimiz mumkin.

Birinchi bobning uchunchi faslida Payg'ambarimiz (s.a.v) ning hislatlarini, qanchalik zakiiy inson bo'lganliklarini dalillangan hikoyatlar keltirilgan. Fasl kompazitsion jihatdan o'ziga xos badiiy qurulishga ega. Fasl Imom Abu'l-Me'ali Muhammad Ispijabining "Tefsir" indagi "Surat-ul-Ahzab" ichidan bir hadisni keltiradi, ma'nosi quyidagicha: *Qayu kimerse mu'minni azar qilsa, meni azar qildi; taqi kim kim meni azar qilsa, Tangri te'alani azar qildi; taqi kim kim Tangri te'alani azar qilsa, ol kimerse mel'un turur. Tevrit, taqi Injil, taqi Zebur taqi Furqan ichinde Haq te'ala ol kimerseke hor qilgan 'azabini amada qilip turur tedi [1,8].* Undan so'ng xabar janriga tegishli bo'lgan bir voqeani Habbab ibnu'l-Aratt nomli sahoba tilidan bayon qiladi: *Peygambar 'as Ka'be ko'ligesinde tushep olturup turur erdi kim keldim. Selam qildim erse, Peyg'ambar 'as taqi jevab yarliqadi. Men aydim: Ya Resulallah, bizke Nusrat bermez-mu-sen, bizke Tangridin eman qolmaz-mu-sen? Necheke tegi bu kafirlar zahmatini, meshaqqatlarini ko'rer-biz? Qayu yerde namaz qilganimizni ko'rseler, ururlar, so'kerler, hech bizlerke eman bermezler tedi{m} erse, Peyg'ambar 'as aydi: Ya Habbab, ozaqi peyg'ambarlarning ummetlerini kafirlar bichku birle ekki para qilur erdiler. Taqi ba'zilarini temur targ'ay birle etlerini tarar erdiler so'ngukleringe tegi, taqi anlar dinleridin qaytmaz erdiler. Vallahi benim dinim ishi andag' tamam bolg'ay kim San'a atlig' yerdin Hazramavt atlig' yerke tegi yalguz atlig' bargay, hech kimerse din qorqmag'ay, meger Tangridin qorqgay; taqi qoylug' kishi bo'rudin qorqgay [1]. Ey ummetlerim, sizler ta'jil qilursiz tedi. Bundan so'ng ketma-ket hikoyatlar keltiriladi.*

Faslida uchta hikoyat keltirilgan bular: bir kofirning Payg'ambarimiz s.a.v. ning boshiga tuproq sochganliklari haqida; Payg'ambarimiz s.a.v. sajdada turgan vaqtlarida bir kishining tuyaning najosatini ularning muborak ustilariga to'kkanliklari haqida; Payg'ambarimiz (s.a.v.) ning Abu Lahhabning himoyasiga kirganliklari va ya'na haydalganligi haqida va Ummu Jamilning hammalatu'l-hatab bo'lganliklari haqida hikoyatlar berilgan. Hikoyatlar ketma-ketlik jihatidan bir-birini to'ldiradi va izohlaydi. Hamma hikoyatlar bir mazmunda, Payg'ambarimiz s.a.v. ning qarg'ishlari tog'risida keltirilgan. Faslning mavzusi *"Payg'ambar as. taqi yaranlari birle Islam avvalinda emgenlerining beyani ichinde turur"* bo'lishiga qaramasdan Payg'ambarimiz s.a.v. ning boshidan o'tkazgan hamma voqealarni hikoyat shaklida keltirmaydi, balki biz yuqorida ta'kidlagan mavzu bo'yicha bir faslga joylashtiradi. Ularning bayoniga, ifoda usuliga e'tibor beradigan bo'lsak fikrimiz yanada dalillanadi. Hikoyatlarning mazmuni quyidagicha sharxlanadi:

Bir kuni Payg'ambar (as) *Evdan chiqdi. Kafirlarni Haq yolinga o'ndegeyin, bolgay kim musulman bolgaylar, tamug' otidin qurtulgaylar tep evdan chiqmish erdi. Bir kafir qarshi keldi. Ol kafirni hosh so'z birla, achuq yuz birla Haq yolinga undeyu boshladi ersa, ol kafir Peyg'ambar (as)qa ukush so'kti, ko'p jefalar qildi taqi Mubarak bashimga topraq sacht. Peyg'ambar (as)nung hatiri bezman boldi. Ol kafirqa hech neerse temedi, sabr qildi, qayra to'ndi taqi evke kirdi. Ayali qopti, taqi Peyg'ambar (as)nung Mubarak bashidin topraqni keterur, taqi zar zar yig'layur taqi aytur: Ey baba, ne horluq bu sizke kim bu kafirlar qilurlar? tedi ersa, Peyg'ambar (as) aytur: Ey ayalim ,yig'lamagil, peyg'ambarlarning emgekleri qatig' bolur, velikin sevablari ukush bolur taqi derejelari artuq bolur. Tedi [1].* Ushbu hikoyatda payg'ambarimizning sabrli ekanligi bilan birgalikda, hikoyat so'ngida keltirilgan xulosaviy mazmunda qanchalik qiyinchilik bilan biror bir narsaga erishsa, uning bahosi baland bo'ladi, savobi ko'p bo'lishi haqidagi mazmunni ham anglashimiz mumkin.

Keying hikoyatda ham shu haqda so'z ketadi: *Ibnu Mes'ud (razhu) aytur: Bir kun Peyg'ambar (as) Ka'bening bir yaninda Mesjidu'l-Haram ichinde namaz qilur erdi kim Abu Jehl (al) yaranlari birle Mesjidu'l-Haramqa kirdiler. Baqarlar, bir mungushde Peyg'ambar (as) namaz qilur. Abu jehl aytur yaranlarinqa: Qayu biringiz barur, fulan mahelleda teva boguzlap turular. Ol tevening nejasatlig' bag'arsuqlarini kelturup bu Muhammed sejdeke barmishda ustunge biraqsa, tonlari jumle nejis bolsa tep fermanladi erse, bir mel'un aydi: Men barayin tep. Munlar yig'iliship baqip turur erdiler. Peyg'ambar (as) sejdeke bardi. Ol mel'un tevening nejasatlig' bukenlaerini, bagarsuqlarini, jumlesini Peyg'ambar (as) uzesinge kemishti. Tonlarini jumle nejis qildi erse, Abu Jehl taqi yaranlari jumle kulushtiler. Ibnu Mes'ud aytur: Eger qudratim bolsa erdi, Peyg'ambar uzesindeki nejasatni ketergey erdim, velikin Islam za'if erdi, kafirlar g'alib erdi, yaragim bolmadi ktermekke. Velikin bir kimerse bardi taqi Fatimaqa razha habar berdi erse, Fatima razha keldi. Baqar, Peyg'ambar (as) sejde ichinde turur taqi bu kafirler kulushup tururlar, Peyg'ambar (as)nung uzesinde tevening nejasatlari bar. Bu halni ko'rди erse, bu kafirlarqa so'kti, taqi Peyg'ambar (as) nung mubarek arqasindin ol nejasatlarni biraqti erse, Peyg'ambar (as) sejdedin bash qaldurdi. Baqar, jumle nejis bolmish. Hatiri hasta u bezman boldi. Andin song elgini ko'terdi taqi uch qata aydi: Ey Bar Hudaya, sen bu kafirlarni helak qilgil! tedi erse, kafirlar qorqtilar, qachtilar aning uchun kim Peyg'ambar (as)nung qarg'ishi elbette kelmedin qalmaz tep bilur erdiler. Ibnu Mes'ud aytur razhu: Ko'zum birle ko'rđum ol kafirlarni Bedr toqushinda. Haq te'ala Peyg'ambarqa Nusrat berdi, anlar sahrada shiship yatur erdiler. Adaqlaridin sudrep bir eski qudug'qa kemishtieler sasig'i kishilerke tegmesun tep. Su'al*

qilurlar: Uhud toqushinda Islam cheriginge hezimet tushdi, kafirlar g'alaba qildilar. Peyg'ambar (as)ni Ataba atlig' kafir tash birla urdi taqi mubarek tishini sindurdi. Peyg'ambar (as) yanin yiqildi, mubarek yuzi tash zahmidin yarildi taqi qan aqa boshladi erse, Peyg'ambar (as)qa sahabalar aydilar: Ya Resulallah, bu kafirlarqa qarg'ag'il, jumlesi helak bolsunlar tediler erse, Peyg'ambar (as) aydi: Haq te'ala meni rahmat uchun iddi, la'nat uchun idmadi. Tangri te'ala rahmat qilsun atam Nuh peyg'ambarqa! Her kunde qavmi ani on qata urur erdiler. Behush bolur erdi, hech qarg'amas erdi, meger aytur erdi: Ey Bar Hudaya, qavmum meni bilmezler. Egar meni peyg'ambar tep bilsa erdiler, mundag' jefa qilmag'ay erdilaer. Sen munlarni ko'ndurgil! Tep du'a qilur erdi. Velikin jefalari ingen haddin kechti erse, anda qarg'adi. Emdi men taqi andag' du'a qilayin, sizler amin tengiz! Tep sahabalarqa buyurdi taqi aydi: Ey Bar hudaya, qavmumni sen ko'ndurgil kim munlar meni bilmedin bu jefalar qilurlar tedi. Taqi bu nejasat kemishgen kafirlarga (ne uchun) qarg'adi tep su'al qildilar erse, jevab aymishlar kim namaz Haq te'alaqa 'ibadat qilmaqdin mani boldilar erse, tahammul qilu bilmedi, qarg'adi. Velikin mubarek tishini sindurmaq nefske zahmat tegurmek turur, ol jihatdin sabur qildi, sevab uchun qarg'amadi tep aymishlar [1.10]. Bu hikoyatda Payg'ambarimiz s.a.v. ning insoniylik hislatlari bilan birgalikda insonlar sabrli bo'lishi kerakligi, kulfat kelganda uning daf bo'lishini Ollohdan so'rash kerakligi haqidagi hikmatlarni yozuvchi o'qirmanga yetkazishni maqsad qilib olgan. Hikoyat so'ngida quyidagi xulosa savolga javob berish orqali chiqariladi: kimki Haq taolaga ibodat qilayotganimda meni bo'ldi, chiday olmadim, qarg'adim. Lekin muborak tishini sindirish nafsga zahmat yetkazishdir, shuning uchun sabr qilib, savob uchun qarg'amadim deydi.

Yozuvchi yana bir hikoyatni berishi orqali o'quvchini ishonitirishga undagan va Payg'ambarimiz s.a.v. hayotiga bog'liq bir voqeaning bayonini bergan ya'ni Makkada Abu Tolip vafot etganidan so'ng payg'ambarimiz yuqoridagiday ko'p zahmatlar chekadi. Payg'ambarimiz s.a.v. ning Atike ismli ammalari bor edi, u qarindoshi Abu Lahhab oldiga borib undan Payg'ambarimiz s.a.v. ni o'z qarmog'iga olishini so'raydi. Abu Lahhab rozi bo'ladi va shaharga Payg'ambarimiz s.a.v. Abu Lahhabning himoyasida ekanligi aytiladi. Abu Jahl boshliq fitnachilar fitna uyushtiradi va Payg'ambarimiz s.a.v. dan Abu Lahhabning otasi jannatgami yoki jahannamga tushishi so'rattiradi. Payg'ambarimiz s.a.v. javob beradi: Kimki Abdu'l muttalibga o'xshab kofirlik bilan o'lsa, uning yeri jahannamda, azob va uqibatda bo'ladi deb aytdi. Budan Abu Lahhabning jahli chiqadi va uni yonidan haydaydi, Ataba ismli o'gliga Payg'ambarimiz s.a.v. ning Ruqayya ismli qizini olib bergan edi, uni ham haydashni buyuradi. Payg'ambarimiz s.a.v. ni ko'p so'kdi, ozorladi. Payg'ambarimiz s.a.v. uning o'gillaridan biri halok bo'lsin deb qarg'adi. Bu qarg'ishining sababini ham izohlaydi: Payg'ambarimiz s.a.v. o'zini ranjitgani uchun qarg'amadi balki, ikki juftni ajratgani uchun qarg'adi, qachonkim ayollar turmushga chiqib dini hisarqa kirur, haromdan ma'siyatdan o'zini saqlanur. Qachon kim azada furqat tusher bo'lsa (eridan ajrashsa – Z.S) ma'siyat xafi bo'lur [1], shuning uchun qarg'adi va Abu Lahhabning o'g'li Atabaning vafotidan qo'rqadi, uni asrab avaylaydi, shunga qaramasdan bir kuni Makkadan Shomga tijorat safariga chiqishga ruxsat so'raydi va ruxsat beradi. Safar chog'ida Haq tvt tomonidan yuborilgan arslon tomonidan o'ldiriladi. Bundan Abu Lahhabning g'azabi yanda ko'payadi.

Voqea davomida Abu Bakr razhu ning Abu Lahhabni imonga chorlagani, uning ikkilanganligi va xotini bilan maslahatlashganligi, xotinining agar imon keltirsangiz siz bilan to'shagimni ayri qilaman deb javob bergani, Abu Lahhabning xotini Ummu Jamilning Payg'ambarimiz s.a.v. ning oyoqlari tagiga tikon terib kelib sochganligi va bu qilmishlari uchun do'zaxda qanday jazolar olganligi voqealari berilgan. Shuning bilan uchunchi fasl tugaydi. Bu kompazitsion qurulishni barcha fasllar uchun ham belgilash mumkin (ayrim o'zgarishlar bor). Shuning bilan birgalikda asardagi har bir hikoyat Islom dini amallarini tushintirish va sharhlashni o'z ichiga olgan. Masalan, birinchi hikoyatda sabrli bo'lish va islom amaliga zid bo'lgan ishlarni qilmaslik; ikkinchi hikoyatda nomozni buzmaslik va nafsni o'ldirish haqida; uchunchi hikoyatda er va xotinni ajratmaslik kerakligi haqidagi islom amallari keltirilgan. XIV asr o'zbek adabiyotida hikoyat janrini o'rgangan Qurbaniyazov M. hikoyatlardagi bunday kompozitsion qurulish Oltin O'rda adabiyotiga xos ekanligini takidlab o'tadi [3].

Xulosa. Mahmud ibn Alining "Nahjul-farodis" asari har bir musulmon kishi bilishi va amal qilishi lozim bo'lgan jihatlarini ochib berishga qaratilgan agiografik asar. Islom adabiyotida ma'lum bir mavzuni ochib berishga qaratilgan asarlar ko'p, lekin "Nahjul-farodis" bunday asarlarning umumlashmasi bo'la oldi desak adashmagan bo'lamiz. Shuningdek, asardagi hikoyatlarga umumiy baho beradigan bo'lsak, birinchidan, tarixiylik tamoyili mazkur asardagi hikoyatlarda aniq ko'zga tashlanadi, ikkinchidan, didaktik mazmun asosiy o'rinda turadi, uchunchidan, hikoyatlarning tuzulishidagi va bayon usulidagi soddalik va har bir qismining aniq ifodasi Oltin O'rda o'zbek adabiyotidagi hikoyat janrining asosiy belgilaridir. Asar kompozitsiyasidagi bunday qurulish o'z davridagi boshqa asarlarda uchramaydi, agiografik asarlardagi bunday tuzilish o'sha davr o'qirmaniga asarni soda, tushunarli bo'lishiga yordam bergan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nehcül feradis (Uştmahların açuq yolu). II metin. Çevriyası: Janos Eckmann, Yayınlayanlar: Semın Tezgan - Hamza Zülfiqar. TÜRK DİL KURUMI YAYINLARI : 518. Anqara
2. Nasimxon Rahmonov. O'zbek adabiy tarixi(Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha). – Toshkent: Sano-standart, 2016. – 556 b.
3. Қурбаниязов М.А. XIV аср ўзбек адабиётида ҳикоят жанри тараққиёти ("Қиссаси Рабғузӣй" мисолида). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори... дисс. – Қарши. Қарши давлат университети ҳузуридаги илмий кенгаш, 2019. -154 б.

Reference:

1. Nehcül feradis (Uştmahlarning açuq yolu). II metin. Çevriyası: Janos Eckmann, Yayınlayanlar: Semın Tezgan - Hamza Zülfiqar. TÜRK DİL KURUMI YAYINLARI : 518. Anqara
2. Nasimxon Rahmonov. O‘zbek adabiy tarixi(Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha). – Toshkent: Sano-standart, 2016. – 556 b.
3. Kurbanıyazav M.A. XIV asr o‘zbek adabiyotida hikoyat janri taraqqiyoti (“Qissasi Rabg‘uziy” misolida). Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori ... diss. – Qarshi. Qarshi davlat universiteti huzuridagi ilmiy kelgash, 2019. -154 b.

Muallif:

Sulaymanov Zaxiriddin Ural o‘g‘li - O‘zbekiston Milliy universiteti O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrası tayanch doktoranti.

UDK 372.881.11

ABDULLAH KADIRI - JEWELER OF WORDS

ABDULLA QODIRIY - SO‘Z ZARGARI

АБДУЛЛА КАДИРИ – ЮВЕЛИР СЛОВ

Xudoyqulova Shoxistaxon Valiyevna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: shoxista_xudoyqulova@mail.ru

Abstract. This article talks about the originality of the use of words in the work of Abdullah Qadiri “Past Days” and the use of coherent fragments, which further increased the value of this work. It is clearly seen that in the work of Abdullah Qadiri, special attention is paid to improving artistry based on the organization of sentence fragments using various tools, and he made this tool the basis of his individual style. In particular, based on the arrangement of adjectives, he created a unique way of describing events and persons. There is no such image in the works of other writers similar to the work of Abdullah Qadiri. Therefore, Abdullah Qadiri showed high skill in thinking in organizing sentence fragments and, thus, in achieving an increase in artistry, which, as we noted above, requires separate study. Below we will give an analysis of some examples.

Key words: word, tone, literary text, text, clarification, expressiveness, grammatical means, conjunction, copula, non-conjunction, dialect, groups of words, affix, stop, degree.

Аннотация. В данной статье говорится об оригинальности употребления слов в произведении Абдуллы Кадири «Прошлые дни» и использовании связанных фрагментов, что еще больше повысило ценность этого произведения. Отчетливо видно, что в творчестве Абдуллы Кадири особое внимание уделяется совершенствованию художественности на основе организации фрагментов предложений с помощью различных инструментов, и этот инструмент он сделал основой своего индивидуального стиля. В частности, на основе расположения прилагательных он создал уникальный способ описания событий и лиц. Подобного изображения нет в произведениях других писателей, подобных творчеству Абдуллы Кадири. Поэтому Абдулла Кадири проявил высокое мастерство мышления при организации фрагментов предложений и, таким образом, в достижении повышения художественности, что, как мы отмечали выше, требует отдельного изучения. Ниже мы дадим анализ некоторых примеров.

Ключевые слова: слово, тон, художественный текст, текст, уточнение, выразительность, грамматические средства, союз, связка, несоюз, диалект, группы слов, аффикс, стоп, степень.

Kirish. Abdulla Qodiriyning badiiy asarlarida, ayniqsa, shaxs, voqea-hodisa, holat kabilarni tasvirlashda uyushiq bo‘laklardan foydalanishga alohida e‘tibor qaratganligi kuzatishimiz mumkin. Adibning matn yaratishdagi o‘ziga xos uslubini ana shu xususiyatga ko‘ra ham aniq belgilash mumkin.

O‘rganilgan mazkur ilmiy maqolada Abdulla Qodiriyning badiiy asarlarda uyushiq bo‘lakli gaplardan foydalanishdagi o‘ziga xos mahorati alohida-alohida tadqiq qilindi.

Tadqiqot ob‘ektlari va qo‘llanilgan metodlar

Berilgan tasvir A.Qodiriyniki ekanligini har kim ham ajrata oladi: “*Bu hujra egasi ham boshqacha yaratilishda: og‘ir tabiatli, ulug‘ g‘avdali, ko‘rkam va oq yuzli, kelishgan qora ko‘zli, mutanosib qora qoshli va endigina murti sabza urgan bir yigit*”[4].

Uyushiq bo‘laklarning ikkitasi o‘z sifatlashlari bilan qo‘shilib birikma holida o‘zaro ohang bilan bog‘langan, keyingi uyushqlikda ko‘rkam so‘zi alohida olinib, u sifatlovchi birikma holida oq yuzli bo‘lagi bilan va bog‘lovchisi orqali bog‘langan va ohang, ko‘ryapsizki, o‘zgartirilgan, keyingi bo‘lak murakkab birikma holida kelishgan qora ko‘zli tarzida shakllantirilib, unga mos ravishda keyingi bog‘lanuvchi uyushiq bo‘lak ham uch so‘zli qilib murakkab shaklda tanlangan (mutanosib qora qoshli) va bu ham ohang yordamida bog‘langan. Nihoyat, oxirgi uyushiq bo‘lak olti so‘zdan iborat qilib

tuzilgan (endigina murti sabza urgan bir yigit - murakkab birikma) hamda u endi yana **va** bog'lovchisi orqali bog'langan: a) uyushiq bo'laklar tuzilishiga ko'ra ikki so'zli, bir so'zli, uch so'zli, olti so'zli ko'rinishda; b) oldingi ikkitasi bog'lovchisiz bog'langan, keyingi ikkitasi **va** bog'lovchisi orqali bog'langan; yana ikkita murakkab uyushiq bo'laklar bog'lovchisiz holda; undan keyingisi esa bog'lovchili holda bog'langan. Uyushiq bo'laklikning o'zi san'atkorona tuzilgan, shakllantirilgan. Uyushqlikda oddiy sanashdan tashqari, ta'kid va musiqiylik, rang-baranglik ko'zga tashlanadi (Otabek tasviri).

Bu ikki kishining bittasi: gavdaga kichik, yuzga to'la, ozroqqina soqol, murtli, yigirma besh yoshlar chamalik bir yigit...(Rahmat tasviri); ikkinchisi: uzun bo'yi, qora cho'tir yuzli, chog'ir ko'zli, chuvoq soqol, o'ttiz besh yoshlarda bo'lgan ko'rimsiz bir kishi edi. (Homid tasviri)" [4].

Keltirilgan uyushqlikda boshqa bir, alohida shakllantirish kuzatiladi: *gavdaga kichik; yuzga to'la*. Muallif bu o'rinda, bemalol, kichik gavdali, to'la yuzli birikmalarini qo'llashi mumkin edi. Shunda ham, asosiy holat jiddiy o'zgarib qolmas edi. Biroq yozuvchi asar tili rang-barangligini keltirib chiqarish, kitobxonni qiziqtirish, o'qimishlilikni ta'minlash, ta'sirchanlikni oshirish maqsadini ko'zda tutib, jonli tildagi qo'llanishni tanlagan va maqsadga erishgan. *Ozroqqina soqol, murtli* uyushqlarida xuddi shu maqsadlarda *soqol* so'zi tarkibida qo'llanilishi lozim bo'lgan –li qo'shimchasi tushirilgan bo'lsa, murtli so'z shaklida aynan shu –li qo'shimchasining "ega ekanlik" ma'nosini ifodalashidan o'rinni foydalangan. *Yigirma besh yoshlar chamalik bir yigit* birikmasida ham yozuvchi xalq tiliga oid qo'llanishni ma'qul ko'rgan. Buni *yigirma besh yoshlardagi bir yigit* yoki *yigirma besh yoshlar bir yigit; yigirma besh yosh chamalik bir yigit* kabi shakllarda ham berish mumkin edi. Biroq bunday holatlarda taxmin ma'nosini bo'rttirish o'z ifodasini topmas edi. Matnda: "*besh yoshlar va chamalik*" birliklari birga qo'llangan va bu narsa taxmin ma'nosini yanada bo'rttirishga xizmat qildirilgan.

Mana shu keyingi holatdagi uyushqlikka monand holda yozuvchi Hasanali qiyofasini ham tasvirlaydi: "*Bu chol Hasanali otlik bo'lib, oltimish yoshlar chamasida, cho'ziq yuzli, do'ngroq peshonali, sariqqa moyil to'garak qora ko'zli, oppoq uzun soqolli edi*" [4].

Matnda *chamalik* so'zi o'rinda *chamasida* so'z shakli qo'llangan. Barcha uyushiq bo'laklar oxirida –li affiksini o'ziga xos ishlatgan. E'tibor bering: bir bo'lakda ishlatadi, boshqa bo'lakda bu qo'shimchani ishlatmaydi (*chog'ir ko'zli, chuvoq soqol*); hamma bo'laklarda bu qo'shimchani ishlatadi (*cho'ziq yuzli do'ngroq peshonali; qora ko'zli, oppoq uzun soqolli*). Bu gapni, masalan, ...Oltimish yoshlar chamali, cho'ziq yuz, do'ng peshona(li), sariqqa moyil to'garak qora ko'zli, oppoq uzun soqolli edi" tarzida tuzish mumkin edi. Biroq yozuvchi tanlagan shakllar asar matni uchun o'ta mutanosibdir.

Muallif ega ekanlik ma'nosini ifodalovchi –li qo'shimchasini bir holatdagi uyushqliklarda har bir bo'lakka alohida-alohida qo'shgan holda qo'llasa, boshqa bir holatda ayrim uyushiq bo'laklarga qo'shib, ayrimlariga qo'shmagan holda yoki faqat oxirgi bo'lakka qo'shgan holatda qo'llaydi. Ba'zi holatlarda esa bu qo'shimchani umumiy qo'llamagan holda uyushqlikni shakllantiradi: "*Mirzakarim ismlik* (Hasanali tasvirlanganda, unga nisbatan *otlik* so'zi qo'llangan edi. Rahmatga nisbatan ham *otlik* so'zi ishlatilgan. Endi esa, Mirzakarim qutidorga nisbatan *otlik* so'z shakli o'rinda *ismlik* so'z shakli qo'llanilayotganini ko'ramiz-ta'kid bizniki) "*Qirq besh-ellik yoshlar chamasida, qora qosh, qora ko'z, ko'rkam yuz, yaxshigina kiyingan bir kishi bo'lib, Akram hoji ellik besh yoshlar orasidagi bir keksa edi*" [4]. Avvalo, aytish kerakki, taxmin-chama ma'nosi bu o'rinda uchta vosita orqali o'ta bo'rttirib berilgan (*qirq besh-ellik; yoshlar; chamasida*) ; ikkinchidan, *qora qosh, qora ko'z, ko'rkam yuz* birliklari –li qo'shimchasi tushirilgan holda berilib, belgining doimiylik holatiga, muayyanligiga diqqat qilingan; uchinchidan, *Akram hoji* so'zi borligi uchun *otlik* va *ismlik* so'zlarini qo'llash ehtiyoji yo'q, shuningdek, taxmin ma'nosi ham bo'rttirilmagan hamda chamasidagi so'zi (chamali ko'rinishda ham bo'lishi mumkin- *ta'kid bizniki*) orasidagi so'zi bilan almashtirilib, betaraflik munosabatini ifodalashga xizmat qildirilgan.

Ko'rinadiki, Abdulla Qodiriy shaxs belgilarini tasvirlashda uyushtirish shakllarining turli ko'rinishlarini qo'llash orqali asar tilining jozibadorligini orttirgan: *chamasida, chamasidagi, chamali; otlik-ismlik, qora qosh-qora ko'z* kabi qo'llanishlar ham ana shu maqsadni amalga oshirish uchun xizmat qildirgan.

Yozuvchi asarda tilga olingan deyarli har bir personajni o'ziga xos tarzda tasvirlaydi. Tasvirlashda uning yoshiga alohida e'tibor qaratadi: *qirq besh-ellik yoshda; yigirma besh yoshda; oltimish yoshlar; o'ttiz besh yoshlarda; ellik besh yoshlar; yetmishlardan o'tgan* kabilar. Bular ham uyushqlikni shakllantirishda o'ziga xos o'rin egallaydi. Adib kishilarning yoshlarini, haqiqatan ham, taxminan belgilaydi. Chunki ularning yoshlari noaniqdir. Real holat - shu. Kishining yoshini taxminan bo'lsa-da belgilamaslik esa shu o'rinlarda mumkin emas edi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Abdulla Qodiriyning uyushiq bo'lakli gaplardan foydalanishdagi o'ziga xos mahorati alohida, jiddiy tadqiqotlarni talab etadi. Bu o'rganilishi o'ta dolzarb bo'lgan muammo. Ammo yuqorida keltirilgan uyushqlik shakllarning o'ziyoq yozuvchining, haqiqatdan ham, uyushiq bo'laklardan foydalanishga alohida diqqat qilinganligini ko'rsatib turibdi. Shunga qaramay, bu fikrni qat'iyroq tasdiq etish uchun, uyushqlikni shakllantirishning, u orqali badiiylikni orttirishning, bizningcha, yuksak namunasi bo'lgan bir necha uyushiq bo'lakli birikma-jumla namunasi keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir: "*...Uyning to'riga solingan atlas ko'rpa, par yostiqli quchog'ida, sovuqdan erinibmi va yo boshqa bir sabab bilanmi, uyg'oq yotgan bir qizni ko'ramiz. Uning qora zulfi par yostiqli turli tomoniga tartibsiz suratda to'zg'ib, quyuq jingila kiprik ostidagi tim qora ko'zlari bir nuqtaga tikilganda, nimadir bir narsani ko'rgan kabi...qop-qora kamon, o'tib*

ketgan nafis, qiyiq qoshlari chimirilgan-da, nimadir bir narsadan cho‘chigan kabi.... to‘lgan oydek g‘uborsiz oq yuzi bir oz qizillikka aylangan-da, kimdandir uyalgan kabi...” [4].

Jumlalardagi *atlas ko‘rpa, par yostiqliq; erinibmi va yo boshqa bir sababdanmi; tartibsiz suratda to‘zg‘ib; quyuq jingila kiprik; tim qora ko‘zlar; bir nuqtaga tikilgan-da, chimirilgan-da, qizillikka aylangan-da; ko‘rgan kabi- cho‘chigan kabi- uyalgan kabi; qop-qora kamon; o‘tib ketgan nafis; qiyiq qoshlar; to‘lgan oydek g‘uborsiz oq yuz* uyushiq shakllari o‘z til imkoniyatlaridan mohirona foydalanishning yuksak namunalari, poetik ifodasi emasmi? Jumlada to‘xtamning (uch nuqta-ta‘kid bizniki) uyushtirilishi hayratlanarli holdir. Har bir to‘xtamda tasvirlovchining o‘zi nafasini rostlab, entikib turib keyin tasvirni davom ettiryapti. Ana shu entiktirgan belgilar yashirin holda, sukut orqali ifodalangan. Yozuvchi bu tasvir uchun alohida tayyorgarlik ko‘rgan bo‘lishi mumkin. “O‘tkan kunlar” asari tilidagi joziba, o‘zbek milliy adabiy tilining shakllanishini ta‘minlagan asosiy omil, til boyligini namoyish etish va undan foydalanishning yuksak namunasi yuqorida keltirilgan parchadagi tasvirlashda ochiq ko‘rinadi. “O‘tkan kunlar” tilidagi hamma birdek tan olgan joziba – ana shu!!! Jumladagi *–gan-da* shaklining; *–gan* kabi shaklining, birikmalarni birikmalar uchun sifatlovchi tarzida tarkib toptirib turgan, shu vazifa uchun qo‘llangan; *quyuq jingila kiprik; kiprik ostidagi tim qora ko‘zlar; qop-qora kamon, qiyiq qoshlar; o‘tib ketgan nafis, qiyiq qoshlar; to‘lgan oydek g‘uborsiz; g‘uborsiz oq yuz* kabi. Yoki: *nimadir bir narsadan; (takror-uyushiqlik); kimdandir olmoshlari takror-uyushiqliklari ham ma‘lum bir maqsad uchun-ta‘kidlash, ta‘sirchanlikni oshirish, musiqiylikni ta‘minlash - poetika uchun qo‘llanilgan.* Belgining kamlik-ortiqlik darajasini ko‘rsatish uchun bir o‘rinda *qora, quyuq, tartibsiz, qiyiq, g‘uborsiz, oq* kabi oddiy darajadagi sifatlardan foydalangan bo‘lsa, ikkinchi bir o‘rinda *qop-qora* tarzidagi shakldan, uchinchi holatda *tim qora* tarzidagi shakldan, (uchinchi holatda *tim qora* shaklidan), to‘rtinchi holatda *o‘tib ketgan* shaklidan, beshinchi o‘rinda *to‘lgan oydek* yoki *bir oz qizillikka aylangan* kabi shakllardan foydalanadiki, bu ham yozuvchining o‘zbek tili ifoda imkoniyatlarini mukammal bilganligidan darak beradi.

Matndagi *–gan* kabi, *–ganda* (tikilgan-da, chimirilgan-da, aylangan-da) tarzida berilan takrorlar badiiylikni yuksak darajada bo‘lishini ta‘minlagan. Bundan tashqari, tasvirda bir narsaning turli jihatlari zanjirsimon bog‘lanishda, bir-birini to‘ldirib turib izohlangan: *qop-qora kamon, o‘tib ketgan nafis, qiyiq qoshlari* (qosh tasviri); *quyuq jingila kiprik ostidagi tim qora ko‘zlari* (ko‘z tasviri-qora; *tim qora; kiprik ostidagi; jingila kiprik ostidagi; quyuq jingila kiprik ostidagi; to‘lgan oydek g‘uborsiz oq yuzi* (yuz tasviri *to‘lgan oydek (oydek); g‘uborsiz oq*). Matn go‘yo o‘zbek tilining boy ifoda imkoniyatlarini ataylab namoyish etish uchun yaratilgandek. Bunday tasvirlarni Abdulla Qodiriy asarlaridan ko‘plab keltirish mumkin. Quyida yana ayrim misollar tahlilini berib o‘tamiz.

Bunday tasvirning davomi ham shu fikr, shu holatni alohida ta‘kidlaydi: “-Shu choqda bizga Otabek kerak edi! Nega desangiz, u kelsin edi-da, sevganini bir ko‘rsin edi: hammom bilan u... faqat jongina so‘raydir, majruh ko‘kslarga o‘qqina otadir... boshdagi oq shoyi ro‘mol, ichdagi oq shoyi ko‘ylak, ustidagi oq kumush zarrin sirilgan po‘stin, baq-baqalarini o‘rab o‘pib turgan yoqa qunduzlarining kelishgani, solinib tushgan qora jingalak sochlarning bo‘yin tevaragiga chirmashgani, nuqra yuzlarning bo‘g‘riqqani...” [4].

Sal oldinroqda “Qizlar majlisi-gullar, lolalar, to‘tilar, qumrilar majlisi! Uyda Kumushbibining tog‘asining uyida, qizlar majlisi, gullar majlisi!” “...bir turli, bir ohangli nafis, musiqaviy tovushlar kishining borliq vujudiga qon tomirlariga ajoyib bir o‘zgarish bergan edilar;

Qarichga keladigan uzun soqollar, boshdagi xun olud siyrak sochlar, bo‘zargan yuzlar, qonga belanib yarim ochiq holda qorachiq o‘rnida qo‘rqinch bir oqlik bosgan ko‘zlar dunyoga va shu haytga la‘nat o‘qigandek qaraydilar ayniqsa, bir bosh, ehtimolki, hali yigirma yilni ham ko‘rmagandir, murti ham chiqmagan! Xun olud quyuq qoshlari ostidagi yarim ochiq ko‘zlari kimnidir izlagandek qaraydir...” Uning orqasidan qora otga otlanib, zangori movutdan uqalik to‘n kiygan, kumush kamarning o‘ng tomoniga qilich, so‘liga to‘pponcha qistirgan, boshiga barra popoq kiyib, jin yalagan deganlaridek, qoshsiz, qoramtir yuzli, tuki chakagining ustida bir oz, iyagida bir oz siyrak, ko‘rimsiz qora soqolli, ko‘zlari ichiga botig‘roq, ammo qon quyilgansimon bir kishi kelar edi” [4].

Bunday uyushiq bo‘lakli qurilmalarni A.Qodiriyning turli asarlaridan yana ko‘plab keltirish mumkin. Ayniqsa, “O‘tkan kunlar” romanining har sahifasida uchratish mumkinligi, hayratlanarlidir. Hatto boshqa asarlarida, asarlar sarlavhalarida ham bu holat kuzatiladi”.

“Kelinni kelganda ko‘r, sepini yoyganda ko‘r”(sarlavha), “Osh tegsa-to‘y, tegmasa tafarruj...”-deb otalar to‘yga boradilar... “Qoramol egasiga o‘xshamasa harom o‘ladir”, “Avatiga chavati, misqozonga loy tuvoq”, eng oxirida: “Eshagiga yarasha tushovi”... Ya‘ni iboralar, maqollar ham uyushtirib tashlangan.

-Ko‘chaga tashlab qo‘ygan pul, tekin oftobga chiqqan mushuk, yuk tashiyman degan shaloq arava... ana shunday o‘ngi ters so‘zlarga har kim ishonsa, ebdir noma‘qul buzoqning go‘shtini, ichibdir ibono‘v boyning chiroqlik qobog‘iga kirib, bir dujina pivasini” kabi qo‘llanishlar xalq tilidan foydalanishning yorqin namunasidirki, bu A.Qodiriy yaratgan uslub, uning ifodalash usuli o‘zgacha ekanliginiyana bir bor tasdiqlaydi. Mana shu o‘zgachalik o‘zbek adabiy tilining o‘ziga xos tarzda sayqal topishini, umumxalq o‘zbek tilining eng oliy shakli bo‘lgan o‘zbek adabiy tilining to‘la, hozirgi kundagi holatida shakllanishini ta‘minlagan, bu tilning boy, ta‘sirchan, tushunarli, mantiqli, aniq nutq, jo‘yali nutq tuzish uchun to‘la yaroqli ekanligini isbotlaydi.

Xulosa. Xullas, Abdulla Qodiriy asarlarida gap bo‘laklarini turli xil vositalardan foydalangan holda uyushtirish asosida badiiylikni oshirishga alohida e‘tibor qaratilganligi, shu vositani o‘zining individual uslubining asosi qilib

olganligini aniq kuzatish mumkin. Ayniqsa, sifatlashlarni uyushtirish asosida voqea-hodisa, shaxslarni tasvirlashning o'ziga xos ko'rinishini yaratgan. Bu usulda tasvirlash boshqa yozuvchilar asarlarida, A.Qodiryniki kabi shakllantirilgan holda, uchramaydi. Demak, A.Qodiriy gap bo'laklarini uyushtirgan holda fikr yuritish borasida, shu tarzda badiiylarni oshirishga erishish borasida ham yuksak mahorat ko'rsatganki, bu yuqorida ta'kidlaganimizdek, alohida tadqiqotni ta'lab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbek tili grammatikasi. 1-jild-Toshkent, 1975.
2. Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – 476 b.
3. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari, -Toshkent, 1985, 121- bet.
4. A.Qodiriy. "O'tkan kunlar". Yoshlar nashriyot uyi. Toshkent - 2018.

References:

1. Grammar of the Uzbek language. Volume 1-Tashkent, 1975.
2. Rakhmatullaev Sh. Modern Uzbek literary language. - Tashkent: University, 2006. - 476 p.
3. Begmatov E. Lexical layers of the modern Uzbek literary language, Tashkent, 1985, page 121.
4. A. Qadiri. "Bygone Days". Youth publishing house. Tashkent - 2018.

Muallif:

Xudoyqulova Shoxistaxon Valiyevna – Guliston davlat universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasida katta o'qituvchisi.

УДК 811.161.1

THE PROCESS OF ADVERBIALIZATION AS A TYPE OF TRANSPOSITION IN MODERN RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

HOZIRGI RUS VA O'ZBEK TILLARIDA ADVERBIALIZATSIYA JARAYONI TRANSPOZITSIYA TURI SIFATIDA

ПРОЦЕСС АДВЕРБИАЛИЗАЦИИ КАК ТИП ТРАНСПОЗИЦИИ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Жумаева Феруза Рузиковна

Навоийский государственный педагогический институт, 210101. Навоийская область, г. Навои, ул. Меъморлар, 31.

E-mail: feruzaruziyevna68@mail.ru

Abstract. this article is devoted to describing the types of adverbialization in the Russian and Uzbek languages. A comparative analysis of adverbialization in the languages under study has been made. Adverbialization is the transition to the class of adverbs of word forms belonging to other parts of speech. The function of an adverb can be used: nouns, adjectives, pronouns, numerals, gerunds, phraseological combinations. In both Russian and Uzbek languages, the number of non-derivative adverbs is limited. The majority of Uzbek adverbs are made up of lexical and semantic derivatives, formed on the basis of transpositive derivation of nouns, adjectives, numerals, pronouns, participles, infinitives and onomatopoeic words. The main part of derived adverbs is formed with the participation of word-forming formants. Adverbialization is related to lexico-grammatical or inter-particular homonymy. It is evidence of the active transition of parts of speech into adverbs in the Russian and Uzbek languages. Adverbs obtained during the process of adverbialization are less often complete and more often partial lexico-grammatical homonyms - a derivative of non-prepositional and prepositional constructions of names.

Key words: adverbialization, adverb, derivation, analysis, transposition, transition, part of speech, transposit, case form.

Annotatsiya. ushbu maqolada rus va o'zbek tillarida adverbializatsiya turlari ko'rsatib berilgan. Tadqiq qilinayotgan tillarda adverbializatsiya qiyosiy tahlil qilingan. Adverbializatsiya – boshqa so'z turkumlariga oid so'z shakllarining ravish so'z turkumiga o'tishidir. Ravish vazifasida otlar, sifatlar, olmoshlar, sonlar, ravishdoshlar, frazeologik birikmalar qo'llanilishi mumkin. Rus tilida ham, o'zbek tilida ham tub ravishlar soni chegaralangan. O'zbek tilidagi ravishlarning katta qismini ot, sifat, son, olmosh, sifatdosh, harakat nomi va taqlid so'zlar transpozitiv derivatsiyasi asosida yasalgan leksik va semantik derivatlar tashkil etadi. Yasalgan ravishlarning asosiy qismi so'z yasovchi formantlar ishtirokida yasaladi. Adverbializatsiya leksik-grammatik yoki so'z turkumlari omonimiyasiga aloqador. U rus va o'zbek tillarida so'z turkumlarini ravishga faol o'tishi isbotidir. Adverbializatsiya jarayonida paydo bo'lgan ravishlar to'liq yoki qisman leksik-grammatik omonimlardir, ya'ni otlarning qo'shimchasiz va qo'shimchali yasamallari.

Kalit so'zlar: adverbializatsiya, ravish, derivatsiya, tahlil, transpozitsiya, o'tish, so'z turkumi, transpozit, kelishik shakli.

Введение. Классификация всех случаев переходности в области частей речи, т.е. вопрос о транспозиции рассматривался в трудах Л.Л. Буланина, В.Н. Мигирова, В.И. Чуглова, М.Ф. Лукина, Е.П. Калечица, Т.М. Николаевой, Л.Д. Чесноковой. Важным для теории переходности на уровне морфологии можно считать установление признаков проявления переходности в области частей речи, частично описанных ранее в

лингвистической литературе, но систематизированных, уточнённых и дополненных В.Н. Мигириным. Теорию переходности развивали также М.Ф. Лукин, Н.А. Каламова, Е.П. Калечиц, А.Я. Баудер, Ю.Г. Скиба и другие, но и до настоящего времени многие из важных вопросов остаются нерешёнными. [3]

Проблемы классификации частей речи и явления переходности изучали лингвисты Узбекистана: Т. Турдибоев, Г. Абдурахмонов, А. Гулямов, С. Облокулов, Ж. Хамдамов, О. Ким, З.С. Исоков, А.Е. Ботирова, А.Б. Пардаев, С. Маматкулов, Я.Д. Эльтазаров, А. Бегматова, И.И. Расулов и др. [2]

В зависимости от направления диахронной трансформации различают два типа: иммиграционную, пополняющую какую-либо часть речи за счет других частей речи, и эмиграционную, при которой какая-либо часть речи «отдает свои слова в другие части речи, иммиграционная трансформация, в свою очередь, включает следующие процессы: субстантивацию – переход в имена существительные, адъективацию – в прилагательные, нумерализацию – в числительные, прономинализацию – в местоимения, адвербиализацию – в наречия, предикативацию – в безлично-предикативные слова, препозиционализацию – в предлоги, конъюнкционализацию – в союзы, партикуляцию – в частицы, интеръективацию – в междометия. [4]

Объект исследования. В данной статье будем анализировать процесс адвербиализации на материале двух языков: русского и узбекского. **Использованные методы.** В исследовании данной проблемы использован сравнительно-сопоставительный метод, который позволил определить семантические, грамматические и функциональные особенности адвербиализации в современном русском и узбекском языках.

Полученные результаты и их анализ

Транспозиция – это тот факт, когда слово, относящееся к определённой категории, имеет семантический и грамматический характер, специфичный для другой группы слов, ослабляющий семантику функции. В тюркских языках части речи не ограничены строго друг от друга, они находятся в неразрывной связи, образуя целую систему. Взаимоотношения между самостоятельными словами и их переход друг в друга происходят в результате развития лексемной семантики, причем речевые и языковые формы перехода различны. В речевом переходе выражается переносное значение. Например, во фразе «Birni ko'rib fikr qil, birni ko'rib shukr qil» («Увидев одного, подумай, увидев одного (другого), будь благодарен жизни») слово, принадлежащее к числительному (один), временно используется в функции существительного, и это преходящее, речевое явление. При языковой миграции слово полностью переходит из одной категории в другую, происходит транспозиция. Транспозиция наблюдается почти во всех самостоятельных словах, даже между самостоятельными и служебными словами. Можно сказать, что существует закономерная связь между словами, что свидетельствует о постоянном изменении языковой системы, о живом процессе развития. Поэтому принадлежность тех или иных слов должна определяться на основе изучения их семантических, морфологических и синтаксических свойств соответствующими методами исследования. Это одна из неотложных задач, стоящих перед нашим языкознанием. [7]

Адвербиализация (от лат. *adverbium* – наречие) – переход в класс наречий словоформ, принадлежащих другим частям речи. Основа процесса адвербиализации – изоляция той или иной формы от системы словоизменения своей части речи и приобретение ею нового грамматического значения. [4]

Несмотря на то, что различные типы и этапы процесса адвербиализации уже рассматривались в классических трудах А.А. Потебни, Л.В. Щербы, А.М. Пешковского, В.В. Виноградова и продолжают привлекать внимание специалистов, эти исследования не дают общей картины, считает Калякина О.Н. [5]

Исследуя явление адвербиализации в сопоставительном аспекте, Ш.Б. Назарова говорит о том, что в узбекском и корейском языках существуют простые наречия, которые образовались от существительных, прилагательных, числительных и местоимений. Например, слово «bir» (один) в функции наречия исследователь называет «функционально-семантическим транспозитом». Транспозит представляет собой результат процесса перехода слова из одной части речи в другую. В узбекском языке падежные формы числительного «bir»: «birdan» (вдруг), «birga» (вместе) – транспонируются в наречие. [6]

Числительное «один» в функции наречия обозначает признак действия. В данном предложении адвербиализуемое слово «один» выполняет синтаксическую функцию обстоятельства: *Birdan yomg'ir urib berdi.* (*Вдруг пошёл дождь.*) Таким образом, падежные формы «birdan», «birga» и слово «bir» относятся к разным частям речи: «bir+dan», «bir+ga» – наречие; «bir» – числительное.

И в русском, и в узбекском языках количество непроизводных наречий ограничено. В частности, непроизводные наречия (непродуктивная группа) в русском языке: *здесь, там, тут, тогда, всегда;* слова, называющие признак как обстоятельство: образа и способа действия (*иначе, вдруг*); меры и степени (*очень, почти, чуть*); места (*возле, прочь, повсюду*); времени (*после, иногда, ныне*); в узбекском языке: *tez, sekin, asta, zo'rg'a, arang, sal, tek, so'ng, boya* (исконно тюркские) и *juda, hamon, darrov, hali, hamisha, xiyla, xiyol, mudom, nuqul* (заимствованные).

Рассмотрим, какие части речи могут использоваться в функции наречия в русском языке. В функции наречия могут использоваться: имена существительные, имена прилагательные, местоимения, числительные, деепричастия, фразеологические сочетания.

В диссертационном исследовании «Процесс адвербиализации в современном русском языке» О.Н. Калякиной описан процесс адвербиализации как высокопродуктивный тип функциональной транспозиции в аспекте её системно-языкового и прагматико-стилистического потенциала. О.Н. Калякина в своей диссертации выделяет следующие продуктивные типы адвербиализации: [5]

1. Предложно-падежные формы —» наречия:

1) от формы родительного падежа с предлогами **без, из, с, до, от:** (бестолку, без умолку, без удержу, без устали, без спросу; издали, изнутри; искони, исстари (устар.); исподлобья, исподтишка; сразу, снизу, сбоку, сверху, сзади, спереди, со зла, сначала, спросонья, доверху, донизу, до зарезу, до упаду, досыта, отроду. Например: *Работала она без устали; Издали белеет пароход; Бабушка недовольна внуками и смотрела исподлобья; Девушка танцевала до упаду;*

2) от формы дательного падежа с предлогами **к, по:** кверху, книзу, поблизости, посредине. Например: *Весьма кстати дедушка выбрал отца за либерализм; Рыбак жил поблизости от реки;*

3) от формы винительного падежа с предлогами **в, на, за:** набекрень, наспех, на смех, наперекор, нарасхват, нараспашку, назло, набок, напролет. Например: *Ты у больных две ночи просидела напролет; Здесь будет город заложен; Назло надменному соседу* (А. Пушкин); *вверх, вниз, вбок, вслух, вновь, вдаль, вглубь, вприкуску, всмятку.* Например: *Читать вслух на иностранном языке полезно; за границу - На днях они уехали за границу;*

4) от формы творительного падежа с предлогом **с:** с оглядкой, с ленцой, с прохладцей (без большого усердия). Например: *Он жил летом с ленцой;*

5) от формы предложного и местного падежей: *вдали, вблизи, внутри; на ходу, на боку, навывкате, на лету, накануне.* Например: *Накануне с колодца возвращались девушки, песни пели, танцы играли, а днем в работе родным помогли (нар. песня).*

2. Беспредложно-падежные формы —» наречия:

смерть, ужас, страсть, страх (нередко в сочетании с как) в значении: очень сильно (ср. в том же значении: страшно, ужасно, адски, чертовски, дьявольски, бешено и некоторые другие). Например: *«Я ужас как ревнив»* (Пушкин); *«Иван Иванович... уходился страх и прилег отдохнуть»* (Гоголь); *«Когда же им случалось оставаться вдвоем, Маше становилось страх неловко»* (Тургенев, «Бретер»); *«И весело мне страх выслушивать о фронтах и рядах»* (Грибоедов, «Горе от ума»); *«Я смерть пить хочу»;* *«Ему самому было смерть смешно»* (Лесков, «Соборяне»); *«Когда же она не говорит ни глупостей, ни гадостей, а красива, то сейчас уверяешься, что она чудо как умна и нравственна»* (Л. Толстой, «Крейцера соната»).

Ограничена узким кругом группа наречий, состоящих из формы винительного падежа времени: *сейчас, тотчас, ср. посейчас.* Ср. вообще формы винительного места, времени и количества (капельку, чуточку и т. п.).

Непроизводительная группа наречий, «омонимных» с родительным падежом имен существительных. Ср. дома.

3. Деепричастия —» наречия:

Наречия с суффиксом **-а (-я):** нехотя, лёжа, сидя, не шутя; молча, загодя, немедленно, походя, отродясь (в некоторых случаях от деепричастий их отличает место ударения: *не хотя - нехотя, молча - молча*). Наречия с суффиксом **-ючи (-ючи):** *играючи, припеваючи, умеючи, крадучись.*

Большую часть узбекских наречий составляют лексические и семантические дериваты, образованные на основе транспозитивной деривации существительных, прилагательных, числительных, местоимений, причастий, инфинитива и звукоподражательных слов. Основная часть производных наречий образуется при участии словообразовательных формантов. Рассмотрим типы морфологической адвербиализации:

а) морфологическая адвербиализация существительного: *ingliz-cha, o'rtoq-larcha, dehqon-chasiga, qator-asiga, oy-lab, qush-day, o'q-dek, be-to'xtov, to'xtov-siz;*

б) морфологическая адвербиализация прилагательного: *yangi-cha, yaxshiy-larcha, ochiq-chasiga, mard-chasiga, uzun-asiga, shunaqa-siga, yaxshi-lab, fidokor-ona, mard-ona, majbur-an, tasodif-an;*

в) морфологическая адвербиализация местоимения: *sen-cha;*

г) морфологическая адвербиализация числительного: *bitta-lab, ikk-ovlon;*

д) морфологическая адвербиализация глагола: *istagan-cha;*

е) морфологическая адвербиализация наречия: *hozir-cha.*

Заключение. Исследуя типы адвербиализации в русском и узбекском языках, можно сделать следующие выводы.

Адвербиализация как тип транспозиции представляет собой живой и продуктивный процесс в современном русском и узбекском языках. Адвербиализация имеет отношение к лексико-грамматической или межчастеречной омонимии. Она является доказательством активного перехода частей речи в наречия в русском и узбекском языках.

В современном русском языке процесс адвербиализации наиболее активно протекает в области предложно-падежных форм существительных, в полисемантическом характере которых заключены потенциальные возможности образования наречий.

Наличие предложно-падежной системы в исследуемых языках является предпосылкой адвербиализации в нем беспредложных и предложных конструкций, характеризующихся многообразием и семантическим переосмыслением.

Наречия, полученные при процессе адвербиализации, являются реже полными и чаще частичными лексико-грамматическими омонимами – дериват беспредложных и предложных конструкций имен.

Адвербиализация как первоначальный путь образования наречия постепенно перерастает в следующую высшую фазу - в морфологический способ словообразования [3]. Это мнение разделяет Е.Г. Федорук и соавторы, которые сообщают, что «отмечая тесную связь наречий с другими частями речи, А.А. Шахматов указывает на образование наречий от существительных, прилагательных, причастий, деепричастий, местоимений и повелительной формы глагола, не разграничивая, однако, процесс образования наречий и процесс адвербиализации» [8].

Список литературы:

1. Голубева А.Ю. Конверсия в словообразовании: узус и окказиональность. 2014.- <https://www.dissercat.com/content/konversiya-v-slovoobrazovanii-uzus-i-okkazionalnost>
2. Жумаева Ф.Р. История изучения перехода частей речи в трудах узбекских учёных. - Международный научно-методический журнал «Образование и инновационные исследования». – 2022. - №6. – С. 61-67.
3. Jumaeva F. R., Mamurova F. N. Transposition of parts of speech as a non-morphological method of word formation //ISJ Theoretical & Applied Science, 10 (102). – 2021. – С. 566-572.
4. Жумаева, Ф. Р. Типы транспозиции частей речи в современном русском языке // Молодой ученый. — 2021. — № 47 (389). — С. 468-472.
5. Калякина О.Н. Процесс адвербиализации в современном русском языке. Автореферат диссертации. - <https://www.dissercat.com/content/protsess-adverbializatsii-v-sovremennom-russkom-yazyke>
6. Назарова Ш.Б. Ўзбек ва корейс тилида адвербиализация ҳодисасининг қиёсий таҳлили. – Ж.: Хорижий филология. №2. – Самарканд, 2019. - <http://samxorfil.uz/maqola/ozbek-va-koreys-tilida-adverbializatsiya-hodisasinining-qiyosiy-tahlili>
7. Сайфуллаева Р.Р. и др. Хозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Т., «Фан ва технология», 2009. – 416 б.
8. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. М.: Эдиториал УРСС, 2001. -624 с.

Автор:

Жумаева Феруза Рузикуловна – завкафедрой русского языка и литературы, кандидат педагогических наук, доцент Навоийского государственного педагогического института

УДК: 811.512.133-1

ANALYSIS OF THE SPECIFIC ASPECTS OF AHMAD A'ZAM'S CREATIVE WORKS

AHMAD A'ZAM IJODINING O'ZIGA XOS JIHATLARI TAHLILI

АНАЛИЗ ОСОБЕННОСТЕЙ ТВОРЧЕСТВА АХМАДА АЗАМА

Ubaydullayeva Rayhon Abduljalil qizi

Guliston davlat pedagogika instituti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: rayhon_ubaydullayeva@gmail.ru

Abstract. Researching the forms of sarcastic attitude to reality in connection with the skill of creating an artistic image is one of the urgent tasks facing literary studies. In current Uzbek literary studies, an approach based on different research methods of world literary studies is felt in the analysis of the artistic work and the illumination of the poetic skill of the creator. Also, there is a need to thoroughly research issues such as creative individuality and literary influence, comparative typology with examples of world literature, generality and uniqueness in creating an artistic image. Ahmed Azam's characters analyze their own lives and the lives and activities of those around them, and react critically and ironically to them. The writer achieves a deep psychological analysis by showing the conflict in the psyche of the people with whom he is talking, struggling, thinking, discussing.

Keywords: novel, writer, method, story, hero, reading, impression, communication, technology.

Аннотация. Исследование форм саркастического отношения к действительности в связи с умением создания художественного образа является одной из актуальных задач, стоящих перед литературоведением. В современном узбекском литературоведении в анализе художественного произведения и освещении поэтического мастерства творца ощущается подход, основанный на различных методах исследования мирового литературоведения. Также возникает необходимость тщательного исследования таких вопросов, как творческая

индивидуальность и литературное влияние, сравнительная типология с примерами мировой литературы, общность и уникальность в создании художественного образа. Герои Ахмеда Азама анализируют собственную жизнь, жизнь и деятельность окружающих, реагируют на них критически и иронично. Глубокого психологического анализа писатель достигает, показывая конфликт в психике людей, с которыми он разговаривает, борется, думает, дискутирует.

Ключевые слова: роман, писатель, метод, рассказ, герой, чтение, впечатление, общение, технология.

Kirish. Ahmad A'zam – yozuvchi, munaqqid, ssenarist, telejurnalist. 1949 yili Samarqand viloyati, Jomboy tumanidagi G'azira qishlog'ida tug'ilgan. 1971 yili Samarqand davlat universitetining o'zbek va tojik filologiyasi fakultetini bitirgan. Shu yili Alisher Navoiy nomidagi muzeyda ish boshlagan. Keyin "Guliston" jurnali, "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasi, "Sovet O'zbekistoni san'ati" jurnali redaksiyalarida, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasida ishlagan, siyosiy faoliyat bilan shug'ullangan, "Birlik" xalq harakati hamraisi, "Erk" demokratik partiyasi bosh kotibi bo'lgan. Oliy Majlis deputatligiga saylangan (1999-2004 yillar). 1995 yildan O'zbekiston televideniesida bosh muharrir, "O'zbekiston" telekanali bosh direktori, "O'zbektelefilm" studiyasi bosh direktori lavozimlarida ishlagan. O'zbekiston televideniesida yuzlab ko'rsatuvlar va hujjatli filmlar qilgan, ulardan eng mashhurlari: "O'zlik", "Xalqning ko'ngli", "To'rtinchi hokimiyat". "O'ying gardishi", "Bu kunning davomi", "Asqartog' tomonlarda", "Soyasini yo'qotgan odam", "Hali hayot bor" degan nasriy asarlar, "Mas'ul so'z" degan adabiy-tanqidiy maqolalar to'plamlari, "O'zi uylanmagan sovg'i", "Ro'yo yoxud G'ulistonga safar" romanlari chop etilgan.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Ushbu maqolada Ahmad A'zamning "Ro'yo yoxud G'ulistonga safar" romani o'zbek adabiyotida antiutopik uslubda yozilgan dastlabki asarlar namunasi sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, adabiyotdagi utopik, antiutopik uslublarning o'ziga xos xususiyatlari hamda shu yo'nalishdagi jahon adabiyoti namunalari, jumladan Y.Zamyatinning "Biz" romaniga alohida to'xtaladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Ahmad A'zam "Ro'yo yoxud G'ulistonga safar" romanining boshlamasida "...qanaqa asar bo'lib chiqishidan qat'iy nazar, qissa deymanni, ro'monmi yo kuzatuvlarmi, balki safar taassurotlaridir, o'qib chiqsangiz, undagi voqealardan voqif bo'lsangiz kifoya", deb asar janrini xohlaganiday belgilab olishni o'quvchining o'ziga havola qiladi. Garchi biz asardan yuqorida tilga olingan janrlarning ko'pgina xususiyatlari sintezini kuzatsak-da, uning badiiy ko'lami, shaxs va jamiyat munosabatlarining vaqt nuqtai nazaridan katta bir davrni qamrab olganligi va nihoyat g'oyaviy-falsafiy yuki jihatidan roman deb qabul qilamiz.

Qolaversa, adabiyotshunoslikda roman janri uchun istifodada bo'lgan biroz umumiy va an'anaviy o'lchamlar talablariga ham javob beradi. Ya'ni: "Roman (frans. roman) — nasriy asar janri; muayyan shaxs yoki bir necha shaxsning shakllanish va kamol topish jarayoni badiiy makon va zamonda tasvirlangan asar. Roman o'rta asrlarda roman tillarida yozilgan har qanday asarni anglatgan. Romanda shaxs va jamiyat hayoti bir-birini inkor etmaydigan ma'lum ma'noda mustaqil olam sifatida tahlil va talqin etiladi. Xuddi shu narsa roman janri mundarijasining o'ziga xosligini belgilab beradi. Muayyan shaxs taqdirining oilaviy-maishiy, milliy, ijtimoiy, madaniy va tarixiy muhit bilan o'zaro uzviy aloqada tasvirlanishi roman janrining ko'lami va g'oyaviy-badiiy qimmatini namoyish etadi. Roman janri markazida bosh qahramon obrazi turadi. Bu bosh qahramon taqdiri uning jamiyatda tutgan mavqei bilan har doim ham mushtarak bo'lavermaydi. Aksincha, inson o'z taqdiriga nisbatan katta yoki insoniy fazilatlariga ko'ra kichik bo'lishi mumkin. Binobarin, u bilan uning taqdiri yoki jamiyatdagi mavqei o'rtasida muayyan ziddiyat bo'ladi va xuddi shu ziddiyat roman janrining mundarijasini — syujet chiziqlarini harakatlantirib turadi. Bosh qahramonning shaxs sifatidagi fazilatlar ana shu jarayonda, boshqa qahramonlar bilan munosabatida, kurashida ochiladi. Bu munosabatlarning keskinligi va bosh qahramon uchun fojiali xotima bilan tugashi yoki ularning yengil va hajviy oqimda kechishi romanning epik janr sifatidagi o'ziga xos xususiyatlarini belgilab beradi. Har ikkala holatda ham bosh qahramon bilan jamiyat, muhit yoki urf-odat o'rtasidagi ziddiyat va kurash o'zida davrning ijtimoiy hamda ma'naviy-axloqiy muammolarini qanchalik yorqin ifodalasa, romanning badiiy qimmatini va ijtimoiy ahamiyatini shunchalik katta bo'ladi..." [1].

Xo'sh, bu roman ekan, endi u romanning qaysi tipiga kiradi, degan savol paydo bo'lishi tabiiy. Roman nazariyasi asoschilaridan biri M.Baxtin tasniflagan olti xil roman tipiga xos xususiyatlarning elementlarini "Ro'yo..."dan topish mumkin. Umuman, M.Baxtinning ushbu zarrabini orqali xohlagan romanni nazardan o'tkazsa, albatta birovida ko'proq, birovida kamroq o'sha tiplarga xos adabiy-badiiy elementlar mavjud ekanligiga guvoh bo'lamiz. Aslida bunday tahlil har bir odamni tekshirib, tanasida DNK bormi-yo'qligini aniqlashga o'xshab ketadi.

Dastlab, bizni qiziqtirgan boshqa masala – bu roman badiiy adabiyotning qaysi adabiy uslubiga mansub, degan savolga to'xtalib o'tamiz. A.Kamyu "Isyon va uslub" maqolasida: "Voqelik va xayolot – bir bu-tunlikning ajralmas qismlaridir. San'atkor voqelikdan tanlab olgan unsurlarni badiiy til yordamida xayolot bilan uyg'unlashtiruvchi va u yaratgan badiiy dunyoning tugal bo'lishini ta'minlovchi vosita – uslub deb ataladi", deydi. Adabiyotshunoslikda maktab, yo'nalish, hatto janr deb turli xil nomlanadigan romantizm, realizm, modernizm, postmodernizm, dedektiv, fantastika kabi uslublar qatorida utopik va antiutopik uslublar ham mavjudligi ma'lum.

Oldimizga qo‘ygan savolga javob berish uchun avvalo, utopik va antiutopik uslublar xususiyatlarini oydinlashtirib olish zarurati bor. Ma‘lumki, utopiya badiiy adabiyot yo‘nalishi yoki janrining nomi Tomas Morning 1516 yilda yozilgan “Utopiya yangi oroli va oliy davlat qurilishi haqidagi foydali hamda qiziqarli oltin kitob” asaridan kelib chiqqan. Yunon tilida – “mavjud bo‘lmagan joy”, degan ma‘noni beradi [2]. Lug‘atlarda bu yo‘nalish ilmiy fantastikaga yaqin, muallif nuqtai nazariga ko‘ra oliy jamiyat shaklining tasviri, xayoliy uydurma, amalga oshmaydigan orzularni ifoda etuvchi asar, deb ta‘riflanadi. Utopik asarlar mualliflarning o‘zi yashab turgan jamiyat ahvolidan, qonun-qoidalaridan, ijtimoiy munosabatlardan qoniqmasligi va ularni ideal darajada ko‘rish istagidan paydo bo‘ladi. Bunday istak esa jamiyat tanazzulining umummiyos ko‘lam olganligini anglab yetishdan tug‘iladi. Utopik asarlarda an‘anaga ko‘ra xayoliy mamlakatga borib qolgan roviy tilidan gapirish shart hisoblanadi. Jamiyatni o‘zgartirishning ilmiy va nazariy metodlari taklif qilinmaydi, jamiyatning tasavvurdagi mukammal shakli bayon qilinadi. Albatta ma‘naviy-axloqiy masalalarga – fan, san‘at, tarbiya, qonunchilik, madaniyatning boshqa ko‘rinishlariga alohida urg‘u beriladi.

G‘arbda dastlabki utopik asarlar muallifi Platon hisoblansa-da, utopiya adabiy yo‘nalish sifatida Uyg‘onish davridan boshlab shakllangan. Mashhur bo‘lgan asarlar sifatida quyidagilarni sanab o‘tish mumkin: Kampanellaning “Quyosh shahri”(1623) asarida xususiy mulk va oila tushunchasi bo‘lmagan oliy jamoa, u yerda davlatni boshqaruvchi tabaqa tomonidan fan va ma‘rifat rivoji qo‘llab-quvvatlanishi, bolalar tarbiya qilinishi, to‘rt soatlik ish kuni nazorat qilinishi haqida dengiz sayyohi tilidan hikoya qilinadi; F.Bekonning “Yangi Atlantida”si (1627) “Sulaymon uyi” deb nomlangan donishmandlar yig‘ini tomonidan boshqariladigan Bensalem xayoliy mamlakati haqida; S.Sirano de Berjerakning “Boshqa dunyo yoki oydagi davlatlar va imperiyalar” (1657) asari Oydagi utopik davlatga sayohat haqida; D.Verasing “Severamblar tarixi” (1675-1679) kitobi kema halokati tufayli Siden nomli kapitanning xususiy mulkchilik va soliqlar nimaligini bilmaydigan Severamb mamlakatiga borib qolishi haqida. 18-asrda Morellining “Tabiat kodeksi” (1755), 19-asrda E.Bellamining “Yuz yildan so‘ng”(1888) va U.Morrisning “Hech qaerdan xabarlar” (1891) romanlari mashhur bo‘ldi. 1898 yilda birinchi utopik drama – Emil Verxarning “Tonglar” dramasi paydo bo‘ldi. 3 16-asrdan 19-asrga qadar dunyo utopik adabiyoti xazinasiga mingdan ortiq asar qo‘shilgan. Keyinchalik ham utopik adabiyotga qiziqish so‘nmagan. Masalan, 20-asrning 1-yarmida 300 dan ortiq utopik asarlar maydonga keldi, birgina Angliya va AQShda 1887 yildan 1900 yilgacha 50 dan ortiq utopik asar yozilgan [3].

Sharqda esa utopik asar elementlarini odil shoh, dono vazir haqidagi ertak va afsonalarda ko‘ramiz. Utopik yo‘nalishdagi shoh asar Abu Nasr Forobiyning “Fozil odamlar shahri” kitobidir.

Mavzumiz nuqtai nazaridan qaraydigan bo‘lsak, utopik asarlarda shaxs va jamiyat manfaatlari birlashib ketgan, shaxs orzu umidlari, ruhiy ozodligi, intilishlari bilan komil jamiyatning tutumi, maqsadlari yagona bo‘lgan xayoliy mamlakatni ko‘ramiz. Bunday asarlar insonni o‘z-o‘zini, yashab turgan muhitini taftish qilishga, fikrlashga, odam va olam komilligiga erishishga undaydi.

Antiutopik asarlarda esa shaxs va jamiyat manfaatlari ayro, shaxsning orzu umidlari bo‘ysunish va xato qilmaslikdan iborat, ruhiy ozodlik yoki shaxsiy fikr degan tushunchalardan mosuvo, mustabid jamiyat va uning tutumlarini baxt deb qabul qilishga ko‘niktirilgan. Qizig‘i shundaki, utopik yo‘nalishga parodiya sifatida yuzaga kelgan antiutopik asarlar ham insonni o‘zidan, yashayotgan muhitidan ogoh qiladi, qo‘rquvni yengishga, komil shaxs va jamiyat haqida tafakkur qilishga o‘rgatadi.

Albatta antiutopiyaning utopiyadan keskin farq qiladigan jihatlari ko‘p. Yunon tilida “hech qaerda yo‘q joy” ma‘nosini beradigan antiutopiya oliy jamiyatning aksi bo‘lgan mustabid tuzum, totalitar jamiyat yoki davlat tasvirlanadigan adabiy yo‘nalish hisoblanadi. Antiutopiyada bo‘lishi hech qachon orzu qilinmaydigan, o‘ylab topilgan, xayoliy mamlakat aks ettiriladi. Antiutopik olam shunday mantiqqa quriladiki, inson hech qachon shaxs hisoblanmaydi, unga ijtimoiy qurilmaning bir unsuri sifatida qaraladi. Insondagi “Men” tuyg‘usi o‘chirib tashlanadi, o‘rniga “Biz” paydo qilinadi. Agar utopistlar insoniyatga ijtimoiy va axloqiy fojelerdan xalos bo‘lish, poklanish yo‘lini ko‘rsatsalar, antiutopiya “umumiy baxt-saodat” uchun insondan qanday qurbonliklar talab qilinishi borasida o‘quvchini tafakkur qilishga undaydi. “Antiutopiyada erksizlik va zulm hukmron bo‘lgan jamiyat olami, shu jamiyatning qonunlarini o‘zida sinab ko‘rgan insonning his tuyg‘ulari orqali ochib beriladi, antiutopiyadagi eng muhim xususiyat shaxs va totalitar jamiyat o‘rtasidagi konflikt hisoblanadi. Shuning uchun ham sho‘ro adabiyotida bu janr ta‘qiqlangan edi”, deb yozadi adabiyotshunos olim M.Chernyak. Zo‘ravonlik – shaxs ustidan, tarix, tabiat ustidan zo‘ravonlik antiutopiyada markaziy o‘rin egallaydi. Antiutopiyaning leytmotivi bo‘lmish zo‘ravonlik motivi qo‘rquv, kollektivizm, yolg‘izlik, yakranglik va turg‘unlik kabi xususiyatlarni o‘zida jamlagan bo‘ladi. Ays De Treyn “Antiutopiya haqida” maqolasida bu yo‘nalishdagi asarlarning uchta asosiy ustuni borligini aytadi: Avvalambor, insonni ichki erkinligidan, voqelik haqida tanqidiy fikrlash huquqidan mahrum qilish; yana biri bu – qo‘rquv, insonni yashab yurishi uchun, hamma narsaga rozi bo‘lishi uchun yaxshilab qo‘rqitish kerak, masalan, atom bombasi, ekologik halokat yoki shunga o‘xshash; nihoyat uchinchi – badiiy asar syujetining shaxs yoki bir guruh shaxslarning mavjud totalitar jamiyatga qarshiligiga qurilishi; ammo aksariyat antiutopik asarlarda bu kurash shaxsning mag‘lubiyati bilan tugaydi”.

Ushbu yo‘nalish 20-asrda gullab yashnadi desa bo‘ladi. Yevgeniy Zamyatinning “Biz” romani qator antiutopik asarlarning paydo bo‘lishiga turtki bo‘ldi. “Biz”dan so‘ng Jorj Oruellning “1984”, Rey Bredberining “Farengeyt bo‘yicha 451 daraja”, Oldos Xakslining “G‘aroyib yangi dunyo”, Stanislav Lemning «Yulduzlardan qaytish», «Futurologik

kongress», Kurt Vonnegutning «Utopiya 14», Vladimir Voynovichning «Moskva 2042» singari bir talay romanlari yuzaga keldi [4].

Bularning ichida eng mashhuri, yuzlab adabiy tadqiqotlarga sabab bo'lgani Ye.Zamyatinning «Biz» romanidir. 1920-21 yillarda Petrogradga yozilgan bu asar 67 yildan so'ng 1988 yilda yozuvchining o'z vatanida birinchi marta nashr qilingan. Chunki 20-asrning boshlarida sodir bo'lgan Oktabr to'ntarishi odamlar ongida «sotsialistik jannat»ga olib boruvchi yo'l degan ishonch uyg'otgan edi. Ammo aslida totalitar jamiyat qurilganini, «kommunizm» degan yolg'on baxt va'dasi bilan inson davlat mashinasining qadrsiz bir murvatiga aylantirilayotganini anglagan yozuvchi o'z asari bilan bu «buyuk orzu»ning fojiali kelajagini bashorat qilgan edi. Shuning uchun Ye.Zamyatinga hujum, tazyiqlar boshlandi va u chet elda yashashga majbur bo'ldi.

O'zbek adabiyotida shaxs va jamiyat masalasi realistik, dedektiv, tarixiy, sarguzasht asarlarda qay bir darajada aks etgan bo'lsa-da, ammo 21-asrga qadar sof antiutopik uslubda qalamga olinmagan. Antiutopiya nazariyotchilarining ishlarida va adabiyot lug'atlarida ta'riflangan qoidalar hamda antiutopik asarlar namunalaridagi olg'a surilgan g'oyalar, syujet qurilishi, obrazlarning vazifalaridan kelib chiqadigan bo'lsak, A.A'zamning «Ro'yo»sini ham antiutopik uslubda yozilgan asar deyish mumkin. Ammo ba'zi juz'iy tafovutlar bor albatta. Masalan, odatda antiutopik asarlarda mavjud tuzumga qarshi kurashgan qahramonlar («Farengeyt bo'yicha 451 daraja» romanidagi o't o'chiruvchi Gay Montegni hisobga olmaganda) halok bo'ladi. «Ro'yo...»da esa roviy-qahramon uyiga qaytib ketadi. Ikkinchi tafovut – aksariyat antiutopik asarlar uzoq kelajakda yuz beradi, «Ro'yo...»da esa bugungi kunda qahramon xayoliy mamlakatga o'tib qoladi, ammo u yerdagi vaqt mavhum. Agar birorta tadqiqotchining xayoliga «Ro'yo...»dan vaqt xronotopini topaman degan fikr kelib qolsa, ana shu yeriga kelganda mashaqqat chekishi tayin.

«Ro'yo yoxud G'ulistonga safar» romaniga qadar faqat Erkin A'zamning «Chapaklar yoki chalpapaklar mamlakati» qissasida antiutopik uslubning ba'zi xususiyatlari mavjud edi. Ammo «Chapaklar va chalpapaklar mamlakati» antiutopik asar elementlari nuqtai nazaridan tadqiq qilinmagan. Faqat Q.Yo'ldoshev ushbu asarga o'zbek adabiyotidagi keyingi yangilanishlar sifatida, jamiyat va shaxs tasviridagi yutuq-kamchiliklarni ko'rsatish maqsadida to'xtalib o'tgan.

Antiutopiya uslubi haqidagi nazariy va amaliy tadqiqotlar asosida A.A'zam va E.A'zamlarning bu ikki asarini kelajakda jahon adabiyoti tajribasi bilan, ayniqsa, Y.Zamyatinning «Biz» romani bilan qiyoslab o'rganish zarurati bor deb o'ylayman.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, A.A'zamning «Ro'yo yoxud G'ulistonga safar» romani o'zbek adabiyotida antiutopik uslubda yozilgan, shaxs va jamiyat munosabatlari leytmotiv qilib olingan dastlabki asarlar namunasidir. Romanda totalitar davlat shaxsni ichki ozodlikdan mahrum qilishi, ruhan qul darajasida boshqarib turish uchun mudom qo'rquvda ushlab turishi – zulm qiyofasi ochib berilgan. Romanning A.A'zam prozasiga xos «birov bilan o'tirib gurunglashganday» uslubda yozilganligi, shu asnoda sho'ro davriga ham, o'z hayotidagi voqealarga ham erkin o'tib ketib yana romanga qaytishi janr imkoniyatlaridan keng foydalanganini ko'rsatadi. G'ayriinsoniy qonun-qoidalariga qurilgan jamiyat shaxsning baxt va baxtsizlik, ezgulik va yovuzlik, ozodlik va qullik borasidagi tu-shunchalarining o'rini almashtirib yuborishi ochib berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.A'zam. Soyasini yo'qotgan odam: Hikoya, novella va qissalar. -Toshkent: «Sharq», 2014. -9 b.
2. D.Jabborova «Yangilanish ufqlari». - Toshkent-2021. 4-bet .
3. A.A'zam Soyasini yo'qotgan odam: Hikoya, navella va qissalar. -Toshkent: «Sharq», 2014. -7 b.
4. Nazar Eshonqul Ijod falsafasi(«Mendan mengacha-1»).-Toshkent: Akademnashr, 2018.- 416 b.
5. Qozoqboy Yo'ldoshev. Yoniq so'z. – T.: Yangi asr avlodi, 2016. Yangilanishlar muntazamligi. 123 b.
6. Chernyak M. A. Zamonaviy rus adabiyoti. – Sankt-Peterburg: SAGA, 2014. – 336 b.

Muallif:

Ubaydullayeva Rayhon Abduljalil qizi - Guliston davlat pedagogika instituti o'qituvchisi.

УДК: 372.881

THE STATUS OF THE FIELD OF LEXICOGRAPHY IN LINGUISTICS

TILSHUNOSLIKDA LUG'ATSHUNOSLIK (LEKSIKOGRAFIYA) SOHASINING MAQOMI

СОСТОЯНИЕ ЛЕКСИКОГРАФИИ В ЛИНГВИСТИКЕ

O'razov Alisher Doniyorovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: orazovalisher96@gmail.com

Abstract. This article analyzes the historical development of Uzbek lexicography, along with the stages of development, some views and opinions related to the field of lexicography. It is known that lexicography is a part of linguistics, and it is about collecting words specific to a certain language, putting them into a certain system and publishing

them in the form of a dictionary, as well as about vocabulary and its structure, vocabulary types. knowledge about. The task of lexicography is very broad, it includes how to create a dictionary and what requirements the dictionary should meet. It should be mentioned that no matter how strong people's ability to remember is, it is extremely difficult and impossible to remember all the words of the same language and their various meanings. That is why different dictionaries are very important in people's cultural life. At the present time, when our republic maintains and develops political, economic, cultural and educational relations with many developed and developing countries, the structure of the Uzbek language, which is our state language, is used in all aspects of life, including In the field of lexicography, it is aimed to analyze the comparative-typological analysis, identify the similarities and differences in the structure of these developed languages, and in general, to analyze the analytical conclusions regarding the problems and solutions of the next period in Uzbek lexicography.

Key words: lexicography, Uzbek lexicography, linguistic dictionaries, encyclopedic dictionary, special dictionary, general dictionary.

Аннотация. В данной статье анализируется историческое развитие узбекской лексикографии, а также этапы развития, некоторые взгляды и мнения, связанные с областью лексикографии. Известно, что лексикография является частью языкознания, и речь идет о сборе слов, характерных для определенного языка, помещении их в определенную систему и издании в виде словаря, а также о словаре и его структуре, словаре. типы.знания о. Задача лексикографии очень широка, она включает в себя то, как создать словарь и каким требованиям словарь должен соответствовать. Следует отметить, что как бы ни была сильна способность человека к запоминанию, запомнить все слова одного и того же языка и их различные значения чрезвычайно сложно и невозможно. Вот почему различные словари имеют большое значение в культурной жизни людей. В настоящее время, когда наша республика поддерживает и развивает политические, экономические, культурные и образовательные связи со многими развитыми и развивающимися странами, структура узбекского языка, который является нашим государственным языком, используется во всех сферах жизни, в том числе в области лексикографии, она направлена на анализ сравнительно-типологического анализа, выявление сходств и различий в структуре этих развитых языков и в целом на анализ аналитических выводов относительно проблем и решений следующего периода в узбекской лексикографии.

Ключевые слова: лексикография, узбекская лексикография, лингвистические словари, энциклопедический словарь, специальный словарь, общий словарь.

Kirish. Ma'lumki, leksikografiya – tilshunoslikning bir qismi bo'lib, ma'lum bir tilga xos so'zlarni to'plash, ularni muayyan bir tizimga solish va lug'at tarzida nashr etish haqidagi hamda lug'at va uning tuzilishi, lug'at turlar to'g'risidagi bilimdir [4]. So'zlarning biror maqsadda to'planib, tartibga solingan yig'indisi lug'at deyiladi. Lug'at tuzishning nazariy va amaliy tamoyillari haqidagi soha leksikografiya (*grekcha lexican-lug'at va grapho-yozaman*) deyiladi. Lug'at tuzuvchi mutahassislar leksikograflar deyiladi. Lug'at tuzish prinsiplari va metodikasini ishlab chiqish, leksikograflar ishini tashkil qilish, lug'at tuzish uchun asos bo'ladigan kartotekalar tuzish, ularni sistemalashtirish va saqlash leksikografik partikaning obyektidir. Lug'atlarning so'zlar va iboralarning qo'llanilishi nazariy tadqiq etishda hamda tilga amaliy o'rgatishda ahamiyati kattadir. Leksikografiya tilshunoslikning bir qismi bo'lib, ma'lum bir tilga xos so'zlarni to'plash, ularni muayyan bir sistemaga solish va lug'at tarzida nashr etish haqidagi hamda lug'at va uning tuzilishi, lug'at turlari to'g'risidagi bilimdir [5].

Tadqiqotning obyekti va qo'llanilgan metodlar

Asosan barcha lug'atlar ikki asosiy tipga bo'linadi: 1) ensiklopedik lug'atlar, 2) lingvistik yoki (filologik) lug'atlar.

Lug'atning bu ikki tipi ham ma'lum tartibda (alfavit tartibida) tuziladi. Lekin ular qo'yilgan maqsad, so'zligining xarakteri va boshqa jihatlari bilan bir-birdan tamoman farq qiladi. Lingvistik lug'atlarning so'zligi lug'aviy birliklardan, ya'ni so'z va orrazeologik birliklardan iborat bo'ladi. Ensiklopedik lug'atlarning so'zligida esa so'zdan boshqa birliklar ham bo'ladi. Masalan, ingliz tilidagi "influenza" so'zining lingvistik lug'atda yozilishi va talaffuzi, gramatik xususiyatlari, qo'shimchalari, sinonimlari va boshqalar beriladi. Ensiklopedik lug'atda esa "influenza" (gripp) kasalligining belgi va xususiyatlari, uning yuqish yo'llari va davolash vositalari ko'rsatiladi [2].

Lingvistik lug'atlarning obyekti lug'aviy birlik bo'lib, ularda so'z, uning ma'nosi, grammatik, stilistik belgilari va boshqa xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi. Shuning uchun ham bunday lug'atlarning so'zligi barcha so'z turkumiga oid so'zlardan tashkil topadi. Ensiklopedik lug'atlarning obyekti so'z emas. Binobarin, bunday lug'atlarda til birligi haqida emas, balki ular bildirgan narsalar, tarixiy voqealar, tabiiy va ijtimoiy hodisalar, shaxslar, geografik nomlar haqida ma'lumot beriladi. Shu sababli lingvistik lug'atlarda barcha mustaqil va yordamchi so'zlar, modal so'zlar, undov va taqlidiy so'zlar berilgani holda ensiklopedik lug'atlarda mustaqil so'zlardan faqat otlar (terminlar, asosan atqli otlar) beriladi. Bunday otlarning ko'pchiligi lingvistik lug'atlarda berilmaydi [4].

Olingan natija va ularning tahlili

So'zning biror sohaga oid leksika bilan, adabiy til leksikasining ma'lum qatlami bilan chegaralanganligi yoki chegaralanmaganligiga ko'ra lug'atlar ikkiga bo'linadi: 1) umumiy lug'atlar; 2) maxsus lug'atlar.

Umumiy lugʻatlar soʻzlarida adabiy tilning barcha sohaga, barcha qatlamga oid leksika aks etadi. Shuning uchun bunday lugʻat nomlari biron jihatdan chegaralanishini aks ettirmaydi va kuzatilgan maqsadga koʻra nomlanaveradi. Masalan, “Ruscha–oʻzbekcha lugʻat”, “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”, “Imlo lugʻati”, “The New English Dictionary on Historical Principles” (NED), “Shorter Oxford Dictionary on Historical Principles” (SOD) kabi lugʻatlar mavjud.

Maxsus lugʻatlarning soʻzlari biror sohaga yoki maʼlum bir qatlamga oid soʻzlar bilan chegaralangan boʻladi. Bunday lugʻat nomlari bir soha bilan chegaralanganlikni aks ettiradi. Masalan, “Terminologik lugʻat”, “Matematika terminlari lugʻati”, “Sinonimlar lugʻati”, “Frazologik lugʻat” va hakazo. Ingliz tilida esa “A.Dictionary of English Synonyms and Synonymous Expressions, English Synonyms Explained and Illustrated” kabi lugʻatlarni koʻrsatib oʻtishimiz mumkin.

Hozirgi kunda butun dunyoning soʻzlashuv tiliga aylangan ingliz tilining leksikografiyasi tarixi haqida soʻz yuritilsa, u dastlab XV asrda shakllangan. Bu davrda ingliz-lotin lugʻatlari mavjud edi. Ingliz tilidagi birinchi lugʻat 1755-yilda Semuel Jonson tomonidan nashr etilgan. Bu lugʻatda muallif soʻzlarning kelib chiqishini izohlagan va eng mashhur yozuvchilarning asarlaridan misollar keltirgan.

Yana asosiy lugʻatlardan biri 1888-yildan to 1928 yilgacha tuzilgan “New English Dictionary of Oxford English Dictionary” lugʻati hisoblanadi. Ushbu lugʻatda barcha inglizcha soʻzlar tarixiy asoslari bilan yoritilgan. Unda soʻzlarning mukammal tarixiy kelib chiqishini tahlil etgan. Ushbu lugʻat 13 qismdan iborat boʻlib, neologizmlar (yangi soʻzlar) ilovasi ham mavjud.

Ingliz tili davlat tili boʻlgan Amerika leksikografiyasida muhim lugʻat “Webster” lugʻati (*Webster’s American Dictionary*) hisoblanadi. U 1828-yilda ikki qismda nashrdan chiqarilgan. Aytish mumkinki, leksikografiya leksikologiyani baʼzi umumiy muammolarini yechish jarayonida rivoj topadi. Shunday ekan, lugʻatchilik leksikologiya muammolari bilan chambarchas bogʻliq. Leksikograflar leksikologik muammolarga turlicha yondoshadilar. Masalan, turli lugʻatlarda omonimlar va koʻp maʼnoli soʻzlar oʻrtasidagi farq chegarasi aniq emas. Masalan, baʼzi lugʻatlarda *fly*-pashsha, (a two winged insect) va *fly*-tugma (*a flap cloth covering the buttons on a garment*) soʻzlari ikkita har xil soʻz sifatida boshqalarida (*the Concise Oxford Dictionary of Current English*) lugʻatlarida ayni bir soʻzning turli maʼnolari sifatida talqin etilgan [1].

Oʻzbek leksikografiyasi tarixi haqida gapiradigan boʻlsak, turkiy xalqlar tarixida lugʻatchilik bilan shugʻullanib kelinganligi maʼlum. Jumladan: XI asrning tilshunos olimi Mahmud Qoshgʻariy oʻzining „Devoni lugʻati-t-turk“ asarini yaratadi. Bu asar prof S.Mutallibev tomonidan uch tom va indeks tarzida 1961-1963 yillarda qayta nashr ettirildi.

Turkiy xalqlarning keyingi taraqqiyotida XVI-XIX asrlarda qator filologik xarakterdagi lugʻatlar yozilgan. Jumladan: Toʻle Xaraviyning “Badoye ul-lugʻat” (1500) A.Navoiyning sheʼriyatini izohlash uchun tuzilgan oʻzbekcha-forscha lugʻat, “Abushqa” (Er va Erkak) XVI-asrning birinchi yarmida vujudga kelgan lugʻat, 1736-1747 yillarda Mirza Mahdixon tomonidan “Sanglax” nomli “Chigʻatoycha-forscha” lugʻat, 1880-yilda Shayx Sulaymonning “Chigʻatoycha-turkcha lugʻati” nomli lugʻat, L.Budagobning 1868-1871 yillarda rus tilida nashr qilingan ikki tomlik “Turkcha-tatarcha qiyosiy lugʻat” va V.V.Radlovning “Turk tillari lugʻati tajribasi” kabi lugʻatlari maydonga keldi.

Oʻrta Osiyoning Rossiya tomonidan istilo qilinishi munosabati bilan harbiy va maʼmuriy ishlarning talablariga koʻra oʻzbek tilini oʻrganish ehtiyoji tugʻildi. Shu munosabat bilan oʻzbek tiliga doir grammatika va lugʻatlar nashr qilindi. Bu davrda oʻzbek xalqi “Sart”, uning tili esa “Sart tili” deb yuritilar edi. Shuning uchun Nalivkin V.I., Navlivkina M. “Русско-сортковский и сортковский-русский словарь” lugʻatini 1907-yil Toshkentda nashr ettirdi hamda M.Priobrajenskiyning “Каранный русско-сортковский словарь” kichik lugʻati ham 1917-yil Toshkentda nashr ettirildi.

Oktyabr toʻntarishidan soʻng Turkistonda ham ilm-fan rivojlana boshlaganligi uchun turli lugʻatchiliklarga katta eʼtibor berildi. Har xil tarjima va terminologik lugʻatlar vujudga kela boshladi. Jumladan: 1933-1940-yillar davomida T.N.Qori Niyoziy “Ruscha-oʻzbekcha matematika terminlari” lugʻati (1933), N.Sayfulmulkovning “Ruscha-oʻzbekcha paxtachilik terminlari” lugʻati (1933), S.Sohobiddinovning “Ruscha-oʻzbekcha botanika terminlari” lugʻati (1939), V.V.Reshetovning „Qisqacha oʻzbekcha-ruscha lugʻat“ (1936) kabi lugʻatlar nashr etildi.

Ulugʻ Vatan urushi va keyingi davrda leksikografik ishlar yanada rivojlandi. 1941- yilda A.K.Borovkov va Qori Niyoziy tahriri ostida “Qisqacha oʻzbekcha-ruscha lugʻat” nashr etildi. 1959-yilda Moskvada “Oʻzbekcha-ruscha lugʻat” nomli lugʻat yaratildi. Oʻzbek leksikografiyasi oldiga yangi-yangi vazifalar qoʻyildi. Oʻzbek tili boʻyicha orfografik, orfoepik terminologik va ensiklopedik lugʻatlar yaratish vazifasi qoʻyildi va bu ishlar oʻz oʻrnida amalga oshirildi. 1956-yilda, 1965-yilda va 1975-yilda “Oʻzbek tilining imlo lugʻati” nashr etildi. 1983-yilda “Oʻzbek tilining adabiy talaffuzi lugʻati” nashr etildi. 1963-yilda A.Xojiyevning “Oʻzbek tili sinonimlarining qisqacha lugʻati” nashr etildi. Sh.Rahmatullayevning “Oʻzbek tili frazeologik iboralarining izohli lugʻati”, 1976-yilda “Oʻzbek tilining morfem lugʻati”, shuningdek, qator toponimik va antroponim lugʻatlar vujudga keldi.

“Oʻzbek Sovet ensiklopediyasi”ning 14 tomi nashrdan chiqdi. 60 ming soʻzli “Oʻzbek tilining izohli lugʻati” ikki tomida nashr qilindi. Bularning hammasi keyingi davrda leksikografiyaning qay darajada rivojlanganligini koʻrsatib turibdi.

Mustaqillik davrida ham lugʻatshunoslik sohasi boʻyicha koʻplab ishlar amalga oshirildi. Jumladan: Nosirjon Oxunov “Joy nomlari taʼbiri lugʻati” (1994), Yolqin Toʻraqulov “Tibbiyot qomusiy lugʻati” (1994), Sh.Bobojonov va I.Islomov “Oʻzbek tilining soʻzlar darajalanishi oʻquv lugʻati” (maktab oʻquvchilari uchun) (2007), D.Quronov “Adabiyotshunoslik lugʻati” (2010), Y.Hamroyeva “Oʻzbek tilining ideografik lugʻati” (2010), Shokir Dolimov “Harbiy atamalarning

qisqacha izohli lug‘ati” (2007) kabi lug‘atlar yaratildi. Shuning bilan birgalikda, hozirgi davr tilshunosligida lug‘atshunoslik (leksikografiya) sohasi bo‘yicha ko‘plab ishlar amalga oshirib kelinmoqda.

Lug‘atlarning so‘zlar va iboralarning qo‘llanilishi nazariy tadqiq etishda hamda tilga amaliy o‘rgatishda ahamiyati katta [7]. Leksikografiya tilshunoslikning bir qismi bo‘lib, ma‘lum bir tilga xos so‘zlarni to‘plash, ularni muayyan bir sistemaga solish va lug‘at tarzida nashr etish haqidagi hamda lug‘at va uning tuzulishi, lug‘at turlari to‘g‘risidagi bilimdir. Leksikografiyaning vazifasi juda keng bo‘lib, u qanday lug‘at tuzish kerakligini, lug‘at qanday talab va ehtiyojlarga javob berishi lozimligini ham o‘z ichiga oladi. Shuni aytib o‘tish kerakki, kishilarning yodda tutib qolish qobiliyati naqadar kuchli bo‘lmasin, bir tildagi barcha so‘zlarni, ularning xilma-xil ma‘nolarini esda saqlash nihoyatda qiyin va mumkin ham emas. Shuning uchun ham kishilarning madaniy hayotida turli xildagi lug‘atlarning ahamiyati juda katta. Lug‘at tarkibi shu tilda mavjud bo‘lgan barcha aktiv va passiv so‘zlar yig‘indisidan iborat [8].

So‘z jamoa a‘zolari tomonidan bir xilda talaffuz qilinib, bir xilda idrok qilinadigan hamda biron predmet (hodisani) bildiradigan yo ular haqidagi tushunchalarni esga soladigan bitta tovush yoki bir nechta tovush birikmasi sifatida shakllangan ishora (simval)dir [8].

So‘z–mavjudot, hodisa, shuncha va ularning xossalarini anglatuvchi til elementi. So‘zning tovush va ma‘no tamoni bor. Har qanday so‘z bir yoki bir necha tovushdan iborat bo‘lib, shu tovushlar tufayli moddiy tus oladi, talaffuz qilinadi va eshitiladi, lekin har qanday tovush yig‘indisi so‘z bo‘la olmaydi. Tovush yoki tovush birikmasi so‘z bo‘lishi uchun ma‘noga ega bo‘lishi, ya‘ni bir til yoki sheva egalari shu tovushlar vositasida biror narsani anglatishi va anglashi shart. So‘z, odatda ko‘p ma‘noli bo‘ladi. Tilga bir ma‘noli so‘zlar ham uchraydi. So‘zning asl va ko‘chma lug‘aviy, terminologik va boshqa ma‘nolari bo‘lishi mumkin [9].

Xulosa. Ma‘lumki, izohli lug‘atlarida eng muhim muammo bosh so‘zni tanlash muammosi bo‘lib, ko‘pgina lug‘atlarda bosh so‘z uning qanchalik ko‘p qo‘llanilishiga ko‘ra tanlanadi. Ba‘zi tilshunoslar so‘zning ko‘p qo‘llanishi tamoyilini asos qilib olish maqsadga muvofiq emas deyishadi, zero qolgan tamoyillarning ahamiyati ham oz emas. Lekin shuni ta‘kidlash lozimki, so‘zning ko‘p qo‘llanishi tamoyili boshqalariga nisbatan yetakchi rol o‘ynaydi.

O‘zbek lug‘atchiligi ham jadal rivojlanib bormoqda. Masalan, O‘zbek lug‘atchiligini dunyoda eng rivojlangan ingliz tili bilan qiyoslasak, ayrim farqlarga guvoh bo‘lamiz. O‘zbek tilida ingliz tilida bo‘lganidek ideologik (*ideological*), o‘rganuvchilar uchun mo‘ljallangan (*learner’s dictionary*), muammoli vaziyatlarda qo‘llanuvchi (*usage dictionary*), so‘z birikmalari (*dictionary of Collocations*) lug‘atlari bo‘lmasa, ingliz tilida o‘zbek tilidagidek morfem va ters lug‘atlar mavjud emas. O‘zbek tilida bugungi kunda esa lug‘atlarning yangi avlodlarini yaratish tilshunoslarning oldida turgan asosiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. J.Buranov, A.Milinov A Practical Course in English Lexicology.T.,1990. 12-bet.
2. R.S.Ginzburg and others. A Course in Modern English Lexicology.M.1966. 256-12-bet.
3. Sh.Shoabdurahmonov va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili T.1980.147-12-bet.
4. O.Azizov.Tilshunoslikka kirish.T.1963, 74-bet. 4-bet.
5. Sh. Rahmatullaev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. T., 2006. 334-bet.
6. R.Sayfullaeva. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. T., 2009.
7. A.Sodiqov. Tilshunoslikka kirish. T.: 1981, 120-bet.
8. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik.T,1972.126-bet.
9. Sh.Shoabdurahmonov va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili T.1980.148-bet.

Muallif:

O‘razov Alisher Doniyorovich – Guliston davlat universiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi.

УДК: 811.512.133-1

ASSOCIATION OF ANALOGIES OF BLACK COLOR ASSOCIATED WITH A PERSON

INSON BILAN BOG‘LIQ QORA RANGNI IFODALOVCHI O‘XSHATISHLARNING ASSOTSIATSIYALANISHI

АССОЦИИРОВАНИЕ АНАЛОГИЙ ЧЁРНОГО ЦВЕТА, СВЯЗАННЫЕ С ЧЕЛОВЕКОМ

Abdujalilov Ma‘rufjon Islom o‘g‘li

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: marufjonabdujalilov7gmail.com

Abstract. This paper examines the analogies of the Uzbek and Russian languages, representing the black color in relation to a person, by comparing semantically, linguoculturologically and connotatively. The paper found that analogies associated with this color reflect a negative connotative meaning if it is applied to a human face, skin, abstract concepts, depths, and a positive connotative meaning if it is applied to eyes, hair, eyebrows. The types and structure of analogies are also analyzed.

Key words: analogy, stable analogy, color semantics, positive semantics, connotation, zoonym, phytonym.

Аннотация. В данной статье рассматриваются аналогии узбекского и русского языков, представляющие черный цвет в отношении человека, путем сравнения семантически, лингвокультурологически и коннотативно. В статье установлено, что аналогии, связанные с этим цветом, отражают отрицательный коннотативный смысл, если он применяется к человеческому лицу, коже, абстрактным понятиям, глубинам, и положительный коннотативный смысл, если он применяется к глазам, волосам, бровям. Также подвергаются анализу типы и структура аналогий.

Ключевые слова: аналогия, устойчивая аналогия, цветовая семантика, позитивная семантика, коннотация, зооним, фитоним.

Kirish. O'zbek va rus tillarida qora rang bilan bog'liq o'xshatishlar ko'p uchraydi. Bunga bir qator lisoniy va nolisoniy omillar sabab bo'lgan bo'lishi mumkin. Nolisoniy omillarga qora rang insoniyat eng avval nomlagan ranglardan biri ekanligi, uning ramziy ma'noga egaligi, inson tana a'zolaridan: soch, soqol, mo'ylov, qosh, ko'zlarning qora rangda bo'lishi, qora deb nomlagan rangimiz olamda turli ko'rinishlarga egaligi kabilarni kiritish mumkin. Eng asosiysi, har kuni hayotimiz kechadigan vaqtning – sutkaning yarmi, ya'ni tun qora rangda. Vaqtning rangli bo'lishi doim shartli mohiyat kasb etgan. Masalan, bahorning yashil, yozning qizil, kuzning sariq, qishning oq rangda ekanligi. Badiiy asarlarda inson umri yil fasllariga o'xshatiladi va shu asnodan umrining ayrim qismlari ham rangga mengzaladi. Ushbu maqolada o'zbek va rus tillarida insonga bog'liq qora leksemasi bilan ifodalangan o'xshatishlar tahlil qilingan.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning obyekti sifatida o'zbek va rus tillaridagi qora rangni ifodalovchi turg'un o'xshatishlar olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tilshunoslikning qiyosiy-chog'ishtirma, tavsifiy, komponent tahlil, sistem, lingvokulturologik tahlil usullaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Olamda mavjud ranglarning hammasi ham uning bir bo'lagi bo'lgan odamda bo'lmasligi tabiiy. Juda ko'p olam ranglari odamda uchramaydi. Lekin odam tanasida uchraydigan qora rang bilan bog'liq juda ko'p o'xshatishlar mavjud. Shu o'rinda aniqlik kiritish kerakki, muayyan bir inson tanasida qora rang uchramasligi tabiiy. Masalan, uning sochlari, ko'zlari, qoshlari qora bo'lmasligi mumkin. Bu holat yevropaliklarda ko'p kuzatiladi. Lekin sharqliklarda qora rang ko'p uchraydi. Xususan, qora sochli, qora qoshli insonlar tipik o'zbek xalqi vakillaridir. Muhammad Yusuf bu haqida shunday yozgan edi: "Aylanayin qora qoshu ko'zingdan-a, o'zingdan qo'ymasin xalqim, o'zingdan-a".

O'zbek tilida oddiy qora, kulrangsifat qora, to'q qora, yaltiroq to'q qora kabi qoraning ko'rinishlari o'xshatishlar orqali aniqlanadi. O'zbek tilida qora rang bilan bog'liq o'xshatishlarni quyidagicha tasnif qilish mumkin: 1. Inson bilan bog'liq o'xshatishlar. 2. Predmetlar bilan bog'liq o'xshatishlar. 3. Tabiat bilan bog'liq o'xshatishlar. 4. Mavhum tushunchalar bilan bog'liq o'xshatishlar.

Inson bilan bog'liq o'xshatishlarda ikki xil holatni ko'rish mumkin. Bunda insonning tashqi tuzilishi va ichki olamiga oid ko'rinish, holatlar qora rang bilan assotsiatsiyalanishi ma'lum bo'ldi. Insonning tashqi tuzilishida qora rangning yoki unga yaqin rangning bo'lishi tabiiy va bu holat tabiatdagi nimanidir rangiga qiyos qilinadi hamda u orqali nomlanadi: *zulukday qosh, tundekey qora soch*. Bu kabi o'xshatishlar orqali nomlanishlarda tana a'zolarining qora rang bilan to'yinganlik darajasi (zanjiday qora), to'qligi (ko'mirday qora), yaltiroqligi (zulukday qora) kabilar aks etadi.

Kamunday qoshlari zulukdey qop-qora, qo'sh kokili taqimini o'paman deydi. (Rustam Ummatov. Odam borki) Ushbu matn parchasiga e'tibor qaratilsa, *zulukdey qop-qora qosh* birikmasi *qora qosh* birikmasidan rangni nomlashda aniqligi, qo'shimcha "yaltiroq" semasiga egaligi bilan ustunroqdir. Aniqlikka zuluk obrazini tasavvur qilish, uning rangini qoshga "olib o'tish" orqali erishilgan. O'zbek tilida qora rang bilan bog'liq shunday o'xshatishlar borki, ularda rangdan boshqa sema ham asos bo'lishi mumkin. Masalan, *kosovday* o'xshatishida ham "qora", ham "ozg'in" semasi mavjud bo'ladi. *Kosovday yigit* o'xshatishida qoracha va nozik yigit nazarda tutiladi.

Qora rang bilan bog'liq o'xshatishlarda subyektiv munosabat ham kuchli ifodalanadi. *Ko'mirdek* o'xshatish yuzga nisbatan ishlatilsa salbiy, *charosdek* ko'zga nisbatan qo'llansa, ijobiy subyektiv munosabat aks etadi.

Insonning tashqi ko'rinishiga nisbatan qo'llanadigan qora rang bilan bog'liq o'xshatishlarga quyidagilarni misol qilish mumkin: *zanjiday, zangiday, zulukday, kosovday, ko'mirday, saqichday, tunday, charosday, cho'yanday, qo'rg'oshinday, habashday*[2].

Zanjiday, habashday o'xshatishlari o'xshatilayotgan obyektni habash kishining rangi bilan assotsiatsiyalaydi. Ma'lumki, O'rta Osiyoda habash kishilar muqim yashamaydi, ularga begona sifatida qaralgan. Shuning uchun ularga odatiy bo'lgan terining qoraligi o'zbeklar uchun me'yor emas. Ushbu o'xshatishlar orqali odam rangining me'yordan to'qligi, qop-qoraligi ifodalanadi. Badiiy asarlardan to'plangan materiallar tahlili shuni ko'rsatdiki, mazkur o'xshatish to'liq bo'lib, unda *qop-qora* yoki *qora* so'zlari deyarli doim qo'llanadi: *Tushdan keyin esa qizlar bilan birga cho'pday ozg'in, zanjiday qop-qora, sal duduqroq bir odam salom berib kirib keldi (O.Yoqubov. Diyonat)*. Bu ikki o'xshatishda sezilarli uslubiy o'ziga xoslik mavjud. *Zanjiday* asosan tabiatdan qora odamga, *habashday* esa ham tabiatdan qora odamga, ham oftobda qoraygan odamga nisbatan ham qo'llanadi. Masalan, *Ikromjon bo'lsa ozib, cho'p bo'lib ketgan edi. Cho'l shamoli uning badanini habashdek qoraytirgan (S. Ahmad. Ufq)*.

Demak, *zanjiday* o'xshatishi insonga nisbatan ishlatilganda, o'zbek kishisi uchun me'yordan ortiq qoralik ifodalanadi. Bu o'xshatish yuz uchun, yoki tananing biror bir qismi uchun emas, balki teri rangi butunicha qora rangdagi inson uchun qo'llanadi. *Habashday* o'xshatishi esa *zanjiday* kabi ma'no anglatishi bilan bir qatorda oftobda qorayganlik uchun ham ishlatiladi. Bunday holatda esa, butun tanaga emas, faqat yuz uchun ham ishlatilishi kuzatiladi: *Oftobda pishib, habashday qorayib ketgan, buning ustiga Hoshimday o'ziga zeb berish, chiroyli kiyishlarga ham e'tibor bermay qo'rgan edi* (J. Abdullaxonov. To'fon).

O'zbekistonning geografik joylashuvi, serquyosh iqlimi, xalqining turmush tarzi, dehqonchilik bilan shug'ullanishi kabi milliy omillar mazkur o'xshatishning shakllanishiga sabab bo'lgan. O'zi qoramag'iz bo'lgan o'zbek dehqoni yoz oftobida juda ham qorayib ketishi ko'p kuzatiladigan holatdir. Lekin ushbu milliy o'ziga xosliklar zamirida ijobiy va salbiy konnotatsiyalar ham shakllangan. Masalan, *qoramag'iz, qoramayiz* kabi qo'llashlarda "ijobiylik" voqelangan bo'lsa, *zanjidek*, ayniqsa, *habashdek* kabi o'xshatishlarda esa salbiy konnotatsiyani kuzatish mumkin. F.Usmanov o'z tadqiqotida rostmana qoralik o'zbeklarga xos emasligi va u salbiy konnotatsiya ifodalashi xususida fikr bildiradi: "Demak, yuzlar obrazli ifodasida "qora"lik xunuklikni, "oq"lik esa chiroylilikni nazarda tutadi (yuzlarning oqligi bo'zga o'xshatilgan holatdan tashqari). Bunga qaysidir ma'noda sabab qora va oq ranglarining assotsiativ potentsiali hisoblanishi mumkin. O'zbek lingvomadaniyatida qora rang motam, baxtsizlik va yomonlikka ishora qiladi. Qora kiyim – motam, qora kunlar – baxtsiz damlar, qora kuchlar – yovuz kuchlardir. Ularning so'nggisi barchasi uchun (Zardo'shtiylik ta'limotida tun ham yovuzlik sifatida talqin etilishidan boshlab) asos bo'lganini taxmin etish mumkin. Ammo keltirilgan misollarda bir nozik jihat asosiy o'rinni egallaydiki, rostmana qoralik o'zbek millati mansub bo'lgan irq xususiyatlariga xos emas. Demakki, bunday "begona" ko'rinish nomi yoriy holat sifatida salbiy baholanadi"[4].

Bizningcha, o'zbek tilida qora rang inson yuziga nisbatan qo'llanar ekan, F.Usmonov aytganidek, unda qora rang emas, balki qoraga moyil to'q bug'doy rang nazarda tutiladi. Bu o'rinda irqqa oid va o'zbek odamlarining qoraligini farqlash kerak. O'zbek tilida irqqa oid qoralik mavjud bo'lmagani holda to'q bug'doy rang ham qora deb nomlanadi. Masalan, Abdulla Qodiriy Homidni shunday ta'riflaydi: "*uzun bo'ylik, qora cho'tir yuzlik, chag'ir ko'zlik, chuvoq soqol, o'ttuz besh yoshlarda bo'lg'an ko'rimsiz bir kishi*" (A.Qodiriy. O'tkan kunlar). Yoki O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasida"gi qora ammani esga olaylik: "- *Necha marta aytganman: «Qora amma» emas, amma degin, tentak! - Seni ishing nima! - «Qora ammam» dadamga qarab iljaydi. - Qorani qora deydi-da! Qoraman! To'g'rimi? Yur, bolam!*".

Bu haqida tilshunos M.Hakimova shunday fikr bildiradi: "Insonlar hali to'liq himoyalangan vaqtda qorong'i kechadan, tunda bo'ladigan tabiat va boshqa hodisalaridan qo'rqishi tunga hamda uning rangi hisoblangan qora rangga nisbatan salbiy munosabatni vujudga keltirgan. Shu salbiy munosabat asnosida qora so'zi yomonlikning ramziga aylanib qolgan: *Bilmam, qarolik boshima Qaydin, sabab nadir, Ko'z qorasimu yo magar Manglayning qorasi* (E.Vohidov). Qora rangga bo'lgan salbiy munosabat ushbu so'zni ehtiyohtorona qo'llash ehtiyojini keltirib chiqaradi. Shu o'rinda donishmand halq uning salbiy ma'nosini yumshatish maqsadida qora so'ziga -cha, -gina, kabi qo'shimchalarni qo'shib hamda *qorachadan kelgan, qoramag'iz* kabi birlikmalar orqali nomlaydi. Abdulla Qahhorning "Asror bobo" hikoyasida "ozibmanmi, qorayibmanmi" degan savolga "Mayiz bo'libsan" deb javob beriladi. A.Qahhor qora so'zini qo'llashdan qochib shu rangdagi, lekin shirin "mayiz" nomi bilan vaziyatni yumshatgan. Yoki hammaga mashhur ushbu jumlar ham fikrimizni dalillaydi: "*Qorani qora demanglar, Qoraning ori keladi. Qora mayiz eganda, Qandday shirin bo'ladi. Bu o'rinda mayiz so'zi ham qora rangli yoqimli narsa uchun ham ramz bo'lib xizmat qilmoqda*"[1].

Demak, o'zbek tilida yuzga nisbatan qoralik qo'llanar ekan, undan irqqa oid qoralik yoki o'zbek millatiga oid qoralik nazarda tutilishi mumkin. O'zbek millatiga oid qoralik xalqimizga qadrdon tushuncha bo'lib, u har doim ham salbiy konnotatsiya bildirishi xususidagi fikrlarga qo'shila olmaymiz. Qora so'zining motam, qo'rqinch, baxtsizlik kabi ramziy ma'nolari mavjud va yuzga nisbatan ko'chma ma'noda qo'llanganda, salbiy ma'no anglashilishi ma'lum: *yuzi qora bo'ldi* (aybdor, gunohkor bo'ldi). Lekin *habashdek qora odam, zangidek qop-qora yuzli odam, tutundan yuzlari ko'mirdek qorayib ketgan odam* kabi o'xshatishlarda "xunuklik" semasi yashirin holda bo'lsa-da, mavjud.

Rus tilida ham qora va qoracha ma'nolari farqlanadi. Bu ma'nolar *чёрный* va *смуглый* so'zlari bilan farqlanadi. Rus tilida "oftobdan qorayish" o'zbek tilidagi muqobilidan kontseptual farqlanadi. Zero, o'zbek tilida "oftobdan qorayish" kontseptida daladagi mehnat va uning ta'siri ahamiyatli bo'lsa, rus tilidagi bu tushunchaning zamirida suv havzalari bo'yida dam olish jarayonining ta'siri ahamiyatlidir. Bunga ham ikki xalqning geografik joylashuvi, yashash tarzi, madaniy qarashlari asos bo'lgan. Rus tili uchun oftobda toblanish tushunchasi madaniy kod bo'la oladi.

Zulukday(-dek) o'xshatishi o'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'atida qop-qora, tim qora ma'nolarni ifodalashi ta'kidlangan[2]. Ushbu o'xshatish insonga nisbatan qo'llanganda qosh va sochning rangiga nisbatan ishlatiladi. Bilamizki, zuluk O'zbekiston hududida keng tarqalgan bo'lib, u bir necha asrlardan beri xalq tabobatida ishlatiladi. Uning rangi to'q qora bo'lib, silliq va yaltiroqdir. Yaltiroq to'q qora ranglar o'zbek tilida zulukning rangiga o'xshatilar ekan, bunda uchta "qora", "juda ham to'q", "yaltiroq" semalar umumlashadi. Tabiiyki, bu kabi o'xshatishlar orqali qora rangning o'ziga xos ko'rinishi nomlanmoqda va obraz orqali rang yanada aniq qilib berilmoqda.

O'xshatishlarda o'xshatish obyekti va subyekti bitta yoki bir nechta belgilar asosida umumlashishi mumkin. Masalan, *zulukday qora soch* birikmasida o'xshatish bitta – "rang" belgisi asosida amalga oshgan. *Zulukdek* qosh birikmasida esa o'xshatish ikkita – "rang" va "shakl" belgisi asosida shakllangan. Demak, qosh ham shaklan, ham rang jihatdan zulukka

o'xshatilishi o'zbek xalqi uchun me'yor sanaladi. Ushbu fikrimizni quyidagi matn parchasi orqali ham dalillash mumkin: Voy yuzingdan buzilgur, qoshiga zulukday qilib o'sma tortganiga o'laymi? Eri urushda qon kechib yurgan bo'lsa, voy pardozi qilmay oting o'chsin! (Enaxon Siddiqova). O'zbek tilida mo'ylovni ham zulukka o'xshatish holatlari uchraydi. Bu o'xshatishda ham zuluk va mo'ylovning qora rangi hamda shakli asos bo'lgan deyish mumkin: ...kattakon og'zining ikki chekkasida **qora zulukday** osilib turgan yo'g'on mo'ylovlari bir-ikki uchdi (M. Ismoilov. *Farg'ona tong otguncha*).

O'zbek tilida zuluk obrazi orqali hosil qilingan yana boshqa o'xshatishlar borki, *zulukday* o'xshatishining 2-ma'nosi "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati"da "Qattiq yopishib olib; qonini so'rmoq, o'zgaga tegishli narsalarni shafqatsizlik bilan o'zlashtirmoq" deb berilgan. Bizningcha, bu ma'noni ikkiga ajratib bergan maqsadga muvofiq. Shunda *zuluk* so'zining 2-ma'nosini "qattiq yopishib olish" (*bola onasiga zulukday yopishib olgan edi*), 3-ma'nosini esa ko'chma ma'no deb ajratib "qonini so'rmoq, o'zgaga tegishli narsalarni shafqatsizlik bilan o'zlashtirmoq" (*Menga qancha azob bergan, shu deb qancha yurtlarda yalang oyoq, sargardon kezganman. Yigitlik kuchimni zulukdek so'rgan*. S. Ahmad, Qadrdon dalalar) deb belgilash maqsadga muvofiq. Demak, *zuluk* obrazi o'zbek lingvomadaniyatida zoomorf kod hisoblanadi.

Kosovday o'xshatishi insonning qora rangini "ozg'in" semasi bilan birga ifodalaydi. U, asosan, odam va uning tana a'zolariga nisbatan qo'llanadi. Mazkur o'xshatish terining qoraga moyil rangi uchun ishlatiladi. Bu o'xshatish qotmadan kelgan qoracha odamga nisbatan qo'llanadi: *Mitti, bir paqir-pastak, bo'sh-boyov kimsa. Kichik, singan kosovday jussasiga kiyim-boshi osilib turibdi. Polizdagi qo'riqchi tayoqqa kastyum-shim kiydirgan deysiz (Qo'chqor Norqobil. Yer yorilmadi)*. *Kosovday* o'xshatishida o'xshatilayotgan belgining, ya'ni qora so'zining qo'llanishi shart emas.

Demak, o'zbek tilida o'xshatishlarning sodda (bir belgili), murakkab (ikki belgili) turlarini ajratish mumkin. Sodda o'xshatishlarda obyekt va subyekt bitta belgi asosida qiyoslansa, murakkab o'xshatishlarda esa ikkita belgi o'xshatishga asos bo'ladi. Masalan, *ko'mirday* sodda o'xshatish, unda obyekt va subyekt bitta belgi (qora) asosida shakllangan, *kosovday* o'xshatishi esa murakkabdir. Zero unda rang va shakl asosida o'xshatish shakllangan.

Rus tilida ham odam terisi rangi, yuz rangining qora, qoracha, qoraga moyilligi; oftobda qorayganligi; qurum yoki kir bilan ifloslanib qorayishi kabilar "как негр", "как у негра", "как цыган", "как у цыгана", "как араб", "как эфиоп" o'xshatishlari bilan ifodalanadiki, ushbu o'zbek tilidagi *habashdek, zangidek, zanjidek* o'xshatishlari bilan o'xshashdir va bu o'xshatishlarda insonning rangi boshqa insonning rangi bilan solishtiriladi, o'xshatiladi. "Как у негра", "как негр" birikmalari o'zbek tilidagi *habashdek, zangidek, zanjidek* o'xshatishlari bilan aynandir: *Запотелые их лица, густо покрытые черноземной мягкой пылью, были черны, как у негров, и так же, как у негров, блестели на них покрасневшие глаза и сверкали белые крепкие зубы*. (Куприк А.И.)

"Как негр", "как у негра" o'xshatishlarining lug'atlardagi talqinlari bir-biridan farqli ekanligi ma'lum bo'ldi. L.A.Lebedevaning lug'atida "Juda ham qoraygan odam terisi rangi haqida" izohi berilgan bo'lsa, V.M.Mokiyenko va T.A. Nikitinalarning "Большой словарь русских народных сравнений" lug'atida esa "Inson yuzining oftobdan, kirdan, qurumdan qoraygan" ma'nosi berilgan. Biz tomonimizdan to'plangan materillar tahliliga ko'ra, mazkur o'xshatishlar tabiatan qora yuzga qo'llanishidan ko'ra qoraygan yuzga nisbatan qo'llanishi ko'proq kuzatiladi. Chunki rus kishilari orasida juda ham qora rangli insonlarning bo'lishi deyarli kuzatilmaydi. Ular mazkur o'xshatishni boshqa millat kishilarining tabiiy rangiga yoki rus kishisining orttirilgan qora rangiga ishlatishi mantiqan to'g'ri. Ushbu o'xshatish qoraygan yuzga nisbatan qo'llanganda esa juda ham qattiq qorayganlik ma'nosi anglashiladi. "Как негр", "как у негра" o'xshatishlari nafaqat qora va qoraygan odamlarga nisbatan, balki kirdan, qurumdan va boshqa narsalardan ifloslangan kishilarga nisbatan ham ishlatiladi. Bu kabi qo'llanishida esa salbiy konnotatsiya shakllanadi: *на каждом шагу встречались с ним толпы оборванных солдат: одни, запачканные сажею, черные как негры, копались в развалинах домов...* (Александр Грин).

"Как цыган", "как у цыгана" o'xshatishi esa "как негр", "как у негра"ga o'xshab ketadi, unda odam teri rangining qoraga moyil to'qligi, qorayganligi va qorasoch ekanligi e'tiborga olinadi: *Лицо у него было смуглое, тонкое, волосы курчавые и черные, как у цыгана, из-за синеватых губ сверкали волчьи зубы*. (Максим Горький. *Мои университеты*). Ushbu o'xshatish qoraga moyil to'q jigarrang ko'zga nisbatan ham ishlatiladi. Ushbu o'xshatish kontekstga qarab, ko'pincha, salbiy konnotatsiyaga ham ega bo'ladi. Demak, bu o'xshatishda ham yuzning qoracha ekanligi va sochning ham qora rangda bo'lishi ahamiyatli. Qoracha (смуглый) odamning sochlari to'q rangda bo'lmasa, bu o'xshatish ishlatilmaydi. Mazkur o'xshatish erkak, ayol va bolalar uchun alohida shakllarda qo'llanadi: "как цыган", "как цыганка", "как цыганёнок"; "как у цыгана", "как у цыганки".

"Как араб" o'xshatishida ikki holat mavjud. Birinchi holatda u qoracha va qoratanli insonlar uchun qo'llansa, ikkinchi holatda esa juda ham qoraygan kishilarning rangiga nisbatan ishlatiladi. Rus tilida oftobda qorayish va uning natijasida vujudga kelgan ranglarning turli nominatsiyalari mavjud. Bu o'lka serquyosh bo'lmasa-da, "oftobda qorayish" alohida dam olish va tibbiy muolaja sifatida rus madaniyatida o'z o'rniga ega jarayon. Mazkur o'xshatish erkak va ayol uchun alohida shaklda qo'llanadi: *как араб* va *как арабка*.

O'zbek tilida qora rangni kasb-kor bilan assotsiatsiyalash mavjud bo'lmagani holda, rus tilida qora ish bilan shug'ullanuvchi o't yoquvchi (*кочегар*), mo'ri tozalovchi (*мрыбочист*) kasblari bilan ham qora rang ifodalanadi. Bu kasb egalari ko'mir, qurum bilan doimiy ishlagani uchun kiyib-boshlari, yuz-qo'llari qorayib ketishi oqibatida bu o'xshatishlar

shakllangan va bu ikki o'xshatish kirlangan, qoraygan, ifloslangan tana a'zolari, kiyimlarga nisbatan qo'llanadi: "*Когда она вошла в комнату, её лицо было чёрным, как у трубочиста*". (Джон Тревин, Наставник) Rus xalqi yashayotgan hududning sovuq ekanligi, u o'lkada qish yarim yil davom etishi va bunday sharoitda o'z-o'zidan uylarni isitish uchun isitish pechlari ishlatilishi, o't yoquvchi, mo'ri tozalovchi kasblariga ehtiyojning kattaligi hamda bu kasbning ko'p uchrashi *как кочегар, как трубочист, как у трубочиста* kabi o'xshatishlarning vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Mazkur birikmalarga o'zbek tilidagi *kosovdek* o'xshatishi ham ko'mir bilan bog'liq terminligi bilan o'xshab ketadi.

Shotland lingvomadaniyatida sochning qoraligi zog'(qarg'a)ga qiyoslanadi. Binobarin, Shotlandiya shimoliy o'lka bo'lib, u yerda yilning deyarli barcha faslida zog'larni uchratish mumkin. Mazkur o'xshatishni shotlandiyalik shoir Robert Byornsnning "Jon Anderson" she'rida uchratish mumkin. B.Xolbekova "John Anderson" she'rining rus va qozoq tillaridagi tarjimalarini quyidagicha tahlil qiladi:

John Anderson my jo, John,
When we were first acquaint,
Your locks were like the raven,
Your bonie brow was brent.

Mazmuni: "Qadrdonim, mening do'stinam Jon Anderson, birinchi bor sen bilan ko'rishganimizda, sochlaring zog'(qarg'a) rangiga o'xshar (ya'ni qop-qora edi, yosh eding), barq urib do'ng peshonangni bezab turardi...". Ingliz tilida agar soch qarg'aga o'xshatilsa, ingliz o'quvchisi faqat qarg'a(zog')ning o'zini emas, balki uning rangini tushunadi. Tadqiqotchi *Your locks were like the raven, Your bonie brow was brent* misrasining rus tarjimoni S.Marshak tomonidan: *Густой крутой твой локон, Был черен точно смоль* tarzida tarjima qilinib, ingliz tilida "qarg'a"ga qiyoslangan soch "mum" (saqich)ga aylanganligini, qozoq tarjimoni Qubondiq Shang'itboyev tomonidan esa: *Самый шапкн тозилген, Кара эди зой комурден* kabi qozoqchalashtirilishi natijasida ruschadagi "mum" (saqich) sochlari qozoqchada "ko'mirdan ham qora"ga aylanganini aytadi[6].

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, asosiy xromatik ranglardan qora rang o'zbek va rus tillarida juda ko'p o'xshatishlar orqali nomlanadi. Ushbu rang bilan bog'liq o'xshatishlar inson yuzi, terisi, mavhum tushunchalar, chuqurliklarga nisbatan qo'llansa salbiy konnotatsiya, agar ko'z, soch, qoshga nisbatan qo'llansa ijobiy konnotativ ma'no, predmetlarga qo'llansa neytral ma'no aks etadi. O'zbek tilida qora rangni ifodalovchi o'xshatishlar orqali nomlanishlarda o'xshatish sub'ektining qora rang bilan to'yinganlik darajasi (zanjiday qora), to'qligi (ko'mirday qora), yaltiroqligi (zulukday qora) kabilar aks etadi. Rus tilida esa bu kabi ma'nolarga "qurumdan, kirdan ifloslangan" semantikasi ham qo'shiladi. O'zbek va rus tillarida qora rangni ifodalovchi aynan bir xil o'xshatishlar mavjud bo'lib, bu holat qora rang bilan bog'liq umuminsoniy qarashlar, bu rang bilan bog'liq ramziy ma'nolarning mushtarakligi, ramziy ma'nolarga asos bo'lgan dunyoqarashning uyg'unligi bilan belgilanadi.

Adabiyotlar:

1. Hakimova M.K. O'zbek tilida evfemizmlarning lingvokulturologik xususiyatlari. O'zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari. Xalqaro konferensiya. -Toshkent, 2021. 33-36-bet.
2. Mahmudov N., Xudoyberganova D. O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati. – T.: Ma'naviyat, 2013. – 320 b.
3. Mokiyeenko V.M., Nikitina T.A. Bolshoy slovar russkix narodnx sravneniy. – M.: ZAO OLMA Media grupp, 2008.
4. Ogoltsev, V.M. Slovar ustoychivx sravneniy russkogo yazika / V.M. Ogoltsev. – M., 2001.
5. Usmanov F. O'zbek tilida o'xshatishlarning lingvomadaniy tadqiqi. -Toshkent, 2020. – 54 b.
6. Sh. Usmonova. Sirojiddinov Sh., Odilova G. Badiiy tarjima asoslari. –Toshkent: Mumtoz so'z, 2011. – B. 80.

Muallif:

Abdujalilov Ma'rufjon Islom o'g'li - Guliston davlat universiteti tadqiqotchisi.

UDK: 821.512.133-1

CHARACTERISTICS OF FORMATION OF CYCLE POEMS

ХАРАКТЕРИСТИКА ФОРМИРОВАНИЯ ЦИКЛИЧНЫХ СТИХОВ

TURKUM SHE'RLARNING SHAKLLANISH XOSSALARI

Fayzullayeva ObidaxonXolbekovna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV mavze

E-mail: obidaxonfayzullayeva@gmail.com

Abstract. This article talks about the issue of cyclicity in Uzbek poetry, artistic and aesthetic features of cycles and, in general, specific features of lyrical cycles. The focus of the category is on such aspects as the subject, title, thematic unity, expression of general or own poetic images, independent content, description of experience, representation of a holistic concept, participation of a single lyrical hero, unity in space and time (chronotope). The question of the characteristic features of the cycles was researched on the examples of Erkin Vahidov's "Anecdotes of Wise Village",

"Caucasian Poems", "Inscriptions to Ancient Epitaphs" by Eshkabil Shukur, "Mirza's Mother", Rauf Parfi and Fakhriyov's sonnet cycles.

Key words: thematic unity, theme, title, poetic images, description of experience, integrated concepts, single lyrical character, harmony of space and time, trend, improvement, integrity, author's concept, artistic expression, etc.

Аннотация. В данной статье говорится о проблеме цикличности в узбекской поэзии, художественно-эстетических особенностях циклов и в целом об особенностях лирических циклов. В центре внимания категории находятся такие аспекты, как предмет, название, тематическое единство, выражение общих или собственных поэтических образов, самостоятельное содержание, описание опыта, представление целостной концепции, участие единого лирического героя, единство в пространстве и время (хронотоп). Вопрос о характерных особенностях циклов исследован на примерах «Анекдотов мудрого села» Эркина Вахидова, «Кавказских стихотворений», «Надписей к древним эпитафиям» Эшкabila Шукура, «Мать Мирзы», сонетных циклов Рауфа Парфи и Фахриёва.

Ключевые слова: тематическое единство, тема, название, поэтические образы, описание опыта, целостные концепции, единый лирический характер, гармония пространства и времени, тенденция, совершенствование, целостность, авторская концепция, художественная выразительность и др.

Kirish. She'rlar turkumi muallifga muayyan mavzuning turli qirralarini ochib berish imkonini beradigan o'ziga xos poetik shakl hisoblanadi. She'riy turkumlar yaxlit bir tizim sifatida ko'riladi. Bunday yaxlitlik uni tashkil etuvchi asarlarning o'zaro ta'siridan kelib chiqadi. Turkum she'rlar orasidagi o'zaro bog'liqlik ularni hosil qiluvchi unsurlar tomonidan amalga oshiriladi. "She'riy turkum – bu muallif tomonidan ma'lum bir ketma-ketlikda birlashtirilgan mustaqil asarlar to'plami bo'lgan badiiy tizim" [3]. Turkumning umumiy qiymati har doim uning tarkibiy qismlari qiymatlarining yig'indisidan kattaroq, chunki turkumni tashkil etuvchi unsurlar, ularning o'zaro badiiy-estetik uyg'unlashuvi butun turkumda yangi ma'no keltirib chiqaradi, o'ziga xos poetik yaratq hosil qilishi mavzuning **dolzarbligini** ko'rsatadi.

Mazkur maqolada o'zbek adabiyotida she'riy turkumlarning badiiy-estetik xususiyatlarini uning tendensiyalari, tadrijiy taraqqiyoti, estetik tabiati, turkumlardagi badiiy tasvir vositalarining qo'llanilishi tadqiqi orqali ochib berish **maqsad** qilingan va o'z oldiga quyidagi **vazifalarni** qo'yadi: turkumlilikning yetakchi shakliy belgilarini, shakllanish xossalari va shaklga xos unsurlar tadqiqiga ahamiyat qaratish; o'zbek adabiyotida mazkur shaklning taraqqiyot xususiyatlarini ko'rsatib berish; turkumlilikning badiiy o'ziga xosligini, realistik tasvir prinsiplarini ko'rsatish; shakl va kompozitsiyadagi o'ziga xosliklarni va badiiy shartlilik shakllarini asoslash; shoirlar ijodiy uslubidagi o'ziga xosligini ochib berish.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot obyekti sifatida Erkin Vohidovning "Donishqishloq latifalari", "Kavkaz she'rlari", Eshqobil Shukurning "Qadimgi bitiktoshlarga yozuvlar", M.Mirzoning "Onajon", Rauf Parfi va Faxriyorning sonet turkumlari olingan. Masalani yoritishda qiyosiy-tipologik, konseptual tahlil, qiyosiy-tarixiy hamda kontekstual tadqiq metodlardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili:

She'riy turkumlarda uning asosiy mavzusini o'z ichiga olgan yoki uning talqinini chuqurlashtiradigan asosiy unsurlardan biri – sarlavha hisoblanadi. Masalan, Erkin Vohidovning "Donishqishloq latifalari" sarlavhasi turkumning asosiy g'oyasini aks ettiradi: Matmusa nomi turkumning tuzilishini va poetik shaklning xususiyatlarini belgilaydi. Ushbu turkumning navbatdagi muhim unsuri she'rlarning tematik birligidir.

Ayni vaqtda turkum tarkibidagi har bir she'r alohida mustaqil asar hamdir. "Donishqishloq latifalari" turkumi tarkibida "Matmusaning qishlog'i", "Matmusaning qalpog'i", "Matmusaning lagani", "Matmusaning charxpalagi", "Matmusaning tandiri", "Matmusaning uylanishi", "Qiziquvchan Matmusa", "Matmusa – rassom", "Matmusaning dutori", "Tandir kiygan Matmusa", "Matmusaning mehmondo'stligi", "Matmusaning qo'shig'i", "Matmusa va o'g'rilar", "Matmusaning Amerika ochishi", "Matmusaning haykali", "Matmusaning eshak sotgani", "Matmusaning bog'i" kabi jami o'n yetti she'r mavjud.

Mazkur turkumning umumiyligini ta'minlagan birinchi jihat barcha voqealarning Matmusa yashagan makon – Donishqishloqda Matmusa bilan yuz berayotganligi bo'is shu sarlavhaning tanlanganligida. Ikkinchi jihat o'n yetti she'rning ham bosh qahramoni Matmusa ekanligi. Uchinchi jihat – ularning barchasi voqeaband she'rlar bo'lganligi uchun syujet mavjudligi, to'rtinchi jihat – hammasi hajviy mazmunda ekanligi, beshinchi jihat – barcha she'rlarning umumiy mavzu va shoirning bir g'oyaviy niyati ostida birlashtirilganidadir.

Lekin ayni vaqtda ular alohida asarlar ekanligi she'rlardagi mustaqil sarlavha, unda barcha unsurlarlarga ega mustaqil syujetning mavjudligi, har biri o'ziga xos kompozitsion qurilishga egaligida ko'rinadi. "Donishqishloq latifalari" turkumidagi birinchi she'r bo'lgan "Matmusaning qishlog'i" she'rida qahramon yashayotgan qishloq xususida so'z yuritiladi. Shoirning badiiy maqsadi esa shu qishloq tasviri orqali Matmusa tabiatining ildizini ko'rsatish. She'rning mustaqil syujeti bitikning ekspozitsiyasidayoq ko'rinadi:

Donishqishloq degan joy

Bordir bizning tomonda.

O'sha qishloq ahlidek
Dono xalq yo'q jahonda.
Jo'yak tortib tomiga
Makka ekan o'shalar.
Kalishini perronga
Yechib ketgan o'shalar [8].

Ya'ni ushbu qishloq xalqi o'ta sodda bo'lganidan tomga makka ekan, kalishini perronga yechganligi haqidagi ma'lumot syujetdagi tugundir. Yuz qop ganchni suvga biryo'la qorgan, echkini sartaroshga olib borgan, minoralarni teskari turib qolgan quduqlarga o'xshatgan, tomdan boshlab uy qurishni mo'ljallagan, devori yo'q uyga darvoza o'rnatgan, oyga chiqishning oson yo'li deb temiryo'lni tikka qilishni maslahat bergan, mashinani eshakka yem tashish uchun ishlatgan, pashshaga sopqon otib, chivinga qopqon qo'ygan, pishloq olish umidida oy nuriga xum tutib o'tirgan va hokazo teskari ishlarni qiluvchilar aynan shu qishloq odamlari ekanligi tasviri syujetning voqealar rivoji qismini aks ettiradi. Bu qishloqning Matmusaning qishlog'i ekanligi haqidagi tasvir kulminatsiya bo'lsa, she'rning so'nggi bandi yechimdir. Ya'ni teskari ish qiluvchi qishloqning o'z qahramoni borligi va u latifalarga asos bo'lishi haqidagi fikr masalaga aniqlik kiritmoqda.

Kitob bo'lar ta'rifi,
Yozsa ming bir sahifa.
Donishqishloq ahlidan
Tinglang uch-to'rt latifa [8]...

“Matmusaning qalpog'i” deb nomlangan she'rda ham syujet mavjud. Unga ko'ra Matmusa sotib olgan qalpoqni yuvish uchun ulfatlar bilan restoranga borib, ko'p ichganlaridan pul yetmay qolib o'sha qalpoqni restoranga tashlab kelganlari haqidadir. “Matmusaning lagani” she'rda uning bozordan lagan sotib olib, uni uyga olib borganida bolalari pishloq talashib sindirib qo'yishini tasavvur qilib chegachi qidirib sarson bo'lmaslikning oldini olish uchun laganni sindirib, o'sha yerda chegalatib olganidan butun qishloq ahli uning aqliga qoyil qolganligi aks ettirilgan.

Turkum shu tarzda davom ettiriladi va har bir she'rning alohida mustaqil syujeti mavjud ekanligi ma'lum bo'ladi. Turkum so'ngidagi “Matmusaning bog'i” deb nomlangan she'rda esa u tomonidan qo'riq yerda barpo qilingan boqqa qishloq ahli tomonidan boshliq, pom va zam, kotibayu shofyor tayinlanganligi, lekin shtat qisqartirish kerak bo'lganda, aynan bog'bon – Matmusa qisqartirishga tushganligi tasvirlanadi:

O'zingiz bir hisoblang
Xodim ko'pmi, qumursqa...
Kirib oling siz ham bir
Telefonlik yumushga [8].

Bu she'rda o'sha paytdagi idora tizimining nobopligi zaharxanda kulgu qilingan, satira yo'li bilan tanqid ostiga olingan.

“Donishqishloq latifalari” turkumi adabiyotshunoslar tomonidan xuddi Afandi latifalari ajratilganidek, yumoristik va satirik latifalarga ajratilgan. Mazkur latifalardagi Matmusaning kundalik turmushdagi kichik muammolarining yengil kulguga olinishi yumoristik she'rlar sanalsa, davr yoki ijtimoiy hayotdagi jiddiy muammolar achchiq, zaharxanda kulgu bilan hajv qilingan she'rlar satirik hisoblangan. Turkumdagi “Matmusaning qishlog'i”, “Matmusaning qalpog'i”, “Matmusaning lagani”, “Qiziquvchan Matmusa”, “Matmusa va o'g'rilar”, “Matmusaning eshak sotgani” kabilar yumoristik xarakterdagi she'rlar, qolgan o'n bir she'r esa satirik xarakterga ega.

Eshqobil Shukur qalamiga mansub “Qadimgi bitiktoshlarga yozuvlar” turkumi tarkibida “So'z”, “Tashlab ketilgan mingyilliklar”, “Unutilgan so'zlar”, “Bitiktoshlar homilasi”, “O'lmas askarlar”, “Mag'astvi”, “Qoshg'ariy yodi”, “Mutolaadan so'ng” kabi sakkiz she'r mavjud. Turkumning birinchi she'ri “So'z”da so'zning qudrati haqida fikr yuritilgan:

Baridan muqaddas so'z bo'ldi faqat –
Tangrilar insondan qizg'angan daho.
Boshi bir yoqadan chiqqan mamlakat,
Mangulikni yo'rgaklagan ibtido [9].

Ya'ni hamma narsa yo'qlikka mahkum bo'lganda ham, toshbitiklardagi yozuvlar bizgacha yetib kelganligiga ishora qilinmoqda. Toshbitiklardagi so'zlarning bugungi kunda ham qadrlanishi insoniyatning so'z qudratiga hamisha ishonganligining dalolati sifatida tasvirlangan. Shuning uchun ham “so'z”ga “mangulikni yo'rgaklagan ibtido” deya ta'rif berilmoqda.

Ushbu turkumdagi she'rlardan yana biri “Tashlab ketilgan mingyilliklar” deb nomlangan bo'lib, ushbu she'rga shoir Rauf Parfi qalamiga mansub “Bechora bo'm-bo'sh uy, ey, sag'ir...” misrasi epigراف sifatida keltiradi. Chunki she'rda o'tgan uzoq o'tmishga nazar solgan lirik qahramonning ushbu cheksizlikdan so'zlaguvchi tirik jon yo'qligi xususida so'zlaydi:

Cho'kkan xarobaday mung'ayib yotgan
Mingyilliklar ichra tirik jon bormi?

Barbod bo'lgan ellar falakka otgan –

Isyon qodiqlari yo fig'on bormi? [5]

Bu misralar orqali shoir tarixning tirik guvohlari yo'qligini aytadi. "Unutilgan so'zlar" she'ridagi:

Ruhimda hansirar og'ir qadamlar –

So'nggi darmoniga suyangen sabot.

Sizni tili bilan tuqqan odamlar

Xotirasi bilan o'ldirsa, nahot...[5]

misralari lirik qahramonning tarix zarvaraqlaridan unutilib ketilayotgan so'zlarga achinayotganligini bildiradi. So'zlarning davrlar o'tishi bilan unut bo'lishi tilning davomchilari nutqi qashshoqlashuvini anglatishidan cho'chigan lirik qahramon holati aks etgan.

Keyingi she'rda shoir: "Og'iroyoq toshlarning homilasi – shoirlar" deyish orqali faqat shoirlargina xalqning qadim o'tmishi orqali yetib kelgan bitiklardagi so'z boyligini o'z asarlarida qo'llab, xalqqa yetkazib, uni tiklashlari mumkinligiga ishora qiladi. Bunday toshlar homilasi metaforasi – xalqning asl farzandi ma'nosini anglatmoqda va bunday sharaf shoirlarga berilganligi ta'kidlanmoqda.

Keyingi she'rda shoirning: "Bir Vatanni tutib kipriklarida, Bir xalq chiqib kelar yerning ostidan", – ifodasida yana metafora qo'llangan. Ya'ni yerning ostidan chiqib kelgan xalq o'z kelajagi uchun jangga kirayotgan so'zlar lashkari bo'lib, ular o'zlikni unutmazlik tarafdorlari sifatida "Vatanni kipriklarida tutib keladilar".

Navbatdagi she'rda "Mag'astvi – buyuk buddaviy" atamasi qo'llaniladi. "Oltin yorug'" dostonida Mag'astvi nomli shahzoda yetti bola ko'rgan o'rmon yo'lbarsining holsizlanib, och qolganini ko'rgach, o'zini qurbon qilib, yirtqichning bolalari ochdan o'lmasligini ta'minlagani tasvirlangan. She'rda Mag'astvining jo'mardligi afsonasi aynan "Oltin yorug'" dostonidagi bitiklar – so'zlar orqali bizga yetib kelganligi ta'kidlanmoqda.

Turkumdagi "Qoshg'ariy yodi" she'rda shoir asl millat so'zlarining yo'qolib ketayotganligini ushbu ulug' allomaning ruhi bezovtaligiga sabab sifatida ko'rsatadi. Bitiktoshlardagi asl boylik, ya'ni qadimiy so'zlarimizni tiklash uchun toshlar yorilib, u yerdan ko'ksida alvon quyoshlarni – nurli qalblarini ko'targan shoirlar chiqib kelayotgani va ular, albatta, o'z so'zlarimizning yo'qolib ketishiga yo'l qo'ymasliklarini ta'kidlaydi:

Siz nega notinchsiz, Mahmud Qoshg'ariy?

Yurakday yorilib bormoqda toshlar,

Ulardan shoirlar chiqib kelmoqda,

Ko'ksini to'ldirgan alvon quyoshlar [9].

Turkumning so'nggi sakkizinchi she'ri bo'lgan "Mutolaadan so'ng"da shoir qadimgi bitiklardagi so'zlarni bir yodga olgach, ularning kelajagi xususida o'y surgani va ularni asrash uchun o'z harakatini boshlaganini ifodalaydi:

Bitiktoshlar dardin ko'zimga bitdim,

Ko'nglimga cho'ktirib nolalarini.

Kul bo'lgan bog'lardan terгани ketdim,

Bobolarning oltin olmalarini [9].

"Kul bo'lgan bog'lar" yana metafora sifatidagi birikma bo'lib, u vaqt suronlari sabab yo'qlikka ketgan umr, hayot ma'nosini beradi. She'rning qahramoni sifatida tasvirlanayotgan xalq esa bitiklar qatimlaridan noyob so'zlarni topish uchun chog'langan vatanparvar va so'zparvar kishilar sifatida talqin etilmoqda.

Demak, Eshqobil Shukurning "Qadimgi bitiktoshlarga yozuvlar" nomli turkumidagi har bir she'rda uzoq tariximizning biror jihatiga ishora mavjud. Ya'ni ular alohida mustaqil mazmunga ega bo'lgan she'rlar, lekin ularni "qadimiy so'zlarni fidokorlik bilan tiklash" degan badiiy niyat birlashtirib turganligi uchun ham ular turkum maqomiga egadir.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, yuqoridagi ko'rib o'tilgan turkumlardagi kabi boshqa yuzlab turkumlarda ham ular tarkibidagi har bir she'r mustaqil asar ekanini anglashiladi. Turkum tarkibidagi har bir she'rning mustaqilligini quyidagi holatlar ta'minlaydi: har bir she'r uchun tanlangan mavzu borligi; shoir badiiy niyatiga bo'ysundirib tanlangan sarlavha mavjudligi; har bir she'rning o'z poetik obrazlari bo'lishi; mustaqil mazmun; kechinma tasviri yoki alohida syujet chizig'iga ega bo'lishi.

Ayni vaqtda ushbu bitiklarda quyidagi turkumlilik belgilari ham mavjudligini qayd etish kerak bo'ladi: umumiy mazmunga bo'ysundirilganligi, bosh sarlavha ostida birlashtirilganligi, yaxlit tushunchani anglatishi; makon va zamonda (xronotop) bir ekanligi, yagona lirik qahramon ishtiroki kabi jihatlar ularga turkum tarkibidagi she'rlar tarzida qarash va tahlil qilish imkonini beradi.

Umuman olganda, turkum tarkibidagi she'rlar mustaqil asar sanalsa-da, ularga alohida yondashilsa, umumiy mazmunga putur yetishi mumkin. O'zbek adabiyotida she'riy turkum namunalarida juda ko'plab uchraydi. Ma'lumki, yaxlit badiiy-estetik konsepsiya turkum tarkibidagi she'rlarni bir tizimga solib, birlashtirib turadi, ularga poetik monolitlik baxsh etadi. Bir mavzu doirasidagi bir qancha she'rlar turkumlilikni tashkil etarkan, umumtipologik xususiyatlardan tashqari umumiy g'oya mushtarakligi, mustaqil kechinma xususiyatlari mavjud bo'lishi shart ekanligi ham ko'zda tutiladi. Shu

ma'noda, Oybekning "Chimyon turkumi", Mirtemirning "Qoraqalpoq daftari", Erkin Vohidovning "Donishqishloq latifalari" turkumi kabilar mukammal tajriba namunalarini sifatida e'tirof etiladi.

Turkum she'rlarni yozishdan maqsad inson ruhiyatidagi evrilishlar jarayonini tasvirlash, inson ruhiyatining o'ta murakkab va o'zgaruvchan qirralarini aks ettirish orqali odam deb atalmish mavjudotning qanday ruhiy-ma'naviy sifatlariga ega ekanligini ko'rsatib berishdan iborat, deyish mumkin.

She'riy turkumlardagi o'ziga xos jihatlardan biri turkum tarkibidagi she'rlarni mazmunan va mantiqan birlashtirib turgan umumiy g'oyaning mavjudligidir. G'oyaviylik tendensiyasi turkumlilik hodisasida har bir badiiy asarga xos jihat sifatida alohida ahamiyatga ega. Turkum she'rlarda badiiy g'oya uning tarkibidagi she'rlarni birlashtirib turuvchi tirkak kabi. Xususan, Erkin Vohidovning "Kavkaz she'rlari" turkumi shunday xususiyatlarga ega. Ushbu turkum tarkibidagi she'rlarni Kavkaz o'lkasiga sayohat qilgan shoir yigitning ushbu fusunli o'lkadan olgan taassurotlaridan hayratlanish g'oyasi birlashtirib turadi.

Turkumdagi g'oyaviylik "Yelkan" she'ri Boku ko'rfazida suzib ketayotgan oq yelkanli qayiq tasviri bilan, "Ararat cho'qqisiga" she'ri bulutlarga bo'y cho'zgan yuksak tog' cho'qqisiga lirik qahramonning murojaati bilan, "Azganush" she'ri go'zal arman qiziga oshiq yigitning dil izhori bilan, "Ayrilish" she'ri oshiq o'zbek yigitining Kavkazdagi suyakli yori bilan o'z yurtiga ketish oldidagi azobli iztiroblari ifodasi bilan, "Fuzuliy haykali qoshida" she'ri ushbu buyuk ozar shoiriga o'zbek shoirining yuksak ehtiromi izhori bilan, "Xayrlashuv" she'ri Kavkaz yurti bilan lirik qahramon bo'lgan shoirning xayrlashuv onlari tasviri bilan aks ettirilganligi ko'zga tashlanadi.

Turkum tarkibidagi she'rlarning lirik qahramoni bo'lgan o'zbek shoiri o'zga maftunkor yurtning manzaralaridan hayratini yashira olmaganligi, shu yurt go'zallari tavsifiga ham o'rin ajratganligi, bir oshiq yigit sifatida ularga ko'ngil berganligi va qisqa muddatli safar chog'ida unga istaganiday izhori dil qilishga ulgurolmaganligi kabi jihatlar ushbu she'riy turkumdagi bosh g'oyaga xizmat qiluvchi voqelikni gavdalandiradi.

Erkin Vohidovning yana bir turkumi "Kanada turkumi" bo'lib, turkum tarkibiga shoirning "Kalgarida soat o'n ikki", "Aukcion", "Arslon o'rgatuvchi", "Ko'cha chetidagi ayol" kabi she'rlari kirgan. Ushbu she'rlarda ham bosh g'oya lirik qahramon Kanadaga safari taassurotlarini tasvirlash ekani she'rlar mazmunidan oydinlashadi.

Shoirning "Aukcion" she'rida bozorning ulgurji savdo ko'rinishi bo'lgan bu shaklida yuz berayotgan voqelik xususida so'z boradi. Undagi g'ovur-g'uvur, ishbilarmonlar uchun har bir lahzaning g'animatligi kabi jihatlar ishonarli va ta'sirli ko'rsatilgan.

Erkin Vohidovning "Arslon o'rgatuvchi" nomli mashhur she'ri ham shu turkumdan bo'lib, u "Vankuver tomoshagohida" degan izoh bilan chop etilgan. She'rning asosiy g'oyasi insoniyatning abadiy muammolaridan biri bo'lgan erk tushunchasi bo'lib, shoir ushbu she'rda o'rmonlar shohi bo'lgan arslonning erkini insonning tirikchilik ko'yidagi erki bilan yonma-yon qo'yib, hayotning ayanchli va achchiq haqiqatini ochib ko'rsatishga erishadi. Shoir she'rdan nazarda tutilgan g'oyaviy maqsadni amalga oshirish uchun intoq san'atidan unumli foydalanadi. Olovli halqadan qamchi yordamida sakrashga da'vat qilayotganga qarata:

– Ojiz odam! Bas, boshimdan qamchi o'ynatma! ... Bor! Olovdan sakramasman! Bo'lma ovora! Bilasanmi – Men kimmanu sen kim, bechora! [8] kabi vahshatli so'zlar bilan tahdid qilishi va unga inson bergan javob muammoning hal bo'lishiga olib kelgani ta'sirli aks ettiriladi. Arslon o'rgatuvchi ham – o'z xo'jasi oldida ojiz, u ham – tirikchiligi uchun "qand", ya'ni maosh berishlarini kutib, o'shanga intiq bo'lib yashashga mahkum banda. She'r ham o'z xo'jasi bo'lgan arslon o'rgatuvchidan yemak kutadi, usiz halok bo'lishi aniq. Har ikkalasining ham yashash uchun kimgadir bo'ysunishi, o'z yemagiga yarasha xizmat qilishi zarurati ulardagi umumiy jihat bo'lib, ushbu hayot haqiqati sherday ulug'vor jonivorni ham larzaga keltiradi:

– Bo'ldi, bas qil!
Yuragimni qon qilma, inson!
O't olsin bu charxi falak
Risqu ro'zini!..
Arslon olov chambarakka
Otdi o'zini [8].

Ko'rinadiki, arslon oddiy hayot haqiqati bo'lgan Erk tushunchasi tirikchilik va yemak muammosi oldida oyoqosti bo'lishi hech gap emas ekanligini anglab yetadi. Insonlar o'z erkini o'z qo'llari bilan sohiblarga, boshliqlarga, xojalarga berib qo'yishga majbur ekanidan iztirobga tushadi.

Shoirning "Alisher Navoiy kemasini" she'rida shoir Bahri muhit aro kezib yurgan Alisher Navoiy kemasini ko'rgan shoirning hayratlari aks ettirilgan: "Mahshargacha uyg'oq buyuk Alisher Jahon ummonida kezib yuripti". She'rdan Navoiy dahosiga e'tirof zamonlar osha bardavom ekanligi va Navoiy ruhi jahon bo'ylab kezishi esa uning yodi hamisha qalblarda ekanligi, ushbu daho ijodkor hech qachon unutilmasligi xususida, deyish mumkin.

Ushbu turkumdagi ikkita she'rning lirik qahramoni poetik obrazlarning o'zidir. She'rning g'oyaviylik jihati ham shunga mos tarzda. Ya'ni ularda aks ettirilgan poetik obrazlar kim bo'lsalar, o'shalarni so'zlatish orqali shoir aks ettirilayotgan o'lkani tavsiflashda undagi salbiy jihatlariga ham e'tiborni qaratadi. Bularning biri "Unutish qo'shig'i" she'ridagi ko'cha chetida yotgan, insonlar tomonidan unutilgan odam bo'lsa, ikkinchisi "Ko'cha chetidagi ayol" she'ridagi

yengiltabiat ayol tasviridir. Har ikkalasi ham yashayotgan muhitlarida jamiyat chiqindilari darajasidagi kimsalar bo'lsalar-da, shoir ular tilidan so'zlab, ularning ham insonligini, yashashga haqli ekani, ularning bu holatiga noiljlik sababligini ta'kidlash orqali o'sha jamiyatda insonga munosabatni ko'rsatadi. "Unutish qo'shig'i" she'ri qahramoni:

Yo'l chetida behol yotibman,
Ne bo'ldi, deb so'rar odam yo'q.
Olam uchun yo'qman tamoman,
Bunday olam men uchun ham yo'q [8].

deyish orqali o'zi yashayotgan olamdan begona bo'lib qolgan odamning bu olamni unutib, ya'ni jamiyatdagi qonun-qoidalarga, axloqiy normalarga amal qilmagan holda, abgor ko'yg'a tushib, o'zligini unutishga majbur bo'lgani aks ettirilgan.

"Ko'cha chetidagi ayol" she'ri qahramoni bo'lgan buzuq ayol o'zi yashayotgan "ozod jamiyat"da uning "kasbi" qonuniy ekanini, hech kim uni cheklashga haqqi yo'qligini aytish orqali, fahsh norma sifatida qabul qilingan jamiyat tanqid qilinadi.

Umuman, Kanada turkumidagi she'rlarda ushbu yurtga qilingan safarning turfa taassurotlari aks ettirilgani, lekin turkumdagi she'rlarda yagona lirik qahramon nutqigina qo'llanilmasdan, poetik obrazlar nutqidan ham foydalanilgani, shoirning bu she'rlarining bosh maqsadidan kelib chiqqanini ko'rsatadi.

Sonet janridagi asarlarda kompozitsiya va syujet unsurlarining joylashuvdagi mutanosiblik turkumlilikni asoslaydi. Sonetlar miqdoridan qat'i nazar, ularni bog'lab turuvchi umumiy kompozitsion tuzilish mavjud. Bunga mos ravishdagi syujet unsurlarining shartli joylashuvini ham sezish mumkin. Ya'ni har bir sonet lirik qahramon kechinmalari tavsifi va ilgari surilgan g'oyaga ko'ra biror vazifani bajaradi. Har bir turkumda o'zining yakka lirik qahramoni mavjud bo'ladi. tasvir markazida esa aynan shu lirik qahramon ruhiyatidagi evrilishlar jarayoni va uning oqibatlari turadi.

Rauf Parfi va Faxriyorlarning sonet turkumlari mazmun-mohiyati va badiiyati yuksakligi bilan o'zbek sonetnavisligining ajoyib yutug'i sanaladi. Hamid Mirzayev Rauf Parfi she'riyatidagi sonetlar turkumlari xususida to'xtalib, ularda, asosan, falsafiy ruh yetakchi ekanligini ta'kidlaydi va turkumlarga shoirning "Sunbula", "Barnobonu", "Og'riq", "Mikelanjelo sevgisi" kabi aksar sonet majmualarini kiritadi. Turkumlarning o'ziga xos jihatlaridan biri unda kompozitsion yaxlitlik ham shaklga, ham mazmunga taalluqli ekanidir. Rauf Parfining "Sensiz", "Tangri sog'inchi", "Qora devor", "Thakurning oxirgi she'ri", "Yo'lovchi", "Hamlet", "U dunyoga onamga maktub" kabi majmualarini ham sonet turkumi namunalari deyish mumkin. Shoirning "Sensiz" turkumi tarkibida uchta sonet jamlangan.

Rauf Parfi yaratgan sonet turkumlarining o'ziga xos jihati shundaki, har bir sonetda mavjud bo'lgan kompozitsion yaxlitlik unsurlari turkum uchun ham xos bo'ladi. Ya'ni, birinchi sonetda ilgari surilgan g'oya tasviri keltirilsa, ikkinchi sonetda kechinma rivoji va uchinchi sonetda esa yechim va qulf berilgan. Rauf Parfi yaratgan sonet turkumlarining o'ziga xos jihati shundaki, har bir sonetda mavjud bo'lgan kompozitsion yaxlitlik turkum uchun ham xos bo'ladi. Ya'ni, birinchi sonetda muammo tasviri, ikkinchi sonetda kechinma rivoji va uchinchi sonetda esa yechim va qulf berilgan. "Sensiz" turkumidagi ilk sonetda kompozitsion unsurlardan tashqari umumiy mazmunga ko'ra noma'lum bo'lib turgan tuyg'u sonet qulfida "sevgi" ekanligi ma'lum bo'ladi. Sonetdagi muammo, ya'ni tugun lirik qahramon bo'lgan oshiq ko'ngilning muhabbatsizlikdan iztirob chekishi, deyish mumkin. Ikkinchi sonetda kechinma rivojiga ko'ra sevgining jonlantirilishi, uni dengizda kema orqali keltirilishi, noxush bir holatini sezgandek tabiatdagi gullar va qushlar ham hadik holatida ekani, kemadan tushgan "sevgi"ga oshiq ko'ngilni yaqinlashtirmaslik uchun uni kishanband qilishlari tasvirlanadi. Uchinchi sonetda ruhi so'nik bo'lgan "sevgi"ni uyg'otishga, uning iztirobi-yu dardlari oshiqqa hamroh bo'lishiga da'vat aks ettiriladi. Yechim – sonetdagi mazmundan sevgi abadiy tuyg'u ekanligi, asl inson esa o'tkinchi, omonat xilqat bo'lib, shu oz fursati uchun ana shu ilohiy tuyg'udan bahramand bo'lish baxtidan benasib qilmaslik orzusi lirik qahramon tomonidan bildiriladi.

Fursat o'tmakdadir. Vaqt bu – beomon,
Omonat dunyoda omonat odam –
Vijdon shevasi bor, mehrobi iymon –
Asl insonlarin chorlaydi bu dam [5]

Abdulla Sherning sonetlarida sevgi sururi va hijron iztiroblari aks etgan bo'lsa, Mirpo'lat Mirzoning "Onajon" turkumidagi sonetlarda an'anaviy sonetga xos yuqoridagi kabi muhabbat talqinlari emas, balki o'ziga xos ijtimoiy mazmunga ega bo'lgan ona siymosiga topinish g'oyasi ilgari surilgan. Bunday mavzudagi sonet namunasi Rauf Parfi she'riyatida ham mavjud bo'lib, ushbu turkum "U dunyoga onamga maktub" deya nomlanadi. Turkumda uchta sonet jamlangan bo'lib, ushbu sonetlar yadro vazifasini o'tovchi asosiy g'oyaga bo'ysundirilgan. Ya'ni onaning buyuk mehri va qadri tasvirlangan. Xuddi mana shu maqsadning mushtarakligi "Onajon" turkumining ham yadrosini tashkil etadi. Bu turkumda sonetlar ham yagona maqsadga bo'ysundirilgan. Uning mazmunidan mushfiq xilqat bo'lgan Onaga nisbatan yuksak ehtirom kuzatiladi.

Turkumlarning o'ziga xos jihatlaridan biri unda kompozitsion yaxlitlik ham shaklga, ham mazmunga taalluqli bo'lishidir. M.Mirzoning "Onajon" turkumida ham aynan o'sha kompozitsion yaxlitlikka farzand kechinmalari tasviri orqali erishilgan. Ushbu sonetlar turkumida she'rlar yakka holda sonetning spesifik talablariga o'ziga xos tarzda javob

beradi. Lekin sonetlar badiiyati yuzasidan yoʻl qoʻyilgan ifodaviy gʻalazliklar ham uchraydi. Xususan, sonetlarda muallifning oila muhiti tasviri lirik qahramonning kechinmalaridan ustunlik qilgan oʻrinlar mavjud. Shoir sheʼriyatini uning shaxsiyatidan ayri tasavvur qilib boʻlmasligi hisobga olinganda, ushbu oʻziga xos turkumni shakliiy izlanishlar yoʻlidagi muvaffaqiyatli tajriba deya hisoblash mumkin.

Sonetlar kitobxonni kurashga, kelajakka umid bilan qarashga chaqiradi, aftidan, inson sevgisining achinarli, gʻam-anduhli, tragik tasviri sonetlar turkumining umrboqiyligini taʼminlaydi. Turkumlarning mohiyati ularda shoir kechinmalarining izchil va oʻziga xos ketma-ketlikda bayon qilinishi imkoniyati kengligida, muallif oʻy-fikri, mavzudan kelib chiqqan holda jarangdor tarzda bayon qilinishida. “Onajon” turkumi onalarga bagʻishlangan muvaffaqiyatli asarlardan biri sifatida baholanishga arziydigan jihatlariga ega asardir.

“Lirik turkum shoirga voqelikning yaxlit tushunchasini, dunyo va odamning yaxlit nuqtai nazarini ifoda etishga imkon beradi, shu bilan birga lirikaga xos xususiyatlarni saqlab qoladi” [4]. Oʻzbek sonetnavisligida turkumlilik badiiy-estetik xususiyatga koʻra ham, nazariy jihatdan asoslanishiga koʻra ham shakllanib ulgurgan hodisadir. Sonet turkumlarining oʻziga xos tipologik xususiyatlari mavjud, albatta.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, mavjud sheʼriy turkumlarda voqelik yaxlit va bosh gʻoyaga boʻysundirilgan holda aks ettirilgan. Inson va borliqning yaxlitligi ham sheʼrlardagi lirik qahramonlarning oʻzi harakatlanayotgan muhitga munosabatlarida ifodasini topgan. Turkumning asosiy gʻoyasi va mavzusi, xarakterli tasvirlari, matnning subyektiv tashkil etilishi, intertekstuallik aloqalari, kompozitsiyasi, mavzu dinamikasi va xronotopi kabi jihatlarida yaxlitlikning mavjudligi uning turkum ekanligining yaqqol isboti boʻla oladi.

Xulosa. Sheʼriy turkum – bu yaxlit badiiy tizim, uning mazmuni va turkumni tashkil etuvchi asarlarning oʻzaro bogʻliqligi turkumlilikni hosil qiladi. Turkumni tashkil etuvchi unsurlar estetik, ifodaviy va tuzilmaviy vazifalarni ham bajaradi. Lirik turkum ijodkorning qarashlari, janr holati, tarkibiy qismlari oʻrtasidagi bogʻliqlik, muallifning badiiy niyati va tuzilmaning yaxlitligiga asoslanadi. Turkumlilik mustaqil asarlar guruhlarini yangi koʻp komponentli badiiy birliklar – turkumlarga birlashtirish jarayoni sifatida muhim ahamiyatga ega. Chunki turkumlilikdan foydalanib, ijodkor dunyoning yaxlit suratini aks ettirish uchun janr chegaralarini kengaytirish imkoniyatiga ega boʻladi. XX asr adabiyotshunosligida “turkum” tushunchasi bir butun yaxlitlik sifatida tipologik xususiyatlari, xususan, mazmunan oʻzaro bogʻlangan bir nechta asarlar jamlanmasi ekanligi; tarkibiy yaxlitlikning mavjudligi; matnlar oʻrtasida assotsiativ bogʻliqlik; sheʼrlar tartibi; yagona motivga, gʻoyaga asoslanish; turkumning tizimli unsurlari: uslubi, ritmik, majoziy-metaforik, intonatsion umumiyliги kabilar bilan zamonaviy poeziyaning “katta shakli” hisoblanadi. Unda estetik butunlik, konseptual birlik, unsurlarning matniy bogʻliqligi, badiiy-estetik umumiylik, sarlavha, epigraf, mavzu, janr, umumiy mazmun, vaqt, joy va ichki gʻoya birligi mavjud. Sonetlar sheʼrsevari kurashga, kelajakka umid bilan qarashga chaqiradi, inson sevgisining achinarli, gʻam-anduhli, tragik tasviri sonetlar turkumining umrboqiyligini taʼminlagan. Turkumlarning mohiyati ularda shoir kechinmalarining izchil va oʻziga xos ketma-ketlikda bayon qilinishi imkoniyati kengligida, muallif oʻy-fikri mavzudan kelib chiqqan holda jarangdor tarzda bayon qilinishida koʻrinadi. Sonet turkumlar, sonet-gulchambarlar va sonet-dostonlar ham oʻzbek sonetining barkamollashuvida oʻziga xos bosqich vazifasini oʻtagan. Turkumlar tarkibidagi sheʼrlar mustaqil asarlar ekanligi ulardagi har bir sheʼr uchun tanlangan mavzuda; qoʻyilgan sarlavhasida; sheʼrning oʻz poetik obrazlari boʻlishida; mustaqil mazmunida; kechinma tasviri yoki alohida syujet chizigʻiga ega boʻlishi kabilarda koʻrinadi. Turkumlarning asosiy belgilari ularning umumiy mazmunga boʻysundirilganida; bosh sarlavha ostida birlashtirilganida; yaxlit mazmun anglatishida; makon va zamonda bir ekanida; yagona lirik qahramon ishtiroki kabi jihatlarida koʻrinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jamoa. Adabiyot nazariyasi. 1-tom. – T.: Fan, 1978. – B.102.
2. Toʻychiyev U. Adabiy tur va janrlar. 3 tomlik, 2-tom. – Toshkent: Fan, 1992. – 297 b.
3. Касимова А.Р. Лирический цикл как идиостилевая константа в творчестве Анны Ахматовой. Диссертация ... кандидата филологических наук: – М., 2011. – С. 12.
4. Мирзаев Х. Ўзбек шеъриятида сонетлар туркуми// Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. 1-сон. – Б. 65.
5. Рауф Парфи. Сўнгги видо. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – Б. 90.
6. Тимофеев Л.Н. Основы теории литературы. – М.: Просвещение, 1966. – С. 198.
7. Турсун Али. Ой япроғи. – Т.: Шарқ, 2008. – Б. 11.
8. Эркин Вохидов. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ, 2016. – Б. 505.
9. Эшқобил Шукур. Ҳамал айвони. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 136.

Muallif:

Fayzullayeva ObidaxonXolbekovna, Guliston davlat universiteti Oʻzbek adabiyotshunosligi kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari doktori.

УДК: 372.881

**ARCHAIC-HISTORICAL WORDS RELATED TO THE SOCIAL SPHERE AND DENOTING UNITS OF MEASUREMENT
IN PROSE WORKS OF THE 30S OF THE TWENTIETH CENTURY**

XX ASR 30-YILLAR NASRIY ASARLARIDA IJTIMOYIY SOHAGA OID VA O'LCHOV BIRLIKLARINI BILDIRUVCHI
ARXAIK VA TARIXIY SO'ZLAR

АРХАИКО-ИСТОРИЧЕСКИЕ СЛОВА, ОТНОСЯЩИЕСЯ К СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЕ И ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЕДИНИЦЫ
ИЗМЕРЕНИЯ В ПРОЗАИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ 30-Х ГОДОВ XX ВЕКА

Qambarov Ma'rufjon Abduhakimovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: maribjon_kambarov@mail.ru

Abstract. In the prose works of the 30's of the XX century, it was used only at the level of lexical units, in order to express past reality, now it is also used with the role of auxiliary lexical units, that is, historical and archaism words. Each writer used both of these types of historical words to varying degrees, having a clear idea of the subject of the work. After our independence, many historical words, which we have already mentioned above, are gradually being used and introduced again. With the change of society, of course, there will be an update of the language lexicon, both in quantitative and semantic terms. The works also use units of measurement of historicisms, as well as thematic groups representing different concepts that differ from the previous ones in their number.

Keywords: lexical units, lexico-semantic groups, thematic groups, semantic field, historical words, neologisms, units of measurement, historical words, archaic words, thematic group, social, borrowed words, lexical unit, archaism, historicism, units of measurement, international unit, weight, volume, distance, area units.

Аннотация. В прозаических произведениях 30-х годов XX века лексические единицы употреблялись только на уровне лексических единиц, а лексические единицы, употребляемые и сегодня, т. е. исторические и архаические слова, использовались и для того, чтобы выразить действительность прошлое. Каждый писатель использовал эти два типа исторических слов в разной степени, в зависимости от точного изображения предмета произведения. После обретения нами независимости многие исторические слова, которые мы упомянули выше, постепенно вернулись в обиход. С изменением общества произойдет обновление лексики языка как в количественном, так и в семантическом плане. В работах также используются единицы измерения исторических слов и тематические группы, представляющие разные понятия, которые отличаются от предыдущих тем, что они менее многочисленны.

Ключевые слова: лексические единицы, лексико-семантические группы, тематические группы, семантическое поле, исторические слова, неологизмы, единицы измерения, исторические слова, архаические слова, тематическая группа, социальные, приобретенные слова, словарная единица, архаизм, историзм, исторические слова, единицы измерения, международные единицы, вес, объем, расстояние, единицы площади.

Kirish. Har bir tilning leksikasi hamisha dinamik rivojlanishda bo'ladi. Ijtimoiy-siyosiy hayotdagi, fan va texnika, ishlab chiqarish, umuman inson faoliyatining barcha qirralarida ro'y berib turadigan har qanday yangilik, hatto sezilar-sezilmas ilg'anadigan o'zgarishlar darhol leksikada o'z aksini topadi. Shu bilan birga, qayd etilgan sohalarda nimadir, qandaydir voqea-hodisalar eskiradi, o'tmishning mulkiga aylanib qoladi. Shu bilan bog'liq ravishda, ularni ifodalovchi leksik birliklar ham moziy "xazinaxona"sidan joy oladi. Yangi paydo bo'lgan lug'aviy birliklar ham, tarixiylik kasb etgan leksemalar ham til egalarining so'z boyligi hisoblanadi. Chunki ular ayni shu til egalarining o'zaro murmalasi jarayonida ishtirok etadi. To'g'ri, ularning xoh yozma, xoh og'zaki nutqda bo'lsin, baribir (masalan, neologizmlar) faolroq, boshqasi (masalan, arxaizm va tarixiy so'zlarlar) nafaol qo'llanadi. O'rganilgan mazkur ilmiy maqolada XX asrning 30-yillarda yaratilgan nasriy asarlarda ijtimoiy sohaga oid va o'lchov birliklarini bildiruvchi arxaik va tarixiy so'zlar jumlasiga kirgan ayrim lug'aviy birliklar ham ishlatilgan. Ushbu arxaik va tarixiy so'zlar haqida muayyan tasavvur hosil qilish maqsadida yozuvchilar qalamiga mansub lug'aviy birliklar alohida-alohida tadqiq qilindi.

Tadqiqot ob'ektlari va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot obyekti o'zbek adabiyotida XX asrning 30-yillarida yaratilgan nasriy asarlardan iborat. Bu materiallarning manbalari Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon [4], Abdulla Qodiriy [8], G'afur G'ulom [10,11], Abdulla Qahhor [6], Husayn Shams [5] kabi yozuvchilarning nasriy asarlaridir. Qo'shimcha material sifatida nashr etilgan lug'atlar, gazeta va jurnallar materiallari va boshqa yozuvchilarning asarlaridan ham foydalanildi. Tarixan haqqoniylikni ifodalashning muhim jihatlaridan biri yozuvchi tarixni o'z qiyofasida mujassamlashtirmasdan, o'sha voqealar girdobida qaynagan holda hozirda eskirgan yoki kam qo'llanadigan, ammo o'sha vaqtda faol ishlatilgan so'zlar tarixni oydinlashtiruvchi muhim vositaga aylangan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhor, Husayn Shams kabi yozuvchilarning nasriy asarlaridagi ijtimoiy sohaga oid va o'lchov birliklarini bildiruvchi arxaik va tarixiy so'zlarni

lug'aviy va ma'noviy jihatdan tahlil hamda tadqiq qilib chiqamiz. Jumladan, Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanida quyidagi tarixiy so'zlar ishlatilganki, ular ma'lum bir ijtimoiy guruhlariga aloqadordir.

Izvoshchi: Kech kirgan edi. Ko'cha fonarlari yoqila boshlagan, uylariga qaytayotgan izvoshchilar charchagan otlarini erinibgina qamchilardilar... [4].

Maktabdor: Ul beodob maktabdor bo'lsa hamma fuqaroning nazarida past va haqir ko'rilgan edi [4].

A.Qodiriyning «Obid ketmon» qissasida quyidagi boshqa xil tushunchalarni ifodalovchi tarixiy so'zlar qo'llanilgan:

Kapalak leksemasi aslida hasharotlardan birining nomini anglatga-da, 30-yillarda sobiq markaz tomonidan chiqarilgan "pul" ma'nosida ko'chma tarzda ishlatilgan. Obid ketmonning dovruqi haqida gap ketganda ayni shu tarixiy so'z ishlatilgan. Masalan: -Tiktepada Obid ketmon degan bir dehqon chiqqan! Ertagi savzining o'zidan yuz ming so'm kapalakka sotib belga tukkan! [8].

Darvoqe, asarning o'zida mazkur tarixiy so'zga shunday izoh berilgan: 1922-23 yillardagi Markaz aqchasi. O'sha vaqtda xalq bolga va o'roq tamga ali aqchalarini kapalak pul, deb atar edi.

Ma'jun leksemasi asli arabcha bo'lib, «turli ziravorlarga afyun qo'shib tayyorlangan quvvat beruvchi dori» ma'nosini ifodalaydi. Mazkur tarixiy so'z «Obid ketmon»da ko'chma, ya'ni «aralash-quralash gap-so'z» ma'nosida qo'llangan. Masalan: Durust, Tiktepaning «gul» o'rnida kelgan praktika va o'rtoq Ochildi Sobirov qishloq yig'inining hammasida deyarli yo'l boshchilik qiladi, bulbuldek sayrab, yig'inni taklif, savol, izoh kabi *ma'jun*lar bilan to'ldirib ham tashlaydi [8].

Abdulla Qahhor asarlarida ham xilma-xil tushunchalarni ifodalovchi ayrim tarixiy so'zlar mavjud bo'lib, bular quyidagilardan iborat:

Izvosh: Doktorxona deganda Sotiboldining ko'z oldiga *izvosh* va oq podshoning suvrati solingan 25 so'mlik pul kelar edi [A.Qahhor. Bemor, 6].

Ta'kidlash joizki, "O'zbekcha-ruscha lug'at" (1959)da ust, ya'ni «eskirgan», O'TILda esa, negadir, s.t. ya'ni «so'zlashuv tili» pometasi qo'yilgai. Aslida esa mazkur leksema tarixiy so'zdan boshqa narsa emas.

Rus tilidan o'zlashtirilgan 20-yillardan 70-80-yillargacha ommaviy ravishda ishlatib kelingan **patefon** 30-yillarda neologizmgina emas, balki adabiy tildan mustaqil o'rin olib qolgan leksema edi. Yozuvchining «Mirzo» nomli hikoyasida ishlatilgan mazkur so'z hozirgi nuqtayi nazardan tarixiy so'zga aylanib qolgan: Stolning ustida donalari sochilgan shaxmat taxtasi, bir chetda *patefon*. Mavjud lug'at (O'TIL)da uning eskirgan ekanligi qayd etilgan. Ayni shu musiqa apparat iste'moldan tushib qolganligi uchun *patefon* leksemasi ham eskirdi.

A.Qahhorning «Bemor» hikoyasida **izvosh** tarixiy so'z qo'llanilganligi haqida yuqorida misol keltirgan edik. Mazkur leksema «Sarob» romanida ham bir necha bor ishlatilgan: Munisxon har zamon otasi bilan *izvoshga* tushib o'zlarining magazinlariga borardi [6].

Dalillar G'.G'ulom ham o'z asarlarida yuqoridagi kabi tarixiy so'zlardan foydalanilganligini ko'rsatadi. Shunday lug'aviy birliklar jumlasiga quyidagilarni namuna tariqasida keltiramiz:

Kucher: Valixoja eshon *kucherning* orqasiga turti. Arava ko'zg'aldi... [Netay, 6].

"Izvosh haydovchi" ma'nosini ifodalovchi *kucher* leksemasi O'RL va O'TILda qayd etilgan, biroq uning eskirgan qatlam, aniqrog'i, tarixiy so'zlar jumlasidan ekanligi ko'rsatilmagan. Hozirgi paytda *izvoshning* yo'qligi, iste'moldan tushib qolganligi dalili hisobga olinganda, uni haydovchi shaxs nomi, ya'ni *kucherning* tarixiy so'z ekanligini ta'kidlamaslik to'g'ri bo'lmasa kerak, deb o'ylaymiz.

Adibning ayni «Netay» asarida *kucher* leksemasi bilan sinonim bo'lmish *izvoshchi* lug'aviy birligi ham ishlatilgan: Toshkent vokzali. «Tog'a»si ham bunda juda obro'li kishiga o'xshaydi. Bundagi *izvoshchilarning* hammasi buni tanisalar kerak [6]. Binobarin, *kucher* istorizm jumlasiga kiritilar ekan, *izvoshchi* leksemasi ham xuddi shunday so'zlar qatoridan «joy» olishi kerak.

«To'rt g'ildirakli aravasimon *izvosh*» ma'nosini ifodalovchi *kolyaska* so'zi ham tarixiy so'zlardan hisoblanadiki, u «Netay» asarida qo'llangan: Yigirma juftlab qo'sh-ho'kiz deysizmi, *kolyaska* aravalar deysizmi, ishqilib, undagi mulk-amlokning hisobiga cho't bilmagan sodda dehqon yetolmas ekan [6].

30-yillardan va sal undan oldinroq yurtimizda ham ayrim musiqabop «mo'jiza»lar tarqala boshlagan edi. Shulardan biri **grammofon** bo'lib, u hozirda iste'moldan tushib qolgan. G'.G'ulomning «Shum bola» qissasida ayni shu tushunchani ifodalovchi leksema ham ishlatilgan. Masalan: Qaynoq bozorining burilishida, mahkamaning boshida Ilhom samovarchining kattakon choyxonasi bo'lib, unda *grammofon* chalinadi [10]. Hayot "sahna"sidan tushib qolgan mazkur musiqa apparatini anglatuvchi *grammofon* leksemasi O'RLda ham, O'TILda ham eskirgan so'zlar tarzida qayd etilmagan.

G'.G'ulomning «Shum bola» asari tilida yuqorida tilga olinganlardan tashqari, yana quyidagi tarixiy so'zlar ishlatilgan: **fonus**, **kerosin chirog'** (Har mahallaga bittadan shahar dumaxonasi o'tkazgan xira *fonuslarning* ichida yettinchi pilikli *kerosin chirog'* yonar edi [10], **chirog'bon** (Bu *chirog'larni* har kuni kechqurun narvon ko'targan *chirog'bon* kerosinidan, piligidan xabar olib,... azonda o'zi o'chirib ketadi[10]., **kerosinifurush** (Abdullaning otasi Aziz aka *kerosinifurush* edi[10]., **lampa**, **fanor** (Qator-qator *lampalar*, o'zim Toshkentdan atay sotib olib kelgan qirqinchi *fanorlar* qayoqqa ketibdi... [10]., **Pedtexnikum:** *Pedtexnikumning* birinchi kursiga imtihon berib kirdim [Yodgor, 11]. (2019-2020-yillardan "*texnikum*" leksemasi ham iste'molga kirib keldi).

H.Shams asarlarida ham juda kam miqdorda yuqoridagi kabi tarixiy soʻzlardan foydalanilgan. Bular quyidagilar:

Kashshof: Lekin nima qilsinlarki, ular uchun kashshoflar otryadi tuzishga hech kim eʼtibor bermaydi, hamma oʻzi bilan oʻzi ovora [5].

Toʻplangan materiallar tahlilidan maʼlum boʻldiki, har bir yozuvchi asar mavzusining aniq tasviri taqozosi bilan tarixiy soʻzlarning bu ikkala turidan turli darajada foydalangan. Toʻgʻri, hozirga kelib, mustaqilligimizdan keyin biz yuqorida taʼkidlab oʻtgan juda koʻp tarixiy soʻzlar yana asta-sekin isteʼmolga kirdi va kirmoqda. Jamiyat oʻzgarishi bilan til leksikasida, miqdor jihatdan ham, maʼno jihatdan ham, albatta, yangilanish boʻladi. Masalan, **mahkama, vazir, vaqf, kotib, fuqaro, tuman, oʻnboshi** kabi.

XX asr 30-yillarida yaratilgan nasriy asarlar tilida oʻlchov birliklarini ifodalovchi nomlar arxaizm va istorizmlar sifatida yozuvchilar tomonidan qoʻllanilgan. Bu kabi lugʻaviy birliklar haqida soʻz yuritishdan oldin ular, yaʼni oʻlchov birliklari nomlari arxaizmga yoki istorizmga oid ekanligini aniqlab olish lozim boʻladi.

Tilshunos olim E.Qilichevning ishidan maʼlum boʻlishicha, oʻzbek tilida qadimdan qoʻllab kelingan oʻlchov birliklari nomlari tarixiy soʻzlar hisoblanadi [7]. Muallif bu fikrini quyidagicha asoslashga urinadi: “Oʻlchov birliklarini bildirgan istorizmlarga revolyutsiyaga qadar (XX asrning 1917-yilgacha davri nazarda tutilmoqda, taʼkid bizniki M.Q) ishlatilgan oʻlchov birliklari, jumladan, ogʻirlik, hajm, masofa, maydon birliklari kiradi (masalan, *chorak, tanob, chaqirim* va b.). Bu soʻzlarning istorizmlarga kiritilish sabablaridan biri, hozirgi vaqtda ularning sinonimlari yoʻq (*taʼkid bizniki - M.Q*). Ikkinchidan, hozirgi davrdagi oʻlchov birliklariday ogʻirlik va hajmi ham bir xil emas” [7].

Bu haqda, avvalo, shuni taʼkidlash lozimki, inson oʻz insonligini tanigan kundan boshlab oʻlchov bilan ish koʻrishni lozim deb topgan. Chunki oʻlchovsiz qoʻni-qoʻshnidan yoki uzoq-yaqindan oldi-berdi (yaʼni savdo-sotiq)ga amal qilishning iloji yoʻq edi. Shu asnoda, boshqa xalqlarda boʻlganidek, oʻzbeklarda ham xilma-xil oʻlchov birliklaridan foydalanib kelinganki, ular maxsus leksemalar orqali “muhrlanib” qoʻyilgan. *Chaqirim, qadoq, odim, botmon, pud, quloq, olchin* kabilar shular jumlasidandir.

Zamona zayli bilan 1925-yilning 24-iyulidan boshlab, Oʻzbekiston hududida ham oʻlchovlar xalqaro birlik tizimiga oʻtildi [9]. Pirovardida, *gaz* oʻrnida metr, *chaqirim* oʻrnida kilometr, *soniya* oʻrnida *sekund*, *daqiqqa* oʻrnida *minut* kabi atamalar qoʻllana boshladi. Hozirgi kunda *daqiqqa, soniya* leksemalari isteʼmolda faol qoʻllanmoqda. Shunday ekan, bu kabi leksemalarni bir-biri bilan sinonim deb atashdan boshqa iloj yoʻq. Chunki oʻlchovida qandaydir farq boʻlishiga qaramay, ona tilimizda qadim-qadimdan ishlatib kelingan oʻlchov birliklari yangicha nomlangan oʻlchov birliklari nomlari bilan almashtirildi. Sinonimi bor soʻzlarning oʻtmishda qoʻllangan nomlari mavjud ekan, bu ularning arxaizmlar (*bizning fikrimizcha, albatta*)ga oid ekanligidan dalolat beradi.

Toʻgʻri, oʻlchov birliklari nomlarining maʼlum bir qismigina arxaiklashgan hisoblanadi. Yaqin-yaqingacha oʻzbek tilida faol ishlatib kelingan ayrim leksemalar oʻrnida eskirgan deb hisoblangan lugʻaviy birliklarning hozirda yana tiklanganligi fikrimizni tasdiqlay oladi. Aslida arab tilidan kirib oʻzlashib ketgan *soniya, foiz, daqiqqa* kabi oʻlchov birliklari nomlari shular jumlasidandir. OʻRL (1959) va OʻTIL (1981)da mazkur leksemalarning eskirgan lugʻaviy birlik ekanligi ust, va esk. pometalari bilan «muhrlanib» qoʻyilgan. Quvonarlisi, OʻTIL (2005-2008)da *soniya va daqiqqa* oʻlchov birliklariga esk. pometasi qoʻyilmagan, *foiz* leksemasi, afsuski, eski holatida qolgan. Vaholanki, bu birlik hozirgi matbuot sahifalarida, radioeshittirishlar va telekoʻrsatuvlarda faol ishlatilayotgan leksema qatoridan joy oldi.

Endi 30-yillar nasriy asarlarida faol qoʻllangan, hozirgi kun mezoniga koʻra arxaizmga aylangan leksemalarning ishlatilganligini tasdiqlovchi misollarga murojaat etamiz: *Kuzak boʻlib, paxtalarni topshirdik. Bizning brigada planni bir yuz oʻttiz ikki protsent bajargan ekan* [F.F. Tirilgan murda, 11]; U [Muhammadrajab], oʻn ming soʻmni sakkiz protsent foyda berish sharti bilan olib, talay vaqtdan keyin tanining oʻzini qaytarib berdi. [A. Qahhor, TA, 11]; Oradan birmuncha *minut* oʻtgach, Qumri soʻz soʻradi [X.Sh., 5]; Lekin, Lochinboyev masxaraomuz iljayish bilan kifoyalandi. Oradan bir-ikki *minut* oʻtdi (Shu manba, 5); Ot munkib ketib oʻmgagi bilan shagʻalga qadaldi-da, agʻnab bir necha *minut*ning ichida oʻla qoldi [A.Qah., TA, 6]; Butun zal domlaga qaradi. Domla har biri bir asrday tuyulgan bir necha *sekund*dan keyin oʻrnidan turdi [Shu manba, 6]. Shuni ham taʼkidlash lozimki, matnlarda keltirilgan oʻlchov birliklarining sinonimlari, yaʼni hozirda ular oʻrnida qoʻllanayotganlari oʻsha davr nasriy asarlarida ham ishlatilib kelingan. Quyidagi misollar shundan dalolat beradi: Oradan bir necha *soniya* fursat oʻtmaydi... [Obid ketmon, 8]; [Isomiddinov]: Shuni oʻylaydi-yu, “majburiy” degan soʻz bilan “hech kim qolmasin”ning farqi oddiy koʻrindi, “yuz foiz (*H.Shamsning “Xarakteristika” nomli hikoyasida mazkur leksemaning poyiz varianti ham ishlatilgan boʻlib, u soʻzlashuv nutqiga xosdir: (Qorovul): E, ajab odam ekansiz. Agar Lochinboyev kelib kam-koʻstimizni toʻgʻrilab turgan da edi, biz, albatta, planni yuz poyiz bajarardik* [5]. Mazkur variant ham OʻTILda oʻz ifodasini topganida ayni muddao boʻlar edi-taʼkid bizniki) kolxozlashsa, katta muvaffaqiyat boʻlardi” dedi ichida [5]; A.Qodiriyning «Obid ketmon» asarida [8] protsent va foiz leksemalari bab-baravar qoʻllanganligini ham alohida taʼkidlab oʻtamiz.

Qiyoslaymiz:

... yigirma oltinchi sentyabrdan boshlab shartlariga ikki yuz foiz javob biladi. Jamoaga rahbarlik joʻniga kelganda uning aqlli oʻychan koʻzlari «u yoqni ham yuz foiz berib bitiramiz [8].

Mulla Obid qishloqlarning keyingi har kun paxta topshira boramiz. Oʻninchi oktyabrda yillik paxta shartnomamizniptg sakson protsentini eplayman» deb turadi [8].

Ko'rsatib o'tish o'rinli bo'lardiki, 30-yillar nasriy asarlarida o'lchov birliklari nomlariniig arxaik turi bilan birga tarixiy so'zlarga aylanib qolgan ayni shunday lug'aviy birliklar ham o'z ifodasini topgan. Bunday leksemalarning qo'llanish doirasini aniqlash maqsadida o'sha davr yozuvchilaridan biri, o'sha zamondagi bir guruhining asarlarida ishlatilgan istorizmga aloqador o'lchov birliklari nomlarini ajratib ko'rsatish lozim, deb topildi.

E.Qilichevning guvohlik berishicha, S.Ayniyning 30-yillarda nashr etilgan «Qullar» romanida *botmon*, *daxser*, *panjser*, *pud*, *chorak*, *qadoq*, *misqol*, *qiroat*, *man*, *qari*, *olchin*, *chaqirim*, *tosh*, *jo'ra*, *tanob*, *tuman*, *lak* kabi o'lchov birliklari nomlari ishlatilgan [7]. Biroq bunday nomlarning ayrimlarigina tadqiqot obyekti bo'lgan yozuvchilarning asarlarida uchradi. Shunga ko'ra, bir guruh yozuvchi asarlaridagi tarixiy so'zlar jumlasiga o'zbek tilida qadimdan ishlatib kelingan, biroq 1925-yilda yangi o'lchov tizimi (SI)ga o'tilishi munosabati bilan bekor qilingan o'lchov birliklari va ularning nomlari kiradi. Garchi, bunday o'zgarish maxsus farmon orqali ro'y bergan bo'lsa-da, eski nomlar birmuncha vaqt tilimizda yashab keldi (*xususan, 30-yillarda*), ba'zilar esa hozirda ham ayrim shevalarda ishlatib kelinmoqda [9].

Bunday nomlar jumlasiga quyidagilarni kiritamiz:

Qadoq: Ketmonchilarning eng katta deb bilgan o'n *qadoqli* ketmonlari ham Mulla Obidga yoqmaydi [A.Qah., *Obid ketmon*, 8]; [Polvon] ...yana bir toshni ham shunday qildi, uchinchi daf'a keltirilgan toshlar ichidan lappak, yetti-sakkiz *qadoq* keladigan bir toshni tanlab oldi-da, yaxshilab artishga va bir tomonini yo'yishga buyurdi [A. Qah., *TA*, 6]; Qish, uyidagi butun ro'zg'orni sotganda ham bir *qadoq* nonga yetmaydi [Shu *manba*, 6].

Tanob: Ammo, besh *tanob* yerning g'umayini ketmon bilan bir yilda chopib quritish mumkin bo'lsa ham, biroq bu ish bir kishining uxidasidan kelmas [A.Qah., 6]; [O'rta dehqon]: O'ttiz ikki *tanob* yerim bor. Gazetaga qirg *tanob*dan ortig'ini olamiz,- deb bitilgan [A.Qah., *TA*, 6]; Normat kolxozga kirgan mahalda yashirib qolgan - to'rt *tanob* yerini va bitta olatoyini bekitiqcha ishlatib yurdi [H.Sh.,5].

Pud: Ammo [Obid ketmon] buning badaliga... yarim tanobdan ikki yuz *pud* kartishka olib yerga ko'madi [A. Qodiriy. *Obid ketmon*, 8]; Shart bo'yicha bu yil u Janishga o'n pud sholi, sakkiz *pud* bug'doy, bir qator ust- bosh qilib berishi kerak edi (H.Sh., 5).

Gaz: Ko'ngulga bunday savolning kelishiga bir tomondan haqli ham ko'rinamiz: g'o'zalarning eng "ungan"lari yarim *gazdan* oshmaydi ...[A.Q.,8]; Men-ku yilda besh *gaz* chit ko'rmayman, kelishingizda shu bechoraga bir narsa olib kelsangiz-chi, siz ham odam bo'lib! [A.Qah., 6].

Ayrim yozuvchilarning asarlaridagina qayd etilgan o'lchov birliklari nomlari ham mavjud bo'lib, bunday istorizmlar qatoriga quyidagilarni qo'shish mumkin: *botmon* (...bular ozlik qilgandek ikki *botmon* yerni kishidan ijaraga olib sholi ham ekdim... [A.Qah, 6]; *chorak* (... qor tushkunchalik ovora qilganlikdan yoz bo'yi o'ylab kelgan tepadan *chorak* tanob ochib, yerning soy va yonog'roq joylariga solish fikri ishga osholmay qoladi [Shu *manba*, 11]; -Hovuzingiz *daxi dardah* [Muallifning izohi: *dahi dardah* — o'nga o'n yoki har tomoni o'n *gazlik*] emas. Xolmirza, - deydi kashfiyot yasab Xatib domla... [Shu *manba*, 6]; odim (Yer, suv, havo, iqlim qirning ikki tomonida ham bir, farq qiladigan oradagi masofa faqat ikki yuz odim...[Shu *manba*, 11]; *misqol* (Polvon bitta tuxum, ikkita xurmo, yarim *misqol* sedana ...bir piyola suv bilan mis idishda qaynatishga buyurdi [A.Qah., *TA*, 6]; *miri* (Bitta mushak uch miri,- dedi Turobjon,- bir *miridan* kam-yetmish besh tanga bo'ladi [Shu *manba*, 6]; *paysa* (Yana hukumat mashina, omoch bersa...ellik *paysa* urug'likdan o'nta tuyaga yuk unmasa jirtak chaling, afandixon! [Shu *manba*,6] va boshqalar.

Shunday bir dalilni ham ta'kidlab o'tishni lozim, deb hisoblaymiz. Ma'lumki, XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida o'zbek tiliga ruscha-baynalmilal lug'aviy birliklar oqib kela boshladi. Bular tarkibida ayrim o'lchov birliklarining nomlari ham bor edi. ularning ba'zilar faqat rus xalqiga xos qadimiy o'lchov birliklarini anglatib kelgan leksemalar bo'lib, yangi o'lchov birligi tizimiga o'tilganligiga qaramay, 30-yillar nasriy asarlarida shu davrning o'zidayoq istorizmga aylanib qolgan lug'aviy birliklar edi. Hozirda esa ularning bir qismi tarixiy so'zlar qatlamidan joy olganligiga shubha tug'ilishi mumkin emas. To'g'ri, bunday leksemalarning miqdori ancha kam. Shunday bo'lsa-da, ularni lisoniy dalil sifatida qayd etish lozim, deb hisoblaymiz.

Ma'lumki, XIX asrning oxirlarida o'lkamizda nashr etib turilgan ayrim manbalarda qator ruscha-baynalmilal leksemalar bilan bir qatorda o'lchov birliklari nomlari ham ishlatila boshlagan edi. Shulardan biri, ruscha sajen lug'aviy birligining o'zbekchalashtirilgan shakli *sarjin* edi: Uylarning orasi birdak besh *sarjindin* qo'yulub ... sim tortilgan [9].

Mazkur leksema ayni shu shaklida A.Qodiriyning «Obid ketmon» qissasida ham ishlatilganligi qayd etildi: Bir kunlik ish natijasida yerning anchagina sathini olgan uch yuztacha kichkina qabrchalar hosil bo'ladi. Tepadan ham murabba o'n besh *sarjin* chamasi yangi yer ochiladi [8].

Shunisi xam borki, dastlab *sajen* leksemasi yukoridagi shaklidan tashqari *sajin* shaklida xam qo'llangan edi; 5734 *sajin* o'tun va yo tortib olinsa 258 ming 30 pud o'tun lozimdur [8].

Ayni shu shakl, ya'ni *sajin* A.Qahorning «Sarob» romanida ishlatilgan: Saidiy kitobni qo'yib yonboshladi va uzoq o'qishdan tolgan ko'zlarini yetti-sakkiz *sajin* pastga... tog' oralig'iga tashladi [6].

Tarixiy so'zlar qatoriga o'tib qolgan shu kabi leksemalardan yana bittasi *vershik* bo'lib, u ruscha *vershok* leksemasining o'zbekchalashtirilgan shaklidir. Garchi "Turkiston viloyatining gazet" (1892,44-son) [12]da u *vershuk* shaklida o'zlashtirilgan bo'lsa-da (Kechasi besh *vershukka* yakin... qor yog'ibdur), «Obid ketmon» qissasida tarixiy so'z

sifatida *vershik* shakli qo'llangan: Chunki, omoch bilan juda ham chuqur olinganda o'n ikki vershikdan nariga yetkazib bo'lmaydi [8].

Xulosa. Asarlarda tarixiy so'zlarning o'lehov birliklari hamda boshqa xil tushunchalarni ifodalovchi mavzuiy guruhlari ham qo'llangan bo'lib, ular avvalgisidan miqdorining kamligi bilan farqlanib turadi. 30-yillar nasriy asarlarida faqat lug'aviy birliklar sathida ishlatiladigan, o'tmishda bo'lib o'tgan voqelikni ifodalash maqsadida hozirda ham qo'llab kelinayotgan lug'aviy birliklar, ya'ni tarixiy so'zlardan ham o'rni bilan foydalanilgan. Tadqiqot obyektimizda tarixiy so'zlarning ko'proq leksik turidan faol foydalanilganligi, uning boshqa turlari esa deyarli qo'llanmaganligi aniqlandi.

Asarlarda ishlatilgan ijtimoiy-siyosiy hayotga aloqador tarixiy so'zlar batafsil tahlil etilishi bilan quyidagi ikki holatning real ekanligi aniqlandi: a) asarlar yaratilgan davrda ham tarixiy so'z hisoblangan tarixiy so'zlar; ular diaxron plandagi tarixiy so'zlar deb ataldi; b) asarlar yaratilgan davrda neologizm hisoblangan yoxud faol qo'llangan, hozirgi kun nuqtayi nazaridan esa tarixiy so'zga aylangan leksemalar; ular sinxron jabhadagi tarixiy so'zlar deb ataldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov S. O'zbek tilining badiiy uslubi. - Samarqand: SamDU, 1982.
2. Киличев Э. Архаизмы и историзмы в прозе С.Айни: Автореф. дисс...канд. филол. наук. -Т.,1969.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
4. Cho'lpon. Yana oldim sozimni. Kecha va kunduz. -T.: Meros, 1991.
5. Shams Husayn. Dushman. —T.: UzFan, 1959.
6. Qahhor Abdulla. Tanlangan asarlar. Uch tomlik. —T.: Adabiyot va san'at, 1957. -420-b.
7. Qilichev E. S. Ayniy asarlarida grammatik arxaizmlar // O'zbek tili va adabiyoti. -1969, №1.70-74; **Ayniy** prozasida tarixiy so'zlar // Sovet maktabi. —1969. - №5. -B.19-22.
8. Qodiriy Abdulla. Obid ketmon. - T.: Uzadabiynashr, 1959.
9. Е.А.Давидович. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. М.: Наука, 1983. -359 с.
10. G'ulom G'afur. Shum bola. —T.: O'zbekistan, 1992. -141-b.
11. G'ulom G'afur. Tanlangan asarlar. 5-jild. -T., 1966. -180-b.
12. "Turkiston viloyatining gazet"i 1892,1-son.

Muallif:

Qambarov Ma'rufjon Abduhakimovich – Guliston davlat universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasida katta o'qituvchisi.

УДК: 372.881

THE ATTITUDE TO THE CHARACTERISTICS OF WORD COMBINATION IN LINGUISTICS

TILSHUNOSLIKDA SO'ZLARNING BIRIKUVCHANLIK XUSUSIYATLARIGA MUNOSABAT

ОТНОШЕНИЕ К ОСОБЕННОСТЯМ СОЧЕТАНИЯ СЛОВ В ЛИНГВИСТИКЕ

Mamaraximov Sirojiddin Murtazayevich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: mamaraximov90@umail.uz

Abstract. There are several scientific and theoretical opinions about the composition of words and related units in linguistics. Such scientific theories are expressed by several names in different studies and are considered to be expressed by different names. In this article, the occurrence of this phenomenon as valency was considered. In world linguistics, the properties of lexemes and their possibilities are one of the most important issues of interest to linguists. In language - these features are manifested in the use of words in sentences or phrases in the speech process. The combination of words is regulated by the language system and norms and emerges as a result of the interaction of different language layers. We can see the relation of the lexical and syntactic levels in the lexical and grammatical compatibility of the words in the compounds. The content of the combination of words includes not only its place in the occurrence of a lexeme, but also features such as the uniqueness of the meaning of the word in different languages. In addition, the article describes the compositional properties of words and the place and features of their use. the need for research is highlighted.

Key words: valiancy, valiant, monovalent, divalent, trivalent, actants, arguments, fillers, partners, complements.

Аннотация. В лингвистике существует несколько научно-теоретических мнений о составе слов и сплоченности с ними единиц. Такие научные теории в разных исследованиях выражаются под разными именами, а также рассматриваются под разными названиями. В данной статье было рассмотрено возникновение такого явления как валентность. В мировом языкознании особенности сочетаемости, связности лексем и их возможности являются одними из важнейших вопросов, интересующих лингвистов. В языке эти особенности проявляются в использовании слов в процессе речи в предложении или словосочетаниях. Спряжение слов регулируется языковой системой и нормами, возникает в результате взаимодействия различных языковых ярусов. В лексической и грамматической совместимости слов в сочетаниях мы можем видеть взаимосвязь лексического и

синтаксического уровней. Содержание словосочетания охватывает не только его место в реализации лексемы, но и такие особенности значения слова, как его специфика в разных языках. В состоянии интеграции возрастающая роль Интернета, возрастающее значение и роль машинного и синхронного перевода требуют анализа сочетаний в языках, выявления конкретных сочетаний слов. Кроме того, в статье описаны композиционные свойства слов, место и особенности их употребления, отмечена необходимость исследования.

Ключевые слова: валентность, авалентный, моновалентный, двухвалентный, трёхвалентный, актанты, аргументы, наполнительность, партнеры, комплементы.

Kirish. Tarixiy nuqtayi nazardan ham, bugungi kun talabi bilan ham fikr yuritadigan bo'lsak, barcha munosabatlar ilmiy bilishga asoslangan. Jahon fanlarining asosi dialektik munosabatlarga tayanganligi bois qabul qilingan qarorlar strukturaning sistemasi ichida amalga oshganligiga guvoh bo'lib kelmoqdamiz. Jumladan, "valentlik" ham til birliklarining birikuvchanlik qobiliyatini anglatuvchi atama sifatida tilshunoslikka kimyo fanidan o'tdi va tez ommalashib ketdi. Asosiy ilmiy farazga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bu atamadan foydalanishda uch nuqtayi nazar mavjud ekanligiga duch kelamiz. Masalan, "Bir guruh tilshunoslar valentlikni til birliklarining birikish imkoniyatini anglatuvchi lisoniy hodisa sifatida baholasa, boshqa bir guruh olimlar bu atamani til birligining birikmadagi xususiyati sifatida nutqiy hodisa", - deb hisoblaydi. Ushbu hodisani uchinchi guruh olimlar "valentlik" atamasi til birliklarining birikish imkoniyatini anglatuvchi "ham nutqiy, ham lisoniy hodisa sifatida tadqiq qilinishi lozimligini ta'kidlaydilar" [5].

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Ushbu maqolada valentlik masalasida ilmiy tadqiqotlar olib borgan xorijiy olimlarimiz: Yu.D.Apersyan, S.P.Balashova, I.P.Ivanova, V.V.Burlakova, G.G.Pochepstov, S.D.Katsnelson, M.D.Stepanova, G.Xelbig, L.Tener, N.I.Filicheva hamda ularning fikrlarini qo'llab-quvvatlagan holda o'zbek tilshunosligida ham salmoqli ishlarni amalga oshirgan ustozlarimiz: M.Mirtojiyev, S.Muhamedovalarning ilmiy asarlariga tayandik.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Tilshunoslik tarixiga e'tibor beradigan bo'lsak, so'nggi o'n yilliklarda gap qurilishini tadqiq qilish jarayonida tilshunoslar ko'proq fe'lga, uning shakllariga gapning markazi sifatida ko'proq e'tibor qaratganligiga duch kelamiz. Demak, shu boisdan tilshunoslikda fe'l valentligi tushunchasi keng tarqaldi, lekin bu talqin bir qancha qiyinchiliklarni yuzaga keltirdi [8]: dastlab, fe'llarning hamma shakllari ham gap bo'laklariga ajratishda sintaktik birlik sifatida baholanmadi; ikkinchidan, har bir gapda ham valentlik nuqtayi nazardan tekshiriladigan fe'l mavjud bo'lmasligi nazarda tutildi; uchinchidan, "fe'llar gap tarkibida namoyon qiladigan valentlik xususiyatidan tashqari lug'atlarda beriladigan leksik birikuvchanlikka ham ega".

Izohli lug'atlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, VALENTLIK [lot. valens, valentis - kuchli; mustahkam; sog'lom] 1 kim. Biror element atomining boshqa elementning muayyan sondagi atomini biriktirib yoki almashtirib kimyoviy bog' hosil qila olish qobiliyati, xossasi.

Til birliklarining (mas, so'zning) gapda boshqa so'zlar bilan o'zaro birika olish qobiliyati, imkoniyati. *Valentlash nazariyasi, lug'aviy birliklarning semantik valentlari bo'yicha bir qancha ilmiy maqolalar, maxsus monografiya bosilib chiqdi* [13]. Darhaqiqat, valentlik – (lot.valentia – kuch) – so'zlarning boshqa so'zlar bilan birika olish qobiliyati. Ushbu atama struktur yo'nalish vakili fransuz tilshunosi L.Tenyer ishlarida ilk bor qo'llandi [12]. Olim valentlik atamasini amaliyotga kiritib, bu nazariyani ishlab chiqishda muhim o'rin tutganligi shubhasizdir. Olim fe'llarni bir nechta birikuvlarni boshqara olish xususiyatiga ko'ra bir va ko'p valentli turlarga bo'lishni taklif kiritadi. Qonuniyatga alohida e'tibor bergan holda fe'l mazmunan bir nechta so'zni bir vaqtda biriktira olganligi sababli valentlik tushunchasini faqat fe'l bilan bog'lashga harakat qiladi. Olimning tadqiqlarida harakatga bog'liq elementlarni anglatuvchi "aktant" atamasini kiritganligi ilmiy izlanishlarda o'z aksini topgan. Ilmiy izlanishlari natijasida aktantlarni biriktira olish qobiliyatiga ko'ra fe'llarda avalent, monovalent, divalent, trivalent kabi kichik guruhlariga bo'lib o'rganadi [2].

Olimning ilmiy tadqiqlarida valentliklar ichida avalent fe'llar valentlikka ega bo'lmasligini alohida ta'kidlab o'tadi. Bunday fe'llar hech qanday aktantlarning ishtirokisiz sodir bo'lgan harakatlarni anglatadi. Masalan, *suv isitildi* fe'li anglatadigan harakatning bajaruvchisi mavjud emas va bunday fe'llar avalent fe'llar sanaladi [12]: bir valentli (monovalent) fe'llarga, aksariyat hollarda, holat fe'llarini kiritish mumkin. Masalan, *bola yig'laydi* gapidagi fe'l boshqa bir shaxsga o'tishi mumkin bo'lmaganligi sababli bir valentli sanaladi [12]. divalent (ikki valentli) fe'llar sifatida, aksariyat hollarda, o'timli fe'llar ajratiladi. *Baxtiyor kitobni o'qib chiqdi* gapidagi fe'lda harakat natijasida shaxs biror natijaga erishganligini bildiradi. Yuqoridagi fe'l valentliklar, olimning fikriga ko'ra, divalent fe'l hisoblanadi [12]. trivalent fe'llar ishtirok etgan gaplarga *Baxtiyor menga kitobni uzatdi* tipidagi gaplar misol bo'ladi. Bunda aktantlar *Baxtiyor, men va kitob* so'zlaridir.

Darhaqiqat, olimning fe'l valentligi haqidagi nazariyasi Y.Apersyan, G.Xelbig hamda M.D.Stepanova kabi bir qator olimlar tomonidan boyitildi va keyinchalik to'rt, besh va hatto besh valentli fe'llar ham mavjudligi haqidagi fikrlar ilgari surildi. Masalan, *покупать* fe'li rus tilida oltita aktantni biriktira oladi (от кого?, что?, кто?, когда?, за сколько?) [4,11]. Yuqoridagi ilmiy asoslarga ko'ra, "valentlik" atamasiga nisbatan L.Tenyer konsepsiyasining o'ziga xosligi gapdagi fe'lning alohida maqomi talqin qilinganligidadir. Uning nazariyasiga ko'ra, gapda fe'l asosiy o'rinda turadi, qolgan barcha

gap bo'laklari, hatto ega ham unga tobe hisoblanishi nazarda tutilgan. Bularning hammasi, olim nazdida, fe'l so'z turkumiga oid so'zlarga valentlik nazariyasida yetakchilik maqomini berish uchun asos edi. Fe'lning bunday birikuvchanlik xususiyatida olim tadqiqning mazmuniy bosqichidan kelib chiqadi va u har qanday harakat gap qurilishida yo ikkinchi darajali bo'lak, yo ega maqomida bo'ladigan bir nechta aktantlarni talab qiladi, deb hisoblaydi hamda shunday yondashadi.

Fransuz tilshunosi L.Tenyerning fikriga ko'ra, barcha sirkostantlar (fr.*circonstat*, lot. *circum* – yonida va *stans* - turuvchi) fe'l mazmuniga bog'liq bo'lmaganligi uchun uning birikuvchilari (valentlik) qatoriga kirmaydi [6]. L.Tenyerning obrazli ta'biricha, "gap (faza) kichik dramaga o'xshaydi. Har qanday drama ma'lum jarayonni, bu jarayonda ishtirok etuvchi shaxslarni va mazkur jarayon yuz beradigan vaziyatni (joy va holatlarni) o'z ichiga olgani kabi gap ham muayyan jarayonni, bu jarayonda ishtirok etuvchilarni va mazkur jarayon yuz beradigan vaziyatni o'z ichiga oladi", - degan so'zlari o'zbek tilshunos olimlari M.Mirtojiyev, S.Muhamedovalarning ilmiy asarlarini asosiy negizini tashkil etadi [2].

Tilshunoslik qoidalariga muvofiq gapdagi jarayon fe'l vositasida, ishtirok etuvchilar mazkur fe'lga tobe bo'lgan otlar yoki otlashgan so'zlar va birikmalar yordamida, vaziyat esa ravishlar yoki ravish vazifasidagi so'z va birikmalar vositasida ifodalanadi. Shunga alohida e'tibor berish lozimki, gap bo'laklarini shu gap tarkibidagi fe'l yaxlitlaydi, jamlaydi, birlashtiradi. Gapda ishtirok etuvchilar va holatlarni ifodalovchi so'zlar, an'anaviy grammatika termini bilan aytganda, mazkur gap tarkibidagi fe'l turkumiga oid so'z tomonidan boshqariladi. Demak, "bu tipdagi gaplarning mantiqiy asosi, yaxlitlashtiruvchi markazi shu gap tarkibidagi fe'ldan tashkil topadi" [14]. Bu boradagi ilmiy tadqiqotlarning tahliliy natijalari fe'lni gapning tizgini sifatida ifodalanishini ta'minlaydi. Aslida valentlik nazariyasining tilshunoslikda qo'llanilishi L.Tenyer va S.Kasnelson asarlari bilan bog'liq bo'lib, dastlab bog'lanishni ifodalash uchun bu atamani olib kirgan fransuz tilshunosi L.Tenyer uni faqat fe'lga nisbat berganligini ko'rib o'tdik. "Valentlik fe'lning gapda subyekt, obyektlarni biriktirish imkoniyatidir", - deb ta'kidlaydi. Fe'l-kesimning zaruriy, to'ldiriladigan semantik bo'laklari shu subyekt va obyektlardan iboratligini asoslab beradi. U gapning egasi, vositali va vositasiz to'ldiruvchilarini nazarda tutib, valentlik atamasini ximiyadan o'zlashtiradi va struktural sintaksis asoslari nomli kitobida bu atamaning tildagi xususiyatlarini asoslab beradi. Har bir so'z ikkinchi bir so'z bilan bog'lanuvchi aniq bir xususiyatga ega va bu strukturalardan, gaplardan iborat. Biroq bu aloqa hech narsa bilan ifodalanmaydi. Misol uchun, Baxtiyor ishlayapti ikkita alohida-alohida hodisa, bir tomondan Baxtiyor ismli shaxs, ikkinchi tomondan kimdir ishlayapti. Bu kabi misollarni ko'plab keltirish mumkin, hatto bir necha so'zlardan iborat bo'lishi mumkin. Bu ikki(uch) narsa mening ongimda bir-biriga qo'shilib, ishlash harakati Baxtiyor tomonidan bajarilayotganini ma'lum qiladi. Bundan bu gap ikki elementdan iborat ekan, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Vaholanki, Baxtiyor ishlayapti gapi uch elementdan tuzilgan: 1.Baxtiyor. 2.Ishlayapti. 3.Aloqa. Gapda ikki narsa bor deb qarash mumkin, biroq bu tashqi tomondan yoki morfologik nuqtayi nazardan, lekin gapning shakllanishida sintaktik aloqa muhim hisoblanadi [3]. Valentlik terminini o'zining – grammatik kategoriyalar (1948) asarida qo'llagan S.D.Kasnelson ham bu tushunchani so'zning gapda ma'lum tarzda reallashishi va boshqa so'z bilan ma'lum aloqaga kirishishi ma'nosida qo'llaydi. Valentlik – ma'lum so'zning boshqa so'zni o'ziga birlashtirish xususiyatidir, deb ataydi [7,8,10,]. Xuddi shu kabi fikrni Abdurauf Fitrat o'zining "SarF" asarida: "O'zingizni o'ylasangiz, hayvonlardan birini (otni) o'ylasangiz, bizda u hayvon ustiga yerlashmak uchun bo'lg'an tebraningizni o'ylasangiz, uch ma'no o'ylag'an bo'lursiz. Bu uch ma'noni birlashtirib, bir-biriga bog'lab, o'zingizni otqa minganingizni o'ylag'anda, miyangizda bir o'y tuqqondir. Shu o'yni bir kishiga bildirmaqchi bo'lg'ach, men ot mindim deb qo'yasizkim, bu aytqaningiz bir gapdir. Ko'rinadirkim, yuqoridagi o'yda uch ma'no bo'lg'ani kabi u o'yni bildirguchi gapda ham uch so'z bor: men, ot, mindim. Demak, so'z ma'no bildirgan tovushlar to'lasidir", - deb ta'kidlab ketadi [1]. Yuqoridagi fikrlardan shunday xulosaga kelinadiki, tovush signallari orqali, boshqacha aytganda, belgilar orqali inson obyektiv olamga borishini va aksincha, obyektiv olamdan semantik predmetlar orqali belgilashtirish jarayoni, ya'ni sintaktik aloqa mavjud ekanligi ko'zda tutiladi. Demak, sintaktik aloqa esa valentlik tufayli yuzaga chiqishidir. Bugungi kunda tilshunoslikda valentlikni sintaktik aloqani ta'minlovchi muhim vosita sifatida alohida ta'kidlash an'anaga aylanib qoldi va bu atama ko'plab tilshunoslarning ishlarida ham o'z aksini topdi. Dastlab, valentlik atamasi faqat fe'llarning birikuvchanlik imkoniyatlariga nisbatan qo'llanildi. Keyinchalik ushbu terminning vazifasi kengayib, valentlik xususiyatlari keng doiradagi morfologik birliklarga xos ekanligi tilshunoslar tomonidan e'tirof etila boshlandi. Fe'lning rolini izohlash spetsifikasi L.Tenyer konsepsiyasining o'ziga xosligini belgilaydi. Olim "Sintaksisni qanday qurish kerak nomli maqolasida" (1939) sintaktik nazariyalar sof sintaktik belgilarga tayanishi lozimligini ta'kidlagan holda, ikki asosiy qismni: 1) grammatik kategoriyalarni, tartibni hamda ularning tildagi uyushishi tamoyillarini o'rganuvchi kategorial yoki statik sintaksis; 2) tirik fraza strukturasini, uning aloqalarining real mexanizmlarini tadqiq etuvchi funksional yoki dinamik sintaksisni ajratadi.

Olib borilgan ilmiy tadqiqotlarga binoan L.Teyerning yangicha talqinida fraza ko'p qavatli iyerarxik qurilma sifatida namoyon bo'lib, markazga uning barcha organizmlarini boshqarib turuvchi fe'l qo'yildi. Keyingi periferiya qismida esa bir-biriga va oxir-oqibat fe'lga tobelanuvchi grammatik elementlar joylashtirilishi tadqiqlarining asosidan biri hisoblanadi. Ko'rinadiki, L.Tenyerning fe'lning sintaktik xususiyatlariga, uning birikuvchanligiga qiziqishi keyinchalik sintaktik valentlik ta'limotining paydo bo'lishiga turki bo'ldi va valentlik deganda, birinchi navbatda, fe'lning sintaktik valentligi tushunildi. Yuqoridagilardan kelib chiqib valentlik tushunchasini L.Tenyer fe'lning sintaktik tasnifi uchun

qo'laydi va nol, bir, ikki hamda uch valentlikka ega bo'lgan fe'llarni ajratadi: nol valentlikka ega bo'lgan fe'llar ishtirokchilarga ega emasligi bilan xarakterlanadi. Bular o'z-o'zicha, birovning ishtirokisiz sodir bo'layotgan jarayonni bildiradi. Masalan, Suv sharqiraydi; bir ishtirokchiga ega bo'lgan bir valentli fe'llar bir shaxs yoki bir predmet ishtirok etayotgan jarayonni bildiradi. Masalan, Baxtiyor bordi;

Ikki ishtirokchi qatnashgan jarayonni ifodalovchi fe'llar ikki valentli fe'llardir. Masalan, Baxtiyor olma oldi; uch valentli fe'llar uch ishtirokchi qatnashayotgan jarayonni ifodalaydi. Bunday fe'llarda birinchi va ikkinchi ishtirokchilar shaxsni, uchinchi ishtirokchi esa predmetni ifodalaydi: Baxtiyor Shuhratga kiyim berdi.

Demak, L.Tenyer o'z ishlarida gapni struktur tahlil qilar ekan, uning asosida fe'l yotishini ta'kidlaydi va buning natijasida fe'l valentligi nazariyasi (verbosentrik nazariya) vujudga keldi. Bunga ko'ra gap tuzilishini predikat (ko'p hollarda fe'l bilan ifodalangan) belgilaydi va u o'ziga muvofiq kategorial belgilarga o'rin ochadi. Gapning barcha qismlari fe'l predikat munosabatiga ko'ra unga bog'liq qismlarga (aktantlar, argumentlar, to'ldiruvchilar, partnyorlar, komplementlar va h.k.) va erkin qismlarga (erkin kengaytiruvchilar, hollar, adyunktlarga) bo'linadi.

Xulosa. Ko'rinadiki, hollar fe'llarga bog'liq qismlar qatoriga, ya'ni uning valent tarkibiga kiritilmaydi. Fe'l valentlik xususiyatlarining bunday talqini L.Tenyerning tahlilda mazmuniy bosqichga asoslanish zarurligi va har qanday harakat muayyan miqdordagi ishtirokchilarni (aktantlarni) talab etishi, gap sathida bular ega va to'ldiruvchi sifatida namoyon bo'lishi mumkinligi haqidagi qarashlari bilan bog'liq. Uning fikricha, barcha holli elementlar fe'l ma'nosi bilan shartlanmagan, shuning uchun uning valent tarkibiga kirmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. IV жилд. –Тошкент: Маънавият, 2006. –В.145.
2. Mirtojiev M., Muhamedova S., O'zbek tilida so'z valentliklari, - Toshkent: TDPU, 2014. – B.10.
3. Tesnière L. Eléments de syntaxe structurale. – Paris, 1959.
4. Аперсян Ю.Д. Лексический семантика. Синонимический средства языка. – Москва, 1974. – С. 79-94.
5. Балашова С. П. и др. Теоретическая грамматика английского языка. Ленинград: ЛГУ, 1983. – С.125
6. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г., Теоретическая грамматика английского языка. Москва: Высшая школа, 1981. – 109 с.
7. Кацнельсон С.Д. О грамматической категории // Вестник ЛГУ. 1948. №2. – С.132.
8. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.234-236.
9. Мухин А. М. Валентность и сочетаемость глаголов // ВЯ, 1987, №6. – 52 с.
10. Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. –Тошкент: Фан, 1992. – Б.39-44.
11. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – Москва, 1978. – С. 138.
12. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. Москва: Прогресс, 1988. –С.125
13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилд. –Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. 680.
14. Филичева Н.И. Понятие синтаксической валентности зарубежных языковедов. –Москва: Вопросы языкознания, 1967, № 2. 168 с.

Muallif:

Mamaraximov Sirojiddin Murtazayevich – Guliston davlat universiteti, O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

UDK: 811.512.133-2

PHONETIC STRUCTURE OF RHYME IN THE POETRY OF USMAN AZIM

USMON AZIM SHE'RIYATIDA QOFIYANING FONETIK STRUKTURASI

ФОНЕТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА РИФМЫ В ПОЭЗИИ УСМАНА АЗИМА

Egamov Umidjon Shavkatovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: umidjon86egamov@gmail.com

Abstract. This article analyzes the phonetic structure of U. Azim's poetry. The article talks about the place and role of rhyme in the structure of a poetic text, as well as the fact that a word with one sound has different meanings both in form and content, which seriously affects phonetics. The rhyme structure in the poem is analyzed using examples, which indicates the discovery of the richness of the poet's aesthetic world. Research has also suggested that the phonetic structure of rhyme can be oriented towards conveying meaning, comparison and an

Key words: phonetic structure, syllable, rhythm, poem structure, rhyme forms

Аннотация. В данной статье анализируется фонетический строй поэзии У.Азима. В статье говорится о месте и роли рифмы в структуре стихотворного текста, а также о том, что слово с одним звуком имеет разное

значение как по форме, так и по содержанию, что серьезно влияет на фонетику. На примерах анализируется структура рифмы в стихотворении, что свидетельствует об открытии богатства эстетического мира поэта. В исследовательской работе также считалось, что фонетическая структура рифмы может быть ориентирована на обеспечение передачи смысла, сравнения и оживления.

Ключевые слова: фонетический строй, слог, ритм, структура стихотворения, формы рифмы.

Kirish. Lingvopoetik tadqiqotlarda (asosan tilshunoslik) kuzatishimizcha she'riy matn (nutq)ning fonetik strukturasini talqin qilishda fonemalar bilan muqoyasa qilib o'rganish maqsadga muvofiqdir. Fonetika morfologiyani tarkibiy qismi emasligini, u alohida mustaqil fan ekanligini jahonning ilg'or tilshunoslik maktablari asoschilari o'z isbotini berishdi.[1,17,18]Shunday ekan, she'riy matn strukturasida qofiyani o'rni va roli xususida so'z borganda bir tovush bilan so'zning ham shakli, ham mazmunan boshqa ma'no kasb etishi, she'rdagi qofiyani fonetik tuzilishiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi, shoir estetik olamining serqirraligini kashf etishga dalolat beradi. XX asrning 70-yillarida "o'tkir so'z sohiblari" deb atalgan bir avlod kirib keldi. Ularning so'z va so'z qo'llash mahorati, ijodkorligi, borliqni badiiy aks ettirish manerasi boshqa salafidan tubdan tafovutlandi. Ana shu davr solnomasining ham, bugungi istiqbol sharofigi bilan barakali qalam tebratayotgan shoir Usmon Azim badiiy izlanishlarida lingvopoetik xususiyatlarni har tomonlama tadqiq qilish masala mohiyatini teran anglashga yo'l ochadi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning obyekti sifatida Usmon Azimning barcha she'riy to'plamlari, muallifning shaxsiy arxividagi shoir ijodiga doir manbalar, asosan, 1996 yil nashr etilgan saylanmasi olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy, kontekstual, kompleks va funksional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Bilamizki, badiiy (she'riy) matnning tuzilishidan tortib, ma'no qirralargacha muayyan ohang, ritmik bo'laklar, bo'g' in, turoq va qofiyalar alohida o'rin egallaydi. Qofiya – she'riy asarlarni tekshirishda muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Ba'zi o'rinlarda nazariy ma'lumotlarda o'ttizga yaqin qofiya turi mavjudligi ta'kidlanadi. Avvalo, she'rning o'zi nima? Degan savolga olimlarimiz turlicha javob beradilar. A.Fitrat, Oybek, G'.G'ulom, E.Vohidov, A.Oripov kabilar she'riy nutq haqida turli-tuman nazariy qarashlarni ifodalay ekan, ularning tuzilishi, shakli va ma'nosi jihatdan o'rganish hamma davr uchun dolzarbligini yo'qotmaydi. Prof.T.Boboyev shunday yozadi: "Agar biz jahon poeziyasi tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, unda rang-barang she'r tizimlari qo'llanilayotganini payqaymiz. Chunki she'r tizimlari milliy tillarning tabiati bilan bog' liqdir. Jahon xalqlari tillari esa tabiatan xilma-xil bo'lib, ular turli tuman oilalarga mansubdir. Turli oilalarga mansub bo'lgan milliy tillarda shu tillar tabiatiga mos she'riy nutq tizimi, she'r tuzilishi usullari qo'llanilishi tabiiydir. Har bir she'r tizimida she'r yaratish, ya'ni vazn va ritmni, musiqiylikni vujudga keltirish usullari o'ziga xos bo'ladi. She'rshunoslarimizning uqtirishlaricha, she'r to'qimasida ham milliy, ham baynalmilal jihatlar mavjud. Chunonchi, qofiya milliy til bilan bog' liq milliy unsur sanalsa, band barcha tillar uchun mushtarak hodisa – baynalmilal unsur hisoblanadi".[17,18] Binobarin, olimning mulohazalari bugungi tilshunoslikdagi ba'zi masalalarga aniqlik kiritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuni qayd etish joizki, she'rning umumstrukturasida yuzaga keladigan har qanday muammo yoki munozara eng qadimgi antik yunon madaniyati, Arastu zamonidan buyon biror yechimga kelgan emas. Chunki har bir shoir, o'z davrining komil fuqarosi sifatida borliqni badiiy in'kos qilay ekan, uni davrning ilmiy va nazariy tafakkuri miqyoslari fonida tadqiq qilish ishonchi oqlaydi.

Lingvopoetik tadqiqotlar bilan monografik yo'sinda shug' ullangan prof.M.Yo'ldoshev, prof.G.Jumanazarova, dos.S.Umirovalar fonografik vositalarni rus va xorijiy olimlar olib borgan tadqiqotlar ishlariga tayangan holda o'rganganligi barchaga ma'lum. Ta'kidlash o'rinliki, qofiyani fonetik strukturasida ma'no ko'chirishni ham, o'xshatishni ham, jonlantirishni ham ta'minlashga qaratilishi mumkin. Masalan quyidagi she'rga e'tibor beradigan bo'lsak, poetik axborot shoirning o'zining botiniy hislari va orzulari muhabbati va yoshlikning sohir lahzalari gavdalanadi:

Adashib boraman bu tinch shaharga,

Meni qarshilaydi, teraklar, tollar.

Ko'chani uyg' otib sokin saharda,

Qaygadir boradi saharxez chollar.

Bahor, ko'chabog' da aylanar sinchkov –

Yashashga kim qobil? – o'tkazar ko'rik.

Qurigan olmani kesadi birov,

Shundoq ko'z oldimda gullaydi o'rik. [2]

Mazkur she'rda bandlar va misralar orasidagi o'zaro qofiyadosh so'zlar bitta (tovush), harf, belgi bilan ma'no o'tkazilishi, she'rga bog' va odam ruhiyatini yuzaga chiqaruvchi bog' -odam uzviyligi muqoyasa qilinadi. Ya'ni "tollar – chollar" qofiyadosh birikmalarda "t" tovushi bilan farqlanish xususiyati aks etsa, "ko'rik-o'rik" semalarida ham xuddi shu holat namoyon bo'ladi. Unda teraklar, tollar misradagi qofiyani ya'ni trak ham, tol ham – daraxt ma'nosida qo'llanilishi mumkin. Umumiy hisobda daraxt sanaladi. Shoir ohangdoshlikni oshirish maqsadida takrorlardan ham unumli istifoda qiladi. "Shaharda-saharda" leksemalarda esa tamomila ohangdoshlik namoyon bo'ladi. Ritmik

intonasiyaga amal qilingan mana shu o'zarof fonetik jihatdan qofiyalanish shoir olamidagi so'zlarning qanday o'rinda (tug' u va kechinmani) ifodalashga e'tibor berganligida yaqqol seziladi. Misralardagi so'zlarni bg' inlarga bo'lib, taqsimlaganda ham to'g' ri kelmasligi mumkin. Ammo, lekin ohang nuqtai nazaridan qaralganda fonetik qofiyalanish strukturasi ishonchni oqlaydi. She'riy satrdagi qofiyadosh so'zlarning tartibiligi – ohangni kuchaytirish bilan lirik qahramonning shaharni yayov aylanishi nima uchun ekanligini to'laqonli dalolatlaydi. Shu o'rinda, shoir takrorlardan ham unumli foydalanadi. She'r so'ngida takrorlarning fonetik funksiyasi geminasiyahodisasini ham muvofiqlashtiradi. "Poetik nutq sintaksisida keng qo'llaniladigan fonetik usullardan biri – geminasiya sanaladi. Tilshunoslikka oid izohli lug' atlarda – qo'sh undoshlilik tarzida atalib, aynan bir xil undoshli holatning yuzaga kelishi sifatida izohlanadi". [4,25] Geminasiya hodisasi aynan qofiyadosh so'zlarning takrorlarida ham, misralar o'rtasidagi so'zlarda ham uchraydi. Chunki fonetik unsurlar komponenti she'rda ba'zi o'rinlarda takrorlarning evaziga yorqin ranglarda jilvalanadi. Qo'sh undoshlar she'rdagi qofiya, ritm va pafosni kuchaytirishga xizmat qiladi:

*Bog' qo'ynida ikki daraxt –
Bir-biriga intizor.
Sen – bir daraxt,
Men bir daraxt.
Kuyib-kuyib o'tdik yor. [2]*

Mazkur so'zdagi urg' uning daraxtga tushishi, fonetik jihatdan qofiyalar o'zaro ohangdoshlikni yuzaga chiqarishga qaratilgani bilan izohlash mumkin. Takrorlar "bir-bir" kabi birikmalarida "kuyib-kuyib" takrorlarda geminasiya hodisasi yaqqol yuzaga chiqqanligini sezamiz. Ikki daraxtning bir-biriga intizorligi va yonishlari ma'no kuchayishga yetaklamoqda. **Geminasiya** "O'zbek tili morfem lug' ati"da unli yoki undoshlar orasida kuzatiladigan bu kabi holat "fonetik boshqalik" deb e'tirof etilib, ma'lum bir uslubiy maqsad uchun xizmat qilishi nazarda tutiladi". [6,367] Binobarin, geminasiya hodisasi U.Azimning she'rlarida juda ko'p qo'llaniladi. Tuyg' u va kechinmani, lirik pafosni kuchaytirish maqsadida shoir takrorlarni so'zlarda, ikkita undoshning bir joyda kelishida ko'p uchratamiz. Aynan shu jarayon she'rning umumiy pafosini belgilab berishi tayin.

Qofiya bilan bog' liq fonetik struktura 2 xil xususiyatda namoyon bo'ladi: 1) She'riy misralarda qofiyaning undosh yoki unli, ba'zan takror unlilar, takror undoshlar bilan tugashi bilan bog' liqlik jihati; 2) She'riy misralarda ohang bilan uyg' unlik kasb etgan fonetik strukturaning namoyon bo'lishi, ritm, musiqiylik va mazmuniy semalarga oid jihatlarining aks etishi.

Usmon Azim lingvopoetikasida qofiyaning lingvopoetik strukturasi – kziproq ohang bilan bog' liqligi ko'p kuzatiladi. Ayrim she'rlarida qofiyalar to'liq ritmik intonasiyaga ega emasligi, lekin mazmunning shoir aytayotgan kechinmaga vobastaligi shular jumlasidandir:

*Sen hali so'ylaysan hammaga biyron,
Men ersam, nochorlik ichida to'zib.
Yolg' on kuylaganman qachondir, bir on –
So'ng uzib tashladim tilimni o'zim.[2]*

She'riy parchagi qofiyaning fonetik vobastaligi ohangdoshlik evaziga yasaliishi ko'rinmoqda. **Biyron – bir on, to'zib – o'zim** kabi so'zlar ritmda ohangni yuzaga kelishiga zamin yaratadi. Chunonchi, she'rning boshqa bandlarida ham xuddi shunday ohang evaziga poetik matrisa namoyishi kuzatiladi. Shoir lirik qahramoni misralardagi teng so'zlar bo'g' iniga emas, ohang uyg' unligiga asoslanganligida bilinadi. Shoir atayin pafosni kuchayishini xohlab shu yo'sinda ish tutganligi namoyon bo'ladi. Prof.B.Mengliyev maqolalaridan birida A.Oripovning poetik mahoratini shunday izohlaydi: "Shoir o'z she'rlarida ona tilining har bir so'zini ardoqlab, unga tazyiq o'tkazmasdan, majburlamasdan o'z holiga qo'yib ishlatadi. Biroq tilning voqyelanish me'yorlari doirasida shoirning badiiy maqsadlari uchun qo'llanish doirasi chegaralangan so'zlarni o'z badiiy-estetik maqsadlari uchun undash, ularga ustuvor faollik berish, so'zlarni mutlaqo yangi qurshovlarda qo'llash, shuningdek, yangi so'zlar yasash hollari kuzatiladi".[5] Darhaqiqat, U.Azim ham A.Oripov kabi "so'zga tazyiq" o'tkazib qo'llashi, ikki jihatda baholash mumkin. Masalan, yig' layotgan oshiqning hama botishi, bebaxtlikning lirik qahramon hayotini izdan chiqarishi, o'zini o'nglanish sari tayyorlamagan odamning tushkunligi kabilar. Mana shu jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, U.Azimning "yolg' on kuylagan qahramoni o'z tilini uzib tashlashi" bo'rttirishdan boshqa narsa emas! Chunki "haddan ziyod" tasvir kolliziyasi qahramonning ishonchini ham, o'quvchining she'rga bo'lgan muhabbatini ham so'ndirishi tabiiy. Jimjimador tasvirlardan xoli adabiyotning esa umrboqiyligi mavjuddir. Bu she'rlar yozilganida shoir hali o'ttizga kirmagan muhabbatning o'tli shamollarida sayr qilayotgan damlari bo'lsa ajabmas! Shuning uchun ham o'sha ilk she'rlaridagi "haddan ortiq ishonishi qiyin bo'lgan" tasvirlar fonetik strukturada ham ma'lum ma'noda qofiyaning "buzilishi"ga olib kelgan. Ko'p hollarda mana shu tasvir kolliziyalari shoirning fe'lida, shaxsiyatida, doston an'analarini yodimizga soladi. Insonning tug' ilib o'sgan makoni, milliy koloriti, o'qigan kitoblari ("Alpomish") she'rlarda ham ko'chib o'tgan ruhiy-ijtimoiy tug' yonning samarasi deb qarash to'g' ri bo'ladi. Hyech bir ijodkorni o'zining yashash maydoni (vatani)dan ayro tasavvur qilib, boshqa bir o'zanlarga, oqimlarga, lingvopoetik metodlarga solib tahlil qilish ishonchni oqlamaydi, ko'zlangan maqsad va vazifalarni ochib berishga yetaklamaydi.

Usmon Azim yirik qalb egasi. Uning she'rlaridagi ba'zi jihatlar – inson ruhiyati bilan bog' liq holda chuqur o'quvchini ham, tidqiqotchini ham, oddiy kitobxonni ham o'yga toldirishi mumkin. Ayni shu ma'noda, fonetik vositalarda ifodalanadigan uslubiy buyuyoqdorlik ham qofiyani tuzilishi, ham shaklning namoyishi, ham mazmunning jozibadorligini oshirishga qaratiladi. Tovush va mazmun mutanosibligi so'zning uslubiy bo'yoqdorligiga ta'sir ko'rsatadi. So'zning fonosemantik tahlilida yuqorida zikr etilgan fonetik vositalarning ma'no ifodalashdagi roli yaqqol namoyon bo'ladi:

Dedilar: yashamoq – umrlik kurash...

Kurashdim – shon uchun, rizqu ro'z uchun.

Kurashdim – sevgi deb – ko'ksimda otash,

Kurashdim – qush kabi erkin so'z uchun.

Umrin o'tib ketdi – jang-jadal aro,

Qalb orom bilmadi, tinmadi qo'lim...

Bugun bir seskanib tanidim – evoh,

Raqibim, nahotki, sen eding, o'lim? [2]

She'rdagi kurash, otash, uchun, qo'lim, o'lim o'zaro qofiyadosh so'zlarning fonesemantik vositalar bilan birikishi, shoir psixologik kayfiyatining mahsuli sifatida namoyon bo'lmoqda. Kurash so'zidagi – K, otash so'zidagi O, o'lim so'zidagi O' tovushlari ma'noni kuchaytirish, shoirning jiddiyati, bu olamni qabul qilish va nafsni tiyish, qabul qilinmagan narsalarini inkor qilishi yuzaga chiqmoqda. Fonetik sathda tovushlarga yuklangan ma'no kolliziyalari insonning bu dunyodagi a'molini belgilab bermoqda. Shuni qayd etish lozimki, inson qayerda va qaysi jabhada faoliyat yuritmasin, uning taqdiri Yaratganning hukmiga, irodasiga bog' liq holda sodir bo'ladi. Shoir "Raqibi kim ekanligini va u – o'lim ekanligini" anglab yetganligida qabarib ko'rinadi. Umrning jang-jadal bilan o'tib ketishi, qalbning orom bilmasligidan aziyat cheksa, yana o'zining xatolaridan, bemaqsad harakatlaridan ham ko'ngli to'lmaydi. "Ma'lumki, til taraqqiyotida badiiy adabiyot yetakchi o'rin tutadi. Voqyelikni tasvirlashda shoir yoki yozuvchining til imkoniyatlaridan qay tarzda foydalanishini o'rganish orqali muayyan ijodkorning ijodiy tafakkuri o'ziga xos jihatlarining yuzaga chiqish jarayonini kuzatish mumkin. Shu tariqa badiiy asarni idrok qilish til qurilishini anglash orqali amalga oshiriladi. Shuning uchun badiiy nutqda ijodkorning muayyan til birliklaridan foydalanib qanday ma'noni yuzaga chiqarishi adabiyotshunoslari bilan barobar tilshunoslarni ham birday qiziqtirib keladi. Ijodkor uslubining o'ziga xosligini ta'minlovchi lingvistik asoslarning o'rni va ahamiyati muammosini lisoniy dalillar asosida tahlil qilish ushbu omillar tabiatini til sathlari fonida kuzatish imkonini beradi". [10] Demak, fonetik sathda ham, badiiy nasrga oid matnlarda ham ijodkor uslubi va ruhiy olamining mutanosibligi badiiy nutqda o'ziga xos ahamiyat kasb etishi tayin. Zero, ijodkor muayyan til birliklarini istifoda qilganda yangi semalarni kashf qiladi. Yangi semalarning fonologik tabiati matn pozitsiyasida yuzaga chiqadi. Takrorlarda, leksik birliklarda she'riy nutq yoki o'sha nutqni tartiblashtiradigan vaznning o'lchovi, qofiyaning ishlanganlik darajasi bilan uyg' unlashib ketsagina aniqlashadi. U. Azimning qofiyani ikkinchi, matn mazmunini birinchiga qo'yishi mantiq moduslarini tartiblashtirishga xizmat qildiriladi. Mantiq o'zgarmasdir. U falsafiy-estetik jihatdan dalillangan bo'lishi tabiiy bir holdir.

Yig' i konseptining struktur-semantik xususiyatlari. She'riy matn strukturasida qofiyaning lingvistik vazifasi – satrdagi so'zlarning darajama-darajalanish hodisasi, ma'no ko'chish usullari, shaklni o'zgartirish xususiyati, lirik qahramonning tuyg' ularini yuzaga chiqarish manerasini bajradi. Ana shunday bir paytda qofiyaning fonetik strukturasi she'rga joziba bag' ishlaydi:

Ering g' azablandi, sen-chi yig' lading,

Hamma narsa bo'ldi oxiri ayon.

Ta'nalarni yig' lab ma'yus tinglading,

Yig' lab yuragingni aylading bayon . [2]

Shoironing xotirotlaridan qayta tiklangan ruhiy sog' inish she'rida juda katta hayotiy falsafani ilgari suradi. She'rdagi qofiyaning fonetik strukturasi esa birinchi misrada – yig' lading, uchinchi misradagi – tinglading so'zlari bilan – ayon, bayon tarzida o'zaro qofiyalanadi. Bitta fonema (tovush) n bilan she'rdagi band o'zaro musiqiy tugallikni keltirib chiqarmoqda. Ayon va bayon leksemalarida oshiq va ma'shuqning oniy lahzadagi uchrashuvi, xayolan suhbat, muloqoti o'quvchi ko'z o'ngida gavdalanadi. Badiiy matn tahlili bilan jiddiy shug' ullangan olim M.Yo'ldoshev qayd etishicha: "She'riy matnda nutq tovushlarining estetik imkoniyatlari tez va qulay idrok etiladi. Chunki she'rda o'ziga xos jozibador ohang bo'ladi. Bu ohangdorlikka tovushlarni uslubiy qo'llash natijasida erishiladi. She'riyatda asosan, alliterasiya (undoshlar takrori), assonans (unlilar takrori), geminasiya (undoshlarni qavatlash) kabi fonetik usullardan foydalaniladi" [7] U. Azim yuqoridagi she'rida – birinchi va uchinchi misradagi – ding qo'shimchasi orqali ikkita leksik birlikni ifodalamoqda. Yig' i – konsepti buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug' atayin" asarida "...ye'rning bino va madori ishqqa evrilur va oshqlikda yig' lamoqdin kulliyroq va doimiyroq amr yo'qtur...". [7] Yig' i – konseptidan yig' lamoq, yig' lash kabi leksik birliklar yasali, she'riy matnda lirik qahramonning qayg' u va hasratini teranroq ifodalash uchun ham qo'llaniladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida yig' i holatini umumiy tarzda ifodalashda ko'proq yig' lamoq fe'lidan foydalaniladi. Bu fe'l shu semantik guruhga kiruvchi boshqa fe'llarga nisbatan informativ jihatdan sayoz,

mavhum soʻz sanaladi. Nutq jarayonida bu soʻz yigʻi holati haqida qoʻshimcha emosional-ekspressiv xususiyatlarni oʻzida aks ettirmaydi. Shunga koʻra, bizningcha yigʻi lamoq feʻlini shu semantik guruh doirasidagi boshqa soʻzlar uchun dominanta (klassifikator soʻz) deb baholash oʻrinlidir. Negaki, bu feʻl oʻzi ifodalayotgan amal yigʻi amallari sinfiga mansubligini bildiradi, lekin bu amal toʻgʻrisidagi qoʻshimcha maʼlumotlar, emosional-uslubiy nozikliklar matn tarkibida boshqa verbal va noverbal vositalar yordamida ifodalanadi [7] Haqiqatdan ham, sheʼriy matnda yuqorida taʼkidlaganimizdek, yigʻi lamoq – feʻlining yasallishidan misralardagi yigʻi lagan odam (mahbub)ni tinglamoq oʻzaro qofiyadosh boʻlib, fonetik oʻzgarishni sodir qilinishi, undan yangi soʻz yasallishini namoyish qilmoqda. U. Azimning juda koʻpchilik sheʼrlarida yorning, qahramonning yigʻi lash, uning iztirob chekishi, ruhiy kayfiyati – fonetik strukturani kuchaytirishga, oʻzaro qofiyadosh soʻzlarni matn tarkibida uygʻi unlashuvini taʼminlashga xizmat qilganligi ayonlashadi.

Shoirning “Teatr” sheʼrida yigʻi i konsepti haqida tamomila boshqacha maʼno anglashiladi. Yigʻi i – konsepti Usmon Azimning sheʼrlarida juda koʻp hollarda achinish va qaygʻi urish hissini uygʻi otarkan, unda lirik “men” tushunchasining falsafiy-estetik ternalashuv manerasini koʻramiz:

Bu yerda oʻzlari uchun yigʻi lashmas,
Bu yerda yigʻi latar birovning dardi.
Bu yerda birovning gʻami muqaddas,
Bu yerda tabarruk birovning qadri.

Eski palto kiygan, mangu piyoda,
Sanʼat bu sahnada qilar qoʻzgʻolon.
Yurak baxsh etmoqchi boʻlar dunyoga,
Qalblarga – xoʻrsinmoq uchun bir imkon [2]

Keltirilgan sheʼriy parchada yigʻi i – konsepti yigʻi lamoq, yigʻi lashar, gʻam va dard soʻzlari bilan oʻzaro maʼnodosh qatlamni hosil qiladi. Chunki unda yigʻi lamoq – feʻlidan hosil boʻlingan maʼno, insonning qaygʻi u-hasratni, teatrning ibratxona ekanligini, aslida inson oʻzining iztiroblari sahnada ijro qilinayotganligini his qilmaydi. Bu yerda shoir oʻzining qadr-qimmatini bilmaslik, oʻz xalqini eʼzozlash, oʻzligini anglash tushunchalari ham oydinlashadi. Usmon Azimning koʻpchilik sheʼrlarida yigʻi lamoq soʻzi bilan bogʻliq qofiya tuzish sanʼati shoirning muhabbat va inson iztirobining nechogʻli muhim ekanligini anglatadi. Muhabbat haqidagi balladalarida yigʻi i konsepti motiv darajasiga koʻtarilib, fonetik jihatdan turlicha soʻz yasallishlarini keltirib chiqargan:

“Sen yetim emassan!” – bir payt boʻzladi,
Bu sagʻir dunyoning silab boshini.
Kelajak nomidan yonib soʻzladi,
Va dunyo jilmaydi artib yoshini.[2]

Mazkur sheʼr “Gʻafur Gʻulom haqida hujjatli fantaziya” deb nomlanib, Toshkent zilzilasi, shoirning umriga qanchalik taʼsir qilganligini idroklaydi. Bu yerda yigʻi i – konsepti boʻzlam oq soʻzi bilan sinonim boʻladi. Boʻzlash – nola qilishdir. Boʻzladi va soʻzladi soʻzlari oʻzaro qofiyadosh boʻlib, Gʻ.Gʻulomning “Sen yetim emassan” poemasi shora qilinyapti. Urush va urushdan keyingi xalq hayoti, jamiyat boshiga tushgan ogʻir kulfatlar, yoʻqchilik zamonlarning asoratlari U. Azimning bolalikda xotirasida qolgan mangu ayriliqlarni qayta tiklashga imkon bermoqda:

Balki qarilik-da – tilini bogʻlab,
Boʻgʻ ziga koʻndalang yillarning toshi...
Toshkent bor tarafga termilib qaqshab,
Oqdi... Oqaverdi koʻzidan yoshi... [2]

Sheʼrdagi “boʻgʻ izga tosh tiqilmoq” birikmasida ham yigʻi i – konseptining boshqacha ifodasini koʻramiz. Koʻzdan yosh oqmoq – qarigan chogʻida iztirob qoʻynida qolgan Gʻ.Gʻulom kayfiyati zilzilaning talotoʻrlari aks etadi. Demak, bu yerda qofiyaning fonetik strukturasi toshning boʻgʻ izga tiqilish – yoshning koʻzdan oqishini dalolatlam oqda. Maʼlumki, sheʼriy asarda qofiya haqida soʻz borganda “Sheʼrda ohangdoshlikni qofiyadosh soʻzlar hosil qiladi. Qofiyalanuvchi soʻzlar ham ohangdoshlikda, ham maʼno jihatidan teng boʻlavermaydi: ohangdoshlik jihatidan teng boʻlsa, maʼno jihatidan teng boʻlmaydi va, aksincha maʼno jihatidan teng boʻlsa, ohangdoshlikda farq qiladi. Qofiya hosil qiluvchi soʻzlarning ohangdoshligi oʻzak bilan oʻzak orasida, oʻzak bilan qoʻshimcha oʻrtasida va qoʻshimcha bilan qoʻshimcha orasida vujudga keladi. Qofiya sheʼr musiqiyligi va ritmini taʼminlovchi muhim vositalardan biridir. U sheʼrning gʻoyaviy mazmuni, janri, shakli, kompozitsiyasi va mavzui bilan uzviy bogʻliq boʻladi. Qofiyaning muhim vazifasi – sheʼriyning gʻoyaviy mazmuni bilan bogʻliqligi. U sheʼrda mazmunni goʻzal va taʼsirchan ifodalashga xizmat qiladi”.[9] Haqiqatdan ham, sheʼrning stilistik-semantik xususiyatlari fonetik hodisalarning uzviy birlashuvida, yaxlitlashuvida namoyon boʻladi. Bir tovush (belgi) bilan soʻzning ikkinchi misrasida boshqa bir maʼno aks etishi mumkin. Usmon Azimning sheʼrlarida yigʻi i – konsepti lingvopoetik jihatdan ham til leksemalariga, ham badiiy soʻzning poetik qudratiga, qiymatiga jiddiy maʼno yuklanganligida seziladi. Aynan, yigʻi i – soʻzining oʻttizdan ortiq variantlari sheʼriy misralarda qofiyaning goʻzal mazmunni idroklashiga keng yoʻl ochganligida deb tushunish mumkin. Shuningdek, mana bu sheʼrda yigʻi i – konsepti Onasi haqida ekanligi, uning uchun farzand boʻlib hyech bir narsa qilolmaganligini afsus-pushaymonlik tuygʻusi bilan iqrar boʻlishida koʻrinadi:

She'r uchunmas, volidam uchun,
Ko'zlarimdan yoshim quyildi.
Suv yoqalab qo'lida tugun,
Onam kelayotganday tuyuldi.[2]

She'rda ichki qofiyalanish ham mavjud bo'lib, fonetik jihatdan ma'noni kuchaytirishga xizmat qilmoqda. –day, dek qo'shimchalari o'xshatishlarni yuzaga keltirmoqda. Aslida, shaharda kezib yurgan shoirning ichtaklaridagi obraz Onadir. O'z tug'ilib o'sgan qishlog' idagi Onasining qo'llari mehnatdan qavarganligi va uning hasratini battar kuchaytirishi haqida kommunikativ muloqotga xayolan kirishadi. Ko'z yosh to'kmoq, yig' lamoq va armonlarini suv bo'yida suvga aytib bermoq uchun shoir ko'p narsalarni ko'z o'ngida gavdalantiradi. – uchun, -tugun so'zlarining fonetik jihatdan ohangni kuchaytirishga xizmat qildirilishi, poetik mahoratning quyushlashuvidan, teranlashuvidan dalolat beradi. "Poetikada ma'noni kuchaytirish va tasvirdagi ayrim epizodlarni alohida ajratib ko'rsatishning maxsus usuli tovushlar takrori bo'lib, hisoblanadi.[10] Masalan n tovushining takrori ham qofiya, ham mazmunni ifodalash barobarida ruhiy holatni ham kuchayishiga olib keladi:

O't jonidan o'tar – bo'zlaydi choynak,
Deraza yig' laydi – tashqari tuman.
Teleekranning og' zini poylab,
Endi qahva ichgin yolg' izlik bilan. [2]

Shoir she'rlarining aksariyatida bo'zlamoq, - yig' lamoq fe'llari ma'noni kuchaytirish bilan qofiyani ham tartiblashtiradi. She'rdagi musiqiylikni, ritmni yaxlitligini ta'minlaydi. Lingvopoetik jihatdan talqin qilganda she'rdagi fonetik, leksik, semantik birliklar shoir badiiy olamining o'ziga xosligini dalolatlaydi. Shu o'rinda – bo'zlaydi – yig' i konseptining sinonimi sifatida namoyon bo'lib, derazaning yig' lashi yo'l qarab umr o'tkazayotgan mahbubning ruhiy-estetik olamini idroklashga urg' u beriladi. Ma'lumki, "...fonetik birliklarning she'riy matndagi estetik ahamiyati kattadir. Chunki nutq tovushlarining stilistik imkoniyatlari she'rning asosiy talablaridan biri bo'lgan musiqiy ohangdorlik, jozibadorlikni ta'minlashda yetakchi vositalardan biri hisoblanadi".[6] Darhaqiqat, ushbu manbaga qo'shimcha qilib shuni qayd etish lozimki, birinchidan, fonetik birliklarning she'riy matndagi eng muhim ahamiyati nutq tovushlarining bir-biriga ta'siri, o'rin almashinuvi, qofiyani kuchaytirish, ritmni va pafosni uyg'unligini yuzaga chiqarishga asos bo'ladi. Shuningdek, tovushlar takroridagi faollik tilimizdagi unilarning yetakchilik qilishi, ko'proq ma'nolar attekasi ham shu unilar hisobiga farqlanishi evaziga namoyon bo'ladi. U.Azim she'rlaridagi ma'nolar tizimi – tovushlarning ramziy-metaforik asosni tashkil etishiga qarab ham farqlanadi. Yig' i – konseptining o'zida 30 ga yaqin ma'no ko'chish ottenkalari qofiyaning fonetik strukturasini yuzaga chiqishida muhim rol o'ynaganligini ko'ramiz. Demak, U.Azim she'riyatida lingvopoetik unsurlar bir tomondan shaklni, ikkinchi jihatdan mazmunni to'laqonli idrok qilishimizga asos bo'la oladi:

Endi she'r yozmayman unga bag' ishlab,
Endi xayolini o'ylab yig' layman.
Ana qorli kecha – oppoq farishta,
Bo'salar olmoqda aziz manglaydan.[2]

Shoir she'rlarining aksariyati Ona Vatan va muhabbat haqidadir. Lirik qahramonning yig' isi va qo'msashi, bo'zlashi ham o'sha ruhiyatni anglatishga qaratiladi. Bu yerda qofiyaning fonetik xususiyatlari ohangni ham tartiblashtiradi. Bu yerda shaklan qofiyadoshlik sezilmasa-da, ma'no-mazmun jihatidan o'zaro qofiyadosh bo'lgan so'zlar, (fonema)lar mavjud. U shoir aytmoqchi bo'lgan ma'noni kuchaytirishga xizmat qilmoqda.

Umuman, olganda U.Azim she'rlarida yig' i – konsepti, misralardagi qofiyalarning fonetik strukturasini muayyanligini dalolatlaydi. Aynan so'zning o'ziga mos tovush (sema)lar bo'lmasa-da, ohangni, musiqiylikni ta'minlashga yo'naltiriladi. "Talaffuz qulayligiga intilish tufayli nutq jarayonida so'zdagi tovushlar zanjirida turli fonetik o'zgarishlar ro'y beradi". [11]. Demak, U.Azim talaffuz (nutq)ning fonetik o'zgarishlariga alohida e'tibor berishi, she'r syujeti va lirik qahramon o'y-sezimlaridagi tushunchalarning leksik birliklarda namoyon bo'lish (inson iroda yo'nalishi, ruhiy kolliziyaning kuchayishi) kabi masalalar ham o'z ifodasini topadi. Jumladan, "Poetik matnda so'zning fonetik qiyofasiga alohida e'tibor beriladi. Vazn talabi, ohang bilan bog'liq ayrim noqulayliklarning oldini olish maqsadida talaffuz qulayligiga intilish fonetik tejamlilikni yuzaga keltiradi".[12] Shoir Usmon Azimning birgina – yig' i konseptidan turli xil ma'no tovlanishlarni "kashf qilish"ga jiddiy e'tibor berishi masalaning mohiyatini oydinlashuviga qaratilganligi bilan qadrlidir. Ayniqsa, "poeziya tiliga xos ko'pgina so'z va grammatik formalar so'zlashuvda u darajada qo'llanilmaydi. Bu hol ayniqsa, poetik nutq uchun juda aktiv bo'lgan so'zlar va so'z formalarida yaqqol seziladi". [13] Shunday ekan, lirik janrning tabiatidagi yuzaga chiqayotgan fonetik, leksik va stilistik bo'yoqdorlik, so'zlarning tuzilishiga, shakli va yasallishga ko'ra ma'no anglatishi shoir poetik olamini teran idrok qilishga imkon beradi. Jahon tilshunosligidagi lingvopoetik qarashlar shuni ko'rsatmoqdaki, aynan o'zak, so'z yasallishi, harf orttirilish, tovushlar almashinuvi qofiyaning fonetik tabiatini, strukturasini belgilaydi. Natijada, she'rning yagona estetik qiyofasi, undagi so'zlar anglatayotgan birliklar kesimida olam va odam munosabatlari namoyon bo'ladi. Umuman, borliq bilan tillashayotgan har qanday ijodkor – so'z ustida juda qattiq ishlashini, chuqur o'rganishni taqozo etadi.

Shoir she'rlarida qofiyaning fonetik strukturasi uch o'ldamli olam mantiqini anglash mezoniga tutashadi. Ya'ni tushuncha (tovush), tasavvur (mantiq), mazmun (kechinma) birligida uyg'unlashib, yangi fonosemantik tahlilga imkon beradi. Deylik "she'riyatdagi qofiya, alliterasiya, vazn talabiga ko'ra tovush tushishi, tovush orttirilishi, tovushlarning o'rin almashishi kabi hodisalar fonetik jihatdan tahlilga tortilsa, nasrda obrazning ishonarli bo'lishi uchun turli so'zlar ifodasidagi o'ziga xos holatlar, ya'ni, unlilarni cho'zish, undoshlarni qavatlash, tovushlarni takrorlash, so'zlarni noto'g'ri talaffuz qilish, tovush orttirish yoki tovush tushishi va boshqalar kuzatiladi. Bu kabi tovush o'zgarishlarining fonopoetik maqsadini lingvopoetik tahlil ochib beradi" [14]Zero, she'riy matndagi qofiyaning fonopoetik strukturadagi sistembutunlik nutqiy ong va tuyg'u da ham maromiga yetadi.

Xulosa. Shunday ekan, fonetik va uslubiy jihatdan qofiyalarning o'zaro joylashishi, shoir angamlarining yuzaga chiqish kechinmalarini ham, marom va individual uslubini ham estetik jihatdan uyg'unlashuviga keng imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shcherbak L. V. <https://archive.org/details/scherba-francaise-phonrtique>
2. Usmon Azim. Saylanma. –T.: "ShARQ". 1995. –B.98.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. –T.: «O'ME», 2002.
4. G'ulomov A., Tixonov A., Qo'ng'urov R. O'zbek tili morfem lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1977. – B.367.
5. Mengliyev B. Abdulla Oripov ijodida ona til va ona so'z qudrati // "So'z xiyoboni" maqolalar to'plami. T.: Fan, 2020. – B.228.
6. Butunboyeva T. Zamonaviy nazmiy diskursda individuallikni ta'minlovchi lisoniy vositalar. Fil.fals. PhD diss. SamDU: 202. B.31.
7. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. –T.: "NDPU", 2007. –B. 52.
8. Yunusova D. O'zbek tilida yig'i holatini ifodalovchi leksik-frazeologik birliklar haqida//Til va adabiyot ta'limi. 2010. №11. B.25-26.
9. Boboyev T. She'r ilmi ta'limi. –T.: "O'qituvchi". 1996. –B.108.
10. <http://www.bobych.msk.ru /43/ 9086/1.html>
11. Mamatov J. Reduksiya bilan bog'liq yondosh hodisalar// O'zbek tili va adabiyoti. -Toshkent, 2008.-№4. – B.61.
12. Yusubova R. Poetik matnda tejamlilik va ortiqchalik. – Navoiy: "Alisher Navoiy" nashriyoti, 2018.
13. Umurkulov B. Poetik nutq leksikasi. –T.: "FAN".1990. –B.8
14. Toshxo'jayeva Sh. Erkin A'zam asarlari lingvopoetikasi. –T.: FAN. 2015. –B.61.

Muallif:

Egamov Umidjon Shavkatovich - GulDU "O'zbek tilshunosligi" kafedrasida o'qituvchisi.

UDK 372.882

THE PRINCIPLE OF HISTORICITY AND ARTISTIC TEXTURE IN THE LITERARY PROCESS

АДАБИЙ ЖАРАЁНДА ТАРИХИЙЛИК ТАМОЙИЛИ ВА БАДИИЙ ТЎҚИМА

ПРИНЦИП ИСТОРИЧНОСТИ И ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ФАКТУРЫ В ЛИТЕРАТУРНОМ ПРОЦЕССЕ

Uzoqov Akram Xikmatovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: akram_uzoqov2023@gmail.com

Abstract. This paper examines the specific laws and features of the historical novel genre. Also, the achievements of modern Uzbek literature, including the principles of embodiment of the image of Amir Temur in the works of the poet and writer Nurali Qabul, are analyzed.

Keywords: fictional and poetic expression, imagination, impression, image human consciousness, spiritual world, philosophy of socio-political life, art of diction, the cultural life of the period, complex and controversial.

Аннотация. В данной статье изучаются своеобразные закономерности и особенности жанра исторического романа. Также подвергается к анализу достижения современной узбекской литературы, в частности принципы формирования образа Эмира Тимура в произведении поэта и писателя Нурали Кабула.

Ключевые слова: художественно-поэтическая интерпретация, воображение, впечатление, облик, сознание человечества, духовный мир, социально-политическая философия жизни, искусство слова, культурная жизнь эпохи, сложный и противоречивый.

Kirish. Adabiy jarayon va yangicha tafakkurning mevasi bo'lgan tarixiy roman o'z badiiy hududiga zaminiy munosabatlarni, insonga, real hayotga xos voqealarni, real insonlar obrazlarini qabul qildi. To'g'ri, romanda, shu jumladan, tarixiy romanda g'ayrioddiy voqealar, afsona, rivoyatlar, ilohiy, mistik siymolar ishtirok etishi mumkin. Ammo bunday hodisa va obrazlarning ishtiroki yirik epik asarlar janri namunalarida bo'lganidek hal qiluvchi, yetakchi o'rin hamda ahamiyatga ega bo'lmay, ular inson tafakkuri, dunyoqarashi bilan bog'liq holda tasvirlanadi. Dialektik dunyoqarash tahlil hududiga tortiladi va yangi davr, yangi insonning ong darajasi, intellektual saviyasi nuqtayi nazaridan badiiy-falsafiy xulosalar, yechimlar ishlab chiqiladi.

Shuningdek, bu romanning badiiy struktural kengliklarida, jahon adabiy jarayoni, ayniqsa, romanchiligining badiiy-poetik, falsafiy tajribalari, yutuqlari, badiiy prinsiplarida ham o'z ifodasini topishi mumkin. Shu tariqa Sharq va G'arb

adabiyotidagi ilg'or, qadimiy va zamonaviy adabiy-badiiy an'analar, tajribalar milliy estetik, falsafiy tafakkur zahiralari, imkoniyatlari birlashib, moziyning muayyan bir davrdagi keng, murakkab, ziddiyatlarga to'lib-toshgan hayoti manzaralarini ko'lamdor, badiiy-emosional tarzda realistik ijodiy metodning tarixiylik mezonlariga muvofiq gavdalandirishga imkon yaratgan. Nurali Qobulning "Yetti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt" tarixiy romani Amir Temur haqidagi xalqimizning shu vaqtgacha mavjud bilim va tasavvurlarini yanada boyitadi. Amir Temur shaxsi va uning hayoti hamda faoliyatiga bag'ishlangan ko'p jildlik, mulohazalarga boy epik asarning chop etilishi haqida yuqoridagi fasllarda ba'zi mulohazalarimizni bayon etganmiz. Mazkur asar esa, uning mantiqiy davomi va uzviy qismlari yaratilganligi xaqida ham ma'lumotlar berilgan. Mazkur epik asarlar Nurali Qobulning faoliyatining so'nggi yigirma besh yil mobaynidagi mehnatlari evazi ekanini ta'kidlash joiz. Adibning "Yetti iqlim xoqoni yohud ahd va taxt" romanidan avvalgi "Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich"ni o'qigan adabiyot ixlosmandlari – bu navbatdagi asarda birinchi romandan tanish bo'lib qolgan qahramonlar bilan yana qaytadan uchrashishadi, albatta. Ayni payti ta'kidlab o'tish lozimki, barcha kitoblari bir-birining davomiyligini, uzviyligini ta'minlasa-da, ularning har birini yaxlit tugal mazmunga ega asar sifatida qabul qilish kerak. Shuningdek, asarlarda o'z tasvirining aksini topgan ko'plab tarixiy va to'qima obrazlar galyereyasi mavjud. Bular amir Boboturk, amir Sayfuddin, Saroymulkxonim, Alp Turkash, O'tkun Tegin baxshi, Tohir tarixchi, To'xtamishxon va boshqalar. Shu bilan birgalikda asarlar o'zlarining tasvir ko'lamini bilan ham e'tiborga loyiqdir.

"Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich" romanida Amir Temur tug'ilib o'sgan sharoit aks ettirilishidan to uning shaxs va inson sifatida kamol topishi, mamlakatni mo'g'ullar asoratidan xalos etishdan boshlab, Buyuk imperiyaga asos solish yo'lidagi harakatlari o'z aksini topgan. Sohibqironning inson va buyuk imperator sifatidagi faoliyati hamda To'xtamishxonning xon bo'lib ko'tarilishida Amir Temurning xizmatini poetik ifodalash orqali yakunlanadi. "Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich" asaridagi markaziy g'oya o'sha shonli 1370-yilda Balxdagi voqea, ya'ni Temurning eski turk xoqonlari an'anasiga ko'ra oq kigizga o'tqazilib, Turon amiri deb e'lon qilinishi, shu yuksak maqomga olib kelgan kuch-qudrat va faqat jang quroli va harbiy kuchigina emas, aqli zakosi, murosa-yu madora, sulh-u bitimga joy qolmaganda qilichni ishga solishga majbur bo'lganini ko'rsatishdan ham iborat edi. Buni Temur o'zining tuzuklarida qayd ham etgan. O'zbek adabiyotida Sohibqiron haqida anchagina tarixiy mavzudagi asarlar yaratilgan. Bu ma'noda Pirimqul Qodirovning "Amir Temur siymosi" publisistik asari, Abdulla Oripovning "Sohibqiron" dramasi, Muhammad Alining "Ulug' saltanat" trilogiyasi alohida e'tirofga loyiq. Amir Temur haqidagi bu darajada rang-barang polifonik asarlar bilan tanishish, adiblarning rang-barang uslub va mahoratlarini kuzatish hamda o'ziga xos bu badiiy dunyo haqida mustaqil mushohada yuritish imkoniyati faqat mustaqilligimiz tufayligina paydo bo'ldi. Zero, Amir Temur haqidagi yangi badiiy asarlarning bosh maqsadi ham moziyni faqat ko'klarga ko'tarishgina emas, tarix zarvarag'ida ota-bobolarini xolis va haqqoniy badiiy tasvirlash orqali mustaqillikni yanada mustahkamlash, istiqlolimizni yanada yuksaltirishdan iborat edi. "Yetti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt" romani mohiyati bilan tariximizning bugungi boqiy nurlari va o'zlikni yanada chuqurroq, teranroq anglash haqidagi ana shunday asardir. Kitobxon, asar mohiyatini uning nomidanoq payqashi mumkin. "Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich"da Temurning buyuk amir darajasiga yetmog'i jarayonlaridagi toblanish qiyofasi, aqlning uyg'onish omillari va qilich bilan mustahkamlanish sabablari tasvirlansa-da, "Yetti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt"da endi, buyuk amirning yetti iqlim xoqoni sifatida tan olinishi va chetlab o'tilishi mumkin bo'lmagan turli miqyosdagi yurishlarining ijtimoiy-siyosiy shart-sharoitlari va qonuniy asoslari, insoniyat tamadduniga faol ta'sir etgan Temur dunyoqarashi va falsafasi, bu qiyofadagi milliy, diniy, ijtimoiy va bashariy ruh, afsuski na o'tmish va na bugun manaman degan davlatlarni boshqargan va boshqarayotganlarda kamdan kam uchraydigan ahd va taxt birligi, shularni jahon badiiy idroki natijasida hozirgi kitobxon tomonidan o'zlikni anglash muammolari badiiy aks ettiriladi. Amir Temur haqida ko'p yozildi, yozilmoqda ham. Kelgusida shubhasiz yana yozilajak. "Yetti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt" muallifining bu borada o'zigacha yozganlardan farqlanib turuvchi xususiyatlaridan biri shundaki, u Amir Temur bilan bog'liq tarixiy voqealar hamda fe'l-atvoridagi shu vaqtgacha takror-takror e'tirof etilgan ma'lumotlarga yana diqqat qaratishdan qochishga intiladi. Ularga munosabat bildirish ehtiyoji tug'ilganda esa, bu tarixiy nuqtalarning yangi-yangi falsafiy, hayotiy qirralarini ochishga e'tibor qaratadi. Yoritilayotgan muammolar yoxud Amir Temur, To'xtamish, Idiku Temur, Ertug'ul Turon, Malik Buqrot kabi timsollarga mustaqil nuqtayi nazar va poetik munosabatda bo'lish, o'zining tarixga badiiy qarashlari orqali imkoni boricha hozirgi kun muammolari uchun ham badiiy va ilmiy xulosalar chiqarishga intilish romanning yetakchi xususiyatidir. Romanda har biri mustaqil o'rinni egallagan Joku Barlos, Boboturk, Turkash, Mironshoh, O'tkun Tegin baxshi singari ko'plab tarixiy qahramonlarga duch kelishimiz aniq. Roman janrining klassik xususiyatlaridan biri unda bosh va yetakchi qator qahramonlar hayot yo'li, bu yo'l va qismatning muhim bosqichlari, ularning barchasini mushtarak uyg'unlikda tutib turuvchi tarix va zamon obrazi gavdalandiriladi. "Yetti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt" muallifi bu an'anani takrorlamaydi. Unga ijodiy yondashadi va roman janri imkoniyatlarini boyitish yo'llarini topishga harakat qiladi. Qahramonlarning hayot yo'li va qismatini tasvirlash yo'lidan bormaydi. Balki aksar qahramonlar bosh g'oya va bosh obraz xarakterini ochishga bo'ysundirilgani holda, ko'pincha, fragmentar tasvirlarda o'z ifodasini topadi. Nurali Qobulning qahramonlari, asosan, xarakterning eng muhim qirralarini ochuvchi aspektlarda yoritib boriladi. Temur uzoq vaqt, yaqin-yaqingacha, go'yo o'zga hududlarni zabt etmasa turolmaydigan, boylikka to'ymaydigan, o'zga hukmdorlarni zararlantirmasa rohat qilolmaydigan fohish sifatida ta'riflab kelingani rost. Bularni tamomila inkor etuchi tarixiy manbalarning o'zi Amir Temurning asl qiyofasini ko'rsatishda ojizlik qiladi. Temurning haqiqiy qiyofasi qanday

bo'lganini ana shu tarixiy manbalarga suyanan holda faqat badiiy adabiyotgina ko'rsata olishi ma'lum. Adibning tarixiy haqiqatga izchil asoslangan badiiy talqinidagi Temur siymosiga munosabat masalasida uzoq asrlar mobaynida shakllangan stereotip tamoman buzilgan. Koinot Oллоhga tegishlidir, deydi asardagi lavhalardan birida Temur "Bu davlat, bu boylik va hududlar barchamizdan qoladi. Hech kim uni narigi dunyoga olib ketolmaydi. Jahonni zabt etgan buyuk sarkardalar ham bo'sh qo'l bilan ketgan". Amir Temurning bu fikrlari shunchaki, gap emas, uning hayoti va a'molidan kelib chiqqanini ko'rsatish romandagi badiiy konsepsiyaning markaziy nuqtalaridan birini tashkil etadi. Asarda kechuvchi aksar voqelik va bosh qahramon xatti-harakati tasviridagi hayotiylik va haqqoniylik shu qadar aniq va tiniqki, Temur yurishlari va fe'l-atvoridagi jarayonlar (o'zga mamlakatlarda tinchlik, adolat va islomni mustahkamlash uchun ko'p hollarda shu yurt xalqi va kayvonilarining da'vati bilan yurish, Turonga hujum qilishga hozirlik ko'rayotgan muxolif niyatini payqab, avvalroq o'tlanish, saltanat birligini parchalashga harakat qilayotganlarga munosib harbiy chora ko'rish, muayyan yurishlar qilmasdan sukut saqlanishi tashabbusni berib qo'yish ekanligi va bu masalada orqaga chekinishga yo'l yo'q ekanligi, aksar yurishlar shu bois, noilojlik va majburlikdan iborat bo'lganining mohiyati tarixiy qonuniyatdan kelib chiqqanligiga adib kitobxonni to'liq ishonтира olgani e'tiborni tortadi.

Adib mahorati bois, tasvirlanayotgan ayrim voqea-hodisalar aynan tarixiy yoki shunga yaqin ekanini kitobxon deyarli unutib o'qiydi. Shu sabab yozuvchining mahorati tasvirlanayotgan tarixiy haqiqatga jon kiritadi yoki aks etayotgan voqea adib taxayyulida tamoman qayta ishlanib, badiiy tus oladi va yangi bir hayotiy haqiqatga aylanadi. Shu ma'noda Amir Temurdan boshqa qahramonlar obrazi hamda syujet liniyalarining qay biri tarixiy haqiqatu qay biri badiiy to'qima ekanini ajratib olish oson kechmaydi. Bunday hol tarixiy haqiqatning badiiy haqiqat hujayralari bilan to'ldirilishi tufayligina sodir bo'ladi. Tarixiy roman yozishdagi eng qiyin va ayni paytda, asar muvaffaqiyatini belgilovchi xossalar mana shu nuqtada kesishadi. Nurali Qobul mahorati ana shu xossalar kesishgan nuqtalarda ayon bo'ladi.

Nurali Qobulning tarixiy mavzudagi qariyb barcha asarlari Amir Temur yashagan davr, o'tmish obrazini ifodalashga xizmat qiladi. Shu ma'noda tarixiy romanlardagi obrazlar tizimi boshqa romanlardagiga nisbatan bir muncha murakkab hisoblanadi. Chunki bu yerda bir obrazning boshqa bir obraz bilan o'zaro teng darajadagi munosabati muhim sanaladi. Chunki romanda bir detal-obraz boshqa bir personajning xarakterini yoki tarixiy shaxs obrazi zimmasidagi badiiy-estetik yuklamasini ochib berishga xizmat qilishi mumkin.

"Har qanday asar – hajman kichik yoki katta bo'lishidan qat'iy nazar – mukammal xarakterlari, xotiraga muhrlanib qoladigan betakror epizodlari bilan adabiyot maydonida voqea bo'ladi; umrboqiylik maqomiga erishadi" [1]. Shu ma'noda Nurali Qobul asarlarida davrning betakror tasviri, obrazlar tizimida ham mukammal xarakter va betakror epizodik obrazlar talaygina. Ana shulardan Najmiddin Kubro, Sulton Alouddin Xorazmshoh, uning o'g'illari Sulton Jaloliddin, Rukniddin, singlisi – Mazondaron malikasi Shoh xotun, bosh farrosh (shohga dasturxon tayyorlovchi, gilam to'shovchi) Muqoribiddin al Shosh Farrosh, otboqar Shamsiddin Haqqul obrazlari hisoblanadi. Yozuvchi xorazmshohlarga bag'ishlangan boblarda syujet chizig'ini to'g'ri tasvirlar ekan, "syujet tizimidagi izchillik yozuvchi g'oyaviy niyatidan kelib chiqqan holda, xarakterning shakllantirilishi bilan bog'liq tarzda aks ettiriladi", - degan tamoyil asosida ish ko'radi [2]. Masalan, Sulton Alouddinning so'nggi kuni va uning o'limi haqidagi xabarni sulton Jaloliddinga yetkazish bilan bog'liq syujet liniyasidagi izchillik otboqar va bosh farrosh xarakterlarini namoyon etib, ular yordamida Alouddin Xorazmshoh va Manguberdi xarakterlar qirralari to'ldirilgan, davr tasviri jonlantirilgan. Yozuvchi Jaloliddin Manguberding tillarda doston bo'lgan jasorati, shiddatli yurishlari, mo'g'ullarning ulkan qo'shinini yengib, arablarni dovdiratib, Xuroson, Kavkaz, O'rta va Yaqin Sharqda g'alaba qozonishi haqida emas, balki shu paytgacha biz ko'rmagan mo'minligi, ya'ni otasining qulayotgan mamlakat taxtini, saltanat qilichini kimga berishini oxirgi damgacha sabr va iztirob bilan kutib turganining badiiy ifodasi hamda Sulton Muhammad Xorazmshohga atab Isfahonda madrasa qurdirishga farmon bergani aks ettirilgan. Garchi epizodik obraz sifatida keltirilgan bo'lsa-da, uning yodda qoladigan xarakterli jihati Xorazmshohlar fojeasini yana bir bor ko'rsatib, romanning umumiy mazmuniga salmoq bag'ishlagan, deyish mumkin. Taxtidan ayrilgan Sulton Alouddin Muhammad Xorazmshoh kichik o'g'li, Iroq hukmdori Rukniddin Gurchanti huzuriga yo'l oladi. Ammo o'g'il otasini kutib olganini o'zi emas, vaziri Imodulmulk as-Saviyni yuboradi. Bu vazir ham xiyonatchi, aslida Rukniddindan qasd olish uchun payt poylab yurgan kishi edi. Sulton Muhammad Xorazmshoh Amudaryodan kechib o'tgach, ne qilarini bilmay Nishopurga boradi. Hamma joyda mo'g'ullardan qo'rqqan shahar hokimlari sobiq shohlarini sovuq qarshi olishardi. Hatto o'g'li Rukniddin ham o'ttiz mingdan ortiq qo'shini va qo'lida hukmdorligi bo'lib, otasini sovuq kutib oladi. Tezroq otasidan qutilish payida bo'ladi. Chunki u mo'g'ullardan qo'rqardi. "Ilk uchrashuvdayoq ota-bolalik tuyg'usi o'g'lining nigohida yo'qolgandek. Uning qosh-qovog'ida, yurish-turishida ham ilgari ilqlik va samimiyatni tuymagach, dunyoning yarmini so'rab turgan sultonlikdan, oqibatsiz farzandlarining qo'lga qarab qolgan chorasiz qariyaga aylanganini his etgandek bo'ldi, ich-ichidan to'lib-toshib kelayotgan yig'i va hayqiriq aralash bir narsa bo'g'ziga tiqildi. Ko'zida g'ilqillab turgan yosh allaqachon oq oralagan soqolli yuzi uzra aylanib oqardi" [3]. Keltirilgan parchada sultonning portreti va ruhiy holati ta'sirli so'zlar orqali tasvirlanar ekan, yozuvchi davr fojeasini ota va bolaning samarasiz uchrashuvida bayon etadi.

Shu o'rinda avvalgi bobda Amir Temur va To'xtamishxonning o'z farzandlariga qilgan ikki xil munosabatini tahlil etganimizga qo'shimcha sifatida Turkon Xotun, Sulton Muhammad va uning o'g'li Rukniddinlarning o'zaro munosabatini yana bir bor qiyoslash imkonini yuzaga chiqadi. To'g'ri, "Ma'lum bir sharoitda, bir muhitda, bir makonda,

ammo turli vaqtda mavjud bo'lgan yoki mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan adabiy hodisalarni qiyoslash kerak bo'lganda, ikkinchi vaziyat yuzaga keladi. Shu bilan birga, turli vaqtda, ammo juda o'xshash vaziyatlarda mavjud bo'lgan hodisalarni qiyoslash – qiyin vazifa” [3] sanaladi. Ammo bu turdagi qiyoslash usuli qiyoslanuvchi obrazlarning tarixiy birligi haqida gapirishga imkon beradi. Umid bilan farzand huzuriga kelgan ota va dushman e'tiborini tortmaslik uchun otasidan tezroq qutulish payida bo'lgan o'g'il timsolida Xorazmshohlar saltanati va ular yashagan davrning ayanchli tasviri ifodalangan. Qancha og'ir bo'lmasin, bu jamiyatni Anushteginlar o'zlari yaratgan edilar. Ma'naviy qashshoqlik, ruhiy inqiroz, dushman oldida sarosimalar dahshatli ekani Rukniddin obrazida beriladi. Uning ifodasi o'quvchi qalbida afsus-nadomat, qahrg'azab uyg'otadi. Shu o'rinda, romanda Amir Temurning o'g'li Umarshayx mirzo Mazondaron tog'i etaklarida fors diyorini boshqarib turganda yuborgan xati va ushbu xatni o'qib bo'lgach, xat mazmunini otasidan qiziqib so'ragan o'n yoshli o'g'li Rustam o'rtasidagi suhbatni qiyoslash mumkin. Zero, adabiyotshunos M.Sharafutdinova ta'kidlaganidek, “tarixiy hodisa tafsilotlarini ifodalovchi maktub sharh yoki tarixiy voqealar bayoni vazifasini bajarib, keyingi boblarda batafsil tasvirlanadi va muallif bayonida davom ettiriladi” [4]. Darhaqiqat yozuvchi voqealarga insonparvarlik, o'g'il, nabira uchligi o'rtasidagi munosabatlarga samimiyat, ishonch, mehr, hayotsevarlik g'oyalarini berib, asarning aynan shu yerdagi bayonida ham sara so'zlar, kishi qalbiga iliqlik beruvchi jumlar keltiradi, roman umumiy kechinmasiga ko'tarinkilik olib kiradi.

Amir Temurning yetti iqlim hoqoni, Sohibqiron va boshqa ijtimoiy-siyosiy darajalariga emas, oddiy inson sifatidagi fazilatlarini tasviri bu obrazga yanada hayotiylik va jonlilik baxsh etadi. U adirda zira va kiyik o'ti terib yurgan, jayron bolasiga mehribonlik ko'rsatishi va hatto ko'ziga yosh kelishi, bog'iga ba'zan o'zi daraxt ekishi, kayfiyatga qarab, ularni parvarish qilishi, ovni yaxshi ko'rgani bilan biror bir jonivorga o'q uzmagani, bolalik va o'smirlik chog'laridagi do'stlari bilan uchrashuvda o'zini tutishi, tarang bir vaziyatda tog'asi Jaku Barlosga qo'pollik qilib, yaxshi gaplashmay, huzuridan chiqarib yuborgani uchun, fursati kelganda maxsus maktub orqali undan uzr so'rashi, qurtovani, kulchatoyini xush ko'rishi, tol tovoqda qurut ezilishini kuzatishi, ayb, xato va ba'zan, hatto sotqinlik qilganlarga muruvvat ko'rsatishi, padari buzrukvorini sog'inish tasvirlari, Eron va Iroq fathidan so'ng Samarqandga olib ketilayotgan olim, shoir, naqqosh, me'mor, sozandalarga ko'rsatilgan hurmat va iltifoti, shu holatdagi so'z erkinligiga munosabat va boshqalar tasviridagi Amir Temur qiyofasi uni kitobxonga xuddi o'ziga o'xshash bir oddiy insondek yaqinlashtirib qo'yadi. Bunday holatlar tasvirida yozuvchi o'z qahramonining bugungi, zamonaviy qimmati va ahamiyatini ochishga alohida e'tibor berishini ta'kidlash o'rindir. Xususan, Temurning ijodkorlarga, so'z erkinligi masalasiga munosabati uni hozirgi hayotimiz bilan yanada yaqinlashtirgandek bo'ladi. Aslida, butun asar bo'ylab o'tuvchi bu ruhni roman g'oyaviy-badiiy strukturasidagi bir necha misol orqali ko'rsatishning o'zi kifoya qiladi. Amir Temur qiyofasini ichdan yorituvchi muntazam xushyorlik va ogohlik, o'zini nihoyatda do'st hamda sadoqatli ko'rsatgani bilan, aslida, cho'ntagidagi toshni qulay payt keldi deguncha ishga solishga tayyor ayrim hukmdorlarga nisbatan doimo sergaklik, g'anim yurish-turishi va o'y-fikrlari, rejalariga beparvo bo'lmaslik, bosh qahramon tilidan aytilgan, yozuvchi dunyoqarashining bir uchini aks ettirib turuvchi oddiy bir e'tiborsizlik, ba'zan, hatto tarix g'ildiragini boshqa tomonga burib yuborishi mumkin.

Tarixiy-badiiy asar yaratuvchi adib kechmish voqea-hodisalarni qayta idrok qiladi. Ana shu jarayonda har bir voqea, so'z badiiy estetik yuklama oladi. “Binobarin badiiylik muammolari tadqiq etilar ekan, bunda o'ta murakkab va o'ta mukammal tizim ichiga kiriladi. Bunday tizim ichidagi har bir unsur boshqalari bilan o'zaro ko'p xildagi ta'sir va aloqada bo'ladi, so'z esa oddiy muloqot qurolidan obrazga, obraz esa obrazlar tizimiga, obrazlar tizimi badiiy haqiqatga, badiiy haqiqat esa asar (ijodkor) konsepsiyasiga aylanadi” [5]. Demak, tarixiy haqiqat bilan badiiy haqiqat o'rtasida turli ta'sir va aloqa bo'lishi mumkin. Xususan, Amir Temur tarixiga oid manbalar va tadqiqotimiz obyekti o'rtasidagi munosabat, tarixiy haqiqatning badiiy haqiqatga, undan o'sib yozuvchi ijodiy konsepsiyasiga aylanish jarayonini kuzatish zarurati paydo bo'ladi. Nurali Qobul esa mustaqillik davrida jamiyat oldida turgan yangi davlat va jamiyat qurish nazariyasi, amaliyotini milliy asosda qayta badiiy idrok etishni maqsad qilgan. Bu yo'lda eng asosiy manba, shubhasiz, Amir Temur qurgan Turon saltanati edi. Biroq tarixdan ma'lumki, turkiy xalqlardan chiqqan qator podshoh, sulton va amirlar Qoraxoniylar, Somoniylar, G'aznaviylar, Xorazmiylar kabi sulolalarni ham bunyod etishgan. Ularning ham tajriba, yutuq, kamchilik, nuqson va xatolarini o'rganish zarur edi. Shuning uchun yozuvchi Amir Temur obrazi orqali turkiy davlatchilik taraqqiyotini badiiy aks ettiradi, o'ninchi-o'n beshinchi asrlar oralig'idagi besh yuz yillik davrga badiiy-estetik tomondan baho beradi. Masalan, yuqorida e'tibor berganimiz – elchi va uning hamrohlarini kutib olish marosimi romanda Shomiydagidan tubdan farq qiladi. Xususan, Shomiy bayon etgan elchi Sohibqiron To'xtamishxon nomidan aytgan gaplar va unga Amir Temurning otalarcha mehribonlik qilgani haqidagi suhbatidan keltirilmaydi. Ammo Shomiy asarida qayd etilgan va elchi tomonidan aytilgan gaplardan parcha tarixiy romanning birinchi bobida epigraf sifatida aynan keltirilgan. Faqat uni hukmdor maktubidan deb beradi. Lekin tarixiy romanning badiiy xususiyatidan kelib chiqib, muallif unga o'zgacha tus bergan. Ya'ni elchilar o'z qavmidan qochib Amir Temur o'rdusida panoh topgan vatandoshlarini ko'rib qolishi asl manbada keltirilmaydi. Lekin badiiy mantiqdan kelib chiqilsa, dispozitsiyada ko'rilmagan voqeaning kompozitsiyada keltirilishi asardagi badiiy haqiqatni yanada teranlashtirishga xizmat qilgan. Ikkinchidan esa, O'rdudagi barcha voqealar va undagi kishilar turmushi hammaning ko'z o'ngida bo'lgach, elchilar va Idiku Mang'it, Qutlug' Temurlar o'zaro uchrashmasliklarining iloji yo'q edi. Shuning uchun yozuvchi ularni bir dasturxon atrofida uchrashtirib, asarga badiiy to'qima kiritgan.

Bundan tashqari, “roman badiiy kompozitsiya va qurilishidagi yozuvchining ko‘pda sezilavermaydigan, lekin, mahorat va ustalik bilan tutgan yo‘lini alohida ta’kidlash o‘rinli bo‘lar edi. Yozuvchi asar boshidan oxirigacha biror bir bobda syujetni an’anaviy usulda rivojlantirish yo‘lini tutmaydi” [6]. Ya’ni ulkan tarixiy voqealarni zamon va makon birligidagi yaxlit oqimda ko‘rsatib beradi. Natijada asosiy o‘ringa shaxs emas, u bilan bog‘liq voqea chiqadi. Aslida epik asarning bosh talabi ham voqea-shaxs-voqea tarzda kechishi bor gap. Biroq yozuvchi tarixiy voqelikni yuqoridagi formula tarzida qaytarmaydi, balki tarixiy voqea-shaxs-badiiy voqea-ijodiy konsepsiya tarzda qayta quradi. Avvalgi formula nisbatan kengroq ma’noni ifodalab, undagi voqea makon va zamon nuqtayi nazardan aniq emas edi. U shu zamonda yoki kelajakda ham bo‘lishi mumkinligini inobatga olib, unga o‘ziga xos tarzda yondashadi. Jumladan, Shomiy qayd etgan Amir Temur nutqi e’tiborga loyiq bo‘lib, yozuvchi asarida unga tegishli mazmun va voqealar tarixiy romanning ikkinchi jildi va uchinchi jildining dastlabki boblariga singdirib yuborilgan. Natijada romanning tafakkur ko‘lami kengaygan. Unda yozuvchi Amir Temurning shaxs sifatidagi ulkan ijtimoiy-siyosiy qarashlarini ifodalaydi, aksariyat o‘rinlarda voqelikka obyektiv qarashga intiladi. Zero, “Hozirgi zamon nazariy tadqiqotlaridagi xulosalarga tayangan holda romanning, aniqrog‘i, realistik romanning bosh janr xususiyatlari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin: 1.Asarlarda romanga xos tafakkurning mavjudligi, fikriy-falsafiy ko‘lamdorlik. 2.Shaxs va hayotning yangicha konsepsiyasi. 3.Shaxs va hayotning xuddi ko‘zgudagidek xolis – obyektiv ifodasi, hayot haqiqatiga sadoqat, haqiqatning yozuvchi shaxsiy mayllari, qarashlaridan ustunligi – ustuvorligi” [6]. U.Normatovning mazkur tasnifini tarixiy realistik romanlarga ham joriy etish mumkin. Faqat unga biroz o‘zgartirish kiritish zarur.

Bizningcha, mazkur tasnifning ikkinchi bandini tarixni xolis aks ettirishda ijodkorning yangicha badiiy-estetik konsepsiyasi, uchinchi band esa tarixiy haqiqatni badiiy haqiqatga aylantirish hamda shu yo‘l bilan jamiyatning idealiga mos ijodiy konsepsiyani yaratish, degan jumalarga o‘zgartirilsa maqsadga muvofiqroq bo‘lar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- 1.Карим. Б. Рухият алифбоси. – Тошкент: Гафур Ғулом, 2016. – Б. 29.
2. Кўйлиева Г.Н. Ўзбек насрида трилогия. Фил. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – Б. 15.
3. Тўраева Б. Тарихий роман сюжетида вақт тушунчасининг кoinот ва табиатга оид билимлар орқали ифодаланиши // Ўзбекистонда хорижий тиллар. – Тошкент, 2016. – Б. 194.
4. Шарафутдинова М.О. Особенности повествовательной структуры узбекского романа XX века в контексте мировой литературы. Автореф. дисс... док. фил. наук. – Ташкент, 2010. – С. 17.
5. Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент, 2004. – Б. 34-35.
6. Назаров Б. Тарихий ҳақиқат ёғдулари ёхуд ўзликни бадий англаш (Сўнгсўз) // Нурали Қобул. Етти иқлим хоқони ёхуд аҳд ва тахт. – Тошкент: Шарқ, 2014. – Б. 473.

References:

- 1.Karim. B. Ruhiyat alifbosi. – Toshkent: G’afur G’ulom, 2016. – B. 29.
2. Qo‘lyieva G.N. O‘zbek nasrida trilogiya. Fil. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Toshkent, 2019. – B. 15.
3. To‘raeva B. Tarixiy roman syujetida vaqt tushunchasining koinot va tabiatga oid bilimlar orqali ifodalanishi // O‘zbekistonda xorijiy tillar. – Toshkent, 2016. – B. 194.
4. Sharafutdinova M.O. Osobennosti povestvotelnoy strukturi uzbekskogo romana XX veka v kontekste mirovoy literaturi. Avtoref. diss... dok. fil. nauk. – Tashkent, 2010. – S. 17.
5. Sarimsoqov B. Badiylik asoslari va mezonlari. – Toshkent, 2004. – B. 34-35.
6. Nazarov B. Tarixiy haqiqat yog‘dulari yoxud o‘zlikni badiiy anglash (So‘ngso‘z) // Nurali Qobul. Etti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt. – Toshkent: Sharq, 2014. – B. 473.

Muallif:

Uzoqov Akram Xikmatovich - GulDU katta o‘qituvchisi, PhD.

UDK 82-1/29; 82-193

THE ROLE OF METAPHOR IN EASTERN POETICS

ISTIORANING SHARQ POETIKASIDA TUTGAN O‘RNI

РОЛЬ МЕТАФОРЫ В ВОСТОЧНОЙ ПОЭТИКЕ

Ibragimov Jasurbek Tulkinjon o‘g‘li

Namangan muhandislik-texnologiya instituti, 161113, Namangan viloyati, Chust tumani, Tashabbus ko‘chasi 100-uy

E-mail: ibragimov.jasurbek2022@gmail.com

Abstract. This article analyzes metaphors in Eastern historical poetics. The very beginning of analyzing metaphors can lead us to the Aristotelian era after he released his great work “Poetics”. So far, many scientists have done their research on metaphors. These researches were done in different languages: Arabic, Persian, Tadjik, and so on. We have taken some examples from works written in the East to specify and compare the terminology. For working on learning

metaphors, it can be easy for further research to compare Eastern and Western views on metaphors and their types. Specifically, we analyzed the Eastern approach for the analysis of metaphors. One great finding: Eastern scientists initially did not define the term instead they just took examples from the Koran, and sayings from the language of prophets, companions, and early poets, came out. Therefore, almost all scholars who studied metaphor in the East continued this tradition.

Key words: Poetics, East, metaphor, the Koran, Japanese songs, written works, poets, similes and etc.

Аннотация. В данной статье анализируются метафоры в восточной исторической поэтике. Самое начало анализа метафор может привести нас к аристотелевской эпохе после того, как он выпустил свой великий труд «Поэтика». До сих пор многие учёные исследовали метафоры. Эти исследования проводились на разных языках: арабском, персидском, таджикском и так далее. Для уточнения и сравнения терминологии мы взяли несколько примеров из произведений, написанных на Востоке. При работе над изучением метафор для дальнейших исследований может быть легко сравнить восточные и западные взгляды на метафоры и их типы. В частности, мы проанализировали восточный подход к анализу метафор. Одно замечательное открытие: восточные учёные изначально не давали определения этому термину, а просто брали примеры из Корана, и получались высказывания из языка пророков, сподвижников и ранних поэтов. Поэтому почти все ученые, изучавшие метафору на Востоке, продолжили эту традицию.

Ключевые слова: Поэтика, Восток, метафора, Коран, японские песни, письменные произведения, поэты, сравнения и т.д.

Kirish. Ming yillar mobaynida shakllangan sharq mumtoz poetikasi 21-asrda ham o'zining asl mazmun-mohiyatini yo'qotmay kelmoqda. Uni g'arb olimlari o'zlarining yaratgan ishlariga ilmiy asos qilib olganligini Aristotelning "Poetika" asari misolida ham ko'rib chiqqan edik. Tadqiqotimizning ushbu bobida ma'naviy san'atlarning "gultoji" hisoblanadigan "istiora"ni sharq mumtoz poetikasida tutgan o'rni, uning nazariy tatqiqiga va turlarining tavsifiga atroflicha to'xtalib o'tamiz. Lekin "istiora" haqida ma'lumot berishdan avval "ilmi badi'" nomi bilan yuritilgan badiiy san'atlar haqida ilmiy risolalarga to'xtalib o'tsak. Zero, bu ma'lumotlar umumiy bobning debochasi sifatida qabul qilishga arziydi.

Tadqiqotning obekti va qo'llanilgan metodlar

Professor Hamidulla Boltaboyev o'zining "Sharq mumtoz poetikasi" nomli ilmiy risolasida "badi' ilmi" qadim zamonda ham mavjud bo'lganligiga guvohlik bergan. Olim san'atning bunday turlari qadimgi zardushtylarning muqaddas kitobidan tortib, ma'lum bir davrlarga xos bo'lgan tosh bitiklar va qadimgi xalqlarning: arab, fors va turkiylarning yozma yodgorliklarida ham uchratish mumkinligini alohida eslatib o'tgan. [6]

Nafaqat Islom dini yaralishi va tarqalishidan keyin, balki avval ham badiiy san'atlarning tavsifi va tadqiqi ustida anchayin zalvorli ishlar amalga oshirilganligiga bir nechta ahamiyatga molik asarlarni yaralishi ham isbot qilib turibdi. Biz ana shunday asarlarda "istiora" bo'yicha qilingan qismlarini nazariy tahlil va tadqiq qilib, ularning turlarini bir nechta misollar vositasida keltirib o'tishni maqsad qildik.

"Ilmi badi'" bo'yicha albatta birinchi bo'lib arab xalqlarining mumtoz poetikasiga tegishli ilmiy asarlarda, keyinchalik fors va turkiy tillarda yaratilgan ilmiy adabiyotlarda uchramiz. Lekin barchasini bir umumiylik birlashtirib turadi. Ya'ni, badiiy san'atlarga misollar avval Islom dinining muqaddas kitobi bo'lmish "Quroni Karim" dan, keyinchalik sahih hadislar, sahobalar va tobeinlarning so'zlaridan va so'nggida esa o'sha davr shoirlarining misralaridan olingan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Arab tilida yaratilgan badi' ilmi haqida ilk qarashlarni namoyon qila oladigan Abdulloh ibn Mu'tazzning "Kitob ul-badi'" asarida ham bunday an'ana "istiora" san'ati vositasida aniqlangan. Ushbu manbada istioraning alohida ta'rifini uchratmaymiz, ammo yetarlicha misollarni uchratishimiz mumkin. "Quroni Karim" hamda hadislardan olingan misollar tadqiqini islomshunoslarning hukmiga havola qilgan holda, biz o'sha davr shoirlar ijodidan olingan misollar tahlili bilan chegaralanamiz. Arab tilini to'la bilmasligimizni eslatib o'tib, ushbu kitobni akademik I.Y. Krachkovskiy tomonidan tarjima qilingan ruscha va H. Boltaboyev tomonidan tarjima qilingan o'zbekcha tarjimalar tahlilini qilish maqsadga muvofiq ko'rinadi.

Abdulloh ibn Mu'tazz Molik ibn Dinordan bir parcha olib o'zining ilmiy risolasida berib o'tadi.

I.Krachkovskiy tarjimasi:

Сердце, если в нем нет мысли, разрушается. [7]

X. Boltaboyev tarjimasi:

Fikrsiz ko'ngil vayronadir. [6]

Ushbu olingan misol to'raligicha istiora san'ati vositasida qurilgan desak aslo mubolag'a bo'lmaydi. Chunki, bu yerda ikki istioraviy birlik bilan yuqoridagi jumla hosil bo'lgan. Bunday xulosiga kelishimizga aniq dalilimiz mavjud. Misolni mantiqan ikki qismga bo'laylik. Birinchisi "Сердце, если в нем нет мысли" (fikrsiz ko'ngil) va ikkinchisi "сердце разрушается" (ko'ngil vayronadir). Jumlada berilgan "fikrsiz ko'ngil" birikmasini tahlil qilsak. "Ko'ngil" so'zining o'zi mahvum tushuncha hisoblanib, o'zbek tilining izohli lug'atida "kishining his-tuyg'u va kechinmalari manbai; yurak, qalb, dil" [8] deya ma'no anglatadi. Ammo "ko'ngil" so'zi inson tana a'zosi "yurak" ning mavhum bir

tushunchasi. Endi ana shunday mavhumlikda “fikr” bo’lishi va bo’lmasligini asl ma’noda tasavvur qilib bo’lmaydi. Misolning ikkinchi qismida “сердце разрушается” (ko’ngil vayronadir) birikmasida ham istioraviy bog’lanish mavjud. Buning isboti o’laroq, “vayrona” so’zining asl ma’nosini berishdan anchayin yiroq. Shunday qilib, “Сердце, если в нем нет мысли” (fikrsiz ko’ngil) va “сердце разрушается” (ko’ngil vayronadir) jumllarini Abdulloh ibn Mu’tazz tomonidan mutaqqaddim shoir Molik ibn Dinorning asaridan ajratib olib istioraligiga bir ishora berib o’tgan.

Yana bir misol olib tahlil qilsak.

I.Krachkovskiy tarjimasini:

Увидел ал-Мамун одного из своих детей с тетрадью в руке и спросил у него: «Что это, сынок мой?» Тот ответил: «Часть того, что отточивает понятильность и заменяет друга в одиночестве». [7]

X. Boltaboyev tarjimasini:

Ma’mun (xalifa) o’z farzandlaridan birining qo’lidagi qog’oz, qalamni ko’rib: “O’g’lim, bu nima?” deb so’radi. Bola javob berdiki: “Bular zehnni o’tkirlashtiruvchi, yolg’izlikda sirdosh do’stlarimdandir”. [6]

Xalifa Ma’munning farzandlari tomonidan bildirilgan qog’oz va qalamni ta’rifi o’zida badiiy ko’chimni hosil qilgan. Turmush tarzimizda shunday ta’riflarni “kitob” va shunga o’xshash bilim manbaiga berilgan istioraviy ta’riflarni ko’p eshitganmiz. Demak Abdulloh ibn Mu’tazz ham bu qismni shunchaki tanlab olmagan. U bu bilan “qog’oz va qalam” insonni zehnni o’tkirlashtiradigan va u barcha narsalardan holi vaziyatda unga sirdosh-do’st bo’lishini keltirib o’tgan. Misolga e’tibor qaratsak, unda jonlantirish san’ati ham qaysidur ma’noda ishtirok etgan. Zero, qog’oz va qalamni insonning do’stiga qiyos qilinganligi buni ko’rsatib ham turibdi.

Muallif asarda bunday misollarni bir nechtasini tanlab olib, ularni har bir tasvir vositalarini alohida-alohida keltirib o’tgan. Lekin bizning tadqiqot ishimizning hajmi ma’lum darajada belgilangani bois ulardan ayrimlarini tahlilini keltirib o’tish maqsadga muvofiq. Zero, boshqa mualliflarning asarlarida ham istiora uchun bildirilgan fikrlarni berishimiz joiz.

Badiiy san’atlar borasida bitilgan ilmiy risolalar ichida Muhammad ibn Umar Roduyoniyning “Tarjumonul-balog’a” asari ham alohida ahamiyatga ega. Muallif bu asarni yozishdan asosiy maqsadini quyidagicha bayon qilgan: “balog’at navlari va sinflarini aniqlash, nazmga solingan matnni va nozik ma’noni ajratishga doir forsiy tilda hech bir kitob ko’rmadim”. [6] Shuning uchun bu ishni o’zi bajarib kitob jam qilishni barcha arabchadagi “balog’at navlari” ni forsiyga o’tkazishga va tahlil uchun misollarni ustozlarning ishlaridan olib berishini ham asar muqaddimasida keltirib o’tgan [5]. Keling, keyingi bazi bir qarashlarni mana shu manbadan olib tahlil qilsak.

Umar Roduyoniy “istiora” ga quyidagicha ta’rif bergan: “agar so’zning ma’nosi “oriyatga olmoq” bo’lsa va bu sifat unda haqiqiy son yoki so’z bo’lib, uning mutloq ma’nosi maxsus bo’lib qolsa, so’z boshqa narsaga ishora qiladi” [5]. Ko’rishimiz mumkinki, muallif “istiora” ni bir so’zni “oriyatga olmoq” deya ta’rif bergan. Avval “oriyat” so’zining qanday ma’nolari borligini o’zbek tilining izohli lug’atidan tekshirsak. Unda “oriyat” so’zini: 1. or-nomus; izzati nafs 2. uyat, sharm; or va 3. asli o’ziniki bo’lmagan, birovdan vaqtincha so’rab olingan [8] kabi ma’nolari berilganligini ko’ramiz. Demak, ushbu ta’riflardan eng so’nggisi biz izlayotgan so’zning ma’nosiga to’g’ri keladi. Zero, istiorada ham so’z maxsus bir ma’noni vaqtincha ifodalaydi. Boshqa paytlarda esa so’z o’zining asliy ma’nolarida ishlatilish mumkin.

Muallif misol tariqasida shoir Zaynabiydan bir bayt olib ko’rsatadi:

Аё, шахриёре, ки гарди сипоҳат,

Ҳама чашм динро кунад тўтиёй.

Аё, доди ту мар чаҳонро ҳамеша

Чу андоми озурдаро мўмиёй.

Yuqoridagi baytlarning ikkinchi misrasida “hame chashmi dinro” (dinning barcha ko’zlari) va “kunad to’tiyoyi” (to’tiyo bo’lishi kerak) birikmalari o’zida majoziy o’xshashlikka asoslanib yaratilgan. Birliklarni batafsil tahlil qilsak. “Chashm” forsiydan tarjima qilinganda insonning tana a’zosi “ko’z” deya keltirilgan. “Dinro” so’zi bilan birgalikda birikma hosil qilganda “chashmi dinro” ya’ni “dinning ko’zi” ma’nosida kelib, misrada istioraviy ma’no anglashilishiga xizmat qilgan. Ushbu birikma misraning ikkinchi qismi bilan birikib ham, yana bir bor badiiy ko’chim hosil qilgan. “Kunad to’tiyo” birligi “hame chashmi dinro” birikmasi bilan kelganda, “dinning barcha ko’zlari to’tiyo bo’lishi kerak” deya ma’no anglashilgan. Misrani majoziy ma’nodan holi tushunish o’quvchiga hech qanday ma’no anglatmaydi. Demak, Zaynabiy misrlarda istiorani qo’llab o’z davri o’quvchilari uchun badiiy ko’chimning o’zgacha jozibasidan bahra olishga imkon yaratolgan.

Yana bir misrani tahlil qilsak.

Shoir Unsuriy aytadi:

Магар зи чашмаи хуршед рўзии давлати ту

Надид хоҳад то рўзгори ҳашр завол.

Misrada shoir, yurtning yo’lboshchisini istiora vositasida berganligini ko’rishimiz mumkin. “Davlatning quyoshi” deya birikmani berishidan maqsadi mamlakatning adolatli rahbariga nisbatan shunday o’xshatishni amalga oshirish. Shoir bu misra bilan mamlakat hukmdorini shunchaki oddiy shaxs emas, balki adolatli shaxs ekanligini bildirish uchun jumlaning bergan bo’lishi mumkin. Misrada istiorani hosil qilishda ishtirok etgan ikki so’zni alohida-alohida izohli lug’atdan ma’nolarini tahlilini qilamiz.

Avval “quyosh” soʻziga toʻxtalsak: ushbu soʻz izohli lugʻatda bir necha maʼnolarda ishlatilib, koʻchma maʼnoda bir holatda ishlatilgan. “Quyosh” leksemasi majoziy maʼnoda “nimaningdir hayot, yashash manbai, asosi hisoblanadigan, shunday deb qaraladigan narsa” [8] deya taʼrif berib oʻtilgan. “Davlat” soʻzining izohli lugʻatda berilgan koʻchma maʼnosi biz tahlilga tortgan bayt uchun tegishli emasdek. Chunki lugʻatda bu soʻzning 1) maʼnaviy boylik; baxt, omad va 2) orqasida, soyasida, koʻmagida [8] degan maʼnolari berilgan. Koʻrish mumkinki, ushbu berilgan ikki taʼrif ham yuqorida berilgan taʼrifga mos emasdek. Lekin, bu misrada davlat oʻz maʼnosida ekanligini unutmashligimiz kerak.

Forsiyda bitilgan ilmiy risolalarning ichida Ataulloh Mahmud Husayniyning “Badoyiʼu-s-sanoyi” [4] (Sanʼat yangiliklari) alohida ahamiyatga ega. Chunki, jami 220dan ziyod badiiy sanʼatlarni farqlab tahlil qilish bilan birga uni quyidagi turlarga ajratgan:

1. Lafziy sanʼatlar
2. Maʼnaviy sanʼatlar
3. Lafziy maʼnaviy sanʼatlar

Ushbu risola oʻzbek kitobxoniga professor Alibek Rustamov tomonidan forschadan tarjima qilingan holda ham taqdim qilingan. Endi oʻzbek oʻquvchisi ham ajam yurtida bitilgan badii ilmi haqidagi risolani oʻqish imkoniyati mavjud. Quyida biz ham ushbu tarjima matnidan olingan maʼlumotlarni tahlil qilamiz.

Ataulloh Husayniy istioraga taʼrifi quyidagicha: “u majozning bir naʼvidur va majoz haqiqatning ziddidir” [4]. Demak, Husayniy “majoz” va “haqiqat” oʻrtasidagi farqni shunday taʼrif etganki, natijada istiora sanʼatining umumiy taʼrifi kelib chiqqan. Yaʼni, muallif “istiora” ni “majoz” ning bir turi ekanligini taʼkidlab, uni “haqiqat” (asl maʼnodan) tomomila zid tushunchaligini anglatmoqchi. Bu juda ham mos va xos taʼrif. Zero, istioraga olingan soʻz yoki soʻz birikmasi oʻzining haqiqiy maʼnosini emas, balki majoziy maʼnoni ifodalaydi. Muallif ushbu berilgan taʼrifni “qoʻl” va “sher” leksemalari vositasida bir muncha aniqlashtirgan. U shunday deydi: “Masalan, qoʻl derlar va koʻpincha qudrat zuhuri qoʻl bila amalgʻa oshgʻanligʻigʻa asoslanib, andin qudratni iroda qilurlar; sher derlar va yuraklik kishini sherga oʻxshagʻanligʻini asoslanib, andin yuraklig kishini iroda etarlar” [4]. Koʻrishimiz mumkinki, muallif risolada boshqa bir necha olimlarning - Shams-i Qays va Rashid-i Vatvot, istiora haqida umumiy qarashlaridan iqtiboslar keltirganligi, u oʻsha davrgacha badii ilmi xususida yaratilgan ilmiy ishlardan xabardor boʻlgan. Endi Ataulloh Husayniy tahlil qilgan baytlardan biriga eʼtibor qaratsak.

Охир ба як сухан лаб-и лаъл-и ту узр хост,
Ҳар чанд чашм-и ту ба Атоий итоб кард.

Professor Alibek Rustamov ushbu risolani oʻzbekchalashtirish barobarida, unda keltirilgan gʻazallar tarjimasini ham izohlar qismida berib oʻtganlar. Shuning uchun ushbu bayt tarjimasini avvalda bersakda, keyinchalik uning sharhiga kirishsak.

Alibek Rustamov tarjimasini:

Oxiri bir soʻz bilan laʼling labi uzr radi,
Koʻzing Atoiyga har qancha itob qilgan boʻlsa ham.

Husayniy juda ham goʻzal baytni istiora uchun misol qilib olgan. Bu oʻrinda metafora “лаб-и лаъл-и” (laʼling labi) birikmasi oʻzida istiorani mujassam qilganligi yaqqol ayon. Chunonchi, shoir ushbu birikma bilan “qizil lab” nazarda tutgan. Nega bunday xulosaga kelishimizga oʻzbek tilining izohli lugʻatida rad qilib boʻlmas asoslarni keltirib oʻtilgan. Avval “laʼl” soʻzining izohiga toʻxtalsak. “Lal” soʻzi “qizil qimmatbaho tosh; qizil yoqut” deya maʼno anglatadi. Demak, shoir ushbu baytda “laʼling labi” deya “qizil qimmatbaho tosh” ni yorning “labi” taʼrifi uchun vaqtinchalik “oriyatga olgan”. Lekin, baytda berilgan soʻz birikmasi toʻlalgicha lugʻatda quyidagicha taʼrif ham keltirib oʻtilgan. “Laʼling labi” “laʼl singari qizil, qirmizi, qizil lab” deya tariflanib, Mirzakalon Ismoilidan quyidagicha misol ham berilgan – “Sizga Hayot boʻlsa! — dedi juvon, popukli koʻkqargʻa shohi roʻmolchasini laʼli lablari orasida yarqirab turgan sadaf tishlari bilan qirchib.” (M. Ismoiliy. Fargʻonada tong otguncha) [8]. Lugʻatdan olingan har ikki taʼrif ham “лаб-и лаъл-и” (laʼling labi) soʻz birimasi istiora vositasida bogʻlanganligini koʻrishimiz mumkin. Yana bir bayt tahlil qilsak.

Чашм-и давлат зи савод-и қаламат гашта мунир,

Боғ-и давлат зи саҳоб-и қарамат нашта назир.

Alibek Rustamov tarjimasini:

Qalaming qorasidan davlat koʻzi munavvar boʻldi,

Karaming bulutidan davlat bogʻi gullab yashnadi.

Ushbu baytda “Чашм-и давлат” (davlat koʻzi), “савод-и қалам” (qalaming qorasi), “Боғ-и давлат” (davlat bogʻi) va “саҳоб-и қарамат” (karaming buluti) birliklar oʻzida istiora sanʼatini mujassamlashtirgan. Bu jumlar muvofiq ravishda “ijtimoiy siyosiy va maʼnaviy hayot”, “boshqaruv tarzi yoki adolatli boshqaruv”, “boshqaruvdagi toʻgʻri qonun-qoidalar”, hamda “mamlakat yoki el-yurt” maʼnolarini bildiradi. Demak, baytning umumiy maʼnosi quyidagicha: Adolatli boshqaruv tufayli ijtimoiy-siyosiy va maʼnaviy hayot maʼqul va manzur boʻldi. Boshqaruvdagi toʻgʻri (adolatli) qonun va qoidalar tufayli mamlakat va el-yurt obod boʻldi. Yuqoridagi baytda qoʻllangan istioraviy jumlar shoir tomonidan juda “ustalik” bilan qoʻllaganki, buni oʻquvchi uchun birinchi oʻqishda maʼlum boʻlmaydi. Ataulloh Husayniyda bunga oʻxshagan baytlarni misol sifatida olganligini koʻplab uchratishimiz mumkin.

Balog'at ilmi xususida bitilgan yana bir asar Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy tomonidan yaratilgan "Fununu-l-balog'a" [3] ilmiy risolasi hisoblanadi. Bu asar Mirzo Ulug'bek yashab ijod qilgan davrda yaratilgan. Badiiy san'atlar bilan birgalikda "she'r turlari, qofiya, radif va aruz vazni tahlili va ta'rifi xususida so'z yuritadigan birinchi o'zbek tilidagi ilmiy asar" [3]. Biz tadqiqot ishimiz faqatgina istiora yuzasidan amalga oshirayotganimiz bois, faqatgina so'z san'ati turi berilgan qismiga to'xtalib o'tish bilan chegaralanamiz.

Risolada istiora "al-istiora" tarzida berib o'tilgan. Unga shunday ta'rif berilgan: "Bu san'at ul bulurkim, bir lafzeni haqiqiy ma'nodin elitib, yana o'zga yerda oriyat tariqi birla keltururlar" [3]. Demak, Shayx Ahmad ibn Taroziy ham istiora ta'rifi o'laroq boshqa mualliflar bilan bir fikrdaligi aniq. Ya'ni "bir lafz" (so'z yoki so'z birikmasi) o'z ma'nosida emas, balki "oriyatga olgan" ma'no haqida xabar berishi ko'rsatilgan. Muallif Sakkokiya bir baytni beradi:

Yuzing guli muzayyan etar husn bog'ini.

Xoling savodi nahv qilur ko'z charog'ini.

Shoir ushbu baytda umumiy miqdorda to'rtta istioraviy jumladan ham foydalangan. Ular "yuzing guli", "husn bog'i", "xoling savodi" va "ko'z charog'i". Har birini ta'rifini alohida-alohida amalga oshirsak.

1) Yuzing guli – birikmasi bilan shoir yorning jamoli, chiroyi ta'rifi uchun ishlatilgan. Birikmadagi ikki so'z mustaqil holatda ham ishlatilishi izohli lug'atdan ham ma'lum. "Yuz" so'zi izohli lug'atda quyidagi ko'chma ma'nolarda berilgan. Birinchi ma'noda "Odam boshining old tomoni, old tomondan ko'rinishi; bet" va ikkinchida esa "Inson betining u yoki bu tomoni; yonoq" [8]. Demak, bu so'z o'z ma'nosida ifodalangan. Lekin, "gul" leksemasi ko'chma ma'noda "go'zal" deya nazmda ishlatila olinishi o'zbek tilining izohli lug'atida keltirilgan. Umuman olganda, ikki so'z birgalikda kelib hosil qilgan birikma yuqorida keltirilgan baytda "gul" so'zining ko'chma ma'nodagi ifodasini namoyon qilgan.

2) "Husn bog'i" – birikmasi ham istioraviy birlikni hosil qilgan. Ushbu so'zlar ikkisi mustaqil holda ham ko'chma ma'noni anglatadi. "Husn" so'zi ko'chma ma'noda ikkita ta'rif bilan izohli lug'atda keltirib o'tilgan: 1) yoqimli ko'rinish, chiroy va 2) chiroyli bo'luvchi narsa, chiroy timsoli; chiroy tarzida berib o'tilgan. Demak, ushbu berilgan ta'riflar baytda ishlatilgan jumla ma'nosini tushunishda bir muncha tushunarsiz. Istioraviy birlikni yanada ham tushunish uchun birikmada ishlatilgan ikkinchi so'zni ham tahlil qilish darkor. "Bog'" so'zi asl ma'noda "mevali daraxtlar ekilgan maydon" tarzida ifodalanishi barchamizga ma'lum. Bu so'zning ko'chma ma'nosi qanday ma'no anglatishi ham bizga izohli lug'atdan ma'lum. Unga ko'chma ma'noda quyidagicha ta'rif berilgan: 1) og'ush, olam; o'choq, maskan. 2) gullab-yashnab turgan obod joy; gulshan. 3) suyanchiq, tayanch, umid. 4) hayot, turmush; oila. 5) narigi dunyo; jannat [8]. Izohli lug'atda berilgan birinchi ta'rifga Abdulla Qodiriydan bir misol keltirgan. U misolda biz tahlil qilayotgan istioraviy birlik ishtirok etganligi bois, biz ushbu misolni ham berishga qaror qildik. "O'tkan kunlar" romanida asar qahramonlaridan biri Kumushga qaratila "Husn bog'ining bu yangi erkasi" deya ta'rif berilgan. Demak, "husn bog'i" birikmasi "go'zallar to'plangan makon, joyga" nisbatan aytilganligi ayon.

3) "Xoling savodi" – shoirlar tomonidan ko'p hollarda "chiroy" ma'nosida ishlatilishi barchaga ma'lum. Alisher Navoiyning "Badoyi' ul-bidoya" asarida "savodi xoling" yoki "xoling savodi" tarzida uchragan. Umuman olganda, ushbu birlik bilan shoir Sakkoki yorning "chiroyi" nazarda tutganligi yaqqol namoyon bo'ldi. Zero, "xol" so'zi izohli lug'atda ham ko'chma ma'noda keltirilgan.

4) "Ko'z charog'ini" – birikmasi esa umumiy ma'noda "ko'z"ni anglatmoqda. "Charog'" so'zi tojikcha so'z hisoblanib, "yorug'lik tarqatuvchi narsa" ma'nosida omma tilida ishlatiladi. Demak, ushbu jumla bilan "ko'zning yarqalashi" ma'nosi anglashilmoqda.

Umumiy xulosa o'rni, baytda "yorning go'zalligi husn bog'iga yanada ham bezak berishi va ko'zni qamashtirishi" tilga olingan.

Shayx Ahmad ibn Taroziyning "Fununu-l-balog'a" asarida ham istiora misoli o'laroq boshqa bir necha misollar keltirilgan. Ammo, hajm cheklovi bois, ularni hammasini tahlilini berish imkonsiz.

Tojikistonlik olim Turaqul Zehniy o'zing "San'ati suxan" [2] ilmiy risolasida "istiora" san'atini atroflicha tahlil qilgan. Ushbu asarda istioraga quyidagicha ta'rif berilgan: "lug'atda istiora biror narsani ma'lum bir vaqtga olib turish manosi ishlatilsa, adabiyotda bu bir sa'ant turi hisoblanib biror so'zning o'rniga boshqa so'zni ishlatib majoziy ma'no anglatish ma'nosi ifoda etadi" [2] deya keltirilgan. Demak, Zehniy ham boshqa olimlar tomonidan ifoda qilingan ma'nodan uzoqlashmagan holda ta'rif keltirgan. Olim istiora ikki qismdan iboratligi haqida ham ma'lumot berib o'tgan:

1) sohibistiora (o'xshatilmish)

2) istiorashavanda (o'xshamish)

Bunday qismlarga bo'lish so'nggi yillarda chop qilingan ilmiy risollarda ham berilgan.

"San'ati suxan" da muallif Sadriddin Ayniydan bir misol keltiriladi. U misolda "qozikalonning bo'rilari" degan birligi o'zida istioraviy ma'no saqlagan. Aslida "bo'ri" so'zi o'z ma'nosida emas, balki "qozikalonning yaqin kishilari yoki yugurdaklari" kabi ma'no anglatish uchun xizmat qilgan. Ushbu birlikda "bo'ri" "istiorashavanda" va "qozikalon" "sohibistiora" sifatida keltirib o'tilgan.

Qadimgi yapon klassik sherryati ustida tadqiqot olib borgan Baronina Irina Aleksandrovnaning "Поэтика классического японского стиха" [1] nomli risolasida yapon sherryatida istiora xususida bir necha qarashlarni keltirib o'tgan. Olimning guvohlik berishicha, qadimgi yapon sherryatida metafora Yatihoko xudosiga tekishli bo'lgan "Kodziki"

qo'shiqlarida uchraydi. Bu qo'shiqning bir parchasida Yatihoko o'zining rashkchi rafiqasi Suseri-xime bilan xayrlashayotgan holat tasvirlanadi. Unda ayolni ko'z yoshi tongi yomg'irga o'xshatilishi va ayolni qo'shiq avvalida "tog' ostidagi cho'l o'ti" sifatida tasvirlashi o'zida metafora hosil qilgan deya keltirib o'tgan. Shu paytda anashu parchani yapon tilidan transliteratsiya qilingan variantda va rus tiliga qilingan tarjimini berish shart:

Яма то-но
хитамото скски
унакабуси
на-га накасамаку
асааме-но
кири-ни татаму дзо
Rus tilidagi tarjimasi:
Травки степной стебелек

Под горою...
Гловкой поникнув,
Заплачешь ты горько,
И слез твоих утренний дождь
Туманом поднимется ввысь...

Misolda "Травки степной стебелек под горою" jumlasida bilan "zaif, yosh ayol" nazarda tutilgan.

Demak, sharq poetikasida nafaqat arablar, fors-tojiklar, o'zbeklar va boshqa xalqlar bilan bir qatorda yaponlarda ham istiora san'atini qo'llash ilk she'riyat yaratilgan davrga borib taqalar ekan. Bunga bir necha misollar Baronina Irina tomonidan yuqorida biz nomini tilga olgan ilmiy risolada keltirib o'tilgan.

Xulosa. Shu o'rinda shuni aytish mumkinki, sharq mumtoz poetikasida "istiora" uchun berilgan ta'riflar deyarli bir xil. Ularni tahlil qilgan barcha olimlar, tadqiqotchilar bir-birlarini takrorlab to'ldirib borishgan. So'nggi davrda yaratilgan risolalar ham buni yaqqol isbotlagan. Aslida sharqda istiora xususida qilingan tadqiqotlar o'zining ko'lamiga bilan g'arbnikidan keskin farqlanadi. Chunki sharq adabiyotida shoir va yozuvchilar tomonidan she'riy san'atlarga juda ko'p marotaba murojaat qilishadi va ularning turlari bir xil emas, balki turlichadir. Shu bois ham sharq sh'eriya san'atlarini nazariy tahlilidan ko'ra, asarlarda uchragan misollarda uchragan majoziy ko'chimlarni tahlil qilish bilan cheklangan bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Баронина И.А. Поэтика классического японского стиха. – Т.: "Наука" Главная редакция восточной литературы, Москва, 1978. 59-75 с
2. Зеҳни Т. Санъати суҳан. Т.: Душанбе, Маориф, 1992. – 304 б.
3. Шайх Аҳмад Ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балог, (Балогат илмлари) Масъул муҳаррир: Б. Ҳасанов. – Т.: Ҳазина, 1996. 2 б.
4. Ataulloh Husayniy. Badoyi'u-s-sanoyi (aruz vazni va badiiy vositalar haqida). Forschadan Alibek Rustamov tarjimasi – Т.: Toshkent, G'ofur Gu'lom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1981. 219 b.
5. Sharipov X. Muntaxabi "Tarjumonul-balog'a" va "Hadoyiq-s-sehr". – Т.: Dushanbe, 1987. – b. 37.
6. Boltaboyev H. Sharq mumtoz poetikasi. – Т.: Toshkent, 2008. – b. 234.
7. И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. Издательство академии наук СССР, Москва, Ленинград, 1960. С.287
8. <https://savodxon.uz/izoh>

Muallif:

Ibragimov Jasurbek Tulkinjon o'g'li – Namangan muhandislik-texnologiya instituti tayanch doktoranti

УДК 808.2(81.03)

ТИПЫ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ СИНОНИМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ РЕЧИ

ADABIY NUTQDAGI SINONIMLARNING TURLARI VA STILISTIK VAZIFALARI

TYPES AND STYLISTIC FUNCTIONS OF SYNONYMS IN LITERARY SPEECH

Буриев Илхом Эргашевич

Гулистанский государственный университет, 120100. 4-микрорайон, город Гулистан, Сырдарьинская область.

E-mail: burievilhom@mail.ru

Abstract. The most important stylistic function of synonyms is to be a means of expressing thoughts most accurately. Surrounding phenomena and objects, their properties, qualities, actions, states are known by us with all their features; the concept is called the word most suitable for expressing the desired meaning. The stylistic functions of

synonyms are varied. The common meaning of synonyms allows you to use one word instead of another, which diversifies speech and makes it possible to avoid the annoying use of the same words.

Key words: Russian language, synonym, artistic speech, stylistic function.

Annotatsiya. Sinonimlarning eng muhim stilistik vazifasi fikrni eng aniq ifodalash vositasi bo'lishdir. Atrofdagi hodisalar va narsalar, ularning xususiyatlari, sifatleri, harakatlari, holatlari bizga barcha xususiyatlari bilan ma'lum; tushuncha kerakli ma'noni ifodalash uchun eng mos so'z deb ataladi. Sinonimlarning stilistik vazifalari xilma-xildir. Sinonimlarning umumiy ma'nosi boshqa so'z o'rniga bitta so'zni ishlatishga imkon beradi, bu nutqni diversifikatsiya qiladi va bir xil so'zlarni bezovta qiluvchi foydalanishdan qochish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: rus tili, sinonim, badiiy nutq, stilistik funktsiya.

Введение. Работая над лексикой своих произведений, писатели выбирают из множества близких семантически слов то, которое наиболее верно передает нужный оттенок смысла; работа с синонимами отражает творческую позицию писателя, его отношение к изображаемому. Изучить варианты стилистической правки художественных текстов можно по авторским черновикам и разным редакциям. Интересны синонимические замены М.Ю. Лермонтова в романе «Герой нашего времени». В повести «Княжна Мери»: Я стоял сзади одной толстой (пышной) дамы, осененной розовыми перьями. Употребив определение «толстая» вместо «пышная», писатель подчеркнул свое презрительно-ироническое отношение к представительнице «водяного общества». В другом случае: Я никогда не делался рабом любимой женщины, напротив: я всегда приобретал над их волей и сердцем непобедимую власть... или мне просто не удавалось встретить женщину с упорным (упрямым) характером? Семантические оттенки, различающие синонимы упорный - упрямый, указывают на предпочтительность первого. В повести «Максим Максимыч» при описании портрета Печорина сделана такая синонимическая замена: ...Его запачканные (грязные) перчатки казались нарочно сшитыми по его маленькой аристократической руке... Лермонтов посчитал слово грязные неуместным в контексте. А.С. Пушкин, описывая впечатление Дубровского от встречи с враждебно настроенным Троекуровым, вначале употребил такие слова: Заметил злобную улыбку врага, но потом два из них заменил синонимами: ...ядовитую улыбку своего неприятеля. Это исправление сделало высказывание более точным.

Проблема исследования. Всё это случаи открытого использования синонимов, потому что в самом тексте синонимы как таковые отсутствуют. Мы видим уже стилистически обработанный материал, где слова употреблены в точном соответствии с их значением и эмоционально-экспрессивной окраской, но за каждым словом можно подразумевать синонимический ряд слов-конкурентов, из которых автор выбирал наиболее подходящие. И только изучение рукописей вводит нас в творческую лабораторию писателя, позволяет проследить, как шел отбор лексики.

Обсуждение. Синонимы не только разнообразят речь. Они помогают также уточнить, более четко и ярко передать мысль. Например, в рассказе И.Тургенева «Живые мощи» читаем: «– И не скучно, не жутко тебе, моя бедная Лукерья? – А что делать будешь? Лгать не хочу – сперва тошно было, а потом привыкла, обтерпелась...». Лукерья сначала употребляет слово привыкла, но оно не выражает полностью ее состояния. К таким страшным страданиям, которые она терпит, привыкнуть нельзя – можно именно обтерпеться, и она добавляет это выразительное народное слово.

В той же функции уточнения выступают синонимы в следующих предложениях: «Что же теперь делать ему, как избавиться от этой внезапной, неожиданной любви?» (И.Бунин); «Много раз в жизни не оправдывались, не сбывались ее [Аксиньи] надежды и чаяния» (М.Шолохов).

В речевой практике широкое применение находит прием нагнетания синонимов с нарастанием экспрессивности. Этот прием придает речи напряженный, в известной мере патетический тон: «Николка припал к холодному дереву кобуры, трогал пальцами хищный маузеров нос и чуть не заплакал от волнения. Захотелось драться сейчас же, сию минуту, там, за Постом, на степных полях» (М.Булгаков).

Так возникают ряды синонимов, позволяющих с предельной точностью детализировать описание явлений действительности. Различные стилистические функции в речи получают синонимы при открытом их использовании, т.е. при употреблении в тексте нескольких синонимов одновременно. Синонимы могут выполнять в речи функцию уточнения. Употребление синонимов, дополняющих друг друга, позволяет более полно выразить мысль (Он словно потерялся немного, словно сбобел. - Т.). Один из синонимов в таких случаях может сопровождаться словами, подчеркивающими его значение (Так вышло, что необщительный, даже нелюдимый художник оказался у Невредимовых. - С.-Щ.). Синонимы используются и в функции разъяснения [Я употребляю его (слово «обыденный») в том смысле, в котором оно значит: обыкновенный, тривиальный, привычный. - Т.]. При употреблении специальной лексики, иноязычных слов, архаизмов, которые могут быть непонятны читателю, писатели часто поясняют их синонимами (Началась анархия, то есть безначалие. - С.-Щ.). Как правило, синонимами поясняются узкоспециальные термины в научно-популярной литературе (Эти случайные, или, как говорят, пекулярные, скорости измеряются в диске немногими десятками километров в секунду). Синонимы

могут быть использованы для сопоставления обозначаемых ими понятий; в этом случае автор обращает внимание на различия в их семантике (Врача пригласить, а фельдшера позвать. - Ч.). В особых случаях синонимы выполняют функцию противопоставления (Он, собственно, не шел, а влачился, не поднимая ног от земли. - Купр.).

Стилистически не оправданное употребление синонимов. Обилие синонимов в русском языке требует особенно внимательного отношения к слову. Не владея синонимическими богатствами родного языка, пишущий не может сделать свою речь выразительной, точной. Бедность словаря приводит к частому повторению слов, к тавтологии, к употреблению слов без учета оттенков их значения. С.И. Ожегов писал: «...Сплошь и рядом вместо конкретных и точных для определенного случая слов, подходящих именно для данного случая синонимов употребляются одни и те же излюбленные слова, создающие речевой стандарт». Для автора и редактора важно не столько то, что объединяет синонимы, сколько то, что их разъединяет, что позволяет отличать друг от друга соотносительные речевые средства, потому что из многих близких по значению слов необходимо выбрать единственное, которое в данном контексте будет лучшим. Причиной стилистических погрешностей слога очень часто становится неудачный выбор синонима. Так, пишут: Теперь в нашей печати отводится значительное пространство для рекламы, и это нам неимпонирует. Одно из значений слова пространство по смыслу как будто подходит («место, где что-то вмещается»), но в данном случае все же лучше употребить его синоним - место (Реклама занимает много места в нашей печати). Такой выбор синонима подсказывает лексическая сочетаемость этих слов (свободное пространство, безвоздушное пространство - много места, мало места). Иноязычное слово импонирует также требует синонимической замены ...и нам не нравится это).

Нередко в результате неточного выбора синонима нарушается лексическая сочетаемость, например: Старый моряк вышел на прогулку в своем нарядном кителе. О кителе лучше сказать парадный, тем более, если важно обратить внимание на нарядный вид моряка. Причиной лексических ошибок в рассмотренных предложениях являются не синонимы как таковые, а неумение использовать выразительные возможности языковой синонимии. Нередко приходится наблюдать и неправильное употребление синонимов в тексте. Если говорящий затрудняется дать точное определение того или иного понятия, может возникнуть неоправданное нагромождение синонимов, которые выражают мысль приблизительно, порождая речевую избыточность: Во время сессии трудно приходится тем студентам, у которых много пропусков и прогулов, пробелов и недоработок; Нарушение правил пользования газом приводит к беде, к несчастью, к драматическим последствиям и трагическим случаям. Такое употребление синонимов свидетельствует о беспомощности в обращении со словом, о неумении точно выразить мысль; за многословными предложениями кроются вовсе не сложные истины: Во время сессии трудно приходится студентам, которые пропускали занятия и не освоили тех или иных разделов программы; Нарушение правил пользования газом приводит к несчастным случаям.

Стилистическая правка предложений, в которых неоправданное употребление синонимов создает плеоназмы, чаще всего сводится к устранению речевой избыточности. Так, следует исключить выделенный синоним в предложении: Это обеспечило ритмичную и бесперебойную работу предприятия.

Результаты. Важнейшая стилистическая функция синонимов - функция замещения, когда необходимо избежать повторения слов (Орловский мужик живет в дрянных осиновых избенках... Калужский оброчный мужик обитает в просторных сосновых избах. - Т.). Разнообразить речь помогают и близкие по значению слова, не принадлежащие к синонимам (Лорд Байрон был того же мнения; Жуковский то же говорил. - П.). Необходимость избежать повторения слов особенно часто возникает при передаче диалога. Для обозначения факта речи употребляются различные глаголы (... Душевно рад, - начал он (...). - Надеюсь, любезнейший Евгений Васильич, что вы не соскучитесь у нас, - продолжал Николай Петрович. (...). - Так как же, Аркадий, - заговорил опять Николай Петрович (...). - Сейчас, сейчас, - подхватил отец. - Т.). Подбирая новые слова для обозначения близких понятий, писатели не механически заменяют одно слово другим, а учитывают их разнообразные смысловые и экспрессивные оттенки. Открытое использование синонимов предоставляет художникам слова большие стилистические возможности. В эмоциональной речи нагромождение синонимов служит усилению признака, действия. Сошлемся на примеры из произведений А.П. Чехова: Эта некрасивая, уродливая женщина имеет свою, в высшей степени интересную повесть («Кривое зеркало»); Через двести-триста лет жизнь на Земле будет невообразимо прекрасной, изумительной («Вишневый сад»). Синонимы, выстраиваясь в ряд так, что каждый следующий усиливает предыдущий, создают градацию. Этот прием использует Чехов в рассказе «Темной ночью»: Путеец подскакивает к нему и, подняв вверх кулаки, готов растерзать, уничтожить, раздавить. Для усиления того или иного слова писатель может рядом с ним употребить и фразеологический синоним; у А.П. Чехова, например, интересны такие фразы: Мы либералы, - писал он. - Смейтесь над этим термином! Скальте зубы! («Ревнитель»); Ступай туда, откедова пришел! Вороти оглобли! («Дурак»). Попробуйте исключить из этих реплик синонимы-фразеологизмы! Без них речь становится беднее, теряет живость, динамичность. Для создания градации можно использовать не только синонимы, но и слова, связанные общностью значений, не доходящей до синонимии.

Например: Настанет день - печальный, говорят! - Отцарствуют, отплачут, отгорят, - остужены чужими пятаками, - мои глаза, подвижные, как пламя. И - двойника нащупавший двойник - сквозь легкое лицо проступит - лик (Цв.).

Анализируя разнообразные стилистические функции синонимов, следует помнить, что благодаря устойчивым связям в пределах синонимии, отражающим системные отношения в лексике, каждое слово, имеющее синоним, воспринимается в речи в сопоставлении с другими словами синонимического ряда. Экспрессивно окрашенные слова как бы «проецируются» на их стилистически нейтральные синонимы. Например, встречая в романе «Отцы и дети» И.С. Тургенева разговорные слова в речи Базарова, читатель мысленно сопоставляет их со стилистически нейтральными, отмечая демократический стиль речи героя. Так, крестьянскому мальчику Базаров объясняет: Если ты занеможешь и мне тебя лечить придется... (а не заболеешь); - А я завтра к батьке уезжаю (а не к отцу).

У Ф.М. Достоевского лексика «предельного значения» производит на читателя сильное впечатление благодаря возможности скрытого сопоставления эмоционально-экспрессивных слов с ослабленными и стилистически нейтральными синонимами (В ужасе смотрел Раскольников на прыгавший в петле крюк запора; Вдруг в бешенстве она [Катерина Ивановна] схватила его [Мармеладова] за волосы и потащила в комнату; ...плюнул и убежал в остервенении на самого себя).

Заключение. Выбор синонимов в художественной речи зависит от особенностей стиля писателя. В связи с этим А.М. Пешковский писал: «Сплошь и рядом оценить выбор автором того или другого синонима можно только при рассмотрении данного текста на фоне всего произведения или даже всех произведений данного автора». Синонимия создает широкие возможности отбора лексических средств, но поиски точного слова стоят автору большого труда. Иногда нелегко определить, чем именно различаются синонимы, какие они выражают смысловые или эмоционально-экспрессивные оттенки. И совсем не просто из множества слов выбрать единственно верное, необходимое.

Список литературы:

1. Розенталь Д.Е., Голуб И.Б., Геленкова М.А. Современный русский язык. – М.: Айрис-пресс, 2000. – С.39.
2. Фомина М.И. Современный русский язык: Лексикология. – М., 2020. – С.99.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М., 2020. – С.447
4. Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка / 5-е изд., стереотип. М.: Русский язык, 2016. – С.6
5. Белошапкова В.А., Белоусов В.Н., Брызгунова Е.А. и др. Современный русский язык.. – М.: Азбуковник, 2003. С. 37.
6. Ратько Т.В. Синонимы как средство выразительности художественной речи / Материалы Международной научной конференции. – Минск: Белорусский государственный педагогический университет, 2013. – С. 240-243.
7. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. 3-е изд. – М.: Наука, 2014.

Автор:

Буриев Илхом Эргашевич – преподаватель кафедры русского языка и литературы Гулистанского государственного университета.

УДК 81'372/03

СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, ИМЕЮЩИХ В СОСТАВЕ ЭТНОНИМЫ

STRUCTURE AND SEMANTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS CONTAINING ETHNONYMS

TARKIBIDA ETNONIMLAR MAVJUD FRAZEOLOGIK BIRLIK LARNING TUZILISHI VA SEMANTIKASI

Нурмухамедова Дилбар Фаруховна

Гулистанский государственный университет, 120100. 4-микрорайон, город Гулистан, Сырдарьинская область.

E-mail: nurmuhamedovadilbar@mail.ru

Abstract. The national specificity of the linguistic picture of the world is embodied in the figurative content of phraseological units. The phraseology of each language contains general and nationally specific features inherent in a particular culture. Despite the fact that comparative studies in domestic and foreign phraseology have a rich tradition, there are still insufficiently studied fragments of phraseological systems of various languages. Thus, in particular, linguistic studies of the semantics of Russian phraseological units with an ethnonym component remain relevant.

Key words: linguistics, phraseology, ethnonym, structure, semantics.

Annotatsiya. Dunyoning lingvistik rasmining milliy o'ziga xosligi frazeologik birliklarning obrazli mazmunida mujassamlanadi. Har bir tilning frazeologiyasi muayyan madaniyatga xos bo'lgan umumiy va milliy o'ziga xos xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Mahalliy va xorijiy frazeologiyada qiyosiy tadqiqotlar boy an'anaga ega bo'lishiga qaramay, turli tillardagi frazeologik tizimlarning fragmentlari hali ham etarli darajada o'rganilmagan. Shunday qilib, xususan, etnonim komponentli rus frazeologik birliklarining semantikasini lingvistik tadqiqotlar dolzarbligicha qolmoqda.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, frazeologiya, etnonim, struktura, semantika.

Введение. Фразеология — раздел науки о языке, изучающий фразеологические единицы (фразеологизмы). Фразеологией называют также, совокупность фразеологических единиц: фразеология русского языка, фразеология В. Распутина, фразеология повести. Лексика и фразеология на уровне семантики имеют немало точек соприкосновения, однако последняя представляет собой самостоятельный раздел, поскольку фразеологизмы обладают своими характерными признаками, отличающими их от слов и свободных словосочетаний. [1] Фразеология входит в систему общенационального языка и находится в определенных отношениях с разными его уровнями. Фразеологизмы содержат компоненты, генетически восходящие к словам, которые состоят из фонем, и это определяет системные связи фразеологического и фонематического уровней. Фразеологизмы соотносятся с различными частями речи, что показывает их системные связи на морфологическом уровне. [2] Фразеологизмы находятся в системных отношениях с другими языковыми единицами на синтаксическом уровне, так как выполняют в предложении определенные функции. Таким образом, фразеология представляет собой важный элемент системы русского языка. Существует широкое и узкое понимание фразеологии. В широком понимании к ней относят идиомы (сращения и единства по классификации В.В. Виноградова), фразеологические сочетания, пословицы, поговорки, крылатые слова, речевые штампы. К фразеологии в узком понимании относят только идиомы, т. е. сращения и единства. Идиомы представляют собой структурно-семантическое ядро фразеологии; наряду с идиомами в данном разделе фразеологии рассматриваются фразеологические сочетания и фразеологические выражения. [3] Фразеологическая система представлена определенными упорядоченными группами: фразеолого-семантическими парадигмами, т. е. фразеологизмами, объединенными общностью формы (омонимы), семантики (синонимы, антонимы) и различающимися структурно-семантическими признаками. Из всех типов фразеологических парадигм наиболее полное освещение получила синонимия. Фразеологические синонимы как близкие по значению фразеологические единицы обозначают одно и то же явление действительности. Они обладают как интегральными, так и дифференциальными семами. Синтагматические отношения фразеологизмов определяются возможностями их сочетаемости с определенным кругом лексических единиц. Например, фразеологизм *куры не клюют* сочетается со словом *деньги*, фразеологизм *во все горло* со словами *кричать*, *плакать* и т. п. Лексическое окружение содержит круг слов, объединенных семантической общностью, без которых невозможна реализация фразеологизма: *беречь, хранить как зеницу ока; кричать, орать благим матом*. [4]

Обзор исследований этнонимов. Исследования этнонимов имеют богатую историю, поскольку они осуществлялись на протяжении нескольких веков в рамках сравнительно-исторического языкознания. Уже в XVII веке Мелетий Смотрицкий, В.Н. Татищев, М.В. Ломоносов и другие мыслители обращали внимания на номинации представителей разных этносов. При этом предлагались различные термины. Так, А.Х. Востоков использовал термин *народные имена*, Е.А. Левашов в середине XX века использовал термин *патронимика*. В конце XIX века была поставлена проблема отнесения этнонимов к собственным или нарицательным именам, поскольку от этого зависела норма написания данных единиц с заглавной или строчной буквы. На протяжении всего развития этнонимики вопрос отнесения этнонимов к именам собственным или нарицательным был важным для исследователей. Данный вопрос возник еще до появления собственно термина «этноним», постепенно вытеснившего остальные варианты. На протяжении длительной истории изучения этнонимии лингвистами разрабатывались типологии тематических групп лексики, включающие в свой состав этнонимы. При этом наблюдалось как широкое понимание этнонима, так и особый взгляд на этнонимы в системе коллективных собственных имен – койнонимов, нарицательных имен, называющих множества идентичных единиц – номенов. Рядом исследователей была предложена концепция *идентнонима* – названия лица по его идентичности какой-либо группе.

Методы исследования. В работе используются эмпирические методы изучения научной литературы, словарей и корпусов текстов, описательный, количественный метод, компонентный анализ.

Обсуждение. Фразеологические единицы имеют ряд характерных особенностей. Они образуются соединением нескольких **компонентов** — слов, утративших первоначальное денотативное значение, поэтому фразеологизмы всегда сложны по составу: *душа уходит в пятки, в ежовых рукавицах, к шапочному разбору*. Для фразеологических единиц характерно постоянство компонентного состава. [5]

Компонент фразеологизма нельзя заменить близким по значению словом. Например, вместо *волк в овечьей шкуре* нельзя сказать «*волк в козлиной шкуре*», «*волк в заячьей шкуре*», вместо *как собака на сене* нельзя сказать «*как собака на соломе*», «*как собака на траве*». Однако некоторые фразеологизмы имеют варианты: *седьмая вода на киселе — десятая вода на киселе, раскинуть умом — раскинуть мозгами*. Наличие вариантов не означает, что в этих фразеологизмах можно произвольно обновлять состав: нельзя сказать «*третья вода на киселе*», «*раскинуть лбом*».

Фразеологические единицы обладают **семантической целостностью**, они обычно имеют нерасчлененное значение, которое можно выразить одним словом: *ни свет ни заря — рано, надуть губы — обидеться, у черта на куличках — далеко*.

Однако существуют и такие, которые приравниваются к целому описательному выражению: *собаку съест* — приобрести большой опыт, основательные знания в чем-либо, *почивать на лаврах* — успокаиваться на достигнутом. Одним из важных признаков фразеологических единиц является воспроизводимость. [6]

В отличие от свободных словосочетаний, которые создаются непосредственно в речи, фразеологизмы употребляются в готовом виде, так, как они закрепились в языке: *держат камень за пазухой, без сучка без задоринки*. Многим фразеологизмам свойственна *непроницаемость структуры*: в их состав нельзя произвольно включать какие-либо элементы. Исключение составляют фразеологические единицы, которые допускают вставку факультативных компонентов: *взять в голову* — *взять себе в голову*.

Особенностью структуры некоторых фразеологизмов является наличие у них усеченной формы наряду с полной: *пройти огонь и воду* (...и медные трубы), *семь раз отмерь* (...один раз отрежь). Употребление фразеологизмов в усеченном виде объясняется стремлением к экономии речевых средств.

Большинство фразеологических единиц отличается строго закрепленным порядком слов. Так, нельзя менять местами компоненты в фразеологизмах: ни два ни полтора, до глубины души, во цвете лет и др. Однако фразеологизмы глагольного типа, т. е. состоящие из глагола и зависимых слов, допускают перестановку компонентов: *идти своей дорогой* — *своей дорогой идти*, *жить своим умом* — *своим умом жить*, *бить в одну точку* — *в одну точку бить*. Фразеологические единицы имеют устойчивую грамматическую форму компонентов: каждый из них употребляется в определенной грамматической форме, которую нельзя произвольно изменять. Например, *филькина грамота*, а не *филькины грамоты*, *крокодиловы слезы*, а не *крокодилова слеза*. В отдельных случаях возможны вариации грамматических форм в составе фразеологизмов: *греть руку* — *греть руки*, *слыхано ли дело* — *слыханное ли дело*.

Фразеология объединяет богатый и разнообразный в структурном отношении языковой материал, этим объясняется неоднородность структуры большинства фразеологизмов. [7]

Результаты. К внутренним этнонимам русского языка мы отнесли лишь один этноним *русский*, т.к. несмотря на большую территорию страны и соседствования на ее территории множества народов, как русское этническое сообщество, так и представители других групп разграничивают свои национальные особенности, культуру и традиции.

К внешним этнонимам мы отнесли: *еврей, татарин, цыган, калмык, чухна, итальянец, голландец, англичанин, немец, американец, француз, негр, абиссинец, казанский, китайский, литовский, спартанский, калмык*.

Внутренний этноним *русский* занимает значимое место среди оценочной лексики. В основном он употребляется в паре с другим этнонимом, на контрасте которого собственная культура выставляется исключительно в выгодном свете. Положительную коннотацию этноним *русский* проявляет не только в ФЕ, но и в пословицах и поговорках. Например: *русский немцу задал перцу; прусский гут, а русский гутее; что русскому хорошо, то немцу – смерть; француз боек, а русский стоек*. Неудивительно, что большинство пословиц и поговорок берут свое начало при каких-либо военных конфликтах и превозносят себя перед нацией-соперником. Однако некоторые фразеологизмы и поговорки весьма иронично высмеивают собственные особенности: *русские долго запрягают, но быстро едут; умом Россию не понять*. Проанализировав некоторые ФЕ, нами были выделены следующие автостереотипы российского сообщества. Например: *русский ветер* – южный ветер; *говорить по-русски; русским языком* – ясно, просто, понятно; *жидовская корова* – коза; *вишня жидовская* – ядовитое растение физалис; *торговаться как жид* – торговаться до последнего; *еврейский ответ* – ответ в форме вопроса. Негативную оценку еврейского сообщества с прозвищным компонентом можно обнаружить не только в ФЕ, но и в пословицах и поговорках: *за компанию и жид удавился; он и жида обманет*. Таким образом, положительные или нейтральные коннотации, обращенные к еврейской нации, отсутствуют во фразеологии русского языка. Очень четко прослеживается осуждение и порицание таких стереотипных черт характера, как лживость, скупость, хитрость.

Следующий этноним *негр*, рассмотренный нами в рамках фразеологии русского языка довольно часто встречается и употребляется в устной разговорной речи. Данный этноним также не является политкорректным и языковой нормой русского языка. Данный этноним, обращенный к африканцам, является прозвищем и изначально несет с собой уничижительную и отрицательную коннотацию. Например: *литературный негр* – автор, пишущий литературные произведения, публикуемые под именем другого, обычно более известного человека; *помесь негра с мотоциклом* – нечто, представляющее собой нелепое сочетание характеристик или качеств; *вкалывать как тысяча негров* – усердно работать.

Нами была выделена ФЕ с этнонимом *абиссинец* (представитель темнокожего африканского народа – эфиоп): *абиссинский налог* – взятка, которая также указывает на лживость.

Таким образом, российское сообщество не стало исключением, заимствовало и впитало в себя этнические стереотипы о негроидной расе. Несмотря на нечастые контакты данных культур и нормы политической

корректности, ФЕ с прозвищными компонентами до сих пор находятся в широком употреблении в неофициальных сферах.

Для выявления этно стереотипов по отношению к китайской нации были проанализированы ФЕ с этнонимом *китайский*. Сделан вывод о неоднозначном отношении к китайцам, позитивные коннотации в составе выбранных ФЕ также не были найдены. Например: *китайская грамота* – что-то непонятное, сложное для понимания; *говорить по-китайски* – непонятно; *китайские церемонии* – излишняя преувеличенная вежливость.

Негативное отношение к китайцам обусловлено слишком большим отличием культуры и китайского языка. Данные отличия представляются неприступными, отдаленными и непонятными.

Еще одним этническим сообществом, которое весьма часто фигурирует исключительно с отрицательными коннотациями и является одним из самых многочисленных этнических меньшинств в Европе и в России – *цыгане*. На политическом уровне в качестве обобщающего названия для всех европейских цыган используется обозначение *рома*. Однако ФЕ и поговорки наиболее частотны с этнонимом *цыган*: *цыган раз на веку правду скажет, да и то покается*. Например: *цыганское золото* – подделка; *цыганский броневичок* – авто марки Запорожец; *цыганское мыло* – дешевый суррогат. Таким образом, соседство и тесный контакт двух культур стали причиной возникновения представлений о сообществе рома в основном с негативной точки зрения. Были выделены такие черты и особенности как лживость, хитрость, склонность к обману. Также в глаза бросается ироническое отношение к образу жизни и культурным традициям данной этнической группы.

Далее нами были изучены стереотипные отношения, направленные к представителям европейских сообществ. На протяжении всей истории Россия константно взаимодействовала с различными странами Запада. Со многими из них неоднократно случались как локальные конфликты, так и масштабные войны, экономические и политические гонки и противостояния. Все эти явления, конечно, со временем занимают определенный пласт оценочной лексики и также находят свое отражение не только в ФЕ, но и в многочисленных поговорках: *у немца (француза) ножки тоненьки, душа коротенька; у нас не в Польше, муж жены больше; на француза и вилы ружье; пьет по-русски, а врет по-немецки*. Например: *итальянская забастовка* – демонстративно небрежная работа; *уйти по-английски* – уйти, не попрощавшись; *замерз, как француз* – замороженный француз; *американский дядюшка* – о неожиданной финансовой помощи.

Таким образом, нами были отобраны ФЕ, содержащие этнонимы: *немец, итальянец, француз, англичанин, американец*. В ходе исследования была выявлена ФЕ с этнонимом *немец* с положительной коннотацией, что вновь доказывает, что положительные гетеростереотипы существуют, но остаются в абсолютном меньшинстве. Также были обнаружены ФЕ с этнонимами *американский* и *французский*, несущие в себе нейтральную оценку, т.е. они описывают какое-либо явление или представление о другой нации, не выказывая в своей семантике определенной симпатии или антипатии. Прослеживается осуждение и порицание таких черт характера и образа жизни представителей западной культуры как небрежность, ненадежность, хитрость, излишняя распушенность в отношениях, невоспитанность, слабость.

Заключение. Рассмотрев фразеологические единицы с компонентом-этнонимом в русском языке, мы пришли к выводу, что во фразеологических системах данный компонент присутствует в небольшом объеме по сравнению с другими лексическими компонентами, характерными для фразеологических единиц. Изучение фразеологических единиц с компонентом-этнонимом в русской фразеологии дает возможность уточнения сходства и различий в национальной и языковой картине мира данных народов, обнаружить точки соприкосновения между ними и специфические культурные различия.

Список литературы:

1. Аверьянова, И. Е. К определению понятия культурно-окрашенной лексики. – Днепрпетровск, 2012 – 10-19 с.
2. Алефиренко, Н. Ф. Фразеология в системе современного русского языка. – Волгоград: Перемена, 2013 – 247 с.
3. Бобровник, Л. А. Фразеологизмы-этнонимы национальных стереотипов: автореф. дис. канд. филол. наук. Гомель, 2017. 41 с.
4. Диброва, Е. И. Объект и аспекты фразеологии // Лексикология и фразеология: новый взгляд / МПГУ, 2015. – 25-29 с.
5. Жоржоллиани, Д. А. Теоретические основы фразеологической номинации и сопоставительная лингвистика: учебное пособие / Динара Жоржоллиани – Тбилиси: Ганатлеба, 2016. – 191 с.
6. Кондакова, И. А. К вопросу переносного значения этнонима: текст научной работы. – Киров: Вестник Вятского государственного гуманитарного университета, 2016. – 76-81 с.
7. Маруневич, О. В. Аксиологические характеристики этнонимов во фразеосистемах русского и английского языков: текст научной статьи / Вестник Иркутского государственного лингвистического университета, 2015. – 43-49 с.
8. Машина, О. Ю. Фразеологическое значение и его оттенки: автореф. дисс. канд. филол. наук. – Новгород, 2014. – 25 с.

Автор:

Нурмухамедова Дилбар Фаруховна – к.ф.н., доцент кафедры русского языка и литературы Гулистанского государственного университета.

UDC 372.881.111.1

THE LANGUAGE OF ADVERTISING IN ENGLISH LANGUAGE

INGLIZ TILIDA REKLAMA TILI

ЯЗЫК РЕКЛАМЫ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Samatova Gulnoza

Samarkand state foreign languages institute. 140104. Samarkand, Bostonsaray street, 93.

E-mail: Gulnoza_Samatova2023@gmail.com

Abstract. This article is devoted to the study of advertising discourse in American English. Advertising is a mirror of a country's culture, its mentality and national character, which reflects all socio-cultural phenomena. The study reveals not only the linguistic and cultural features of advertising slogans, but also conducts their linguistic and stylistic analysis in order to identify the cultural characteristics of American society.

Key words: linguoculturology, advertising, national character, advertising slogan, linguistic-stylistic analysis, American society.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению рекламного дискурса в американском варианте английского языка. Реклама – это зеркало культуры страны, ее менталитета и национального характера, в котором отражаются все социокультурные явления. В исследовании выявляются не только лингвокультурные особенности рекламных слоганов, но и проводится их лингвостилистический анализ с целью выявления культурных особенностей американского общества.

Ключевые слова: лингвокультурология, реклама, национальный характер, рекламный слоган, лингвостилистический анализ, американское общество.

Introduction. The word "advertisement" first appeared in the Bible in 1655 and meant warning. The Encyclopedia Britannica interprets the word advertisement as follows: a public announcement, generally printed or oral, made to promote a commodity, service, or idea [6]. "Advertising" is a public announcement, usually oral or written, that is made to promote a product, service or idea [our translation. - G.P.]. W. Wells, J. Burnet and S. Moriarty define: advertising is a paid nonpersonal communication form with an identified sponsor using mass media to persuade or influence the audience [5]. Advertising is a paid, impersonal form of communication in which a specific sponsor uses the media to persuade and influence the audience [our translation. - G.P.]. Dictionary of the Russian language S.I. Ozhegova describes advertising as "notifying in various ways to create widespread awareness of someone or something in order to attract consumers, viewers, etc." [4]. From the above definitions it is clear that advertising is important not only for manufacturers, but also for consumers. It is the driving force of society and reflects all the changes occurring in it. J. Russell rightly called advertising "the mirror of society" [6].

Main idea. In each country, advertising is targeted at the audience of that particular country; it is targeted at residents of a particular state. Naturally, in different countries, the products and services consumed are the same, but at the same time, advertising has its own unique specificity, which affects speakers of a certain linguistic culture. The unit of advertising text is the word. Moreover, the word is the most important linguistic unit, since it is endowed with meaning, a meaning that carries information about objects and their qualities. When creating advertising, the main process is creating advertising text, which involves careful selection of words. It must convey as much basic marketing information as possible in as few words as possible. Therefore, every word included in the advertising text must be extremely accurate, significant, justified and understandable to the residents of a given country exactly in the meaning that the author intended. Advertisers use various features of the language and are guided by the rules of its use. The possibilities of the language are extremely rich due to the presence of various artistic and visual means. The language of advertising is characterized by a number of specific features that distinguish it from other sublanguages (sublanguage of culture, sublanguage of literature, etc.). The language of advertising has certain linguistic features: - a specific selection of vocabulary, characterized by a rich connotative trail, an abundance of meanings; - words are often stylistically colored, which attracts the attention of those who perceive the text; - the use of vocabulary in a non-literal sense to enhance imagery; - numerous use of idioms to create imagery [3]. The main purpose of advertising language is the ability to make an impression, to leave a bright mark on the text. When perceiving an advertising text, the main thing is the reaction to the image, which will remain in memory through the maximum use of language means - idiomatic expressions, low-frequency vocabulary and vocabulary with emotional-evaluative meanings (affixes). This article examines the linguistic and cultural features of advertising in American society, which represents not only a vast area of practical activity, but also a special area of linguistic communication.

Methodology. For example, an advertisement for Coca-Cola: "Coca-Cola - The Coke side of life" - Everything will be Coca-Cola. According to the authors, in this case it is necessary to start from the fact that Coca-Cola is associated with goodness, something good. The slogan clearly sounds like the old American proverb "sunny side of the road" which later

transformed into the expression “sunny side of life.” In this example, there is a break in the idiom, into which the subject of speech is inserted in place of something positive. Next, we should talk about methods of attracting the attention of consumers to the advertised product through its design, or design. After all, it is the design of advertising that creates the prerequisites for successfully achieving the final result - turning a potential consumer into a real buyer. When preparing a poster, booklet or other printed advertisement, it is very important to think through the design well: position the text correctly, find an effective picture and choose the color scheme against which the product advertisement will be perceived best. Psychologists have found that the perception of color depends on the emotional state of a person. Thus, by choosing a specific color, you can control the consumer's attitude towards advertising, and by creating the necessary color environment, you can evoke the required emotions in the advertising consumer. With the right choice, there is a desire to purchase the advertised product. For example, an advertisement for a large burger in the McDonald's chain - on a bright red background there is a juicy, appetizing bun “The thing you want when you order salad.” This color background attracts the attention of buyers. The same technique was used in social advertising, the goal of which was to reduce the number of accidents on the roads: “Applying makeup while driving can be deadly!” This slogan is located on a black background, which evokes negative feelings, feelings of danger and fear. The advertising effect is also based on the correct use of a number of linguistic phenomena and patterns. When we talk about the language of advertising messages, we are talking about the use of language for professional purposes, the result of which is the generation of messages aimed at a specific audience and performing specific tasks. Advertising as one of the forms of verbal communication has a significant distinctive feature: often communication occurs in conditions that can be defined as unfavorable. The fact is that advertising is a so-called “one-way” type of communication, called one-way communication in the book by Torben Vestergaard and Kim Schroeder “The Language of Advertising”, which in a certain way narrows the range of possible mechanisms of influence on the audience [6]. In addition, the possibility of using various means of influencing the audience in advertising is to a certain extent limited by ethical standards and legal acts.

Therefore, in advertising messages in a fairly “limited space” (since one of the characteristic features of advertising texts is brevity), one can observe an extremely high concentration of various stylistic devices. In addition, Americans are characterized by practicality and pragmatism in all spheres of life. Pragmatic orientation in an advertising context is nothing more than the author's focus on fulfilling a predetermined goal of the message, but with a powerful impact and vivid manifestation. Pragmatism, a clear focus, and sometimes some shocking rudeness in American social advertising were well expressed, for example, in the advertisement for Old Spice deodorant: “There is a man in there, smells better than yourself” - somewhere there is a man. At first glance, she looks very rude and shocking, but in her we see a reflection of reality, a real male essence. And it is precisely this kind of advertising that makes the American consumer think and attracts the buyer's attention to the product. In advertising, it is important for Americans when there is a certain logic, strength, and at the same time simplicity. The properties of speech and verbal means of communication play an important role - a well-written copywriting text is the basis for most stories. For example, the advertising slogan of Johnnie Walker whiskey - “Taste Life” - literally translated sounds like “taste life” - a completely appropriate advertising phrase. Meanwhile, in English it has a much greater semantic load [1].

Conclusion. The main idea is that people are encouraged not just to try “life”, to try a given product, but to live life in such a way that there is something to remember. So, from the above, we can conclude that American advertising is characterized by such qualities as simplicity, straightforwardness and logic. It is associated not only with the promotion of goods to the market from a commercial point of view, but also carries out intercultural interaction, as it is a way of contact between different cultures. In general, advertising is a mirror of the culture of a given country, its mentality and national character, which reflects all socio-cultural phenomena.

Reference

1. Беспалова Н.В. Безэквивалентные реалии в английских рекламных текстах, 2013. URL: http://samlib.ru/w/wagapow_a_s/advertising-texts.shtml. \
2. Кульчицкая А. Языковые средства выразительности рекламного текста на английском языке, 2013. URL: <http://nsportal.ru/ap/ap/nauchno-tekhnicheskoe-tvorchestvo/yazykovyesredstva-vyrazitelnosti-reklamnogo-teksta-na>.
3. Николенко Г.А., Гулакова И.А. Лингвистические характеристики рекламных текстов и способы их перевода, 2009. URL: http://samlib.ru/w/wagapow_a_s/advertise-tr.shtml.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 60 000 слов и фразеологических выражений / Под общ. ред. проф. Л.И. Скворцова. 25-е изд., испр. и доп. М.: ООО «Издательство Оникс»: ООО «Издательство «Мир и Образование», 2008. – 180 с.
5. Сердобинцева Е.Н. Структура и язык рекламных текстов: Учеб. пособие. М.: Флинта: Наука, 2010. -120 с.
6. Encyclopedia Britannica, Inc. 1984. The New Encyclopedia Britannica. 15th ed. Chicago: William Benton Publisher. P.5.

Author:

Samatova Gulnoza - Samarkand state foreign languages institute.

Ijtimoiy - iqtisodiy fanlar

UDC 372.81

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE SCIENTIFIC HERITAGE OF HUSSEIN VOIZ KOSHIFI IN THE FORMATION OF PUBLIC DECENCY

IJTIMOY ODOBLILIKNI SHAKLLANTIRISHDA HUSAYN VOIZ KOSHIFIY ILMIY MEROSINING ROLI VA AHAMIYATI

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ ХУСЕЙНА ВОИЗА КОШИФИ В ФОРМИРОВАНИИ ОБЩЕСТВЕННОЙ ПОРЯДОЧНОСТИ

Mahmudov Ravshanbek Jalilovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: ravshanbek_mahmudov2023@gmail.com

Abstract. The article provides information about the types of social manners, their importance, their place and role in the development of society in the creation of the foundations of New Uzbekistan. In the education of young people, the influence of the scientific and spiritual legacy of Husain Voiz Koshifi is discussed today.

Keywords: Social manners, social ideal, New Uzbekistan, Third Renaissance, Husayn Voiz Koshifi, goodness, manners, their types, virtues.

Аннотация. В статье представлены сведения о видах социальных нравов, их значении, месте и роли в развитии общества, в создании основ Нового Узбекистана. В воспитании молодежи сегодня обсуждается влияние научного и духовного наследия Хусейна Воиза Кошифи.

Ключевые слова: Общественные нравы, общественный идеал, Новый Узбекистан, Третье Возрождение, Хусейн Воиз Кошифи, добро, нравы, их виды, добродетели.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi "O'zbekiston-2030" strategiyasi to'g'risidagi Farmonida (1,1) hamda "O'zbekiston-2030" strategiyasini 2023 yilda sifatli va o'z vaqtida amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida (2.1) Yangi O'zbekiston yoshlarini zamon talabiga javob beradigan komil, yetuk inson, mutaxassis qilib tarbiyalash sohasidagi dolzarb vazifalar belgilab berildi.

"Xalqimizning erkin va farovon qudratli Yangi O'zbekistonni barpo etish bo'yicha xohish-irodasini ro'yobga chiqarish, har bir fuqaroga o'z salohiyatini rivojlantirish uchun barcha imkoniyatlarni yaratish, sog'lom, bilimli va ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash, global ishlab chiqarishning muhim bo'g'iniga aylangan kuchli iqtisodiyotni shakllantirish, adolat, qonun ustuvorligi, xavfsizlik va barqarorlikni kafolatli taminlash maqsadida" eng dolzarb vazifalar belgilab berilgan.(3.1) Shuningdek, O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston strategiyasi" kitobida "Albatta biz Yangi O'zbekistonni barpo etish va Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda ziyolilarimizga katta ishonch bilan qaraymiz"(4.42) deb yozgan edilar. Demak, Yangi O'zbekistonni paydo bo'lishida, avvalo, har bir shaxs zamon talabiga javob beradigan shaxsga aylanishi zarur. Xalqimizda "tarbiya kutib turmaydi", "tarbiyani kechiktirib bo'lmaydi" kabi ko'plab falsafiy iboralar mavjud.

Ziyoli-kim? Ziyoli-tevarak-atrofiga ilm-ma'rifat, ma'naviyat nurini tarqatuvchi shaxs. Ziyoli bo'lish oson emas. Ziyoli-o'qimishli, oliy ma'lumotli, tom ma'nodagi inson, o'qituvchi, turli kasb egasi bo'lishi mumkin. Eng asosiysi ijtimoiy hayotda faol, tevarak-atrofidagi insonlarga foydasi tegadigan shaxs bo'lishi zarur. Inson orzu qilib yashaydi. Manbalarda ijtimoiy ideal, ijtimoiy-siyosiy g'oyalar, ijtimoiy tarbiya, ijtimoiy faollik, ijtimoiy hamkorlik, ijtimoiy harakat, ijtimoiylashuv kabi tushunchalar ko'p uchraydi. Bu tushunchalarni umumiy maqsadi insonni hayotda o'z o'rnini topishi, intellektual qobiliyatini, davlat tomonidan yaratilgan shart-sharoit orqali hayotda o'z o'rniga ega bo'lish baxtli-saodatli, foydali hayot kechirishga intilishdir. Har bir insonni hayotda baxtli bo'lishi faqat moddiy ehtiyojlargagina emas balki ma'naviy ehtiyojga ham bog'liq.

Inson-arabcha xato qiluvchi degan manoni bildiradi. Demak, inson xato qilmasligi uchun nimalar qilishi va nimalarni bilishi talab qilinadi? Bizningcha, birinchi galda inson aql-zakovatga, fahm-farosatga ega bo'lmog'i zarur. Ikkinchidan, insonda idrok, did, zehn bo'lishi talab qilinadi. Uchinchidan, inson tarbiyalanganlik darajasiga ega bo'lishi zarur.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf hazratlarining "Ijtimoiy odoblar" kitobida Odobning manbai, Odobning g'oyasi, Salomlashish odoblari, Bayramlar va turli tantanalar odobi, Yoshlar odobi, Kiyinish odoblari, Shaxsiy ozodalik odoblari, Yo'l odoblari, Suhbatdoshga nisbatan odoblar, Safar odoblari, Qo'shnichilik odoblari, Ilm odoblari, Ilm talab qilish odoblari, Suhbat odoblari, Kasb odoblari, Bemorning odoblari (5.6-455) kabi ijtimoiy odoblar haqida mazmunli, maqsadli, barcha insonlar uchun eng zarur xulqlar, fazilatlar haqida ma'lumotlar beriladi. Ijtimoiy odoblar turlari, manbalari ulug' mutafakkir, allomalarning asarlaridan, Qurondan, hadislardan keltirilgan parchalar orqali keng kitobxonlarga tushuntirishga, ma'lumot berishga harakat qilingan.

Shuningdek, Imom Shamsiddin Zahabiyning “Mashhur daholar siyrati”, Muhammad Zohid Qutquning “Nafs nimadir”, “Buyuk yurt allomalari”(tuzuvchi U. Uvatov), Husayn Voiz Koshifiyning “Axloqi Muxsiniy”, “Futuvvatnomai Sultoniy” kitoblarida ham Yangi O‘zbekiston yoshlarini tarbiyalashda kerak bo‘ladigan odoblar, fazilatlar haqida eng kerakli zarur g‘oyalari ifodalangan. Bu kitoblar har bir ziyolini, o‘qituvchini, bo‘lajak rahbarlarni shaxsiy kutubxonalarida bo‘lishi, ular o‘qilishi zarur bo‘ladi. Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan ulug‘ allomalardan biri Kamoliddin Husayn Voiz Koshifiydir.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Husayn Voiz Koshifiyning falsafiy, axloqiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlariga mamlakatda davom etayotgan toju taxt uchun kurashlar, xalqqa ko‘rsatilayotgan adolatsizliklar, nopokliklar, aldanchiliklar va boshqa ko‘pgina salbiy jihatlari o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi. Koshifiy Husayn Boyqaroning davlat voizi sifatida har kuni oddiy xalq ichida yurdi, ularning hayoti bilan yaqindan tanishdi, orzu-armonlarini, noroziliklari sabablarini o‘rgandi. Oddiy xalq adolatsizliklarning qurboni bo‘layotganini, aldashlar, ayyorliklar, tamagirliklar kuchayganini har qadamda uchratdi. Bu ahvoldan Husayn Voiz Koshifiy ko‘p norizo bo‘ldi, aziyat chekdi. U asarlarida kishilarni insofga, podsho va uning odamlarini saxiy, ochiqko‘ngil, mehribon, adolatli, mehnatsevar, halol, pok bo‘lishga, ya‘ni azaliy milliy, umuminsoniy qadriyatlarga amal qilishga chaqiradi. XV asar ijtimoiy-falsafiy fikr sohasida juda katta ahamiyatga ega bo‘lgan yangi oqim vujudga keldi. Husayn Voiz Koshifiy ham bu oqimdan tashqarida qolmadi. Balki uning olam, hayot, tabiat, insonlarning xatti-harakati, aqlning o‘tib borishi haqidagi fikrlari charxlandi:

G‘animat bil hayoting fursatini,
O‘tub ketmasidan ilkingdan banogoh.

Yoki:

Qushkim zilol suyidin ul bexabar erur,
Achchig‘ su ichmaki bila umrini o‘tkarur.

Yana:

Umr o‘taveradi uning qadriga yetmak kerak, (8.30-bob 176) kabi hayotning o‘tkinchiligi haqidagi purhikmat fikrlari borki, ular har doim kishini o‘ylantiradi, kengroq mushohada yuritishga chorlaydi. Tiriklik-hayot inson uchun oliy qadriyat ekanligini ta‘kidlaydi.

Husayn Voiz Koshifiy kishilarni hushyorlikka undaydi. Inson umri bir marta beriladi, u o‘taveradi, lekin asosiy gap uni mazmunli, xushchaqchaq, foydali, maqsadli o‘tkazishda ekanligini aytadi. Xalqqa, jamiyatga, kelajak avlodga xizmat qilgan inson yaxshidir, deb oddiy xulosa chiqaradi mutafakkir va kishilarni hayotning qadriga, o‘tayotgan umrning, vaqtning qadriga yetishga chaqiradi.

“Jiddu-jahd (harakat) birla aqlga kelmas,
Ulug‘lik imoratlari bunyodga kelgay”, (9. 30-bob 113)

deydi Koshifiy. Bu bilan u inson o‘z aqli, irodasi va harakatlari orqali ko‘p ish bajarishi mumkinligini aytib, insonni o‘z aqli va irodasiga ishonishga chaqiradi.

“Aql temasi o‘rta asr falsafasi uchun xos bo‘lgan o‘ziga xos masala haqiqatning ikki tomoni yoki ikki xil haqiqat masalasi bilan uzviy bog‘liqdir. Bu mavzu o‘rta asr va uyg‘onish davri (Sharqda va Ovrupoda) falsafasining deyarli barcha yirik vakillarining diqqatini o‘ziga jalb etgan, ularning asarlarida u yoki bu shaklda o‘z ifodasini topgan. Bu mavzuga shu qadar e‘tibor berilishi dunyoviy madaniyat taraqqiysining ana shu masalani hal etishga ehtiyoj kuchli ekanligini va shu bilan birga, o‘sha davrdagi tabiiy-ilmiy bilimlar rivoji aql mavzusidek murakkab falsafiy masalani hal etish bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi”, -deb yozadi O‘zbekiston Fanlar Akademiyasining akademigi, professor M.Xayrullaev. (10. 236)

Husayn Voiz Koshifiy inson faoliyatida, aqlning rolini ulug‘laydi. “Aqlning sharti budurki, to imkon boricha farishtalik nisbatiga quvvat bergay va hayvonot nisbatiga mayl qilmag‘ay”. (11.9-bob 26) Mutafakkir aqlga katta baho berib, uni inson uchun kerak bo‘ladigan zarur narsa deb tushunadi. Uni (aqlni-R.M.) insonni mukammal qiluvchi, nomunosib harakatlardan chegaralovchi ma‘naviy quvvat deb biladi. Lekin u aqlni ideallashtirmaydi. Aql asta-sekin vujudga kelib, mukammallashuvi, o‘sishi mumkinligini aytadi. Insonni hayvonot dunyosidan ajratib turuvchi narsa-bu aql, ya‘ni ongdir, - deydi. Mutafakkir qarashlaridagi ilg‘or, ibratli jihat shu ediki, u inson, uning aqli va ongining tabiat, moddiylikka nisbatan nisbiy mustaqillik, ijodiy faolligini ko‘ra bilgan. Bundan ko‘rinadiki, Husayn Voiz Koshifiy garchi ilohiyotchi bo‘lsa-da, tabiatni, ongni ya‘ni inson aqlini to‘g‘ri tushunadi, borliq, hayot harakatdan iborat ekanligini ko‘rsatadi. Voiz Koshifiyning “qo‘l quvvati ko‘ngul quvvatiga tobe‘dur” degan so‘zlarida ham, umuman ob‘ektiv borliqni, tabiatni to‘g‘ri tushunganligini ko‘rish mumkin.

“Mulku millat asbobi aning yumni birla muhayyo bo‘lub tuzolur va adlning savobi hisob haddidin nori va qiyosi aqldin tashqoridur”⁽⁵⁾ tabiatdagi, olamdagi hamma narsaning paydo bo‘lish sababi yaxshilikdandur va adolatning esa to‘g‘riligi, xatosizligi, chegarasi esa aqldan tashqaridir, -deydi Koshifiy.

“Ahloqi Muhsiniy” asarining 38-“Yaxshilar birla suhbat tutmoq bayonida” bobida shunday yozadi: “Buzurglar aytibdurlarki, hamma xaloyiq aqlga muhtojdur va aqlni tajribaga ehtiyoji bordur. Na uchunkim tajriba aqlni oinasidurki, anda ish salohi suvratin mushohada qilur.”⁽⁶⁾ Mutafakkirning bu fikri u o‘z davriga nisbatan ilg‘or bo‘lganligidan, lekin

soda, tabiiy ilmiy dunyoqarashga egaligidan dalolat beradi. Negaki, yuqorida aytganimizdek, Koshifiy aqlni inson uchun kerak,-deydi.

Tajribani - aql oynasi deb tushunishi mutafakkirning o'z zamonasining eng old mavqe'ida turganligini ko'rsatadi. Aql orqali vujudga keltirilgan g'oyani tajriba amalga oshiradi. Shuning uchun ham Husayn Voiz Koshifiy tajribani aql oynasi deb aql mavzusiga ko'p bor murojaat etadi. U olamni bilish mumkiyushgini aytadi. Koshifiy shuning uchun ham fanga, bilimga, tajribaga, inson aqli, qudratiga ishongan holda tabiatshunoslik fanlari: matematika, nujumshunoslik, kimyo sohalarida bir qator asarlar yaratdi.

Husayn Voiz Koshifiy aqlning inson uchun eng ko'rkam fazilat, mo'jizakor qudrat, katta iqtidor ekanini aytadi. U aqli insonni katta boylikka ega bo'lgan har qanday kishidan ham kuchli bo'lishini ta'kidlaydi.

Koshifiyning falsafiy qarashlarida sodda materialistik mayllarni, ilg'or fikrlarni ko'rish mumkin. Koshifiy falsafiy qarashlari axloqiylikka, borliqqa, ya'ni harakat, inson aqliga, inson bilish qobiliyatining o'zgarishiga asoslanadi. Uning fikricha borliq, hayot, ya'ni harakat, inson aqliga, insonning bilish qobiliyatining o'zgarishiga asoslanadi va u barcha mavjud narsalarning asosidir.

Husayn Voiz Koshifiy axloqiy ta'limotining falsafiy asosi, demak, hayot, davr, bilim, aqlidir. Jamiyatdagi talab va odatlar, qonunlar axloqiy poklikni shakllantiradigan asosiy vosita va me'yordir. Bilishning vazifasi voqe'lik, tabiat, borliq qanday bo'lsa, uni shunday o'rganish, tekshirish, uning mohiyatini ko'rsatish bo'lsa, axloqning vazifasi, inson uchun nima foyda-yu, nima zararli ekanini anglash, yomonlikni yo'qotish, yaxshilikni vujudga keltirishdir. Husayn Voiz Koshifiy ijtimoiy-siyosiy qarashlarida jamiyat va davlat tuzumiga, uni qanday boshqarish kerakligiga, unda insonning tutgan o'rniga katta e'tibor bergan. Mutafakkir "Axloqi Muhsiniy", "Kitobi Hotamnoma", "Anvori Suhayliy", "Axloqi Karim", "Iskandar oynasi", "Futuvvatomai Sultoni", "Tafsiri Husayniy" kabi asarlarida jamiyatni, davlatni, lashkarni, boshqarish haqidagi ta'limotini ilgari surdi.

Husayn Voiz Koshifiy Hirot madrasalarida talabalarga ko'p vaqt ta'lim-tarbiya bergan. Shu bilan birga, u butun Xuroson mamlakatida axloq-odobdan va'z aytgan. U o'zining "Axloqi Muhsiniy", "Risolati Hotamiya" ("Kitobi Hotamnoma"), "Anvori Suhayliy", "Axloqi Karim" va boshqa asarlarida odob-axloq haqidagi ta'limotini ilgari suradi. Bu asarlarda xalqchilik, insonparvarlik g'oyalari, ijtimoiy hayot haqidagi fikr-mulohazalari bayon etilgan. Ayniqsa, Husayn Voiz Koshifiy odil shoh va adolat, halollik, soflik, poklik, to'g'rilik, rostgo'ylik, umuman insonparvarlik g'oyalarini, mamlakatni boshqarishning yo'l-yo'riqlari, davlat, lashkarlar haqidagi ko'p foydali maslahatlarini, dono fikrlarini o'qimishli, qiziqarli hikoyatlar yordamida bayon etadi. Bu asarlar Husayn Voiz Koshifiyning o'z tili bilan aytganda "Hikmati amaliy" (ya'ni an'anaviy Sharq falsafasi talablari) asosida yozilganligidan juda katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

"Axloqi Muhsiniy" asari 40 bobdan iborat bo'lib, unda quyidagi axloqiy tushunchalar, ya'ni qadriyatlar tadqiq qilingan: "ixlos", "ibodat", "duo", "shukur", "sabr", "rizo", "hayo", "tavakkal", ("ibo"), "pokizalik" ("halollik"), "adab", "balandhimmatlik", ("saxiylik") "qasd qilmoq", "jiddu jahd", ("harakat"), "sabitqadamlik", "adolat", "avf" ("kechirish"), "yuvoshlik", "xulqi muloyimlik", "shafqat va marhamat", "xayrli va yaxshi ishlar", "jud" ("in'om") va "saxovat", "ehson", "tavoze", ("o'zini kamtarlik bilan tutish"), "omonat va diyonat", "vafo axdi", "rostgo'ylik", "hojat ravo qilmoq", "ohistalik va shitob", "kengash qilish", "andisha qilmoq va har ishning oxirini ko'zlamq", "shijoat" ("botirlik"), "g'ayrat", "siyosat", "bedorlik va ogohlik", "farosat", "asror ("sir") yashirmoq, "fursatni g'animat bilmoq", "huquqlarga rioya qilish", "yaxshi (kishilar) bilan suhbatlashish", "yomon kishilarni yo'q etmak", "tobelar va xizmatkorlar tarbiyati" va hokazolar.

Husayn Voiz Koshifiy bu qirq bob mazmuniga mos keladigan axloqqa oid ellikdan ortiq hikoyat, xabar, turli janrdagi (tuyuq, masnaviy, qit'a) she'rlardan misol keltirib fikrlarini asoslaydi. Bu keltirilgan hikoyatlarda umuminsoniy qadriyatlar aks etadi.

Husayn Voiz Koshifiy ijtimoiy-axloqiy idealini yuzaga chiqarishning asosiy vositasi deb ilm-ma'rifat va axloqiy tarbiyani tushunadi. U ilm olishni, ayniqsa, Qur'ondan, Hadislardan, nujum, alkimyo, riyoziyot, musiqadan ogoh bo'lishni dunyoni bilish, olamni tanish, yaxshi-yomonni to'g'ri anglashdir, desa, axloq, insoniylikni esa hayot kechirishdagi eng zarur, havo kabi kerakli vosita deb tushunadi. Voiz Koshifiy insonning qadr-qimmatini uning mol-mulki yoki ijtimoiy kelib chiqishi bilan emas, balki uning ma'naviy qiyofasi, axloqiy sifatleri bilan o'lchanadi, -deydi. "Axloqi Muhsiniy"ning uchinchi "Adab bayonida" bobida shunday yozadi: "Adabning ma'nisi yomon so'zdin va zabun ishdin nafsni tiymoq, ham o'zining va ham u kishini izzatin saqlamoq, obro'yin to'kmaslik bo'lur", deb bir masnaviy keltiradi:

Istoli haqdin adab tavfiqini,

Beadab topmadi aning fazlini.

Bas adabdin nur tobtu bu falak,

Ham adabdin pok bo'ldilar malak. (12 38bob 174)

Odobni xudodan tilaylik, chunki, beadab odam undan fazilat topmaydi. Falak odob tufayli nurga chulg'andi, maloikalar odobi bilan pok bo'ladilar. Ya'ni adabdan falak nur oldi, shuning uchun jahonda go'zallar ham yetishib chiqdi, deb odobni quyoshga tenglashtiradi.

Husayn Voiz Koshifiy “Axloqi Muhsiniy” asarining uch bobini axloqdagi YAXSHILIK tushunchasini tushuntirishga bag‘ishlagan. Yigirmanchi bob – “Yaxshi birla suhbat tutmoq bayonida”, qirqinchi bob “Tobelar va xizmatkorlar tarbiyati bayonida”, o‘ttiz to‘qqizinchi bob “Yomon kishilarni yo‘q etmak bayonida” mavzulariga bag‘ishlangan.

Mutafakkir yaxshilikni o‘tmishdoshlariga va zamondoshlariga nisbatan kengroq tushunadi. “Axloqi Muhsiniy”ning kirish qismida gapni to‘g‘ridan-to‘g‘ri yaxshilikdan emas, balki yaxshi xulqdan boshlaydi. Yaxshi xulq mamlakatning tuzi - ya‘ni mazmunini belgilovchi narsadir. Chunki har bir tuzsiz taom bemaza bo‘lgani kabi axloqsiz jamiyat, axloqsizlik asosida o‘tayotgan umr ham mazmunsizdir. Mutafakkir yaxshilik, jamiyat, xalq uchun qilingan ish bilan baholanadi, - deydi. Inson hayoti ravon daryodek o‘tib ketaveradi. Gap uni foydali, mazmunli, yaxshi ishlarga sarf qilishdadir. Inson dunyoda uchta yaxshilik qilishi shart. Birinchi odamlar uchun uy, ko‘prik, yo‘l qurishi, ikkinchi mevali daraxt o‘tqazishi, uchinchi farzand qoldirishi kerak. Chunki bular olamda sobit qolur, deydi Voiz Koshifiy.

Chunki qolmas bu jahon barqaror,

Yaxshi ish qilgilki, qolgay yodgor.

deb kishilarni yaxshilik qilishga chorlaydi. Yaxshilik bu mamlakat husniga ziynat, davlatga quvvatdir, degan xulosa chiqaradi. Yaxshilik qilishning ahamiyati haqida ko‘plab misollar keltirib, fikrini to‘ldiradi.

Husayn Voiz Koshifiy yaxshilik faqat yaxshi insonlardagina bo‘ladi, degan fikrni ilgari suradi. Bu xislat jamiyatdagi ayrim, alohida odamlardagina emas, barcha kishilarda ham mavjud bo‘lishi mumkin. Mutafakkir o‘ttiz sakkizinchi “Yaxshilar bilan suhbat tutmoq bayonida” bobida shunday yozadi: “Yaxshilar birla hamsuhbat va donolar birla hamnashin bo‘lmoq abadiy saodat kimyosi va davlat sarmadi rahnamosidir”, ya‘ni yaxshi (inson)lar va donolar bilan hamsuhbat bo‘lmoq abadiy baxtlik hamda davlat rahnamosi e‘tiboriga musharraf bo‘lmoqdir.”

“Yaxshilarning ziyoligiga o‘zungni ol,

Poklarning mehrini ko‘nglungga sol.

Har sifatkim yaxshi ul kishini qilur,

Yaxshilarning suhbatidin to bilur”(13. 60)

Koshifiy yaxshilikni osmondan, yo‘q joydan izlamaydi. Balki u faqat insonda tarbiya, turmush tajribalari orqali yaxshilik tarkib topadi, deb tushunadi.

Koshifiy butun yer yuzida yaxshilik g‘alaba qilgan emas, deydi. U yaxshilikni barqaror qilish uchun esa yomonlikni yo‘qotish kerak, deb maslahat beradi. Mutafakkir “Axloqi Muhsiniy”ning o‘ttiz to‘qqizinchi bobini “Yomon kishilarni yo‘q etmak bayonida” deb nomlaydi. Uning fikricha, yaxshi (insonlar) suhbatini eshitish majburiydir va yomonlar bilan aloqa qilmaslik yanada majburiydir. Chunki insonga har bir suhbat o‘z ta‘sirini o‘tkazadi. Yaxshi bilan yaqin bo‘lsa, baxtiyorlikka erishadi. Yomonlar bilan yaqin bo‘lgan kishi nadomatga qoladi.

Koshifiy yomonlikni ikki qismga bo‘ladi. 1. Vojibul daf‘ikim ularni viloyatdin daf‘ qilmoq kerak. 2. Vojibul man‘kim ularni suhbatidin man‘ qilmoq kerak, ammo ularning naflari bordur. Bular mutafakkirning fikricha duzdlar, (o‘g‘rilar) va qaroqchilardir. Ular xalqqa va mamlakatga ziyon yetkazadi. Yo‘lda yuruvchilarni, karvonlarni, aloqachilarni, shaharlar o‘rtasida qatnovchilarni talaydilar, shuning uchun ham ulardan xalq nafratlanadi. Koshifiy yomonlarni yana uchga bo‘ladi: fosiqlar (yomon ishlar qiluvchi, yomon yo‘lga kiruvchilar), badkirdorlar (yomon tabiatli, yomon qiliqlilar), fasodlar, (buzuqlik, buzuvchilik qiluvchilar) bularni har doim “xoru zabun” tutish kerak, deydi. Koshifiy ijtimoiy hayotda mavjud bo‘lgan barcha yomonliklarni yo‘qotish tarafdori. U yomonlikni yo‘qotishda Alisher Navoiyga nisbatan ilgarilab ketdi. Ya‘ni yomonlikni yo‘qotish yo‘l-yo‘riqlarini ham ko‘rsatib bera oldi. Insonlar oldiga yomonliklarni yo‘qotish shartini qo‘yadi.

Husayn Voiz Koshifiy rizolik, tavakkalchilik, baland himmatlilik, harakatchanlik, sobitqadamlik, yuvoshlik, muloyimlik, omonat va diyonat, vafo-yu ahd, ohistalik va oshiqmaslik, ya‘ni shoshma-shosharlik qilmaslik, kengash o‘tkazish, andishali bo‘lish, izzat-hurmatni bilish, sir yashira olish, vaqtini g‘animat bilish kabi qadriyatlar to‘g‘risida ham juda ibratli fikrlarni bildiradi.

Husayn Voiz Koshifiy xalqning, hukumat ahlining xalqparvar, to‘g‘ri, halol, rostgo‘y, saxovatli, himmatli, marhamatli, oqil-odobl, vafoli, sadoqatli bo‘lishlarini istaydi. Bu fazilat va xislatlar, ya‘ni qadriyatlar hayot uchun juda zarur ekanligini ko‘p bor ta‘kidlaydi.

Demak, Husayn Voiz Koshifiy axloqli inson deganda ilm-ma‘rifatga intiluvchi, haqiqat va adolatni sevuvchi, uning uchun kurashuvchi, adolatsizlikka qarshi kurashuvchi, mard, jasur, harakatchan, shu bilan birga oliyjanob, saxiy, ochiq qalbli insonni tushungan. Shu bilan birga u insonni tabiatning ne‘mati deb ulug‘ladi. Kishilarni yuqorida sanagan barcha xislatlarni egallashga chaqiribgina qolmasdan, balki insonga o‘z mehr-muhabbatini ham namoyon qildi. U inson xislatlarini, bilimini mamlakat, jamiyat manfaatidan kelib chiqib yuksak baholadi. Uning axloq haqidagi fikrlari bugungi kun uchun ham amaliy ahamiyatga egadir.

Husayn Voiz Koshifiy axloqiy ta‘limotidan quyidagicha xulosa chiqarish mumkin.

Birinchidan, Koshifiy o‘zining axloqiy ta‘limotida, ayniqsa, “axloqiy kategoriyalar”, “axloqiy prinsiplar” va “umuminsoniy axloq” normalarini tushunish va talqin qilishda asosan an‘anaviy Sharq axloq ilmi, xususan Forobiy, Ibn Miskavayx, Ibn Sino va ularning izdoshlari mavqeida turdi.

Ikkinchidan, Sharq axloq ilmi salafalaridan farqli o'laroq Koshifiy mazkur axloqiy kategoriyalar, prinsiplar va normalarni nazariy-metodologik tadqiq qilishni salafalar tomonidan hal etilgan, deb hisoblagan holda, ularni qisqa, ixcham va lo'nda, sodda bayon etishga, axloqning didaktik va tarbiyaviy ta'siri samaradorligini oshirishga asosiy diqqat-e'tiborini qaratgan.

Uchinchidan, axloqiy kategoriyalar, norma va prinsiplar qisqa, lo'nda va e'tirozlarga o'rin qoldirmaydigan qilib bayon etilgandan so'ng Koshifiy diqqat-e'tiborni ko'proq ibratli misollar orqali kengroq, soddaroq va yaqqol tushuntirishga harakat qilgan, axloqiy talablarni bajarish, ularga rioya qilish obro' va sha'n keltirishini ko'rsatgan.

Husayn Voiz Koshifiy yaxshilik va yomonlik, adolat, vijdon, burch kategoriyalari haqida ham atroflicha fikr yuritadi. Axloq normasi-insonlarning xulq, fe'l-atvorlarini tartibga solib turuvchi axloqiy talablardir. Axloq normalari ijtimoiy mazmunga ko'ra umuminsoniy xarakterga ega bo'ladi. U insonning xatti-harakatini boshqaradi. Husayn Voiz Koshifiy ahloq normalarini kishilarda bo'lishi shart bo'lgan insoniy fazilat deb tushunadi va ularni taxminan 30 ga ajratadi. Bu insoniy fazilatlarga sabr, hayo, iffat, pokizalik, sobitqadamlik, avf, saxiylik, saxovat, tavoze, rostgo'ylik, shijoat, kamtarlik, bedorlik, ogohlik, hushyorlik, farosat, baland himmatlik, harakatchanlik, yuvoshlik, muloyimlik, diyonatlilik, axdiga vafolik, shoshma-shoshar bo'lmaslik, andishalilik, izzat-hurmatni bilish, sir yashira olish, vaqtni g'animat deb bilish to'g'risida ham ibratli fikrlar bildiradi. Bu fazilatlarning har biriga mutafakkir alohida-alohida to'xtalib o'tadi. Koshifiy axloqli inson deganda ilm-ma'rifatga intiluvchi, haqiqat va adolatni sevuvchi, mard, harakatchan, oliyanob, saxiy, ochiq qalb insonni tushungan. U insonni tabiatning ne'mati deb bilgan.

Mutafakkir bu axloqiy tushunchalarni izohlab, oddiy xalqqa tushuntirish bilan ma'naviyatga katta hissa qo'shdi. Bu tushunchalar ma'naviy qadriyatlaridir. Ma'naviy qadriyatlar yoshlarni tarbiyalashda, mustaqillikni mustahkamlashda katta rol o'ynaydi.

Xulosa. "O'zbekiston-2030 taraqqiyot strategiyasi"da belgilangan dolzarb vazifalarni amalga oshirishda ijtimoiy odoblarning ahamiyati beqiyosdir. Chunki, inson jamiyatda, insonlar o'rtasida yashaydi. Muxtaram Prezidentimiz aytganlaridek "inson-qadri ulug'" g'oyasini amalga oshirish uchun inson ijtimoiy odoblarni bilishi, ularga amal qilishi zarur. Insonni-insonligi uni tarbiyasi, jamiyatda o'zini tutishi, boshqarishi, foydali ish bilan shug'ullanishi, ota-onasi, oilasi, mahallasida, jamiyatda obro'-e'tibori borligi bilan ham o'lchanadi. **Birinchidan**, bo'lajak ziyolilar Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan ikki ming nafar allomalarning ilmiy meroslaridan ogoh bo'lishlari zarur. **Ikkinchidan**, har bir ziyoli ijtimoiy odoblilikni o'zida mujassamlashtirgan bo'lishi kerak. **Uchinchidan**, zamon talabiga javob beradigan yetuk mutahassis notiqlik san'ati va nutq madaniyatini egallagan bo'lishi lozim. **To'rtinchidan**, har bir ziyoli kasbiy ma'naviyatni mukammal o'zlashtirgan bo'lishi zarur.

Yangi O'zbekiston yoshlari bugungi ijtimoiy odoblarni mukammal bilishlari, amal qilishlari va Markaziy Osiyo mutafakkirlar ilgari surgan odob-axloq haqidagi pand-nasihatlariga quloq solishlari, amal qilishlari zarur bo'ladi. Ulug' bobomiz Abu Nasr Forobiyning "Har bir kishi kasb-korni mukammal bilmog'i, yaxshi tarbiya olmog'i va yaxshi xulq-odob, fazilatlarga ega bo'lmog'i kerak", degan falsafiy gapini Yangi O'zbekiston poydevorini, Uchinchi Renessansni yaratishga o'z hissasini qo'shmoqchi bo'lgan yoshlar o'z hayot mazmuniga, shioriga aylantirib olishlari kerak.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston-2030" strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni 2023 yil, 11 sentyabr. "Yangi O'zbekiston" gazetasi 2023 yil 12 sentyabr, 1-2 betlar.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston-2030" strategiyasini 2023 yilda sifatli va o'z vaqtida amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. 2023 yil 11 sentyabr. "Yangi O'zbekiston" gazetasi. 2023 yil 12 sentyabr, 1-2 betlar.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston-2030" strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni 2023 yil, 11 sentyabr. "Yangi O'zbekiston" gazetasi 2023 yil 12 sentyabr, 1 bet.
4. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent-2021. 42-bet.
5. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Ijtimoiy odoblar. Toshkent. "Hilol-nashr". 2021. 6-454-betlar.
6. Mahmudov R. Notiqlik san'ati va nutq madaniyati. Darslik. T."Mumtoz so'z" 2021
7. Mahmudov R. Kasbiy ma'naviyat. O'quv qo'llanma.T., "Innovatsiya-ziyo" nashriyoti.2023.
8. Husayn Voiz Koshifiy. "Axloqi Muhsiniy". O'zRFA ShI. Inv.13817.fors tilida 30-bob 176-bet
9. Husayn Voiz Koshifiy. "Axloqi Muhsiniy". O'zRFA ShI. Inv.13817.fors tilida 30-bob 113-bet
10. Xayrullaev M. Uyg'onish davri va Sharq mutafakkiri. T., 236-bet
11. Husayn Voiz Koshifiy. "Axloqi Muhsiniy". O'zRFA ShI. Inv.13817.fors tilida 9-bob 26-bet
12. Husayn Voiz Koshifiy. "Axloqi Muhsiniy". O'zRFA ShI. Inv.13817.fors tilida 9-bob 29-bet
13. Husayn Voiz Koshifiy. "Axloqi Muhsiniy". O'zRFA ShI. Inv.13817.fors tilida 38-bob 174-bet

Muallif:

Mahmudov Ravshanbek Jalilovich - Guliston davlat universiteti professori, falsafa fanlari nomzodi.

UDK 372.832

THE GROWTH OF SOUTH KOREAN “SOFT POWER” AND ITS GEOPOLITICAL IMPLICATIONS

JANUBIY KOREYANING “YUMSHOQ KUCH” SIYOSATI VA UNING GEOSIYOSIY TA’SIRI

РОСТ ЮЖНОКОРЕЙСКОЙ «МЯГКОЙ СИЛЫ» И ЕЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Sahatov Furqat Komilovich

Yangi asr universiteti, 100185. Toshkent shahri, Chilonzor tumani, So‘galli ota ko‘chasi 5-uy.

Email: fsahatov@mail.ru

Abstract. Over the past few decades, South Korean culture has gained popularity worldwide. Since the 1990s, government-led cultural policies have transitioned from focusing on economic strategy to national branding and soft power and have had a positive impact on the domestic ecosystem of cultural industry and contributed to promoting South Korea abroad. There are three aspects contributing to the development of South Korean soft power—the successful history with economic development and democratization, the development of creative content that led to global competitiveness due to the compressed growth experience and the limited domestic market, and the development of digital technology, especially the change in the media environment. However, this increased soft power is still limited as a tool to handle problems facing South Korea, mainly because of the nation’s geopolitical situation. South Korea should pay more attention to active participation in specific global agendas—especially in development and cooperation, emerging technology, and human rights issues. As a beneficiary of the existing liberal international order, South Korea achieved a prosperous economy and democracy. This aspect provides a cornerstone upon which to build South Korean cultural resources and promote them beyond its borders. South Korea should contribute creating public goods through its active engagement and leadership on various global agendas. This dedication to the international community ultimately benefits South Korea in the long run.

Keywords: Soft power, hard power, global media, Joseph Nye, G20, prosperous society.

Аннотация. За последние несколько десятилетий южнокорейская культура приобрела популярность во всем мире. С 1990-х годов проводимая правительством культурная политика перешла от сосредоточения внимания на экономической стратегии к национальному брендингу и мягкой силе и оказала положительное влияние на внутреннюю экосистему культурной индустрии и способствовала продвижению Южной Кореи за рубежом. Развитию «мягкой силы» Южной Кореи способствуют три аспекта: успешная история экономического развития и демократизации, развитие творческого контента, который привел к глобальной конкурентоспособности из-за сжатого опыта роста и ограниченного внутреннего рынка, а также развитие цифровых технологий. технологии, особенно изменения в медиа-среде. Однако эта возросшая мягкая сила по-прежнему ограничена в качестве инструмента решения проблем, стоящих перед Южной Кореей, главным образом из-за геополитической ситуации в стране. Южной Корее следует уделять больше внимания активному участию в конкретных глобальных повестках дня, особенно в области развития и сотрудничества, новых технологий и вопросов прав человека. Будучи бенефициаром существующего либерального международного порядка, Южная Корея достигла процветающей экономики и демократии. Этот аспект является краеугольным камнем для создания культурных ресурсов Южной Кореи и их продвижения за пределы ее границ. Южная Корея должна внести свой вклад в создание общественных благ посредством своего активного участия и лидерства в различных глобальных программах. Эта преданность международному сообществу в конечном итоге принесет пользу Южной Корее в долгосрочной перспективе.

Ключевые слова: «мягкая сила», «жесткая сила», глобальные СМИ, Джозеф Най, «Большая двадцатка», процветающее общество.

Kirish. Janubiy Koreyaning yumshoq kuch siyosati dunyoni qanday qilib o‘z domiga tortdi va bu global fenomen Janubiy Koreya uchun nimani anglatadi? Ma’lumki, Janubiy Koreya madaniyati butun dunyo bo‘ylab mashhurlikka erishib kelmoqda. Uning pop musiqasidan tortib taomlariga qadar butun dunyoda qiziqish yuqori. Bu hodisa nafaqat Janubiy Koreyaga iqtisodiy jihatdan foyda keltirmoqda, balki mamlakatning chet eldagi imijini yanada yaxshilaydigan vositaga aylanmoqda. New York Times jurnalining 2021 yil noyabrdagi sonida “Mamlakat bir vaqtlar avtomobillar va smartfonlar bilan mashhur bo‘lgan bo‘lsa, ammo hozirda jahon jamoatchiligini o‘z media mahsulotlari bilan hayratda qoldirmoqda va albatta bu muvaffaqiyat bir kechada bo‘lmagan.”- degan jumla keltirib o‘tilgan bo‘lib, bu Janubiy Koreyaning hozirgi kunda jahondagi obro‘yi uning yumshoq kuch siyosatining mahsuli ekanligidan dalolat beradi. Janubiy Koreya madaniyati, ayniqsa televideniye seriallari va musiqasi 1990-yillarning oxiridan beri ma’lum mamlakatlar va mintaqalarda, asosan, Osiyoda muxlislar orasida mashhur bo‘lib kelmoqda. Janubiy koreyalik qo‘shiqchi Psyning “Gangnam Style” qo‘shig‘i jahon miqyosida, jumladan, Yevropa va AQShda ham mashhur bo‘lib, 2012-yilda Billboard Hot 100 chartida ikkinchi o‘rinni egallaganida, ko‘pchilik qo‘shiqning muvaffaqiyatini bir martalik voqea sifatida

baholagan edi. Biroq, bu Janubiy Koreya madaniyatini Osiyodan tashqarida ham tan olish uchun ko‘plab imkoniyatlar eshigini ochdi.

So‘nggi yillarda Janubiy Koreya madaniyati BTS va Blackpink kabi K-pop guruhleri, “Parazit” filmi va “Kalmar o‘yini” seriali muvaffaqiyatlari tufayli ko‘proq global e‘tiborni tortdi. 2021-yil sentabr oyida chop etilgan Ginnesning Rekordlar kitobiga ko‘ra, BTS musiqa va ijtimoiy tarmoqlar bo‘yicha 23 ta unvonga erishgan [7]. Maqola e‘lon qilingan sanada BTS "Spotify"da eng ko‘p jonli efir qilgan guruh, Instagram va Twitter’da eng ko‘p kuzatilgan musiqa guruhi " deb topildi. Shu bilan birga, Blackpinkning 2020-yil iyun oyida chiqqan How You Like That musiqiy videosi 24 soat ichida 86,4 million marta ko‘rildi va bu bir kun ichida eng ko‘p ko‘rilgan videoga aylandi. Bu guruh, shuningdek, YouTube’da 75 million obunachiga ega bo‘lgan birinchi qo‘shiqchi hisoblanadi va 2022-yil iyun holatiga ko‘ra obunachilar soni bo‘yicha rekord o‘rnatdi.

Tadqiqot ob’ekti va qo‘llanilgan metodlar

Tadqiqot metodi sifatida globallashtirish dunyoda yumshoq kuch vositasi orqali ham jahon hamjamiyatiga o‘z ta’sirini o‘tkaza olish mumkinligini Janubiy Koreya misolida ko‘rsatib berdik. Ilmiy tadqiqotlarimizda kuzatish, taqqoslash, anketa-so‘rovnoma, ma’lumotlarni to‘plash va tahlil qilish, olingan natijalarni sharhlash, modellashtirish, monitoring qilish hamda matematik-statistika metodlaridan foydalandik.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Janubiy Koreya madaniyatiga qiziqishning o‘shishi xalqaro maydonda yumshoq kuch siyosatiga qanday ta’sir qiladi? Xalqaro munosabatlarda, shuningdek, tashqi siyosat bahslarida keng muhokama qilingan yumshoq kuch tushunchasini tushunish muhim hisoblanadi.

Jozef Nay bu atamani AQShning global yetakchiligi va Sovuq urushdan keyingi davrda uning mavqeini saqlab qolish uchun kiritdi va 11-sentabrdan keyingi davr uchun uning rolini qayta tikladi. Nay *yumshoq kuch* siyosatini kuch va majburlashsiz boshqalarni o‘zi xohlagan narsani qilishga ko‘ndirish qobiliyati deb ta’riflaydi. Bu *qattiq kuch (hard power)* siyosatidan farq qiladi ya’ni harbiy va iqtisodiy kuch - bu boshqalarni o‘zlari xohlagan narsaga zid ravishda harakat qilishga majburan undash deb ta’riflanishi mumkin. Nye, shuningdek, yanada yaxlit va muvozanatli strategiyani yaratish uchun yumshoq va qattiq kuchlarni birlashtirishni o‘z ichiga olgan *aqlli kuch (smart power)* konseptsiyasini ko‘tardi. AQSh nuqtai nazaridan, "aqlli kuch" Amerika maqsadlariga erishish uchun qattiq va yumshoq kuchdan foydalangan holda integratsiyalashgan strategiya to‘plamini ishlab chiqishni anglatadi. Shu sababli, yumshoq kuch tushunchasi, ayniqsa, ilg‘or mamlakatlar, jumladan, AQSh uchun majburiy choralar emas, balki yanada jozibali ta’sir vositalari orqali o‘z maqomi va yetakchilik mavqeyini oshirish va saqlab qolishning foydali vositasi sifatida keng qabul qilingan [1].

Bundan tashqari, *yumshoq kuch* siyosati o‘rtacha qudratga ega mamlakatlarda, shu jumladan Janubiy Koreyada *qattiq kuch* siyosatidagi bo‘shliqlarni to‘ldirish orqali diplomatik uflarni kengaytirishi mumkin bo‘lgan foydali vosita sifatida tan olingan. Biroq, agar davlat qattiq kuch uchun etarli asosga ega bo‘lmasa, o‘z ta’sirini faqat yumshoq kuch bilan amalga oshirishi qiyin. Bu borada Janubiy Koreyani ham qattiq, ham yumshoq kuchga intilayotgan va o‘rta qudratga ega davlat sifatida integratsiyalashib borayotganligini e’tiborga molik holat deb hisoblash mumkin. Janubiy Koreya Koreya urushidan keyin (1950–1953) nisbatan qisqa vaqt ichida demokratlashish va jadal iqtisodiy rivojlanishga erishgan o‘ziga xos tarixga ega. Janubiy Koreyaning qattiq kuch siyosatiga ham urg‘u berilgan. XV tomonidan e‘lon qilingan hisobotda, 2021-yilda Janubiy Koreya nominal yalpi ichki mahsulot (YaIM) bo‘yicha dunyoda o‘ninchi o‘rinda ekanligi e’tirof etildi. Global Fire Power 2022 yilgi harbiy salohiyat indeksi bo‘yicha Janubiy Koreyani 142 mamlakat ichida oltinchi o‘ringa qo‘ydi [12].

Janubiy Koreya yumshoq kuch siyosatining raqobatbardoshligi: tajriba, yaratuvchanlik va raqamli texnologiyalarning uyg‘unligi. Umuman olganda, Koreya muvaffaqiyatini siyosat, iqtisodiyot va madaniyatning tarixiy yaqinlashuvi natijasi sifatida ko‘rish mumkin. Shu nuqtai nazardan, Janubiy Koreyaning yumshoq kuchiga global e‘tiborni qaratadigan uchta muhim jihat bor. *Birinchi*dan, jadal rivojlangan iqtisodiyot va muvaffaqiyatli demokratiya sifatida namoyon bo‘lgan Janubiy Koreyaning tarixiy o‘tmishi uning madaniyatining gullab-yashnashi va kengayishida muhim omil hisoblanadi. Vayronagarchilikka olib kelgan Koreya urushiga qaramay, Janubiy Koreya bor-yo‘g‘i yarim asr davomida o‘rta qudratga ega davlatga aylandi. Ayni paytda u dunyodagi o‘ninchi yirik iqtisodiyot bo‘lib, aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromad 30 000 AQSh dollaridan oshadi. 1996 yilda Janubiy Koreya Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkilotining (OECD) yigirma to‘qqizinchi a’zosi bo‘ldi va 2010 yilda esa OECD Rivojlanishga Yordam Qo‘mitasining (DAC) yigirma to‘rtinchi a’zosi aylandi. 2008-yilda “Katta Yigirmatalik” (G20) davlatlari safiga qo‘shildi. O‘zining iqtisodiy o‘shishi tufayli Janubiy Koreya Samsung, Hyundai va Kia kabi global brendlarga ega bo‘lib, raqamli iqtisodiyot va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) sohasida yetakchi davlat hisoblanadi. Shu bilan birga, mamlakatni demokratik tamoyillar asosida boshqarish va hukumat almashinuvida turli siyosiy partiyalar o‘rtasida tinch yo‘l bilan o‘tadigan saylov tizimining mavjudligi siyosiy va ijtimoiy muhitni barqarorlashtirishning hal qiluvchi elementidir. Janubiy Koreyaning demokratik institutlari va jadal iqtisodiy taraqqiyoti boshqa mamlakatlarni, xususan, rivojlanayotgan davlatlarni bu davlat tajribasini o‘rganishga ohanrabodek o‘ziga jalb qiladi [8].

*Ikkinchi*dan, ijodiy kontentning rivojlanishi Janubiy Koreya yumshoq kuch siyosatining raqobatbardoshligiga olib kelmoqda. Bu jihat Janubiy Koreyaning tarixiy kelib chiqishi va cheklangan ichki bozorlardagi raqobatbardosh

xususiyatlari bilan bog'liq. Tarixan olib qaraganada Janubiy Koreyaning modernizatsiyasi qisqa vaqt ichida sodir bo'ldi va globallashuvga ham tez sur'atlar bilan erishildi. Ushbu tajriba Janubiy Koreyani an'anaviy, zamonaviy va global qadriyatlarni o'zida mujassamlashtirgan madaniyatga ega davlatga aylantirdi va jahon auditoriyasini jalb qila oladigan imkoniyatni taqdim etdi. Masalan, an'anaviy oila institutini aks ettiradigan Janubiy Koreya teledasturlari Yaponiya kabi rivojlangan mamlakatlarda aholi orasida nostalgiyani uyg'otmoqda. Shu bilan birga, Janubiy Koreyaning rivojlangan ijtimoiy tizimi va filmlardagi shahar madaniyati rivojlanayotgan mamlakatlardagi tomoshabinlarga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Nihoyat, raqamli texnologiyalarni rivojlantirish, ayniqsa, media muhitini o'zgartirish va tarmoqlarni rivojlantirish masalalarini muhokama qilmasdan turib, Janubiy Koreya yumshoq kuch siyosatining tarqalishi haqida gapirish qiyin. Misol uchun, raqamli sun'iy yo'ldosh orqali uzatiladigan eshittirishning kengayishi Janubiy Koreya teledasturlarining Xitoy, Yaponiya va Tayvanda mashhur bo'lishiga yordam berdi. Hattoki, jug'rufiy jihatdan uzoqda joylashgan Yevropa va AQShda ham ijtimoiy tarmoqlarining ta'siri natijasida Janubiy Koreya media mahsulotlari aholi orasida mashhur bo'lib bormoqda [3].

Janubiy Koreyaning yumshoq kuch siyosati va uning geosiyosiy oqibatlari. Jozef Nay shuni alohida ta'kidlaydiki, mamlakat faqat yumshoq kuch bilan rivojlana olmaydi, lekin qattiq va yumshoq kuchning yaxshi muvozanatlangan darajasi davlatga o'sish va farovonlik uchun muhim imkoniyatlarni taqdim etishi mumkin. Bunday resurslarni ishlab chiqish oqilona siyosat ishlab chiqishni talab qiladi. Nay, shuningdek, yumshoq kuch uchta manbaga ega ekanligini tushuntiradi: mamlakat madaniyati, ichki sohadagi qadriyatlari va uning ligetim xalqaro siyosati. Ularni Janubiy Koreya misolida topish mumkin [2].

Birinchidan, yumshoq kuch siyosati natijasida K-pop va uning butun dunyo bo'ylab tarqalishini ko'rish mumkin. Ikkinchidan, ichki qadriyatlar nuqtai nazaridan, Janubiy Koreya iqtisodiy taraqqiyoti va jo'shqin demokratik davlatga aylanish yo'lidagi erishilgan katta siyosiy muvaffaqiyatini namoyon qiladi. Yumshoq kuchning uchinchi ustuni sifatida Nye shuni ta'kidlaydi, "Koreya o'zining tashqi siyosati orqali muvaffaqiyatga qanday erishish mumkinligi bo'yicha ajoyib namuna bo'la oladi". Shu nuqtai nazardan, u Janubiy Koreya tashqi siyosat kun tartibini xavfsizlikdan tashqari iqlim o'zgarishi, inson huquqlari va pandemiyaga qarshi kurashga qadar kengaytirishi mumkinligini taklif qiladi. Shu sababli, Janubiy Koreya global miqyosda tovar ishlab chiqarishda muhim xalqaro rolni o'z zimmasiga olishi mumkin va nafaqat bu mamlakat, balki jahon hamjamiyatiga ham katta foyda keltiradi [6].

Agar shunday bo'lsa, yumshoq kuchlar ta'sirining ortishi Janubiy Koreyaning o'ziga xos va paydo bo'lgan geosiyosiy muammolarini yengishi uchun yordam beradimi? Xitoy, Yaponiya, Rossiya va Janubiy Koreyaning ittifoqchisi bo'lgan AQSh kabi buyuk davlatlar Koreya yarim orolini geografik va/yoki geosiyosiy jihatdan o'rab olgan. Ularning munosabatlar dinamikasi Janubiy Koreyaga mintaqaviy va global darajada siyosiy, iqtisodiy va xavfsizlik muammolarini keltirib chiqardi. Xususan, AQSh-Xitoy strategik raqobatining kuchayishi va Rossiyaning Ukrainaga bostirib kirishi kabi dolzarb voqealar Janubiy Koreya siyosatchilaridan murakkab salohiyatni talab qiladi va mamlakatning diplomatik imkoniyatlarini sinovdan o'tkazadi [10]. Eng jiddiy masala esa, Shimoliy Koreya yadroviy qurol dasturlarini uzluksiz rivojlantirish orqali xavfsizlikka tahdid solib kelmoqda, bu Koreya yarim orolining yadro qurolidan holi mintaqah bo'lishiga to'siq bo'lib xizmat qiladi va yakuniy maqsadga ya'ni qayta birlashishga putur yetkazadi. Davlatlar o'rtasida o'z milliy manfaatlarini himoya qilish uchun kuchayib borayotgan raqobat sharoitida yumshoq kuch siyosati vaziyatni yaxshilash uchun imkoniyatlar yaratishi mumkin. Masalan, xususiy sektordagi madaniy almashinuvlar Janubiy Koreya va qo'shni davlatlar o'rtasidagi ikki tomonlama munosabatlarni yaxshilashga yordam beradi. Bundan tashqari, Janubiy Koreyaning yumshoq kuchiga global qiziqish Shimoliy Koreya jamoatchiligi nuqtai nazariga ham ta'sir qilishi mumkin. Shimoliy koreyaliklarning o'z mamlakatiga noqonuniy tarzda Janubiy Koreya videomahsulotlari, filmlari va musiqalarini o'z ichiga olgan disklarni olib kirgani uchun og'ir jazo berilganligi haqida ko'plab yangiliklar bor. Biroq, ma'lum bir davlatga bevosita ta'sir o'tkazish yoki nizolarni yumshoq kuch orqali hal qilish hali ham murakkab hisoblanadi [5].

Janubiy Koreya quyidagi uchta yo'nalishda o'zining yumshoq kuch siyosati orqali global hamkorlikka hissa qo'shishi mumkin: rivojlanish va hamkorlik, inovatsion texnologiyalar va inson huquqlari.

Birinchi yo'nalish - rivojlanish va hamkorlik. O'zining iqtisodiy o'sishi va demokratik qadriyatlari nuqtai nazaridan liberal xalqaro tartibotning manfaatdori sifatida Janubiy Koreya ushbu sohada o'z tajribalarini taqdim etishi mumkin.

Bunday hamkorlik Janubiy Koreya oldida turgan geosiyosiy muammolarni hal qilish, jumladan, Shimoliy Koreya yadroviy dasturiga qarshi konsensus yaratish uchun qulay muhit yaratishga ham hissa qo'shishi mumkin.

Ikkinchi yo'nalish - yangi texnologiyalarni rivojlantirish bo'yicha hamkorlik. Janubiy Koreya yetakchi maqomga ega bo'lgan va madaniy sanoat bilan chambarchas bog'liq bo'lgan raqamli texnologiyalar, xususan, 5G, AKT va kiberxavfsizlik sohasi mamlakatning boshqa davlatlar bilan hamkorlikdagi sa'y-harakatlarida birinchi o'rinda turishi kerak. Shuningdek, Janubiy Koreya ushbu hamkorlik aloqalari orqali o'zining texnologik yordamini yoyish imkoniyatiga ega bo'ladi. Masalan, bunday hamkorlik hamkor mamlakatlarning kiberxavfsizlik, xususan, Shimoliy Koreya hujumlari bilan bog'liq muammolarini hal qilishga yordam beradi [12].

Nihoyat, *uchinchi yoʻnalish* inson huquqlari masalalari boʻyicha global hamkorlikdir. Liberal demokratik davlat sifatida Janubiy Koreya inson huquqlarini taʼminlash va targʻib qilishni asosiy qadriyat sifatida belgilaydi. Janubiy Koreyaning ichki va global miqyosida inson huquqlari muammolarini hal qilishda faol pozitsiyada turishi Seulning yumshoq kuch siyosatini, mustahkamlaydi. Zero, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 2-moddasida “Har bir inson irqi, tana rangi, jinsi, tili, dini, siyosiy yoki boshqa eʼtiqodlaridan, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, mol-mulki, tabaqasi yoki boshqa holatidan qatʼi nazar ushbu Deklaratsiyada eʼlon qilingan barcha huquq va barcha erkinlikka ega boʻlishi zarur. Bundan tashqari, inson mansub boʻlgan mamlakat yoki hududning siyosiy, huquqiy yoki xalqaro maqomidan, ushbu hudud mustaqilmi, vasiymi, oʻz-oʻzini idora qiladimi yoki boshqacha tarzda cheklanganligidan qatʼi nazar biror bir ayirmachilik boʻlmasligi kerak.”- ekanligi taʼkidlangan [9].

Seulning inson huquqlari masalasida faol ishtiroki Janubiy Koreyaning umuminsoniy qadriyatlarni himoya qilishga sodiq davlat sifatida namoyon qiladi. Shunday qilib, yuqorida qayd etilgan tavsiyalarni amalga oshirish orqali Janubiy Koreya xalqaro hamjamiyatda oʻzining yumshoq kuch siyosatini yaxshilash imkoniga ega boʻladi.

Xulosa

Janubiy Koreyaning yumshoq kuch siyosati shiddat bilan rivojlanib bormoqda. Bunga misol tariqasida, mashhur sanʼatkorlardan boʻlmish BTS guruhi aʼzolari Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasida Barqaror Taraqqiyot Maqsadlari boʻyicha nutq soʻzlaganligini, Blackpink guruhi esa BMTning iqlim oʻzgarishi boʻyicha konferensiyasi sammitida global isish haqida gapirganligini keltirishimiz mumkin. Bunday yuqori minbarlarda bu sanʼatkorlarga nutq soʻzlashlariga imkon berilishi natijasida ularning ovozi xalqaro hamjamiyatda jiddiy taʼsir koʻrsatmoqda. Bu Janubiy Koreyaning yumshoq kuch siyosatining hozirgi holatini ham aks ettiradi. Yaqinda Janubiy Koreya prezidenti Yun Suk-Yol oʻz murojaatida “Janubiy Koreyada mavjud liberal demokratik qadriyatlarni himoya qilgan holda hamkorlikni erkinlik, tinchlik va farovonlik asosida targʻib qilishga” qaratilgan global muhim davlat boʻlish maqsadini jamoatchilikka maʼlum qildi. Keyingi maʼmuriyatlarning qanaqa siyosiy spektrda joylashishidan qatʼiy nazar, Janubiy Koreya olib borayotgan oʻz siyosatidan hech qachon ortga chekinmasligi va shu nuqtai nazardan yumshoq kuch siyosatini yanada takomillashtirishi va targʻib qilish kerak. Liberal xalqaro tartibotning barqarorligi uchun siyosatchilar insoniyatning farovonligiga xizmat qiladigan mahsulotlar, normalar va qadriyatlarni Koreya yarim orolidan tashqarida ham yoyish uchun maxsus xalqaro meʼyorlar asosida oʻz dasturlarini ishlab chiqishda faol boʻlishlari kerak. Turli global masalalardagi faol ishtiroki va yetakchiligi orqali Janubiy Koreya umumjahon taraqqiyoti uchun kerakli boʻlgan tovarlarni yaratishga hissa qoʻshishi mumkin. Uning xalqaro hamjamiyat uchun jonbozligi kelajakda Janubiy Koreyaga katta foyda keltiradi. Bu jarayonda Janubiy Koreyaning yumshoq kuch siyosati ijobiy va muhim rol oʻynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Joseph Nye, *Soft Power: The Means to Succeed in World Politics* (New York: Public Affairs, 2004). – Pg. 191
2. Joseph Nye, *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power* (New York: Basic Books, 1990). – Pg. 256
3. Yeonhee Yoon, “The Anti-Korean Wave in Japan: Identity Clash,” in *The Korean Wave from a Private Commodity to a Public Good*, eds. Yeonhee Yoon and Kiwoong Yang (Korea University Press, 2020). – Pg. 118.
4. Anna Chan, “BLACKPINK Becomes First Musical Act to Reach 75 Million YouTube Subscribers,” *Bilboard.com*, 28 June 2022, <https://www.billboard.com/>.
5. “Spotify Celebrates K-Pop with a Relaunch of Its Flagship Playlist, Now Called ‘K-Pop ON!’” *For the Record*, 2 March 2022, <https://pr-newsroom-wp.appspot.com/>.
6. Paul Tassi, “‘Squid Game’ Is Now The #1 Show In 90 Different Countries,” *Forbes*, 3 Oct 2021, <https://www.forbes.com/>.
7. “BTS and their 23 records enter the Guinness World Records 2022 Hall of Fame,” *Guinness World Record*, 2 September 2021, <https://www.guinnessworldrecords.com/>.
8. Joseph S. Nye, “South Korea's Growing Soft Power,” *Foreign Affairs*, 11 November 2009, <https://www.belfercenter.org/>; and Terry, “The Korean Invasion.”
9. Universal Declaration of Human Rights, United Nations, <https://www.un.org/>.
10. Craig Cohen, Joseph S. Nye Jr, and Richard L. Armitage, “A Smarter, More Secure America,” *Center for Strategic & International Studies*, 6 November 2007, <https://carnegieendowment.org/>.
11. 2022 South Korea Military Strength, *Global Fire Power*, 2022, <https://www.globalfirepower.com/>.
12. Iain Watson, “South Korea’s State-led Soft Power Strategies: Limits on Inter-Korean Relations,” *Asian Journal of Political Science* 20, no. 3 (2012): 304–25.

Muallif:

Sahatov Furqat Komilovich – Yangi asr universiteti oʻqituvchisi.

CONTENTS

PEDAGOGY

Berikbayev A.A. DIDACTIC WAYS OF DEVELOPING PROFESSIONAL COMPETENCE AMONG FUTURE TEACHERS OF FINE ARTS IN SPECIALIZED SUBJECTS.....	3
Khudjayev F.A. THE PROBLEM OF SELF-IDENTIFICATION IN PSYCHOANALYSIS.....	7
Musurmanova Sh.I. DISTINCTIVE FEATURES OF INCOMPLETE FAMILIES IN MAHALLAS.....	10
Akhmedova Sh.B. OPPORTUNITIES TO DEVELOP THE CREATIVE THINKING OF TEACHERS OF INFORMATICS AND EDITORIAL STUDY MODULES IN CONTINUOUS PROFESSIONAL DEVELOPMENT.....	15
Fayziyeva Sh. SOCIO-PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION OF THE PROBLEM OF OPPRESSION AND VIOLENCE AGAINST WOMEN.....	22
Khalilov S.S. ORGANIZATION OF INDEPENDENT EDUCATION USING MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES.....	25
Mirzaeva Sh.R. STUDY OF THE INFLUENCE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE ON MOTIVATION AND SELF-REGULATION OF MEDICAL STUDENTS.....	29
Abdujabborov M.V. PROSPECTS OF USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS.....	35
Tashtemirova N.N. THE NEED TO USE ADVANCED TRAINING PROGRAMS FOR TEACHERS ACCORDING TO AN INDIVIDUAL TRAJECTORY OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT.....	37
Ayubova S.M. CLIL TECHNOLOGY AS AN INNOVATIVE METHOD IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS.....	42
Ibragimova Sh.K. CONTENT AND IMPORTANCE OF STUDENTS' DIRECTION TO PROFESSIONAL ACTIVITIES.....	46
Yunusov D.R. FUNDAMENTALS OF DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL COMPETENCE IN STUDENTS.....	48
Ernazarov A.E. MODEL, FORMS AND PRINCIPLES FOR CONSTRUCTING FUNCTIONS FOR MANAGING INNOVATIVE LEARNING IN UNIVERSITIES.....	50
Tagayev Q.K. ADVANTAGES OF VR AND AR TECHNOLOGIES IN ORGANIZING A DISTANCE EDUCATION SYSTEM.....	56
Ganiyev A.S., Karimov Yu.N. THE ROLE OF SOLVING PROBLEMS IN THE FORMATION OF STUDENTS' THINKING ABILITY.....	60
Djurayev M.E., Qurbonova Ch.T. ENVIRONMENTAL EDUCATION AND ITS IMPORTANCE.....	63
Abdurashidova E.R. METHODS OF TEACHING PRESCHOOL CHILDREN TO THINK CRITICALLY WITH THE HELP OF INNOVATIVE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES.....	66
Abdukadirova N.A. EFFECTIVENESS OF USING CLIL IN TEACHING SPECIALIZED SUBJECTS TO STUDENTS OF NON-PHILOLOGICAL EDUCATION.....	70
Makhmudov A.Z. PEDAGOGICAL SYSTEM OF FORMING THE DIGITAL CULTURE OF BACHELOR STUDENTS IN THE INFORMATION-EDUCATION ENVIRONMENT.....	73
Safarova N.M. PEDAGOGICAL PROBLEMS AND APPROACHES IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' ENVIRONMENTAL COMPETENCES.....	76
Abdurazakova Sh.R. UNLEASHING THE POWER OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN UNIVERSITY FOREIGN LANGUAGE INSTRUCTION.....	80
Saydimova M.K. THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN EDUCATION.....	83
Allanazarov Q.O. IMPROVING THE METHODOLOGY OF PREPARING STUDENTS FOR ENGINEERING PROFESSIONAL ACTIVITY BASED ON INTERACTIVE METHODS.....	85
Mahkamov Kh.B. FEATURES OF USING MEDIA EDUCATION TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS..	89
Raxmonov J.T., Bomurotov Sh.N., Xamzaqulov E.A. WAYS TO ELIMINATE THE PROBLEMS THAT ARISE WHEN SOLVING SOME INDEFINITE INTEGRALS USING TEACHING METHODS.....	92
Saidov J.D. PROBLEMS OF A COMPETENCY BASED APPROACH TO DATABASE TRAINING.....	96
Khamidova B.M. METHODOLOGICAL APPROACHES TO PROFESSIONAL TRAINING OF PRIMARY CLASS TEACHERS.....	100
Qurbonova M.F. INNOVATIVE APPROACHES IN MODERN SCHOOLS.....	103
Ismailov R.Z. INNOVATIONS IN ROBOTICS TRAINING AND MICROCONTROLLER PROGRAMMING THROUGH AR TECHNOLOGIES.....	106
Umarova Z.A. COOPERATIVE EDUCATION IN THE DEVELOPMENT OF SELF-PREPARATION OF STUDENTS.....	109
Obidov A.E. A NONLINEAR MODEL OF THE ORGANIZATIONAL-PEDAGOGICAL SYSTEM OF FLEXIBLE MANAGEMENT OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM IN THE CONDITIONS OF INNOVATIVE DEVELOPMENT.....	112
Kholnazarova M.Kh. THE ROLE OF IMAM BUKHARY'S HADITHS IN YOUTH EDUCATION.....	116
Muslimov Sh.N. CRITERIA FOR THE FORMATION OF PROFESSIONAL QUALITIES OF FUTURE TEACHERS OF TECHNOLOGICAL EDUCATION.....	119
Musurmonkulova O.Yu. DEVELOPING STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE IN LITERARY EDUCATION.....	122

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 4 ***

Abduraxmanova U.K., Mirsiddiqov U.B., Tursunov M.R. THE IMPORTANCE OF ORGANIZING INDEPENDENT WORK OF CHEMISTRY STUDENTS IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM.....	124
Aymatova A.B. DEVELOPMENT OF READING CULTURE OF FUTURE PRIMARY CLASS TEACHERS.....	128
Sharipova N.M. FEATURES OF IMPROVING THE METHODOLOGY FOR DEVELOPING DESIGN SKILLS IN STUDENTS.....	131
Islamova R.R. CHARACTERISTICS OF IMPROVING THE METHODOLOGY OF CREATIVE ACTIVITY DEVELOPMENT IN STUDENTS.....	136
Isakova M.T. VALUES AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTOR AFFECTING THE MENTAL HEALTH OF AN INDIVIDUAL.....	139
Beknazarova L.S. SOCIO-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF INCREASING THE EFFECTIVENESS OF CREATIVE AND INNOVATIVE EDUCATION IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS.....	143
Toshtemirov D.E. FEATURES OF USING EDUCATIONAL LITERATURE IN DIGITAL TECHNOLOGY ENVIRONMENT.....	148
Urazbakov A.Dj. MECHANISMS FOR TRAINING DESIGN IN PROFESSIONAL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS....	152
Irsaliyev F.Sh. FEATURES OF ORGANIZING THE EDUCATIONAL PROCESS IN A SMART EDUCATIONAL ENVIRONMENT.....	157
Zikriyayev Z.M. EFFECTIVE METHODS AND MEANS OF PROVIDING EMPLOYMENT OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATION.....	161
Abdurakhmanov O.Kh. PRINCIPLES OF DEVELOPMENT OF PERSONAL ACTIVITY OF AN EDUCATIONAL INSTITUTION IN THE MANAGEMENT SYSTEM.....	165
Qayumova Sh.T. DEVELOPMENT OF METHODOLOGICAL PREPARATION OF STUDENTS IN TEACHING BASED ON THE INTERNATIONAL ASSESSMENT PROGRAMS.....	168

PHILOLOGY

Sulaymanov Z.U. SPECIFIC CHARACTERISTICS OF THE COMPOSITION OF STORIES IN "NAHJ-UL-FARODIS".....	171
Khudoyqulova Sh.V. ABDULLAH KADIRI - JEWELER OF WORDS.....	174
Jumayeva F.R. THE PROCESS OF ADVERBIALIZATION AS A TYPE OF TRANSPOSITION IN MODERN RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES.....	177
Ubaydullayeva R.A. ANALYSIS OF THE SPECIFIC ASPECTS OF AHMAD A'ZAM'S CREATIVE WORKS.....	180
O'razov A.D. THE STATUS OF THE FIELD OF LEXICOGRAPHY IN LINGUISTICS.....	183
Abdujalilov M.I. ASSOCIATION OF ANALOGIES OF BLACK COLOR ASSOCIATED WITH A PERSON.....	186
Fayzullayeva O.Kh. CHARACTERISTICS OF FORMATION OF CYCLE POEMS.....	190
Qambarov M.A. ARCHAIC-HISTORICAL WORDS RELATED TO THE SOCIAL SPHERE AND DENOTING UNITS OF MEASUREMENT IN PROSE WORKS OF THE 30S OF THE TWENTIETH CENTURY.....	197
Mamarakhimov S.M. THE ATTITUDE TO THE CHARACTERISTICS OF WORD COMBINATION IN LINGUISTICS.....	201
Egamov U.Sh. PHONETIC STRUCTURE OF RHYME IN THE POETRY OF USMAN AZIM.....	204
Uzoqov A.H. THE PRINCIPLE OF HISTORICITY AND ARTISTIC TEXTURE IN THE LITERARY PROCESS.....	210
Ibragimov J.T. THE ROLE OF METAPHOR IN EASTERN POETICS.....	214
Buriyev I.E. TYPES AND STYLISTIC FUNCTIONS OF SYNONYMS IN LITERARY SPEECH.....	219
Nurmukhamedova D.F. STRUCTURE AND SEMANTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS CONTAINING ETHNONYMS.....	222
Samatova G. THE LANGUAGE OF ADVERTISING IN ENGLISH LANGUAGE.....	226

SOCIAL-ECONOMICAL SCIENCES

Makhmudov R.J. THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE SCIENTIFIC HERITAGE OF HUSSEIN VOIZ KOSHIFI IN THE FORMATION OF PUBLIC DECENCY.....	228
Sahatov F.K. THE GROWTH OF SOUTH KOREAN "SOFT POWER" AND ITS GEOPOLITICAL IMPLICATIONS.....	233

MUNDARIJA

PEDAGOGIKA

Berikbayev A.A. MUTAXASSISLIK FANLARI BO'YICHA BO'LAJAK TASVIRIY SAN'AT O'QITUVCHILARIDA KASBIY KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK YO'LLARI.....	3
Хужаев Ф.А. ПСИХОАНАЛИЗДА ЎЗ-ЎЗИНИ ИДЕНТИФИКАЦИЯ ҚИЛИШ МУАММОСИ.....	7
Мусурманова Ш.И. МАҲАЛЛАЛАРДАГИ НОТЎЛИҚ ОИЛАЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ.....	10
Axmedova Sh.B. UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANTIRISH JARAYONIDA INFORMATIK-PEDAGOGIK O'QUV MODULLARINING O'QITUVCHILARI IJODIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI.....	15
Fayziyeva Sh. AYOLLARGA NISBATAN TAZYIQ VA ZO'RAVONLIK MUAMMOSINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK TALQINI.....	22
Xalilov S.S. ZAMONAVIY TA'LIM TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANIB MUSTAQIL TA'LIMNI TASHKILLASHTIRISH.....	25
Mirzayeva Sh.R. EMOTSIONAL INTELLEKTNING TIBBIYOT TALABALARI MOTIVATIYASIGA VA O'Z-O'ZINI TARTIBLASHTIRISHIGA TA'SIRINI O'RGANISH.....	29
Abdujabborov M.V. OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA SUN'IY INTELLEKTDAN FOYDALANISHNING ISTIQBOLLARI.....	35
Tashtemirova N.N. O'QITUVCHILARNING INDIVIDUAL KASBIY RIVOJLANISH TRAYEKTORIYASIGA MOS MALAKA OSHIRISH DASTURLARI BO'YICHA O'QITISH ZARURATI.....	37
Ayubova S.M. CLIL TEXNOLOGIYASI OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA CHET TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION USUL SIFATIDA.....	42
Ibragimova Sh.K. TALABALARNI KASBIY FAOLIYATGA YO'NALTIRISHNING MAZMUNI VA AHAMIYATI.....	46
Yunusov D.R. TALABALARDA PEDAGOGIK HURFIKRLILIKNI RIVOJLANTIRISH ASOSLARI.....	48
Эрназаров А.Э. ОТМЛАРДА ИННОВАЦИОН ЎҚУВ МАШҒУЛОТИНИ БОШҚАРИШ ФУНКЦИЈАЛАРИ МОДЕЛИ, ШАКЛЛАРИ ВА ЛОЙИХАЛАШ БОСҚИЧЛАРИ.....	50
Tagayev Q.K. MASOFAVIY TA'LIM TIZIMINI TASHKIL ETISHDA VR VA AR TAXNOLOGIYALARINING AFZALLIKLARI.....	56
Ganiyev A.S., Karimov Yu.N. TALABALARNING FIKRLASH QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISHDA SIFAT MASALALARINING O'RNI.....	60
Djurayev M.E., Qurbonova Ch.T. EKOLOGIK TA'LIM VA UNING AHAMIYATI.....	63
Abdurashidova E'R. MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA TANQIDIY FIKRLASHGA O'RGATISH USULLARI.....	66
Abdukadirova N.A. NOFILOLOGIK TA'LIM YO'NALISHLARI TALABALARIGA IXTISOSLIK FANLARNI O'QITISHDA CLIL DAN FOYDALANISHNING SAMARADORLIGI.....	70
Maxmudov A.Z. AXBOROT-TA'LIM MUHITIDA BAKALAVR TALABALARINI RAQAMLI MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK TIZIMI.....	73
Safarova N.M. TALABALARNING EKOLOGIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDAGI PEDAGOGIK MUAMMOLAR VA YONDASHUVLAR.....	76
Abdurazakova Sh.R. UNIVERSITET TALABALARIGA CHET TILLARNI O'QITISHDA SUN'IY INTELLEKTNING IMKONIYATLARINI OCHISH.....	80
Saydimova M.K. RAQAMLI TEXNOLOGIYALARINING TA'LIMDAGI O'RNI.....	83
Allanazarov Q.O. TALABALARNI INTERFAOL METODLAR ASOSIDA MUHANDISLIK KASBIY FAOLIYATIGA TAYYORLASH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH.....	85
Maxkamov X.B. O'QUV JARAYONIDA MEDIATA'LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....	89
Raxmonov J.T., Bomurotov Sh.N., Xamzaqulov E.A. BA'ZI ANIQMAS INTEGRALLARNI YECHISHDA UCHRAYDIGAN MUAMMOLARNI TA'LIM METODLARI ORQALI BARTARAF YETISH USULLARI.....	92
Saidov J.D. MA'LUMOTLAR BAZASINI O'QITISHDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV MUAMMOLARI.....	96
Xamidova B.M. BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINI KASBIY TAYYORLASHGA METODOLOGIK YONDASHUVLAR.....	100
Qurbonova M.F. ZAMONAVIY MAKTABLARDAGI INNOVATSIYON YONDASHUVLAR.....	103
Ismailov R.Z. AR TEXNOLOGIYASI ORQALI ROBOTOTEXNIKA VA MIKROKONTROLLER DASTURLASHNI O'QITISHDA INNOVATSIYALAR.....	106
Umarova Z.A. TALABALAR MUSTAQIL TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISHDA KOOPERATIV TA'LIM.....	109
Obidov A.E. INNOVATSION RIVOJLANISH SHAROITIDA OLIY TA'LIM TIZIMINI MOSLASHUVCHAN BOSHQARISHNING TASHKILIY-PEDAGOGIK TIZIMINING NOCHIZIQLI MODEL.....	112
Холназарова М.Х. ИМОМ БУХОРИЙ ҲАДИСЛАРИНИНГ ЁШЛАР ТАРБИЯСИДАГИ ЎРНИ.....	116
Muslimov Sh.N. BO'LAJAK TEXNOLOGIK TA'LIM O'QITUVCHILARINING KASBIY SIFATLARINI SHAKLLANTIRISH MEZONLARI.....	119
Musurmonkulova O.Yu. ADABIY TA'LIM JARAYONIDA O'QUVCHILARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH.....	122

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 4 ***

Abduraxmanova U.K., Mirsiddiqov U.B., Tursunov M.R. OLIY TA'LIM TIZIMIDA KIMYO FANLARIDAN TALABA MUSTAQIL ISHLARINI TASHKIL ETISHNING AHAMIYATI.....	124
Aymatova A.B. BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING KITOBXONLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH.....	128
Sharipova N.M. TALABALARDA DIZAYNERLIK MAXORATINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING O'ZIGA XOS HUSUSIYATLARI.....	131
Islamova R.R. TALABALARDA IJODKORLIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING O'ZIGA XOS HUSUSIYATLARI.....	136
Isakova M.T. QADRIYATLAR SHAXS RUHIY SALOMATLIGIGA TA'SIR ETUVCHI IJTIMOY-PSIXOLOGIK OMIL SIFATIDA.....	139
Beknazarova L.S. OLIY O'QUV YURTLARIDA IJODIY-INNOVATSION TA'LIM SAMARADORLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI.....	143
Toshtemirov D.E. RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR MUHITIDA O'QUV ADABIYOTLARIDAN FOYDALANISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....	148
Urazbakov A.Dj. PROFESSIONAL TA'LIM TASHKILOTLARI O'QUV MASHG'ULOTLARINI LOYIHALASH MEXANIZMLARI.....	152
Irsaliyev F.Sh. SMART TA'LIM MUHITIDA O'QUV JARAYONINI TASHKIL ETISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....	157
Zikriyayev Z.M. OLIY TA'LIMDA TALABALAR BANDLIGINI TA'MINLASHNING SAMARALI METOD VA VOSITALARI.....	161
Abduraxmanov O.X. BOSHQARUV TIZIMIDA TA'LIM MUASSASASI PERSONALI FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH TAMOIYILLARI.....	165
Қаюмова Ш.Т. ХАЛҚАРО БАҲОЛАШ ДАСТУРЛАРИ АСОСИДА ЎҚИТИШДА ТАЛАБАЛАРНИНГ МЕТОДИК ТАЙЁРГАРЛИгини РИВОЖЛАНТИРИШ.....	168

FILOLOGIYA

Sulaymanov Z.U. "NAHJ-UL-FARODIS" ASARIDAGI HIKOYATLAR KOMPOZITSIYASINING SPETSIFIK XUSUSIYATLARI.....	171
Xudoyqulova Sh.V. ABDULLA QODIRIY - SO'Z ZARGARI.....	174
Jumayeva F.R. HOZIRGI RUS VA O'ZBEK TILLARIDA ADVERBIALIZATSIYA JARAYONI TRANSPOZITSIYA TURI SIFATIDA.....	177
Ubaydullayeva R.A. AHMAD A'ZAM IJODINING O'ZIGA XOS JIHATLARI TAHLILI.....	180
O'razov A.D. TILSHUNOSLIKDA LUG'ATSHUNOSLIK (LEKSIKOGRAFIYA) SOHASINING MAQOMI.....	183
Abdujalilov M.I. INSON BILAN BOG'LIQ QORA RANGNI IFODALOVCHI O'XSHATISHLARNING ASSOTSIATSIYALANISHI.....	186
Fayzullayeva O.X. TURKUM SHE'RLARNING SHAKLLANISH XOSSALARI.....	190
Qambarov M.A. XX ASR 30-YILLAR NASRIY ASARLARIDA IJTIMOY SOHAGA OID VA O'LCHOV BIRLIKLARINI BILDIRUVCHI ARXAIIK VA TARIXIIY SO'ZLAR.....	197
Mamaraximov S.M. TILSHUNOSLIKDA SO'ZLARNING BIRIKUVCHANLIK XUSUSIYATLARIGA MUNOSABAT..	201
Egamov U.Sh. USMON AZIM SHE'RIYATIDA QOFIYANING FONETIK STRUKTURASI.....	204
Узоков А.Х. АДАБИЙ ЖАРАЁНДА ТАРИХИЙЛИК ТАМОЙИЛИ ВА БАДИИЙ ТЎҚИМА.....	210
Ibragimov J.T. ISTIORANING SHARQ POETIKASIDA TUTGAN O'RNI.....	214
Buriyev I.E. ADABIY NUTQDAGI SINONIMLARNING TURLARI VA STILISTIK VAZIFALARI.....	219
Nurmuxamedova D.F. TARKIBIDA ETNONIMLAR MAVJUD FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING TUZILISHI VA SEMANTIKASI.....	222
Samatova G. INGLIZ TILIDA REKLAMA TILI.....	226

IJTIMOIY-IQTISODIY FANLAR

Maxmudova R.J. IJTIMOY ODOBLILIKNI SHAKLLANTIRISHDA HUSAYN VOIZ KOSHIFIY ILMIY MEROSINING ROLI VA AHAMIYATI.....	228
Sahatov F.K. JANUBIIY KOREYANING "YUMSHOQ KUCH" SIYOSATI VA UNING GEOSIYOSII TA'SIRI.....	233

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА

Берикбаев А.А. ДИДАКТИЧЕСКИЕ ПУТИ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА ПРОФИЛЬНЫХ ПРЕДМЕТОВ.....	3
Хужаев Ф.А. ПРОБЛЕМА САМОИДЕНТИФИКАЦИИ В ПСИХОАНАЛИЗЕ.....	7
Мусурманова Ш.И. ОСОБЕННОСТИ НЕПОЛНЫХ СЕМЕЙ В МАХАЛЛЯХ.....	10
Ахмедова Ш.Б. ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ И ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБУЧЕНИЯ МОДУЛЕЙ ПРИ НЕПРЕРЫВНОМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ РАЗВИТИИ.....	15
Файзиева Ш. СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОБЛЕМЫ УГНЕТЕНИЯ И НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН.....	22
Халилов С.С. ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....	25
Мирзаева Ш.Р. ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА МОТИВАЦИЮ И САМОРЕГУЛЯЦИЮ СТУДЕНТОВ-МЕДИКОВ.....	29
Абдулжабборов М.В. ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ВУЗАХ.....	35
Таштемирова Н.Н. НЕОБХОДИМОСТЬ ОБУЧЕНИЯ ПО ПРОГРАММАМ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ УЧИТЕЛЕЙ СОГЛАСНО ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ТРАЕКТОРИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ.....	37
Аюбова С.М. CLIL ТЕХНОЛОГИЯ КАК ИННОВАЦИОННЫЙ МЕТОД ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В ВУЗАХ.....	42
Ибрагимова Ш.К. СОДЕРЖАНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ НАПРАВЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	46
Юнусов Д.Р. ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ.....	48
Эрназаров А.Э. МОДЕЛЬ, ФОРМЫ И ПРИНЦИПЫ ПОСТРОЕНИЯ ФУНКЦИЙ УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫМ ОБУЧЕНИЕМ В ВУЗАХ.....	50
Тагаев К.К. ПРЕИМУЩЕСТВА VR И AR ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	56
Ганиев А.С., Каримов Ю.Н. РОЛЬ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ В ФОРМИРОВАНИИ МЫСЛИТЕЛЬНОЙ СПОСОБНОСТИ СТУДЕНТОВ.....	60
Джураев М.Э., Курбонова Ч.Т. ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ.....	63
Абдурашидова Э.Р. МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ КРИТИЧЕСКОМУ МЫШЛЕНИЮ С ПОМОЩЬЮ ИННОВАЦИОННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ.....	66
Абдукадирова Н.А. ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ CLIL ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ПРОФИЛЬНЫХ ПРЕДМЕТОВ СТУДЕНТАМ НЕФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	70
Махмудов А.З. ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ЦИФРОВОЙ КУЛЬТУРЫ БАКАЛАВРИАТОВ В ИНФОРМАЦИОННО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ.....	73
Сафарова Н.М. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ПОДХОДЫ В РАЗВИТИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ.....	76
Абдуразакова Ш.Р. РАСКРЫТИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В УНИВЕРСИТЕТАХ.....	80
Сайдимова М.К. РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ.....	83
Алланазаров К.О. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ К ИНЖЕНЕРНОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ.....	85
Махкамов Х.Б. ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ МЕДИА ОБРАЗОВАНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ.....	89
Рахмонов Дж.Т., Бомуротов Ш.Н., Хамзакулов Э.А. СПОСОБЫ УСТРАНЕНИЯ ПРОБЛЕМ, ВОЗНИКАЮЩИХ ПРИ РЕШЕНИИ НЕКОТОРЫХ НЕОПРЕДЕЛЕННЫХ ИНТЕГРАЛОВ, МЕТОДАМИ ОБУЧЕНИЯ.....	92
Саидов Дж.Д. ПРОБЛЕМЫ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА К ОБУЧЕНИЮ БАЗАМ ДАННЫХ.....	96
Хамидова Б.М. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ.....	100
Курбонова М.Ф. ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В СОВРЕМЕННЫХ ШКОЛАХ.....	103
Исмаилов Р.З. ИННОВАЦИИ В ОБУЧЕНИИ РОБОТОТЕХНИКЕ И ПРОГРАММИРОВАНИЮ МИКРОКОНТРОЛЛЕРОВ ПОСРЕДСТВОМ AR-ТЕХНОЛОГИЙ.....	106
Умарова З.А. КООПЕРАТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ В РАЗВИТИИ САМОПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ.....	109
Обидов А.Э. НЕЛИНЕЙНАЯ МОДЕЛЬ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ГИБКОГО УПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМОЙ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ.....	112
Холназарова М.Х. РОЛЬ ХАДИСОВ ИМАМА БУХАРИ В ОБРАЗОВАНИИ МОЛОДЕЖИ.....	116
Муслимов Ш.Н. КРИТЕРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	119
Мусурмонкулова О.Ю. РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧЕНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	122

Абдурахманова У.К., Мирсиддиқов У.Б., Турсунов М.Р. ЗНАЧЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПО ХИМИИ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	124
Айматова А.Б. РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ ЧТЕНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ.....	128
Шарипова Н.М. ОСОБЕННОСТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДОЛОГИИ РАЗВИТИЯ ДИЗАЙНЕРСКИХ НАВЫКОВ У СТУДЕНТОВ.....	131
Исламова Р.Р. ОСОБЕННОСТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДИКИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ.....	136
Исакова М.Т. ЦЕННОСТИ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКТОР, ВЛИЯЮЩИЙ НА ПСИХИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ ЛИЧНОСТИ.....	139
Бекназарова Л.С. СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ КРЕАТИВНО-ИННОВАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ.....	143
Тоштемуров Д.Э. ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ УЧЕБНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В СРЕДЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....	148
Уразбаков А.Дж. МЕХАНИЗМЫ ОБУЧЕНИЯ ПРОЕКТИРОВАНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ.....	152
Ирсалиев Ф.Ш. ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В SMART ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ.....	157
Зикрияев З.М. ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ И СРЕДСТВА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ТРУДОУСТРОЙСТВА СТУДЕНТОВ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ.....	161
Абдурахманов О.Х. ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ПЕРСОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ.....	165
Каюмова Ш.Т. РАЗВИТИЕ МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ К ПРЕПОДАВАНИЮ НА ОСНОВЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОЦЕНОЧНЫХ ПРОГРАММ.....	168

ФИЛОЛОГИЯ

Сулайманов З.У. СПЕЦИФИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ КОМПОЗИЦИИ РАССКАЗОВ В "НАХДЖ-УЛ-ФАРОДИС".....	171
Худойкулова Ш.В. АБДУЛЛА КАДИРИ – ЮВЕЛИР СЛОВ.....	174
Жумаева Ф.Р. ПРОЦЕСС АДВЕРБИАЛИЗАЦИИ КАК ТИП ТРАНСПОЗИЦИИ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ.....	177
Убайдуллаева Р.А. АНАЛИЗ ОСОБЕННОСТЕЙ ТВОРЧЕСТВА АХМАДА АЗАМА.....	180
Уразов А.Д. СОСТОЯНИЕ ЛЕКСИКОГРАФИИ В ЛИНГВИСТИКЕ.....	183
Абдужалилов М.И. АССОЦИИРОВАНИЕ АНАЛОГИЙ ЧЁРНОГО ЦВЕТА, СВЯЗАННЫЕ С ЧЕЛОВЕКОМ.....	186
Файзуллаева О.Х. ХАРАКТЕРИСТИКА ФОРМИРОВАНИЯ ЦИКЛИЧНЫХ СТИХОВ.....	190
Камбаров М.А. АРХАИКО-ИСТОРИЧЕСКИЕ СЛОВА, ОТНОСЯЩИЕСЯ К СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЕ И ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЕДИНИЦЫ ИЗМЕРЕНИЯ В ПРОЗАИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ 30-Х ГОДОВ XX ВЕКА.....	197
Мамарахимов С.М. ОТНОШЕНИЕ К ОСОБЕННОСТЯМ СОЧЕТАНИЯ СЛОВ В ЛИНГВИСТИКЕ.....	201
Эгамов У.Ш. ФОНЕТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА РИФМЫ В ПОЭЗИИ УСМАНА АЗИМА.....	204
Узоков А.Х. ПРИНЦИП ИСТОРИЧНОСТИ И ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ФАКТУРЫ В ЛИТЕРАТУРНОМ ПРОЦЕССЕ..	210
Ибрагимов Дж.Т. РОЛЬ МЕТАФОРЫ В ВОСТОЧНОЙ ПОЭТИКЕ.....	214
Буриев И.Э. ТИПЫ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ СИНОНИМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ РЕЧИ.....	219
Нурмухамедова Д.Ф. СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, ИМЕЮЩИХ В СОСТАВЕ ЭТНОНИМЫ.....	222
Саматова Г. ЯЗЫК РЕКЛАМЫ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	226

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Махмудов Р.Дж. РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ ХУСЕЙНА ВОИЗА КОШИФИ В ФОРМИРОВАНИИ ОБЩЕСТВЕННОЙ ПОРЯДОЧНОСТИ.....	228
Сахатов Ф.К. РОСТ ЮЖНОКОРЕЙСКОЙ «МЯГКОЙ СИЛЫ» И ЕЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ.....	233

“Guliston davlat universiteti axborotnomasi” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!

1. “Guliston davlat universiteti axborotnomasi” ilmiy jurnali quyidagi sohalar bo'yicha ilmiy maqolalarni o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi:

- Tabiiy va qishloq xo'jaligi fanlari (fizika, biologiya, qishloq xo'jaligi va ishlab chiqarish texnologiyalari).

- Gumanitar - ijtimoiy fanlar (pedagogika, filologiya, ijtimoiy-iqtisodiy fanlar).

2. E'lon qilinadigan maqolalarga bo'lgan asosiy talablar: ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi; maqolaning hajmi: adabiyotlar ro'yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 9-10 betgacha; maqola nomi, annotatsiya (180-200 ta so'z) va tayanch so'zlar (8-10 ta) ingliz, o'zbek va rus tillarida keltiriladi.

3. Maqola boshida UDK, mavzu, muallifning F.I.O. (to'liq yozilishi kerak), tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning E-mail, annotatsiya (namunaga qarang) berilib, keyin matn keltiriladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro'yxati (kiril va lotin imlosida, namunaga qarang) albatta keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e'lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.

4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 12 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1,5; abzats 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap tomon 3 sm, o'ng tomon 1,5 sm.

Namuna:

UDK 581.14

REPRODUCTION CHARACTERISTICS OF *GOBELIA PACHYCARPA* (FABACEAE) IN THE ARID ZONES OF UZBEKISTAN

O'ZBEKISTONNING QURG'OQCHIL MINTAQASIDA *GOBELIA PACHYCARPA* (FABACEAE)NING
REPRODUKTSIYASI

РЕПРОДУКЦИЯ *GOBELIA PACHYCARPA* (FABACEAE) В АРИДНОЙ ЗОНЕ УЗБЕКИСТАНА

Botirova Laziza Axmadjon qizi¹, Karimova Inobatxon²

¹Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV mikrorayon.

²Andijon qishloq xo'jaligi instituti, 150100. Andijon shahri, Uvaysiy ko'chasi 12-uy.

E-mail: liliya_15@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the reproduction processes of 3 populations of *Goebelia pachicarpa* (C.A.Mey.) Bunge in the arid zones of Uzbekistan. While studying the reproductive biology of plants the works of Sasyperova I.F. (1993), Ashurmetov A.A. and Karshibaev H.K. (2002) were used. Seed production of plants was defined according to the methods of Ashurmetov A.A. (1982) and Zlobin Yu.A. (2002). Reproduction strategies of species were determined by Ramenskiy – Grime system. (Abstract 180-200 ta so'zdan kam bo'lmali kerak).

Keywords: *Goebelia pachicarpa*, reproduction, reproduction strategy, seed productivity, dissemination, seed and vegetative reproduction, diaspore, seed renewal (8-10 ta).

Annotatsiya. Ushbu maqola *Goebelia pachicarpa* (C.A.Mey.) turining 2 ta populyatsiyasida.....(180-200 ta so'zdan kam bo'lmali kerak)

Tayanch so'zlar: *Goebelia pachicarpa*, reproduksiya, ... (8-10 ta).

Аннотация. Данная статья посвящена к двум популяциям *Goebelia pachicarpa* (C.A.Mey.).....(180-200 шт.)

Ключевые слова: *Goebelia pachicarpa*, репродукция, ... 8-10 шт.

Matn keltiriladi:

Kirish. Muammoning dorzarbligi asoslanadi va maqsad ko'rsatiladi (maqolaning maqsadi ... aniqlash, ishlab chiqish, tavsiya berish, tasdiqlash, baholash, yechimini topish, ...).

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar...

Olingan natijalar va ularning tahlili...

Xulosa, rahmatnoma (majburiy emas) ketma-ketlikda keltiriladi.

5. Foydalanilgan adabiyotlarga havola to'rtburchak qavsda [1], jadval va rasmlarga havolalar esa dumaloq qavslarda keltiriladi (1-jadval), (2-rasm). Jadval va rasmlar matndan keyin berilishi lozim. Ularning umumiy soni 5 tadan oshmasligi kerak.

6. Adabiyotlar ro'yxati matnda kelishi bo'yicha keltiriladi, masalan [1], [2], ...

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 4 ***

Adabiyotlar ro'yxati: (adabiyotlar nomi asl (original) holda keltiriladi)

Kitoblar: Muallif, nomi, shahar, nashriyot, yil va betlar keltiriladi (Namuna: 1. Иванов И.И. Лекарственные средства. - М.: Медицина, 1997. - 328 с.)

Maqolalar: Muallif, maqola nomi // Jurnal nomi, yil, №, betlar. (2. Каримова С.К. Адир минтақасининг лолла турлари. // Ўзб. биол. журн., 2009. - № 2. - Б. 10-18.)

Avtoreferatlar: Muallif, nomi: doktorlik. diss. avtoreferati, shahar, yil, betlar. (3. Ходжаев Д.Х. Влияние микроэлементов на урожайность хлопчатника: Автореф. дисс... д-ра биол.наук.- Москва, 1995. - 35 с.)

Tezislar: Mualliflar, nomi // To'plam nomi, shahar, yil va betlar. (4. Каршибаев Х.К., Ахмедов Г.А. Биологические исследования видов янтка // Материалы Респуб. науч. конф. "Кормовые растения Узбекистана". - Гулистан, 2006. - С. 15-17.)

7. Adabiyotlar ro'yxati qo'shimcha lotin imlosida takror keltiriladi:

References:

1. Ivanov I.I. Lekarstvennie sredstva. - M.: Medisina, 1997. - 328 s. (in Russian)

2. Karimova S.K. Adir mintaqasi lola turlari // O'zb. biol. журн., 2009.-№ 2. - Б. 10-18.

3. Xodjaev D.X. Vliyanie mikroelementov na uroжайnost xlopchatnika: Avtoref. diss... d-ra biol. nauk.- Moskva, 1995. - 35 s. (in Russian)

4. Karshibaev X.K., Ahmedov G.A. Bioekologicheskie issledovaniya vidov yantaka // Materiali Respub. nauch. konf. "Kormovie rasteniya Uzbekistana". - Gulistan, 2006. - S. 15-17. (in Russian)

8. Tahririyat fizik o'lchovlarni keltirishda xalqaro tizim (SI), biologik ob'ektlarni nomlashda xalqaro Kodeks nomenklaturasidan foydalanishni tavsiya etadi. Butun sondan keyingi sonlar nuqta bilan ajratiladi (0.2).

9. Tahririyatga maqolaning elektron varianti topshiriladi. Maqolaning so'ngi betida hamma mualliflarning imzosi bo'lishi shart. Qo'lyozmaga ish bajarilgan tashkilotning yo'llanma xati, tasdiqlangan ekspertiza akti, taqrizlar ilova qilinadi. Maqolaning oxirgi betida mualliflar to'g'risidagi ma'lumotlar keltiriladi. Masalan:

Mualliflar:

Botirova Laziza Axmadjon qizi – Guliston davlat universiteti Dorivor o'simliklar va botanika kafedrasini mudiri, b.f.n., dotsenti. E-mail: liliya_15@mail.ru

Karimova Inobatxon - Andijon qishloq xo'jaligi instituti tadqiqotchisi. E-mail: inobat_90@inbox.ru

10. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo'lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Maqola jurnalda maxsus hisobga (Guliston davlat universiteti Moliya vazirligi G'aznachiligi x/r. 23402000300100001010, INN 201122919, MFO 00014. Markaziy bank XKKM Toshkent sh. BB STIR 200322757, ShXR 400110860244017094100079001 axborotnoma uchun) mehnatga haq to'lashning bazaviy hisoblash miqdorida (330 000 so'm) to'lov amalga oshirilgandan keyin chop etiladi. Jurnalda anjuman tezislari va ma'ruzalari chop etilmaydi. **E'lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko'chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.**

11. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o'zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko'rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

Manzil: O'zbekiston Respublikasi, 120100, Guliston shahri, 4-mavze, Guliston davlat universiteti, Asosiy bino, 4-qavat, 423-xona.

Web site: www.guldu.uz

E-mail: guldu-vestnik@umail.uz

Muharrirlar: Y.Karimov, R.Sh. Axmedov

Terishga berildi: 2023-yil 25-dekabr. Bosishga ruxsat etildi: 2023-yil 29-dekabr.

Qog'oz bichimi: 60x84, 1/8. F.A4. Shartli bosma tabog'i 15,25. Adadi 100.

Buyurtma № _____. Bahosi kelishilgan narxda.

"Universitet" bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: 120100, Guliston shahri, 4-mavze, Guliston davlat universiteti, Asosiy bino, 4-qavat, 423-xona. Tel.: (67) 225-41-76